

5676

2001 JUN 18

N

2000 | 1-2

5676

(pino)

1-4.

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- KRISTÓ GYULA
A MAGYAROK ÉS A LENGYELEK KAPCSOLATAI
A 10-12. SZÁZADBAN
- GYARMATI GYÖRGY
A MINDSZENTY-ÜGY „DIPLOMÁCIAI”
RENDEZÉSÉNEK KUDARCA
- POGÁNY ÁGNES
HÁZTARTÁSOK JÖVEDELEMSZERKEZETE
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT
- SIMÁNDI IRÉN
A MAGYAR GAZDASÁG
A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ REFLEKTORÁBAN
- LEVELEK RITOÓK EMMÁNAK

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLII. ÉVFOLYAM, 2000. 1–2. SZÁM

Szerkesztők

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (felelős szerkesztő),
GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

ENGEL PÁL, GECSÉNYI LAJOS, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, KRISTÓ GYULA,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Kristó Gyula: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai
a 10–12. században a források tükrében 1
Tóth István György: A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622) 19
Gyarmati György: A Mindszenty-ügy „diplomáciai” rendezésének kudarca 69

ARCOK, ÉLETKÉPEK

- Hudi József: A veszprémi polgárság könyvkultúrája a 18–19. században 91
Pogány Ágnes: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között
Magyarországon 115
Simándi Irén: A magyar gazdaság a Szabad Európa Rádió Reflektorában
(1951–1956) 129

DOKUMENTUM

- A szellem útkeresői. Lukács György, Thomas Mann, Szabó Ervin
és Balázs Béla levelei Ritoók Emmának. (Közzéteszi: Vörös Boldizsár) 153

ÉLETMŰ

- Pach Zsigmond Pál munkásságának bibliográfiája 1989–1999 165
Hajdu Tibor tudományos munkáinak jegyzéke 1951–2000 171

KRISTÓ GYULA

A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében*

A magyarok és a lengyelek közvetlen kapcsolatai nem korábbiak a 9–10. század fordulójánál. Jellemző, hogy a magyarok a lengyelek nevét nem a polan törzs nevéből, vagyis nem a lengyelektől vették át (ennélfogva őket nem polakoknak hívják), hanem az óorosz nyelvből. Bíborbanszületett Konstantin 10. század közepi tudósítása szerint a varégek adófizetői között szerepelnek a *lenzaninok*, illetve *lenzeninek*.¹ Bennük tehát keleti, délkeleti lengyel törzsi elnevezést láthatunk. Egy óorosz **ledžanь* került át a magyarba még a 9. században, s ott előbb *lengyen*, majd *lengyel* alakot vett fel.² A magyar nyelv *lengyel* népnévében egyedülként maradt meg egy olyan lengyel törzsi elnevezés, amely más nyelvekből (illetve magából a lengyel nyelvből) nem mutatható ki. A magyaroknak a lengyel nyelvben használatos *węgry* elnevezése szintén nem a *magyar* népnévből ered, hanem a végső fokon az *onogur* népnévre visszamenő *ogr* név *v-* előtaggal ellátott alakja.³ A két nép közvetlen kapcsolatának lehetőségét az a körülmény teremtette meg, hogy a magyarok 895-ben beköltöztek a Kárpát-medencébe, s így a lengyelek közelébe kerültek. A magyarok ekkor még szinte töretlenül őrizték másfél évezrede üzött nagyállattartó nomád gazdaságukat, amivel mobil életmód, társadalmi értelemben pedig szabadság járt együtt. Jellegetes lovasnomád rablóhadjáratokat folytattak a gazdag zsákmányt ígérő területek ellen. E katonai akciók viszonylag ritkán irányulhattak észak felé, hiszen a különösebb gazdagságot nem ígérő polan törzsi területek nem vonzották a magyarokat. A magyarok azonban ekkor még nem a „lengyelekkel”, nem is a polan törzsszel voltak szomszédosak, hanem a fehér horvát törzsszel.

* A jelen tanulmány francia nyelvű változata 1999-ben a lengyel Krupski i S-ka kiadó felkérésére a *The history of Poland against the background of the Central Europe* c. kötet számára készült.

1 *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*. (= DAI) Greek Text ed. by Gy. Moravcsik. English Translation by R. J. H. Jenkins. Dumbarton Oaks, 1967. (Third Impression 1993.) 56–57., 168–169.

2 *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. II. Hrsg. Loránd Benkő. Bp. 1994. 888.

3 *Aleksander Brückner: Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa, 1974.³ 609.; *Maksz Faszmer: Etimologiceszkij szlovar russzkogo jazika*. I. (A–D). Moszkva, 1964. 290.

Bíborbanszületett Konstantin leírása szerint a magyarokkal (nála türkökkel) „a hegyek felé a horvátok határosak”. A hegyeken itt a Kárpátok északi vonulata, a Magas-Tátra hegyei értendők. E horvátok tehát Nowy Sącz és Krakko környékén élhettek. Róluk a bizánci uralkodó munkájának egy másik részén értékes információ maradt ránk. Eszerint világosan megkülönböztendő egy megkeresztelt és egy megkeresztetlen Horvátország. Az előbbi az Adriai-tenger partján terült el, míg az utóbbit Nagy vagy Fehér Horvátországnak nevezte el, s azt írta róla: „A többi horvát Frankország táján maradt és most belechrovatoinak, azaz fehér horvátoknak nevezik őket, s saját fejedelmük van. Ottónak, Frankország, azaz Szászország nagy királyának alattvalói, keresztetletlenek”. Abból a körülményből, hogy a fehér horvátokat végső soron frank alattvalóknak ábrázolta – ha egyáltalán hitelt adhatunk e ponton a tudósításnak –, az kell következzen: a fehér horvátok szállásterülete egészen Libicéig (ma Csehország) elnyúlt nyugati irányban. E fehér horvátoknak, illetve a magyaroknak a viszonyáról Konstantinnál ellentmondó információk maradtak ránk. Egyik hagyomány szerint a keresztetletlen fehér horvátok „összeházasodnak a türkökkel [= magyarokkal], s velük jó barátságban élnek”. A másik hagyomány szerint a keresztetletlen Horvátország azért állít ki kevesebb lovasságot és gyalogságot, mint a megkeresztelt (vagyis az Adriai-tenger melléki) Horvátország, „mert folytonosan fosztogatják őket a frankok, türkök és a besenyők”.⁴ A két híradás nem feltétlenül zárja ki egymást. A fehér horvátok és a magyarok kapcsolata hol ellenséges, hol baráti lehetett; valószínűleg a magyarok tőlük is – mint más népek esetében rendszeresen – évi adó fizetése fejében vásároltak békét, ennek elmaradásakor viszont fegyverrel léptek fel ellenük. A fehér horvátok elleni frank, türk (vagyis magyar) és besenyő fosztogatások három irányból érkező támadásként is felfoghatók. A frankok nyugatról, a magyarok délről fenyegették a fehér horvátokat. Külön figyelmet érdemel a besenyők említése. Ők a 10. század közepén a Szeret, a Prut, a Dnyeszter, a Bug és a Dnyeper folyók vidékén éltek, s e tudósítás szerint a Dnyeszter folyó völgyén felhatolva támadhatták a Przemysl és Rzeszów körzetétől nyugatra élő fehér horvátokat.

A magyar–fehér horvát kapcsolatoknak régészeti nyomai is maradtak. Az 1970-es években Przemyslben 16 síros temetőt tártak fel, amely 10. század első felében ott élő magyarok (férfiak, nők és gyermekek) régészeti hagyatékának tekinthető.⁵ Przemysl a San folyó két partján terül el, ott, ahol a hegyvidék és a síkság találkozik, tehát stratégiaileg elsőrangú helyen. Przemysltől 20 km-rel északra, ugyancsak fontos átkelőhelyen, Radimo falunál olyan szablya került elő, ami egyértelműen magyar munkának tűnik. A két lelőhely között egy Węwierka nevű (azaz magyar népnévre utaló) falu van, bár ennek a keletkezési idejéről nincs információnk. Mivel Przemysl a Kijevet Prágával összekötő ke-

4 DAI 142–143., 152–153.

5 A. Koperski–M. Parczewski: Das altungarische Reitergrab von Przemysl (Südostpolen). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1978. 213–230.

reskedelmi út egyik fontos állomásának számított, a magyarok itteni jelenléte kapcsolatos lehetett ezzel a kereskedelmi tevékenységgel. Mindenesetre al-Maszúdi arab földrajztudós a 940-es évekből olyan leírást hagyományozott ránk, amely nagyon dicsérőleg szólt a kijevi Oroszország (al-Dir állam) gazdagságáról, amelynek a székhelyét a muszlim kereskedők különféle árucikkkel szokták meglátogatni, s hasonlóan magasra értékelte az arab szerző al-Firag országának fejlettségét is.⁶ Amennyiben ez utóbbi országon a prágai cseh politikai képződményt értjük, Maszúdinál a két jelentős szláv központ gazdagságáról szóló hírek a köztük folyó kereskedelmet is sejtetik. Hogy lengyel területekről a 10. (illetve a 11.) század folyamán érkezett áru a Kárpát-medencei magyarokhoz, azt olyan régészeti leletek mutatják, mint a Nagysárón (ma Šarovce, Szlovákia) lelt csontnyelű kés, valamint a Nyitra folyó völgyében több helyen is talált ékszerek (fonott nyakperec, fémgöngy stb.).⁷ Ugyanakkor a Kárpát-medencei ún. Bijelo Brdo régészeti kultúra különböző – kereskedelmi úton odajutó – emlékeit Krakkó vidékén kívül a távolabbi Poznań környékén is kimutatták.⁸

A magyar és a lengyel történelemben a 10. század második felében sorsdöntő események zajlottak le. A polan törzs vezetője, Mieszko 965-ben feleségül vette a cseh fejedelem leányát, Dobravát, majd 966-ban udvarával együtt áttért a kereszténységre.⁹ Ez döntő hatást gyakorolt a későbbi lengyel történelemre, de életformaváltással mégsem kapcsolódott egybe, hiszen a Magas-Tátra és a Balti-tenger között élő, később Lengyelországba tömörülő törzsek már ezt megelőzően is földműveléssel foglalkoztak. A magyaroknál a kereszténység felvételének kísérletei szorosan összekapcsolódtak az életmód megváltozásának kényszerével. Jellemző példa, hogy amikor a keleti magyar törzsfő, Gyula Konstantinápolyban 950 táján felvette a kereszténységet, s térítőpüspököt is hozott magával onnan, attól kezdve – mint egy görög forrás írta – „ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak [= bizánciak] területére”. A keresztény hittel nehezen fért össze a portyázó hadjáratok továbbfolytatása. Ugyanilyen értékítéletet formált e bizánci forrás a Konstantinápolyban szintén keresztény hitre tért másik magyar törzsfő, Bulcsú dolgában is, csak éppen ellenkező előjellel: „Bulcsú azonban az Istennel való szövetséget megszegvén, sokszor egész népével a

6 Idézi: *J. Marquart*: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 102. – Ld. még *G. Labuda*: Lengyel–magyar kapcsolatok a X. század második felében. Világtörténet 1973. 23. sz. 3–22.; lengyelül: *Uő*: Ze stosunków polsko-węgierskich w drugiej połowie X wieku. In: Europa – Słowiańszczyzna – Polska. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego. Poznań, 1970. (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Prace Wydziału Filozoficzno-Historycznego. Seria Historia Nr. 36.) 71–88.

7 *Mesterházy Károly*: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. Századok 1993. 456.

8 *Szőke Béla*: A honfoglaló és kora Árpád-kori Magyarország régészeti emlékei. Bp. 1962. 37., 41.

9 Monumenta Poloniae Historica. (= MPH) I–VI. Warszawa, 1960–1961., I. 399. – I. Mieszkóra legfrissebben ld. *J. Strelczyk*: Mieszko Pierwszy. Poznań, 1999.

rómaiak [= bizánciak] ellen vonult”.¹⁰ Amikor egy nyugati magyar törzsfő (Taksony vagy Géza) a 960-as évek elején tájékozódott Róma felé, és térítöpüspököt kért onnan,¹¹ a nyugati kalandozások már 955 óta nem folytak.

A portyázások megszűntében a gyors döntéseket elsősorban a külső okok motiválták. Míg a 10. század első évtizedeiben a magyar katonai akciók sikerrel jártak, ami egyet jelentett nagy mennyiségű fogolynak, nemesfémnek és egyéb más értéknek a Kárpát-medencébe való beözönlésével, a század közepe felé egyre többször érte vereség a magyarokat, mígnem 955-ben Augsburgnál I. Ottó király, majd 970-ben Arkadiupolisnál a bizánciak legyőzték őket. A gyors döntést, a kalandozások abbahagyását e két súlyos katonai kudarc indokolta. Az ellenfelek kiismerték a korábban szokatlan magyar haditaktikát, korszerűsítették hadseregeiket, méltó módon felkészültek a magyar támadások elhárítására. A magyar törzsi vezérek belátták, hogy többé nem számíthatnak a külországokra abban, hogy eltartják őket, ráadásul még busás zsákmányt is biztosítanak számukra. A magyarok esetében a kalandozó hadjáratokkal való felhagyás magára a nomadizmusra mondta ki a halálos ítéletet. A Kárpát-medencében nem lehetett tartósan olyan nomadizmust folytatni, mint azt megelőzően az ukrán és a délorosz steppén, így a kalandozó hadjáratok után azonnal napi-rendre került a földművelésre és a letelepült életmódra való áttérés. Ez vonta maga után azt, hogy a magyarok a Kárpát-medence azon tájait is megszállták a 10. század második felében, amelyeket 900 táján megszállatlanul hagytak, vagyis az erdős és dombvidéki területeket, ahol nomadizálni nem lehetett, de erdőirtás után földet művelhettek. A politikai viszonyokban azonban egyelőre nem következett be változás. A hatalom a hét törzsfő kezén volt, a kereszténység is csak egyes törzsfők szűk környezetében nyert teret, de mély gyökeret ott sem eresztett.

950 táján Bīborbanszületett Konstantin a magyar belső viszonyok jellemzésül azt írta le, hogy „a türkök [= magyarok] nyolc törzse nem hunyászcodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak”.¹² Ez azt jelenti, hogy a törzsszövetség (a nomád uralmi berendezkedés) felbomlóban volt, de a közös érdekek még nem szorultak annyira háttérbe, hogy a szükséges esetekben megkívánt együttes fellépést kizárta tették volna. A távolságok azonban nőttek az egyes törzsek között. A névleges főhatalmat az Árpádok gyakorolták, szállásuk a Kárpát-medence nyugati részén terült el. Ennek a geopolitikai helyzetnek is köszönhető, hogy a 960-as évek elején a nagyfejedelmi címet viselő törzsfő (Taksony vagy Géza) Róma irányában tájékozódott. Ez az akció ekkor még nem járt eredménnyel. Az erdélyi Gyula 950 táján

10 Gy. Moravcsik: *Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Bp. 1984. 86.

11 Die Werke Liudprands von Cremona. Hrsg. Joseph Becker. Hannover–Leipzig, 1915.³ (*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* [= SRG]) 163.

12 DAI 178–179.

Konstantinápolyból hozott magával térítőpüspököt. A 960-as évek vége felé Géza feleségül vette e Gyula leányát, Saroltot. Sarolt már friss, keleti rítusú keresztényként érkezett az Árpádok törzsi szállásterületére, ahol – mint a kortárs Querfurti Bruno írta – „vezetése alatt kezdődött meg a kereszténység, de pogánysággal vegyült a megfertőzött vallás, s ez a bágyadt és zavaros kereszténység rosszabb kezdett lenni a barbárságnál”.¹³ E vélemény tükrözi azt a veszélyt, amelyet a latin rítusú kereszténységre a pogányság, valamint a Sarolt által képviselt keleti rítusú kereszténység jelentett. A Kárpát-medence nyugati részén a kereszténység nem ezen az úton haladt tovább. A 970-es évek elejétől I. Ottó császár hatékony közreműködésével nagy lendülettel elindult a keresztény hit terjesztése az Árpádok törzse területén. Néhány év után azonban a kezdeti lendület kifulladt, bár Géza és utóbb fia, Vajk (a későbbi Szent István magyar király) keresztény hitre tért, de az Árpádok törzsének népessége megmaradt pogány hiten. Ráadásul még a törzsfő, Géza sem vált a keresztény hit meggyőződéses hívévé, hiszen – a kortárs Thietmar szerint – elég gazdagnak gondolta magát ahhoz, hogy a keresztények Mindenhatójának éppen úgy áldozzon, mint a pogány isteneknek.¹⁴ Fia, Vajk viszont már egyértelműen a keresztény gondolkörben élte serdülő éveit. A Kárpát-medence legkeletibb részén, a Gyula-törzs területén a keleti rítusú térítőpüspök sem ért el a törzsfő udvarán kívül, a nép között számottevő eredményt. Más magyar törzsek vezetői még a kereszténység formális felvételéig sem jutottak el a 10. század végéig. Jellemző, hogy a Maros folyó vidékének törzsfője, Ajtony csak 1002-ben vette fel a bulgáriai Vidinben a keleti kereszténységet.¹⁵

Az első, dinasztikus jellegű kapcsolatfelvételle a magyar és a lengyel vezető elit között a 10. század utolsó éveiben került sor. A Tátrától a Balti-tengerig terjedő területen körvonalazódott a Piastok egyeduralkodó, a polán törzs – amely az állami integráció politikáját folytatta – fennhatósága a 980-as évek legvégére már bizonyára kiterjedt a keresztetlen horvátok területére. Még mielőtt azonban Krakkó vidéke a Piastok uralma alá került volna, a legnagyobb valószínűség szerint 987/988-ban, Vitéz Bolesław magyar területről nősült, ez a fiatal hercegnek már második felesége volt. A mérvadó forrás, a kortárs merseburgi püspök, Thietmar híradása szerint „Bolesław, a lengyelek hercege elvette Rigdag őrgróf leányát, utóbb [azonban] elbocsátotta őt, és akkor Magyarországról nyert feleséget, akitől Besprim nevű fia született, [de e nejét is] hasonlóképpen elűzte”.¹⁶ Hogy ki volt ez a magyar feleség, nem tudjuk. A magyar szakirodalom bizonyosra veszi, hogy azonos Géza fejedelem egyik – vélhetően

13 Monumenta Germaniae historica. Scriptores. (= MGH SS) I-XXXIV. Hannoverae-Lipsiae, 1826–1934., IV. 607.

14 Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon. (= Thietmar) Recognovit Fridericus Kurze. Hannoverae, 1889. (SRG) 241.

15 Scriptores rerum Hungaricarum. (= SRH) I-II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937–1938., II. 489.

16 Thietmar 96.

legidősebb – leányával. Az, hogy Juditnak hívták volna, amint azt Jan Długosz állítja, bizonyosan tévedés, mert Długosz e helyütt egy 11. századi Judit (Władysław Herman felesége) nevét vonatkoztatta tévesen Vitéz Bolesław ismeretlen nevű feleségére.¹⁷ De vajon Géza leánya volt-e?

A magyarországi forrásokban ennek a házasságnak semmi nyoma nem maradt, viszont egy vonatkozása szinte kiirthatatlanul meggyökeresedett ott. Mivel az egyik legkorábban előforduló magyarországi várost, püspökségi székhelyet, a Szent István alatt létrejött várispánsági szervezet egyik központját Veszprémnek nevezik, amelynek neve feltűnően összecseng Bolesław magyar asszonytól született fia, Bezprym nevével, mai napig eléggé bevett az a feltevés, hogy Veszprém városa ennek a Bezprymnek, Szent István unokaöccsének nevét viseli. Mivel az Árpádok központja a 10. század utolsó harmadában (Géza fejedelem alatt bizonyosan) már vitathatatlanul a Dunántúlon volt, ahol Veszprém is található, ez erősítette azon gyanút, hogy a névadó valóban Bolesław fia, az utóbb lengyel királlyá emelkedett Bezprym volt. Ez azonban szinte teljes bizonyossággal kizárható. Mivel Bezprym születése 988-ra tehető, 1000 táján, amikor Szent István itt létrehozta a veszprémi várispánságot, amelyre az első írásos adat már a 11. század legelejéről ránk maradt,¹⁸ egy 12 éves ifjúnak kellett volna a vár élén állania ahhoz, hogy mint első ispán a vár és a várispánság névadója lehessen. Ez a szál tehát, amely Bezprymet és apját, Vitéz Bolesławot az Árpádokhoz köthette volna, elesik.

További információkért a lengyel forrásokhoz kell fordulnunk. Annak első nyoma, hogy Bolesław rokonságban állt az Árpádokkal, az események menetében 1165-ig haladó *Annales Kamenecenses*-ben található,¹⁹ amely a 12. század második felében a sziléziai Kamieniec ciszterci monostorában készült. Ebben Bolesław mint a magyar király – aki csak Szent István lehet – *consobrínusa* szerepel. Ez a rokonsági fok akkor áll elő, ha Bolesław és Szent István valamelyik szülője testvérek voltak. Mivel azonban a feltevés szerint Bolesław felesége és István voltak testvérek, a Bolesław és István közti rokonsági fokot a latinban a sógor jelentésű *gener* szóval kellett volna visszaadni. Az *Annales Kamenecenses* híre tehát nem szolgál a feltevés bizonyosságául. Későbbi lengyel forrásokban, amelyek a 13–16. század közti időben keletkeztek, az eredendően kétes értékű információhoz újabb mozzanatok járultak. A *Chronicon Polono-Silesiacum*-ban, amely 1278-ig tárgyalta az eseményeket, még csak arról értesülünk, hogy Bolesław, miután I. (Szent) Henrik császártól – akin csak II. Henriket (1002–1024) érthetjük – koronát kapott, feleségül vette Magyarország hercegének leányát (*filiam ducis Ungarie*).²⁰ Itt tehát ez a frigy immár új kronológiai ko-

17 Johannis Długossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII. I. (= Długoss) Kraków, 1873. 136. – Ld. Oswald Balzer: Genealogia Piastów. Kraków, 1895. 39–40.

18 Diplomata Hungariae antiquissima. I. Edendo operi praefuit Georgius Györfy. Budapestini, 1992. 52.

19 MPH II. 777–778.

20 MPH III. 618.

ordináták közé került, de még sem a magyar *dux*, sem annak leánya nem nyert nevet. Azt, hogy Bolesław felesége Géza magyar herceg leánya volt, s Juditnak hívták, Długosz²¹ és a Długosz után íródott munkák (*Genealogia regum Poloniae*, illetve Matthias Miechovius *Chronica Polonorum*-ja²²) tartalmazzák. Bár természetesen egyértelműen nem zárható ki, hogy Bolesław második felesége Géza fejedelem leánya lett volna, ezt megbízható források révén nem lehet igazolni. Komolyan számításba kell azonban venni, hogy Bolesław nem a dunántúli Árpádokkal létesített családi kapcsolatot, hanem egy olyan magyar törzs vezetőjének leányával lépett – politikai érdekek által motivált – frigyre, akitől segítséget remélhetett ahhoz, hogy Krakkó környékére kiterjessze saját fennhatóságát. Miután ebbeli törekvése a 980-as évek végén sikerrel járt, s Krakkó és vidéke Bolesław uralma alá jutott, az érdekházasság fenntartásának nem volt többé indoka, így Bolesław eltaszította feleségét annak fiával, Besprimmel együtt.²³ Ha viszont a magyarországi Veszprém városa nem ennek a Besprimnek a nevét őrzi, egy okkal kevesebb, hogy Besprim anyjában Géza fejedelem leányát lássuk.

Megint csak a lengyel források jeleskednek annak hangoztatásában, hogy a 10. század végén újabb rokoni kapcsolat létesült az Árpádok és a Piastok között. A magyar források Szent Istvánnak egyetlen feleségéről tudnak. A korai szövegeket őrző 14. századi krónikakompozíció szerint „Géza isteni jóslattól intve az Úr megtestesülésének 969. évében [...] nemzette Szent István királyt Gyula leányától, Sarolttól”. Ugyanezen forrásunk egy másik helyen megadja Sarolt származási helyét is. Amikor arról szólt, hogy Sarolt apja, Gyula Erdélyben meglelt egy nagy várat, más szövegvariáció szerint Fehérvárat (ma Alba Iulia, Románia) találta meg vadászat során,²⁴ lényegében Gyula és Sarolt erdélyi (kelet-magyarországi) illetékességére mutatott rá. E Gyula azonos azzal a Gyulával, aki 950 táján Konstantinápolyban keresztény hitre tért, és többé nem intézett betöréseket a Bizánci Birodalom ellen. E Saroltnak a testvérét szintén Gyulának hívták, ugyanis a feltétlen hitelű *Annales Hildesheimenses* 1003. évi híre szerint „István magyar király haddal támadt anyai nagybátyjára [*super avunculum suum*], Gyula királyra”.²⁵ E fiatalabbik Gyula csakis úgy lehet Szent István *avunculusa*, ha István anyjának testvére volt. Mivel az imént idézett hír a Hildesheimi Évkönyv azon, második folytatásából való, amely 1040-ig haladt az események elmondásában, így minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy kortárs tudósításnak tekintsük, s hírét is ennek megfelelő becsben tartjuk. Márpedig az *Annales Hildesheimenses* is közvetve bár, de teljesen egyértelműen amellettszól, hogy Szent István anyja Gyula leánya volt. Önállóan

21 Długosz 136.

22 *Polonicae historiae corpus* [...] Ex bibliotheca Ioannis Pistorii Nidani. Basileae, 1582. III. 149., II. 20.

23 Thietmar 96.

24 SRH I. 311–312., 290–291.

25 *Annales Hildesheimenses*. Hannoverae, 1878. (SRG) 29.

tekinthető a 14. századi krónikakompozícióhoz képest egy másik magyar forrásnak, a 13. század elején élt Anonymusnak a tudósítása. Eszerint „Gyula nemzett két leányt, egyikük Karold, másikuk Sarolt, Szent István király anyja”.²⁶ E tudósítás belső hitelét az adja, hogy mind Sarolt, mind Karold neve törökül tökéletesen értelmezhető, s fehér, illetve fekete hölgyeményét jelentésük. A magyar források tehát csak Saroltról tudnak mint Géza fejedelem feleségéről, illetve Szent István király anyjáról.

Ezzel szemben a lengyel forrásokban előkerül Géza fejedelem lengyel feleségként Adelhaid neve. A legkorábbi forrás, amely erről szól, a 12. század második feléből való *Annales Kamenecenses*. Eszerint Mieszkónak, Vitéz Bolesław apjának „volt egy nőtestvére, Atleyde, akit Iesse [Géza], Magyarország királya feleségül vett. Minthogy ő keresztény volt, férjét, Iessét Krisztus hitére térítette. A Szent István első vértanú által neki kinyilatkoztatott látomás [*visio*] után megfogant, és megszülte Istvánt, Magyarország királyát” 975-ben.²⁷ A későbbi lengyel forrásokban ez a híradás visszhangzik. Így pl. a 13. századi *Annales Silesiaci compilati* szó szerint megismételte az egy évszázaddal korábbi kamienieci évkönyv híret, s csak annyiban bővítette annak közlését, hogy Adelhaid a bálványok kultuszától fordította el Gézát. Változatlanul közölte az *Annales Kamenecenses* híret a sziléziai henrykóvi ciszterci apátság évkönyve a 14. századból.²⁸ Még későbbi lengyel források is hangoztatják azt, hogy Géza felesége a lengyel Adelhaid volt. Hogy a kamienieci kolostorban hogyan alakulhatott ki ez a vélekedés, az évkönyv szövegében árulkodó nyomként bent levő, Szent István első vértanú látomására vonatkozó utalás vezet nyomra. Szent István királynak 1100 táján Hartvik püspök által készített legendája tartalmazza ugyanis a magyarországi források közül egyetlenként azt a mesés elemet, hogy Géza fejedelem itt név szerint meg nem nevezett, szülés előtt álló feleségének, vagyis a későbbi Szent István király anyjának látomás (*visio*) támadt, és István első vértanú megjövendölte neki: fiút szül majd, akinek ebben a népben először jár korona és királyság (*corona debetur et regnum*).²⁹ A két leírás azonos motívumai: Szent István első vértanú szerepeltetése látomás formájában, továbbá ennek az álmképnek mindkét helyütt *visio*ként való említése bizonyossá teszi, hogy az *Annales Kamenecenses* idézett helye a Hartvik-legendából származik. Ugyancsak Hartviknál (és csak nála) olvasható egy másik érdekes történet is.

Eszerint a fejedelmi trónra lépett István – apja, Géza halála után a negyedik évben, tehát 1000-ben – elküldte követét, Ascricus püspököt Rómába, hogy az a pápától számára áldást és koronát hozzon. Mieszko lengyel fejedelem, aki éppen ebben az időben (*eodem [...] tempore*) vette fel a keresztény hitet övével együtt, szintén a pápához folyamodott áldásért és koronáért. A pápa már el is

26 Die Gesta Hungarorum des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Hrsg. von Gabriel Silagi. Sigmaringen, 1991. 78–79.

27 MPH II. 777.

28 MPH III. 669–670., 700.

29 SRH II. 406.

készítette a lengyel fejedelem számára a koronát, amikor a korona lengyelekhez való elküldésének napját megelőző éjszakán látomás formájában (*per visum*) Isten küldötte arra intette a római főpapot, hogy a lengyeleknek szánt koronát annak az ismeretlen népnek a követői, vagyis a magyarok számára adja oda, akik a holnapi napon érkeznek hozzá a célból, hogy apostoli áldást és koronát kérjenek fejedelmüknek, Istvánnak. A pápa az intelemnek megfelelően a koronát így nem a lengyel, hanem a magyar fejedelem képviselőinek adta oda.³⁰ A Hartvik-legenda részeként a kamienieci ciszterci monostor szerzetese ezt a történetet is olvashatta, s méltán sérthette önérzetét, hogy a pápához később érkezett magyarok előbb jutottak, illetve egyáltalán hozzájutottak a pápai koronához, míg a lengyel fejedelem nem. Hogy az *Annales Kamenecenses* írója valóban olvasta Hartviknál e történetet, világosan kiderül onnan, hogy az 1000. év alatt erről számol be: „Az 1000. évben, amikor II. Szilveszter állt az Apostoli Szék élén, István, Magyarország királya apja, Iesse halála után a negyedik évben elküldte Adstricus püspököt e Szilveszterhez, hogy az ország számára koronát kérjen. Ebben az időben [*eodem tempore*] hasonló megbízatással küldte Mieszko fejedelem Lampert krakkói püspököt, de a pápa úr angyali látomás [*visio*] által intve a Mieszko fejedelem számára készített koronát Istvánnak, Magyarország királyának küldte el”.³¹ A történet lefolyására, a szavak és kifejezések egyezésére kiterjedő megfelelés mutatja, hogy az *Annales Kamenecenses* e híradást szintén a Hartvik-legendából merítette. Hogy az évkönyv e híre átvétel a Hartvik-legendából, a fentiekén túl az is mutatja, hogy bár 1000-ben Lengyelországban Vitéz Bolesław volt a fejedelem, amit a kamienieci szerzőnek illet volna tudnia, forrása nyomán mégis Mieszkót szerepeltette ekkor, aki pedig már 992-ben meghalt. Az évkönyvíró azzal vette el a lengyelekre hátrányos tudósítás élet, hogy Gézát keresztény lengyel feleséggel „adományozta meg”, s vele téríttette a keresztény hitre Gézát is. Vagyis – kimondatlanul – a magyarországi fejedelmi (királyi) család kereszténységét lengyel eredetűnek minősítette. Eszerint Adelheidot nem tekintjük Géza feleségének, illetve István anyjának.

A magyar–lengyel kapcsolatok háromszáz éves történetének egyetlen számottevő ellenséges akciója az 1010-es évek közepére tehető, és része a másfél évtizedig (1003–1018 között) tartó német–lengyel háborúságnak, amely a Magyarországtól északnyugatra és Lengyelországtól nyugatra fekvő, döntően szlávok (csehek, morvák, dalamancok, szorbok) lakta terület feletti uralomért folyt. Ezekben az években a Német-római Császárságot és Magyarországot különleges viszony fűzte össze, amelyet szoros kapcsolatként minősíthetünk. I. István magyar király államalapító tevékenysége során erősen támaszkodott német mintákra, ugyanakkor azáltal, hogy Gizellát vette feleségül, sógora lett II. Henriknek (aki 1002 óta német király, 1014 óta pedig császár volt). Amikor tehát

30 SRH II. 412–414.

31 MPH II. 777.

Vitéz Bolesław magyar terület ellen támadt az 1010-es évek közepén, valójában német ellenfele magyar szövetségeseivel keveredett háborúba. Azt, hogy a magyar és a lengyel uralkodó között ezekben az években feszült volt a viszony, az is jelzi, hogy az a Gyula, másik nevén Prokuj, aki Géza fejedelem feleségének, Saroltnak a testvére volt, miután István 1003-ban fegyveresen legyőzte, a lengyel uralkodóhoz menekült. A kortárs és teljesen megbízható Thietmar szerint „Bolesławnak, a lengyelek hercegének volt egy vára saját országa és a magyarok országa határán, amelynek őre Proci senior volt, a magyar király [I. István] anyai nagybátyja, akit a király székéből, miként éppen most is, korábban szintén kiűzött”. Vagyis a magyar királlyal szembeni katonai akciójában Bolesław felhasználta Prociut István ellen. Bizonytalán rövid ideig tartó határ menti összecsapásról lehetett szó, hiszen még 1018 előtti eseményként örökítette ránk Thietmar, hogy „a fent említett várban, miként egyebekben is, Isten derek győzelmet adott neki [ti. István királynak]”,³² vagyis a határvárat a magyar uralkodó rövid néhány év múltával visszafoglalta Bolesławtól. Ezzel a hiteles tudósítással szemben, egy évszázaddal az esemény után, a 12. század elején Anonymus Gallus, szerfelett dicsőítve Vitéz Bolesław nagyságát, efféle túlzásokra ragadtatta magát: „I. Bolesław, akit Dicsőségesnek vagy Vitéznek [*Gloriosus seu Chrabri*] hívtak [...], Isten kegyéből olyan erényt és hatalmat mutatott fel, hogy – ha szabad így mondanom – derekasságával egész Lengyelországot bearanyozta [...] Nem ő volt-e az, aki Morva- és Csehországot leigázta, és fejedelmi székét Prágába helyezte? Nem ő győzött-e gyakorta csatában a magyarok felett, és nem ő vetette-e uralma alá azok egész földjét a Dunáig?”³³ Ez a kései beállítást öröklődött tovább a lengyel krónikás hagyományban, a 13. század elején Kadłubek már egyenesen arról írt, hogy Bolesław „Sziléziát, Pomerániát, Porosz-, Orosz-, Morva- és Csehországot uralmának alávetve utódai számára adófizetőivé tette, Prága várában állítva fel országa második székhelyét. A hunokat vagy magyarokat hatalma alá vetette.”³⁴ A valóságban a magyar–lengyel ellenségeskedés a Morva folyó vidékére lokalizálható, s nem terjedt túl a két államiság határterületein.

Az ellentétek gyors elsimulására mutat, hogy már 1018-ban, amikor Bolesław nagy haddal vonult Oroszország ellen, és Kijevet a lengyel uralkodó besenyő szövetségesei felégették, seregében 300 német, 500 magyar és ezer besenyő harcos vett részt. Ettől kezdve hosszabb időn át békés kapcsolatok jellemezték a magyarok és a lengyelek viszonyát. A hagyomány kölcsönösen³⁵ szerepet juttat a lengyeleknek a magyar és a magyaroknak a lengyel kereszténység elterjesztésében. Valóságos személy volt az a Zoerard, aki – legendája szerint – „falusi egyszerűségben született, a Szentlélek ösztönzésére a lengyelek földjéről

32 Thietmar 241. Ld. még A. F. Grabski: Bolesław Chrobry. Warszawa, 1966.

33 Anonyma tzw. Galla Kronika czyli dzieje książąt i władców polskich. (= AG) Wyd. Karol Maleczyński. Kraków, 1952. 16.

34 MPH II. 279.

35 Thietmar 257–258.

érkezett ebbe az országba [Magyarországra]” akkor, amikor „a legkeresztényibb István király akaratából Isten ismerete és tisztelete Pannoniában még éppen csak kicsírázott”.³⁶ Zoerardnak nagy szerepe volt abban, hogy a kereszténység Nyitra (ma Nitra, Szlovákia) vidékén gyökeret vert, őt és tanítványát, Benedeket 1083-ban szentté avatták. Bár felmerült olyan vélemény, hogy Zoerard az isztriai Polából került volna Magyarországra,³⁷ de ez erősen vitatható feltevés. Sokkal több a mesés elem abban a tudósításban, amely lengyel forrásokban arról maradt ránk, hogy I. István magyar király fia, Imre feleségül vette Mieszko lengyel fejedelem leányát, akivel szúzi házasságban élt. Amikor egyszer Mieszkóval együtt Imre Kielce környékén szarvasra vadászott, Imre egyedül felment a Kopasz hegyre (Łysa Góra), és a szívéen viselt szent keresztet odaajándékozta az ottani bencés szerzeteseknek. Egy másik lengyel forrás viszont kifejezetten Imrét nevezte meg a kolostoralapítás kezdeményezőjének, aki egy, Vitéz Bolesław által létesítendő monostor számára adta a kettős keresztet, a görög császár ajándékát, amelyet a szívéen szokott viselni.³⁸ Amint a kutatás megállapította, a 13. században Lengyelországban Imréről, a magyar szentről legenda készült, amely a Łysa Góra-i Szentháromság-egyházban őrzött becses kereszteteklyét Imréhez kötötte (bizonyosan alaptalanul), s a monostor neve utóbb Szentkeresztre változott. Ugyancsak valótlan a legenda azon híre is, hogy Imrének lengyel felesége lett volna.³⁹ A magyar–lengyel kapcsolatokat a 11. század első évtizedeiben pénztörténeti elem is színesíti. A lengyel pénzverés a magyarnál korábban kezdődött, I. Mieszko alatt, míg Szent István király koránál régebbi magyar pénzt nem ismerünk. István pénzei nagy területi szóródásban (közel 60 lelőhelyről) és viszonylag magas példányszámban (mintegy félezer darabbal) fordulnak elő Lengyelország területén, sőt még attól északabbra, Dániában és Svédországban is. A lengyel pénzverés 1020 táján elapadt, mintegy 50 éven át szünetelt. A magyar pénzeket bőségesen előforduló hazai ércből verték, míg Lengyelországban hiányzott az alapanyag, ez indokolja a két ország pénzverésének eltérő alakulását ezekben az évtizedekben. Bizonyosra vehető: az önálló lengyel pénz több évtizedes hiánya is közrejátszott abban, hogy az István-pénzek szabadon utat találtak Lengyelországba.⁴⁰

A 11. század későbbi évtizedeiben gyakoriakká váltak a magyar és lengyel uralkodók közti dinasztikus kapcsolatok. Magyar hercegek lengyelországi emigrációja szoros kapcsolatban van az I. István magyar király utolsó éveiben bekö-

36 SRH II. 356.

37 *Imre Boba*: Saint Andreas-Zoerard: a Pole or an Istrian? Ungarn-Jahrbuch 1976. 65–71.

38 MPH III. 60–61.; *Johannis Dlugossii Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis*. III. Cracoviae, 1864. 229.

39 *Tóth Sarolta*: Magyar és lengyel Imre-legendák. Szeged, 1962. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica XI.) 57–70.

40 *Gedai István*: A magyar pénzverés kezdete. Bp. 1986. 72–77.; *Stanisław Suchodolski*: Noch einmal über die Anfänge der ungarischen Münzprägung. Polish Numismatic News 1991. 164–176.; *Kovács László*: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Bp. 1997. 82–83.

vetkezett eseményekkel. Mivel Imre halálával (1031) István utolsó fiát veszítette el, a trónon unokaöccsét, nőtestvérének a fiát, a velencei Pétert jelölte utódául, vagyis a leányágot részesítette előnyben, s mellőzte a férfiágot, azaz Géza testvérének fiát, Vazult. A jelölésre Vazul a király elleni lázadással válaszolt. Erre István Vazult megvakította, kisgyermek fiait pedig – amint ezt megbízható német forrásból tudjuk – száműzetésbe küldte.⁴¹ A 14. századi (de jóval korábbi elemeket tartalmazó) magyar krónika szerint a három fiú (András, Béla és Levente) előbb Csehországba távoztak, majd „szegénységük miatt átmentek Lengyelországba, és Mieszko, Lengyelország fejedelme jóindulatúan fogadta őket”.⁴² Ha e hír megbízható, akkor ebből az következik, hogy a három fiú 1031–1032-ben menekült Csehországba, s onnan 1034 előtt került át Lengyelországba, ugyanis Mieszko 1034-ben meghalt. Mivel az 1031-ben rövid időre trónra került Besprim országlása idején a hatalmát veszített II. Mieszko is Csehországban időzött, nem kizárt, hogy a testvérek a Lengyelországba visszatérő és a trónt visszaszerző Mieszkóval együtt mentek. Mieszko halála után rövidesen András és Levente Oroszországba távozott, Béla viszont lengyel földön maradt, és nagy szolgálatot tett a lengyel uralkodónak azáltal, hogy – a magyar krónika tudósítása szerint – párviadalban legyőzte a pomeránok hercegét, aki felmondta az évi adófizetést a lengyel fejedelemnek. Bár a magyar krónikában ismét Mieszko neve szerepel, kronológiai okokból e lengyel uralkodó valójában Mieszko fia, Kazimierz lehetett. Miután Béla győzelmet aratott, s a pomeránok újra a lengyelek adófizetői lettek, a lengyel fejedelem saját leányát adta feleségül Bélához.⁴³ Azzal kapcsolatban, hogy Béla milyen szerepet játszott 1048 tájáig tartó lengyelországi tartózkodása során a lengyel állam életében (sőt, hogy egyáltalán a pomerán herceggel megívott párbajnak is hitelt adhatunk-e), megoszlanak a vélemények.⁴⁴ Az viszont biztosnak vehető, hogy 1048 táján családjával együtt, lengyel feleségével, Richezával, valamint Lengyelországban született fiaival, Gézával és Lászlóval – a későbbi I. Géza és I. László magyar királyokkal – együtt hazatért Magyarországra. Anonymus Gallus ezúttal is némi igazságra épített rá jó adag túlzást. Szerinte ugyanis „Ulászló [I. László magyar király] gyermekkorától kezdve Lengyelországban nevelkedett, és mintegy erkölcsseire és életvitelére nézve is lengyellé vált”.⁴⁵ Mivel László 1040 körül született, hozzávetőlegesen nyolc évet élt lengyel földön.

41 *Annales Altahenses maiores. Recognovit Edmundus L. B. ab Oefe. Hannoverae, 1891.*² (SRG) 24.

42 SRH I. 334.

43 SRH I. 334–335.

44 *Jerzy Dowiat: Bela I węgierski w Polsce (1031/32–1048). Przegląd Historyczny (= PH) 1965. 1–23.; Władysław Dziewulski: W sprawie pobytu Beli I węgierskiego w Polsce (Uwagi krytyczne). PH 1966. 270–273.; Jerzy Dowiat: W sprawie „Uwag krytycznych” Władysława Dziewulskiego. PH 1966. 447–448.*

45 AG 52.

Az I. István halála után következő anarchiából Vazul száműzött fia, I. András került ki győztesen, aki 1046-ban elfoglalta a magyar trónt. A magyar krónika szerint „három év alatt fegyvereivel a magyarok adófizetőivé tette a lengyeleket, a cseheket és az osztrákokat”.⁴⁶ Ez éppen annyira légből kapott állítás, mint amikor Kadłubek arról írt, hogy Vitéz Bolesław úgyszólván valamennyi szomszédjától adókat szedett.⁴⁷ Az uralkodása első éveiben állandó német fenyegetettségben élő András nem gondolhatott arra, hogy katonai eszközök igénybevételel játssza el nehezen megszerzett és még szerfelett ingatag hatalmát. 1048 táján éppen uralmát akarta erősíteni András azzal, hogy hazahívta Lengyelországból Bélát, és vele megosztotta az országot. Béla az ország harmadrészére kiterjedő hercegség ura lett, és közel egy évtizedig harmonikus volt viszonyuk. Amikor azonban a trónutódlás kérdésében súlyos ellentétek osztották meg őket, s küszöbön állt fegyveres összecsapásuk, Béla herceg nagy hasznát vette lengyel kapcsolatainak. 1060-ban – a magyar krónika szerint – Béla „teljes családjával együtt Lengyelországba ment sógorához [*ad socerum*] [...] Mindazt a jogtalanságot, amelyeket testvére, András király okozott neki, sógora [*socero suo*], Lengyelország fejedelme tudomására hozta. Lengyelország fejedelme pedig hűségesen és hathatósan megsegítette őt. Béla herceg sógora három seregével megerősödve tért vissza Magyarországra”.⁴⁸ Lengyelországban ugyan ekkor már nem Kazimierz uralkodott, vagyis Béla valószínű sógora, hanem annak fia, II. (Merész) Bolesław, de a tudósítás hitelében ennek ellenére nincs okunk kételkedni. A lengyel segítségnek nagy szerepe volt abban, hogy Béla fegyveresen legyőzte Andrást, és 1060-ban a magyar trónra került. Amikor Béla 1063. évi halálakor I. András fia, Salamon a német uralkodó támogatásával megszerezte a Magyarország feletti hatalmat, Géza és két testvére (László és Lampert) Lengyelországba menekültek. A magyar krónika szerint a frissen magyar királlyá koronázott Salamon, aki még nem erősítette meg hatalmát, „félt attól, hogy Géza lengyel sereggel megtámadja őt”.⁴⁹ A lengyel trónon ekkor II. (Merész) Bolesław ült, I. Béla fiainak unokatestvére. Érthető, hogy kész lett volna kiállni magyar rokonaiért. Erre azonban nem került sor, a Magyarországra visszatért Géza megbékélt Salamonnal, és ő is elnyerte a hercegséget. Amikor azonban Salamon és Géza (illetve testvérei) között is elromlott a viszony, 1073-ban Géza fiatalabbik öccsét, Lampertet küldte Lengyelországba, hogy segítséget kérjen II. Bolesławtól.⁵⁰ A más ügyekkel elfoglalt lengyel fejedelem azonban ezúttal nem állhatott unokatestvérei szolgálatára.

46 SRH I. 344.

47 MPH II. 279.

48 SRH I. 355–356.

49 SRH I. 361–362.

50 SRH I. 380.

Alig telt el azonban néhány év, és immár II. Bolesław szorult rá az időközben magyar trónra került László támogatására. Miután a lengyel fejedelem konfliktusát Stanisław krakkói püspökkel erőszak révén oldotta meg, kioltva a püspök életét, Bolesław 1079-ben Magyarországra menekült, akit Anonymus Gallus szerint I. László király az iránta érzett tisztelet miatt lováról leszállva várt. A lengyel exuralkodó azonban nem volt tekintettel a magyar király gesztusára, és – ha lehet hinni a lengyel forrás szavainak – ezt mondta: „Őt mint gyermeket én neveltem Lengyelországban, én tettem királlyá Magyarországon. Nem illik, hogy ő engem egyenrangúként tiszteljen, hanem engem lovon ülve csókoljon meg, mint bárkit a fejedelmek közül”. Bár Lászlónak ez nem esett jól, de nem mondott neki ellent, testvéreként éltek együtt Magyarországon, de a magyarok ezt kevésbé bocsátották meg Bolesławnak,⁵¹ aki haláláig (1081) magyar száműzetésben maradt. László élete vége felé – saját akaratán kívül – belekeveredett a lengyel belviszályokba. Anonymus Gallus tudósít arról, hogy Władysław Herman lengyel fejedelem, akinek második felesége Judit volt, Salamon magyar király hitvese, „Ulászló [I. László] magyar királyt és Břetislav cseh herceget kérte segítségül a wrocławiai ellenében, ami inkább szégyenére és kárára, semmint hasznára és üdvére szolgált”. Az a furcsa eset fordult elő ugyanis, hogy László nem azok mellett állt ki, akik segítségét kérték (vagyis Władysław Herman és nádorispanja, Sieciech érdekében), hanem azok mellett, akikkel szemben fel kellett volna lépnie. A lengyel forrás szerint „Ulászló magyar király Sieciech nádorispánt megköltözve Magyarországra vitte volna magával, ha nem menekült volna el a gyermek Bolesławval”,⁵² azaz a későbbi III. Bolesław lengyel uralkodóval. Erről a lengyelországi magyar hadjáratról a magyar krónika is beszámolt, de e tudósítás kevés konkrétumot tartalmaz: László „Lengyelországra támadt. Az ellene jövő lengyelek harcba bocsátkoztak, de Isten segítségével a magyarok győzelmet arattak”, s ezt követően beszélt el a magyar forrás Krakkó ostromát, a konkrét leírás azonban, hogy ti. a magyarok az általuk készített nagy földhányás tetejét liszttel borították be, hogy így bizonyítsák élelmi-szerkészleteik nagyságát,⁵³ mesés színezetű.

A magyar–lengyel kapcsolatok intenzív szakaszának tekinthető a 12. század eleje. Alapját az szolgáltatta, hogy mind Magyarországon Kálmán és Álmos, mind Lengyelországban III. Bolesław és Zbigniew hatalmi harcot vívott egymással. A magyar krónika szerint, mivel Álmos nem nyerte el IV. Henrik német király támogatását, „Lengyelországba futott, a lengyelek és a magyarok tanácsára és segítségével visszatért Magyarországra, elfoglalta Újvárat és bevonult oda”.⁵⁴ Az észak-magyarországi Abaújvár ostromában tehát Álmos

51 AG 54. – Ld. *Tauic. : Grudziński*: Bolesław Śmiały-Szczodry i biskup Stanisław. Dzieje konfliktu. Warszawa, 1986.

52 AG 71.

53 SRH I. 415.

54 SRH I. 426–427.

lengyel segítséget élvezett. Anonymus Gallus örökítette ránk a történet másik felét. Eszerint „Álmost, Magyarország hercegét Bolesław herceg a vendégbarátság okán támogatta”. Közben Bolesław tárgyalni akart Kálmánnal, de erre a tanácskozásra a magyar király, csapdától tartva, vonakodott elmenni. „Azután mégis egymás között követeket küldtek, egyszersmind össze is jöttek, majd elválva megerősítették az örök testvériséget és barátságot”.⁵⁵ Kálmán és Bolesław 1106-ban felismerték közös érdekeiket, hogy saját belső ellenzéküket a másik fél segítségével tartsák féken. Miközben 1107-ben Zbigniew pomerán és cseh, addig Bolesław orosz és magyar segítséget vett igénybe. Bolesław sietve kibékölt a csehekkel (ebben az akcióban már Kálmánnal együtt vett részt), s e hathatós külföldi támogatásnak köszönhetően érte el Zbigniew engedelmességre kényszerítését. A magyar–lengyel szövetségnek németellenes éle volt. Ezt Anonymus Gallus teljes egyértelműséggel megfogalmazta: „Kálmán magyar király és Bolesław lengyel fejedelem esküvel kötelezte magát, hogy amennyiben a [német] császár az egyik országot megtámadná, aközben a másik uralkodó Csehországot kötné le”.⁵⁶ Ez történt 1108-ban, amikor Álmos hívására V. Henrik betört Magyarországra, Bolesław rögtön akcióba lépett Csehországban, ahol több erősséget felégetett.⁵⁷ Kálmán azonban 1109-ben nem viszonzta ezt, pedig ez évben összehangolt német–cseh támadás érte Lengyelországot. Ez azonban nem vetett árnyékot a magyar–lengyel kapcsolatokra. Azt követően, hogy Bolesław megvakította hatalomra törő féltestvérét, Zbigniewet, a lengyel fejedelem vezeklő útra indult, 1113 nagybőjtje táján hosszasabban időzött Magyarországon, felkereste Székesfehérvárott Szent István király sírját, Somogyvárott pedig Szent Egyed monostorát; mindenütt, ahol megfordult, magas egyházi méltóságok és maga Kálmán király ünnepélyesen fogadták.⁵⁸ Bizonyára a lengyel „példát” követte rövidesen Kálmán akkor, amikor maga is megfosztotta szeme világától ismét királyi méltóságára törő testvérét, Álmost.

A 12. század túlnyomó részében a magyar–lengyel kapcsolatok már nem játszottak a korábbi évtizedekéhez hasonló, fontos szerepet a két ország életében. Ennek az az oka, hogy Magyarország egy időre külpolitikailag elszigetelődött, majd ebből olyan kapcsolatok erősítésével tört ki, amelyek sokkal inkább nyugat és dél felé jelölték ki Magyarország tájékozódásának irányát, semmint észak felé. Lengyelország pedig az 1138. évi státútum következtében gyors ütemben haladt a széttagolódás útján, immár többé nem számított erős, egységes államnak, amely komoly hatalmi tényező szerepkörét tudta volna betölteni. II. István magyar király, Kálmán fia 1127-ben a lengyel határvidéket pusztította, ennek oka a szintén a széttagolódás útjára lépő kijevi Oroszország egyes ré-

55 AG 98.

56 AG 116.

57 SRH I. 429.; AG 116.

58 AG 158–159.

szei iránti eltérő magyar és lengyel érdekek voltak.⁵⁹ Ez elrontotta az 1106 óta szívélyes és baráti kapcsolatot Lengyelország és Magyarország között. Amikor ez utóbbi országban II. Béla (Álmos fia) került a trónra, III. Bolesław nyíltan Kálmán második feleségétől született állítólagos fia, a trónkövetelő Borisz pártjára állt. Tekintélyes lengyel had támogatta 1132-ben Boriszt, amelynek élén maga a fejedelem állt és Wsebor vezetett, de – feltehetőleg – az osztrákok megjelenése és Béla oldalán történt hadbalépésük, illetve a Bolesławhoz pártolt magyarok átállása következtében Borisz ügye, egyszersemind a lengyel uralkodó is vereséget szenvedett.⁶⁰ Ez a nyílt konfrontáció tovább mélyítette az ellentétet a magyar és a lengyel uralkodó között. II. Béla Bolesław ellen magyar–osztrák–cseh–przemysli koalíciót hozott létre, 1132–1135 között a cseh és a przemysli fejedelem többször is betört Lengyelországba. 1134-ben II. Béla követet küldött Plzeňbe, ahol Lothar császár és Soběslav cseh fejedelem tanácskozott. Itt a követ éppen azzal próbálta elnyerni Lothar jóindulatát, hogy a Bolesław által a magyar királynak okozott jogtalanságokra hivatkozott.⁶¹ Mindenesetre 1135-ben már újra egy táborba tartoztak a magyarok és a lengyelek, hiszen Bolesław személyesen, Béla pedig követek révén jelent meg Lothar császárnál.⁶² Valamikor az 1140-es években II. Béla egyik leányát a későbbi III. Mieszko krakkói fejedelem vette nőül.⁶³ 1149–1150-ben magyarok és lengyelek egyaránt Izjaszlávot támogatták az orosz belviszályokban.⁶⁴ Ez egyszersemind a záró epizódja is a 10–12. századi intenzív, folyamatos magyar–lengyel kapcsolatoknak. Szerfelett feltűnő, hogy az 1150–1200 közti fél évszázad szinte teljesen üresen tátong az írott forrásokban tükröződő kapcsolatokat illetően. Az az egyetlen esemény, amely ezen 50 esztendő alatt összekapcsolta a magyarok és a lengyelek történetét, már sokkal inkább egy következő évszázad történéseinek az előhírnöke: 1189-ben a lengyel Kazimierz segítségével sikerült a magyarok által fogságba vetett halicsi fejedelemnek, Vlagyimirnak visszaszereznie trónját.⁶⁵ A 13. század első évtizedeiben ugyanis mind Magyarország, mind Lengyelország külkapcsolataiban fontos szerephez jutnak az orosz fejedelemségek. A magyarok és a lengyelek közti békét a halicsi incidens után – mint Kad tubek írja – „a szentek, ti. Szt. István király és a lengyelek pártfogója, Szt. Adalbert intelmei szerint” kötötték meg. Eszerint „közösen kell ápolni a két ország barátságát, közösen kell a másik ellenségeit üldözni, közösek lesznek a

59 SRH I. 434., 439. – Ld. *Makk Ferenc*: A Kálmán-ági királyok külpolitikájának néhány kérdése.

In: *Uő*: A turulmadártól a kettőskeresztig. Szeged, 1998. 183–189.

60 SRH I. 448–452.; MPH II. 359–360.

61 MGH SS IX. 139.

62 MGH SS VI. 540.

63 MPH II. 378–379.

64 *Font Márta*: Magyarok a Kijevi Évkönyvben. Szeged, 1996. 114–143.

65 I. m. 308–311.

sikerek gyümölcsei”.⁶⁶ Hogy a 13. század elején Lengyelországban mily becsben tartották a magyar–lengyel barátság eszméjét, azt nemcsak Kadhubek idézett szavai bizonyítják, hanem az egyébként zavaros magyar–lengyel krónika azon szövege is, amely szerint Szent István koronájának elnyerésekor egyenesen a pápa rendelte el: „kiközösítjük, valamint Szent Péter és Pál apostolok bosszújának vetjük alá azokat, akik előbb láznak fel, akár lengyelek a magyarok ellen, akár magyarok a lengyelek ellen, ameddig csak az egyház iránti alázatosságban és tiszta keresztény hitben megmaradnak”.⁶⁷

GYULA KRISTÓ

HUNGARIAN-POLISH RELATIONS BETWEEN THE TENTH AND TWELFTH CENTURIES

Relations between the two peoples began at the turn of the ninth and tenth centuries. The Hungarian word *lengyel* (Pole, Polish) stems from Old Russian, while the Poles called the Hungarians *węgy*, which is derived from the word for the *Onogur* people. For most of the tenth century, the Hungarians maintained relations with the White Croats who lived in the Nowy Sącz and Cracow region. The first dynastic connection between members of the Hungarian and Polish elites came at the end of the tenth century. The Polish prince, Bolesław the Brave, married the daughter of a Hungarian chieftain in the hope of receiving assistance as he attempted to conquer the Cracow region. The belief of the Poles that Prince Géza's wife was a Pole is mistaken. It is the result of an intentional distortion, the “revenge” of a twelfth-century Polish chronicler for the legend—put about by the chronicler's source Hartvik—that the Hungarians and not the Poles obtained a crown from Pope Sylvester II. Over three centuries, the only serious instance of conflict between the Hungarians and the Poles occurred around 1015 as part of the long hostilities between the Germans and the Poles. The role of a Pole called Zoerard in the spread of Christianity in northern Hungary has been verified. On the other hand, the alleged relationship between Saint Emerich and the Polish church and the idea that his wife was Polish appear to have no basis. In the

66 MPH II. 421.

67 Béla Karácsonyi: *Chronica Hungaro-Polonica*. I. (Textus cum variatione lectionum). Szeged, 1969. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXVI.) 36. – E forrásra legújabban ld. *Ryszard Grzesik*: *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*. Poznań, 1999. – A tanulmányban érintett eseményekre ld. még *Henryk Lowmiański*: *Początki Polski*. Warszawa, 1963.; *Pawel Jasienica*: *Polska Piastów*. Warszawa, 1979.; *Historia dyplomacji Polskiej*. I. Połowa X w.–1572. Pod. red. Marian Biskup. Warszawa, 1982. (Historia dyplomacji Polskiej. [Połowa X–XX w.] I–V.); *Gerard Labuda*: *Studia nad początkami państwa polskiego*. I–II. Poznań, 1987–1988.; *Magyarország története*. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I–II. Főszerk. Székely György. Bp. 1984. (Magyarország története tíz kötetben. A szerk. biz. vez. Pach Zsigmond Pál.); *Gyula Kristó*: *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*. Bp. 1993.; *Makk Ferenc*: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996.²

latter decades of the eleventh century, relations between the Hungarian and Polish rulers became more frequent. Indeed King Béla's wife was the Pole Richeza. Poles offered support to both King Béla I and his son. Meanwhile Bolesław II found refuge in Hungary. King (Saint) Ladislas launched an armed intervention in Polish affairs. Relations were very close in the early twelfth century, during the reigns of King Coloman and Prince Bolesław III. Coloman followed the Polish example by blinding his younger brother Álmos. By the middle of the twelfth century, relations had become more distant, and in the second half of the century they almost ceased to exist. Nonetheless, owing to several centuries of contact, in the early thirteenth century the idea of Hungarian–Polish friendship was expressed both in a work appearing in Hungary (the Hungarian–Polish chronicle) and by a Polish history-writer (Kadłubek).

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622)

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1622. január 6-án erősítette meg az előző esztendő utolsó napján II. Ferdinánd magyar királlyal kötött nikolsburgi békeszerződést. A következő két évtizedre kialakultak a Habsburg-országrész, a török hódoltság és az erdélyi fejedelemség közti erőviszonyok, viszonylagos békesség köszöntött az országra – ez azután a magyarországi katolikus missziók működése számára is igen kedvező volt.¹

Ugyanaznap azonban a távoli Rómában egy másik esemény is történt, amely – bár a magyar történetírás eddig kevés figyelemre méltatta – a következő évtizedekben nem kevésbé meghatározta Magyarország egyház- és művelődéstörténetét: XV. Gergely pápa ezen a szimbolikus jelentőségű napon megalapította a katolikus missziókat világszerte összefogó szentszéki hivatalt, a bíborosok *Hitterjesztés Szent Kongregációja* nevű testületét, népszerű nevén a Propagandát.²

Az új Kongregáció és hazánk korai kapcsolatainak kutatását eddig nagyon megnehezítette, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja Magyarországra vo-

1 A tanulmány az OTKA T 23409. sz. pályázata támogatásával készült. Itt szeretném megköszönni Baán István, E. Kovács Péter, Hiller István, Borsodi Csaba, Fodor Pál és Fazekas István baráti tanácsait, amelyek igen sokat segítettek a munkámban. Tanulmányom forrásbázisát az MTA Történettudományi Intézete kiadásában megjelenés előtt álló, a Hitterjesztés Szent Kongregációja és Magyarország kapcsolatát bemutató okmánytár jelenti: *Litterae missionariorum de Hungaria*. Ed. István György Tóth. Roma–Bp. 2001. (s. a.) Előző kötete: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707*. (= *Relationes*) Ed. István György Tóth. Roma–Bp. 1994.

2 *Josef Metzler*: Foundation of the Congregation de Propaganda Fide by Gregor XV. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. 1622–1972*. (= *Memoria rerum*) Ed. Josef Metzler. Rom–Freiburg–Wien, 1972., I/1. 79–111.; *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal. III. Bp. 1903. 335–339. (Fraknói alapvető műve szinte csak megemlíti a Propaganda megalapítását, míg más, sokkal kisebb jelentőségű diplomáciai ügyeket nagy részletességgel tárgyal.) *Giovanni Pizzorusso*: Agli antipodi di Babele: Propaganda Fide tra immagine cosmopolita e orizzonti romani (XVII–XIX secolo). In: *Roma, la città del papa. Vita civile e religiosa dal giubileo di Bonifacio VIII al giubileo di papa Wojtyła*. Ed. Luigi Fiorani–Adriano Prosperi. Torino, 2000. (*Storia d'Italia. Annali* 16.) 479–518.; *Adriano Prosperi*: Il missionario. In: *L'uomo barocco*. Ed. Rosario Villari. Roma–Bari, 1991. 179–180.

natkozó dokumentumainak az első, a közvetlenül a megalapítást követő években keletkezett iratokat rejtő, vaskos kötete a Kongregáció hivatalnokainak figyelmetlensége miatt még a 17. században nyomtalanul eltűnt, senki sem tudott róla.³ A kötetet végül csak úgy sikerült megtalálni, hogy a Propaganda levéltárának valamennyi „vegyes” kötetét Kongótól Japánig darabonként átlapoztam – ez a „tételes vizsgálat” azonban számos további kellemes meglepetést is tartogatott.

Az új Kongregáció nem a semmiből keletkezett, hanem nagyon hosszas vajdás után született meg. Az 1622-ben alapított Propaganda tudatosan vállalta, hogy a korábbi hasonló, rövid életű intézmények örököse – körleveleiben hivatkozott ezekre a korábbi kongregációkra, és felkutatattatta az elődintézmények fellelhető iratait.⁴

Koldulórendi: ferences és domonkos missziók működtek már a 13. századtól is, különösen nagy sikereket érve el a mongol birodalomban és a mongol uralom alatt álló Kínában – misszionáriusnak tekinthetjük a 13. századi magyar domonkos felfedezőt, Julianus barátot is.⁵ A 16. század derekától kezdve azonban a reformáció sikerei, amelyek a keresztény Európa nagy részében megrendítették a katolikus egyház pozícióit, különös jelentőséget adtak a missziós munkának. A 16. század egy másik nagy kihívást is hozott Róma számára: a reformáció elterjedésével egy időben a nagy földrajzi felfedezések nyomán a katolikus hittérítés elé is egy új világ tárult, a kereszténységet sosem látott pogányok millióival. Mivel pedig a görögkeleti egyház uniójára tett 15. századi kísérletek kudarcot vallottak, az ortodox „szakadárak” térítése továbbra is napirenden volt, és ebben Róma a 16. század végén a bresti unióval Közép-Európában hatalmas sikert könyvelhetett el.⁶

3 Archivio Storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma (= APF), SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Ez a kötet a Kongregáció levéltárosának figyelmetlensége miatt még a 17. század folyamán elkeveredett. A levéltári kötet a Kongregáció megalapítása, az 1622 utáni évekből tartalmaz Magyarországra és Boszniára vonatkozó leveleket, belső, kézzel írt címlapja is erre utal: „Ungheria, Bosnia. Tomus I.” Ezt a Kongregációban szokásos módon bőrbbe kötötték, és ekkor, az íráskép alapján még a 17. század derekán, nyilvánvaló tévedésből, ez került a gerincére: Relationi del 1643, majd ezután még egyszer, nemcsak időben, de térben is rosszul sorolták be, a dalmáciai vegyes iratok közé helyezték el – a levéltárost nyilván a boszniai levelek tévesztették meg.

4 APF Lettere Vol. 2. Fol. 5.; *Josef Metzler*: Wegbereiter und Vorläufer der Kongregation. Vorschläge und erste Gründungsversuche einer römischen Missionszentrale. In: Memoria rerum I/1. i. m. 97. A Hitterjesztés Szent Kongregációja ülései jegyzőkönyveinek sorozata, az Acta, éppen azért kezdődik a harmadik kötetel (az 1–2. kötetbe később másolatokat kötöttek), mert az első kettőbe az előd-intézmények majdan megtalálható jegyzőkönyveit akarták elhelyezni. *Karl Pieper*: Die Propaganda. Ihre Entstehung und religiöse Bedeutung. Aachen, 1922. 1–30.

5 *Adriano Prosperi*: L'Europa cristiana e il mondo: alle origini dell'idea di missione. Dimensioni e problemi della ricerca storica 1992. 189–220.

6 *W. R. Ward*: Christianity under the Ancien Régime. Cambridge, 1999. 53–70.; *Storia della Chiesa*. Ed. Hubert Jedin. VI. Riforma e Controriforma. Milano, 1993. 599–609., 689–716., 745–760.; *Histoire du christianisme*. 8. Le temps des confessions. Ed. Marc Venard. Paris, 1992. 561–593.; *La Chiesa nell'età dell'assolutismo confessionale*. Dal concilio di Trento alla pace di Westfalia. Ed. Luigi Mezzadri. Roma, 1986. 135–160.; *Storia dell'Italia religiosa*. II. L'età moderna. Ed. Gabriele De Rosa–Tullio Gregory. Bari, 1994. 36–40.

Misszionáriusok és inkvizítorok a 16. században

Mindez már a trentói zsinat idején aktuálissá tette volna, hogy az egyház római misszióközpontot alapítson. A még III. Pál (1534–1549) által 1542-ben alapított római inkvizíciót újjászervező és megerősítő, a „kemény kéz politikáját” alkalmazó IV. Pál pápa (1555–1559) azonban nem foglalkozott a missziós hittérítés kérdéseivel. Az egyházra zúduló problémák közepette a trentói zsinatot lezáró IV. Piusz pápa (1559–1565) sem tartotta igazán fontosnak a missziók kérdését.⁷

A trentói zsinat utáni első igazi reformpápa, a később szentté avatott V. Piusz (1566–1572) azonban – aki IV. Pál pártfogoltjaként és domonkos szerzetesként korábban a római inkvizíció főbiztosa volt – a szívügyének tekintette egy római missziós hivatal létesítését. Ez a törekvése azonban megbukott a spanyol király, II. Fülöp makacs ellenállásán. A spanyol és a portugál királyok (1580 és 1640 között a két korona és a két gyarmatbirodalom ráadásul egy kézben egyesült) a 15. században elnyert jogaik alapján főkegyúri jogot (*regio patronato*) gyakoroltak az általuk meghódított területeken.⁸ Ahogy a spanyol inkvizíció a király, és nem a pápa alárendeltségében működött,⁹ gyakran világi érdekekért, ugyanúgy a gyarmatokon térítő misszionáriusok felett is a spanyol hatóságok gyakoroltak felügyeletet, sokszor saját céljaikra hasznosítva e missziókat. Ezért azután a spanyol hatalom tetőpontján, a 16. század második felében, a pápaság nem alapíthatott egy, a világ összes misszióit felügyelő szervezet, egy általános hatáskörű kongregációt, mert ezt a spanyol király megakadályozta.

V. Piusz azonban 1568-ban mégis életre hívott két hittérítéssel foglalkozó, kardinálisokból álló – bár csak korlátozott területi illetékességű – bizottságot, azaz kongregációt. Ezek egyike a *Congregatio Germanica* nevet viselte (bár a ki-

7 Réforme et Contre-Réforme. Ed. Hermann Tüchle–C. A. Bouman–Jacques Le Brun. Paris, 1968. (Nouvelle histoire de l'Église. 3.) 162–186.; *J. N. D. Kelly*: Oxford dictionary of Popes. Oxford, 1986. 261–262.; *Elisabeth G. Gleason*: Who was the first Counter-Reformation pope? The Catholic Historical Review 1995. 173–184.

8 *Ludwig von Pastor*: Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration. VIII. Freiburg–Rom, 1958. 536–538.; *J. Metzler*: Wegbereiter i. m. 38–78.; *Ignacio Ting Pong Lee*: La actitud de la Sagrada Congregación frente al Regio Patronato. In: Memoria rerum I/1. 353–438.; *Rafael Moya*: Hacia una participación fructuosa de los religiosos en las misiones de Propaganda. In: Memoria rerum I/1. 439–464.; *Matteo Sanfilippo–Giovanni Pizzorusso*: L'attenzione romana alla Chiesa coloniale americana. In: Felipe II (1527–1598). Europa y la Monarquía Católica. Ed. J. Martínez Milán. Madrid, 1998. 321–340.; *Jean Beckmann*: La Congrégation de la Propagation de la Foi face à la politique internationale. Nouvelle revue de science missionnaire 1963. 241–271.; *Luca Codignola–Giovanni Pizzorusso*: Les lieux, les méthodes et les sources de l'expansion missionnaire du Moyen Age au XVIIe siècle: Rome sur la voie de la centralisation. In: Transfert culturels et métissages. Amérique/Europe XVIe–XXe siècle. Ed. L. Turgein–D. Delâge–R. Ouellet. Quebec, 1996. 489–512.

9 *Edward Peters*: Inquisition. New York–London, 1988. 105–121.; *Adriano Prosperi*: La mort de l'hérétique: normes juridiques et pratique concrète au temps de l'inquisition romaine. In: L'Inquisizione romana in Italia nell'età moderna. Archivi, problemi di metodo e nuove ricerche. Roma, 1991. 159–174.

forratlan helyzetre jellemző módon több más névvel is illették, és nem csak német ügyekkel foglalkozott). Ez a kongregáció a 16. századi németországi katolikus megújulás legnagyobb alakjának, Otto Truchsess von Waldburg bíborosnak a vezetésével a katolikus egyház számára a legtöbb gondot okozó területtel, a lutheri reformáció nyomán már-már elveszett Német-római Birodalommal, és a katolikus hit ottani terjesztésével törődött. A kongregáció azonban alig pár hónap után elenyészett, főként azért, mert – hasonlóan II. Fülöp és a pápaság konfliktusához – a császár (és egyben magyar király), II. Rudolf is féltékenyen figyelte Róma beavatkozását a birodalma ügyeibe.

Az ugyancsak 1568-ban alapított másik, a hitterjesztéssel foglalkozó bíboros-kongregáció az Indiákon, azaz a spanyol gyarmatokon folytatott hittérítést kellett volna, hogy irányítsa, de II. Fülöp határozott ellenállása nyomán rövid idő múlva ez a kongregáció is megszűnt. Sikereesebb volt V. Piusz a hittérítés két másik ágában: Itáliában egyre nagyobb befolyást nyert az inkvizíció, és – ami Magyarország szempontjából is létkérdés volt – a törökök ellen keresztes hadjáratot hirdető pápának oroszlánrészre volt a lepantói tengeri győzelmet kivívó *Szent Liga* összekovácsolásában.

V. Piusz utóda, XIII. Gergely (1572–1585), a legfontosabb reformpápa, szinte rögtön a megkoronázása után hozzálátott, hogy egy missziós kongregációt hozzon létre, de II. Fülöp király vétója ezt újból megakadályozta. A magyarországi katolicizmus történetében is fontos szerepet játszó 16. századi jezsuita diplomata, Antonio Possevino a jezsuitákat erősen pártoló XIII. Gergely pápa számára nagyszabású tervet terjesztett elő. Azt javasolta, hogy a megtérítendő területekről hívjanak papnövendékeket Rómába, majd tanulmányaik után küldjék vissza őket a szülőföldjükre, továbbá azt is kérte, hogy állítsanak fel egy, a missziók ügyét irányító titkárságot, amely összefogná a pápai nunciások munkáját. Possevino azt ugyan hiába szorgalmazta, hogy a pápa létesítsen egyetemmes hatáskörű római misszióközpontot, de a római nemzeti kollégiumok megalapításával a javaslaiból sok minden mégis megvalósult.¹⁰

10 J. P. Donnelly: Antonio Possevino's plan for world evangelisation. *Catholic Historical Review* 1988. 182–186.; *Uő*: Antonio Possevino S. J. as papal mediator between Emperor Rudolf II and King Stephan Báthory. *Catholic Historical Review* 2000. 30–34. *Vö. Paolo Prodi*: Il sovrano pontefice. Un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna. Bologna, 1982. passim.; *Antonio Menniti Ipolito*: Il tramonto della Curia nepotista. Papa, nipoti e burocrazia curiale tra XVI e XVII secolo. Roma, 1999. 32–58.; *Uő*: Note sulla Segreteria di Stato come ministero particolare del Pontefice Romano. In: *La Corte di Roma tra Cinque e Seicento. „Teatro” della politica europea*. Ed. Gianvittorio Signorotto–Maria Antonietta Visceglia. Roma, 1998. 167–187.; *Robert Bireley*: The refashioning of catholicism, 1540–1700. Washington, 1999. 45–69.; *Josef Metzler*: Päpstlicher Primat als pastorale Verantwortung und missionarischer Auftrag in frühen Dokumenten der Propaganda-Kongregation. In: *Konzil und Papst. Historische Beiträge zur Frage der höchsten Gewalt in der Kirche*. Festgabe für Hermann Tüchle. Hrsg. Georg Schweizer. Wien–München–Paderborn, 1975. 373–386.; *Renata Ago*: Sovrano pontefice e società di corte. Competizioni cerimoniali e politica nella seconda metà del XVII secolo. In: *Cérémonial et rituel à Rome (XVIe–XIXe siècle)*. Ed. Maria Antonietta Visceglia–Catherine Brice. Rome, 1997. 223–238.; *Uő*: Carriere e clientele nella Roma barocca. Roma, 1990. 132–133.

XIII. Gergely ismét életre hívta az említett, időközben megszűnt *Congregatio Germanica* nevű testületet, az V. Piusz alatti hasonló néven már létezett bizottság folytatásaként. Az új testület nem csak a szorosabb értelemben vett német területekkel foglalkozott, így pl. a tagjai között találjuk a lengyel katolikus megújulás Oláh Miklóshoz mérhető hatású főpapját, Stanislaw Hosius (1504–1579) bíborost, ermlandi püspököt is.

Kérésézetű elődjével ellentétben, ez az új *Congregatio Germanica* igen fontos reformmunkát végzett, amelynek hatóköre Magyarországra is kiterjedt. E kongregáció hatása is érvényesült ugyanis, amikor XIII. Gergely újjászervezte és 1580-ban a magyar kollégiummal egyesítette a római német kollégiumot, ez a római *Collegium Germanicum Hungaricum* a magyarországi katolikus megújulás számos kiemelkedő képviselőjét nevelte a következő századokban.¹¹ A Kongregáció közreműködött továbbá a németországi pápai kollégiumok megalapításában, amelyek magyar diákokat is szép számmal vonzottak Bécsbe, Grazba, Braunschweigbe, Fuldába és Dillingenbe. A Kongregáció javaslatai nyomán megnyitott két új németországi nunciatúra, a kölni és a grazi közül ez utóbbi közvetlenül Magyarország határán működött, és – mint ez a jelentéseiből kitűnik – nagy figyelmet fordított a szomszédos Horvátország és Szlavónia ügyeire is.¹²

XIII. Gergely egy másik, a hittérítés problémáival foglalkozó bíboros-testületet is felállított, az Italo-Greci, azaz az Itáliában élő görög rítusúak kongregációját.¹³ A bizánci rítust követők jó része azonban a nevük ellenére valójában nem görög volt, hanem a törökök elől a Balkánról az Adria túlsópartjára, Dél-Itáliába menekült albán. A bizottság élére a pápa Giulio Antonio Santori kardinálist – IV. Pál pápa korábbi pártfogoltját – állította, akit a nápolyi királyságban fekvő érseki székhelye után Santa Severina bíborosnak hívtak.¹⁴ Az „italiai görög” hívek problémái első pillantásra igencsak távol álltak a magyarországi missziók történetétől. Ez a bíboros-kongregáció azonban nemcsak a magyarországi unitusok számára is rendkívül fontos, ruténeket is fogadó Görög Kollégium (*Collegio Greco*) megalapítását (1577) kezdeményezte, de XIII. Gergely pápa – aki Rómában egymás után alapított nemzeti kollégiumokat az an-

11 *Bitskey István*: Hungáriából Rómába. A római *Collegium Germanicum Hungaricum* és a magyarországi barokk művelődés. Bp. 1996., további irodalommal.

12 *Augustino Theiner*: Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia. II. Zagrabiae, 1875. 113–115.; *Johann Rainer*: Die Grazer Nunziatur 1580–1622. In: Kurie und Politik. Stand und Perspektiven der Nuntiaturberichtsforschung. Ed. Alexander Koller. Tübingen, 1998. 272–284.

13 APF Miscellanea diverse Vol. 21. Fol. 186–378.; *J. Metzler*: Wegbereiter i. m. 60–67.; *Pietro Chichetta*: La S. Congregazione e gli Italo-Greci in Italia. In: Memoria rerum I/2. Rom–Freiburg–Wien, 1972. 3–25.

14 *Mario Rosa*: Carriere ecclesiastiche e mobilità sociale: dall'„Autobiografia” del cardinale Giulio Antonio Santoro. In: Fra storia e storiografia. Scritti in onore di Pasquale Villani. Ed. Paolo Macry–Angelo Massafra. Bologna, 1994. 571–585.; *John Krajcar*: Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East. Roma, 1966. 38–42.; *Mario Rosa*: Nobiltà e carriera nelle „memorie” di due cardinali della Controriforma: Scipione Gonzaga e Guido Bentivoglio. In: Signori, patrizi, cavalieri. Ed. Maria Antonietta Visceglia. Roma–Bari, 1992.

golo, maroniták stb. képzésére is – e bíborosi testület ösztönzésére 1581-ben az „illírnek” mondott délszlávok számára megalapította az Illír Kollégiumot, a *Collegio Illiricót*. Ez a kollégium a híres zarándokhelyen, Loretóban kezdte meg a működését, és sok horvát anyanyelvű világi papot képzett a magyarországi török hódoltságban működő missziók számára is.¹⁵

XIII. Gergelynek elsősorban a spanyol király, II. Fülöp ellenállása miatt nem sikerült egy, az egész földgolyóra kiterjedő hatókörű, Róma központú missziós főhatóságot létesítenie. Több sikerrel járt XIII. Gergely abban, hogy apostoli vizitátorok útján mérje fel az egyes országokban a katolicizmus helyzetét.

A magyarországi szandzsákokat Bonifacio di Ragusa stagnói püspök, a hódoltság első pápai vizitátora kereste fel.¹⁶ Miután 1581 februárjában Bonifác püspök Temesváron meghalt,¹⁷ a pápa Agostino Quintio domonkos szerzetes, a dalmáciai Corzula püspöke személyében már az utódját is kijelölte, de ő sohasem jött Magyarországra. (A XIII. Gergely pápa által a Balkán török tartományaiba küldött apostoli vizitátor, a dalmát Alessandro Comulovich egy évtizeddel később, immár pápai diplomataként Erdélyben is fontos szerepet játszott.)¹⁸

A következő pápa, a ferences – és emiatt a jezsuitákat elődjénél jóval kevésbé kedvelő – V. Sixtus (1585–1590) alatt e reménykeltő kezdeményezések

15 *A. Theiner*: i. m. II. 118–128.; *Josip Juric*: Ilirski Kolegij u Loretu (1580–1860). Vrela i prinosi (Sarajevo) 1982. 23–60.; *Josip Juric–Mijo Korade*: Iz arhivske grade o Ilirskom Kolegiju u Loretu. Vrela i prinosi (Sarajevo) 1982. 61–105.; *Balázs Mihály–Monok István*: Pápai szeminariumok magyarországi alumnusai. Szeged, 1990. 6–12.

16 APF Miscellanea Varie I/a. Fol. 53., 67., 70., 269., 386–387., 432., 436., 482., 502. A kötet, amelyet a „vegyes” kötetek szisztematikus átnézésekor felfedezni véltem, valójában már 75 évvel korábban ismert volt, idézte pl. *Miroslav Premrou*: Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd. Archivum Franciscanum Historicum 1924–1925. 493., 1. és 2. jegyzet. A kötetre hivatkoztak, de a dokumentumait nem közölték és érdemben nem is használták fel, aminek feltehetően az volt az oka, hogy az amúgy is rendkívül nehéz paleográfiájú iratok igen rossz állapotban vannak. Én naponta olvastam ki mindig pár sort Bonifác püspök leveleiből.

17 Archivio Segreto Vaticano, Roma, Archivum Arcis I–XVIII. 1851–1854. Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma. Vol. Germania 160. Fol. 221–223., Vol. Italia 156. Fol. 90/v., 169–170/v.; *Tóth István György*: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora. Történelmi Szemle 1997. 447–472.; *Uő*: Dubrovački missionari u katoličkim misijama u turskoj Madarskoj (1571–1623). Gazophylacium (Zagreb) 1999. 104–107. Bonifác püspök gazdag életrajza, amely azonban magyarországi működéséről szinte semmit sem tud: *Agustin Arce OFM*: Bonifacio de Stephanis (c. 1504–1582). Último guardián de Monte Sión y obispo de Ston. Archivum Historicum Franciscanum 1983. 296–341. Vö. *Augustinus Theiner*: Annales ecclesiastici. III. Romae, 1856. 271–276.; *Miroslav Vanino*: Bartol Sfondrati u Temesvaru g. 1582. Vrela i prinosi (Sarajevo) 1934. 150–153.; *Amnon Cohen*: The expulsion of the Franciscans from Mount Zion. Old documents and new interpretation. Turcica (Paris) 1986. 147–157.; *Hieronimus Golubovich–Leonardus Lemmens*: Collectanea Terrae Sanctae. Quaracchi, 1933. 10–12.

18 *Tonči Trstnjak*: Četiristota obljetnica katekizma Aleksandra Komulovića. Vrela i prinosi (Zagreb) 1982. 164–173.; *Antun Trstnjak*: Alessandro Komulović S. I., 1548–1608. Profilo biografico. Archivum Historicum Societatis Iesu 1989. 43–85., kül. 48–52.; *A. Theiner*: Vetera monumenta i. m. II. 86.; Die Hauptinstruktionen Clemens’ VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhöfen. Ed. Klaus Jaitner. I. Tübingen, 1984. CCV.

megszakadtak, ez az annyi mindent megreformáló nagy pápa sem hozott létre misszióközpontot, bár az uralkodása alatt a tengerentúli missziók igen sikeresen működtek. A magyarországi török hódoltságba és Erdélybe ebben az időben, 1587-ben indult közös misszióra három, különböző szerzetesrendekhez tartozó, de egyaránt raguzai pap: Bernardino da Ragusa obszerváns ferences volt, két társa közül az egyik a Ragusa melletti Mjlet szigetről való bencés, a harmadik raguzai domonkos.¹⁹

V. Sixtus rövid uralma alatt rendkívüli energiával látott a reformok folytatásához, a missziók összefogásával azonban keveset törődött. Számára a legfontosabb a pápai kúriának és hivatalainak a megreformálása, a rendkívül zilált pápai pénzügyek rendbetétele, Róma városa és az egyházi állam konszolidálása és közbiztonsága volt – mindezekben kiemelkedően sikeresnek bizonyult. A missziók igényeit ez az államháztartást vaskézzel rendbetevő pápa többször is azzal utasította el, hogy erre nem jut pénz. 1588-ban V. Sixtus – több évszázados érvénnyel – újjászervezte a római kúriát, kialakította annak lényegében a 19. századig működő gépezetét. V. Sixtus pápa a kardinális-kongregációkat (azaz a pápa alá rendelt hivatalokat) megszilárdította, és ugyancsak ebben a korban a pápai unokaöccsök, a kardinális-neposok és a pápa titkárai – akiből fokozatosan az államtitkárok lettek – mindinkább vezető szerepet kaptak a pápaság irányításában. V. Sixtus pápa a bíborosok számát majdnem a háromszorosára növelte, ami az egyes kardinálisok fontosságát igencsak csökkentette, és az addig egyfajta rendi ellensúlyt jelentő bíboros-konzisztóriumot is a háttérbe szorította és formálissá tette. Mindezzel V. Sixtus kialakította a választott uralkodójú abszolút monarchia világtörténelmileg egyedülálló – és 1870-ig lenyegében így működő – államát.²⁰

A kongregációk újonnan kialakított rendszerében azonban a missziók irányításával megbízott korábbi bíboros-testületek egyikének sem jutott hely. Még a pápai flottát és a vatikáni nyomdát is külön bíboros-kongregációk irányított-

19 Réforme et Contre-Réforme i. m. 197–199.; *Annales minorum seu trium ordinum a Sancto Francisco institutorum*. Ed. Caietanus Michelesius. XXII. Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1933. 462–463.; *Necrologium fratrum minorum de observantia provinciae S. P. Francisci Ragusii*. *Analecta Franciscana* VI. Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1917. 426. Az V. Sixtus alatti konstantinápolyi és balkáni jezsuita misszióra ld. Moldvai csángó-magyar okmánytár. (1467–1706). I–II. Szerk. Benda Kálmán. Összeáll. Benda Kálmán–Jászay Gabriella–Kenéz Győző–Tóth István György. Bp. 1989., I. 75–77. A magyarországi hódoltsági egyház problémáira: *Szakály Ferenc*: Katolikus hierarchia a török hódoltságban. In: *Egyházak a változó világban*. Szerk. Bárdos István–Beke Margit. Esztergom, 1991. 245–249.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1985. 113–146.; *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 209–273.

20 *Gabriele De Rosa*: Il papato e l'Italia: verso una nuova storia? In: *Clero e società nell'Italia moderna*. Ed. Gabriele De Rosa. Bari–Roma, 1995. XXXV–XLV.; *Andreas Kraus*: Secretarius und Sekretariat. Der Ursprung der Institution des Staatssekretariats und ihr Einfluss auf die Entwicklung moderner Regierungsformen in Europa. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 1960. 43–84.; *Massimo Petrocchi*: Roma nel Seicento. Bologna, 1975. 147–150.

ták, de a missziók nem kaptak kongregációt. (Az inkvizíciót azonban V. Sixtus 1588-ban a többi kongregációval együtt újjászervezte.) Ennek nemcsak az volt az oka, hogy V. Sixtus a hittérítés iránt, más fontosabbnak ítélt problémákkal elhalmozva, kevésbé érdeklődött. A pápai állam a bíboros-csoportok, a korábbi pápák „pszeudo-dinasztiái” és a kardinálishi klientúrák sajátos együtteseként működött, ahol a pápa halála és az új pápa mindig bizonytalan kimenetelű megválasztása egyszeriben minden fennálló hatalmi struktúrát felborított. V. Sixtus pedig – aki az elődje alatt kegyvesztettnek számított – gyanakvó volt XIII. Gergely bizalmi emberei, a Congregatio Germanica és az Italo-Greci bizottság hangadó bíborosai iránt, és emiatt egy időre a missziós kongregációk kérdése is lekerült a napirendről.²¹

V. Sixtus halála után rögvest megkezdődtek a kísérletek a Congregatio Germanica feltámasztására. A következő pápa, VII. Orbán mindössze két hétig uralkodott, és az igencsak gyengekező XIV. Gergely tízhónapos uralkodása alatt is csak feljegyzések születtek a missziós kongregációról.²² Az utóda, az alig két hónapig uralkodó, de igen aktív IX. Ince pápa azonban még a megkoronázása előtt újból megalakította ezt a német ügyekért felelős kongregációt. Ennek a pápai államra igencsak jellemző módon az volt a magyarázata, hogy az új pápát még bíborosként szoros szálak fűzték Luigi Madruzzo bíboros, trentói püspökhöz, aki XIII. Gergely idejében a német ügyekért felelős kongregáció egyik legaktívabb tagja volt, és egyébként élesen szemben állt V. Sixtussal.

A következő konklávében Santori bíboros, az Italo-Greci bizottság korábbi vezetője tűnt az egyik legesélyesebb pápajelöltnek, és már megválasztottnak is tekintette magát, ám helyette végül is Aldobrandini bíborost választották pápává, aki azután VIII. Kelemen néven uralkodott. Az új pápa megbízta korábbi vetélytársát – akivel a különös konklávé ellenére mindvégig jó viszonyban maradt – a görögök ügyével foglalkozó kongregáció feltámasztásával és újjászervezésével. A kongregáció működéséről 1600-ig vannak szórványos adataink, és nemcsak a görög szigetvilág és az itáliai bizánci rítusú közösségek, de a Balkán katolikusai iránt is figyelmet tanúsított.²³ Santori irányítása alatt ülésezett a vallásháborúkba merült Franciaország ügyeiért felelős *Congregazione Fran-*

21 *Wolfgang Reinhard*: Bemerkungen zu „Dynastie” und „Staat” im Papsttum. In: *Der Dynastische Fürstenstaat. Zur Bedeutung von Sukzessionsordnungen für die Entstehung des frühmodernen Staates.* Hrsg. Johannes Kunisch. Berlin, 1982. 157–161.; *Uő*: *Herkunft und Karriere der Päpste 1417–1963. Beiträge zu einer historischen Soziologie der römischen Kurie.* Meddeleringen van het Nederlands Instituut te Rome 1976. 87–108.

22 XIV. Gergely uralkodása alatt, 1591-ben küldte el a jelentését Rómába Báthory András bíboros, a későbbi fejedelem. Báthory kardinális azt javasolta, hogy egy, a csíksomlyói kolostorban lakó ferences szerzetes legyen az erdélyi püspök, és Lengyelországból hívjanak ferences misszionáriusokat Erdélybe. *Veszely Károly*: Erdélyi egyháztörténeti adatok. Kolozsvár, 1860. 301–309.

23 *Josef Metzler*: Die Missionsinitiativen und Unionsbemühungen in den Hauptinstruktionen Clemens’ VIII. In: *Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605.* Ed. Georg Lutz. Tübingen, 1994. 35–51.

cese is. Az ugyanezekben az években működő *Congregazione d'Ungaria* nem a missziókkal, hanem a tizenöt éves háborúban Magyarországra küldött pápai segélyekkel foglalkozott.²⁴

VIII. Kelemen pápa politikája elsősorban a katolikus egyház pozícióinak diplomáciai megerősítésére irányult, és felelevenítette a törökök elleni kereszties hadjárat eszméjét is: a tizenöt éves háborúban saját unokaöccse vezetésével pápai hadakat küldött hazánkba, és Magyarország egy hónap alatt több pápai pénzsegélyt kapott, mint amennyi Erdély portai adója volt – egy évben.²⁵

A pápa azonban a hittérítés ügyét sem hanyagolta el, uralkodása alatt Manilától Kaliforniáig és Kínától Chiléig nyomultak előre a ferences, jezsuita és más rendekhez tartozó misszionáriusok, akik az indiai nagymogul és a perzsasah katolikus hitre térítését is komolyan tervezték. 1599-ben VIII. Kelemen azután Santori bíboros ösztönzésére megalakította azt a világ minden missziójáért felelős bíboros-kollégiumot, amely ugyanazt a nevet viselte, mint majd 23 évvel később XV. Gergely alapítása, a máig megszakítás nélkül (bár más néven) működő testület: *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*, azaz a Hitterjesztés Szent Kongregációja, vagy ahogy a kortársak röviden nevezték: a Propaganda.

Az első Propaganda-Kongregáció

A kongregáció fontosságát mutatta, hogy tagjai között megtaláljuk a kor legfontosabb bíborosait. Az említett Santori kardinális mellett részt vett a testület munkájában a következő pápa, Alessandro Medici, aki már ekkor igen tekintélyes tagja volt a kardinálisok kollégiumának (1605-ben azután három hétig XI. Leó néven uralkodott). A kor legnagyobb teológusa, a jezsuita Roberto Bellarmini mellett a nagy egyháztörténész Cesare Baronio, továbbá Szent

24 *Filippo Tamburini*: Gli scritti del cardinale Giulio Antonio Santoro (†1602), penitenziere maggiore ed inquisitore generale. *Archivum Historiae Pontificiae* 1998. 107–136.; *Bernard Jacqueline*: L'histoire de l'Église de France dans les archives de la SC „de Propaganda Fide”. In: *L'histoire des croyants, mémoire vivante des hommes. Mélanges Charles Molette*. Rassemblés par Brigitte Waché. Abbeville, 1989. 429–438.; *Uő*: La Sacrée Congrégation de Propaganda Fide et le réveil de la conscience missionnaire en France au XVIIe siècle. In: *Les réveils missionnaires en France du moyen âge à nos jours*. Ed. Guy Dubosc–André Latreille. Paris–Lyon, 1980. 107–121.; *Jan Paul Niederkorn*: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993. 81.

25 *Archivio Doria–Pamphilij*, Roma, Fondo Aldobrandini, Busta 6. Fol. 3–24/v., 64/r–v., 74–75/v., 77–79/v., 87–92/v., 108/r–v., 112–113/v., 121–123/v.; *Kruppa Tamás*: Marciare verso Constantinopoli. Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 307–319.; *Peter Bartl*: Der Türkenkrieg: Ein zentrales Thema der Hauptinstruktionen und der Politik Clemens' VIII. In: *Das Papsstum i. m. 67–76.; Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. i. m. I. XIII–XXVII*.

Károly unokaöccse, Federigo Borromini kardinális, és a pápa unokaöccse, Aldobrandini bíboros is részt vettek a kongregáció munkájában.²⁶

A kongregáció lakonikus tömörségű jegyzőkönyveiből 1599 augusztusától 1600 augusztusáig, azaz egy évig követhetjük figyelemmel a bíborosok munkáját. Ez a kongregáció már nem egy területtel foglalkozott, mint korábban az itáliai görögök vagy a németországi ügyek bizottságai, hanem figyelme kiterjedt az egész akkor ismert világra. Kína, Mexikó, India, Japán, a Fülöp-szigetek éppen úgy szerepeltek a megtárgyalt területek között, mint Skandinávia, a balkáni török tartományok vagy a szintén török Ciprus. A Kongregáció foglalkozott a magyarországi török hódoltság számára is igen fontos Illír Kollégium ügyeivel is. A kardinálisok röviden megemlékeztek az üléseken Havasalfölddel együtt Erdélyről is, ahol ekkor éppen a római szentegyház bíborosa, Báthory András uralkodott. A kongregációról 1600 után már szinte semmit sem tudunk, de ha abban nem is lehetünk biztosak, hogy továbbra is rendszeresen ülésezett, legalábbis a megalkotója és motorja, Santori kardinális 1602. június 7-én bekövetkezett haláláig a kongregáció nem szűnt meg. Santori halála után már nincs nyoma annak, hogy valóban működött volna ez a testület, bár olykor-olykor még mint létezőt megemlégették – valószínűleg, bár a bíborosok többé már nem ültek össze, felosztatására a pápa nem gondolt. Az igazi különbség azonban az volt az 1599-ben alapított Hitterjesztés Szent Kongregációja és hasonló nevű utóda között, hogy ennek a Kongregációnak még Santori bíboros életében sem álltak a rendelkezésére megfelelő anyagi és hatalmi eszközök ahhoz, hogy ne csak tanácskozzon a hittérítés gondjairól, hanem hatékonyan segítsen is ezeken.²⁷

Ez az első Hitterjesztés Szent Kongregációja éppen úgy egy bíboros személyéhez kötődött, és e bíborosnak a pápához fűződő jó kapcsolatának köszönhető a létét, mint a Congregatio Germanica, amely csak akkor működött hatásosan, amikor a vezetője és szorgalmazója, Madruzzo bíboros – korábban maga is a kúria egyik „papabilise” – kézben tartotta az ügyeket. Amikor Madruzzo, azért, hogy a törökök elleni magyarországi háborúra birodalmi segítyeket szerezzen, hosszabb ideig távol volt Rómából, akkor a német kongregáció is Csipkerózsika-álomba merült, és amikor Madruzzo kardinális 1600-ban, 88 éves korában, a trentói zsinat utáni reformnemzedék egyik utolsó bíborosaként sírba szállt, a német kongregáció is elhalt.

V. Pál pápa (1605–1621) hosszú uralkodása alatt – bár a pápa a katolikus hatalmak diplomáciájára sokkal nagyobb hangsúlyt helyezett, mint a missziókra – új lendületet kapott a hittérítés ügye is. A missziók munkáját a 17. század ele-

26 *Stefano Zen*: Bellarmino e Baronio. In: Bellarmino e la Controriforma. A cura di Romeo de Maio et al. Sora, 1990. 277–317.

27 APF Miscellanea diverse Vol. 21. Fol. 16–91.; *Joseph Schmidlin*: Eine Vorläuferin der Propaganda unter Klemens VIII. Zeitschrift für Missionswissenschaft 1921. 232–234.; *S. Delacroix*: Histoire universelle des missions catholiques. II. Paris, 1957. 109–131.

jén az inkvizíciót is irányító *Szent Hivatal*, a hit tisztaságán őrködő Sant'Uffizio felügyelte.²⁸

A már a középkorban is térítő ferencesek és domonkosok mellett a katolikus megújulás 16. században alapított szerzetesrendjei is teljes erővel bekapcsolódtak a missziók munkájába: a 17. század első éveiben a jezsuiták és a kapucinusok mellett egy másik szerzetesrend, a sarutlan karmelitáké kapott főszerepet a missziók történetében. (Magyarországon azonban már csak a missziók nagy korszaka után, 1697-ben jelentek meg, bár lengyel karmeliták misszióztak a Felvidéken már korábban is.)²⁹ A világban működő missziók pápai főfelügyelője (*superintendens*) is közülük került ki. Pedro de la Madre de Dios († 1608) VIII. Kelemen pápa bízta meg a missziók felügyeletével, halála után, V. Pál uralkodása alatt Domingo de Jesús Maria spanyol sarutlan karmelita (1559–1630) számított a missziók fő szószólójának a pápai kúriában. A későbbi rendfőnök, Domingo de Jesús Maria működése szorosan kapcsolódik a közép-európai katolikus megújulás történetéhez, hiszen 1620-ban a Magyarország számára is oly fontos fehérhegyi csatában a katolikus csapatokat buzdította, részt vett a haditanácson és azután magában az ütközetben is, ahol az ellenséges puskatűzben a rohamozó katonák előtt vitte a keresztet, így bátorítva Szűz Mária harcosait az „eretnek” csehek elleni rohamra. A sarutlan karmelita szerzetes közeli kapcsolatban állt Ludovisi bíborossal, a leendő XV. Gergely pápával, akinek minden bizonnyal javasolta egy misszióközpont létrehozását is. 1622-ben, a Hitterjesztés Szent Kongregációja megalapítása után Domingo de Jesús Maria egyike lett a Kongregáció nem bíborosi rangú tagjainak. Egy másik sarutlan karmelita pedig, Tomás de Jesús (1564–1627), aki maga is kongói misszióba készült, 1613-ban *De Procuranda Salute Omnium Gentium* címmel írt értekezést arról, hogy Rómában a világ összes missziói számára önálló

28 *Molnár Antal*: Róma és a török hódoltság. (A missziószervezés történetének vázlata). In: *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*. Szerk. Illés Pál Attila. Bp.–Piliscsaba, 1999. 44.; *Uő*: *L'Église catholique dans la Hongrie ottomane (16e–17e siècle)*. *Folia Theologica* (Piliscsaba) 1998. 163–175.; *Uő*: *A Szentszék és a hódoltsági missziók*. *Vigilia* 1999. 492–502.; *Tusor Péter*: *A magyar egyház és Róma a 17. században*. *Vigilia* 1999. 503–513.; *Adriano Prosperi*: *Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari*. Torino, 1996. 57–116., 551–599.; *I religiosi a Corte: Teologia, politica e diplomazia in Antico Regime*. Ed. Flavio Rurale. Roma, 1998. passim.; *Wolfgang Reinhard*: *Beamterlaufbahn und Familienstatus. Der Aufstieg des Hauses Borghese 1537–1621. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 1974. 539–555.; *Uő*: *Papstfinanz und Nepotismus unter Paul V. 1605–1621*. 1–2. Stuttgart, 1974. passim.; *Eusebius Ferendžin*: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*. Zagrabiae, 1892. 341–367.; *G. Pizzorusso*: *Agli antipodi di Babele* i. m. 479–518.; *Burkhard Roberg*: *Türkenkrieg und Kirchenpolitik: Die Sendung Kardinal Madruzzos an den Kaiserhof 1593 und zum Reichstag von 1594. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 1985. 192–305., 1986. 192–268.

29 *Török József*: *Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon*. Bp. 1990. 160.; *APF SOCG* Vol. 219. Fol. 437–444.

központot kell létrehozni – természetesen a saját rendje, a sarutlan karmeliták irányítása alatt.³⁰

Bár V. Pál nem szervezte újra a csendben jobblétre szenderült Hitterjesztés Szent Kongregációját, de hosszú uralma alatt megindultak a magyarországi missziók is, miután a tizenöt éves háború vihara elmúlt, és a török hódoltság megmaradt. A folytatódó „pogány” uralom szükségessé, a békésebbre fordult politikai helyzet pedig lehetségessé tette a katolikus missziók munkáját a budai pasa alá rendelt vidékeken.³¹ V. Pál pápa és a világban a missziókat ekkor irányító Szent Hivatal parancsára végzett apostoli vizitációt a magyarországi török hódoltságban 1607-ben két, a Raguzai melletti Mljet sziget kolostorából származó bencés szerzetes, Antonio Velislavi és Ignazio Alegretti. (Alegretti, mint ez a jelentésükből kiderül, ekkor már húsz éve missziózott a török alatti Magyarországon, és apostoli vizitátori megbízatással már korábban is többször bejárta a hódoltságot, és a társa szerint olyan erényes ember volt, hogy még a törökök is szerették.)³²

1612-ben a raguzai jezsuita, Bartolomeo Cassio társaságában magától V. Páltól kapott missziós felhatalmazással érkezett a magyarországi hódoltságba Don Simone Matkovich, a későbbi mohácsi plébános. 1615-ben pedig egy másik raguzai pap, Paolo Torelli nyerte el V. Pál pápa brévéjével a bácsi bencés apát légből kapott titulusát. 1622-ben, a Hitterjesztés Szent Kongregációja megalapításakor, mint erre még visszatérek, mindketten részletes beszámolókkal jelentkeztek az új szentszéki hatóságnál – jelentéseiket is jórészt a most előkerült levéltári kötet rejtette –, buzgóságuk célja ugyanaz volt: mindkét pap hódoltsági misszióspüspök szeretett volna lenni.³³

V. Pál pápa figyelmét lekötötték az európai diplomácia, a készülődő nagy európai vallásháború eseményei, és túlságosan tartott a spanyol ellenkezéstől, emiatt nem is törekedett arra, hogy római misszióközpontot alapítson. Ez a feladat az utódára maradt, akinek alig két és fél éves uralkodása jobban rányomta a bélyegét a katolikus egyház történetére, mint sok más, évtizedekig tartó pápai uralom.

30 *Olivier Châline*: La bataille de la Montagne Blanche. Un mystique chez les guerriers. Paris, 1999. 231–252.

31 *Wolfgang Reinhard*: Reformation, Counter-Reformation and the Early Modern State: A Reassessment. Catholic Historical Review 1989. 383–405.

32 Biblioteca Casanatense, Roma, Ms. Cod. N° 2672. X, VI, 20. Fol. 205–206/v.; Acta Bosnae i. m. 390–391.; *Tóth István György*: Raguzai misszionáriusok levelei Rómába a magyarországi török hódoltságról (1571–1627). Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX. Bp. 1999. 304–307.; *Uő*: Missionari di Ragusa e l’inizio delle missioni cattoliche nell’Ungheria turca. Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria (Roma) 2000. 73–130.; *Augustinus Theiner*: Vetera monumenta i. m. II. 113.; *Josip Buurac*: Gli ordini religiosi in Croazia. In: Croazia Sacra. Roma, 1943. 235. Bencés missziók Magyarországon: *Tóth István György*: Pannonhalmi bencés misszió 1658-ban. (Roman garsteni apát két Rómában őrzött levele). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum 1996. 1–2. sz. 287–294.

33 APF SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Fol. 159–160/v.; APF SOCG Vol. 382. Fol. 228., 229., 234/v., 235/v.; APF SOCG Vol. 382. Fol. 78., 92., 93., 103., 114., 155.

XV. Gergely az utolsó a trentói zsinat utáni nagy reformpápák sorában. Az 1620-as évekre, nem utolsósorban nagy elődei munkája nyomán, a pápaság hatalma és tekintélye ismét csaknem olyan szilárd volt, mint a középkor derekán. Ekkorra már világossá vált, hogy az eretnokség inkvizíciós módszerekkel történő felszámolása lehetetlen – a meggyőzés, a misszió azonban még járható útnak tűnt.

A politikailag, és nem utolsósorban pénzügyileg is megerősödött, erkölcsileg, egyházszerzetileg megújult pápaság 1648-ig, a 30 éves háborút lezáró vesztfáliai békéig többé-kevésbé meg is őrizte ezt a pozícióját.³⁴ Ez a szűk három évtized – amely egybeesik a Hitterjesztés Szent Kongregációja időrendben első, és legfontosabb titkárának, Francesco Ingolinak 1649-ig tartó hivatali idejével – volt a Hitterjesztés Szent Kongregációja és a missziószervezés fénykora szerte a világon és Magyarországon is. Magyarországon ehhez az is hozzájárult, hogy ezekben az évtizedekben a tizenöt éves háborúban kimerült és máshol leköttöt két világbirodalom között viszonylagos békesség uralkodott. A békés térítő munka sikeréhez szükség volt az ilyen „szélcsendes” időre. Aligha véletlen, hogy a 17. század végén, a visszafoglaló háború pusztítást hozó két évtizede alatt a magyarországi missziók szinte teljesen leálltak.

A pápaság ereje önmagában még kevés lett volna ahhoz, hogy sikerüljön egy római misszióközpont megszervezése. Ehhez arra is szükség volt, hogy Spanyolország és a vele egyesült Portugália, amely eddig a gyarmatai feletti kizárólagos uralmát féltve megghiúsított minden ilyen kísérletet, túljusson a hatalma deklarációján: IV. Fülöp Spanyolországa már nem tűnt olyan félelmetesnek, mint II. Fülöpé. Az új Kongregáció és Spanyolország harca a gyarmati missziók feletti ellenőrzés jogáért így is végigkísérte a 17–18. századot.

Alessandro Ludovisi 1621 februárjában 67 évesen, a kor fogalmai szerint már öregemberként választották pápává, ráadásul sokat betegeskedett, sejtethet, hogy uralkodása nem lesz olyan hosszú, mint pl. az elődjéé, V. Pálé volt. Az új pápa nem is késlekedett a reformprogramjával: a pápai kúria gyakran nehézkes gépezete magasabb fordulatszámra kapcsolt, az egyházfő már nem sokkal a megkoronázása után meg is kezdte a világ misszióit összefogó, állandó hivatalként működő pápai hatóság, a Hitterjesztés Szent Kongregációja megszervezését. Ilyen értelemben írt a pápai nunciusoknak, közöttük az újonnan kinevezett, a további években a missziók ügyében is rendkívül aktívnek mutatkozó, kiemelkedő tehetségű bécsi nunciusnak, Carlo Caraffának is.³⁵

34 *Wolfgang Reinhard*: Finanza pontificia, sistema beneficiale e finanza statale nell'età confessionale. In: Fisco, religione, Stato nell'età confessionale. Ed. Hermann Kellenbenz–Paolo Prodi. Bologna, 1989. (Annali dell'Istituto storico italo-germanico 26.) 459–504.; *Uő*: Ämterhandel in Rom zwischen 1534 und 1621. In: Ämterhandel im Spätmittelalter und im 16. Jahrhundert. Hrsg. Ilja Mieck. Berlin, 1984. 42–60.

35 *L. v. Pastor*: Geschichte i. m. XIII/1. Freiburg im Breisgau, 1928. 176–179.; Die Hauptinstruktionen Gregors XV. für die Nuntien und Gesandten an den europäischen Fürstenhöfen. 1621–1623. I–II. Ed. Klaus Jaitner. Tübingen, 1997. 222–232.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja megalapítása

1622. január 6-án, Vízkereszt napján alapította meg XV. Gergely a Hitterjesztés Szent Kongregációját. A nap megválasztása a kortársak számára nyilvánvaló szimbolikus jelentőséggel bírt, hiszen ezen a napon emlékezett meg a katolikus egyház arról, hogy a „három királyok”, a pogány keleti uralkodók Krisztus elé járultak és imádták – nem véletlenül a Háromkirályok lett a Propaganda házikápolnájának titulusa is.³⁶

A missziókat addig irányító Szent Hivatal és a Propaganda között a továbbiakban szoros együttműködés alakult ki, amelyben a hit tisztaságán őrködő Sant’Uffizio – nem pusztán korábbi alapítási dátuma miatt – az idősebb testvér szerepét játszotta. A Propaganda alapítását követő első években még volt némi bizonytalanság a két kongregáció hatásköre körül, de a munkamegosztás hamar kialakult – ezt az is segítette, hogy a legfontosabb kardinálisok mind a két testületnek tagjai voltak. A Hitterjesztés Szent Kongregációja a missziókban felmerült „nehéz” kérdéseket, mint pl. az erdélyi misszióban a török fogságba hurcoltak házastársainak ügye,³⁷ a Sant’Uffizióba küldte, hogy ott találjanak rájuk választ. Minden esetben a Szent Hivatal hagyta jóvá a Hitterjesztés Szent Kongregációja által kiküldött misszionáriusok számára adott, a hittérítő működésüket engedélyező felhatalmazásokat (*facultas*), amelyek számos, a katolikus papság körében hön óhajtott kiváltságot és kivételes engedélyt tartalmaztak, a naponként többszöri misemondástól a tiltott könyvek olvasásáig. Francesco Ingoli, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára szerette volna a Propagandát kiszabadítani a Szent Hivatal felügyelete alól, és ezért egy, a Kongregáció keretében működő önálló teológus-bizottságot tervezett, de nem járt sikerrel.³⁸

A Hitterjesztés Szent Kongregációjának megalapításakor 13 bíboros tagja volt, köztük megtaláljuk az ekkor legtekintélyesebbnek számító kardinálisokat is.³⁹ Két nem bíborosi rangú tagja is volt a kongregációnak: Juan Bautista Vives y Marjá egykori spanyol követ kinevezését főleg az indokolta, hogy korábban

36 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 1.; *Joseph Schmidlin*: Die Gründung der Propaganda. Zeitschrift für Missionswissenschaft 1922. 1–14.; *Bernard Jacqueline*: Un tournant de l’histoire des missions. R[^]le et méthode de la Sacrée Congrégation de Propaganda Fide d’après le cardinal Ludovisi, secrétaire d’État de Grégoire XV (15 janvier 1622). Documenta Omnis Terrae 1971. 440–449.

37 Relations 375–404.

38 *Josef Metzler*: Orientation, programme et premières décisions (1622–1649). In: Memoria rerum I/1. 146–196.; *Giuseppe (Josef) Metzler*: Controversia tra Propaganda e S. Uffizio circa una commissione teologica (1622–1658). Annales. Università Pontificia Urbaniana 1968–1969. 38–50.

39 *Maria Antonietta Visceglia*: „La giusta statera de’ porporati”. Sulla composizione e rappresentazione del Sacro Collegio nella prima metà del Seicento. Roma moderna e contemporanea 1996. 167–212.; *Uő*: Fazioni e lotta politica nel Sacro Collegio nella prima metà del Seicento. In: La Corte di Roma tra Cinque e Seicento i. m. 37–92.; *Wolfgang Reinhard*: Papauté, confessions, modernité. Paris, 1998. 13–40.; *Irene Fosi*: All’ombra dei Barberini. Fedeltà e servizio nella Roma barocca. Roma, 1997. 95–98.

megpróbálkozott egy római misszionárius-kollégium felállításával, most pedig a palotáját a Propagandának adományozta – a Kongregáció mind a mai napig itt működik. A másik nem bíboros, Giovanni Battista Agucchi (1570–1632) író és tudós, a későbbi velencei nuncius a pápa, XV. Gergely földije és régi bizalmasa volt, és egyben a titkára (államtitkára). Ludovisi kardinális-nepos mellett Agucchi volt az új pápa legfontosabb munkatársa, ezért a kinevezése jól mutatja, hogy mekkora súlyt helyezett XV. Gergely a Propagandára. (Pár héttel az alapítás után a már említett sarutlan karmelita Domingo de Jesús Maria is tagja lett a testületnek.)⁴⁰

A Hitterjesztés Szent Kongregációja szervezete – amely a 19. századig szinte változatlan maradt – megfelelt a többi kardinális-kongregációénak. A bíborosok – legalábbis elvben – havonta három ülést tartottak, ebből egyszer a pápa jelenlétében gyűltek össze.⁴¹ A Kongregáció gyakori ülései, a pápa részvétele mutatják a viszonylagos fontosságát. (Igaz, a Szent Hivatal még a Propagandánál is sokkal fontosabb volt a pápaság számára: ez a kongregáció hetente többször is ülést tartott, és ezek egyikén minden héten a pápa maga is részt vett.) Mivel a bíborosok igen sok más feladatot is elláttak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja összes kardinálisa csak ritkán, ünnepélyes alkalmakkor gyűlt össze, általában csak 6-8 bíboros tanácskozott, de a jegyzőkönyvbe gondosan feljegyezték, hogy ki miért nem tudott eljönni.⁴²

A Hitterjesztés Szent Kongregációja korábbi változatai főként azért voltak olyan rövid életűek, mert nem volt meg a megfelelő pénzügyi háttérük ahhoz, hogy jó szándékú javaslatokat átültethessék a gyakorlatba. A missziókat összefogó hivatal működése maga is sok pénzt emésztett fel, de a Propagandának ennél sokkal több pénzre volt szüksége: kiképezte⁴³ és útiköltséggel, ellátmánnyal küldte ki a misszionáriusokat, 1626-tól pedig beindította a saját, méltán világhírű, soknyelvű nyomdáját, ami – mivel a könyveket a megtérítendőkhöz között ingyen, de legalábbis jelképes áron osztogatták – szintén igen sokba került.⁴⁴

40 Die Hauptinstruktionen Gregor XV. i. m. I. 184–221.

41 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 17–18/v.

42 APF Acta SC Vol. 3–7. passim.

43 *Giovanni Antonazzi*: La sede della Sacra Congregazione e del Collegio Urbano. In: Memoria rerum I/1. 306–334.; *Maksimilijan Jezernik*: Il Collegio Urbano. In: Memoria rerum I/1. 465–482. A Propaganda 1627-ben alapított saját kollégiuma, a misszionáriusokat képző Collegio Urbano is sok pénzt igényelt: *Giovanni Pizzorusso*: Una presenza ecclesiastica cosmopolita a Roma: gli allievi del Collegio Urbano di Propaganda Fide (1633–1703). Bollettino di Demografia Storica 1995. 129–138.; *Josef Metzler*: Das erste Weltpriesterinstitut im Dienste der Propaganda. Neue Zeitschrift für Missionsgeschichte 1961. 161–174.

44 APF SC Stamperia Vol. 1. 1622–1720. Fol. 123., Fol. 303.; *Josef Metzler*: The pontifical missionary library „de Propaganda Fide”. Euntes docete 1968. 347–360.; *Giacomo Dalla Torre*: La tipografia poliglotta „de Propaganda Fide”. Studi e ricerche sull’Oriente cristiano 1991. 2. sz. 173–211.; *Giovanni Antonazzi*: Il palazzo di Propaganda. Roma, 1979. 27–28.; *Willy Henkel*: The Polyglot printing-office of the Congregation. In: Memoria rerum I/1. 335–340.; *Uő*: Die Druckerei der Propaganda Fide. München, 1977. 9–13.

Így tehát nem csoda, ha az új Kongregáció anyagi alapjának megteremtése már a legelső, alapító ülésen terítékre került. Több javaslat is felmerült, mint pl. az egész kereszténységre kivetendő, a missziókra fordítandó tized, de ezeket elvetették. A Propaganda tagjai végül is a kardinálisok „megadóztatását” tartották a legjobb jövedelemforrásnak, és XV. Gergely pápa valóban elrendelte, hogy a kardinálisok gyűrűje után fizetendő illetékeket, az ún. *annelli cardinali*-t a Kongregáció céljaira fordítsák.⁴⁵ Egy-egy bíborosnak 500 aranyscudót kellett fizetnie, sok bíboros azonban ennek a kétszeresét ajánlotta fel. Ezenkívül az alapító XV. Gergely pápa és utódai fejedelmi adományokkal segítettek a Propagandát, sok kardinális pedig ezt a Kongregációt tette meg örökösének, így pl. az idősebb Antonio Barberini bíboros, a Propaganda egyik vezetője, több mint 200 ezer scudót hagyott a Kongregációra. Európa-szerte gyűjtöttek a Propaganda számára, a püspököktől a prédikációkra összegyűlt városi szegényekig sokan adakoztak a missziók céljaira. (A Magyarországon térítő olasz misszionáriusok is gyakran tartottak az itáliai városokban ilyen adománygyűjtő böjti prédikációkat.) 1638-ban a Propagandának már több mint 260 ezer scudo tőkéje volt – a katolikus missziószervezés ekkor már szilárd pénzügyi alapokon nyugodott.

Ennek az összegnek a nagyságát akkor érthetjük meg, ha tudjuk, hogy a Kongregáció ezekben az években milyen összegekkel segítette a magyarországi missziókat. A Kongregáció a temesközi misszióba Marco Bandininak és társának évi 30-30 scudo ellátmányt küldött, Vincenzo Pinieri missziófőnöknek a felvidéki misszió számára 100 scudo segélyt ígért, a Székelyföld vizitálására küldött Benedetto Radzinski ferencesnek pedig 50 scudo útiköltséget szavaztak meg, azzal azonban, hogy ha nagyon szükséges, százat is adnak. A hódoltságot irányító Rengjich missziópüspöknek, illetve Massarecchi apostoli vikáriusnak a Propaganda évi 200 scudót juttatott, míg Massarecchi az 1623. évi balkáni egyházlátogatásakor 120 scudót kapott Rómából, igaz, ezenfelül még további segélyt ígértek neki. Mindezeket az összegeket az aranyscudónál ekkor már jóval kevesebbet érő számolási pénzben (*scudo di moneta*) folyósították.⁴⁶

A Kongregáció bíborosai és titkára

A Hitterjesztés Szent Kongregációja élén mind a mai napig egy bíboros-prefektus áll. Az új kongregációnak azonban az első hónapokban még nem volt prefektusa, hanem a korelnök, a kinevezett kardinálisok közül a legidősebb, a bíborosi kollégium dékánja, a 79 éves Antonio Maria Sauli állt az élén.

45 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 2–3., 5–6., 13.; APF Lettere Vol. 2. Fol. 18–19., 29., 49.; J. Metzler: Foundation i. m. 98–102. Vö. Wolfgang Reinhard: Papstfinanz, Benefizienwesen und Staatsfinanz im konfessioneller Zeitalter. In: Fiskus, Kirche und Staat im konfessioneller Zeitalter. Hrsg. Hermann Kellenbenz–Paolo Prodi. Berlin, 1994. 337–372.

46 APF SOCG Vol. 72. Fol. 277. + 284/v.; APF SOCG Vol. 56. Fol. 236. (Bandini); APF SOCG Vol. 390. Fol. 455. (Pinieri); APF SOCG Vol. 8. Fol. 391., Vol. 384. Fol. 246. (Massarecchi); APF Acta SC Vol. 8. Fol. 174/v. (Radzinski); APF Acta SC Vol. 3. Fol. 109–110. (Rengjich).

Sauli bíboros 1623. augusztus 24-én meghalt, de XV. Gergely már korábban, 1622. november 12-én Sauli helyett kinevezte, immár prefektusnak, saját unokaöccsét és legfőbb bizalmi emberét, Ludovico Ludovisi bíborost, aki ekkor mindössze 27 éves volt. (Az új prefektus kinevezésekor a pápa kihangsúlyozta, hogy mindazokat a jogokat élvezzi, mint más régebben alapított kúriai kongregációk prefektusai.) A kimagasló szellemi képességekkel megáldott, energikus fiatal bíboros a gyakran betegeskedő XV. Gergely pápa kitűnő munkatársának, akarata briliáns végrehajtójának bizonyult. Azt, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja XV. Gergely legkedvesebb alkotása volt, az is jól mutatja, hogy a pápa ennek az élére állította a kedvelt unokaöccsét, egyben legfontosabb támaszát.⁴⁷

A Hitterjesztés Szent Kongregációja és a missziók sorsára egyaránt döntő fontosságúnak bizonyult, hogy a megalapításakor kinevezett bíborosok között ott ült Maffeo Barberini is. Érdeklődését a missziók ügye iránt jól mutatja, hogy bíborosként a Kongregáció valamennyi ülésén részt vett.⁴⁸ Érthető, hogy amikor alig másfél évvel a Hitterjesztés Szent Kongregációja megalakulása után, 1623. augusztus 6-án a következő pápává választották, immár VIII. Orbánként is az egyik legfontosabb gondja volt a missziószervezés és ez a Kongregáció.

Láttuk, hogy a korábban egy-egy pápa által életre hívott bíboros-bizottságok milyen könnyen tűntek el vagy merültek dermesztő álomba az egyházfő halála után, főként akkor, ha az új pápa, mint pl. V. Sixtus, ellenséges volt az elődje bizalmi emberei iránt. Különösen nagy veszély fenyegetett egy ilyen „újszülött” kongregációt, ha az alapító pápa uralma olyan rövid volt, mint XV. Gergelyé, és az új kongregáció annyira összefonódott a pápa családjával, mint a Ludovisi kardinális-nepos által vezetett missziós hatóság. Szerencsére nemcsak VIII. Orbán, de az ő utóda, az elődje politikájával oly sok mindenben szakító X. Ince is nagyon érdeklődött a missziók ügye iránt, hiszen még Pamphili bíborosként 1630-tól a Hitterjesztés Szent Kongregációja egyik igen aktív tagja volt, aki magyar ügyeket is sűrűn referált, ő volt például az említett Vincenzo Pinieri magyarországi ferences misszionárius jelentésének a relátora.⁴⁹

VIII. Orbán pápaként is gyakran részt vett a Hitterjesztés Szent Kongregációja ülésein, ezeket a „coram Sanctissimo” üléseket hol a Vatikáni, hol a Quirinale pápai palotában tartották.⁵⁰ (A kor ceremóniális szokásai a még oly tárgyyszerű vitákat hozó ülésekre is rányomták a bélyegüket: a pápa a terem közepén baldachinos trónon foglalt helyet, a bíborosok kétoldalt támlátlan fa-

47 *Wolfgang Reinhard*: Nepotismus. Der Funktionswandel einer papstgeschichtlichen Konstante. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 1975. 145–185.; *Die Hauptinstruktionen Gregors XV. i. m. I.* 113–143. Ludovico Ludovisi portróját, Domenichino alkotását a budapesti Szépművészeti Múzeum őrzi.

48 APF Acta SC Vol. 3. passim.; APF Lettere Vol. 3. Fol. 1/r–v.; Fol. 4/r–v.

49 APF SOCG Vol. 219. Fol. 391–392.; APF Acta SC Vol. 8. Fol. 148/v.; *Relationes* 50.

50 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 20., Vol. 7. Fol. 57/v., Vol. 8. Fol. 174/v., Fol. 309/v. és passim.

székeken ültek, a Kongregáció nem kardinális tagjai a bíborosok háta mögött álltak, míg Francesco Ingoli, a Kongregáció titkára az egész ülés alatt térdelt.)⁵¹

VIII. Orbán pápa megtartotta a prefektusi tisztében az elődje unokaöccsét, Ludovisi bíborost is, egészen 1632-ig. Ekkor azonban – a missziókkal össze nem függő, a pápaság külpolitikáját érintő – konfliktusba került vele, és száműzte Rómából, az alig 37 éves kardinális pár hónappal később kétségbeesetten és összetörve halt meg.⁵² VIII. Orbán számára rendkívül fontos volt a missziók ügye, ezt az is mutatja, hogy (azonkívül, hogy a pápa maga is igen sűrűn és aktívan részt vett az üléseken) a családjából egyszerre három bíboros is tagja volt a Hitterjesztés Szent Kongregációjának: a pápa unokaöccse, a szentszéki külpolitika egyik legfőbb irányítója, Francesco Barberini (1597–1679) a Propaganda tagja volt, a Kongregáció élén pedig két Antonio Barberini bíboros állt. A pápa Ludovisi bukása után az unokaöccsét, ifjabb Antonio Barberini bíborost nevezte ki a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusának. VIII. Orbán pápa az ifjabb Antonio Barberini helyettesítésére, ugyancsak prefektusi jogokkal, a bátyját, a kapucinus szerzetes idősebb Antonio Barberini bíborost is kinevezte a Hitterjesztés Szent Kongregációja élére, akit a titulusa után Sant’Onofrio kardinálisnak hívtak. Ő mint több szerzetesrend kardinális-protectora, és tiarás öccse bizalmi embere egyébként is 1646-ban bekövetkezett haláláig vezető szerepet játszott a Kongregáció életében. VIII. Orbán halála után ugyan, X. Ince pápa uralkodása alatt, a pápai unokaöccsök immár szokásos sorsára jutva, mind az ifjabb Antonio bíborosnak, mind pedig Francesco Barberininek el kellett menekülnie Rómából és évekig franciaországi száműzetésben éltek. X. Ince azonban később kibékült a Barberini családdal, és ezért megbocsájtott nekik, Antonio Barberinit ismét visszahelyezte a Kongregáció élére, a kardinális a prefektusi tisztet így a haláláig, 1671-ig betöltötte.⁵³

Magyar szempontból a testület legfontosabb tagja Eitel Friedrich von Hohenzollern-Sigmaringen gróf volt, akit az olaszok számára kiejthetetlen vezetékneve helyett mint Zollerani bíborost találunk az iratokban. A negyvenéves főpap diplomataként már bebizonyította a képességeit a kölni érsek szolgálatában, és jó kapcsolatai voltak mind a bajor herceggel, mind pedig II. Ferdinánd udvarával. A bíboros 1624 őszéig élt Rómában, addig a Kongregáció szinte minden ülésén részt vett, és Németország bíboros-protectoraként ő referált a Habsburg-birodalom és így Magyarország ügyeiről is. 1624 őszén azonban elhagyta Rómát, mert kinevezték osnabrücker püspöknek, nem sokkal később, 1625-ben pedig meghalt.⁵⁴ A következő években, 1624 és 1631 között, a ma-

51 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 20.

52 *Andreas Kraus*: Die auswärtige Politik Urbans VIII. Grundzüge und Wendepunkte. In: Mélanges Eugène Tisserant. IV. Archives Vaticanes, histoire ecclésiastique. Roma, 1964. (Studi e testi 234.) 407–426.

53 *Sisto da Pisa*: Il cardinale Antonio Barberini seniore O. M. Cap. (1569–1646). Collectanea Franciscana 1934. 205–225.; Dizionario biografico degli italiani. 6. Roma, 1964. 165–166., 172–176.

54 Hauptinstruktionen Gregors XV. i. m. I. 452., további irodalommal.

gyarországi missziók iratairól több bíboros is beszámolt a Kongregáció ülésein, attól függően, hogy éppen kik voltak jelen. A magyar ügyek előadói között voltak a már említett Sant'Onofrio (Barberini) bíboros, a pápa bátyja, továbbá Caetano kardinális, Teodoro Trivultio, Aloisio Capponi, Bernardino Spada bíborosok, a spanyol Egidio Albornoz, és a titulusa alapján csak Sancti Sixti bíborosnak nevezett Laudio Zacchia.⁵⁵ Volt azonban a Magyarországról referálók között egy olyan bíboros is, aki igazán jól ismerte a magyar ügyeket, hiszen korábban a Habsburg-birodalom főminisztere volt: Melchior Khlesl kardinális 1611 és 1618 között II. Mátyás mindenható minisztereként irányította a birodalmat, de az uralkodó életének utolsó hónapjaiban a leendő II. Ferdinánd megbuktatta és fogságba vetette. Innen a pápa kérésére az Angyalvárba került, majd 1623–1627 között immár szabadon római száműzetésben élt, és a jegyzőkönyvek tanúsága szerint aktívan részt vett a Hitterjesztés Szent Kongregációja munkájában.⁵⁶

A Kongregáció igazi motorja, az iratok fáradhatatlan tanulmányozója, a döntések előkészítője Francesco Ingoli, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára volt. XV. Gergely Ingolit bízta meg az unokaöccse, Ludovico Ludovisi nevelőjének feladataival – nem sokkal később a fiatal tanítványból a pápaság „erős embere”, a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja, majd prefektusa lett. Ingoli roppant fontos titkári tisztét azonban a patrónusa, Ludovisi kardinális bukása, majd az újabb pártfogói, a Barberini-kardinálisok száműzetése után is, egészen 1649-ben bekövetkezett haláláig megőrizte, mivel mind a két újabb pápával, VIII. Orbánnal és X. Incével is igen jó kapcsolatot épített ki azokban az években, amikor azok még bíborosként a Kongregáció tagjai voltak.⁵⁷

Az 1622 és 1649 közti szűk három évtizedben Francesco Ingoli a magyarországi katolikus egyháztörténetnek is az egyik központi szereplője volt, ez a tény azonban a Kongregáció levelezésének és levéltárának rendkívüli titkossága miatt a kortársak előtt rejtve maradt.⁵⁸ Pedig Ingoli apró, sietős betűivel felrótt

55 APF Acta SC Vol. 8. Fol. 309/v. (Sancti Sixti); APF SOCG Vol. 320. Fol. 18/v. (Spada); Vol. 73. Fol. 154/v. (Caetano); Vol. 219. Fol. 384/v. (Sancti Honuphrii).

56 Hierarchia Catholica IV. 13., 256., 368.; *Robert Evans*: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation. Oxford, 1979. 43–67.; *Johann Rainer*: Kardinal Melchior Klesl 1552–1630. Vom „Generalreformatör” zum „Ausgleichspolitiker”. Römische Quartalschrift für Geschichte und Altertumskunde 1964. 14–35.; *Hermann Tüchle*: Acta SC de Propaganda Fide Germaniam spectantia. Die Prothokolle der Propagandakongregation zu deutschen Angelegenheiten. 1622–1649. Paderborn, 1962. 1–17.

57 *Josef Metzler*: Francesco Ingoli, der erste Sekretär der Kongregation (1578–1649). In: Memoria rerum I/1. 197–243.; *Francesco Ingoli*: Relazione delle quattro parti del mondo. Ed. Fabio Tosi. Roma, 1999. XVII–XXX. és 293–329.; Dictionnaire d'histoire et géographie ecclésiastiques. XXV. Paris, 1995. 1150–1157.; *Roberta Vicchi*: I mille volti della missione. Francesco Ingoli da Ravenna al mondo. Ravenna, 1999. 2–3.; *Nicola Kowalsky*: Il testamento di Monsignor Ingoli, primo segretario della Sacra Congregazione „de Propaganda Fide”. Neue Zeitschrift für Missionsgeschichte 1963. 272–283.

58 *Nicola Kowalsky*: L'archivio della Sacra Congregazione „de Propaganda Fide” ed i suoi archivisti. Romae, 1964. passim.; *Uő*: L'archivio della Sacra Congregazione „de Propaganda Fide”. Rassegna degli archivi di stato 1965. N° 1. 37–44.

feljegyzéseit a királyi Magyarország, a hódoltság és Erdély missziós iratainak százain megtaláljuk, és ezek a sorok nagyban befolyásolták nemcsak az itteni misszionáriusok, de a püspökök, prépostok, plébánosok, sőt a hívek sorsát is.

Az egyes ügyekről sohasem maga Ingoli döntött, ő csak előkészítette a határozatokat. A Kongregáció titkára mindig mintegy közvetítőként lépett fel a Hitterjesztés Szent Kongregációja kardinálisai és a kérelmező misszionárius között. Francesco Ingoli nagyszámú levelében, amelyek ritkán eredetiben, gyakran a másolati kötetek lapjain, de még gyakrabban hevenyészett (és emiatt módfelett nehezen olvasható) fogalmazványokként a beadványok hátoldalain találhatóak, a missziók szinte minden kérdésével foglalkozott.

Ingoli minden egyes, a Kongregációba érkező iratot átolvasott, és ezért igen jól kiismerte magát a világ minden sarkában térítő missziók ügyeiben. Emiatt a kardinálisok általában elfogadták a véleményét, és így a javaslatait a bíborosok tanácsa a legtöbbször a Kongregáció parancsa formájában megerősítette. Az iratok hátoldalán az is jól követhető, hogy akár Pázmány Péter kéréséről, akár a csíksomyói kolostorba telepítendő kapucinusokról vagy a török bíróságok előtt veszekedő hódoltsági jezsuitákról volt szó, a Hitterjesztés Szent Kongregációja üléseinek rövid, tömör határozatait Ingoli fogalmazta, alakította, csiszolta, nyilván a bíborosok vitáját követve.

Ingolival és a Kongregáció másik, nem bíboros rangú tagjával, Giovanni Battista Agucchival a kor nagy – a római inkvizíciót is erősen foglalkoztató – vitájának, a kopernikuszi világról folytatott disputának két, más-más oldalon álló, bár végig jó barátságban maradó képviselője is részt vett a Propaganda munkájában. Francesco Ingoli, aki diákként a padovai egyetemen minden biznnyal hallgatta Galilei előadásait is, még a Hitterjesztés Szent Kongregációja megalapítása előtt keletkezett írásaiban erősen támadta Galileit, Keplert és velük együtt a kopernikuszi világról, amelyben pápaellenes protestáns támadást látott. Agucchi azonban Galilei barátjaként és híveként írásaiban a kopernikuszi világról mellett foglalt állást. Mindez világosan jelzi, hogy az új Kongregáció vezetői rendkívül művelt és tájékozott emberek voltak – az Angliától Perzsiáig, Indiától Afrikáig térítő misszionáriusokat irányítva, erre nagy szükségük is volt a következő esztendőkből.⁵⁹

Az új Kongregáció alig egy héttel a megalapítása után, 1622. január 14-én már össze is ült.⁶⁰ A bíborosok megvitatták az alapító pápai bulla tervezetét – ezt a bullát hosszas vita és számos további javítás után végül csak 1622 októberének első napjaiban nyomtatták ki, ekkor bocsájtotta ki ünnepélyesen a pápa, de úgy, hogy visszadatálta június 22-re. Az *Inscrutabili divinae providentiae* kezdetű bulla összefoglalta az új Kongregáció céljait: A Propaganda hatóköre a bulla értelmében az egész ismert világra, sőt a majdan felfedezendő területekre

59 G. Pizzorusso: *Agli antipodi di Babele* i. m. 489.; *Dizionario biografico degli italiani*. 1. Roma, 1960. 505.; *Die Hauptinstruktionen Gregor XV. i. m.* 210–214.

60 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 1–2. (Bár a 3. számot viseli, ez az első a Kongregáció jegyzőkönyveinek kötetei sorában, mint említettem, az Acta 1. és 2. kötete csak másolatokat tartalmaz.)

is kiterjed. A Kongregáció a politikai harcoktól és a világi hatalmaktól egyaránt távol marad, és az egyházi bíróságok, a kényszerítés és az inkvizíció helyett a prédikálás és meggyőzés szelíd módszereivel térít.⁶¹

Az alapító bulla semmilyen földrajzi határt nem szabott a missziós hatóságnak, egyformán alárendelte az új kongregációnak a missziókat a pogányok, a protestánsok és az ortodoxok földjén, de a katolikus uralkodók államaiban is. Nem ez volt azonban az első és nem is az utolsó pápai bulla, amelynek a rendelkezései nem érvényesültek korlátlanul: éppen a katolikus egyház fejének leghűségesebb hívei tanúsították a legnagyobb ellenállást. Nyilvánvaló volt, hogy a katolikus országokban Róma szoros fennhatósága alatt térítő misszionáriusok igen hamar konfliktusba fognak kerülni mind a katolikus uralkodókkal, mind pedig az egyházmegyéiket igazgató megyéspüspökökkel – mind a kettő gyorsan bekövetkezett Magyarországon is.⁶²

A Kongregáció felosztja a világot: Magyarország helye

A történeti köztudat a Hitterjesztés Szent Kongregációját elsősorban mint a távoli földrészekben bennszülötkeket térítő missziók központját tartja számon. Ez meg is felel a Kongregáció mai működésének, továbbá a 19. században a gyarmatokon végzett térítő munkájának. A Kongregáció megalapításakor, a 17. században azonban a hittérítés súlypontja még Európában volt: ekkor még a Kongregáció munkájában a hangsúly nem a pogányok, a távoli kontinensek lakói, hanem az európai protestánsok térítésén, valamint az Itáliához oly közeli török birodalom misszióin volt. Ebből következőleg Magyarországnak mind a császár, mind pedig a szultán birodalmához tartozó darabja a Kongregáció számára a kiemelkedően fontos területek közé tartozott.

Az, hogy Európa milyen fontos volt az új missziós szerv számára, világosan kiderült abból is, hogy amikor ez az egész földkerekségre kiterjedő illetékeségű Kongregáció a megalapítása után kijelölte az egyes régiókat, a 13 nagy területi egységből nem kevesebb, mint nyolc volt európai. 1622. március 8-i ülésén a Kongregáció, elfogadva Giovanni Battista Agucchi javaslatait, felosztotta „a földkerekség tartományait”, és megállapította az ezekért a provinciákért felelős nunciásokat és bíborosokat.⁶³

61 APF Miscellaneae Diverse Vol. 22. Fol. 1–8.; APF Acta SC Vol. 3. Fol. 23.; APF Lettere Vol. 2. Fol. 57–58.; Collectanea Sacrae Congregationis de Propaganda Fide seu decreta, instructiones, rescripta pro apostolicis missionibus. I. Romae, 1907. 2–4.

62 *Hermann Tüchle*: Im Spannungsfeld des lutherischen Christentums. In: Memoria rerum I/2. 26–63. és *Djuro Kokša*: L'organizzazione periferica delle missioni in Ungheria e in Croazia. In: I. m. I/2. 274–291.

63 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 3–6.; APF Miscellaneae Varie Vol. XIV/a. Fol. 642.; APF Miscellaneae Diverse Vol. 22. Fol. 61.

Magyarország területén ekkor három állam osztozott, a Kongregáció szegéből pedig két nagy régióhoz tartozott. A királyi Magyarország, akárcsak Csehország, a bíborosok számára a Habsburg-birodalomnak, azaz a német területeknek a része volt, míg a török hódoltságban a kardinálisok az oszmán birodalom balkáni területének „nyúlványát” látták. Az ide küldött olasz misszionáriusok ezért a szomszédos magyarországi mezővárosokban járva, hol mint „in Germania”, hol mint „in Turchia” térítve jelentettek Rómába. A magyar nemesség és ugyanígy a magyar püspökök azonban Magyarországot egységes – és hangsúlyozottan csak *átmenetileg* több részre tagolódó – területnek tekintették, ez az eltérő szemlélet azután egészen a török hódoltság végéig számos konfliktus forrása lett a Kongregáció és a magyar püspöki kar között. A magyarországi missziók történetét éppen az teszi olyan izgalmassá, hogy itt egymás mellett működtek a belső missziók (mint amilyenek pl. Franciaországban létesültek) és a külső missziók (hasonlóan pl. Kongóhoz).⁶⁴

A grazi nunciatura – mivel a császári trónt II. Ferdinánd korábbi stájer főherceg foglalta el – éppen ekkor, négy évtizedes működés után megszűnt, ezért Karintia és Stájerország is a bécsi, a kúria szóhasználata szerint a „császár melletti” nuncius, Carlo Caraffa hatáskörébe tartozott, akárcsak Németország többi része, továbbá Magyarország, Erdély, Havasalföld és Moldva. Ugyanakkor Dalmáciát, valamint Boszniát, és a Magyarországtól külön területként kezelt Szlavóniát, Horvátországot a görög szigetekkel és Albániával együtt a velencei nuncius fennhatósága alá helyezték. A török birodalom többi balkáni tartományai, Trácia, Macedónia, Bulgária, Szerbia, továbbá az ekkor Konstantinápoly környékét jelölő Romania, a (római száműzetésben élő) konstantinápolyi latin rítusú pátriárka helyben lakó vikáriusa alá tartoztak.⁶⁵

Az a következő években azután hamar kiderült, hogy a bécsi nuncius nem tudja érdemben Moldvában vagy Havasalföldön kézben tartani az ügyeket, és a – törökökkel és a Habsburgokkal szemben általában ellenséges – Velencei Köztársasághoz küldött nuncius vajmi keveset tehet pl. Bosznia katolikusaiért. Hasonlóképpen, Horvátország és Szlavónia, bár Velencéhez közelebb feküdtek, mint Bécshez, a Bécsben élő magyar király uralma alatt álltak, így itt csakis a bécsi nuncius intézkedhetett a missziók ügyében. A következő évekre kialakult azután a rend: Magyarország missziói a bécsi nunciushoz tartoztak, míg a velencei nuncius az Itáliából Magyarországra tartó vagy visszafelé induló misszionáriusok bázisát alkotta, pénzzel, támogatólevéllel, szállással gondoskodott a hittérítőkről. A moldvai, jórészt magyar katolikusok közt térítő misszionáriusok pedig a lengyelországi nunciushoz fordultak a problémáikkal. A török birodalom fővárosában, de onnan kiindulva Bulgáriában, Havasalföldön, sőt még az

64 Bernard Dompnier: Mission lointaine et (ou) mission de l'intérieur chez les Capucins français de la première moitié du XVIIe siècle. In: Les réveils missionnaires i. m. 91–106., kül. 96.

65 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 3–6. A Hitterjesztés Szent Kongregációja 1645-ben és 1655-ben újból felosztotta a világ régióit: APF Acta SC Vol. 16. Fol. 336/r–v., Vol. 24. Fol. 35–40.; APF Miscellanea Varie Vol. XVIII. Fol. 17.

északi Moldvában is jórészt olyan misszionáriusok térítettek, akik a konstantinápolyi latin pátriárka vikáriusa alá tartoztak. Ez a vikárius ugyanis a legtöbbször az itteni konventuális ferences kolostor házfőnöke, az isztambuli, miniatúr ferences rendtartomány provinciálisja és gyakran egyben a konstantinápolyi misszió prefektusa is volt, mint pl. az 1630-as években Magyarországon is térítő, a magyarországi provinciális címét is viselő Angelo Petrica da Sonnino.⁶⁶

A bécsi nuncius alá rendelt területek ügyeiről a Kongregáció egyetlen német bíborosa, a már említett Hohenzollern-Sigmaringen, olaszosan Zollerani kardinális referált a Kongregáció ülésein, míg a velencei nuncius tartományairól Pietro Valerio bíboros, a Kongregáció egyetlen velencei tagja (korábbi firenzei nuncius) számolt be – jól látható, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja azon igyekezett, hogy minden tagját lehetőleg számára ismerős területtel bízza meg.

A konstantinápolyi latin pátriárka vikáriusa alatti régió, tehát a török birodalom európai része a későbbi VIII. Orbán pápa, Maffei Barberini kardinális hatásköre lett. Magyarország számára nem volt közömbös, hogy 1623-tól két évtizeden keresztül olyan pápa ült Szent Péter trónján, aki ezt megelőzően a szultán birodalmának ügyeivel foglalkozott, és így elődeinél bizonyára jobban értette az itteni, a kereszténységtől olyannyira különböző világ problémáit.

Pázmány Péter beadványa a Propagandának

Az új Kongregáció mindenekelőtt fel akarta mérni a világban a katolikus hittérítés helyzetét, gondjait és lehetőségeit. Minden lehetséges információforrást felhasznált. Az egyes szerzetesrendek generálisai sorban küldték átfogó jelentéseiket a Kongregációnak, a jezsuita, domonkos, ferences, kapucinus, ágostonos rendfőnökök egymás után jelentettek, általában főként az Európán kívüli missziók helyzetéről.⁶⁷

A legfontosabb összekötő kapcsolatot a missziós területek és a Propaganda között azonban a nunciusok jelentették, így volt ez Magyarországon is. Míg korábban a nunciusok igazi követekként főként diplomáciai feladatokat láttak el, a trentói zsinat reformjainak kibontakozásával mind fontosabb lett a szerepük a katolikus megújulásban, és mint a pápa képviselői sokféleképpen befolyásolták a helyi egyházak életét, bíraskodtak, vizitáltak, stb.⁶⁸ Carlo Caraffa nuncius – a

66 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 3–6.; APF SOCG Vol. 75. Fol. 313., Vol. 77. Fol. 48.

67 APF Miscellanea Diverse Vol. 22. Fol. 12.; APF Congregazioni particolari Vol. 1. Fol. 161. 414–417., 430.; APF SOCG Vol. 189. Fol. 17–18., 30–33., 47–52., 298–303., 309–310., 326., 609–626.; APF Lettere Vol. 2. Fol. 2–4.

68 *Giovanni Pizzorusso*: „Per servizio della Sacra Congregazione de Propaganda Fide”: i nunzi apostolici e le missioni tra centralità romana e Chiesa universale. Cheiron. Materiali di aggiornamento storiografico 1998. 201–217.

17. századi bécsi nunciások közül az egyik legaktívabb – a magyarországi missziók ügye iránt is élénk érdeklődést tanúsított.⁶⁹

II. Ferdinánd 1622-ben májustól augusztusig Sopronban országgyűlést tartott, erre összegyűltek a magyarországi érsekek és püspökök is, hiszen a felsőház tagjai voltak, és így az országgyűlés alatt konferenciát tarthatott a püspökar is. A Bécsből többször is ideutazó Carlo Caraffa nuncius örömmel tudatta a magyar püspökökkel, hogy a pápa megalapította a Hitterjesztés Szent Kongregációját, és megvitatta velük az ennek nyomán kialakult helyzetet, különös tekintettel a hódoltsági egyházmegyék és az ottani hittérítés problémáira.

Pázmány 1622. július 4-én Sopronból gratulált XV. Gergely pápának a Hitterjesztés Szent Kongregációja megalapításához, és elküldte 1622. június 20-án kelt felterjesztését a magyar egyház helyzetéről. Ebben a beadványban – amelynek eddig hiába keresett eredetijét szintén az elkeveredett levéltári kötet rejtette – az esztergomi érsek a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára maga és négy püspöktársa, Lépes Bálint kalocsai érsek (egyben győri püspök), továbbá Dallos Miklós váci, Ergely Ferenc veszprémi és Telegdy János nyitrai püspökök nevében részletes és igen alapos felterjesztést készített a katolikus vallás és egyház helyzetéről és a tennivalókról Magyarországon.⁷⁰ (Ugyanekkor önállóságát hangsúlyozandó egy igen érdekes, sokban hasonló, de külön felterjesztést készített a zágrábi püspök, Domitrovich Péter is.)⁷¹ Dallos Miklós váci püspök pedig egy dátum nélküli – de a tartalomból kikövetkeztethetően nem sokkal a Hitter-

69 Caraffa ugyanabból a kiterjedt nápolyi arisztokrata nemzetségből származott, mint a 16. században IV. Pál pápa, és a 17. század végén az eperjesi véstörvényszéket is felállító Antonio Caraffa császári tábornok. Carlo Caraffa azonos nevű unokaöccse szintén aversai püspökként volt 1658–1664 között bécsi nuncius. *Donato Squicciarini*: Nunzi apostolici a Vienna. Roma, 1998. 113–116., 130–132.; *Dizionario biografico degli italiani*. 19. Roma, 1976. 485–494., 509–517.; *Hauptinstruktionen Gregors XV. i. m. I.* 257–260., további irodalommal.

70 APF SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Fol. 131–133. Az eredeti irat – bár több történész is kereste – eddig ismeretlen volt, de a másolatait már korábban kiadták: *Archivum Romanum Societatis Iesu.* (Roma), *Austria* Vol. 20. Fol. 175–176.; *Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticani Latini* 6696. Fol. 75–77.; *Hanuy F.*: i. m. I. 291–295.; *Michael Laczko*: *Memoriale archiepiscopi Strigoniensis Petri cardinalis Pázmány ad Sacram Congregationem de Propaganda Fide de modo iuvandi religionem catholicam in Hungaria anno 1622.* Most (Cleveland) 1956. 83–93.; (*M. Laczko* téves feltételezése szerint a beadvány eredetije a referáló bíboros, Zollerani iratai közt lappangana: „inter eius chartas dispersita est”). Vö. *Tusor Péter*: A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* IX. Bp. 1999. 19–27.

71 Domitrovich Péter zágrábi püspök külön beadott feljegyzésében szintén a papnevelés és a szemináriumok fontosságát hangsúlyozta, Zágrábban és Rómában kellene ilyen, horvátokat képző intézményeket felállítani, ahová nemesek és nem nemesek egyaránt jelentkezhetnének. A püspök konkrét javaslatokat tett a szemináriumok anyagi támogatására is. APF SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Fol. 206–207/v. Caraffa nuncius kísérőlevele: Uo. 204/r-v. A zágrábi püspök beadványát is ez az elveszett levéltári kötet rejtette. A feljegyzést már a 19. század derekán hiába kereste Fraknói Vilmos: „Ugyanezen értekezlet alkalmával a zágrábi p[üspö]k külön emlékiratot dolgozott ki [...] Ennek is fölterjesztetni kelle, de azt nem találtam föl.” *Fraknói Vilmos*: Pázmány Péter és kora. II. (1622–1631.) Pest, 1869. 48.: 1. jegyz.

jesztés Szent Kongregációja megalapítása és a nikolsburgi béke után, azaz 1622-ben készült – felterjesztésben fordult Rómához, szintén a katolikus egyház helyzetét és a teendőket ismertette.⁷²

Pázmány röviden bemutatta a három részre szakadt Magyarország katolikusainak helyzetét. Még a királyi Magyarországon is csak a lakosság egytizede katolikus, a többiek mind Luther és Kálvin követői. Az esztergomi érsek is száműzetésben él, rajta kívül csak három rezideáló püspöke van a katolikus egyháznak, a győri, veszprémi és nyitrai. (Hozzátehetjük: a 16–17. században a török mindhármuk székhelyét rövid időre birtokba vette, akárcsak a váradiét. Így nem maradt olyan egyházmegye, ahol a püspök a török korban megszakítás nélkül rezideálhatott volna.) A többi püspökség Pázmány szerint csak tituláris, a püspökök elvesztették a javaikat, és a székhelyükön nem élhetnek. Pázmány szerint a politikai helyzet sem kedvezett a katolikus egyháznak. A későbbi korok nagy ideálja, a vallásszabadság elborzasztó szitokszó volt a 17. századi emberek számára. Pázmány is felháborodottan állapította meg, hogy a korábbi felkelések nyomán királyi oklevelek, sőt törvénycikkek engedélyezték a vallásszabadságot, ezért azután bárki bármilyen szekta tanításait büntetlenül hirdetheti. Sőt a püspökök még a saját jobbjáikat sem kényszeríthetik az igaz vallásra, hanem el kell hogy tűrjék a birtokaikon ezeket a „pokoli lelkészeket” (*ministros infernales*).

A török alatti országrészben hatalmas a paphiány, az ottani papok alig tudnak megélni. Mindössze néhány jezsuita térít Pécs környékén, néhány ferences pedig a gyöngyösi kolostorban, a világi papok száma pedig húszra tehető – Pázmány becslése szerint ennyiből állt a hódoltsági katolikus klérus. Ezért azután világi katekisták olvassák fel a postillákat, esketnek, temetnek – Pázmány nem illette ugyan őket ezzel a szóval, de ők a hódoltsági katolicizmus megtartói, a licenciátusok (félpapok) voltak.⁷³ Az erdélyi fejedelemség területén is igen nehéz a katolicizmus helyzete, folytatta Pázmány, bár két-három katolikus főúr tarthat házikáplánt. Három-négy „álruhás” jezsuita mellett egész Erdélyben a Székelyföldön kívül talán hat világi pap él. A Székelyföld az egyetlen katolikusnak megmaradt vidék a fejedelemségben, itt Csíksomlyó kolostorában 2-3 ferences maradt, míg a környező falvakban mintegy tíz plébános lehet. Nem sokkal jobb a katolikus egyház helyzete a királyi Magyarországon sem: a nagy paphiány miatt a püspökök kénytelenek megtűrni a tudatlan, nyíltan ágyastartó papokat is.

72 Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatikai iratai (1618–1626). Ed. Frankl Vilmos–Ráth Károly. Esztergom, 1867. 230–234.

73 *Koloman Juhász*: Laien im Dienst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der Seelsorge. Münster, 1960. 61–77.; *Coloman Juhász*: Laienapostel während der Türkenherrschaft. Theologie und Glaube 1935. 1–14. (klny.); *Tóth István György*: Diákok (licenciátusok) a moldvai csángó magyar művelődésben a 17. században. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 139–148.

Végezetül Pázmány igen nyomatékosan említette meg azt is, hogy a katolikus egyház elvesztette a javait, ezeket részint elzalogosították a kincstárnak, részint pedig világiak foglalták el.

Miután ismertette a magyarországi katolikus egyház „gyászos” helyzetét, Pázmány hat pontban fogta össze a teendőket. Pázmány, az egyetem- és szeminaryumalapító főpap, a jezsuitából lett esztergomi érsek javaslatai szinte mind a tanulással kapcsolatosak. Főként attól remélte a magyar katolikus egyház talpra állítását, ha annak elegendő tanult papja lesz. A nagyszombati egyetem későbbi megalapítóját nagyon foglalkoztatta a pápai engedéllyel működő egykori kolozsvári jezsuita egyetem: azt javasolta a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak, hogy a mostani pápa kövesse XIII. Gergely példáját, aki jelentős összeggel támogatta a Báthory István alapította kolozsvári egyetemet, hiszen így hamarosan az egész erdélyi nemesség katolikus lesz, írta az érsek töretlen optimizmussal. Ha a pápa 2000 aranyat küld a nagyszombati jezsuitáknak a papnevelésre és ugyanannyit a nemesifjak oktatására, akkor Magyarországon is rövid idő alatt csodálatos változás következik be. Ennek a hatalmas országnak azonban nem elég egy kollégium, ezért a bíborosok tegyenek le tízezer aranyat Bécsben, mint tőkét, és ennek évi kamataiból majd a jezsuiták még egy másik magyarországi kollégiumot is fenntartanak.

A pápa növelje a római Collegium Germanicum Hungaricumban tanuló kispapok számát is, és gondoskodjék a számukra útiköltségről. A bíborosok buzdítsák a többi magyar püspököt is, hogy alapítsanak szeminaryumokat – igaz, a háborúk miatt ziláltak a pénzügyeik, de ha többen összefognának, mégiscsak tehetnének valamit.

Pázmány tehát a bajok okát elsősorban a tanult papok hiányában látta, és ezért iskolák, kollégiumok, szeminaryumok, egyetemek megalapításától remélte a megoldást – a Hitterjesztés Szent Kongregációjától pedig főként pénzt várt ezek számára. Ezenkívül azt kérte, hogy a csíksomlyói kolostorba küldjön a ferences rendfőnök példás, tanult és magyarul tudó szerzeteseket.

Dallos Miklós váci püspök szintén a Hitterjesztés Szent Kongregációja megalapítása alkalmából készített feljegyzést, az új kongregáció pontos nevét szemmel láthatólag még nem is tudta. A nagy műveltségű váci püspök, a püspöki kar egyik legmarkánsabb egyénisége emlékiratában röviden vázolta a három részre szakadt Magyarország vallási helyzetét – véleménye jórészt egybecsengett Pázmányéval, de a hangsúlyok eltolódására érdemes felfigyelnünk.⁷⁴

Pázmány is kiemelte a saját felterjesztésében, ám Dallos még sokkal hangsúlyosabban írt arról, hogy az egyházi bíróságok jogköre Magyarországon igen szűk, szinte csak a házasságok ügyére terjed ki. A katolikus papok műveletlenek, ezért nem vitatkozhatnak eredményesen a protestáns prédikátorokkal,

74 Akárcsak Pázmány, Dallos is rendkívül elítélően szolt arról, hogy Magyarországon a törvények „akkora vallásszabadságot” engedélyeznek, hogy bárki elhagyhatja a katolikus vallást valamely szekta (értsd: protestáns felekezet) kedvéért. Dallos Miklós i. m. 230–234.

ezenkívül igen sokan ágyast tartanak – ennek a papneveldek hiánya az oka, írta, egybehangzón Pázmány megállapításával.

Dallos püspök azonban nagyobb figyelmet szentelt a missziók ügyének, mint az esztergomi érsek. A katolikus egyház szomorú helyzetéből az következik, írta Dallos, hogy Magyarországon, „ahol a szent inkvizíció működése nem engedélyezett”, senkit sem lehet egyházi bíróságokkal és büntetésekkel a katolikus hitben megtartani vagy katolikus hitre téríteni. Mivel az erőszak útja nem járható, ezért missziókkal kell segíteni a Magyar Királyságon, hogy azok itt – a missziószervezés egyik nemzetközi kulcsszavával – „suavi tractu”, azaz „gyengéden” térítsenek.⁷⁵ A missziókba azonban alkalmas papok kellene – kanyarodott vissza Dallos püspök is a papnevelés kérdéséhez.⁷⁶

Pázmány Péter feljegyzése arról tanúskodik, hogy a grazi egyetem korábbi jezsuita professzora elsősorban attól várta a magyarországi katolikus egyház megújulását, ha minél több papot minél magasabb szinten képeznek ki, lehetőleg persze a jezsuiták. Nagyon konkrét és gyakorlatias javaslatokat tett arra is, hogy hogyan lehetne ennek az anyagi alapjait biztosítani. Az érsek feljegyzéséből azonban legalább annyira érdekes, ami nincs benne, mint az, amiről Pázmány valóban írt.

Bár a terjedelmes feljegyzést a Hitterjesztés Szent Kongregációja, a missziós főhatóság megalapítása alkalmából készítette, Pázmány ebben mindössze egyetlenegy kurta mondatban említette meg a missziókat: „Hadd folytatódjanak a missziók, különösen a törökök között.” Pázmány ezen sorai egybecsengenek későbbi nyilatkozataival, amelyekkel a Kongregáció által küldött misszionáriusokat fogadta. Az érsek mind a Rómába küldött leveleiben, mind pedig a nála jelentkező olasz hittérítőknél szóban is többször kifejtette, hogy Magyarországon semmi szükség a nyelveket nem tudó olasz misszionáriusokra, inkább anyagilag támogatni Róma az itteni püspököket és a papságot, ha valóban tenni akar valamit a hitterjesztésért – mindenekelőtt a papneveldek számára küldjenek pénzt.⁷⁷

Bő egy hónappal Pázmány idézett feljegyzése után, 1622. július 23-án Carlo Caraffa nuncius ismét Sopronban volt, innen tájékoztatta Sauli bíborost, a Hitterjesztés Szent Kongregációja elnökét arról, hogy mit végzett az országgyűlésen a hódoltság püspökökkel tanácskozva – a nuncius korábban ismeretlen beszámolóját is a most előkerült levéltári kötet rejtegette.⁷⁸ A Kongregáció megbízta Caraffát, hogy szólítsa fel a kalocsai érseket és a többi püspököt

75 Míg a misszionáriusok sok helyen rendkívül ellenségesen álltak szemben a felszentelés nélkül szentségeket kiszolgáltató licenciátusokkal, addig Dallos a feljegyzését azzal fejezte be, hogy ha nincs elég alkalmas plébános, akkor a püspökök bízzanak meg a plébániákon példás életű laikusokat, akik postillákat olvasnak fel a népnek, keresztelnek, temetnek, hogy a hívek megmaradjanak a katolikus vallásban. Dallos Miklós i. m. 230–234.

76 Dallos Miklós i. m. 230–234.

77 APF SOCG Vol. 76. Fol. 291., 292., Vol. 77. Fol. 49.; *Hannay F.*: i. m. II. 539–540. (*Hannay F.* mindkét levélben tévesen tüntette fel Borgia bíborost a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusaként.)

78 APF SC Dalmazia Miscellanea. Vol. 3. Fol. 202–203/a/v. + 207/v.

arra, hogyan menjenek a székhelyükre, a hódoltságba.⁷⁹ A püspökök szerint azonban ez életveszélyes lett volna, ezért inkább csak vikáriusokat küldtek maguk helyett.

Lépes Bálint kalocsai érsek és győri püspök azt mondta Caraffának, hogy öt éves érseksége alatt minden erőfeszítése ellenére nemcsak azt nem tudta megállapítani, hogy milyen állapotban van az egyházmegyéje, de még azt sem, hogy milyen vallásúak az ott élő emberek. Lépes érsek megígérte azonban a nunciának, hogy tájékozódik az egyházmegyéje helyzetéről, és e célból odaküld egy papot, lehetőleg egy obszerváns ferencest, mert őket a törökök jobban eltűrik a területükön.

Az említett Dallos Miklós váci püspök hasonló pesszimizmussal nyilatkozott, amikor Caraffa a Hitterjesztés Szent Kongregációja nevében a híveiről kérdezte: eddig nem sokat tehetett az egyházmegyéjéért, amelyet előbb az erdélyi fejedelem, majd a törökök elfoglaltak. Az országgyűlésen – mondta a püspök – most tárgyalnak arról is, hogy a váci püspök javait tárgyalások útján visszaszerzik a törököktől, ha ezt elérnék a Portán, akkor szívesen rezideálna. (Nem lehet kétségünk afelől: mind a nuncius, mind pedig a római kifogásokra így visszavágó váci püspök pontosan tisztában voltak azzal, hogy mennyire reális a hódoltságban fekvő püspöki birtokok visszakérése a törököktől...) Dallos püspök vikáriusaként egy szerzetest küldött az egyházmegyéjébe, és mint elmondta, így tett a többi hódoltsági püspök is. A boszniai püspök vikáriusa a hódoltságban egy obszerváns ferences szerzetes, a pécsi püspök pedig jezsuitákat küld.⁸⁰

Pázmány és püspöktársai felterjesztését a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai az 1622. október 17-i ülésükön tárgyalták meg. A kardinálisok utasították a ferences generálist, hogy mihamarabb küldjön alkalmas szerzeteseket a csíksomlyói kolostorba, Caraffa nunciustól pedig információt kértek arról, hogy az egykori kolozsvári jezsuita kollégium a pápai segélyeken kívül milyen forrásokkal rendelkezett.⁸¹

A Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltára tele van a katolikus vallás ügyét előmozdítani akaró, jó szándékú, ám örökre félretett felterjesztésekkel.

79 A Propaganda a hódoltsági püspökök rezideálásához később is ragaszkodott, bár azt persze nem tudta elérni: APF Acta SC Vol. 3. Fol. 103–104.; APF Lettere Vol. 3. Fol. 94. Vinkovics Benedek pécsi püspök még teológiai szakvéleményt is kért, amelyet továbbított a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak, arról, hogy köteles lenne-e Pécsen, a török alatti egyházmegyéjében rezideálni. APF SOCG Vol. 75. Fol. 207–212/v. A felkért teológusok megállapították, hogy Vinkovicsnak van saját vikáriusa, aki a török alatt az egyházkormányzati teendőit jól ellátja, a püspöki szentelményekért pedig a hívek menjenek a „szomszédos” boszniai ferences-püspökhöz. A pápa azért sem várhatja el, hogy Vinkovics a hódoltságban lakjon, hiszen a konstantinápolyi latin pátriárkától sem kéri, hogy Isztambulba menjen. Uo.

80 APF SC Dalmazia ... cellanea, Vol. 3. Fol. 202–203/a/v. + 207/v. A nuncius Dallos Miklós és Lépes Bálint mellett Mátészalkás szerémi, Herovich Mátyás csanádi, Ergely Ferenc veszprémi, Balásfy Tamás pécsi és Sennyey István boszniai püspökök véleményét továbbította.

81 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 18–20.

Pázmány beadványa azonban nem jutott ezek sorsára, hanem éppen ellenkezőleg, igen nagy hatása volt. A Kongregáció a következő években a királyi Magyarország és Erdély hittérítéséről határozva valóban a Pázmány beadványában foglaltak szerint járt el: Erdélyben 1630-ig szinte kizárólag a csíksomlyói kolostorral foglalkozott, míg a királyi Magyarországon leginkább a papnevelés, különösen a Pázmány által Bécsben létesítendő szeminárium, a *Pázmáneum* megalapítása, támogatása érdekelte a bíborosokat.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja üléseinek jegyzőkönyvei szerint 1622 és 1629 között, nyolc esztendő alatt a Propaganda több mint félszáz alkalommal foglalkozott a magyarországi ügyekkel. A Magyarországra vonatkozó legtöbb napirendi pont, összesen 21 bejegyzés, az iskoláztatás kérdéseivel, a bécsi Pázmáneummal, a szemináriumok alapításával, ezek anyagi alapjának megteremtésével, a római Collegium Germanicum Hungaricum növendékeivel kapcsolatos. 8 alkalommal a magyarországi püspökök pápai megerősítését és rezi-deálási kötelezettségét tárgyalták a bíborosok, míg tízszer foglalkoztak a hódoltsággal. Erdély és a hozzá csatolt hét vármegye ügyeit kilencszer tárgyalták, ebből öt alkalommal a végül meg nem valósult kapucinus misszióról, háromszor pedig Nagyajtai Darkó János tervezett missziójáról volt szó. A királyi Magyarország misszióiról szólva megdicsérték Althan grófot, a komáromi jezsuiták pártfogóját (némi félreértéssel budai missziót tulajdonítva neki), míg a Vincenzo Pinieri vezette olasz konventuális ferences hittérítőkről kétszer tárgyaltak. A Propaganda tehát valóban a Pázmány számára legfontosabbnak tűnő papnevelés kérdésével foglalkozott a leggyakrabban.⁸²

A Hitterjesztés Szent Kongregációja nemcsak a rendfőnökök és a nunciások útján informálódott, de a már a terepen működő hittérítőktől is. E misszionáriusok hamar felismerték a nagy lehetőséget, hogy az új szentszéki hivatalnál minél előbb jelentkezve egyengethették a karrierjüket, és siettek is élni az alkalommal: valósággal elárasztották beadványaikkal a Kongregációt. Buzgóságuknak kitűnő jelentéseket köszönhetünk a világ minden tájáról.⁸³ A katolikus egyház több mint másfél évezredes története folyamán Róma először tájékozódott egyszerre és ilyen részletesen a világ legkülönbözőbb tájain élő katolikusokról. A 17. század elején a Föld lakóiról a pápán kívül egyetlen más uralkodónak sem voltak ennyire átfogó ismeretei.

A magyarországi török hódoltságról elsőként a mohácsi plébános, a bosnyák Don Simone Matkovich, és a „bácsi apát” fiktív címét viselő Paolo Torelli tudósította a Propagandát.

82 A Pázmáneumra ld. *Galla Ferenc: A Pázmáneum alapítása és a Szentszék*. Vác, 1935. 69–98. A Pázmáneum történetét Fazekas István dolgozza fel készülő tanulmányában.

83 APF Miscellanea Diverse Vol. 22. Fol. 180–182/v. (Don Simone Matkovich a magyarországi török hódoltságról.) További jelentések a Kongregáció alapítását követő hónapokból a világ minden tájáról: Uo. Fol. 458/r–v. Román vajdaságok, Fol. 183. skk. Perzsia, Oroszország, Tatárország, Fol. 511. Japán, stb., Fol. 29. Madagaszkár, Fol. 74. skk. Belgium, Fol. 88–91. Lengyelország, Fol. 102–109/v. Bulgária, Fol. 110–119/v. Írország, Dánia, Fol. 143–146/v. Bosznia, Fol. 152/r–v. Havasalföld, Fol. 154–157. Csehország, Morvaország.

Az ekkor Rómában időző Paolo Torelli az unokaöccse volt Bonifacio di Ragusa stagnói püspöknek, a hódoltság első apostoli vizitátorának. Torelli világi pap létére még 1615-ben V. Pál pápától megkapta a bácsi, Rómában bencésnek hitt Szent Mária-apátság titulusát.⁸⁴ Egy pap, aki nem is szerzetes, ám egy üres obszerváns ferences kolostor bencés apátja – mindez teljes képtelenség, de mégis volt értelme: ezzel az apáti titulussal és V. Pál brévéjével Torelli hét évig úgy missziózhathatott Bácskában, hogy működése nem vetette fel a királyi Magyarországon élő megyéspüspökök és a missziópüspökök viszonyának mindig nehéz kérdését. (Torelli egyébként mind a kalocsai érsek, mind pedig Pietro Catic belgrádi-prizreni püspök vikáriusának mondta magát.) A „bácsi apát” a törököktől engedélyt szerezve újjáépített két lerombolt templomot, ezekben egy-egy papot helyezett el. Torelli felhatalmazásokat, horvát nyelvű könyveket, és főként pénzt remélt az új Kongregációtól: a hódoltságban működő papoknak, írta, a Szentszék anyagi támogatására, biztos évi ellátmányra van szükségük, nemcsak azért, hogy abból megélhessenek, hanem azért is, hogy megvesztegetéssel nyerjék el a török hatóságok jóindulatát. Torelli „apát” – aki a következő évben, 1623-ban felkereste Budát is, ahol titokban misézett az ottani katolikusoknak – minden bizonnyal szívesen vállalta volna a missziópüspökség terheit is, de a Propaganda választása nem rá esett.

Hasonló célok vezették a mohácsi plébánost, Don Simone Matkovichot is, amikor a Propaganda megalapításának hírére még 1622-ben sietve Rómába utazott. Matkovichot Bartolomeo Cassio dalmát jezsuitával együtt, tíz évvel korábban, 1612-ben szintén V. Pál pápa bízta meg a magyarországi török hódoltságban indítandó misszióval. Római tartózkodása alatt Don Simone több nagy jelentéssel és rengeteg rövid kérelemmel bombázta a Kongregációt. Jelentései elsősorban a misszionárius saját szenvedéseit és érdemeit domborították ki – régen kiérdemelte már ezt a missziópüspökséget, sugallták a beszámolóí.⁸⁵

84 APF SOCG Vol. 382. Fol. 228., 229., 234/v., 235/v.; APF SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Fol. 159–160/v.

85 Don Simone szerint mind a török szultán, mind pedig Bethlen Gábor erdélyi fejedelem fő gondja az volt, hogy őt eltegyék láb alól, lehetőleg elevenen megnyúztatva, és csak a pasáknak és bégeknek adott hatalmas ajándékokkal háritotta el ezt a veszedelmet. APF Miscellanea Diverse Vol. 22. Fol. 180–182/v. Don Simone Matkovich életrajza, amely azonban éppen a misszionáriusra vonatkozó legfontosabb, az említett elveszett Propaganda-kötetben található iratokat még nem ismerhette: *Molnár Antal*: Egy katolikus misszionárius a hódolt Dél-Magyarországon: Don Simone Matkovich. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója tiszteletére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 232–250. Don Simone Matkovichra: *Tóth István György*: Egy hódoltsági plébános panasza a ferencesek, a jezsuiták és Róma ellen. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. 107–112.; *Uő*: A mohácsi plébános, a budai pasa és a kálvinista konstantinápolyi pátriárka. Don Simone Matkovich levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához (1622–1635). In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve VIII. Bp. 1997. 185–252.; *Uő*: Misszionárius a hódoltságban. Egy katolikus plébános megpróbáltatásai. *História* 2000. 7. sz. 26–27.

A mohácsi plébános beadványai ugyanakkor éles szemű, adatokban gazdag leírását is adták a hódoltsági katolicizmus problémáinak. A török alatt élő katolikusok hiába várnak segítséget a királyi Magyarországon lévő püspököktől, írta Don Simone, mert azok nem törődnek velük, ráadásul mindenkit, aki onnan jön a hódoltságba, a törökök eleve kémnek tekintenek. A Dráva menti horvát reformátusok el akarják foglalni a katolikus templomokat, a világi pap plébánosokat pedig a bosnyák ferencesek igyekeznek kiszorítani. Csak egy, a környéket jól ismerő, misszionáriusi tapasztalattal rendelkező helybeli pap missziópüspöki kinevezése segíthetne mindezekben a bajokon, ajánlkozott fel Don Simone a Propagandának, de hiába.⁸⁶

1623-ban egy társával együtt Rómába utazott Paolo Papich bosnyák ferences, későbbi bácskai misszionárius. A szófiai missziópüspökséget szerette volna megszerezni, de ő sem járt sikerrel. Részletes jelentést készített viszont a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára a magyarországi hódoltság déli részére is kiterjedő bosnyák ferences missziókról.⁸⁷ Papich, miután visszatért Rómából – mint ez a most előkerült levéltári kötetben található beszámolójából kiderül – pápai brévével és a Hitterjesztés Szent Kongregációja parancsával 1624–1627 között misszionáriusként térített Bácskában, ahol híres ördögűző hírében állt, majd 1628-ban a Kongregáció a belgrádi plébániára küldte.⁸⁸

Albán vizitátor a hódoltságban: Massarecchi körútja

A Hitterjesztés Szent Kongregációja az oszmán birodalom európai tartományairól a pápai nunciusoktól nem várhatott olyan részletes információt, mint amilyennel Carlo Caraffa szolgált a királyi Magyarországról. A Propaganda ezért a rázúduló ellentmondásos információk özönével küszködve elhatározta, hogy ismét apostoli vizitátort küld ki, hasonlóan a már Magyarországon járt ferences Bonifacio di Ragusához, az ideküldött domonkos Agostino Quintióhoz (aki azonban nem jött el), és a raguzai bencés vizitátorokhoz, Ignazio Ale-

86 APF SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Fol. 1., 27., 51/v. 96., 100–105.; APF SOCG Vol. 57. Fol. 17/r–v.

87 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 58., 63.; APF Miscellanea varie Vol. III. Fol. 35. A bosnyák missziókról: *Tóth István György*: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. Századok 2000. 747–799., további irodalommal. Papichra: *Ignacije Gavran*: Fra Pavao Papić kao prevodilac. In: *Regiones Paeninsulae Balcanicae et Proximi Orientis. Aspekte der Geschichte und Kultur. Festschrift für Basilius S. Pandžić*. Hrsg. Elisabeth Erdmann-Pandžić. Bamberg, 1988. 309–321.; *Uő*: Fra Bartolomej da Salutio Sedam trublji za probuduti grešnika na pokoru. Grada za povijest književnosti Hrvatske. 33. Zagreb, 1991. 157–175.; *Tóth István György*: A misszionárius és az ördög. *História* 2000. 3. sz. 30–31.; *Uő*: Könyv és misszionárius a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. In: *Berlász Jenő Emlékkönyv*. Szerk. Buza János. Bp. 2001. (s. a.)

88 APF SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Fol. 118/r–v., 120/v.; APF SOCG Vol. 148. Fol. 333–334.; APF Acta SC Vol. 7. Fol. 48. (Cong. 122. N° 29.)

grettihez és Antonio Velislavihoz.⁸⁹ A balkáni török tartományokban főként az obszerváns ferences rend bosnyák tartományából származó misszionáriusok térítettek. A bíborosok azonban – a Kongregáció általános kezdeti politikájának megfelelően – pontosan ezért nem egy szerzetesre, hanem inkább egy világi papra bízta a vizitációt. Választásuk egy koszovói albán papra, a szófiai püspök korábbi szerbiai vikáriusára, Pietro Massarecchire esett.⁹⁰ Massarecchi azután később, az éppen az ő jelentése nyomán kinevezett szendrői püspök, Alberto Rengjich halála után, 1631-től immár a montenegrói Antivari (Bar) érsekeként mint a belgrádi székhelyű szendrői püspökség apostoli vikáriusa irányította a hódoltság katolikusait egészen a haláláig, 1634-ig.

A bíborosok rendkívül részletes és igen érdekes instrukcióval látták el a vizitátort, amikor Szerbiába, Boszniába, Bulgáriába és a török alatti Magyarországra küldték. Igen jellemző a Kongregáció egyik kérdése: Mi alkalmasabb vajon az eretnekek megtérítésére, akarták tudni a bíborosok, evangéliumi szelíd-séggel prédikáljanak-e nekik, vagy éppen a törökök segítségével üldözzék az eretnekeket? Ez utóbbinak azonban aligha volt realitása, bár egy-egy megvesz-tegetett török bég alkalmanként fellépett pl. a reformátusok ellen.⁹¹

A katolikus papok – írta a Kongregáció – a hírek szerint megkeresztelik a törökök (mohamedánok) gyerekeit is, és megesketik a török házasulandókat – ezt is vizsgálja ki Massarecchi, akárcsak azt, hogy harcolnak-e keresztény katonák török zsoldban a keresztények ellen. Valóban azt állítják a balkáni papok, hogy a pápának nincs hatalma a török országában? – záporoztak a kérdések Massarecchire.⁹² Ez az utasítás jól tükrözi a Kongregáció kezdeti éveinek – a világ más tájainak misszióiról írva is jól megfigyelhető – határtalan lelkesedését, azt a türelmetlen vágyát, hogy rögvest mindent megtudjon, minden problémára egyszerre találjon gyógyírt, és azt a szilárd hitét, hogy a misszionáriusok fellépése nyomán a katolikus vallás gondjai egykettőre megoldódnak. A hódoltsági katolikusok problémái azonban a következő években is megmaradtak, és így amikor a bíborosok egy évtizeddel később, 1633-ban Massarecchit, immár antivari érsekként és belgrádi-szendrői vikáriusként, újból balkáni és magyarországi

89 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 22/v., 109/v.–110.

90 APF Visite e Collegi Vol. 1. Fol. 66–82. Kiadásai: *Krunoslav Draganović*: Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbij, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624. Starine (Zagreb) 1938. 1–48. és *Marko Jačov*: Spisi Kongregacije za Propagandu Vere u Rimu o Srbima 1622–1644. Beograd, 1986. 12–21. (Én az eredetit használtam.) Vö. *Daniel Farlatus*: Illyricum Sacrum. VII. Venetiis, 1817. 123.; *Relationes* 5–16.; *Molnár Antal*: Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1633). Fons 1995. 175–220.; *Tóth István György*: Egy albán érsek a magyarországi török hódoltságban. Pietro Massarecchi belgrádi apostoli adminisztrátor levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. In: Borsa Iván Emlékkönyv. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 245–282.

91 APF Istruzioni diverse (1623–1648) Fol. 48–53.

92 *Marko Jačov*: La Santa Sede ed il patriarcato di Peć dal 1557 ad 1669. Roma, 1991. 1–9.

vizitációra küldték, két másik, rövid instrukció mellett ismét szó szerint ezt az utasítást adták ki a számára.⁹³

Massarechi részletes leírást adott az instrukciójában felsorolt mind a négy országról. (Albánia vizitálásáról viszont, mivel arra nem kapott utasítást, az albán pap érezhetően igen nehéz szívvel, de lemondott.)⁹⁴ Massarecchi 1623. április 18-án kezdte meg az egyházlátogatását Bulgáriában, amelynek vizitálását Nišből kiindulva végezte el. Magában Nišben a muszlim törökök és ortodox bolgárok mellett katolikus magyarokat is talált, „itt egy katolikus sincsen, kivéve néhány magyar rabszolgát” – állapította meg.⁹⁵ Innen Szófiába, a beglerbég székhelyére ment, ahol a katolikus közösséget raguzai kereskedők és kézművesek alkották, mintegy százan. Bulgária után Massarecchi Szerbiát járta be. Saját szülővárosát, a koszovói Prizrent felkeresve Massarecchi feljegyezte, hogy mivel Albánia vizitálására nem kapott parancsot, ezért oda nem is ment.⁹⁶

Massarecchi nemcsak a török uralom alatt álló Bulgáriában, de Szerbiában is rábukkant katolikus magyarokra: Szerbia közepén, Prokuplje vidékén néhány szegény sorsú raguzai mellett felszabadított magyar rabszolgákból állt a katolikus lakosság, akik egy faluban összesen tíz házban laktak, és nem volt papjuk. Nem messze egy másik faluban pedig 15 házban éltek felszabadított és letelepített magyar rabszolgák. Szerbiai egyházlátogatását Massarecchi a Belgrád melletti Végszendrő (Smederevo) városában fejezte be. Massarecchi ezután igen részletesen leírta Belgrádot, ahol katolikus és protestáns magyarokkal egyaránt találkozott.⁹⁷ Belgrádból csónakon átment Zimonyba, majd bejárta a szerém-

93 APF Instruzioni diverse (1623–1648) Fol. 48–53. (1623.), Uo. Fol. 192–195. (1633.) és Uo. Fol. 165–166.

94 Mivel Massarecchi korábban szerbiai vikárius volt, ezért bizonyára felhasználta az akkor szerzett ismereteit is. Igen jellemző, hogy amikor vizitációs körútra indult, Massarecchi azt írta a Kongregációnak, hogy Bulgária vizitálását befejezve, az ismerős Szerbia helyett Belgrádba megy, azért, hogy bejárja Magyarországot: először ugyanis a nehezebben vizitálható tartományokkal akart végezni. Az oszmán birodalom belsejéből érkezett vizitátor számára nem a Balkán, hanem éppenséggel Magyarország, a birodalom határvidéke tűnt veszélyes, nehéz terepnek. APF SOCG Vol. 262. Fol. 149.

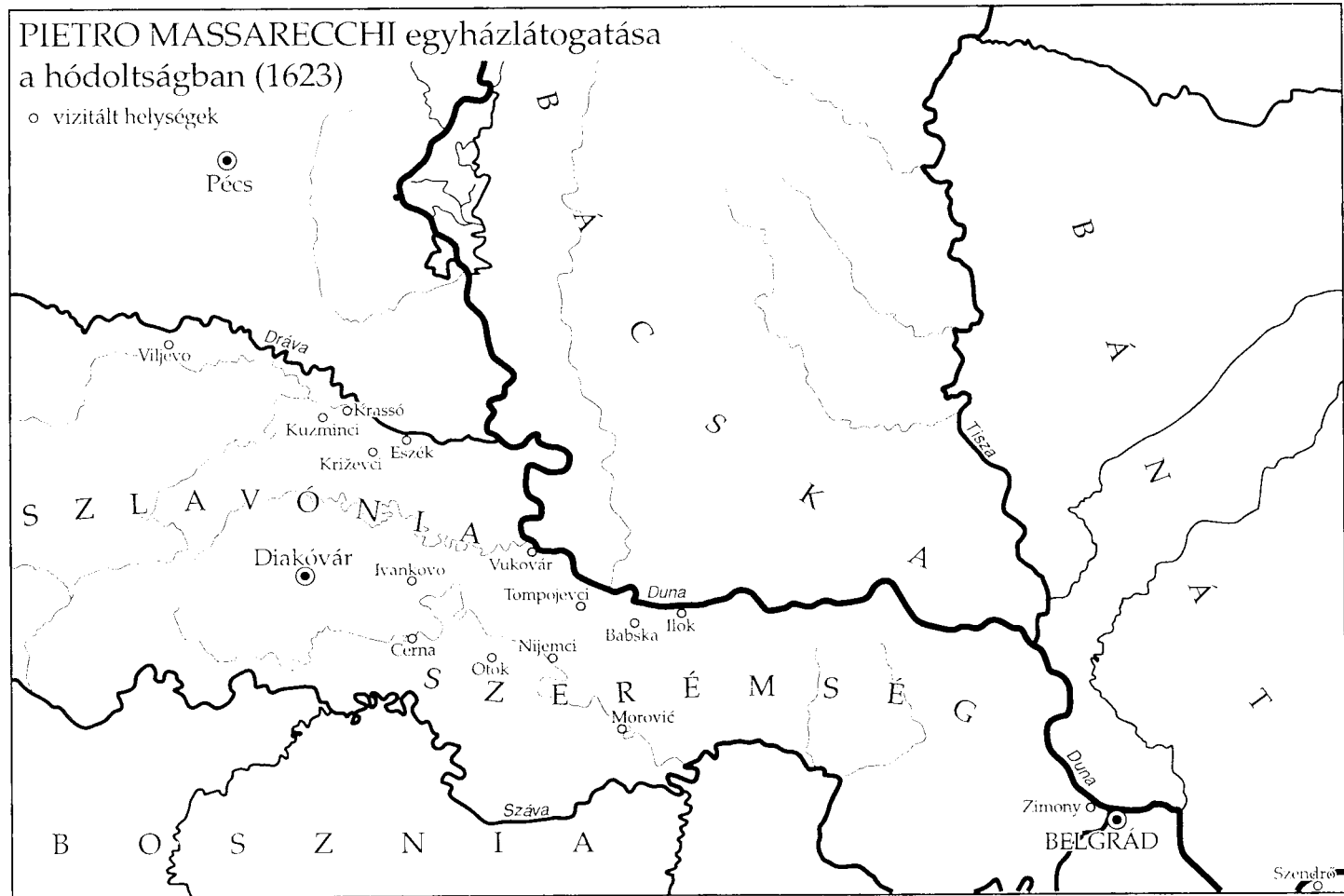
95 1580–1581-ben a XIII. Gergely pápa által – Bonifacio di Ragusa észak-balkáni missziójával párhuzamosan – a déli Balkánra küldött pápai vizitátor, Pietro Cedulini nonai püspök is talált katolikus magyarokat Bulgária területén. Drinápolyban „vi sono christiani assai di linguaggio Ungaro et Bosnese”. Nišben, ahol négy évtizeddel később Massarecchi is magyarokkal találkozott, Cedulini egy 85 éves magyar katolikus papot talált, aki az esztergomi rituálé szerint misézett. („Il prete è di natione Ungaro di età di 85 anni, assai sufficiente e di buona fama, celebra i divini officii secondo il rito della chiesa Strigoniense in Ungheria.”) *Eusebius Fermendžin: Acta Bulgariae ecclesiastica. Zagrabiae, 1887. 1., 12–13.*

96 Albániában – írta Massarecchi – alig vannak katolikus papok, és akik mégis akadnak, azok „olyan tudatlanok, hogy alig ismerik a teljes ábécét”, sőt a kívülről ide helyezett püspökök is valamennyien „idióták”. – Az albániai missziópüspök tisztére a vizitátor alighanem saját magát tartotta a legalkalmasabbnak. APF SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Fol. 3.

97 Massarecchi beszámolt arról is, hogy a keleti missziókba induló domonkos hittérítők Belgrádon keresztül utaztak Ázsiába, szólt továbbá a már említett Torelli „bácsi apátról” és igencsak kétes belgrádi működéséről is.

PIETRO MASSARECCHI egyházlátogatása a hódoltságban (1623)

○ vizitált helységek



ségi plébániákat, mindenhol feljegyezte a hívek láthatóan becslésen alapuló, kerek számát, és a papok tanultságát.

Massarecchi tehát a Szerémségről igen részletes és adatokban gazdag leírást adott, ám a beszámolójából az is kiderül, hogy csak a magyarországi hódoltság déli peremét, a Belgrád környéki plébániákat vizitálta. A magyarországi török hódoltságban szerinte több mint 300 ezer katolikus élt – azt, hogy mire alapozta ezt a becslését, nem árulta el, csak szerényen hozzátette: már amennyire tudni lehet. (Ugyanennyire taksálta a boszniai katolikusok számát is.) Arról, hogy nem ismerte jól Magyarországot, nem is annyira a magyar falvakról adott leírása, mint inkább a vizitációja boszniai része tanúskodik.

Bár mind Boszniából, mint Magyarországból csak igen keveset látott, ez nem tartotta vissza a vizitátort attól, hogy nem kis önbizalommal részletesen összehasonlítsa a két országot. Magyarország és Bosznia, állapította meg Massarecchi, éppen az ellentétei egymásnak: Bosznia tele van hegyekkel (ebben teljesen igaza is volt), amelyek elgyönyörködtetik változatosságukkal a látogatót. Magyarország földje azonban lapos (tegyük hozzá, legalábbis Belgrád vidékén, amelyet Massarecchi valóban meglátogatott), és ez a hatalmas síkság a Balkán hegyeihez szokott vizitátort egy „kellemetlen” tengerre emlékeztette. Bosznia levegője egészséges, míg Magyarországé nagyon egészségtelen. Magyarországon ugyanis a folyókon kívül nincsenek élővizek, legfeljebb csak pocsolyák, míg Bosznia telis-tele van friss vizű forrásokkal. A boszniai folyók és patakok tiszta vize pisztrángokkal és egészséges húsú halakkal teli – Magyarország mocsarai és tavai azonban az egészségre ártalmas halaktól hemzsegnek. (Ha Massarecchi folytatta volna az egyházlátogatását észak felé és eljut a Balatonig, akkor bizonyára egészen másként látja hazánkat.) Bosznia tele van kellemes fenyőerdőkkel, míg Magyarországon hatalmas, áthatolhatatlan erdőségek vannak. A magyar lovak, folytatja Massarecchi nem éppen a magyarok iránti rokonszenvtől áthatott beszámolóját, csak arra jók, hogy szekereket húzzanak, míg a bosnyákok lovai jó lovasok alá való paripák.

Nehezen szabadulhatunk meg attól a benyomástól, hogy ezzel az igencsak ellenséges beszámolóval Massarecchi azt akarta megindokolni a bíborosok előtt, hogy miért is nem tett eleget a Magyarország vizitálásáról szóló parancsoknak – hiszen hogyan is lehetne elvárni, hogy bejárjon egy áthatolhatatlan rengetegekkkel és ragályt kigőzölő mocsarakkal teli országot, ahol még a lovak is csapnivalóak?

A vizitátor nem kis bosszúságára a Szerémségben több helyen is nagyszámú horvát kálvinistával, továbbá református lelkészekkel és iskolamesterekkel találkozott.⁹⁸ A török világban jártas albán pap erre is tudta a megoldást: meg kell vesztegetni a török földesurakat, hogy úzzék el a református lelkésze-

⁹⁸ Ivan Škafar: Gradivo za zgodovino Kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiaconata. Acta Ecclesiastica Sloveniae 3. Miscellanea. Ljubljana, 1981. 81–165.

ket, javasolta Massarecchi. Ne sajnálja erre a pénzt a Hitterjesztés Szent Kongregációja, és törődjön ezzel a majdan ideküldendő missziópüspök is. Pietro Caticch prizreni-belgrádi püspök (1618–1622) is a törököket pénzzel megnyerve szerzett vissza a magyarországi hódoltságban három templomot a reformátusoktól, akik azonban a budai pasától sok pénzért mindháromt visszakapták. A püspöknek sajnos nem volt elég pénze, ezért a törökök végül mégis ellene ítélték, „mert a török, akár kormányzó [azaz bég], akár bíró [azaz kádi], akár bárki más, annak ad igazat, aki többet ad neki” – írta Massarecchi a balkáni élettapasztalatai alapján.⁹⁹

A Dráván túl, azaz a Dunántúlon, csak kevés katolikus él, annál több protestáns, írta a vizitátor. Massarecchi szeretett volna elmenni Pécsre, ide azonban nem jutott el, mert arrafelé a pestis dühöngött. Ezért a vizitátor csak hallozás alapján számolt be Pécs környékének lakóiról. A Horvátországból való János pap, a cernai plébános, korábbi pécsi katolikus iskolamester volt az informátora, tőle értesült az itt működő licenciátusokról is.

Massarecchi a muszlim törökökkel együtt élő katolikusok közt dívó visszaéléseket is feljegyezte: Elítélően szólt a Szófiában élő raguzai katolikus kereskedőkről, akik rabszolgákat váltottak ki, hogy azokkal paráználkodhassanak, vagy pedig bolgár ágyasokat tartottak, a török kádik teljes egyetértésével. Az egyik szerémségi faluban viszont a plébános tartott ágyast, emiatt a bosnyák ferencesek – teológiailag abszurd módon – érvénytelennek mondták a keresztséget, amit kiszolgáltattott, és inkább újra megkeresztelték a helybeli gyermekeket.

Massarecchi az instrukcióiban feltett kérdésekre is megtalálta a választ: Boszniában a ferencesek valóban meggyóntatják és feloldozzák a török zsoldban harcoló katolikus katonákat is, panaszkolta a vizitátor.¹⁰⁰ Ugyanitt a bosnyák ferencesek megkeresztelik a muszlim törökök gyerekeit is. A törökök babonából úgy tartják, hogy az ilyen gyerekek szerencsések lesznek és a háborúban mindig győznek, a betegségek és a rossz szellemek pedig nem gyötrik őket – a szerzetesek viszont úgy gondolják, hogy ha a megkeresztelt kisgyerek nem éri

99 Caticchra: *Tóth István György: Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. Történelmi Szemle 1999. 279–329.* A vizitátor útvonalának rekonstruálásához felhasználtam Engel Pál kéziratosszövegét, ezt itt is megköszönöm.

100 A fokozatosan iszlamizálódó, török uralom alatt álló boszniaiak büszkén őrizték a magyarok felett aratott győzelmek mondai emlékét. A helyi szájhagyomány szerint egy iszlám hitre tért bosnyák vitéz a mohácsi csatában megölte Lajos magyar királyt (!). Ezután a szultán kérdésére, hogy mit kér jutalmul, azt felelte, hogy csak a szultán ígéretét, hogy ezentúl nem kell Konstantinápolyba mennie minden egyes timár-adományért. A duvnói Kopchich bég pedig „az öregek emlékezte szerint” Rákóczi fejedelmet (!) elevenen foglyul ejtette, mire jutalmul annyi földet kapott, amennyit egy nap alatt körbe tud lovagolni. A mohó bég azonban halálra lovagolta a paripáját. *Ivo Andrić: The development of spiritual life in Bosnia under the influence of Turkish rule. Durham–London, 1990. 77.* Bosznia iszlamizációjára: *Noël Malcolm: Bosnia. A short history. London, 1994. 51–69.*

meg a felnőttkort, amikor már tudatosan a muszlim vallást gyakorolná, akkor legalább keresztényként hal meg, és a mennybe jut.

A szerémségi falvakban az asszonyok füveket és selyemfonalat tesznek mise alatt az oltárra, amelyeket azután a nyavalyatorósek és ördögtől megszálottak viselnek, remélve, hogy így meggyógyulnak – inkább Agnus Dei-viasz-medálokat kellene osztogatni köztük, attól remélhetnék a gyógyulásukat, javasolta Massarecchi. Több helyen a törökök, ha nyitva találják a katolikus templomot, betelepszene, ott isznak és fecsegnek, és senki sem mer egy szót sem szólani nekik. A Dráva melletti falvak pedig nagyon ellenségesek az – ekkor egyébként már negyvenéves! – Gergely-naptárral szemben, mert itt reformátusok élnek.

Massarecchi azzal fejezte be Magyarország vizitálását, hogy nagy szükség lenne egy, a hódoltságban működő püspökre. A magyarországi hódoltsági katolikusoknak nincs rezideáló püspökük, mert az egri, pécsi, boszniai püspökök, és az általa tévesen püspöknek nevezett esztergomi érsek nem laknak a székhelyükön. Massarecchi csak igen rövid időt töltött magyar földön és a tájékozottságának korlátaira fényt vet, hogy a 17. században csak szerinte létező temesvári, székesfehérvári, titeli, szegedi és budai püspököket is megróttá, amiért nem éltek a hódoltsági hívek között, hanem inkább a császár udvarában laknak. Mivel a Belgrádban működő prizreni püspök, Pietro Catich nem sokkal a vizitáció előtt, útban Rómába meghalt, Massarecchi egy új, belgrádi székhelyű missziópüspök kinevezését javasolta, erre a tisztre az ekkor Rómában élő sebenicói dalmát kanonok, Giovanni Marnavich Tomko volt a jelöltje. A vizitátor szófiái püspöknek pedig a raguzai obszerváns ferences rendtartomány korábbi provinciálisát, a lateráni székesegyház horvát gyóntatójaként Rómában élő Alberto Rengjichet tartotta a legalkalmasabbnak.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja, miután megkapta Massarecchi részletes vizitációját, valóban ennek alapján döntött a hódoltsági missziókról. Azt a bíborosok is jól látták, hogy a török tartományokban szükség van missziópüspökökre. Rengjichet azonban – akit korábban a Propaganda kardinálisai a szkopjei püspökségre jelöltek – nem Szófiába, hanem szendrői püspöki címmel Belgrádba küldték, minden bizonnyal abból a helyes megfontolásból, hogy a raguzai ferences támaszkodhat majd a belgrádi raguzai katolikus kereskedőkre.¹⁰¹ Szófiába egy bolgár obszerváns ferencest, Elia Marinit neveztek ki, ez is helyes döntésnek bizonyult. A belgrádi székhelyű missziópüspökségre javasolt tudós dalmát papot, a Rómában élő Giovanni Marnavich Tomkót azután II. Ferdinánd magyar király nevezte ki boszniai püspöknek, és ehhez megszerezte a pápai jóváhagyást is. Tomko azonban – aki a pálos kolostorok alapos vizitálásával igen fontos szerepet töltött be ennek a rendnek a reformjában – a ferences missziópüspökökkel ellentétben nem költözött a hódoltságba, hanem

101 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 167/v–168.

megmaradt „száműzött” püspöknek.¹⁰² Maga Massarecchi pedig, aki többször is célzott arra, hogy ő maga milyen alkalmas lenne albániai püspöknek, nem sokkal a vizitációja befejezését követően, 1624-ben Albánia szomszédságában a montenegrói Antivar (Bar) érseke lett, és 1631-től egyben a szendrői püspökség apostoli vikáriusaként belgrádi székhellyel a magyarországi hódoltság főpásztora.¹⁰³

Magyarország és a Kongregáció

A Hitterjesztés Szent Kongregációja a megalakulását követő években a három részre szakadt Magyarország mindhárom területével foglalkozott, de korántsem azonos intenzitással.

A hódoltság volt az a terület, amelyben a missziókra a legnagyobb szükség volt. Itt, ahol szinte alig volt katolikus pap, már néhány buzgó és jól felkészült misszionárius is nagy változásokat hozhatott. A hódoltságban a jezsuita rend már 1612 óta missziókat tartott fenn, Belgrádban, Pécsen és a Temesközben: Temesváron, majd Karánsebesen.¹⁰⁴ Igaz, a jezsuita missziók feletti hatékony irányítást a Propaganda sohasem tudta megszerezni. A jezsuita előjárók ugyan udvariasan tájékoztatták a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosait, de csak a jezsuita generálisnak engedelmeskedtek. A jezsuita rend, bár a Kongregációt megalapító pápai bulla rájuk is vonatkozott, mindent elkövetett, hogy a misszióit – és ugyanígy, a római kollégiumait – továbbra is önállóan irányítsa, és ez a törekvése a továbbiakban nagyrészt sikerrel is járt.¹⁰⁵

A Hitterjesztés Szent Kongregációja nem sokkal a megalakulása után foglalkozott a magyarországi jezsuita missziókkal is: Muzio Vitelleschi jezsuita generális már 1622 májusában arról írt az ausztriai provinciálisnak, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja – amelynek egyelőre még szokatlanul csengő nevét

102 APF Instruzioni diverse (1623–1648) Fol. 178.; *Galla Ferenc*: Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Bp. 1940. 177–186.; *Uő*: A pálosrend reformálása a XVII. században. *Regnum* 1940–1941. 123–222.; *Tóth István György*: Bethlen Gábor mókás temetési menete. (Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból). *Történelmi Szemle* 1997. 119–131.; *Kisbán Emil*: A magyar pálosrend története. I. Bp. 1938. 211–214.

103 APF SOCG Vol. 148. Fol. 286–287., 292–300., 302., 304–305.

104 Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1–2. Ed. Balázs Mihály et alii. Szeged, 1990. passim.; *Molnár Antal*: Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642). *Történelmi Szemle* 1999. 127–156.; *Violeta Barbu*: Rezidentele lezuite din prima jumatate secolului al XVII-lea in vestul Transilvaniei strategii misionare. *Verbum* (Bukarest) 1995–1996. 7. sz. 279–283.

105 Emiatt a jezsuita misszionáriusok, köztük a magyarországi és erdélyi hittérítők leveleit és jelentéseit jórészt nem a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárában, hanem a jezsuita rend központi római irattárában helyezték el. Erdélyi és hódoltsági i. m. passim. A Hitterjesztés Szent Kongregációja és a jezsuita rend küzdelme a kollégiumok feletti ellenőrzésért: *Peter Schmidt*: Das Collegium Germanicum in Rom und die Germaniker. Tübingen, 1984. 26–27.; *Ralph Wiltgen*: Propaganda is placed in charge of the Pontifical Colleges. In: *Memoria rerum* I/1. 483–506.

a rendfőnök inkább körülírta – arra kérte a jezsuita rendet, hogy három, a magyarországi hódoltságban, Pécs környékén fekvő faluba két-két, összesen tehát hat misszionáriust küldjön.¹⁰⁶ A jezsuita missziókra vonatkozó különleges pápai kiváltságok miatt azonban a magyarországi – és hasonlóképpen: a csehországi – jezsuita missziók fölött a Propaganda sohasem tudott olyan hatásos ellenőrzést gyakorolni, mint a többi szerzetesrend missziói felett. A Propaganda sokkal több sikerrel irányította a hódoltság déli részén térítő bosnyák ferencesek munkáját, bár ezek a misszionáriusok is „kettős kötésben” éltek, hiszen a rendi előjáróiknak is engedelmességgel tartoztak, és a kétféle „elvárás” gyakran ellentétes volt egymással.¹⁰⁷

Miután 1624-ben a Propaganda a bosnyák ferences Paolo Papichot a Bácskába küldte misszióba, 1626-ban megalakult az első olyan misszióállomás a magyarországi török hódoltságban, amely már valóban a Propaganda irányítása alatt állt: a későbbi marcianopolisi érsek és moldvai apostoli adminisztrátor, a bosnyák ferences szerzetes, Marco Bandini (Bandulaevich) vezetésével a temesközi Krassóváron kicsiny, de igen aktív ferences misszió kezdődött.¹⁰⁸

A magyarországi török hódoltság déli, Belgrádhoz közeli területeiről a Propaganda bőséges információkkal rendelkezett. Ezt a vidéket vizitálta Pietro Massarecchi, erről számolt be nagyszámú leveleiben az 1625–1627 közt itt működő missziópüspök, Alberto Rengjich is.¹⁰⁹ Miután Rengjich elhagyta a hódoltságot, a vikáriusa, a már említett mohácsi plébános, Don Simone Matkovich is igen sűrűn írt Rómába. Ezenkívül az itt missziózó bosnyák ferencesek is elárasztották a beszámolóikkal a Propaganda bíborosait, mindezen levelek közül igen sokat a már említett, újonnan megtalált levéltári kötet rejtett.

Sokkal kevesebbet tudtak Rómában a hódoltság északabbi, jórészt nem délszláv, hanem magyar lakosságú, a Habsburg-birodalomhoz közeli területeiről. Míg Massarecchi a török birodalom belsejéből érkezett és a hódoltság legdélibb, Belgrádhoz közeli részét vizitálta, addig a Hitterjesztés Szent Kongregációja a hódoltság és a királyi Magyarország peremvidékét egészen más irányból igyekezett felderíteni.

106 Erdélyi és hódoltsági i. m. II. 404.

107 *Julio García Marín*: De religiosorum regimine in missionibus. Synthesis historica ab initio Sacrae Congregationis de Propaganda Fide usque ad pontificatum Gregorii XVI. Commentarium 1984. 283–304., kül. 285–289.; *Amand Reuter*: De iuribus et officiis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide noviter constitutae seu de indole eiusdem propria. In: Memoria rerum I/1. 112–145.

108 APF SOCG Vol. 57. Fol. 25–27., Vol. 72. Fol. 276–277.; *Tóth István György*: A missziós faházból az érseki trónra. (Marco Bandini bosnyák ferences misszionárius levelei a hódoltságról.) In: Zimányi Vera Emlékkönyv. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Bp. 2001. (s. a.); *Uő*: Szent Ferenc i. m. 762–769.

109 APF Acta SC Vol. 4. Fol. 283.; *Tóth I. Gy.*: Raguzai misszionáriusok i. m. 314–334.; *Necrologium* i. m. 435–436.

Egy szicíliai ferences Komárom környékén

1627 áprilisában Carlo Caraffa bécsi nuncius felkérésére Filippo d'Alcara stájerországi konventuális ferences provinciális, és egyben a bécsi egyetem teológiai professzora a török hódoltság határára utazott. (A szicíliai származású ferences sok olasz társával együtt a szinte kiürült közép-európai rendtartományok feltámasztásához nyújtott segítséget.) Alcara Komáromba ment, ahol a hódoltsági katolikusok egyik leghatékonyabb pártfogója, a felnőtt fejjel rekatolizált Michael Adolf Althan gróf (1574–1636) támogatta a hittérítést, főként az itteni jezsuitákat. Althan gróf császári tábornok volt, és egyben a törökökkel folytatott béketárgyalások egyik vezető diplomatája, számos hadjáratban és követségben vett részt. 1625-ben *Militia Christiana* néven rövid életű lovagrendet is alapított, amelynek saját maga volt a főkapitánya.¹¹⁰ Alcara beszámolt a jezsuiták komáromi térítéseiről, és felmérte a környező falvak helyzetét is: a törököknek is, magyaroknak is adózó Komáromszentpéterfaluban a missziók hatására a lakosság többsége már ismét katolikus lett. Örsűfaluba a böjt idején egy öregember a török hódoltság mélyéről, 40 mérföldről érkezett, és miután meggyónt, igazi csoda történt: ez a derék ember örömeiben rögtön meghalt, örvendezett Filippo d'Alcara az ellenreformáció jellegzetes felfogásában afölött, hogy ez a hódoltsági öreg így biztosan a mennyországba jutott. Alcara azonban külön felhívta a figyelmet Seghim lakóira, akiknek nincs katolikus papjuk, ezért jó lenne, ha Pázmány plébánosról gondoskodna a számukra.

Alcara jelentésének sorsa jól példázza azt, hogy milyen lehetőségei és egyben milyen korlátai voltak a 17. század elején a missziók Róma központú irányításának.

Caraffa nuncius megküldte Alcara beszámolóját a Propagandának. A bíborosok ezt a jelentést is igen komolyan vették és alaposan megvitatták.¹¹¹ A Propaganda elhatározta, hogy gondoskodik Seghim lakóiról. A kardinálisok azonban – bár a világ minden részére kiterjedő földrajzi tájékozottságuk gyakran joggal ejti ámulatba az ülések jegyzőkönyveinek olvasóit – csak a 17. századi földrajzi ismeretek alapján határozhattak. Míg a legtöbbször, térképeket és földrajzi munkákat is igénybe véve, jól tudták követni a különböző kontinenseken térítő misszionáriusok mozgását, a kevésbé ismert tájakról vitázva mégis többször estek tévedésbe. Darkó János még idézendő, Erdélyről szóló jelentésére pl. Francesco Ingoli, a Kongregáció titkára ráírta, hogy Ternáviában (azaz Nagyszombatban, amelynek Tyrnavia volt a latin neve) az illír, vagyis a horvát

110 APF SOCG Vol. 67. Fol. 306., 308., Vol. 70. Fol. 217/r–v. Althan az angyalok kilenc égi kara tiszteletére alapítványt tett Komáromban 33 katonára, ugyanannyi özvegy, hajadon és fiú számára, akik mind vállalták, hogy évente kilencszer áldoznak. *Relationes* 41–45.; APF SOCG Vol. 67. Fol. 41.; *Deutsche Biographische Enzyklopädie*. 1. Hrsg. Walther Killy. Darmstadt, 1994. 100.

111 APF Acta SC Vol. 4. Fol. 280. (1627. aug. 28.)

nyelvet beszél, és ez a Ternavia Erdély egyik tartománya.¹¹² A bíborosok Seghimről sem tudták, vajon hol lehet, de azért felszólították Pázmányt, hogy küldjön ide egy plébánost, azért, hogy ott ezentúl ne a protestáns lelkészek kereszteljék meg a katolikusokat.¹¹³

Erre válaszul Pázmány a római ügyvivőjének, Camillo Cataneónak írt egy haragos levelet. A leveléből csak úgy süt a szemrehányás: nagyon örül, hogy a Kongregáció végre a törököktől elpusztított Magyarországgal is törődik, de bár csak hamarabb gondolt volna erre! Azt nem tudja, mondta Pázmány, hogy ki ez a – szemmel láthatólag illetéktelen betolakodónak tartott – stájerországi Filippo d'Alcara, de abban sem biztos, hogy Seghim vajon Szegedet jelenti, azt pedig végképpen nem tudja – írta a magyar egyház feje –, hogy Szeged a váci vagy a csanádi egyházmegyéhez tartozik-e (!). Annyit azonban biztos állíthat, hogy Szegeden obszerváns ferences szerzetesek működnek, akik Szegedet, de emellett sok környékbeli falut is ellátnak, a törökök pedig mást, mint ferences papokat úgysem tűrnének meg. Egyébként pedig magában az esztergomi egyházmegyében is hatalmas a paphiány, ezért a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai inkább a papneveléssel, a szemináriumokkal, kollégiumokkal, és ezek költségeivel foglalkozzanak. Pázmány tehát ez alkalommal is azt hangsúlyozta: az iskolák szaporítása, a papnevelés fejlesztése fogják megoldani a hazai problémákat, a Rómából küldött, nyelveket nem tudó olasz misszionáriusok helyett inkább erre vár pénzt.¹¹⁴

Seghim kérdése tovább foglalkoztatta a bíborosokat, ezért újból írtak Alcarának, aki 1628 márciusában már Triesztből válaszolt: a környék kolostorait vizitálja, itt pedig nem tudja kideríteni, hogy Seghim vagy Seghin melyik egyházmegyében van Magyarországon. Caraffa nuncius parancsára Bécsben is érdeklődött, de ott sem tudták ezt pontosan, egyesek szerint az esztergomi, mások szerint a zágrábi vagy a győri egyházmegyéhez tartozik, mentegetődzött. Alcara megígérte, hogy tovább vizsgálódik, és ismét ír a nunciushoz.¹¹⁵

Ez a Seghim azonban nem Szeged volt, nem is – amire ezen egyházmegyék alapján még gondolhatnánk – Szigetvár. Alcara eredeti jelentéséből, amelyre Triesztben már szemmel láthatóan nem emlékezett, kitűnik, hogy komáromi

112 APF SOCG Vol. 219. Fol. 382. Vö. APF Acta SC Vol. 34. Fol. 254.; Relationes 312–357. Műdfelett jellemző, hogy Beke Pál magyar jezsuita, erdélyi és moldvai misszionárius így kezdte 1644-ben a jelentését: Moldváról ír, ahonnan Tatárországba, amely pedig a kínai birodalommal határos, könnyen el lehet jutni. Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma, Austria Vol. 20. Fol. 384.; Moldvai csángó-magyar okmánytár i. m. I. 270.; *Giovanni Pizzorusso–Matteo Sanfilippo*: La Santa Sede e la geografia del Nuovo Mondo. In: Genova, Colombo, il mare e l'emigrazione italiana nelle Americhe. (Atti del XXVI congresso geografico italiano). Ed. Claudio Cerreti. Roma, 1996. 607–618.

113 APF Acta SC Vol. 4. Fol. 299/v–300. Cong. 82. N° 19. (1627. okt. 9.)

114 *Hanuy F.*: i. m. I. 666–667. (1627. nov. 30.) Vö. *Tóth István György*: Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv i. m. 251–257.

115 APF SOCG Vol. 147. Fol. 116. 121/v., Vol. 67. Fol. 87.

útja során Seghimben nem járt, „a törökhöz való túlságos közelsége és a portyák miatt”. Ez viszont sem a mélyen a török területen fekvő Szegedre, sem pedig Szigetvárra nem illik rá. Mivel ezt a helyet a Komárom környéki falvakkal együtt sorolta fel, a szomszédos Izsa, Kocs, Környe, Naszvad, Nagyigmánd rettetően eltorzult formában közölt nevei mellett, és az egész jelentése a komáromi tartózkodása alapján íródott, ezt a helyet a Komáromhoz és a hódoltságához egyaránt közeli Szenddel (ma: Szákszend) azonosíthatjuk.¹¹⁶ Ebből lett Segedunum, azaz Szeged, mire az ügy az esztergomi érsek, Pázmány asztalára került, azaz a bíborosok a Komárom megyei faluról szóló misszionárius-jelentés alapján leveleztek Pázmánnyal a szegedi ferencesekről.

A Propaganda és Pázmány közti levelezésből jól kitűnik, hogy magyar egyház feje számára a legfontosabb a papnevelés és az iskolaalapítás volt, de azért a figyelme fokozatosan a hódoltsági missziókra is kiterjedt. A Hitterjesztés Szent Kongregációjához a megalapítást követő években írt levelei elsősorban a Pázmáneum megalapításával, szemináriumok felállításával, a római Collegium Germanicum Hungaricumba küldendő diákokkal foglalkoztak, valamint azzal, hogy az elárvult szentgotthárdi ciszterci apátság és körmendi apácakolostor javait hogyan lehetne a jezsuita iskolák számára megszerezni.¹¹⁷

1627 januárjában azonban Pázmány már a hódoltságról is írt a Kongregációnak. A leveléből kiderült, hogy a Propaganda Alberto Rengjich szendrői püspök, a hódoltság missziós főpásztora felterjesztése nyomán fordult Pázmányhoz, és az érsek erre válaszolva informálta a Kongregáció prefektusát a Temesvár környéki misszióról. Igencsak jellemző a királyságbeli „hivatalos” hierarchia és a hódoltsági missziópüspökök nem éppen barátságos viszonyára, hogy Pázmány, a jezsuitából lett esztergomi érsek pontos információkkal rendelkezett arról, hogy a jezsuita generális az előző évben Bujtut György jezsuita páttert a temesközi románok közé küldte misszióba, de a levelét azzal fejezte be, hogy azt viszont nem is tudja, hogy ki lehet ez a szendrői püspök. Marco Bandini bosnyák ferences ugyanott már működő krassóvári missziójáról sem szólt egy szót sem, nyilván nem is hallott róla.¹¹⁸

116 Caraffa nuncius húsz nappal Pázmány idézett levele előtt még maga is arról írt a Propaganda prefektusának, hogy „li cattolici de Seghin nelli confini di Comar in Ungheria” szenvednek paphiányban, ez azonban a későbbiekben már elkerülte mind Pázmány, mind pedig a Kongregáció figyelmét. APF SOCG Vol. 67. Fol. 90–91/v.; *Galla F.*: Pázmáneum i. m. 91. A korabeli helynevek torzulására a római forrásokban: *Helmut Goetz*: Zur Identifizierung von Worten, Orts- und Personennamen in Quellen des 16. Jh. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 1969. 293–312. számos elborzasztó közép-európai példával, különösen az erdélyi és magyarországi nevek okoztak sok félreértést: 303–306.

117 Acta SC Vol. 4. Fol. 2/r–v., 61., 78/v., 114/v., 124/v., 279/r–v., Vol. 6. Fol. 81/v.; APF SOCG Vol. 67. fol. 49–50/v., 56., Vol. 70. Fol. 2. + 5/v.; *Tóth István György*: Körmend alapítása. A város alaprajza a 17. században. Századok 1979. 643–658.

118 *Hanuy F.*: i. m. I. 564–565.; APF Acta SC Vol. 4. Fol. 283. Cong. 80. N° 40. (1627. aug. 28.); *Fodor Pál*: A temesvári vilajet a török hódoltságban. In: In memoriam Barta Gábor. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 195–208.; *I. Gy. Tóth*: The introduction of the Gregorian calendar and the Turks. In: Kubinyi András Emlékkönyv. Szerk. Laszlovszky József. Bp. 2001.

Keresztesi Máté gyöngyösi plébános felméri a hódoltságot

Az esztergomi érsek – bár a papnevelés kérdését sokkal fontosabbnak tartotta – a hódoltsági katolikusokról sem felejtkezett meg, de nem olasz vagy raguzai misszionáriusokkal akart gondoskodni róluk. Pázmány ezért 1630-ban megbízta bizalmi emberét, Keresztesi Mátét a hódoltság vizitálásával. Keresztesi, a római Collegium Germanicum Hungaricum egykori növendéke, nyitrai kanonok és korábban nyitrai püspöki helynök volt (itt térítette meg Vörösmarti Mihályt), továbbá a török alatti legfontosabb magyar katolikus központ, Gyöngyös plébánosa. (Keresztesi Mátét Forgách Ferenc esztergomi érsek már 1612-ben Claudio Acquaviva jezsuita generális figyelmébe ajánlotta, a török hódoltsági jezsuita misszió melletti prelátsúsként, azaz missziópüspökként. Forgách azt javasolta, hogy V. Pál pápa adjon neki valamilyen „in partibus infidelium” püspöki címet és akkor püspökké szenteli. V. Pál pápa örömmel fogadta a javaslatot, de Keresztesi missziópüspöki kinevezésére mégsem került sor.)¹¹⁹

Keresztesi 1630 szeptemberében Gyöngyösről Szegeden át Belgrádra ment, hat hét alatt bejárta a hódoltság közepét, majd visszatért Gyöngyösre. Hatalmas paphiányt talált, írta Pázmánynak, sok helyen évente legfeljebb kétszer-háromszor látnak katolikus papot a hívek. Makóra nagy fáradtsággal szerzett egy öreg, de derék plébánost. A kálvinistáktól szorongatott kiskunhalasi hívek is papot kértek tőle, de Keresztesi nem tudott szerezni, ezért ide egy licenciátust küldött, azzal, hogy a szegedi ferencesek és a kecskeméti plébános is járjon ki Halasra, segítve a licenciátust. Kecskemétre – ahol a katolikus és református templom szomszédsága és az ezeket megkerülő körmenet miatt elszántan viszálykodott ez a két felekezet¹²⁰ – két papot is küldött, azzal azonban, hogy csak az egyikük maradjon a városban, a másik tízmérföldes körzetben járja a vidéket. A belgrádi katolikusokat pedig, az ottani raguzai és bosnyák közösséget, adáz belső harcban találta, jelentette Keresztesi Pázmánynak.¹²¹

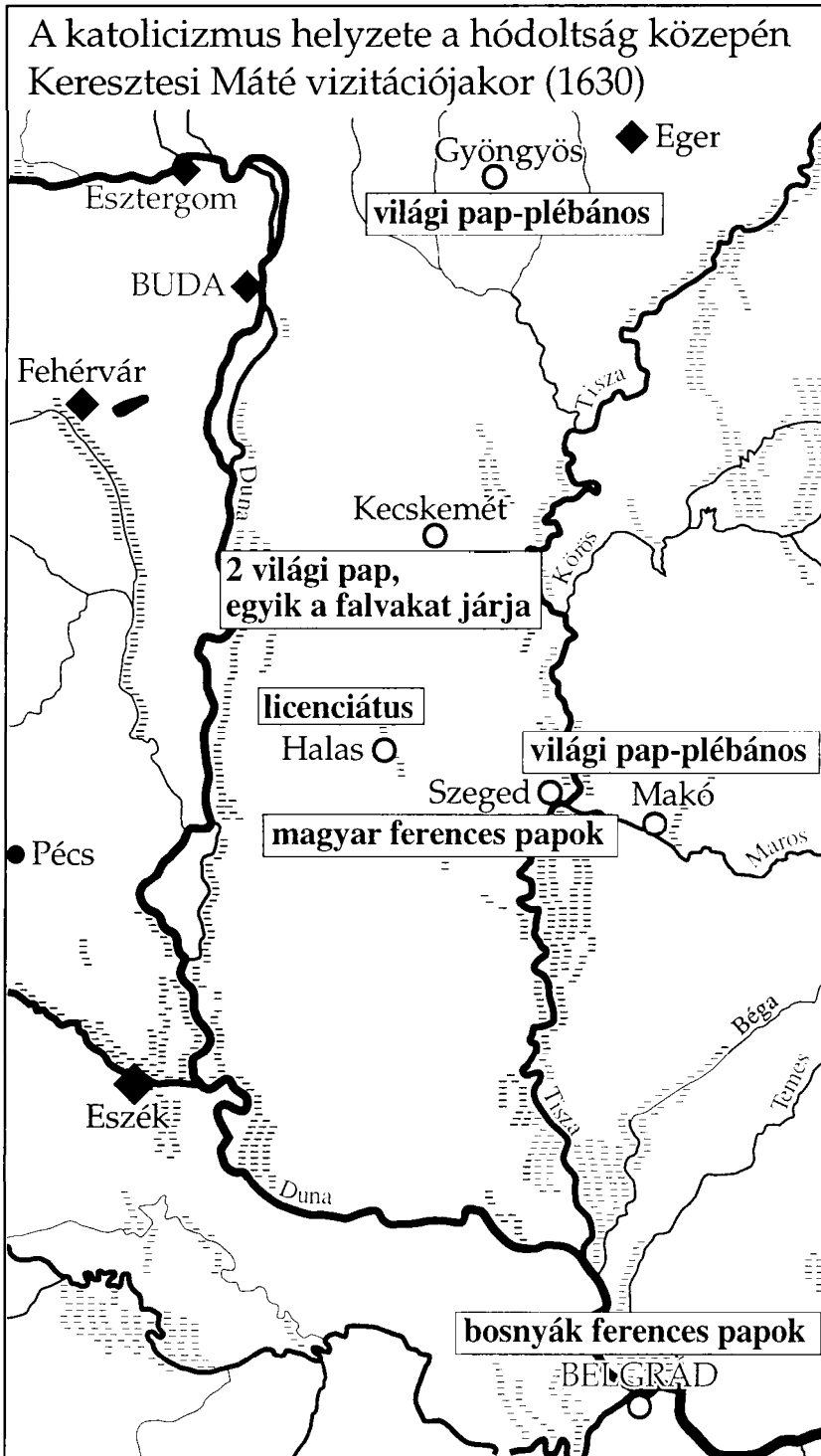
A hódoltsági egyházmegyék a királyi Magyarországon meghúzódó püspökei a további évtizedekben is törekedtek arra, hogy küldötteik és vikáriusaik útján befolyást gyakoroljanak a hódoltsági plébániákra, ezzel a pápa és a Propaganda előtt is igyekeztek igazolni, hogy valóban a főpásztorai a sosem látott egyházmegyéknek.

(s. a.); *Juhász Kálmán*: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban. Cluj, 1935. (Erdélyi Tudományos Füzetek 76.) 10–19.; *Uő*: Das Tschanad–Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft 1552–1699. Dülmen in Westfalen, 1938. 208–240.; *Lucian Peris*: Le missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento. Cluj-Napoca, 1998. 93–119.

119 Erdélyi és hódoltsági i. m. 1/1. 59–60., 79–80.; *Bitskey I.*: Hungáriából i. m. 244.; *Vagner József*: Adatok a nyitrai székes-káptalan történetéhez. Nyitra, 1896. 175.; Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája. S. a. r. Jankovics József–Nyerges Judit. Bp. 1992. 22.

120 *Szakály Ferenc*: Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv i. m. 223–231.

121 Erre ld. APF SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Fol. 110., 113., 119., 126.; APF Acta SC Vol. 4. Fol. 317–318/v., Vol. 6. Fol. 3/v., 30/v–31.; APF SOCG Vol. 72. Fol. 240.



Az elárvult csíksomlyói kolostor új lakói

Erdélyből a megalapítást követő években szinte kizárólag csak a csíksomlyói kolostor sorsa foglalkoztatta a Propagandát. Pázmány Péter és a magyarországi püspökök már 1622-ben készített feljegyzésükben felhívták a Propaganda figyelmét arra, hogy az erdélyi katolicizmus utolsó végvára, a csíksomlyói ferences kolostor szinte teljesen kiürült, mert a szerzetesek lassan mind kihaltak belőle. Arra kérték tehát a bíborosokat, hogy hassanak oda: a ferences rendfőnök mihamarabb küldjön ide szerzeteseket. Francesco Ingoli, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára fel is szólította erre a rendfőnököt, de nem ért el eredményt.¹²² Két évvel később Pázmány ismét sürgette ezt a Kongregációnál, mondván, hogy a kérése ellenére senkit sem küldtek, most már viszont az összes ottani miséspap szerzetes meghalt, egyedül egy igencsak öreg laikus testvér őrzi Csíksomlyót. Az utolsó csíksomlyói felszentelt ferencset, Váradi Gáspárt nem sokkal korábban valóban világi papok temették el, mert már nem volt szerzetespap Csíksomlyón.¹²³

A kolostor patrónusai, az erdélyi katolikus nemesek, és legfőképpen Petki István csíki kapitány, attól féltek, hogy a kiürült épületet és a hozzá tartozó – az obszerváns ferences rendben igencsak szokatlan, de itt szükséges – ingatlanokat a környék földesurai „szekularizálják”, az ingóságokat pedig a lakosok elhordják.¹²⁴ (A feljegyzések tanúsága szerint a környékbeli valóban sok mindent széjjelhordtak a kolostorból, a boroshordóktól a barátok szemüvegéig magukhoz véve a mozdítható tárgyakat. Ezért később a nemesurak éjjel-nappal őriztették a kolostort, és a könyveket, miseruhákat a sekrestyébe zárták, hogy legalább azok ne vesszenek el, mint a többi ingóság.)¹²⁵ Azért tehát, hogy a csíksomlyói kolostor ne álljon teljesen üresen, az erdélyi katolikus urak 1624-ben a havasalföldi Tîrgoviște kolostorából hívtak ide egy krétai görög származású ferences misszionáriust.

Fra Nicolò azonban nem is obszerváns ferences, hanem Szent Ferenc rendjének konkurens ágából származó konventuális volt, aki minden bizonnyal a konstantinápolyi központú balkáni konventuális ferences missziókkal került Havasalföldre. Mivel a rendi krónika mint Querinus Miklóst említi, joggal tetelezhetjük fel, hogy a szintén krétai görög származású, Konstantinápolyból Moldvába jött ferences misszionárius, Bernardino Quirini († 1604) argeși-bákói püspök rokona, valószínűleg az unokatestvére lehetett. Ez a görög ferences 1626-ig maradt itt, őrizve a kolostort és felszerelését. 1626-ban azután, amikor

122 APF Lettere Volgari Vol. 2. Fol. 28/r-v. (1622. okt. 22.)

123 *Hanuy F.*: i. m. I. 408–409. Pázmány Csíksomlyóra és a Székelyföldre később is odafigyelt: Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Kiad. Dr. Galla Ferenc. Vác, 1936. 114.

124 APF SOCG Vol. 82. Fol. 215/r-v. + 220/v., Somlyai Miklós ferences 1639. ápr. 19-én Csíksomlyón kelt levele Stefano a Salina erdélyi misszióprefektusnak.

125 Magyar Ferences Levéltár, Budapest, Stefanita rendtartomány iratai, 1. doboz, Inquisitionales litterae circa dilapidationem bonorum conventus. 1624. Vö. Uo. 1631. ápr. 8.

megérkeztek a szalvatoriánus provinciából küldött szerzetesek, a krétai barát visszatért Havasalföldre. Előtte 1625-ben átadta a kolostora, Tírgovište Csíksomlyón őrzött ingóságait Andrea Bogoslavichnak, a kalandos sorsú dalmát ferences misszionáriusnak (akit a fülében és a ruháján hordott rózsák miatt a hívek csak „rózsás barátnak” hívtak), aki ekkor – igencsak kétes jogcímek alapján – argeși püspöknek és rendi biztosnak tartotta magát.¹²⁶

A Propaganda nem tudta elérni, hogy obszerváns ferenceseket küldjenek Csíksomlyóra, ezért kapucinus szerzetesekkel akarta benépesíteni a kolostort. VIII. Orbán pápa bátyja, a Kongregáció egyik legtekintélyesebb bíborosa, az idősebb Antonio Barberini, nemcsak kapucinus szerzetes, de egyben a kapucinus rend kardinális-protectora is volt, a bíborosok nyilván ezért is pártfogolták ezt az ötletet. Másrészt ezekben az években az osztrák kapucinus rendtartomány olasz és német szerzetesei Valeriano Magni, az olasz származású provinciálisuk vezetésével igen sikeresen misszióztak Csehországban, és Magni rendkívül jó kapcsolatban volt Francesco Ingolival, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárával.¹²⁷ A ferences rend már le is mondott Csíksomlyó kolostoráról a kapucinusok javára, de végül az osztrák kapucinus provincia mégis úgy találta, hogy éppen elég feladatuk akadt a Fehérhegy utáni katolikus restaurációban a közeli Csehországban, ezért nem vállalták a távoli és bizonytalan erdélyi missziót.¹²⁸

Pázmány ezenkívül azt is joggal írta Caraffa nunciának, hogy a környék lakossága, amely a ferencesekhez szokott, nem fogadta volna szívesen a sohasem látott kapucinusokat. Az erőviszonyok ismeretében azonban ennél sokkal fontosabb volt, hogy a kolostor patrónusai, az erdélyi katolikus urak aligha örültek volna az idegen kapucinusoknak.¹²⁹ Míg az elárvult, pusztuló kolostorról szóló hírek nem serkentették erdélyi misszióba a magyarországi ferenceseket, akik húsz évig egy szerzetest sem küldtek ide, sőt a rendi káptalanokon

126 APF SOCG Vol. 82. Fol. 215/r-v. + 220/v. Andrea Bogoslavichra: Acta SC Vol. 4. Fol. 163/v.; Moldvai csángó-magyar okmánytár i. m. I-II. 30–31., 41., 159–162., 170., 344., 371., 374–375.

127 *Bernard Dompnier*: Les missions des Capucins et leur empreinte sur la réforme catholique en France. *Revue d'Histoire d'Église de France* 1984. 127–147., kül. 128–133.

128 APF SOCG Vol. 67. Fol. 177/r-v.; *Hyazinth Frey*: Die Beziehungen der Kapuziner zu Ungarn bis zur Gründung des ersten Klosters (1595–1674). Bp. 1949. 52–59.; *Eberhard Kusin*: Innerer und ausserer Aufbau der Kapuzinerprovinz im Erzherzogtume Österreich unter und ob der Enns (1600–1630). *Collectanea Franciscana* 1970. 272–287.; *Marie Elizabeth Ducreux*: La mission et le rôle des missionnaires dans les pays tchèques au XVIIe siècle. In: *Transmettre la foi: XVIe–XXe siècles*. 1. Paris, 1984. (Actes du 109e Congrès national des sociétés savantes) 31–46.; *Bernard Dompnier*: La predicazione di missione dei cappuccini nel XVII secolo: temi e metodi. In: *La predicazione cappuccina nel Seicento*. Ed. Gabriele Ingegneri. Roma, 1997. 223–247.; *Olivier Châline*: Frontières religieuses: La Bohême après la Montagne Blanche. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Construction of Religious Identities 1400–1750*. Ed. Eszter Andor–István György Tóth. Bp. 2001. (Cultural Exchange in Europe, 1400–1750. 1.) 55–65.

129 APF Acta SC Vol. 4. Fol. 172/v. Melchior a Pobladura: *Historia generalis ordinis fratrum minorum Capucinum*. 1619–1761. I/2. Romae, 1948. 23.; *Hanuy F.*: i. m. I. 556–557.

meg sem említették Csíksomlyót, az a lehetőség, hogy a még a reformált obszervánsoknál is sokkal szigorúbb szabályzatú kapucinus „konkurencia” foglalja el a csíksomlyói kolostort, most egyszerűen megtette a hatását: 1626-ban Pázmány sürgetésére – és útiköltségével – a magyarországi szalvatoriánus rendtartomány előjárói magyar ferenceseket küldtek a provinciájukhoz tartozó el-árvult kolostorba. Először a helybeli, székely származású, frissen felszentelt Csíkszeredai Márton érkezett ide, majd Váradi János addigi provinciális vezetésével egy miséspap, Nemsői Dániel, és két laikus, Bonaventura és László. A két laikus testvér botrányaira, kocsmezésére még egy évtizeddel később is sokat sejtetően célozgatnak a ferencesek, hamar vissza is küldték őket a provinciájukba. 1628-ban idejött a szintén székelyföldi Somlyai Miklós is, aki később 1640-ig a csíksomlyói kolostor gvardiánja volt, és azután Csíksomlyón is ölték meg a tatárok 1661-ben. Somlyai a következő években három társával: Váradi Jánossal, Váradi Andrással és Csíkszeredai Mártonnal szolgálta a székely katolikusokat. A Propaganda fellépésének – igaz, közvetett – hatására tehát Csíksomlyó ismét benépesült, és a továbbiakban az erdélyi katolicizmus legfontosabb központja lett.¹³⁰

A ferencesek mellett világi pap öltözékében térített néhány jezsuita misszi-onárius is Erdélyben: így Szini István Gyulafehérváron, Móri István Kolozsmo-nostoron missziózott. A viszonylag toleráns, és főként a Habsburgokkal jó, sőt rokoni kapcsolatokra törekvő Bethlen Gábor fejedelem megtúrta őket. A jezsui-ta missziókra azonban a Propagandának Erdélyben sem volt közvetlen hatása, hanem ezt is maga a jezsuita generális irányította.¹³¹

A Hitterjesztés Szent Kongregációja nem rendelkezett elegendő információval Erdélyről és a katolikus Székelyföldről, ezért 1629-ben és 1630-ban egy-egy Rómában tanuló, előkelő székely nemesi családból származó papnö-vendéktől, Nagyajtai Darkó Jánostól és a bosnyák ferencesek temesközi misszi-ójában szerzetesnek beöltözött Kun Szeráfintól kért tájékoztatást.¹³² Ezek a fel-jegyzések jól tükrözik, hogy azokat a két diák Rómában, Erdélytől távol, emlékezetből és ezért több pontatlansággal írta meg. Nagyajtai Darkót a Kong-regáció még 1629-ben apostoli misszionáriusként Erdélybe küldte, ő azonban inkább a biztonságosabb királyi Magyarországot választotta. A továbbiakban katolikus arisztokraták udvari papjaként, majd Jászón az oda menekült egri káptalan kanonokjaként élt. A Kongregációt azonban a leveleiben igyekezett

130 *Karácsonyi János*: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon. II. Bp. 1924. 413–438.; *Boros Fortunát*: Az erdélyi ferencrendiek. Cluj-Kolozsvár, 1927. 64–92. Vö. *Galla Ferenc*: A csíksomlyói ferencrendi kolostor viszontagságai Bethlen Gábor idején. In: A gróf Klebels-berg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. IV. Bp. 1934. 283–302.; *Boros Fortunát*: A csíksomlyói harminckét confrater. Cluj-Kolozsvár, 1923. 31–39.

131 *L. Periç*: i. m. 74–78., 125–136.; *Catalogus personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.* II. Ed. Ladislaus Lukács. Romae, 1982. 300., 311–312., 338.; Erdélyi és hódoltsági i. m. I/1–2. passim.

132 Kun Szeráfinnra: *Tóth I. Gy.*: Szent Ferenc i. m. 762–769., 795.

meggyőzni arról, hogy így is sokakat megtérített, és a törökök veszedelmes községében élt, tehát igazi misszionáriusként dolgozott.¹³³

Bethlen Gábor halála után hatalmi harcok dúltak Erdélyben, ráadásul Bethlen Gábor fiatal özvegye és egyben utóda, Brandenburgi Katalin – a szerezője, Csáky István hatására – titokban katolizált. Ez a radikálisan megváltozott politikai helyzet lehetővé tette, hogy 1630-ban a bosnyák ferencesek temesközi missziójából idejőjön négy boszniai barát, hogy missziót kezdjen Erdélyben. Közülük kettő¹³⁴ hamar visszafordult, de a másik két ferences, Stefano a Salina és Stefano a Lopara, életük végéig a fejedelemségben térítettek – ez a misszió már a Propaganda szoros felügyelete alatt működött.¹³⁵

A királyi Magyarország katolikus uralkodó alá tartozó terület volt, ahol legalábbis elvben működtek a székhelyükön élő megyéspüspökök – ezért a Propaganda missziói a három országrész közül itt kezdődtek meg utoljára. A Propaganda itteni első missziója tulajdonképpen Erdélyben indult, csak a változó politikai helyzetben az országhatárok átléptek rajta: 1629 októberében a korábban Lengyelországban és Moldvában missziózó Vincenzo Pinieri da Montefiascone olasz konventuális ferences Zemplén megyébe érkezett, amely ekkor a nikolsburgi békében átengedett többi vármegyével együtt Bethlen Gábor országához tartozott. Pár héttel később azonban Bethlen meghalt, és a hét vármegye visszakerült a királyi Magyarországhoz, így az olasz ferencesek is immár a Habsburg-országrészben folytatták a missziójukat.¹³⁶ Pinieri és misszionárius társai a közeli Lengyelországból átjött lengyel konventuális ferenceseknek még a Propaganda megalapítása előtt beindított sztropkói missziójához csatlakoztak.¹³⁷ Pinieri társai közül ketten meghaltak, ő maga pedig 1632-ben betegen visszatért Itáliába,¹³⁸ de a Hitterjesztés Szent Kongregációja hamarosan újabb

133 APF SOCG Vol. 219. Fol. 381–384/v., Vol. 70. Fol. 160., 262. Vol. 79. Fol. 207–208/v., Vol. 70. Fol. 160., 262., Vol. 77. Fol. 209., Vol. 269. Fol. 56., 110–119/v.

134 Elia da Posega és Mariano da Saraevo ferencesek.

135 Relationes 295–297.; Fekete könyv. Az erdélyi ferences kuzstódia története. Szerk. Madas Edit. Szeged, 1991. 40–43.; *Boros Fortunát: A protestáns fejedelmek kora.* In: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925. 61–82.; *Tóth István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás.* (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). Történelmi Szemle 1998. 61–85.; *Lukács István: Dramatizált kaj-horvát Mária-siralom Erdélyből.* Bp. 2000. 167–175.

136 APF Acta Vol. 6. Fol. 278/v., 280.; Relationes 57–78.

137 Archivum generale ordinis fratrum minorum conventualium, Convento Santi Apostoli, Roma, prov. Hungaria XXX. 1. B., Polonia S/XXIII/A–1. C., D., E.; Relationes 46–50.; *Franciscus Monay: De provincia Hungarica ordinis fratrum minorum conventualium memoriae historicae.* Romae, 1953. 12–19.; *Eva Kowalská: Kláštor františkánov na Slovensku a národnostný problém v 17.–18. storocí.* Slovenský národopis 1993. 304–312.; *Kamil Kantak: Franciszkanie Polscy.* II. Kraków, 1938. 148–150. Pinieri összefoglaló jelentése: APF SOCG Vol. 219. Fol. 437–444. Kiadása: *István György Tóth: Un missionario italiano in Ungheria ai tempi dei turchi.* In: Anuario. Studi e documenti italo-ungheresi. Accademia d'Ungheria in Roma. Ed. József Pál. Roma, 1997. 201–218.

138 APF SOCG Vol. 58. Fol. 55–57., 87–94.

olasz konventuális ferenceseket küldött a Felvidékre. Kis létszámú, de igen aktív missziójuk a következő két évtizedben rendkívül érdekes jelentésekkel tájékoztatta a Kongregációt a királyi Magyarország katolikusairól.¹³⁹

Összegzés

A Hitterjesztés Szent Kongregációja és Magyarország összeköttetéseit 1631-ig figyelemmel kísérve, megvonhatjuk Róma és a magyarországi missziók kapcsolatainak mérlegét a Propaganda megalapítása utáni első évtizedben. Az új misszióközpont a missziók hatékony irányításával és nem utolsósorban a korábbiaknál nagyságrendekkel nagyobb anyagi támogatásával igen sokat tett a magyarországi katolikus megújulásért. A három részre szakadt Magyarországon a Propaganda hatása a török hódoltságban volt a legnagyobb, ahol a paphiány szinte kétségbeejtő és a hívek helyzete már-már reménytelen volt. Itt már néhány, a Propaganda által felügyelt és pénzelt, buzgó és képzett hittérítő is fordulatot hozhatott, sőt szinte csodát tehetett, így Don Simone Matkovich világi plébános Mohács vidékén, Paolo Papich bosnyák ferences Bácskában, a szintén boszniai Marco Bandini a társaival pedig a Temesközben térített a Hitterjesztés Szent Kongregációja irányítása alatt.

Erdélyben a Propaganda által 1630-ban odaküldött ferencesek szintén „élesztői” lettek a katolikus felekezet megújulásának – az azonban, hogy a Propaganda csak az Erdély összes nemzete számára idegen bosnyákok közül tudott misszionáriusokat küldeni, megvetette az alapjait a boszniai és a magyar ferencesek majdnem négy évtizedes háborúságának. A királyi Magyarországon, ahol voltak püspökök és – bár korántsem elegendő számban – plébánosok is, néhány misszionárius megjelenése nem hozhatott akkora fordulatot, mint a pasák földjén. A misszionáriusok azonban a Habsburg-ország részben is fontosak voltak, mert – abban az időben, amikor a hatékony papképzés még igencsak akadozott Magyarországon – a művelt olasz hittérítők emelték a katolikus egyház presztízsét, és közvetlen kapcsolatot teremtettek a vidéki kúriák, mezővárosok és a korabeli világ kulturális fővárosa, Róma között.¹⁴⁰

A Kongregáció bíborosainak kezdeti határtalan lelkesedése, hogy néhány jól felkészült, művelt és tetterre kész misszionárius alapvető fordulatot hozhat a katolikus felekezet számára, a világ más tájaihoz hasonlóan, Magyarországon sem igazolódott be. A Propaganda által irányított katolikus missziók sorsa azonban így is a 17. századi Magyarország egyház- és művelődéstörténetének legfontosabb fejezetei közé tartozik.

139 APF Acta SC Vol. 8. Fol. 148/v., APF SOCG Vol. 58. Fol. 87–88., 94. Vö. *Laurentius Brancatus*: Status religionis Franciscanae minorum conventualium. Romae, 1682. 9., 50., 63., 65., 73.; *Tóth István György*: Galántáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon. Századok 2001. (s. a.)

140 *Gérard Labrot*: L'image de Rome. Une arme pour la Contre-Réforme. 1534–1677. Seyssel, 1987. 91–149.

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH

HUNGARY AND THE FOUNDATION OF THE HOLY CONGREGATION FOR
THE PROPAGATION OF FAITH (1622)

On 6 January 1622 Pope Gregory XV founded the Holy Congregation for the Propagation of Faith. The Congregation directed Catholic missions around the world and played an important role in Hungarian history. The study presents events leading up to the foundation of the Congregation as well as its relations with Hungary, a country that had been divided into three parts.

Until now research on the early relations between the Holy Congregation for the Propagation of Faith and Hungary has been very difficult owing to the absence of the Holy Congregation's first volume of Hungary-related writings. This massive volume disappeared without trace in the seventeenth century. Nobody even knew of its existence, but recently the author managed to find it.

Through effective management of the missions and the provision of considerable financial assistance, the new co-ordinating body for missions did a great deal for Catholic renewal in Hungary. In Hungary the effect of the Holy Congregation for the Propagation of Faith was greatest in the Turkish zone, where priests were scarce and where local Catholics had given up all hope. Here, several keen and trained missionaries, supported and supervised by the Holy Congregation for the Propagation of Faith, could achieve a turn-around or almost a miracle. Under the direction of the Holy Congregation for the Propagation of Faith, the Bosnian Franciscan Paolo Papich converted in the region of Bačka, while the Bosnian Marco Bandini and his companions were active in the Timisoara region.

In Transylvania, the Franciscans sent by the Holy Congregation in 1630 became the catalysts of Catholic renewal. Still, the arrival of Bosnian missionaries alien to each of the ethnic groups living in Transylvania, gave rise to almost four decades of struggle between Bosnian and Hungarian Franciscans. In Royal (Habsburg) Hungary—where there were both bishops and priests, even if the latter were insufficient in number—the arrival of just a few missionaries could not produce the same effect as in the Turkish zone. Nonetheless, here too, the missionaries played an important role. The training of priests was ineffective in Hungary at the time, and thus the well-educated missionaries from Italy helped to raise the prestige of the Church and establish direct contact between the world's cultural capital, Rome, and the provincial manor-houses and country towns of Hungary.

As elsewhere in the world, the initial unlimited enthusiasm of the cardinals the Holy Congregation for the Propagation of Faith for the ability of several well-prepared, educated and active missionaries to bring real change to the Catholic Church, did not become a reality in Hungary. Even so, the fate of the Catholic missions directed by the Holy Congregation for the Propagation of Faith represents an important chapter in the ecclesiastical and cultural history of seventeenth-century Hungary.

A Mindszenty-ügy „diplomáciai” rendezésének kudarca

A Mindszenty József hercegprímás ellen 1948-ban indított koncepciós büntetőeljárás, illetve per története már számos kiadványból ismerhető.¹ Ez a tanulmány a per közvetlen előtörténetéhez kapcsolódik néhány – csak újabban hozzáférhetővé vált forrásokon nyugvó – adalékkal. Rákosi Mátyásnak a közelmúltban megjelent visszaemlékezései,² továbbá magyarországi regnálása időszakából fennmaradt ún. titkári iratai,³ valamint a politikai rendőrség ezen időszakra vonatkozóan előkerült jelentései⁴ alkotják a szóban forgó forrásokat. Ezeket együttesen tanulmányozva rekonstruálhatók olyan, elsősorban a Szentszékkal kapcsolatot kereső mozzanatok, melyeket eddig alig, vagy egyáltalán nem érintett a kérdéskör historiográfiája. Tanulmányunk elsősorban ezekre a külső, bár „diplomáciainak” is csak idézőjelesen nevezhető szálakra összpontosít. Esetenként annyiban tér ki a Mindszenty-ügy, illetve per más vonatkozásaira, amennyiben ez a mondandó szempontjából megkerülhetetlen.

Rákosi Mátyás 1948 közepére – a szociáldemokrata párt szelektív bekebelezésével – gyakorlatilag minden „világi” politikai riválisát eltüntette a hazai közélet színpadáról. A nevükben még létező, de érdemi akaratérvényesítésre már képtelen más politikai tömörülések végérvényes likvidálásának fórumaként tervezték létrehozni az ún. *Függetlenségi Népfrontot*. A *Magyar Dolgozók Pártját* (MDP) életre hívó ún. egyesülési kongresszus előtt (!), már 1948 májusában ilyen értelemben tájékoztatta a Népfrontnak szánt funkcióról a szovjet pártvezetést Rajk László és Kádár János.⁵ Ők, a kommunista párt soron lévő törekvé-

1 Ld. elsősorban *Gergely Jenő–Izsák Lajos*: A Mindszenty-per. Bp. 1989., mivel e kötet gazdag jegyzetanyaga a per előkészítése és lebonyolítása közepette alkalmazott justizmordok sorát is rögzíti. A kérdéskört érintő további irodalom fontosabbjainak címjegyzéke fellelhető *Balogh Margit–Gergely Jenő*: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. című kiadványában. (Bp. 1996.)

2 *Rákosi Mátyás*: Visszaemlékezések, 1940–1956. I–II. Bp. 1997.

3 Magyar Országos Levéltár (= MOL) M-KS-265. f. 65. állag őrzési egységei.

4 Péter Gábor, valamint a vidéki rendőrfőkapitányságok politikai osztályainak hangulatjelentései, 1948. jan.–dec. MOL XIX-B-1-u. 1–4. cs. (= MOL ÁVO, 1948-as jelentések.)

5 „A feladat az, hogy a Népfronton belül megerősítsék az MDP-t, a többi pártot viszont feloldják benne.” Ld. L. Baranov M. A. Szuszlovnak készített jelentését a Rajk Lászlóval és Kádár

seiről beszámolva, második legfontosabb akcióként említették „a katolikus egyházzal vívott harcot. [...] A többi magyarországi egyház (a protestáns és a kálvinista) nem jelent akadályt, megállapodás született velük arról, hogy lojálisan viszonyulnak a kormányhoz.⁶ A reakciós katolikus egyházra mért első csapás az egyházi iskolák államosítása lesz.”⁷

A fenti idézettel pedig nem csupán a katolikus egyház elleni hadjáratnak csöppentünk a közepébe, hanem az ún. Mindszenty-ügynek is. Azért a közepébe, mert nyitánya korábbra nyúlik vissza. Visszaemlékezéseiben maga Rákosi is kitér arra, hogy a magyar katolikus főpásztor – egyébként intranzigens – kommunistaellenességéből, miként lett a politikai élet fókuszába kerülő ún. „Mindszenty-ügy”. A szociáldemokrata párt ellen korábban is jellemző fenekedés 1948 elején alapvetően új fázisba jutott: hozzáláttak annak felszámolásához. A pártfőtitkár azonban már a szociáldemokrácia – operatív eszközökkel elegyített – eltüntetésének kezdetén azt vizionálta, hogy nyomában „az imperialisták a klerikális, egyházi reakciót fogják ellenünk az első rajvonalba vetni”. Ezért, a kommunista funkcionáriusok január 10-i országos értekezletén tartott terjedős előadásában – ahol immár halogatást nem tűrő aktualitásként szólt az MKP–SZDP fúziójának szükségességéről –, egyúttal frontot nyitott a „Mindszenty hercegprímás vezette egyházi reakció” ellen is.⁸ A hangulatkeltő, fenyegető szónoki fordulatok élességét a beszéd idézésénél is jobban érzékeltetheti annak hatása. Erről az ÁVO „budakörnyéki” osztályának 1948. február 24-i jelentése tudósít: „A hercegprímás folyó hó 18-án gyalog elsétált az esztergomi Szt. Anna plébániatemplomba. A sétát azért tette meg, hogy ezzel cáfolja a róla Esztergomban elterjedt rémhíreket, melyek szerint a prímást a rendőrség letar-

Jánossal folytatott megbeszélésről: Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948. Szerk. Izsák Lajos–Kun Miklós. Bp. 1994. 263–264. Historiográfiai szempontból ez annyiban érdemel figyelmet, hogy az ún. „népi demokrácia” jellegéről, a Népfront funkciójáról 1949 tavaszán folytatott diskurzus – amelynek keretében Révai József önkritikára kényszerült – inkább csak nyilvános végjátéka volt annak, amire Moszkva már egy éve áldását adta. A kérdés csupán az, hogy Révait ebbe nem avatták be, vagy Rákosi – ez alkalommal is – pártfeladatként játszatta el vele azt a szerepet, melyben a pártideológus előbb a proletárdiktatúra „sajátos magyar változataként” interpretálta a „népi demokráciát”, majd ezt visszavonni kényszerült. Ld. erről: *Urbán Károly*: Révai József. In: *Politikuspályák*. Szerk. Sánta Ilona. Bp. 1984. 190–193.; *Uő*: Lukács György és a magyar munkásmozgalom. Bp. 1985. 120–135.; *Uő*: Lukács és a magyar népi demokrácia. Valóság 1985. 7. sz. 21–26.; *Standeisky Éva*: A kigyó bőre. Ideológia és politika. In: *A fordulat évei 1947–1949*. Politika, képzőművészet, építészet. Szerk. Standeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János. Bp. 1998. 151–170.

6 A többi egyház ekkori helyzetéről ld. legújabban *Balogh Margit*: Szabadlábban fogolyként avagy kommunizmus és egyházi ellenállás Magyarországon. *Vigilia* 2000. 402–416.

7 Moszkvának jelentjük i. m. 264.

8 *Rákosi M.*: i. m. 465. Az ún. pártgyesülés utáni helyzetértékelésében – kitérve a Mindszentyvel való konfrontáció részleteire – ismét megerősítette: „1948 nyarán már csak a klerikális reakció volt az osztályellenség egyetlen szervezett ereje, s világos volt, hogy előrehaladásunkat erről az oldalról fenyegetik még komoly nehézségek. [...] Minden alkalmat felhasználunk arra, hogy Mindszenty és társainak antidemokratikus üzenelmeire rávilágítsunk és előkészítsük a közvéleményt a velük való harcra.” (I. m. 516.)

tóztatta, sőt azt is lehetett hallani, hogy megmérgezték.”⁹ Az *MKP Politikai Bizottsága* 1948. február 19-i ülésének jegyzőkönyve már a később általánossá váló, „Mindszenty-ügy” fordulatot használva szól az éppen tervbe vett akcióról: „a Politika Bizottság megbízza Nagy [Imre] elvtársat, hogy tegyen lépéseket a református egyháznak a Mindszenty-ellenes harcba való bekapcsolása érdekében”.¹⁰

Az Államvédelmi Osztály ekkorra már szakosodott információs csatornáik közül a „III. vonal” tájékoztatta Péter Gábort – annak összesítő jelentései nyomán pedig a kommunista pártvezetést – a különböző egyházak, felekezetek belső életéről és a lakosság hitbuzgalmi aktivitásáról. Az e tárgykörben született helyi jelentések nem csupán regisztrálták, hanem esetenként minősítették is (pl. értetlenkedő rácsodálkozással sokallották) a megjelentek számát egy-egy búcsún, vagy olyan miséken, amelyeket az egyházmegyék főpásztorai nem a püspöki székhelyen celebráltak. Ha az egyes nagyobb szabású egyházi rendezvények megtartásától nem sikerült – például valótlan (jóság)járványra való hivatkozással – eltántorítaniuk a szervezőket, akkor különböző forgalomkorlátozási trükkökkel próbálták meg elvenni a kedvét az útra készülőknek. Az emiatt elhangzott kifakadásokat – papokét és híveikét egyaránt – rendre, mint „demokráciaellenes kijelentéseket” jegyezték és jelentették. Emellett viszont azt is szóvá tették például, hogy a rendőrség más osztályai és a MÁV hivatali apparátusa nem volt – úgymond – elég talpraesett ahhoz, hogy rafináltabb módszerekkel csökkentse a járatokat, s ezen keresztül a zarándoklat helyére érkezők számát.

Az egyházakra szakosodott jelentések sorát olvasva szembetűnő a megfigyelések kiterjedtsége. Hétről-hétre futottak be az ország minden jelentősebb településéről származó fülesek arról, hogy a szentbeszédbe szőttén, az imafelhívásokban milyen áthallásos, vagy éppen nyílt politikai tartalmú kijelentések hangzottak el. Előbbire példa a jelentések szerint a pécsi püspök (Virág Ferenc) híveket dicsérő fordulata, midőn a templomok, kegyhelyek látogatottságának észrevehető növekedését említette. Arról szólt, hogy a gazdálkodók, egyre sanyarúbb helyzetük közepette egyedül hitüket ápolva találhatnak vigaszra. Nyíltan rendszerellenes minősítést kapott például az a győri pap, aki arra buzdította híveit, hogy imádkozzanak a külföldre kényszerült magyarokért, „akiknek az volt egyedüli bűnük, hogy szerették hazájukat”. Visszatérően olvashatók részletek egyházi személyiségek egymás közötti levelezéséből, melyekhez a jelentések rendre kommentárokat fűznek. Ezek zöme olyan bennfentes kiegészítő információ, amely csak a püspökök legközvetlenebb környezetében sérénykedő, az aulák, illetve az egyházmegyék legbizalmasabb kérdéseiről is tudomással bíró személyektől származhatott. A hírforrás inkognitóját többnyire megőrizve, erre utalnak is a jelentések írói.

9 MOL ÁVO, 1948-as jelentések. – A korabeli szöveget a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm.

10 Politikatörténeti Intézet Levéltára (= PIL) 274. f. 3/132. ő. e.

Ugyancsak visszatérő témája a jelentéseknek az addig munkaszünettel párosuló hétközi egyházi ünnepek munkanappá rendelése. Az ellenvetések mögött mindenütt a „papok bujtogatását” vélték felfedezni, általánosságban pedig úgy fogalmaztak, hogy a szóban forgó napok munkanappá tételét „az egyház rendszer elleni izgatásra használja fel”. Főpapok egymással való kapcsolattartása, megbeszéléseik tárgya, plébánosok áthelyezése vagy éppen az egyes női és férfi rendek belső viszonyai, egyháziaknak politikai pártok helyi, illetve országos reprezentánsaival való személyes vagy levélbeli kommunikációi figyelmet érdemlő részletességgel tárulnak fel az ÁVO-beszámolókból. Profánul szólva úgy tűnhet: Péter Gábornak – s jelentései alapján a kommunista pártvezetésnek – sokkal több információ állt rendelkezésére, mint amennyit mondjuk Mindszenty József hercegprímás tudhatott saját egyháza belső viszonyairól.

Az ÁVO-jelentések szerint a papság egy része – ide sorolva az egyes rendek reprezentánsait is –, korántsem osztotta Mindszenty intranzigenciáját. A prímás azon instrukciója, hogy a kommunistákat ki kell közösitni, „a vidéki alsópapságot nagyon aggasztja, mivel az egyházközségi képviselő-testületek 50–60 százaléka az MDP tagjaiból áll, kik annak ellenére, hogy kommunisták, részt vesznek az egyházközség életében”. Ugyancsak az alsópapság egy részének nézeteként írtak arról, hogy kompromisszumkésebb főpásztori magatartás esetén a szerzetesek, apácák talán nem (vagy nem olyan gyorsan) vesztették volna el tanári, tanítói állásukat. De a fentiekkel homlokegyenest ellenkező attitűdöt is megnyilatkozások sora támasztja alá. Ezek szerint az iskolák államosítása, illetve a hitélet gyakorlása ellen indított kommunista offenzíva idején a püspököknek nem historizáló fordulatokba vagy allegorikus példabeszédekbe kellene burkolniuk fenntartásaikat, ellenvéleményüket. Nyíltan szólva sokkal inkább maguk mögött tudhatnák a hívek támogatását. Ennek egyik, a jelentésekben is fellelhető „klasszikus” példája volt Péteri József váci püspök beszéde Nagyboldogasszony ünnepén (augusztus 15.) a csongrádi búcsú keretében tartott püspöki nagymisén. Itt – az ÁVO krónikása szerint – többek között a következőket mondta: „Királyokról és vezérekről, így pl. Hunyadi Jánosról feljegyezték, hogy amikor hadba ment az istentelenek ellen, kardja markolatán ott csörgött a rózsafüzér. Hadseregének tagjain, akik harcba indultak, hogy az országot pusztító istentelen had ellen megvédjék a magyar hazáért életük feláldozásával, szintén ott csörgött a rózsafüzér. [...] Imádkozunk sokat édes hazánkért, hogy az Mária országa maradjon, hogy itt a hitnek, az igazságnak és a keresztény szeretetnek mindenképpen szabad művelési tere legyen, hogy itt a vallás gyakorlását soha senki ne korlátozza, hogy keresztény erkölcs hassa át a közéletet.”¹¹

A hercegprímást illetően az év második felében kezdenek újra feltűnni a helyzet kriminalizálódását tükröző hírek. Nyárutó hónapjától nő gyakoriságuk, ami értelemszerű fáziskéséssel követte az MDP nem sokkal korábban indított

11 MOL ÁVO, 1948-as jelentések.

kiterjedt rágalomhadjáratát. Október második felében már minden „háromnaponkénti” jelentés ennek különböző változataival volt tele. Csak néhány jellemzőt idézünk:

Szolnok, október 18.: „Még mindig tartja magát az a rémhír, hogy Mindszentyt több püspökkel együtt letartóztatták.”

Pécs, október 21.: „Az elmúlt héten az a hír terjedt el, hogy a hercegprímást letartóztatták. A hírt még a papok is túlzónak tartják és az a véleményük, hogy az ankarai rádió egyes adásainak félremagyarázásából származik.”

Szombathely, október 21.: „Elterjedt a hír, hogy Czapik [Gyula egri] érseket az MDP, illetve Rákosi küldte Rómába, hogy ott tárgyaljon a pápával Mindszenty eltávolítása érdekében. A pápa a hírek szerint kijelentette: Mindszenty teljes mértékben bírja bizalmát és így a kormány kérését nem teljesítheti.”

Szombathely, október 28.: „Egyházi körökben úgy tudják, hogy Mindszentyt október második felében menesztek. Egyesek tudni vélik, hogy már a pápánál is kegyvesztett lett, s utódjaként leginkább Czapik esélyes a hercegprímási székre.”

Pécs, október 28.: „Az Aula szerint a primás letartóztatását már ezelőtt két héttel várták, és azt latolgatják, hova fogják internálni. A püspöki kar tagjai is számolnak őrizetbevételükkel. [...] A pápa – Czapikkal való tárgyalásai eredményeként – a primást Rómába rendelte. Utódként, mint rangidős, Grósz érsek jöhetne számításba. A megegyezés feltétele a szerzetesi iskolák visszaadása.”

Szombathely, november 1.: „Hatósági területemen különböző hírek terjedtek el azzal kapcsolatban, hogy Mindszenty elhagyta az ország területét. Ez a hír annyira elterjedt, hogy most már a klérus is szükségesnek tartotta ezt megcáfolni.”¹²

Aligha lehet azon csodálkozni, hogy egy összpontosított rágalomkampány társadalmi visszhangján – jórészt hallomásokon – alapuló jelentések esetenként egymásnak mondanak ellent. Az ÁVO által összegyűjtött, Czapik Gyulával kapcsolatos híreszteléseket viszont Rákosi is megerősíti. Beleértve azt is, hogy az egri érsek valóban vele előzetesen konzultálva indult Rómába, s nem hivatalos tapogatódzásként informálódni próbált: szóba jöhet-e, hogy Mindszenty jövőjét a magyar kommunista pártvezetéssel bizalmasan „egyeztetve” formálják. Arról már nem is beszélve, hogy a memoár Czapikot érintő passzusai mennyire atyáskodóan jóindulatúak. Rajta kívül alig van a visszaemlékezésében olyan közéleti szereplő, akiről Rákosi „pozitívan” nyilatkozott volna.¹³ A Rákosi által reprezentált rendszer számára leginkább „használható”, s „munkára fogható”

12 *Gergely Jenő*: A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971. Bp. 1985. (Négy évtized) 73–74.; MOL ÁVO, 1948-as jelentések.

13 *Rákosi M.*: i. m. 513–515. Czapik mellett leginkább Bánáss László veszprémi püspököt emlegeti Rákosi.

egyházi főméltóságként emlékeznek meg Czapik Gyula egri érsekről a vonatkozó történeti irodalom más munkái is.¹⁴

Ugyanezen kérdésről egy másik – Rákosi főtitkári irataiban található – forrás is tudósít. Nevezetesen az MDP Heves megyei párttitkárának, Sulyán Györgynek 1948. október 30-án kelt levele Rákosi Mátyáshoz. Sulyán információi szerint, vatikáni megbeszélései során „dr. Czapik Gyulát a pápa letolta [sic!], mert nem állt ki Mindszenthit [sic!] mellett. [...] Az egyik pap azt is elmondja nekem, hogy egy papi értekezleten elfecsegték, hogy Rákosi Elvtárs közvetlen környezetében van valaki, aki Mindszenthit állandóan tájékoztatja belső dolgokról. Lehet, hogy ez csak nagyképűsködés, de szükségesnek tartottam Rákosi Elvtársnak jelenteni. [...] Csatolok 2 db. másolatot, amit az egri érseki irattárból eredetiben elmásoltunk [sic!]”¹⁵

A háromnegyed oldalnyi írás – valóságtartalmától függetlenül is – több kérdést vet fel. Nyelvezete mind stilisztikailag, mind grammatikailag önmagáért beszél, de azt is mutatja, hogy ezt a 'magunk között trafikálunk' pártzsargon (ekkor még) Rákosival kommunikálva is megengedhette magának a pártbürokrácia szűkebb vezető köre. Nehezebb viszont értelmezni azt a tájékoztató – s egyben feljelentő – passzust, amely szerint az ellenség már a pártfőtitkár „közvetlen környezetébe” is beépült volna. Ennek nincs nyoma sem a Péter Gábort informáló jelentésekben sem az – eddig előkerült – általa készített összefoglalásokban. Bár a „füles” a maga idején olyan, kulisszák mögötti „hírbomba” is lehetett, melyről az ÁVO vezetője – ha értesült róla – nyilvánvalóan soron kívül, telefonon vagy személyesen referált volna főnökének, más oka is lehet annak, hogy ez nem jelent meg a politikai rendőrség „vonalain”. Az ominózus „közvetlen környezet” egyike, Simon Jolán nem csupán Rákosi titkárnője, a főtitkár dolgozószobájának éber őre volt, hanem egyben Péter Gábor felesége is. Az ÁVO egri jelentésteveője, még ha értesült is erről, közelebbi tudás hiányában esetleg okosabbnak vélte, ha nem gyűjt parazsat a fejére azzal, hogy főnöke feleségét – akárcsak áttételesen is – gyanúba keveri. Végül, az sem zárható ki a latolgatások sorából, hogy a klérus – amelynek a katolikus egyház nemzetek feletti szervezeti rendjéből adódóan évezredes jártassága volt az információ és dezinformáció hírbörzén – megkísérelt bizalmatlanságot csempészni az ellentábor központjába. Hagyatkozhattak a kommunista párton belüli éberségi hisztériára, azaz arra, hogy akinek ilyesmi a tudomására jut, az – saját személyes éberségét is bizonyítandó – azonnal továbbadja. Mindemellett olyan szintű „postást” kerestek – és találtak – a megyei párttitkár személyében, akiről nagy biztonsággal lehetett vélelmezni, hogy az információt közvetlenül tudja eljuttatni az ellenlábás fél főhadiszállására.

Az eddigiekből nem csupán annyi hámozható ki, hogy a korabeli közélet nyilvános szférájában Mindszenty ellen indított támadásait Rákosi a püspöki

14 *Gergely Jenő*: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. (Dokumentumok.) Bp. 1990. 333., újabban *Balogh M.*: i. m.

15 MOL M-KS. 265. f. 65/352. ő. e.

karon belüli ellentétek szításával párosította. A kollaborációra hajlamos főpapon keresztül emellett azt is el kívánta érni, hogy a Vatikán vele a kulisszák mögött egyezkedve tegyen lépéseket Mindszenty semlegesítésére. Azaz, a hercegprímás elítélésével végződő Mindszenty-ügynek – legalábbis a primás letartóztatásáig (!) – nem volt „kizárólagos forgatókönyve”. Ez inkább 1949 januárjától állt össze, ekkor azonban „visszamenőleges hatállyal”. Addig több olyan – esetenként ötletszerű, sőt kapkodásnak is tekinthető – fejlemény színesíti a történetet, amely nem volt szinkronban a fenyegetéseknek a korabeli nyilvánosságban nyomon követhető folyamatosságával, pontosabban azoknak az idő előre haladtával fokozódó eldurvulásával. Az iratokat tanulmányozva bizonyos fázisok is elkülöníthetők ebben a – tágabban esztendőnyi, szűkebben féléves – procedúrában. Mind az erőfitogtató propaganda-hadjáratban, mind pedig a kulisszák mögötti diplomáciai alkufolyamatban hullámzás, időszakonkénti intenzitásváltozás, illetve – bizonyos mértékig – ezen szintek egymással való kombinálása érzékelhető. A kommunista pártvezetés egymást követő akciói, illetve a belőlük következő újabb és újabb fejlemények alkotják a végkifejlethez közeledő folyamatot, de a különböző lépések jó ideig leginkább azt célozták, hogy valami módon elkerüljék a bírósági színjátékot. Az alábbiakban ezen közbülső fázisok (és szintek) elkülönítésére teszünk ugyan kísérletet, de hangsúlyozandó, hogy az egymást követő intézkedések – a diplomáciai tapogatódzásoktól a nyilvános propagandában egyre durvuló támadásokon-fenyegetéseken át a politikai rendőrséggel végrehajtatott operatív lépésekig – értelemszerűen szoros, alig szétszalazható módon fonódnak egymásba.¹⁶

A politikai akció nem csupán Mindszenty kéréseivel szembenállása miatt transzformálódott a koncepciók büntetőperek egyikévé. Mindszenty eszmei-politikai kötődésére utal, hogy hercegprímási kinevezése nyomán elsőként Habsburg Ottónak, „örökös királyának” jelenti feltétlen hűségét, jelezve leveleiben, hogy őt tekinti az – akkor még valóban rendezetlen státusú – ország fejének. Fenti álláspontját a köztársasági államforma parlamenti elfogadása után is fenntartotta, s ez további lépéseit is motiválta.¹⁷ De a Habsburg Ottó által kezdeményezett személyes találkozó elől – noha alkalom adódott rá – pontosan azért tért ki 1946 februárjában, hogy azt ne magyarázhassák az éppen deklarált köztársasági államforma elleni demonstrációként.¹⁸

Rákosi a végcél – Mindszentynek a közéletből való kiiktatását – tekintve a primáshoz hasonlóan kéréseivel szembenállás volt ugyan, de úgy tűnik, mintha maga is

16 Ezek a fázisok korántsem különülnek el olyan markánsan, mint ahogy azt Hajdu Tibor árnyalt elemzésében a Rajk-ügy kapcsán közel egy évtizede kimutatta, de itt is feltűnni látszik egy olyan vonulat a háttérben, ami eddig említetlen maradt a Mindszenty-ügyet taglaló történeti diskurzusban. Ld. *Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. Társadalmi Szemle* 1992. 11. sz. 17–36.

17 A hivatkozott leveleket közli: *Nagy Töhötöm: Jezsuiták és szabaddkőművesek. Szeged, 1990.* 191–192.

18 *Mindszenty József: Emlékirataim. Bp. 1989.* 249. Ld. még *Gergely J.-Izsák L.: i. m.* 457.

ódzkodott volna a bírósági procedúrától. Erre csak azután szánta el magát, miután az eltávolítás más módjára tett kísérletei – részben ezek adják az ügy egyes fázisait – rendre kudarcba fulladtak. Visszaemlékezéseiben a hercegprímással szembeni adminisztratív-bírói eljárás „halogatását” Rákosi maga és pártja nagyfokú türelmének, a „tárgyalásos megoldás” melletti elkötelezettségének igyekszik feltüntetni.¹⁹ Ehelyett arról volt szó, hogy elkövetett egy alapvető politikai balfogást. Nem számolt az egyház nagyfokú társadalmi beágyazottságával,²⁰ s azt a politikai pártok egyikeként ítélte meg. Midőn pedig kiderült, hogy ezt illetően alaposan melléfogott, „futott a pénze után” és kétszeresen is va banque-ot játszott. Előbb, kora ősszel abban bízva nyitotta meg a támadást, hogy a politikai rendőrség hamarosan szállítja majd a propagandakampányt – úgymond – alátámasztó terhelő adatokat Mindszenty ellen. Évtizedekkel később is mélységes csalódottsággal rögzítette: „a mi tapasztalatlan államvédelmi hatóságaink képtelenek voltak valami csattanós bizonyítékot produkálni [sic!]”. Ügytelenségük példaként hozta fel, hogy az ÁVO közvetlenül az esztergomi érseki palota bejárata előtt ütött fel – álcázásként – egy zöldséges-sátrát. Szerinte Péter Gábor emberei olyan pancser módon alakították az „őstermelő” szerepét, hogy két napon belül az egész város tudta, mi is az új stand valódi funkciója.²¹ (Rákosi nagyon szerette volna eláztatni ez ügyben saját politikai rendőrségét, mivel az nem tudta neki azt szállítani, amit nem lehetett. Ugyanakkor korántsem kizárt, hogy ez esetben az államvédelmi szakmai tevékenység körében általánosan ismert és alkalmazott ún. nyílt vagy agresszív figyelés eszközét alkalmazták, amelynek célja éppen az, hogy a megfigyeltet észrevehetően tántorítsa, rettentse el.²²) Második alkalommal pedig akkor fogott félre végletesen, amikor a főpásztor letartóztatásától azt remélte, hogy a Szentszék nem halogatja tovább a Mindszenty kimenekítését célzó kulisszák mögötti csendes alkut.

Az egész ügylet – és benne Mindszenty József diplomáciai úton való kieb-rudalásának fiaskója is – sokkal világosabban tárul fel, ha időrendben haladva vesszük sorra az 1948. februári támadással induló akcióorozat egyes fázisait.

1. fázis. A pártfőtítkár kezdetben azt remélte, hogy a katolikus egyház ugyanolyan „menetből támadunk” lendülettel lesz eltüntethető, lenyelhető, mint tette azt az ellenzékkel, illetve koalíciós partnereivel. Rákosinak az állam és az egyház közötti egyezménykötést célzó tárgyalások első, 1948. februári

¹⁹ Rákosi M.: i. m. 711–738.

²⁰ Az egyház társadalmi beágyazottságát – ha nem is nyilvánosan – a szovjet pártvezetést informáló, fentebb említett Rajk–Kádár-féle beszámoló is hangsúlyozta. Moszkvának jelentjük i. m. 264.

²¹ Rákosi M.: i. m. 711–712.

²² Állambiztonsági értelmező kisszótár. Összeáll. Gergely Attila. Bp. 1980. 139. A nyílt figyelés egyik mozzanatáról más beszámoló is tudósít. A Mindszenty környezetét szorosan és látványosan figyelő ÁVO-különítmény Zakar András érseki titkár helyett – egy ügyetlen melléfogás miatt – az ugyanazon esztergomi templomot éppen elhagyó Sík Zoltán budaörsi plébánosra ijesztett rá. Ld. *Ispánki Béla: Az évszázad pere.* Abaliget, 1995. 7–8.

sikertelen fordulója után két dolgon is el kellett gondolkodnia. Az egyik, hogy az alapkérdésben a püspöki kar egységes. (Az állam és az egyház viszonyának újrendezésére vonatkozó igény olyan horderejű, hogy ez ügyben az államnak a Szentszékkal kell egyezsége jutnia.) A másik, hogy alkuképes: maguk is írásban rögzítették a megbeszélésre szánt tárgyköröket, kiegészítve azzal, hogy – ha az állam képviselői valóban komolyan gondolják azt –, melyek a tárgyalás alapfeltételei.²³

2. *fázis.* Rákosi megütközött azon, hogy azok, akiket tárgyalóasztalhoz akart kényszeríteni, egyenrangú partnernek tekintik magukat. Felindulásában „büntetni akart”. Április végén a neki mindenben parírozó kisgazdapárti vallás- és közoktatási miniszterrel, Ortutay Gyulával hozta nyilvánosságra, hogy a felekezeti iskolákat azonnal államosítani kívánják, holott arról a februári előzetes megbeszéléseken még szó sem volt. Az elhatározás tárgya és – a megindított propagandarahamban tükröződő – türelmetlen keresztülerőszakolási törekvés valóban sokkolóan hatott mind az egyházra, mind pedig a társadalomnak a tradíciókhoz erősen kötődő, ekkor még nagyszámú részére. Így szinte kódolva volt, hogy a felpiszkált tömegindulatok ugyanolyan zavargásokba fordulhatnak, mint amilyeneket az MKP 1946 tavaszán gerjesztett, akkori „népítélet”-akciói keretében.²⁴ Nem úgy sült el, ahogy várták, de – a kirendelt pártvezetők,²⁵ valamint az ÁVO tendenciózus nyomozása révén – ilyen atrocitássá transzformálták a Pócspetri községben kirobbant incidenst.²⁶ Rákosi azzal számolt, hogy a statáriális ügyként kezelt, s a helybéli papot halálra ítéelő²⁷ bírósági színjáték, illetve a június folyamán erőltetett menetben keresztülhajsolt iskolaállamosítás elégséges figyelmeztetés lesz az egyháznak, az netán meg is törik. Maga pedig – a szociáldemokratákat éppen bekebelezve – figyelmét immár háborítatlanul fordíthatja a kommunista Einrichtungswerk, a pártegyeduralom berendezkedési tervének a megvalósítására.

3. *fázis.* Ehhez képest szembesült azzal, hogy a katolikus egyház belső kohéziója és híveinek hozzá való kötődése szinte meg sem ingott.²⁸ Rákosi elbi-

23 *Mindszenty J.*: i. m. 217–218.; *Gergely J.*: Az 1950-es egyezmény i. m.

24 Ld. erre *Palasik Mária*: A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949. Bp. 2000. 142–182.; *Gyarmati György*: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. Századok 1996. 497–570.

25 Ld. Kádár János feljegyzését a Pócspetri-ügyről: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. I. Szerk. Horváth Ibolya–Solt Pál és mások. Bp. 1992. 134–137.

26 Az itt történeteket tömören és pontosan összegzi *Gergely J.*: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon c. munkájának bevezetője: „A mesterségesen szított gyűlölet légkörében került sor a nyilvánvalóan provokációs pócspetri »rendőrgyilkosságra«, amelynek ürügyén nemcsak egy szörnyű koncepció perben hurcoltak meg jóformán egy egész falut, hanem a vádlottak padjára ültették az egész katolikus papságot és a hívó magyar parasztságot is.” (I. m. 11.)

27 A halálra ítélt Asztalos János plébánost Tildy Zoltán köztársasági elnök kegyelemben részesítette, és büntetését életfogytig tartó fogházbüntetésre módosították.

28 A hívek körében, ill. a helyi egyházközségekben sokkal inkább az okozott ekkoriban zavart – amint azt az ÁVO fentebbi jelentései kapcsán már érintettük –, hogy a pápa iniciatívája során

zonytalanodott, midőn ráébredt, hogy elvétette saját dramaturgiáját: noha egyik ez időből származó újabb Mindszenty-ellenes kirohanásában az egyházat úgy mond „a népi demokrácia” ellen szervezkedő politikai pártok egyikeként jelenítette meg,²⁹ az nem a hivatkozottakkal azonos módon reagált, illetve funkcionált. A korabeli – jórészt az ún. „szalámitaktika” következtében már bomlásnak indult – pártok ellen indított, cselvetéssel kombinált támadásai nyomán, azok szinte azonnal erodálódni kezdtek és bázisuk is gyorsan elillanni látszott. Az egyház társadalmi beágyazottsága sokkal stabilabbnak, intézményi ellenállása masszívabbnak bizonyult. Rákosi ezt felismerve váltott taktikát. A főpapok egy csoportjának esedékes *ad limina* utazása előtt tárgyalt Czapik érsekkel, akinek bizalmas küldetésévé vált azt kipuhatolni Rómában, hogy a pápa rávehető-e Mindszenty valami módon történő közömbösítésére. Eleinte nem is tűnt kilátástalannak a kezdeményezés. XII. Pius hajlott rá, hogy Magyarországra apostoli vizitátort küldve korlátozza Mindszenty mozgásterét. Angelo Rotta személyében – aki korábban a Szentszék budapesti nunciusaként vállalt szerepet a hazai zsidók mentésében –, a delegátust is kijelölték.³⁰ Hamarosan azonban maga Rákosi visszakozott. Formálisan azt szabták Rotta beengedése feltételéül, hogy a Vatikán határolja el magát az *Osservatore Romano*-ban publikált, Mindszentyt támogató közleményektől. Rottától – egy alább még érintendő újabb forduló nyomán – végül is megtagadták a beutazási engedélyt.

4. fázis. A fiaskó nyomán „világi” vonalon próbálkoztak. Több szálon is. Egyfelől újabb – és a korábbinál is vehemensebb – gyalázkodó propaganda-hadjárat indult a sajtóban. Ennek hangneme immár olyan volt, hogy a szűkösséget propagandarásegítése nélkül is bárki vélhette: küszöbön áll a hercegprímás letartóztatása. (Ezt tükrözik egyfelől az ÁVO – fentebb már idézett – októberi hangulatjelentései. Másfelől pedig a valódi célt – szoros megfigyelés – tekintve a kudarcba fulladt, de a megfélemlítés szempontjából nem hatástalan „zöldség-árus” akció.) A kulisszák mögött azonban más irányú lépéseket is tettek a hercegprímás eltávolítása érdekében. Rajk László külügyminiszter rejtjelezett utasításaival a római magyar követet, Velics Lászlót bombázta: próbálja meg elérni, hogy a Vatikán maga állítsa félre Mindszentyt.³¹ A válasz elutasító volt, emellett a Szentszék szócsövének számító *Osservatore Romano* – különböző szerkesztőségi megnyilatkozásokba illesztve – rendre megjelentette Róma álláspontját. Azt remélték, hogy – ha egyáltalán – a nyilvánosság még jelenthet

Magyarországon is főpásztori körlevélben közösítették ki a párttag híveket az anyaszentegyházból.

29 Megalakult a Magyar Dolgozók Pártja. Szabad Nép 1948. jún. 15. 3.

30 XII. Piusnak az a szándéka, hogy Rottát küldje apostoli vizitátorként Magyarországra, annyiban tartalmazott némi politikai élt, hogy őt az Ideiglenes Nemzeti Kormány – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetőjének követelésére – 1945 áprilisában kiutasította Magyarországról. Az ügy háttéréről ld. *Gergely Jenő: Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatáról (1920–1990)*. In: *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. Izsák Lajos–Stemler Gyula. Bp. 1996. 98.; *Ispánki B.*: i. m. 36–38.

31 MOL M-KS. 276. f. 65/352. ő. e.

némi védelmet a magyar főpásztornak. Mindszenty pedig – VII. Gergely, illetve e századi reinkarnációja, XI. Pius példáját követve³² – Canossát formált Esztergomból. Bezárkózott primási rezidenciájába, s várta „a császárt”.

5. *fázis*. Rákosi immár tombolt. Ennek azonban csak egyik oka volt az elképedése: hogy jön ahhoz egy „bíbornoki talárban garázdálkodó kém, áruló, valutacsempész”, hogy akár csak gesztus értékű alkut is mellőzve húzzon vele ujjat. Az inkriminációnak nem csupán a tartalma, hanem az időpontja is fontos. Rákosi Mátyás az *MDP Központi Vezetősége* 1948. november 27-i ülésén tartott beszédében élt az említett kitételekkel. Egy héttel azután, hogy Mindszenty titkárát, Zakar Andrást az ÁVH-val elhurcoltatta, illetve – három napra rá – a Vizsgálati Osztály főnöke, Décsi Gyula vezénylete alatt házkutatás címén felforgatták az esztergomi primási rezidenciát. Ez viszont arról tanúskodik, hogy taktikai eszköztára kimerülően volt. Fantáziátlan, de bevált eszközként a politikai rendőrséget vetette akcióba, az egyszer már „sikert hozó” szereposztásban idéztetve fel velük a két évvel korábbi ún. „köztársaság-ellenes összeesküvés” librettóját, pontosabban annak nyitányát.

Kitérő. Először akkor is csak a későbbi mellékszereplők kerültek rács mögé, s a tőlük kivett vallomások szolgáltak – úgymond – alapul a kiszemelt kulcsfigurák őrizetbe vételére. Rákosi visszatérően utal rá memoárjában, hogy a kiscgazdapárt szétverésére használt ún. köztársaság-ellenes összeesküvés „becserkésző” eljárását követték a Mindszenty-ügy során.³³ Már Nagy Ferenc emigrációba kényszerítése ügyében is felmerül egy ’inkább kiebrudalni, semmint itthon perbe fogni’ taktika. Így írt erről egy, a háború után Farkas Mihály környezetében – előbb a kommunista pártközpont szervezési osztályán, majd az ún. „pártórség” élén – működő visszaemlékező: „Éppen Farkas Mihálynál voltam, amikor telefonon kapcsolták Svájcot. [...] Hallottam, ahogy Nagy Ferenc miniszterelnökkel beszélt. Úgy melleleg megjegyezte:

– Ferikém, az összeesküvéssel kapcsolatosan sajnos, a te neved is szóba került. Az ügyészség meg akar hallgatni, légy szíves siess haza, tisztázd a dolgot.

Elszörnyülködtem, s amikor Farkas letette a kagylót, megjegyeztem:

– De hisz ez nem fog hazajönni, kicsúszik a markunkból!

– Éppen ezt akarjuk – mondta [Farkas], és másról kezdett beszélni.”³⁴

Ha Rákosinak már ekkor bármifajta „bizonyítéka” volt Mindszenty ellen a nevesített bűnök elkövetésében, akkor miért várt még egy hónapot a hercegprímás letartóztatásával? Két további szempont érdemel említést. Az inkriminált

32 A Vatikánba zárt-zárkózott katolikus egyházfőről, ill. az ezt a helyzetet feloldó Lateráni Szerződésről ld. *Szántó Konrad*: A katolikus egyház története. II. Bp. é. n. 537–542.; *Ormos Mária*: Mussolini. Politikai életrajz. Bp. 1987. 240–243.

33 *Rákosi M.*: i. m. 712–713.

34 *Halas Lajos*: Az R Gárdától a Munkásőrségig. Bp. 1986. (Élmények és gondolatok) 126–127. Ugyanilyen megfontolás alapján – legfelső politikai döntés nyomán – hagyták kihallgatás után elmenekülni az országból Mihalovics Zsigmond prelátust, az Actio Catholica országos igazgatóját, mivel Rákosi és szűkebb környezete úgy ítélte meg, hogy őrizetbe vétele esetén Mindszenty tábora erősödne. Ld. *Ispánki B.*: i. m. 66–67.

kitételek azt szolgálták, hogy – miután a politikai akciók eredménytelennek bizonyultak –, köztörvényes bűnözőként járassák le a főpapot. Ennél is szemet szűrőbb mozzanat azonban az, hogy a két és fél hónappal későbbi bírósági procedúra vádirata sem volt képes más vétket Mindszenty nyakába varrni, mint amit az MDP főtitkára propagandisztikus céllal – hónapokkal korábban – megelőgezt.

Miután a Zakar Andrástól kivett újabb vallomások sem hoztak érdemleges „terhelő bizonyítékot”, Rákosi ismét puhító lépésekkel próbálkozott. Rávettek három neves hívő keresztény közéleti személyiséget – Szekfű Gyulát, Kodály Zoltánt, valamint Cavallier Józsefet –, hogy egy a nevükben december elején írt folyamodványban,³⁵ majd hármójuk esztergomi zarándoklata keretében kíséreljék meg Mindszentyt visszavonulásra bírni.³⁶

Ezzel párhuzamosan próbálkoztak újra egyházi vonalon. Az ügybe beavattott egri érsek, Czapik Gyula volt a tárgyalópartnere az MDP e célból életre hívott ún. „egyházi hármass bizottságának”,³⁷ melynek működését Révai József koordinálta. Az általa készített egyik – december eleji – titkos tárgyalásról szóló emlékeztetőt teljes egészében közreadjuk.

„Pro Memoria

a legutóbbi, 1948. december 2-án ½ 3 órakor Capikkal [sic!] Barankoviccsal, és János páterrel folytatott tárgyalásról, amelyen a mi részünkről Révai és Kádár elvtársak vettek részt.

A megbeszélés tárgya az ún. »úriemberi« megállapodás volt. Mi kifejtettük, hogy írásos és aláírt megállapodásra nincs szükség, mert

1) nem a kormány, hanem magánemberek [sic!] által aláírt jegyzőkönyvnek a Vatikán előtt amúgy sem volna értéke.

2) Különösképpen lehetetlenség írásba foglalni a Zakar-ügy vonatkozásait Mindszentyvel [sic!]. Itt csak szóbeli információról lehet szó, arról, hogy Capikék informálják Rómába utazó bizalmi emberüket (Mócsi szerzetest) és ő terjessze ezt a kérdést a Vatikán elé olyan formában, hogy annak idején a magyar kormány a Mindszenty ellen felmerülő vádak nyomozati anyagáról informálja a Vatikánt, hogy lehetővé tegye számára Mindszentyvel kapcsolatban az intézkedést. Amennyiben záros határidőn belül a Vati-

35 Ortutay Gyula vallás- és közoktatási miniszter az akkor még dívó „Miniszterelnökhelyettes Uram!” megszólítással tájékoztatja Rákosit 1948. nov. 25-én, hogy a Mindszentynek írott levelet Bognár József fogalmazta, Ortutay „lektorálta”, majd Révai József hagyta jóvá. Utóbbi kitélt Ortutay azért hangsúlyozta, mivel Rákosi kifogásolta azt a formulát, amely Mindszentyt a katolikus egyházzal azonosította, holott Rákosi épp arra játszott, hogy a primás legfeljebb a püspöki karral, mint testülettel azonosítható, ez viszont ekkorra már megosztott volt az állammal való tárgyalások folytatása tekintetében. MOL M-KS. 276. f. 65/352. ő. e.

36 Mindszenty nem szól róla emlékirataiban, hogy őt a küldöttség visszavonulásra akarta volna rábírní, erről Gergely Jenő tesz említést idézett munkája (A katolikus egyház Magyarországon i. m.) 78. oldalán.

37 Ennek Révain kívül Rákosi Mátyás és Farkas Mihály volt tagja, de épp a – jegyzőkönyvek egyikében külön is nevesített – „rendőri intézkedések” minél gyorsabb megtétele érdekében Kádár János belügyminiszter is résztvevője volt a megbeszéléseknek.

kán nem intézkedik, a magyar kormánynek szabad keze van a törvényes eljárás lefolytatására.

3) A magyar kormány fenntartja azt az álláspontját, hogy szívesen látja a pápai vizitátort, de feltétlenül szükséges, hogy az Osservatore Romano ismeretes támadó cikke megfelelően dezavváltságos. Miután azonban e cikk megjelenése óta úgy az Osservatore Romano-ban, mind pedig a vatikáni rádióban sorozatos támadások jelentek meg a magyar demokrácia ellen, nem volna értelme egyedül a magyar miniszterelnököt támadó Osservatore Romano-cikket helyesbíteni. Ezért elállunk a formális dementitől, mint a vizitátor beengedésének feltételétől, hanem azt kívánjuk, hogy az Osservatore Romano pozitív megnyilatkozást közöljön a magyar demokráciáról.

4) Megállapodtunk, hogy a Vatikán és a magyar kormány az »úriemberi« megállapodás tartamára kölcsönösen elkövet mindent békés atmoszféra teremtésére, ami elsősorban a rádió és a sajtó magatartására kell, hogy vonatkozzék.

5) Az »úriemberi« megállapodás tartamára megmarad a magyar katolikus egyház jelenlegi status quo-ja.

6) Az »úriemberi« megállapodás a vizitátor érkezésétől számít és legfeljebb két hónapig tart.

7) Mi kijelentjük, hogy azt a régebbi nyilatkozatunkat, amely szerint fenntartjuk Capik Rómába utazásakor vele kötött álláspontunkat a katolikus egyház helyzetéről megállapodás kötése esetén, most már csak azzal a feltétellel tartjuk fenn, ha vezető katolikus egyházi tényezők megfelelő formában, pozitívan állást foglalnak az egyház és a demokrácia között kötendő megegyezés politikája mellett. Capikék hosszabb vita után elfogadták, hogy erre még visszatérnek, illetőleg megfontolják a fellépés módját és a személyt.

8) Beleegyeztünk bizalmi emberük Mócsi szerzetes tanár római útjának engedélyezésébe.

Révai³⁸

Még ugyanazon a napon, amikor a Szekfű–Kodály–Cavallier küldöttség visszatért Esztergomból, újra ülésezett az MDP vezérkarának „egyházi hármass bizottsága”. Ebben a következő hetek akcióinak tervét tárgyalták, melyek között éppúgy szerepelt egy Mindszenty-ellenes katolikus diákmozgalom kutyafutásban való lábra állítása, mint egy sportcsarnoki propaganda-nagygyűlés a szóban forgó tárgykörben. Diplomáciai úton az alábbi lépéseket vették számításba: „Velics a Vatikán elé terjeszti a Mindszenty elleni vádanyagot [sic!]. Rákosi elvtárs beszél vele, majd Kádár elvtárs informálja és pro memoria-t készítet vele a vádanyagról, amelyet Velics állít össze és Kádár elvtárs ellenőrzi. Rákosi elvtárs szóban ismerteti Velicssel a Czapikkal való megállapodás alapján létrejött »úriemberi megegyezés«-ről szóló javaslatot. Velics elutazását úgy kell időzíteni, hogy január első napjaiban bekövetkezhesék a tervbe vett akció [sic!].”³⁹

38 MOL M-KS. 276. f. 65/352. ő. e. Az emlékeztetőt – annak elolvasását regisztrálva – Rákosi dec. 6-án, Farkas Mihály dec. 9-én látta el kézjeggyel.

39 MOL M-KS. 276. f. 65/352. ő. e. További rejtjelzett táviratok szövegéből az tűnik ki, hogy Velics László dec. 10-én már legalábbis úton volt Róma felé. Rajk külügyminiszter dec. 14-én olyan értelmű levelet küld neki, miszerint a Mindszenty elleni vádak már – úgymond – „rendszerűen bizonyítást nyertek”.

Az utolsó fél mondat aligha utalhat másra, mint Mindszenty őrizetbe vételére – ha a Szentszék ezen utolsó ajánlat ellenére sem hajlandó arra, hogy maga távoítsa el a hercegprímást. Ezt azonban még mindig attól kívánták függővé tenni, hogy miként reagál a Vatikán a római magyar követ közbenjárására. Abban reménykedtek, hogy Róma mégiscsak kimenekíti Mindszentyt.

Rákosit ez a lépés egy megrendezett pernél is alkalmasabb propaganda-alapanyaghoz juttatta volna. Az addig hangoztatott vádak egészülhettek volna ki, mondván: 'Mindszenty bűnösségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az amerikai imperializmus szolgálatába szegődött pápa sietett kimenekíteni magyar vazallusát, mielőtt a népi demokrácia igazságszolgáltatása lesújthatott volna rá'. Az ülésről fennmaradt jegyzőkönyv utolsó passzusából az is kiderül, hogy a Péter Gábor vezette politikai rendőrség ez alkalommal is igyekezett túltesíteni feladatát. Az esztergomi „zöldségárus” kudarc kompenzálásaként papok sorát fogták le. Ezt még a pártvezetés is úgy ítélte meg, hogy „nem voltak eléggé körültekintőek a papok körében foganatosított letartóztatások. [...] Jelentést kell bekérni és gondoskodni arról, hogy a további rendszabályok a hármashizottság ellenőrzése mellett történjenek.”

6. *fázis.* Nem csupán a jegyzőkönyv idézett részei alapján tekinthető újabb szakasznak december hátralévő időszaka és 1949 januárjának első fele. Nincs információ arról, hogy páter Mócsi bármit is elért volna a Szentszéknél, az apostoli vizitátor megérkezése aligha volt várható, mivel – mint az fentebb olvasható – olyan új feltételeket szabtak fogadására, ami Róma részéről aligha volt teljesíthető. A „hármashizottság” ülése után egy héttel, december 16-án a püspöki kar megtartotta – Mindszenty letartóztatása előtti utolsó – konferenciáját az esztergomi prímási palotában. A prímás erről meglehetősen szűkszavúan szól memoárjában. Rögzíti, hogy a politikai rendőrség akkor már teljes blokád alatt tartotta rezidenciáját, s távozáskor zaklatták az értekezleten résztvetteket, gépkocsijaikat átvizsgálták. „Közös nyilatkozatot adtunk ki arról, miért nem jöhetett létre az egyház és az állam közötti megegyezés. Azután arra kértem a főpásztorokat, hogy bebörtönzésem után se írják alá az egyházra rákényszeríteni próbált megegyezést.”⁴⁰ Az már a Péter Gábor által készített ötödfél oldalas jelentésből derül ki, hogy a hercegprímás elutasította a püspöki kar közzétenni tervezett állásfoglalását, de a vita során „Mindszenty lényegében egyedül maradt, csupán Péteri püspök és időnként Grósz érsek támogatta álláspontját. [...] Ezután a konferencia arról tárgyalt, hogy a békenyilatkozatból ne tűnjék ki, hogy a prímás nem fogadta azt el. Abban állapodtak meg, hogy ezt a tényt a jegyzőkönyvben lerögzítik ugyan, de a nyilatkozatba nem veszik bele. Ennek érdekében mellőzték azt a megállapítást, hogy a püspöki kar egy-

40 *Mindszenty J.*: i. m. 228. A hercegprímás ezt követően vetette papírra „Tisztelendő Testvérek!” kezdetű testamentumát, amelyben kinyilvánítja, hogy felkészült a mártíriumra, s emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy elhurcoltatása esetén bárminemű, az ő nevében nyilvánosságra hozott megnyilatkozás semmisnek tekintendő. Történelmi Hivatal V-141 845/6.

hangúlag hozta meg határozatát.”⁴¹ A rögvest nyilvánosságra hozott nyilatkozat kulcsmondatai: „Az egyház és az állam viszonyát rendezni hivatott tárgyalásokra a püspöki kar már régebben kifejezte készségét. [...] Bizonyos részletkérdésekben folyik most már a tárgyalás az állam és a püspöki kar megbízottai között.”

Velics követ december 18-án már vatikáni forrásokból értesült a püspöki kar két nappal korábbi nyilatkozatáról. A következő öt napban teljes zavartottságáról tesz tanúbizonyságot, illetve arra kér világos választ miniszterétől, hogy miként értendő a püspökkari álláspont, mert hiszen az – az ő értelmezésében – okafogyottá tenné a Mindszenty ellen tervezett akciót. Rajk dodonai reagálása: korábbi utasítása érvényes, melyben csak azt erősítette meg, amit a követ már szentszéki információkból tudott, hogy Mindszenty opponálta a szóban forgó nyilatkozat kiadását a püspöki kar nevében. A felidézett napok történéseit rekonstruálva a római követ – az utókor krónikásával együtt – válaszra képtelenül áll a kérdéssel szemben. A püspöki kar parírozó nyilatkozata után anélkül is elszigetelhető lett Mindszenty, hogy őrizetbe vették volna. Milyen megfontolások indították Rákosit arra, hogy mégis őrizetbe vétesse, ráadásul három héttel azon időpont előtt, amit eredetileg saját maguknak jelöltek meg a cselekvésre. Erre az érintett sem ad okadatolt választ. Rákosi azzal magyarázza döntését, hogy semmi kézzelfogható bizonyítékot nem sikerült ugyan összekaparni, de neki – úgymond – meggyőződése volt, hogy „kell ott lenni valaminek”. Így határozta magát arra, hogy „vágjunk bele, azután majd meglátjuk!”⁴²

A hercegprímást 1948. december 26-án vették őrizetbe. Erről másnap tájékoztatta a Vatikánt Velics követ, de Rajk utasítására továbbra is „tárgyalásos rendezés” keretében lehetséges előrehaladás felől érdeklődött. A külügyminiszter hasonló közbenjárásra sarkallta a párizsi magyar követet, Károlyi Mihályt is, akinek a Franciaországba akkreditált pápai nunciuson keresztül kellett volna Rómát rávenni az említett lépésre.⁴³ (Az ügy korabeli alakulását tekintve indifferens, de vizsgálatunk tárgyköre szempontjából említést érdemel, hogy több olyan, Péter Gábortól származó jelentés is fennmaradt, melyben maga jelzi: a benne foglalt információk a Károlyi Mihály követ és Rajk László miniszter közötti levélváltásokból származnak.⁴⁴) Az elutasítás nyomán Rajk László következő, december 30-i követutasítása újabb zsarolást sugall. „Közölje Szentszék-

41 MOL M-KS. 276. f. 65/352. ó. e. A jelentés szerint a primás egy, a Czapik által fogalmazottal homlokegyenest eltérő közlemény tervezetét adta elő, amely saját, ill. a katolikus egyház sérelmeit sorolta, de ez ellen Czapik hevesen kikelt, azt is hozzátéve, hogy nyilvánosan is ellene fog nyilatkozni. Végül a Czapik Gyula által írottat fogadták el. A vita végére – zárul a jelentés – „Mindszenty Péterrel együtt egyedül maradt [sic!]”. Uo.

42 *Rákosi M.*: i. m. 712.

43 Ezúttal köszönöm az információt Hajdu Tibornak, aki a Károlyi Mihály levelezése c. kiadványsorozat következő kötetében készül közzétenni – többek között – az említett kérdést is érintő dokumentumokat.

44 Történeti Hivatal K-747.

kel, hogy Mindszenty-ügyben kompromittálva van négy püspök is. Közöttük Péteri [József, váci] és Shvoy [Lajos, székesfehérvári megyéspüspök], kiknek ügye igen komoly.” Velics László szilveszter éjjelén sifírozza az újabb szentszéki reagálást, amelynek lényege: „nem látszik hogyan lehetséges összeegyeztetni állított megegyezési óhajt Szentszékkal, azon bánásmóddal, melyben részesítettek egy érseket, prímást és kardinálist. Bánásmód magát a Szentszékot sérti meg.” Rajk csak 1949. január 4-én válaszolt: „Vatikán helytelenül értékeli az őrizetbe vételt, illetve a kormány szándékait.” Emellett a követet okolja azért, hogy nem tudta a Szentszékot jobb belátásra bírni.

Még ugyanezen a napon, majd január 10-én egymás után hívtattak össze két püspökkari konferenciát. Az előbbi alkalommal egy, az állammal szembeni hűségnyilatkozat mellett immár a testület fordult Rómához apostoli vizitátor küldését kérve, s azt is jelezve, hogy a főpásztorok egyike kész – „a kormány ajánlatával” (!) – Rómába indulni, „és ott az illetékes tényezőknek az egész kérdéskomplexumot előtárni”.⁴⁵ Ha hihetünk Péter Gábor saját informátorain alapuló jelentésének, a január 10-i összejövetelen már a trónutódlási harc is megindulni látszott a püspökök között. Hamvas Endre csanádi püspök feltűnően aktív volt, mintha magát tekintette volna a római útra kijelöltnek (hiszen az előző hónapok főleg Czapikra épített közbenjárása eredménytelennek bizonyult), az egri érsek viszont „nagyon kedvetlen, úgy érzi, hogy megfúrták Rómában és Mócsit gyanúsítja ezzel”. Pedig Czapik továbbra is azon fáradozott, hogy a pártvezetés őt tartsa elsődleges hazai tárgyalópartnernek. Ellenezte, hogy publikálják, vagy akár csak a katolikus papoknak szétküldjék XII. Pius ekkor írt levelét, mert az „annyira a prímás mellé áll”. Azaz egyrészt közvetve az ő addigi ténykedését dezavualta, másrészt újabb muníció lehetett a kollaboráns főpásztorok ellen a mentalitásukban továbbra is Mindszentyvel azonosulók számára.⁴⁶

7. fázis. Mindezek után Rákosi – saját politikai logikája szempontjából – akkor sült volna fel végérvényesen, ha nem rendeztetni meg a Mindszenty elleni bírósági színjátékot. Ugy tűnik, azért próbálta meg a letartóztatás után is „Róma nyakába varrni” a magyar katolikus egyház fejét, mert tisztában volt vele: rábírhadják Mindszentyt „beismerésre”, el is ítélik, de azt is ő tudhatta leginkább, hogy az úgynevezett bizonyító anyag legfeljebb csak propagandára elégséges. Elmarasztaló bírósági végzés esetén is róla derül ki: „a király meztelen”. Az ÁVH saját eszközeivel – informálással, iratlopással és hamisítással, zsarolással, fenyegetéssel, veréssel – mindent prezentált, ami kompetenciájába tartozott. De Rákosi ezúttal olyan kül- és belpolitikai csapdába navigálta saját magát, ahonnan sem Péter Gábor apparátusa, sem a pártszolgálatra szegődött, s minden lépésében irányított ügyészi-bírói garnitúra sem tudta kimenekíteni. Ettől tartva fűzött egyértelmű személyes pánikot is tükröző megjegyzéseket a po-

45 MOL M-KS. 276. f. 65/352. ő. e.

46 Uo.

litikai rendőrségnek azon összefoglaló jelentéséhez, mely a vádak ügyészégi megkomponálását szolgálta. Eszerint „az összesített jegyzőkönyv politikához abszolúte nem konyító, az államvédelemről halvány fogalommal sem bíró emberek munkája. Ilyen formában jelentékeny része Mindszenty [sic!] működését dicsőítené és soha nem remélt propagandát jelentene a magyar és a nemzetközi reakció számára.”⁴⁷ Ezt követően ad részletező utasítást arra, hogy a politikai rendőrség a „vizsgálati eredmény” hozadékait – pontosabban a töredékes információmorzsákat politikailag feltupírozva – miként rendelje hozzá a korábbi beszédeiben megfogalmazott rágalmak egyes pontjaihoz (hütlenség, a magyar demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedés, a korona visszaadásának ügye, kémkedés, valutázás).⁴⁸

A fogva tartott hercegprímásnak a per előtti „megdolgozását”, illetve a bírósági procedúra folyamatát már részleteiben is feltárták a tárgykört érintő munkák.⁴⁹ Ezt ismertnek tekintve, csupán egy másik külpolitikai vonatkozású közjátékra utalok, mielőtt visszakanyarodnék a vizsgált tematika, a Vatikánnal való alkukísérlet záró fejleményeire.

Miután a főpásztor ellen alig lehetett érdemleges vádat produkálni, a per előtti fogvatartása során tettek még egy – mentsük ami menthető – utolsó kísérletet. A fogvatartók is érezvén, hogy az időközben összetakolt vádirat meg lehetőségen gyenge lábakon áll, az egyik vizsgálótiszte (Jámbor Józsefet) megbízták: hitesse el Mindszentyvel, hogy ő nemcsak hogy „hívő katolikus”, hanem az amerikai követség segédletével meg tudná szervezni kiszabadítását, majd Rómába juttatását is. A hetek óta vallatott hercegprímás „felült” a provokációnak, többé-kevésbé diktált levelet vetett papírra az Egyesült Államok budapesti követének, amelyben gépkocsit, repülőgépet és a pilóta honorálására készpénzt kért,⁵⁰ amit azután a nyilvános bírósági tárgyalás során ki is játszottak ellene. Ezzel kapcsolatban visszatérően felmerül az ügy historiográfiájában, hogy a fő-

47 Rákosi Mátyás észrevételei és instrukciói a Mindszenty-ügyben folytatott államvédelmi vizsgálat összefoglaló jegyzőkönyve kapcsán, 1949. jan. Ld. Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez i. m. 164–166.

48 I. h. Erről a közvetlen instruálásról Rákosi nem ejt szót memoárjában, hiszen akkor önmagát leplezné le. Mindazonáltal ez a magyarázat arra is, hogy miért a már említett esztergomi „zöltségáros”-akcióra kihegyezve igyekszik – neveltségessé téve – lejártni saját politikai rendőrségét. Ellenkező esetben el kellene ismernie, hogy a politikai rendőrség minden tőle telhetőt megtett a vádjai alátámasztására, csupán az általa vélelmezett – légből kapott – „nagy összeesküvés” nyomaira nem bukkant rá, ill. ilyet minden erőlködésük ellenére sem tudtak produkálni.

49 A már idézett, Gergely Jenő és Izsák Lajos által közreadott kötet mellett ld. Mindszenty József a népbíróság előtt. Bev. Békés Gellért, utószó: Varga László. H. és é. n., továbbá Mindszenty Okmánytár. I–III. Szerk. Vecsey József. München, 1957.

50 „Kedves Követ Úr! Az akciót csütörtökig végre kell hajtani. A vád készen van. Ez a vád Amerika ellen van irányítva és be akarják bizonyítani, hogy pénzt kaptam Amerikától, titokért. Kérek egy autót és repülőgépet. Itt nincs más megoldás. Legszívélyesebb üdvözlettel Mindszenty. PS. Kérem Koczakot [követségi titkár] tegyen előkészületeket, ennek a levélnek felmutatójával való találkozásra, hogy megbeszéljenek mindent. PS. Kérem ajánljon fel a pilótának az ügy ér-

páosztort pszichikumát, ítélőkéességét zavaró szerekekkel befolyásolták,⁵¹ elmarad ugyanakkor a fentebbi „szöktető levél” kapcsán azonnal felvethető két logikus kérdés. Mi szükség volt erre, és mi magyarázza annak számos – idézett – passzusát?

Utóbbival kezdve a választ: ha a kiszabadítás terve nem a hercegprímástól eredt – amit a nyilvános bírósági eljárás sem firtatott, illetve vont kétségbe –, mi szükség volt a részletekbe menő kérésekre, illetve instrukciókra? Arról – és sok egyéb szükséges technikai részletről – nyilvánvalóan az érintettől függetlenül gondoskodtak a menekítés szervezői, lebonyolítói. Ha a tervvel egyetértő, saját kézírásával igazolt ellenjegyzésre volt szükség, bőségesen elegendő lett volna mondjuk ennyi: 'Akción váróm, soraim átadója összekötöm, Mindszenty'. Magyarán, a főpásztor korabeli ítélőkéességének zavarodottságára épp az a „bizonyíték”, hogy nem fogott gyanút az ő szempontjából fölösleges részleteket tartalmazó, önleplező „corpus delicti” készülése kapcsán.

Egyértelmű, csak kissé körülményesebb a válasz a másik – mi szükség volt erre? – kérdésre. Persze, éle elsődlegesen az Egyesült Államok ellen irányult, de korántsem volt mindegy a per rendezőinek, hogy mi módon, milyen politikai kontextusban. Mindszenty külföldi útjait, főként 1947-es tengerentúli látogatásának találkozóit, illetve a hercegprímásnak a nyugati diplomáciai missziók Magyarországra akkreditált képviselőivel való kapcsolattartását is rendszerellenes felforgató tevékenységgé koreografálták a perben, de a vádiratot fabrikálók is tisztában voltak vele, hogy ezen részek különösen ingatagok, hiszen a vádlottnak tisztségéből eredő kötelezettségei közé tartozott a kriminalizálni próbált kapcsolattartás. Más a helyzet, ha ezt sikerül kiegészíteni egy – mondjuk így – köztörvényes ügyletté degradálható, s valóban a belügyekbe való beavatkozást jelentő mozzanattal. Erre utal az is, hogy a „szöktetési kísérlet” hagymázos ötletét a vádirat összeeskábálása után kreálták.⁵² Volt mindebben egy további, főként a külhoni közvéleménynek szánt, de inkább csak sugallni kívánt szándék is. Nevezetesen egy látszateltetés, amelynek lényege: aligha lehetnek olyan rémesek a főpásztor fogvatartási körülményei, ha még arra is módja nyílt, hogy őrzési helyéről kapcsolatba lépjen a külvilággal... Miután a levél szerzőségét Mindszenty a nyilvános tárgyaláson magáénak vallotta, a per konstruktőrei sokkal többet nyertek, mint egy kompromittáló adatot. E valósnak kreált közjátékkal próbálták meg – nem is sikertelenül – „hitelesíteni” a vád számos más részét is.

Ez azonban a fenti kérdésre adandó válasznak még mindig csupán az egyik fele. A másik fele már a korabeli nemzetközi politika, a hidegháborús nagyha-

dekében 4000 d[ollár]t, amely összeget én vissza fogok fizetni. Mindszenty”. *Gergely J.-Izsák L.*: i. m. 117., 465–466.

51 A verés melletti akaratbénító, ill. kábítószerek alkalmazásáról Mindszenty is szól emlékirataiban (244–245.), s innét átvéve rögzíti *Szántó Konrád*: *A meggyilkolt katolikus papok kálváriája*. Bp. 1992. 61.

52 *Gergely J.-Izsák L.*: i. m. 465. A „szöktetési kísérlet” perbeli eljárásjogi – és logikai – buktatóit jól rekonstruálja Ispánki Béla többször idézett munkájának 385–387. oldalain.

talmi metakommunikáció tartományát érinti. Kertész István, a háború utáni *Külgügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának* egykori vezetője örökítette meg – immár magyarul is olvasható könyvében – a következő történetet. Midőn a békeszerződés aláírása nyomán, 1947 kora tavaszán szóba került, hogy őt küldenék követnek az Olasz Köztársaságba, azt illetően is puhatolódzott budapesti politikai tényezőknél, hogy ne kezdjen-e tárgyalásokat Rómában a Szentszékkel való diplomáciai kapcsolatok helyreállítása tárgyában. Tildy Zoltán államfő szokásához híven mismásolt, Nagy Ferenc miniszterelnök és Gyöngyösi János külügyminiszter viszont helyeselte a kezdeményezést. De ezeknél nagyobb súllyal esett a latba a Szovjetunió budapesti követének ridegen elutasító reagálása. G. M. Puskin ezt kifejezetten tiltotta, arra való hivatkozással, hogy „a Vatikán az amerikai érdekek európai ügynöksége”.⁵³ Aligha vélekedett másként Rákosi, különösen azután, hogy fél éven át különböző csatornákon próbálkozva sem tudta elérni: valamifajta kulisszák mögötti megállapodás nyomán távolítsa el a Szentszék Mindszentyt Magyarországról. Ennek ugyan nem volt szabad kiderülnie, de ha Moszkva álláspontja szerint XII. Piust – úgymond – Washingtonból irányítják, akkor a katolikus főpásztor elleni per keretében aligha mulasztható el, hogy ebbe valami módon az Egyesült Államokat is belekeverjük.⁵⁴ A kör bezárult. A szöktetési epizód utólagos kooptálása a vádpontok közé sokkal inkább szolgálta az Egyesült Államok „köztörvényes” szintre degradált befekettetését, semmint Mindszenty „megátalkodottságának” bizonyítását.

Záró epizód. Azt, hogy Rákosi ez alkalommal a maga eszkábálta csapdába sétált bele, egy szempontból meglehetősen pontossággal rögzítette az *Osservatore Romano* közleménye, amelyet 1949 február közepén, a Mindszenty-perben kimondott bírósági ítélet, illetve egy azt követő „kommentár” nyomán tettek közzé.

„Válasz egy támadásra

Az INS jelenti Budapestről,⁵⁵ hogy Révai József, a legnagyobb magyar kommunista napilap, a »Szabad Nép« főszerkesztője, az egyik népgyűlésen kijelentette, hogy a budapesti Kormány a Mindszenty bíboros ellen emelt vádakot közölte volna a Vatikánnal és felajánlotta volna a Szentszéknek, hogy a primást szabadon engedik és Rómába küldik, amennyiben a Szentszék kérte volna a főpap szabadon bocsátását.

Révai József légből kapott kijelentései azt mutatják, hogy

1) szükségét érzik a tömegek előtt igazolni azt, amit a kormány a kardinálissal szemben merészelt tenni;

53 *Kertész István: Magyar békeillúziók 1945–1947. Oroszország és a Nyugat között.* Bp. 1995. (Extra Hungaricum) 374.

54 A Mindszenty-per nagyhatalmi politikai összefüggéseit illetően hasonló megállapításra jut Balogh Margit is. „A hidegháború kellős közepén ellene [ti. Mindszenty ellen] már az új nemzetközi politikai helyzetnek megfelelő vádakot kreáltak: az új ellenséggel, az amerikaiakkal való szövetekezéssel, kémkedéssel, összeesküvéssel, hazaárulással és valutaüzérkedéssel vádolták.” *Balogh M.: i. m.* 406.

55 Az INS, International News Service-nek a Mindszenty-per idején Budapestre akkreditált tudósítója Szatmári Jenő volt. Ld. Mindszenty József a népbíróság előtt i. m. 110.

2) a kormány szerette volna távol tartani magától a keserű poharát egy olyan pernek, amelyről most így kell számot adnia a népek, amely állítólag egyhangúan követelte az elítélést;

3) a kardinális elleni vádak olyanok voltak, hogy egy egyszerű kérelem esetén már nem szolgáltattak volna alapot a per megtartásához és az elítéléshez, viszont elegendők voltak a letartóztatáshoz;

4) nem akartak más egyebet, mint a bíboros eltávolítását – vagy a fegyházba vagy Rómába.”⁵⁶

A közlemény, bár egyes részei valóban a lényegre tapintanak, egészében több kérdést is nyitva hagy, illetve újabbakat vet fel. A forrásokból rekonstruálható kép alapján egyértelműnek tűnik: a magyar kommunista vezetés eltökélt szándéka volt Mindszenty eltávolítása. Jobban szerették volna azonban, ha fél éven át titokban folytatott „diplomáciai” nyomásuk révén, a Szentszék maga menekíti Rómába a bíborost. Ezt hozta egyértelmű nyersességgel nyilvánosságra Révai József azon a február 14-én rendezett budapesti tömeggyűlésen, mellyel az ítélet „társadalmi támogatottságát” kívánták demonstrálni. Szavai szerint: „A magyar kormány még mielőtt az eljárást megindította volna Mindszenty ellen, hivatalosan a Vatikán tudomására hozta az egész vádanyagot. Azért tette ezt, hogy a Vatikán intézkedjék, távolítsa, vigye el az esztergomi érseket.”⁵⁷ A diplomáciai csendes alkuban felkínált egérút megszellőztetésével a magyar kommunista pártvezetés nyilvánvalóan kompromittálni igyekezett a Szentszék: az – úgymond – megmenthette volna a hercegprímást, ha nagyon akarja.

Révai interpretálásában a „hivatalosan a Vatikán tudomására hozta” kitétel több mint szónoki csúsztatás. Egyszerűen valótlanság, mivel – fentebb már utaltunk rá – Magyarország és a Szentszék között nem volt diplomáciai kapcsolat.⁵⁸ Velics László római magyar követként – korábbi diplomáciai állomáshelyein létesített, illetve felújított⁵⁹ – hivatalosnak nem tekinthető magánkapcsolatai révén érintkezett a Szentszék különböző tisztségviselőivel. Velics többször panaszkodott is Rajk külügyminiszterhez címzett távirataiban, jelentéseiben,

56 Osservatore Romano 1949. febr. 16.

57 Tömeggyűléseken tiltakoztak a főváros dolgozói az imperialisták rágalmai és beavatkozási kísérletei ellen. Szabad Nép 1949. febr. 15. 1.

58 Ld. még erről: *Balogh Margit*: Egyházak a szovjet rendszerben (1945–1989). In: Magyarország a XX. században. II. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1997. 397–398.

59 Velics László (1890–1953), családi tradíciót követve lép külügyi szolgálatba, ill. diplomata pályára az első világháború idején. Részt vesz a magyar külügyminisztérium, valamint a külügyi szolgálat megszervezésében. Főbb állomáshelyei: 1921–1935 között a müncheni konzulátus vezetője, 1935-től Magyarország képviselője a Népszövetségnél, a második világháború alatt athéni követ. Magyarország német megszállásakor, 1944 márciusában állásáról lemondott. 1947 szeptemberétől 1949 áprilisáig Magyarország római követe. Ld. Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez, 1918–1945. Vál., szerk. Pritz Pál. Bp. 1994.; *Barcza György*: Diplomata- emlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. I–II. Bp. 1994. (Extra Hungariam); *Kertész I.*: i. m.

hogy vele – éppen a jelzett helyzetből adódóan – nem feltétlenül a diplomáciai protokoll szerinti rendben tárgyalnak a Vatikánban.⁶⁰

A tárgyalat kérdéskörnek szintén sajátos kül- és belpolitikai viszonyrendszerére utal egy további jellemző mozzanat. Rajk László külügyminiszterként tartott nagyszabású előadást a magyar külpolitika aktuális kérdéseiről a *Magyar Dolgozók Pártjának Politikai Akadémiáján*, 1949. február 9-én – egy nappal a Mindszenty-perben kihirdetett ítélet után. Noha a hercegprímás letartóztatása, s még inkább a per, kezdettől a nemzetközi közvéleményben is széles visszhangot kapott kérdés volt – a *Szabad Nép* naponként, terjedelmes külön rovatban idézte hosszadalmasan (és kellő torzításokkal) a legkülönbözőbb külhoni megnyilatkozásokat –, Rajk e kérdéstről szót sem ejtett előadásában.⁶¹ A hiány olyanira szembeszökő volt, hogy két nappal később külön emiatt kereste meg a külügyminisztert az MTI szerkesztője. Rajk ezúttal reagált az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, valamint „a francia kormánykörök” – rágalomhadjáratként minősített – diplomáciai tiltakozására, de továbbra is hallgatott a Vatikánt is érintő magyar kezdeményezésekről. Nyilatkozatát február 13-án adta közre a *Szabad Nép*, majd egy napra rá – mint azt fentebb idéztük –, a külpolitikai kérdésekben formálisan nem kompetens Révai József hozta nyilvánosságra, hogy Mindszenty ügyében a magyar kormány „hivatalosan” fordult a Szentszékhez.

Továbbra is nyitott kérdés viszont, hogy az „önleplezés” mozzanatát is magában hordó budapesti nyilatkozat ellenére, miért tagadta kategorikusan az *Osservatore Romano* az erre irányuló megkeresések tényét is? Hiszen a hercegprímás elleni vádak képtelenségét, alátámasztottságuk hiányát is mutatta volna, ha azok anullálásához, az ellene megindított eljárás beszüntetéséhez – úgy mond – egy vatikáni kérelem elégséges lett volna. (Erre utal is nevezett lap idézett közleményének egyik kitétele.) Aligha kétséges, hogy a Vatikán számára nem kisebb súllyal estek latba az ügy nemzetközi politikai összefüggései, mint a kánonjogi megfontolások. Azaz nem csak politikailag jelentett volna „meghát-rálást” XII. Pius pápa számára, ha alkuba bocsátkozik egy általa a posztjára állított érsek és bíboros ügyében.

E szempontot respektálva a Szentszéknek – különösen a már meghozott elmarasztaló ítélet után (!) – ahhoz fűződött érdeke, hogy tagadja a Mindszentyt „kiajánló” kezdeményezés tényét. De már ez a „logikai” okfejtés is inkább tartozik a vélekedések birodalmába, semmint a dokumentumokon alapuló magyarázatok körébe. Ezen a ponton egyelőre be kell rekesztenünk a történet feltárását, mivel legfeljebb alá nem támasztható feltevéseket vehetnénk papírra. A „másik oldal” szempontjait is magában foglaló, történetileg respektálható válasz, amely a *Vatikáni Titkos Levéltár* iratainak a feltárásán alapulhat, még várat magára.

60 MOL M-KS. 276. f. 65/352. ő. e.

61 Az előadás szerkesztett változatát A magyar külpolitika útja címmel másnap, 1949. febr. 10-én 3. oldalán közölte a *Szabad Nép*.

GYÖRGY GYARMATI

THE FAILURE OF THE 'DIPLOMATIC' SETTLEMENT OF THE
MINDSZENTY AFFAIR

The essay returns to one of the turning points in the life of József Mindszenty, Archbishop of Esztergom, who headed the Catholic Church in Hungary after the Second World War. In 1948 the Communist Party, striving to achieve one-party rule, pursued an increasingly vehement campaign of defamation against Mindszenty. The campaign culminated in the arrest of the churchman at Christmas-time. In the following year (1949), Mindszenty was sentenced to life imprisonment after a political trial. Historians have already explored the domestic political aspects of the story in detail. This essay supplements their works by illuminating the foreign policy aspects. This is made possible by the material that has survived in the Communist Party leader Mátyás Rákosi's "own archives" and the documents of the political police force, a body that was directly supervised by him. It is only in the last decade that these sources have become available to researchers.

According to these sources, the Communist Party leadership was determined to remove the Catholic archbishop from Hungarian public life. Initially, however, this was not to be achieved by imprisoning him. The party leadership believed that a vehement campaign of slander against the archbishop would lead Mindszenty to flee the country. When this appeared increasingly unlikely, the party leadership strove to convince the Holy See to remove Mindszenty from Hungary. It conducted "behind the scenes" diplomacy on two fronts. Firstly, it conveyed its wishes through Hungarian priests and theologians travelling to Rome. Secondly, it repeatedly ordered Hungary's ambassadors in Rome and Paris to attempt through confidential channels to persuade Pope Pius XII that Archbishop Mindszenty should be removed from Hungary or summoned to the Vatican. In the end all these actions came to nothing.

It was not just this rejection that upset Rákosi. Another sour point for him was that, after his very public allegations, even the aggressive stand of the police was unable to prove that a crime had been committed. Although the police ravaged the archbishop's palace in Esztergom and arrested Mindszenty's personal secretary as well as dozens of other priests, they could produce no evidence. Finally, therefore, Mindszenty himself was arrested. It was hoped that his arrest would compel the Vatican to seek some kind of *modus vivendi*. The Holy See rejected this "final offer" made while the head of the Hungarian church was in prison. The Communist Party leadership had not been prepared for this. Thus, seeking to prove the truth of the allegations, the authorities began a show trial of Mindszenty, culminating in the sentence of life imprisonment.

HUDI JÓZSEF

A veszprémi polgárság könyvkultúrája a 18–19. században

A magyarországi könyvkultúra újkori történetének irodalmát mindmáig sajátos egyoldalúság jellemzi. Amíg a gazdag főúri könyvtárakról, továbbá a szerzetesrendi, érseki és püspöki könyvtárakról könyvtárnyi irodalom keletkezett az elmúlt másfél száz évben, addig a köznemesség műveltségét tükröző könyvekről már jóval kevesebb tanulmány készült. A városi polgárság könyvkultúrájáról még kevesebbet tudunk, mivel sem a művelődéstörténeti munkák, sem pedig a magyar honfoglalás millenniumára készült megye- és városmonográfiák nem fordítottak figyelmet a polgárok magánkönyvtáira.¹

Az újkori magyar polgári könyvgyűjtési, olvasási szokások rendszeres feltárására és közzétételére elsőként az 1979-ben szerveződött szegedi könyvtártörténeti műhely vállalkozott.² A szabad királyi városokra korlátozódó, s időben is lehatárolt (az 1720-as évekig terjedő) vizsgálat elsősorban az előző korszak művelődéstörténetét gazdagítja. Ugyanakkor felveti a mezővárosi könyvkultúra vizsgálatának szükségességét is. E téren eddig ugyanis csak részeredmények születtek.³ Az inventárium típusú, a történeti sta-

1 A kutatás korábbi és mai helyzetét tükrözi *Szarvasi Margit*: Magánkönyvtárak a XVIII. században. (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei). Bp. 1939. *Szarvasi M.* a polgárságot a szabad királyi városok polgárságával azonosította, s csak a kölcsönkönyvtárakkal foglalkozott (i. m. 95–96.). *Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy András*: Magyar könyvtártörténet. Bp. 1987., amely hasonló szellemben közelítette meg a témát. A Magyarország vármegyéi és városai c. millenniumi sorozatot Borovszky Samu szerkesztette; a dunántúli megyék közül Esztergom, Győr és Vas vármegye története jelent meg.

2 A műhely programjáról és első eredményeiről *Monok István*: XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése, nyilvántartása és publikálása). Magyar Könyvszemle 1988. 78–82. Az újabb eredmények rendszerező összefoglalása európai összehasonlítással: *Farkas Gábor*: A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai. Magyar Könyvszemle 1992. 100–120.

3 A mezővárosok olvasáskultúrájához is számos adalékot nyújt *Bodolay Géza*: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp. 1963., valamint *Fülöp Géza*: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978., továbbá *Kókay György*: Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Hrg. von Herbert G. Gopfert–Alberto Martino–Reinhard Wittman. Wiesbaden, 1990., magyarul *Uő*: A könyvkereskedelem Magyarországon. Bp. 1997.; *Uő*: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. A városi levéltárak hasznosítható irattípusairól eligazítást nyújt *Dóka Klára*: A könyvtörténet levéltári forrásaiból. Könyvjegyzékek Budapest Főváros Levéltárában. Magyar Könyvszemle 1982. 141–150. A hazai és nemzetközi szakirodalmat felhasználva az alfabetizációs kutatások összefoglalását adja *Tóth István György*: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarorszá-

tisztika módszereivel is vizsgálható 18–19. századi forrásoknak az összegyűjtésére és elemzésére még lokális szinten sem került sor.⁴

Veszprém megyében még az átlagosnál is rosszabb a helyzet: a millenáris megyemonográfia – bár tervezték – nem készült el, s a városok közül is mindössze Pápa monográfiája jelent meg, amely a polgárság 18. századi könyvkultúrájával egyáltalán nem foglalkozott.⁵

Veszprém újkori várostörténetét a nagyközönség először Véghely Dezső városi főjegyző, történész 1886-ban *Emléklapok...* címmel megjelent közigazgatástörténeti munkájából ismerhette meg. A szerző behatóan ismertette a város jogviszonyainak és igazgatástörténetének alakulását, de a város műveltségi viszonyaira kevés gondot fordított – a polgárok könyvkultúrája pedig egyáltalán nem érdekelte.⁶

A városmonográfiát helyettesítő színvonalas tanulmánykötet, a báró Hornig Károly veszprémi püspök támogatásával megjelent *Veszprém múltja és jelene* a 18–19. századi műveltségi viszonyokat intézményi aspektusból – az iskolarendszer, társadalmi egyesületek oldaláról – világította meg, a könyvtáruggal külön nem foglalkozott.⁷ A két világháború közötti és utáni időszak reprezentatív művei az Árpád- és a török kor kultúrtörténetéhez hoztak újabb adalékokat.⁸ Az elmúlt két évtizedben a várostörténet szórványos,⁹ míg a nyomdászati, könyvkereskedelmi, egyleti és alfabetizációs kutatások részletes adatokkal járultak hozzá a késő rendi társadalom könyvkultúrájának megismeréséhez.¹⁰

gon. Bp. 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) A részletes bibliográfia: 301–318. A korszak sajtótörténetét feldolgozta: A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Szerk. Kókay György. Bp. 1979.

4 A mezővárosi forrásokat hasznosító kiadványok közül néhányat emelünk ki. *Tárkány Szűcs Ernő*: Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961.; *Németh Zoltán*: Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán 1759–1847. Debrecen, 1983.; *Kocsis Gyula*: 18. századi ceglédi végrendeletek. In: Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédéről. Szerk. Kocsis Gyula. Cegléd, 1993. (Ceglédi füzetek 28.) 5–31. *Horváth József* győri könyvtáros 3 kötetben közzétette a győri 17. századi végrendeletek javarészét (Győri végrendeletek a 17. századból. I–III. Győr, 1995–1997.), s megkezdte a 18. századi végrendeletek és inventáriumok feldolgozását is. Szakdolgozata inventáriumok alapján 3 nagyobb és 12 kisebb győri magánkönyvtárat mutat be a 18. századból. *Horváth József*: Adalékok a XVI–XVIII. századi Győr könyvkultúrájához. (Magánkönyvtárak). Győr, 1994. (ELTE BTK szakdolgozat.) A 19. század első felének keszthelyi olvasáskultúráját 176 inventárium ismeretében, 30 könyvet is tartalmazó inventárium, továbbá az adóösszeírások és iskoláztatási viszonyok alapján mutatta be *Király Ferenc*: Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében. (Adatok egy dunántúli kisváros olvasástörténetéhez). In: Művelődéstörténeti tanulmányok 1990. Szerk. Turbuly Éva. Zalaegerszeg, 1990. (Zalai Gyűjtemény 31.) 163–191.

5 Pápa város egyetemes leírása. Szerk. Kapossy Lucián. Pápa, 1905. (Reprint kiadás: Pápa, 1989.)

6 *Véghely Dezső*: Emléklapok rendezett-tanácsú Veszprém város közigazgatási életéből. (Az 1875-ik évi jelentés töredéke). Veszprém, 1886.

7 *Veszprém múltja és jelene*. Veszprém, 1912. A kötet török kori történeti fejezetét rövidesen meghaladta egy monografikus feldolgozás. *Erdélyi Gyula*: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913.

8 *Gutheil Jenő*: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1977.; *Hungler József*: A török kori Veszprém. Veszprém, 1986.

9 *Hungler József*: Veszprém településtörténete. Veszprém, 1988.

10 A szerző fontosabb idevonatkozó munkái: *Hudi József*: Veszprémi folyóiratok 1848 előtt. Horizont 1985. 2. sz. 32–36.; *Uő*: A Veszprémi Olvasótársaság története 1841–1844. (Adalékok a

Jelen dolgozatunk – mely egy hosszabb tanulmány rövidített változata – az elmúlt két évtized levéltári kutatásaira építve szeretné bemutatni a rendi értelemben vett veszprémi polgárság magánkönyvtárait, olvasási szokásait, ízlését; a veszprémi könyvtörzsek és nyomdászok könyvkultúrában betöltött szerepét. Nem kívánunk foglalkozni a városban székelő katolikus püspök, sem a káptalan tagjainak magánkönyvtáraival, a megyeszékhely kolostori-szerzetesi könyvtáraival, továbbá a nemesi és nem nemesi értelmiségiek magánkönyvtáraival, melyek nagyságrenddel különböznek a polgárok könyvtáraitól. Külön kutatási témának tekintjük a városban élő, polgárjoggal nem bíró zsidóság könyvhasználatának, művelődésének kutatását is.

Veszprém a 18–19. században

A 16–17. században a királyi és a hódoltsági Magyarország közti ütközőzónában fekvő Veszprém – megerősített várának köszönhetően – fontos szerepet játszott a Balatontól északra húzódó végvári rendszerben. Mint királyi végvár, tartósan magyar kézen maradt, s ennek köszönhetően a város megőrizte gazdasági, társadalmi és hatalmi pozícióit. A katolikus földesurak, a püspök és a káptalan – miután 1552-ben elmenekültek székhelyükről – hosszú időre elvesztették befolyásukat, szabad utat engedve a reformáció terjedésének. A 17. században Veszprém már nemcsak a királyi végvári vonalnak, hanem a dunántúli reformátusságnak is erős bástyája volt.

A 18. század elejétől kezdve a város arculata gyökeresen megváltozott. Veszprém 1702-ben elvesztette végvár-jellegét, a földesurak újjászervezték hatalmukat, s a Habsburg birodalmi kormányzat támogatását élvezve, megkezdték és sikeresen folytatták a rekatalizálást. Sikerüket garantálta, hogy a veszprémi püspökök mint örökös főispánok 1773-ig a megye legfőbb közjogi méltóságát, a főispáni tisztelet is betöltötték, s a megye politikai életét alapvetően meghatározták.¹¹

Veszprém megyei reformkori egyletek történetéhez). A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1986. 451–475.; *Uő*: Veszprémi könyvkereskedők a XVIII–XIX. században. Horizont 1988. 2. sz. 26–29.; *Uő*: Irni tudás Veszprém vármegyében a XIX. század közepén. In: A Dunántúl településtörténete. VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon. (XI–XIX. század). Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 457–465.; *Uő*: Alfabetizáció és írásbeliség a 18–19. században. Rubicon 1990. 5. sz. 16–17.; *Uő*: A Veszprém megyei sajtó kezdetei (1788–1847). Limes 1990. 2. sz. 77–90.; *Uő*: Alfabetizáció és társadalom a XIX. századi Veszprémben. Levéltári Szemle 1995. 4. sz. 38–46. A továbbiakban e művekre csak a legszükségesebb esetben hivatkozunk. Az 1846-ban Veszprémben letelepedett Georgi-könyvkötőcsalád történetét feldolgozta *Hogya György*: *Öt nemzedék a könyvkötészet szolgálatában*. Veszprém, 1987. A könyvkötészet fejlődését áttekintette *Koncz Pál*: *Könyvtörzsek a 18–19. századi Veszprém megyében*. (Előzetes kutatási jelentés). Magyar Könyvszemle 1992. 332–346. Reformkori sajtótörténeti adatokat is hoz *Szeglety Illdikó*: *Veszprém megye nyomdászata 1860–1920*. Veszprém, 1978.

11 Az örökös főispáni tisztségről – közte a veszprémiről – ld. *Fekete Lajos*: *A vármegyei tisztikar a XVI–XVII. században*. Bp. 1914. 22–28. A veszprémi püspökök Koller Ignác (1762–1773) haláláig „comes perpetuus ac supremus” címmel gyakorolták a főispánságot; Mária Terézia az új püspököknek, Bajzáth Józsefnek (1777–1802) már nem adott főispáni kinevezést, hanem világiakra bízta a megye irányítását. Vö. *Gutheil J.*: i. m. 118.

Az egyházi földesurak egyik legfőbb törekvése kezdettől fogva a város jogviszonyainak a rendezése volt, amely három eltérő jogállású társadalmi csoport: a várkatonaság (*presidarii*), a nemesek (*nobiles*) és a polgárok (*cives*) kötelezettségeinek és jogainak meghatározását, egyúttal a szabad végvári élet utolsó nyomainak eltüntetését jelentette.¹²

A városiakkal 1702-ben kötött első szerződés (*contractus*) biztosította a város önkormányzatát (kapitány, bíró és 12 tagú tanács választása), de a lakosok gazdasági jogait alaposan megnyirbálta. Földesúri kilenced és tized (vagy váltságösszeg) fizetésére kötelezte őket, s a korábbi szabad bormérést – megélhetésük egyik fő forrását – fél évre csökkentette. A káptalan pedig a legeltetési jogot korlátozta. Bár a lakosok mentesültek a robotkötelezettség alól, de a levélhordásból, a karhatalmi és bandériumállítási feladatokból ki kellett venniük a részüket. A szerződés hatályba lépésével megkezdődött az egykor kiváltságos katonáskodó réteg lesüllyedése az adózó polgárságba.

Gróf Esterházy Imre püspök tovább növelte a földesúri befolyást: az 1723. évi kontraktusban már csak negyedévi bormérést engedélyezett a polgároknak, s két évvel később külön szerződést kötött a püspöki telken élő nemesekkel, akiket kivett a városi tanács joghatósága alól.

Veszprém város helyzete Padányi Bíró Márton püspöksége (1745–1762) alatt tovább romlott: 1748-ban megerősítette az Esterházy-szerződést, ugyanakkor évi 700 forint összegű adót vetett a városi adózókra. Súlyosan megsértette a városi autonómiát azzal is, hogy csökkentette a város bíraskodási jogkörét és a tisztújításon 1748-tól kezdve a bíró jelölésének jogát magának tartotta fenn.¹³

A város makacsul ellenszegült Bíró törekvéseinek, de pert veszített ellene. A földesurak minden fórumon megakadályozták azt is, hogy a város a szabad királyi városi rangot megszerezze. Az 1746–1836 között zajló, meg-megújuló, hatalmas költségeket felemésztő jogi küzdelem végül is nem járt eredménnyel.¹⁴

A földesurak várospolitikáját a 18. század derekáig a rekatolizációs törekvések határozták meg. 1716-ban betiltották a reformátusok szabad vallásgyakorlatát, s ettől kezdve – etnikai hovatartozástól függetlenül – csak katolikusnak adtak letelepedési engedélyt; a céhek csak katolikusokat vehettek fel tagjaik sorába. Ugyanakkor a közvetlenül földesúri joghatóság alá tartozó görögök és zsidók letelepedését megengedték, aminek következtében az önálló községbe tömörülő zsidóság a század végére már jelentős gazdasági befolyásra tett szert.

A török uralom utáni újjáépítési folyamat eredményeként egy többnemzetiségű, többfelekezetű (de katolikus többségű), magyarországi mértékkel mérve fejlett város jött létre, amelyben a türelmi rendelet (1781) végrehajtása után a felekezeti ellentétek háttérbe szorultak. 1785-ben – az első hivatalos népszámlálás idején már 7082 személy – az 1720-as népesség kb. háromszorosa – élt a városban.

12 A város jogviszonyainak 18. századi alakulását részletesen bemutatja *Lukcsics József: Veszprém város újkori története (1552–1912.)*. In: *Veszprém múltja és jelene* i. m. 33–69., kül. 52–64. Vázlatos áttekintésünket az ő munkája alapján készítettük.

13 *Lichtneckert András: Veszprém társadalmi és önkormányzati testületei a XIX. század közepén*. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Szerk. Kredics László. Veszprém, 1984. 315.

14 Erről részletesebben *Solymosi Erzsébet: Veszprém harca a szabad királyi városi jogállásért*. In: *Veszprém megyei honismereti tanulmányok*. XIV. Szerk. Hadnagy László. Veszprém, 1990. 7–27.

A lakosok közül 5038 fő, a népesség 77,13%-a volt katolikus – a protestáns felekezetűek közül a reformátusok voltak túlsúlyban. A lakosság felekezeti megoszlása hosszú távon a következőképpen alakult:¹⁵

1. táblázat

Veszprém felekezeti megoszlása a 18–19. században

Vallási felezetek	Tagjaik száma és aránya					
	1757	%	1818	%	1847	%
1. Római katolikus	3316	68,5	6233	72,4	11 176	80,7
2. Református	1319	27,2	1550	18,0	1 310	9,5
3. Evangélikus	179	3,7	208	2,4	484	3,5
4. Görögkeleti	19	0,4	36	0,4	13	0,1
5. Izraelita	12	0,2	584	6,8	863	6,2
Mindösszesen:	4845	100,0	8611	100,0	13 846	100,0

A táblázat jól érzékelteti, hogy a 18. század közepére kialakult felekezeti viszonyok alapján nem változtak, bár módosultak, s a demográfiai folyamatok a protestánsokat hátrányosan, a katolikusokat és az izraelitákat előnyösen érintették.

Az 1780-as évektől, a nemzeti irodalom és kultúra kibontakozásától kezdve Veszprémet a köztudat már elsősorban az adott régió kulturális, igazgatási és gazdasági centrumaként emlegette. A vallásháború megszűntével minden felekezet tartott fenn elemi népiskolát (legkésőbb, 1805-ben a zsidóság szervezett elemi); a városban katolikus gimnázium, s papi szeminárium működött – a reformátusok az 50 km-re lévő pápai református kollégiumban, az evangélikusok a soproni liceumban folytathatták tanulmányaikat.¹⁶

A város egyszerre volt az állami adminisztrációnak (sóhivatal, posta, hadkiegészítő parancsnokság); a püspöki, a református egyházmegyei, a vármegyei igazgatásnak, valamint a két földesúri uradalomnak a központja.¹⁷

A város piaca felvevőhelye volt a Balaton környéki vármegyék gabonájának, borának, a Bakony fájának és az ipari termékeknek. Fejlettsége révén a magyar városnáló-

15 Az 1757. évi adatokat közli *Ila Bálint-Kovacsics József*: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. 397., az 1818. évit *Lichtneckert A.*: i. m. 319. Az 1847. évi adatokat Rosos István alispán 1847. évi nyomtatott alispáni jelentéséből vettem: N. Veszprém megye első alispánjának Szent Király Szabadgyai Rosos István úrnak a megye állapotjáról 1847-ik évre készített hivatalos jelentése. Veszprém, 1848. 2.

16 Az 1805-ben megszervezett veszprémi zsidó elemi iskola az első mezővárosi nyilvános izraelita elemi iskola volt a megyében. Történetét feldolgozta *Szép Lipót*: A veszprémi izraelita hitközség iskolájának története 1805–1905. Veszprém, 1905. Ezt követően 1826-ban Pápán, 1828-ban Palotán létesítettek izraelita elemi iskolát. Vö. *Hudi József*: A Veszprém megyei zsidóság elemi oktatása a reformkorban. Megyei Pedagógiai Híradó 1984. 3. sz. 11–17. A pápai kollégium történetének újabb feldolgozása: A pápai kollégium története. Szerk. Trócsányi Zoltán. Bp. 1981.

17 Veszprém a 18. század végére vált a megye közigazgatási székhelyévé; előtte felváltva hol Pápán, hol Veszprémben tartották a megyegyűléseket.

zatban a 10., míg a bakonyalji Pápa – a nagy rivális – csupán a 38. helyet foglalta el a 19. század elején.¹⁸

A kialakult hatalmi viszonyokat pontosan tükrözte a városi tér használata: a földesurak a 18. század második felében már a várban székeltek, itt kapott helyet a középületeknek egy része: az állandó vármegyeháza (1763), a katolikus gimnázium (1711), a papi szeminárium, az agg papok háza, a plébániaház és a vármegyei elit lakóházainak egy része, míg a város két piacteret övező épületeket a polgári és a nemesi elit bírta.

Az iparosok zöme a Cserhát városrészen, a módosabb polgárság a Hosszú (ma Jókai) utca két oldalán és a piactereken épült egyemeletes házakban lakott. Az 1710-es években a várból elűzött református polgárok zöme a jeruzsálemhegyi városrészen, míg a környező német (Bánd, Herend, Márkó, Veszprémfajszt stb.) és magyar településekről (Rátót, Szentkirályszabadja stb.) beszivárgó, a távolabbról beköltöző iparos és paraszti réteg tagjai a káptalani városrészen, az ún. Tizenháromvárosban és környékén (a mai Dózsavárosban) telepedtek le.

A városi önkormányzatot az iparos és kereskedő polgárság tartotta kézben, amely a város lakosságának csak kisebb részét – közel egyharmadát – tette ki. 1720-ban a polgári renden lévők az adózó lakosság 31%-át, 1828-ban mintegy 38%-át alkották. A lakosság mintegy 11–12%-át kitevő nemesek külön községbe szerveződtek, saját előljáróságot (bíró, perceptor, bor- és utcabírák, hadnagy stb.) választottak, s 1848-ig külön önkormányzati életet éltek.¹⁹

A városi választójoggal csak a *polgárjogot* szerzettek élhettek, a *tanácsba* azonban csak a legvagyonosabb iparosok és kereskedők kerülhettek. A polgárjog megszerzéséhez hosszú út vezetett: a messziről jött előbb letelepedési engedélyt szerzett a földesúrtól, majd miután szakmát tanult, s céhes iparos vagy kereskedő lett, kérhette a tanácstól a polgárjogot. A polgárjog segítségével bekerülhetett a külső testületekbe (a hatvanosok testületébe, majd a külső tanácsba), onnan pedig a városi tanácsba. A tanácsosi tagság (a tanácsnoki tisztség) megszerzése természetesen csak kevesek számára sikerült, de aki elérte, élethosszig betölthette a tisztséget.

A polgárjog megszerzéséhez felvételi díjat (ún. polgártaxát) kellett fizetnie.²⁰ A felvett polgár esküt tett, ezzel a fegyveres polgárság tagjává vált, ami azt is jelentette, hogy a szolgálatra alkalmas egyéneknek díszes egyenruhát és fegyvert kellett készíttetniük,

18 *Bácskai Vera–Nagy Lajos*: Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. Ethnographia 1978. 217–230.

19 *Hudi József*: Veszprém mezőváros nemesi községének önkormányzata a 18–19. században. In: Mezőváros – kisváros. A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája 1990. június 23–25. Szerk. Mikó Zsuzsa. Debrecen, 1995. (Rendi társadalom – polgári társadalom 4.) 115–121. Az egységes városi közigazgatás megteremtéséről *Lichtneckert A.*: i. m. 313–334. (Az új városi képviselőtestület megválasztása 1849. jún. 26-án történt.) Érdeklenség, hogy 1829-ig a perceptor (itt: pénztáros) volt a nemesi communitas vezetője; ebben az évben választottak először bírót.

20 Bainer András győri német varga 1755-ben Árvai Sándor püspöki tiszttartótól kapott letelepedési engedélyt, s miután felvették a német vargák céhébe, a polgárjogot is megszerezte. Felvételkor 6 forintot fizetett, ennek felét a városi pénztárba tették, felét a tanácstagok közt osztották szét. 1781-ben Czekkel Ignác csehországi szappanosmestert incolatusa (letelepedési engedélye) felmutatása után, 4 forint purgerpénz lefizetése ellenében vették fel a polgári testületbe. A jegyzőkönyv a ténnyel következésképpen rögzítette: a „városi emberek közé bévéttetik mind azon kötelességgel, mint más városi személyek”. Vö. *Hungler J.*: Veszprém településtörténete i. m. 181., 204.

hogyan az egyházi szertartásokon (pl. úrnapiján) és világi ünnepeken (pl. a főispáni beiktatáson) a magyar vagy német vezényelt században szolgálattal láthassanak el.²¹

A céhek és kereskedő grémiumok tagjainak erkölcsileg példamutató életet kellett élniük; a mesteremberek gazdasági és társadalmi kötelezettségét a király által kiadott céhtörvények pontosan előírták.

A veszprémi polgárság a városi népesség iskolázott rétege volt, amely az elemi ismereteken kívül a gyakorlatban – az inas- és legényélet idején – megszerezte a szükséges szakismereteket is. A műhely és kereskedés, a céhek, a város, a hegyközség és az egyházközségek adminisztrációjának intézése az írni-olvasni tudást fokozatosan a mindennapi élet részévé tette a 18. században.

A megtett út egészét nehéz statisztikailag mérni. Bizonyos, hogy a 18. század elején, pl. az 1715. évi adóösszeírás idején az adózó polgárságnak csak töredéke tudott írni. Egy évszázaddal később már lényegesen más volt a helyzet. 1815-ben, amikor a polgári és paraszti renden lévő adózóknak dönteniük kellett, hogy folytatják-e a szabad királyi városi rangért indított küzdelmet, a szerződést aláíró 763 főből 357 (46,79%) tudta aláírni a nevét. Az azonosítható 109 német adózó esetében még magasabb volt az arány: e rétegből 92 személy (84,40%) írta alá a nevét, s csak 17 fő rajzolt a neve mellé keresztet.

A rendi korszak végén, 1848-ban, a céhek (hiányos) adatszolgáltatása szerint az inasoknak 74,42%-a, a legényeknek 64,95%-a tudott írni. A leendő eszmiadiákról – az egyik legnépesebb társaságról – például azt is megjegyezték, hogy „írni sorsokhoz képest tudnak”; a fazekas céh-ifjúságról pedig azt, hogy „írnya többnyire valami keveset mindenki tud”.²² Az alfabetizáció folyamatának vizsgálata azt bizonyítja, hogy a Veszprém városi polgárság körében már a 18. században végbement a kulturális forradalom: a század végére a polgárság többsége írni-olvasni tudóvá vált. A „take off” viszonylag rövid távon – mintegy két-három nemzedéknyi idő alatt – jelentős eredményeket hozott. A siker a városi polgárság nemesi és nem nemesi tagjainak közös erőfeszítéséből született. Az iskoláztatás elfogadásában jelentős szerepet játszott a nemesi kulturális minta, amely elősegítette a mobilitási esélyek növelését.

Az alábbiakban e hosszú távú kulturális folyamat jellemzőit szeretnénk bemutatni részben a polgári magánkönyvtárak, részben a könyvkötők-könyvkereskedők, részben pedig a helyi sajtó működésének áttekintésével. A hanyatló rendiség korszakát két periódusban vizsgáltuk meg. Az első periódus felső határát – a „hosszú” 18. század jellemzése érdekében – a napóleoni háborúk végéig, az állandó magyar olvasóközönség kialakulásától ki. A reformkor időszakát szintén tágabb kontextusban vizsgáltuk.

21 1815-ben, a szabad királyi városi rang adományozásáért írt kérelemlevélben a városiak ki mondják, hogy az önkormányzat „már régen a szabad királyi városok formájára van szervezve”: az első fokú bírósági jogkörrel felruházott városi tanács egy rendes bíróból és 11 tanácsbeliből áll; a külső tanács szintén 12 tagú (deputátusok), míg a választott polgárság testülete 60 tagú (hatvanosok). Az adminisztrációt a „törvénytudó” fő- és aljegyző végzi. A fegyveres polgárságról a következőket írják: „szükség esetére vagy magyar és német polgárokból össze állott, megkülönböztetve szedett, egyforma ruhában öltözött, felkészített, s jól gyakorlott, mintegy 120 fejből álló polgári katonasága török muzsikával, a józan politíának fenntartására”. Vö. *Hudi József*: Veszprém társadalmi-gazdasági helyzete és önkormányzata a XIX. század elején. Veszprémi Szemle 1994. 2. sz. 15–20., az idézet 16–19.

22 *Hudi J.*: Alfabetizáció és társadalom i. m. 40–42.

A polgárok könyvei a 18. században

A mezővárosi polgárság könyveinek felméréséhez több forrástípus is rendelkezésünkre áll. A hagyatéki leltárak, árverezési jegyzékek, vagyonösszeírások, az árvák javainak inventáriumai, a gyámi számadások egyaránt tartalmazhatnak könyvekkel kapcsolatos adatokat. Lehetséges forrásként szóba jöhetnek még a végrendeletek, de tapasztalataink szerint ezekben csak igen ritkán emlékeztek meg az egész vagyon szempontjából kis értékű könyvekről.²³ Pedig éppen az előbb említett forrásokból tudjuk, hogy a végrendelező polgároknak voltak könyveik.

Veszprém megye legfejlettebb mezővárosai közül Pápa 18. századi tanácsi iratai a második világháború alatt elpusztultak, egyedül a Veszprém városi közigazgatási iratokban található inventáriumok lehetnek segítségünkre.

Először is azt kell leszögeznünk, hogy a kor embere a kéziratot köteteket és nyomtatott műveket egyaránt megbecsülte. A mesteremberek gyakran saját számadásukat is a könyvkötőnél vásárolt jegyzőkönyvbe vezették. Ha városi tisztséget töltöttek be, gyámtyaként füzet formára összefűzött papírlapokra, vagy előre bekötött jegyzőkönyvekbe jegyezték fel a számadási tételeket. A 18. század második felében divat volt a diáriumok vezetése: a kisalakú jegyzőkönyvbe recepteket, nótákat, hasznos tudnivalókat egyaránt feljegyeztek. De feljegyzéseket készítettek a kalendáriumok és a biblia üresen hagyott oldalaira is. A diákok körében elterjedtek a kéziratot tankönyvek, amelyek a nyomtatott műveket helyettesítették, s éppúgy öröklődtek apáról fiúra, mint a ruhadarabok.

A mesteremberek, illetve családtagjaik könyvei az 1750-es évektől kezdve fordulnak elő a különféle összeírásokban és számadásokban; magyar és német polgárok, férfiak és nők egyaránt forgatták az olcsóbb kiadású (20–30–50 dénáros) könyveket, de arra is akad példa, hogy az 1 forintnál drágább könyveket is megvásárolták. A köteteket, értéküktől függetlenül megbecsülték. Az árveréseken még a „dib-dábnak”, „haszontalanak” nevezett könyvek is elkeltek néhány garasért.

Még az idejétmúlt kalendáriumokat is megtartották, mert mindig akadt bennük szórakoztató olvasmány. A veszprémi polgárság könyveinek időbeli megoszlását a 2. táblázat mutatja.²⁴

A statisztikába – amely a polgárságnak csak töredékét jeleníti meg – kizárólag azokat a könyveket vettük fel, amelyek az összeírásban számszerűen jelölve voltak. Számos esetben csak körülírták a könyvek meglétét, de közelebbit nem jegyeztek fel róluk. Ezeket az adatokat figyelmen kívül kellett hagyni.

Az árverési jegyzőkönyvek esetében csak a volt tulajdonost vettük nyilvántartásba. Ha figyelembe vesszük, hogy a tankönyveket, vallási irodalmat nemzedékeken át használták, a közelebbiről megismert 319 könyvet sok száz, sőt több ezer ember forgathatta az idők folyamán.

23 Rémai Lászlóné: A női végrendeletek Veszprém vármegyében a XVIII. században. In: Veszprém megyei honismereti tanulmányok. XVIII. Szerk. Hudi József-Tóth Dezső. Veszprém, 2000. 107–138. A szerző is kiemeli, hogy Török Éva kenesei lakos 1798-ban „azon ritka végrendelezők közé tartozik, aki bibliáját és zoltároskönyvét is örököltette”. (I. m. 109.)

24 A statisztikát a Veszprém Megyei Levéltárban (= VeML) őrzött Veszprém Városi Levéltár alábbi állagaiból gyűjtött könyvjegyzékek alapján állítottuk össze: V. 101. b. Veszprém város közgyűlési iratai., V. 102. b. Veszprém város tanácsülési iratai., V. 102. c. Különbféle írományok., V. 102. j. Végrendeletek., V. 102. m. Gyámügyi iratok.

2. táblázat

A veszprémi polgárság inventáriumokból ismert könyvei (1754–1820)

Évtized	Tulajdonos	Könyvek száma	Átlag
1751–1760	3	12	4
1761–1770	6	11	2
1771–1780	5	10	2
1781–1790	18	71	4
1791–1800	9	47	5
1801–1810	16	128	8
1811–1820	11	40	4
Mindösszesen	68	319	5

A leltárakból kitűnik, hogy az elröngyölödött műveket sem dobták el. Megbecsült helyük volt a házon belül. Sommerfeld András német szíjjártó felesége, Csögör Julianna például az 1780-as években 8 imádságos könyvét a kis szobában lévő almáriumban tartotta.²⁵ Nemezszer a könyvkötő vette meg az árverésen, a „kótyavetyén” az „avított könyveket”, hogy bekötte újra hasznosítsa azokat.²⁶

A vizsgált 7 évtized alatt *nőtt a könyv jelentősége* a polgárok körében: a mesteremberek, kereskedők közül többen vásároltak könyvet, s valamelyest *nőtt az olvasók tulajdonában lévő művek száma is*. Míg az 1780-as évek végéig általában egy-két könyvet tartottak, a következő évtizedben már 6–8–15 kötet sorakozott az almárium polcán. Kajdi József vargamesternek 1793-ban pl. 7 vallási könyve volt, Franz Pál varga kezén már 15 könyvet találtak.²⁷ Az utóbbi a biblián és imádságoskönyveken kívül négy életrajzot (*Krisztus élete, Szentek élete, Szent Ferenc élete, Calasancius élete*) is őrzött.

A könyvek *műfaji összetétele* azonban szinte semmit sem változott. *A vallási, ájtatos irodalom megőrizte vezető szerepét*. Az ima- és énekeskönyvek, a szentek életéről szóló művek vezetnek. Arra is felfigyelhetünk, hogy többen bibliát is tartottak: Milner Gottlieb mesterember (1754), Pukolai Ádám szíjjártómester (1781), Frankovics János tobakos (1791), Péter János posztós (1795), Bajnóczy János városi tanácsnok (1797), özvegy Tóth Jánosné Kajdi Éva (1799), özvegy Rostási Józsefné Botlik Erzsébet (1806), Németh (Dobos) Gergely csizmadia (1807), özvegy Richter Jánosné (1810) – az utóbbi bibliájának becsértéke 4 forintot tett ki.

25 VeML V. 102. c. Fasc. XVII. N° 65. Csögör Julianna a szentkirályszabadjai református magyar Csögör családból származhatott, 1788-ban hunyt el. Férje német anyanyelvű volt. A hagyatékban 4 imakönyvről tudjuk, hogy német nyelvűek voltak, ezeket Amptimonné vette 9 krajcárért, mivel „avítottak” voltak. A magyar nyelvű, s jobb állapotú könyveket a „kis leánya” vitte el.

26 Zirczen Mihály veszprémi patikus ingóságait 1800. ápr. 2-án árverezték el. Ekkor „Horváth kontraktor”, helyesebben Horváth Mihály kompaktor (könyvkötő) 33 krajcárért jutott a 128. tételes szám alatt licitálásra bocsátott könyvekhez, melyeket Tóth Mihály városi jegyző „mindenféle kalendariom és rongyos könyv” megjelöléssel illetett. VeML V. 102. c. Fasc. XXXIV. N° 14. Zirczen Mihály ingóságai árverése (1800).

27 VeML V. 102. c. Fasc. XIX. N° 81. Kajdi József vargamester hagyatéka összeírása (1793); Fasc. XXII. N° 48. Franz Pál varga hagyatéka (1798).

Az értékes könyvek – mint több adat mutatja – családon belül öröklődtek, bizonyos részüket fel sem vették az osztályba, így az is megállapítható, hogy a hagyatéki ügyek a könyvhasználatot nem tükrözik teljes egészében.

Más példák arra utalnak, hogy az örökös nélkül elhunyt személy a végrendeletében csak általánosan rendelkezett a könyveiről. Tietharth József építőmester, a veszprémi vár számos épületének tervezője és építtetője, közvetlenül halála előtt (1759) úgy rendelkezett, hogy a mesterségéhez tartozó könyveket Fux János és Terézia lánya kapja meg.²⁸ Mivel közelebbit a könyvekről nem tudunk meg, Tietharth építőmester kiskönyvtára nem szerepelhet statisztikánkban.

A legkedveltebb „ájtatos” könyvek az alábbiak voltak: *Gertrudis* (1782),²⁹ *Kegyelem szövetség* (1774), *Lelki kincs* (1782), *Lelki korona* (1781), *Lelki paradicsom* (1781), *Makula nélkül való tükör* (1774, 1781, 1787),³⁰ *Szentek élete* (1776, 1787), *Szent út* (1782).

A „kegyes” vallási irodalmat főként a *nők könyvei* képviselték. Elsőként 1751-ben, Suly Terézia árvának vett a gyámja egy könyvet 50 dénárért.³¹ 1760-ban, nemes Juhász Sámuel Julianna lánya férjhez menetelekor, a „ládabéli ruhái” között vettek leltárba közelebről meg nem nevezett két könyvet.³² Rozsnyai Erzsébet árva hajadonnak a következő évben gyámja vett egy imádságoskönyvet 40 dénárért.³³ 1782-ben Nagy Katalin hagyatékában két könyv volt, mindkettőt Somogyiné vette meg. A *Lelki kincs* című imakönyvet 3, a *Gertrudis* című könyvet 11 dénárért szerezte meg.³⁴ 1784-ben Arleth Jakabné Herbst Anna német asszonynak egy imakönyve,³⁵ a következő évben Fejér Erzsébetnek háromnál több „haszontalan” könyve volt.³⁶ Az eset érdekessége, hogy egy könyvet és „sok dirib darab matériákat” egy hárfa tokjában, míg az „öregebb és kisebb könyveket” a pohárszéken, az ecetes és boros („messzölös”, azaz meszelyes) üvegek, a sőtartó és egy réz gyertyatartó mellett tartotta. 1786-ban György Anna egy imádságoskönyve tűnik fel az iratokban.

Özvegy Lássek Lászlóné Medgyesi Éva hagyatékában (1788) 3 imádságoskönyvet,³⁷ Sommerfeld András német szíjjártó özvegyénél, Csögör Juliannánál 8 „ávit könyvet” találtak az összeírók.³⁸ Az 1790-es évekből két asszonyi hagyatékot ismerünk: a német özvegy Foltner Jánosnének 1792-ben 7, a magyar özvegy Király Józsefnének 2 vallási könyvét vették számba. A előbbinek valószínűleg egy jövendőmondó könyve is volt, me-

28 Lukcsics Pál–Pfeiffer János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Veszprém, 1933. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából 1.) 195.

29 A Gertrudis c. imakönyvet 1712-ben adták ki, a 18. századból 3, a 19. századból újabb 9 kiadását ismerjük. *Király F.*: i. m. 190.

30 A Makula nélkül való tükör c. imakönyv első kiadása 1712-ben jelent meg, 1860-ig kb. 8 kiadása ismert. *Király F.*: i. m. 190.

31 VeML V. 102. c. Fasc. VI. N° 3. Suly József gyámi számadása (1764).

32 VeML V. 102. c. Fasc. VI. N° 46. Nemes Juhász Julianna mobiliáinak összeírása házasságkötése előtt (1760).

33 VeML V. 102. c. Fasc. VI. N° 57. Rozsnyai György árvájáról, Rozsnyai Erzsébetről készített gyámi számadás (1761–1766).

34 VeML V. 102. c. Fasc. XIII. N° 126. Nagy Katalin hagyatéki ügye (1782–1783).

35 VeML V. 102. c. Fasc. XV. N° 5. Arleth Jakabné hagyatéki iratai (1784).

36 VeML V. 102. c. Fasc. XV. N° 70. Fejér Imréné hagyatéki iratai (1785).

37 VeML V. 102. c. Fasc. XVIII. N° 36. Özvegy Lássek Lászlóné hagyatéka (1788).

38 VeML V. 102. c. Fasc. XVII. N° 65. Sommerfeld Andrásné Csögör Julianna hagyatéka (1789).

lyet *Csudálatos könyvnek* tituláltak.³⁹ A 19. század első évtizedéből 4, a másodikból 3 asszonyi tékát ismerünk, a jelentősebbek 7–15 kötetből álltak.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a könyvtulajdonosoknak kb. 27–30%-a volt nő, ami persze nem jelenti azt, hogy a férj kezén lévő könyveket (kalendárium, stb.) ne olvasták volna.

Az egyes, nagyobb szakértelmet igénylő mestereknél nem hiányzott a kéziratos vagy nyomtatott szakkönyv sem. Kuktits János ötvösmester 1775-ben, amikor a csőd szélére került, egy aranyért (12 forint 40 krajcár) nemcsak „házi mobiliáit”, hanem szerzőségeit is Josef Eisenhut „német szadtler uramnak”, azaz a német szíjjártónak adta el. Ezek közt volt két könyve is, „melyben minden, mesterségemhez való írásim és rajzolásim vagynak” – derült ki évekkal később tett nyilatkozatából.⁴⁰

A már említett Franz Pál-féle hagyatékban (1798) egy „méchész könyvet” is találunk, ami arra utal, hogy a vargamester szabad idejében méhészkedett.⁴¹ A korszak legtöbb könyvével, legösszettebb kiskönyvtárával Zirczen Mihály patikus dicsékedhetett.⁴² A „mindenféle rongyos” könyvön kívül 78 kötete volt. A *Biblián* (3 forint) és a szokásos vallási irodalom túl tankönyveket (*Jugendschul* könyv és a *Hármas kis tükör*; 34 krajcár értékben), több szakkönyvet, szórakoztató könyvet (*Luszt Spil* könyv, vagyis *Lustspielbuch*, 16 krajcár), 4 darab *Virtsoft Magazin* (*Wirtschafts Magazin*, 14 krajcár) vertek dobra. Károly fia egy könyvet tartott vissza magának. Zirczen szakkönyvei közt volt egy értékes fűvészkönyv („Flanzen könyv”, 2 forint 30 krajcár), kétkötetes angol („englises”) patika-könyv (1 forint 40 krajcár), Plenck *Pharmacológiája* (33 krajcár), egy orvosi szakkönyv (*Medizin Sotzkommer*, azaz *Medizin Satzkammer*, 11 krajcár). A szakkönyveket Franz Ádám patikus vette meg, a többi bizonyos Siller úr, Szauerne, Anton Dradgics és Rothauser Ádám zsidó kereskedő kezére került.

A bibliát „Haislerné asszony” vette meg, aki nem más, mint a városban éppen letelepedett Haiszler György (1761–1814) orvosdoktor, orvosi szakíró felesége.⁴³ Az árverés egyúttal bizonyíték arra, hogy a helyi zsidóság is szívesen megvásárolta és olvasta a német nyelvű könyveket. A *könyvek* mellett a *térképeket*, *metszeteket* s a nyomtatott *szenképeket* is gyakran vásárolta a polgárság. Holczmann János kékfestőnek a Kálvária oldalán épült házában 17 könyve (imakönyvei) között egy „mappa” is volt (1806), melyet Rudy Mihály 34 krajcárért vett meg.⁴⁴ Pápai András kovács veszprémi. Hosszú utcai, 2 szobából, kovácsműhelyből és egy konyhából álló házát az 1810-es években egy fészület, s nem kevesebb, mint 23 „kép” díszítette.⁴⁵ A nyomtatott szenképek nem hiányozhattak egyetlen katolikus polgár otthonából sem.

A városi polgárság az 1780-as évektől *folyóirat-olvasóként* is jegyezte magát. A Veszprém városi tanács 1781. november 23-án megtartott ülésén úgy határozott, hogy a tanácsnokok a jövőben a hivatali munka megkezdése előtt közösen fogják az újságot el-

39 VeML V. 102. c. Fasc. XIX. N° 32. Özveggy Foltner Ádámné hagyatéka (1792)., Fasc. XIX. N° 87. Özveggy Király Józsefné hagyatéka (1793).

40 VeML V. 102. c. Fasc. XI. N° 5. Kuktits János követelési pere Josef Eisenhut ellen (1778).

41 VeML V. 102. c. Fasc. XXII. N° 48. Franz Pál varga hagyatéki iratai (1798).

42 VeML V. 102. c. Fasc. XXIV. N° 14. Zirczen Mihály patikus hagyatéka (1800).

43 *Sziklay János*: Dunántúli kulturmunkások. Bp. 1941. 392. *Sziklay J.* szerint a szombathelyi püspök volt orvosa 1800-ban telepedett le Veszprémben. Adatát annyiban pontosítjuk, hogy letelepedése az év elején történt, mivel az árverésre ápr. 2-án került sor.

44 VeML V. 102. c. 1807. N° 171.

45 VeML V. 101. b. 1811. N° 130.

olvasni. Itt valószínűleg a *Magyar Hirmondó* olvasásáról lehetett szó, amelynek első számai 1780-ban jelentek meg.⁴⁶

A városi lakosok kis számban megtalálhatók az 1817-ben indított vegyes profilú folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841) előfizetői között. Már az első évben előfizette Tormay Antal, a pápai uradalmi jószágkormányzó írnoka, 1819-től Mócsy Elek pápai posta-expeditor és Prauner Gábor uradalmi számvevő, 1820-tól Szalay János uradalmi tisztartó. 1821-ben a polgári és kismanesi származású uradalmi írnokok (kancelisták) már közösen fizettek elő a folyóiraatra.

Veszprémben az első években Jófejú János káptalani számtartó, Vizer István uradalmi földmérő, több kanonok és ügyvéd rendelte meg a *Tudományos Gyűjteményt*.⁴⁷ A veszprémi nemesi, polgári és egyházi értelmiség nemcsak előfizette a folyóiratot, hanem néhány tagja írt is bele; így bizonyos, hogy még több polgár kezébe eljutott.

A könyvkötők és a könyvkereskedelem

A modern tömegkultúra a 19. században alakult ki a polgárosodott Nyugat-Európában, gyökerei azonban a 18. század elejéig nyúlnak vissza. Ebben az időszakban szerveződött a fiatal és tőkeerős polgárság olvasóközönséggé, amely puritán erkölcsével és racionalizmusával élesen szemben állt a hagyományos vallási világgéppel és magatartással. A viszonylag nagyszámú olvasóközönség lehetővé tette az önálló írói egzisztencia megjelenését, a kiadó-forgalmazói hálózat kialakulását. A könyv- és lapkiadás jól jövedelmező üzletgá vált, amely embereik ezreinek nyújtott megélhetést, keveseknek pedig a meggazdagodás forrásává vált.⁴⁸

Magyarországon e folyamat megkésve indult, s a jómódú köznemesség, vagyonos polgárság és értelmiség soraiból csak az 1820-as évekre született meg az állandó olvasóközönség.⁴⁹

A munka- és anyagigényes könyv – magas ára miatt – a 18. században is luxusnak számított, melyhez csak a vagyonosabb rétegek juthattak hozzá. A szép könyv több funkciót betöltött: az értelmiség leginkább munkaeszköznek tekintette, de szerepet kapott a lakás díszítésében is. A kastélyok, kúriák könyvgyűjteménye egyszerre volt a tökefelhalmozás egy formája, s a gazdagság, jómód társadalmi reprezentációja.

A nagy tételben előállított, szerényebb kivitelű műfajok, a kalendáriumok, énekes- és imakönyvek, vallásos tárgyú elbeszélések, verses históriák a szegényebb rétegek számára is hozzáférhetővé váltak. Kazinczy Ferenc 1788-ban már az újítás szándékával állította ki a látelvetet: „Tudósaink, egész a mi időnkig, mindent deákul írtak, s sajtóink alól imádságoskönyveknél, szentek életeknél, halotti prédikációk s verseknél egyéb alig jöven ki.”⁵⁰

46 Hungler J.: Veszprém településtörténete i. m. 181.

47 *Tudományos Gyűjtemény* 1817–1821. Az előfizetők névsorát az adott év utolsó, XII. füzetében közölték.

48 René Wellek–Austin Warren: Az irodalom elmélete. Bp. 1972. 135–139.; Leo Löwenthal: Irodalom és társadalom. Bp. 1973. 103–113.

49 Fenyő István: Hazánk emberisége. A magyar irodalom 1815–1830. Bp. 1983. 43–50.; T. Erdélyi Ilona: Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap. Bp. 1970. (Irodalomtörténeti füzetek 69.) 5–16.

50 Bé-vezetés. Magyar Museum 1788. I. VII–VIII. Kazinczy programcikke névtelenül jelent meg.

Az író és olvasó között ekkor még nem volt áthidalhatatlan távolság: az író előfizetés-gyűjtés, mecénás támogatása révén adta ki műveit; a nyomdász forgalmazással is foglalkozott, s a könyvárus is nyomtatott könyvet. A könyvkötő a nyomdából, ívszámra vásárolta meg a nyomtatott szövegeket, s bekötve adta tovább. Gyakori volt, hogy a kiadótól bizományba vette át a portékát. Az antikváriust kötötték leginkább a rendelkezések: csak régi, használt könyvekkel kereskedhetett.⁵¹

Könyvek rendszeres forgalmazásával az 1780-as évek végéig Veszprém megyében csupán a *könyvkötők* foglalkoztak. A könyvkötő foglalkozás megjelenése már önmagában jelzi, hogy az írásbeli és nyomtatott kultúrának egy bizonyos szintjével jellemezhető az adott társadalom. Nem véletlen, hogy folyamatosan csak a legfejlettebb mezővárosokban, Pápán és Veszprémben éltek könyvkötők a 18. században.

Az első mesterek nevét a hiányos levéltári források miatt nem ismerjük, működésüket Koncz Pál papírestaurátor az általuk használt díszítésminták alapján azonosította. Az első veszprémi mester 1696–1740, a pápai kb. 1710–1765 között működött. Az 1740-es évektől Veszprémben már 3, Pápán 2 könyvkötő folyamatosan meg tudott élni. A protestánsok veszprémi vallásgyakorlatának megszüntetésével lehet összefüggésbe hozni, hogy egy református könyvkötővel a magasabb iskolát fenntartó, nemesek lakta Szentkirályszabadján is találkozunk az 1760–1793 közti időszakban. Az eddigi kutatások szerint a 18. században Veszprémben 10, Pápán 7 mester működött hosszabb-rövidebb ideig.⁵² Közülük csak azokat említjük meg, akik huzamosabb időn át folytatták mesteriségüket.

Veszprémben az 1747. évi adóösszeírásban rögtön két könyvkötő nevére bukkanunk. *Szerényi György* (†1754) háza és egy öreg sertése (hízója) után adózott. *Ethey István* (†1760) zsellérsorban élt: nem volt sem háza, sem földje, sem adóköteles állatállománya.⁵³ Később azonban egy 400 forint értékű házat vásárolt. Rajtuk kívül még *Juhász Sámuel* (1709–1784) tevékenykedett ekkor a városban, akinek kéziratgyűjteménye is lehetett. A „nemesek bibliájának” tartott könyvet, *Werbőczy Tripartitum*át maga díszítette kéziratot kötetbe másolva hagyta ránk.⁵⁴

A legtöbbet a kalandos életű *Ethey István*ról tudunk. Kétszer nősült, s halála után örökösei nem tudtak megegyezni. Perre mentek, s a hosszan tartó per anyaga fennmaradt. Az 1760-ban kelt hagyatéki leltár – mely a peres iratanyagban található – mintegy 2250 könyvet sorol fel; ennyi volt raktáron a könyvkötő halálakor. Az állomány egyharmada ábécéskönyv, ezek mellett különféle latin és magyar tankönyvek szerepeltek, de a könyveknek nagyobb hányadát a vallásos ún. ájtatossági irodalom képezte. Az énekeskönyvek, imakönyvek, szentbeszéddek, szentek életéről szóló históriák mellett néhány egyházi író művevel is találkozunk (Kempis Tamás, Pázmány Péter). Világi irodalom alig akad a hagyatékban: egy latin költészettörténet, Werbőczy István jogi munkái tartoznak e körbe.

51 *Varga Sándor*: A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása Bp. 1980. 7–46.

52 *Koncz P.*: i. m. 339.

53 Itt jegyezzük meg, hogy Ethey neve először nyomdahiba miatt Etkey formában jelent meg, s így terjedt el a szakirodalomban. A családi név valószínűleg a Komárom megyei Ete községről vette eredetét.

54 Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Könyvtára. Lt. sz. 10.318. Az adatot Koncz Pál restaurátor bocsátotta rendelkezésemre. Szívességét ezúton is köszönöm.

A leltárból kitűnik, hogy az olvasók többsége részben praktikus szükségletre (tankönyvek, ének- és imakönyvek) vásárolt, s a morális-nevelő hatású szórakoztató vallási irodalmat olvasta legszívesebben. Ezt bizonyítja, hogy hagyatékából *Baumeister Ferenc* könyvkötő is éppen ezeket a könyveket vette át. Szerszámkészletét a Veszprémtől 3 km-re fekvő Szentkirályszabadján lakó Horváth György vásárolta meg. Betűkészlete 36 darabból állt.

Ethey hagyatéka szinte az egész országra kiterjedő kapcsolatról tanúskodik. A nyomtatott, s még bekötetlen könyveket a győri, soproni, budai, pesti, kassai, nagyszombati és debreceni nyomdából szerezte be. Üzleti kapcsolatait az 1740-es évek elején építhette ki.

1760 után Veszprémben *Baumeister Ferenc* (Franz Xaver Baumeister) könyvkötésze indult virágzásnak. Baumeister nemcsak Ethey hagyatékának egy részét szerezte meg, hanem az elhunyt Szerényi György szerszámaival és könyveit is megvásárolta. Szerényi hosszas betegeskedése miatt üzlete csődbe jutott, egyetlen fiára mindössze 32 forint készpénzt hagyott – feleségére pedig 600 forint adósságot. Az özvegy a legkézenfekvőbb megoldást választotta: férjhez ment Baumeisterhez, aki rendezte adósságait.

Baumeister jó kapcsolatot épített ki a város vezetésével, amelytől rendszeresen kisebb megrendeléseket kapott. 1788-tól új üzletet nyitott a városháza földszintjén, egy bérelt helyiségben. Az 1790-es években a budai *Egyetemi Nyomda* bizományosaként is tevékenykedett.

Hasonlóan sikeresnek nevezhető a Szentkirályszabadjáról betelepült református nemes *Horváth Mihály* könyvkötő pályája, aki 1787 júniusában a Jeruzsálemhegyen (a református paplak közelében) lévő házában nyitotta meg boltját és kötészetiét. Fennmaradt számadáskönyvéből (1785–1812) munkáját sokoldalúan jellemezhetjük. Általában 2-3 segéddel dolgozott, kocsist, szolgáltót tartott.

Üzleti tevékenysége túlmutat a megyén. Élő kapcsolatai voltak Baranya, Fejér, Somogy, Tolna és Zala megyével, a legnagyobb forgalmat azonban Veszprém körzetében bonyolította le. Állandó megrendelője volt Szentgál nemes község közönsége is. A község 1807-ben például 79 könyvet vásárolt a mestertől: 57 kalendáriumot, 2 szent történetét, 2 történeti művet, 15 ábécéskönyvet, 1-1 halottas- és álmokkönyvet; ezen kívül 10 könyv bekötése és 4 okuláré (szemüveg) eladása is szerepelt a számadásban.⁵⁵

A számadáskönyvből kitűnik, hogy a Horváth-féle üzlet bevételeinek két fő forrása volt: a kötészet és a kereskedelem. Kötésnél saját és hozott anyagot egyaránt felhasznált, általában az egyszerű és olcsó kötésre törekedett. A borításnál kedvelte a kék papírost, a napraforgó mintájú színes papírt. Gyakran használt kalendáriumformát, de előfordult nála az olasz és francia mintájú kötés is. A félkész árut rendszerint a budai, győri, pesti, pozsonyi és váci nyomdánál szerezte be. A könyv és nyomtatvány mellett árult papírt, szemüveget is. Megrendelésre (pl. a pécsi könyvkötőnek) szállított balatoni porzót, s nagyobb tételben dohánnyal is kereskedett, melyet „icce számra” mért ki. Némely vásárra Zsuzsanna lányát küldte el a portékákkal.

Biztos piacot a „kelendős” könyvek: a kalendáriumok, álmokkönyvek, tankönyvek, vallási irodalom forgalmazása jelentett, csakúgy mint fél évszázaddal korábban élt elődeinél. De nála már helyet kapnak a történelmi művek, szakszótárak, magyar nyelvű

55 VeML XV. 2. d. A Veszprémi Bakonyi Múzeumtól átvett vegyes tárgyú történeti gyűjtemény. Szám nélkül. Horváth Mihály és Horváth Ferenc veszprémi könyvkötők számadáskönyve (1785–1812).

ágendák is, amelyek a megváltozott (a nemzeti kultúrát anyanyelven igénylő) közönség-ízlést tükrözik.

De nemcsak a közönség ízlése változott meg félszáz év alatt, hanem a könyv és a könyvkötő társadalmi státusza is. Könyvkötőnek lenni *társadalmi presztízst* jelentett már a 18. század végén, 19. század elején. Ezt bizonyítja, hogy a református Horváth Mihályt 1806-ban veszprémi vásárbíróvá választották, s ezzel a városi elit tagjának ismerték el.

A veszprémi nyomda a könyvkultúra szolgálatában

A 18. század első felében a Dunántúlon három nyomda működött folyamatosan: Budán, Győrben és Sopronban. A könyvgyűjtők részint ezek, részint a korábbi nyomdák (Debrecen, Nagyszombat, Kozosvár) termékeit vásárolták. Mária Terézia uralkodása alatt jött létre az egyházi megrendelésre dolgozó, rövid életű esztergomi (1761) és a pécsi (1773) nyomda.

Térségünkben a legnagyobb szerepe a soproni és győri Streibig-nyomdának volt, amelyek a jozefinizmus kedvező légkörében fióküzemek létesítésére is vállalkoztak. Adam Lang Székesfehérvárott (1780), Siess József soproni nyomdász Szombathelyen, míg Streibig József győri nyomdász előbb Pápán (1788), majd Veszprémben (1789) alapított nyomdát.⁵⁶ Streibig vállalkozásának körülményeit ma sem ismerjük pontosan. Tény, hogy 1788-ban kiadványai Pápa impresszummal jelentek meg. 1789 tavaszától már bizonyíthatóan Veszprémben üzemeltette nyomdáját.⁵⁷

Maga a Streibig család több dunántúli nyomda felvirágoztatásában részt vett. A felső-ausztriai származású Streibig József Antal 1719-től Kismartonban (Eisenstadt), 1721-től Sopronban, 1727-től Győrben működött. Unokája, Streibig József (meghalt 1807-ben) tőkét Veszprém megyében fektette be.

Az üzemet kezdetről fogva Szammer Mihály (1763–1806) vezette, s arra törekedett, hogy önállósítsa magát, ami 1794-ben sikerült is. Ettől kezdve 1838-ig a család tulajdonában volt a nyomda.⁵⁸ Szammer Mihály nyereségét ismét beruházásra fordította, s 1804-ben – Fejér megye és Székesfehérvár város támogatásával – megnyitotta fehérvári nyomdáját, melyre a pesti nyomdák támadása miatt királyi privilégiumot is szerzett.⁵⁹

56 *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 530. *Kosáry D.* a veszprémi nyomda alapítását tévesen 1790-re teszi. *V. Ecsedy Judit*: A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800. Bp. 1999. 210–211. *V. Ecsedy J.* szerint – helyesen – Streibig József az „1788-ban Pápán megnyitott fióknyomdáját költöztette át egy év múlva Veszprémbe”. (I. m. 210.)

57 *Somfai Balázs*: Négy száz éves a pápai nyomdászati. Honismeret 1978. 1. sz. 23–27.; *Hudi József*: „Történeti értéke kimagasló.” Az első Veszprém megyei hivatalos lap: a Currens. Napló (Veszprém) 1989. jan. 3. 5.

58 *V. Ecsedy J.* (i. m. 211.) azt írta, hogy a Szammer-nyomda „1837-ben szűnt meg”, ami félrevezető, hiszen a veszprémi nyomda nem szűnt meg: Jesztány Tóth János vásárolta meg.

59 Szammer Mihály nyomdász folyamodása Veszprém városához erkölcsi bizonyoságlevélért. Veszprém, 1805. márc. 1. VeML V. 102. c. Fasc. XXIX. N° 20. Folyamodásában azt írja, hogy a fehérvári nyomdát 1804-ben indította, de 1805 elején a pesti tipográfusok sorozatos tiltakozásai miatt a nyomdát bezárták. A Szammer család fehérvári működéséről ld. A Szammer Nyomda története. Szerk. Fülöp Gyula. Székesfehérvár, 1994.

Hasonlóan járt el Perger Ferenc szombathelyi nyomdász, aki két fióküzemet is alapított: előbb Keszthelyen (1816), majd mikor a vármegyei és uradalmi igényeket kielégítő vállalkozás lehetetlenné vált, Zalaegerszegen (1820).⁶⁰ Az eddigi kutatások alapján képet alkothatunk a nyomda művelődéstörténeti szerepéről:

3. táblázat

A veszprémi nyomda ismert kiadványai (1789–1845)

Nyomdatulajdonos	Működési időszak	Művek száma
1. Streibig József	1789–1793	21
2. Szammer Mihály	1794–1806	88
3. özv. Szammer Mihályné Wallner Klára	1806–1827	171
4. Szammer Alajos	1828–1838	73
5. Jesztány Tóth János	1838–1845	63
Mindösszesen		416

Az egy szedővel, egy nyomdással működő kisüzem évi papírszükséglete az 1810-es években 30 bála volt, amely megfelelt a hasonló nagyságú dunántúli nyomdák teljesítményének. A két alkalmazott évente átlagosan 6-7 könyvet, s egyéb művet állított elő. Emellett kielégíthette a hivatalok és magánszemélyek aprónyomtatvány-szükségletét is (pl. adóívek, színlapok, számlák, stb.).

Az 1794–1806 közti időszakot közelebbről megvizsgálva, megállapíthatjuk, hogy ez idő alatt a 88 műből 57 magyar (64,77%), 27 latin (30,68%), 4 német nyelven (4,55%) íródott. A reformkorban, Jesztány Tóth János időszakában (1838–1845) az arányok alig változtak: eltűntek a német nyelvű kiadványok, 40 magyar (63,49%) és 23 latin (36,51%) nyelvű munkát ismerünk.⁶¹

Szombathelyen a Siess József működése idején (1787–1806) kiadott 147 műnek csak 22%-a volt magyar, 77%-át a latin kiadványok tették ki.

A latin nyelvű kiadványok mindkét megyeszékhelyen a katolikus egyházhoz kötődő megrendelőknek köszönhetők. A latin nyelvű egyházi kiadványok bizonyos reprezentatív műfajokba sorolhatók: ilyenek a világi és egyházi előljárókat köszöntő beszédek, az egyházi jogi, teológiai, egyháztörténeti művek, amelyeket 1814-től kezdődően az egyházmegyei névtárak egészítenek ki.

A köznépek szánt prédikációk, halotti beszédek, erkölcsi oktató kiadványok stb. természetesen magyar nyelvűek. A világiak és a protestánsok által kiadott művek szintén magyar nyelvűek.

60 Gyimesi Endre: A Zala megyei nyomdászat kezdetei. 1. rész. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1988. Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 1989. (Zalai Gyűjtemény 28.) 91–107.; Kuntár Lajos: Szombathelyi nyomdák és nyomdászok. Szombathely, 1969. 24., 26.

61 Az elemzéshez dr. Kredics László könyvtáros (Veszprém Megyei Levéltár) bocsátotta rendelkezésemre cédulagyűjteményét. Segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

A művek szerzőinek (kiadóinak) vizsgálata tovább árnyalja a képet:

4 . táblázat

A veszprémi nyomdatermékek megoszlása szerzők és kiadók szerint (1789–1806)

A művek kiadói, szerzői	Művek száma
1. Római katolikusok	52
2. Evangélikusok	14
3. Reformátusok	8
4. Izraeliták	–
5. Világi személyek	11
6. Bizonytalan	3
Mindösszesen	88

A művek 84%-a esetében a könyvtermés mögött egyházi személyek és intézmények álltak, ami persze nem jelenti azt, hogy mind a 74 kötet egyházi célt szolgált volna. Jelzi viszont, hogy a könyvtermelésből leginkább az egyházi értelmiség vette ki a részét. Az egyes felekezetek közt nagy eltérést észlelhetünk: a megye protestáns lakosságának a többsége református volt, s mégis az evangélikusok vezettek a listán. Ez azzal magyarázható, hogy több évtizedes szünet után 1783-ban újjászervezett pápai református kollégiumot csak 1797 után kezdték fejleszteni; a református szerzők műveiket más nyomdában (Győr, Debrecen, Sárospatak) állíttatták elő. A népes hitközségekben működő tudós zsidó rabbik valószínűleg azért kerültek el a veszprémi nyomdát, mert annak nem volt héber betűkészlete. A szerényebb felszereltség több esetben akadálya volt annak, hogy igényes munkák kiadására is megbízást kapjanak a nyomdászok.

A sajtó adta lehetőségekkel a vármegye élt elsőként, amikor 1788-ban elhatározta, hogy körleveleit, hivatalos közleményeit többé nem a vármegyei kancellárián, másolással sokszorosíttatja, hanem kinyomtatja, hogy minden településre eljuthasson. Így született meg *Currens* (1806-tól *Tudósítások*, később *Tudósítások*) címmel az *első Veszprém vármegyei hivatalos lap*. A kétfelapú kiadványnak 1788-ban 60 száma jelent meg, s betűrendes mutatót is készítettek hozzá. A lap kezdetben pápai keltezéssel látott napvilágot; az első Veszprém-ben kiadott szám 1789. május 12-i keltezéssel készült. 1788–1790 között, II. József nyelvrendeletének megfelelően, németül is kiadták a lapot, így a németek lakta falvakban is anyanyelven olvashatták. A királyi, helytartótanácsi rendeleteket, vármegyei végzéseket és szabályrendeleteket (pl. községi számadások módja, hivatalos árszabások, tűzvédelmi szabályzatok, körözüvények) tartalmazó hivatalos lap a vármegyei gyűlések rendjéhez igazodva a legfrissebb hivatalos híreket szállította a megye településeire.

A vármegyei aljegyző szerkesztésében megjelent lapból természetesen hiányoztak a személyi hírek, hiszen a politika a nemesek kiváltsága volt. A *Tudósítások* 1846-ig rendszeresen napvilágot látott; utolsó számai 1848-ban jelentek meg. A veszprémi polgári elit természetesen minden számát olvasta, s használat után archiválta.⁶²

62 A lap teljes sorozata egyetlen gyűjteményben sincs meg; sok példánya fennmaradt Veszprém város levéltárában (VeML V. 102. Kurrensok gyűjteménye), szárványszámai megtalálhatók a pápai református könyvtár nyomtatványgyűjteményében.

Az első Veszprém megyei folyóirat az egyházi értelmiséghez, s a nyelvújítási mozgalomhoz kötődött. A *Prédikátori tárház* című folyóirat Fábián József (1762–1825) vörösberényi református lelkész kiadásában, 1805-ben jelent meg. A magyar mezőgazdasági szakirodalmat, az egyháztudományt gazdagító szerző műveinek jelentős részét a megyeszékhely nyomdája állította elő, így kézenfekvőnek tűnt, hogy folyóirat-tervével is a helyi nyomdát keresse fel.

A folyóiratnak az első félévben megjelent négy füzeté színes és gazdag anyag közlésére vállalkozott. Az eredeti elképzelésnek megfelelően a folyóirat prédikációkat, ágendákat, tudományos értekezéseket, „ekkléziákat illető legjobb könyveknek” az ismeretetését tűzte ki célul. A *Prédikátori tárház* első három füzetében prédikációkat, a negyedikben ágendát (szertartásrendet) találunk. A harminckét prédikáció a „nevezetesebb és ritkább” vallási tárgyakhoz kapcsolódott, s a mindennapi élet szinte valamennyi területét fellelte.

A veretes magyarsággal megírt beszédek a vallás erkölcsi nevelés mellett a tudományos ismeretterjesztést is szolgálták. Különösen Fábián József lépett fel írásaiban a tévhitek, babonák ellen. s beszédeiben a természeti jelenségek természettudományos magyarázatára törekedett. Munkatársai közül Angyán János (1768–1846) veszprémi református lelkész, neveléstudományi szakírótt kell kiemelni.

A nagy reményekkel induló kezdeményezés félbemaradt. Az 1806-os évfolyam kiadására kellő támogatottság hiányában Fábián már nem vállalkozott.

Több mint egy évtizednek kellett eltelnie, míg a veszprémi értelmiség újra kísérletet tett erőinek egyesítésére, s közel másfél évtizednek, míg az összefogás eredményeként megszületett az újabb egyházi folyóirat, a Horváth János szerkesztette *Egyházi Értekezések és Tudósítások* (1820–1824).

A Verseghy Ferenc közreműködésével Veszprémben kiadott első magyar nyelvű katolikus folyóirat fontos szerepet játszott a magyar nyelvű teológiai terminológia és az egyháztörténet-írás kialakulásában.⁶³

A polgárság könyvkultúrája a 19. század első felében

A Veszprém városi tanács iratanyagában található különféle összeírások alapján válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy történt-e változás a mezővárosi polgárság könyvkultúrájában a 19. század első felében. Közelebről: változott-e a kézművesek és kereskedők kezén lévő kiskönyvtárak összetétele, a polgárok ízlése?

A hagyatéki, árverési iratokból, vagyonszereirásokból számszerűsíthető könyvekről statisztikai kimutatást készítettünk (5. táblázat).

Ha figyelembe vesszük, hogy a század első évtizedében Zirczen Mihály patikus gazdag kiskönyvtára (78 kötet) erősen torzítja az átlagot (anélkül az átlag éppen 3), megállapíthatjuk, hogy a 19. század első felében a veszprémi polgárság könyvállománya és az egy gyűjteményre eső könyvek száma is folyamatosan és dinamikusan emelkedett.

Mint hogy a hivatalos iratokban a polgárok viszonyainak csak egy kis része tükröződik, elmondhatjuk, hogy a megyeszékhely lakossága körében a polgári rétegen belül

⁶³ *Horváth Konstantin*: Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások”. (Az első magyar kat. teol. folyóirat) története 1820–1824. Verseghy Ferenc és Horváth János levelezése 1819–1822. Veszprém, 1937.

nőtt a könyv vásárlásának és olvasásának a presztízse. Az 1830–1840-es években már a polgárságnak nagyobb hányada rendelkezett olvasnivalóval.

5. táblázat

A veszprémi polgárság inventáriumokból ismert könyvvállományának változása (1801–1840)

Évtized	Könyvtulajdonos	Kötetek száma	Átlag (kötet/fő)
1801–1810	16	128	8
1811–1820	11	40	4
1821–1830	21	142	7
1831–1840	30	280	9
Mindösszesen	78	590	8

A hagyatékok árverésén egyre több könyvvel találkozhatunk, s ezeken az alkalmakon már nemcsak a kereskedők (magyar–német és zsidó kereskedők, könyvkötők) jelentek meg, hanem a komoly könyvtárral rendelkező értelmiségiek is (pl. Laszkallner Antal veszprémi kanonok), ami jelzi, hogy a népi műfajok mellett valami más is megjelent a helyi könyvpiacra, amely a kulturális elit figyelmét is felkelte.

A növekvő átlagok – csakúgy, mint a század elején – a reformkorban szélsőségeket takartak: az olvasó polgárok egyik, nagyobb csoportját azok a mesteremberek alkották, akiknek néhány (1–10) kötetük volt a hagyományos könyvekből (biblia, énekes és imakönyvek, ájtatos irodalom); a másik csoport tagjai viszonylag sok (olcsó) könyvet vettek, melyek között korszeri könyvek is lehettek. Az 1820-as években 2 polgárnak volt 10–50, az 1830-as években 4 polgárnak volt 10–110 kötetből álló tékája.

A határvonal nem volt éles: ha valaki nem elégedett meg az öröklött könyvekkel, hanem az 1830–1840-es években maga is vásárolt kalendáriumot, azokból is korszeri ismereteket nyerhetett.

A legértékesebb könyvnek kétségtelenül ekkor is a *biblia* számított, az árveréseken 1 váltóforint 30 krajcártól 7 váltóforint 30 krajcárig mozgott az ára. Az előbbi összegért egy „avétt”, az utóbbiért egy „nagy öreg” bibliát lehetett megvásárolni. Az 1820-as években Horváth József fazekasnak (1823), Pápay József kézművesnek (1824), özvegy Jákói Mihályné nemes Balogh Erzsébetnek (1830), Posgai Sándorné Segesdi Évának (1830), később Rostási Sámuel csapónak (1832), Gyurits György molnármesternek (1834), Gannai Józsefnének (1834), özvegy Fejér Józsefnének (1834), Besenyő Mihály csutorásnak (1835), idősebb Jádi Ferenc csizmadiának (1835), a református kocsis Szíjjártó Istvánnak (1836), idősebb Suly Antal jómódú pékmesternek (1837).

Összeségében azt mondhatjuk, hogy a hagyatékokat írásba foglaló *polgárság egynegyedének volt* különböző kiadású és típusú *bibliája*.

Az 1820-as évek elején Kepeck Ferenc (Franz Xaver Kepeck) bábosmester feleségének, Baldauf Annának a hagyatékában (1822) az összeírók két tételben összesen 34 könyvet vettek számba: értéküket 15 forint 24 krajcárban állapították meg. Ha figyelembe vesszük, hogy a férj már 1815 táján meghalt, egy hagyományos összetételű könyvtárat kell feltételeznünk az özvegy 1822 novemberében bekövetkezett halála után felvett hagyatékban. Az árverésen az értékesebb könyveket egyesével-kettesével, a kevésbé értékeseket ötösével-hatosával, összesen 59 könyvet adtak el a becár egyharmadáért (3 forint 6 krajcárért). A könyvek között „egy prédikáló könyv” volt a legértékesebb, melyet Stáin (Stein) György vett meg 48 krajcárért. A nagyobb könyvek 27–39 krajcáros

áron keltek el, a legértéktelebbnek tartott kötetek darabjéért csak 1-2 krajcárt kellett adnia annak, aki olvasmányra vágyott. Az árverési tételeknél csak a könyvek darabszámát, esetleg nagyságát tüntették fel, egyedül egy prédikációskötetet és 12 kalendáriumot jelöltek meg külön.

Az eladott könyvállomány 7 vevő közt oszlott meg, a vevők többsége német anyanyelvű volt, amely jelzi Kepeck kiskönyvtárának nyelvi összetételét. A veszprémi polgárok közül Filf András 8, Gruber András deák 8, Hetesi András 2, Karaholetz Ferenc 7, Pauer József 5, Stáin (Stein) György 25, Zsolnai István 4 kötettel gazdagodott. Legtöbbit Stáin György költötte: ő szerezte meg a prédikációskötetet, a 12 kalendáriumot, egy „nagy” és több kisebb könyvet, melyekért összesen 2 forint 6 krajcárt adott ki. Szemünk előtt újabb 7 könyvszerető ember tűnik fel, akik közül – mivel 1840-ben még éltek – egy sem szerepelt a fentebbi statisztikában.

A Kepeckné-féle könyvhagyaték vázlatos elemzésének van egy további tanulsága: megbízható adatokat a különféle hagyatéki iratok (végrendelet, vagyonösszeírás, árverési jegyzőkönyv stb.) együttes feldolgozásával nyerhetünk.⁶⁴

Az 1820-as évekből még egy gazdagabb kiskönyvtárat ismerünk. Özvegy Ellenberger Krisztiánné Kis iskola utcai lakos hagyatékában (1830) 36 darabos könyvállományát említették, értékét 36 krajcárban állapították meg, ami mögött kalendáriumokat, s kisebb értékű könyveket (pl. imakönyvet) kell feltételezni.⁶⁵

Az 1830-as évekből három hagyatékot: Gyurits György molnármester 66 kötetes (1833), idősebb Jádi Ferencné 24 kötetes könyvtárát (1835) és özvegy Bucher Ferencné 103 darabos könyv- és metszetgyűjteményét (1840) emlíjük ki.

Gyurits György evangélikus molnármester két helyen tartotta könyveit: almádi szőlőjében, a préházban 7 kedves könyvét őrizte, míg a többi Tóth Péter veszprémi házában, ahol albérletben – korabeli kifejezéssel: zsellérként – lakott. Ha Almádiban időzött, szívesen kézbe vette énekeskönyvét és a bibliáját, de olvasgatta a természet történetéről, a fizikáról és Jézus kínszenvedéséről szóló könyveket, s két egészségügyi könyvet, melyeket „orvosi könyv” és „egés[et] tárgyazó” könyv titulussal látott el az összeíró. (A kifejezés valószínűleg egészségügyi tanácsadó, ún. reguláskönyvet takar.)

Albérletében egy papírdobozban, „papíros iskololában” tartotta könyveit, melyek közt „oskolai tanító könyvet”, több latin tankönyvet (pl. Cellariust, grammatikát, természettant), egy „deák, magyar, német” könyvet (valószínűleg szótárat), több vallásos irodalmat, magyar történeti és irodalmi munkákat őrzött. A szakmáját az *Ezermester* című könyv képviselte. Az összeíró által 1. tétel alatt hibás magyarsággal felvett „Edelka nevezető Könyvek 2 darab[b]a[n]” Dugonics András *Etelka* című szomorújátékát jelentheti; a 9. tétel alatt felvett „Telemakus bujdosónak története” *Telemachus utazásai* című népszerű műre utal. Irodalmi érdeklődését még jobban kifejezi, hogy megvásárolta „Ciceró leveleit”, az Eredeti magyar játékszín egy kötetét, „Fédra s[z]omorú játékját”. A „Perlaki David munkája 1 D[arab]” tételszám alatt feltüntetett könyv Perlaky Dávid 1837-ben Pesten, a Trattner-Károlyi nyomdában megjelent *Történeti adatok. Költészeti tordalékkal* című művét jelenthette. Történelemből az egyháztörténet (pl. Jeruzsálem pusztulásáról, a gályarabokról szóló könyv) mellett a világi történet is érdekelte: volt

64 VeML V. 102. b. Tanácsi iratok. 517/1829. (VII. 12.) sz. Özvegy Kepeck Ferencné hagyatéki iratai (1822).

65 VeML V. 102. b. 1831. N^o 135. Özvegy Ellenberger Krisztiánné hagyatéka (1830).

könyve Nagy Lajosról. A „mindenféle titulus nélkül” felvett 24 darab könyv között számos kalendárium lehetett, ami feltételezi, hogy rendszeres olvasóval állunk szemben.⁶⁶

Gyurits könyveit nem bocsátották árverésre: 8 gyermeke tarthatott ezekre igényt. A veszprémi polgárság széles kapcsolatait mutatja, hogy a legidősebb örökös, a 42 éves Gyurits József Eszéken élt és német szabóként dolgozott, 36 éves öccse, György apja mesterségét folytatta, s Csurgón (Fejér megye) a báró Splény család birtokán üzemeltetett egy malmot. A 32 éves Sámuel a veszprémi sorozású Hessen-Homburg cs. k. gyalog serezed káplárja volt. A legkisebb fiú, Gyurits Pál a soproni evangélikus líceumban tanult, s mindössze 18 éves volt. A három lánytestvér közül a legidősebb, a 34 éves Éva Tabon (Somogy megye) volt férjnél, s magánál tartotta Zsuzsa húgát is. Erzsébet szintén férjnél volt, s Izoldon (Baranya megye) lakott, míg a 27 éves Kataról az összeírók nem tudták megállapítani, hol tartózkodik.

A család kapcsolatai jószereivel behálózták az egész Dunántúlt.

A fiúk közül mindegyik igényt tarthatott volna a könyvhagyatékra, a legesélyesebb azonban Gyurits Pál ifjú volt, aki a könyveket – néhány kivétellel – nyugta ellenében át is vette a városi kiküldöttektől.

Bucher Ferencné hagyatékában (1839) a férjével közösen szerzett könyveket találjuk. Bucher Ferenc (Franz Xaver Bucher) ismert és képzett veszprémi festő volt, a környéken számos templomi freskó őrizi a keze nyomát. Családjával a Komakút utcában, tekintélyes házban lakott, melynek értékét 3000 forintra becsülték. Két fia volt: az idősebbik, Ferenc a festészeti akadémia elvégzése után, 1819-től apja mesterségét folytatta, József az 5. sz. (a szardíniai király nevét viselő) cs. k. huszárezredben szolgált; 1839-ben már Teréz testvérük is férjnél volt; a neves óráscsaládból származó Langer József volt a házastársa.

Magától értetődött, hogy a mesterségbeli eszközöket, a 22 darabos, váratat ábrázoló metszetgyűjteményt, a 38 darabos rajzgyűjteményt, s a könyvek javarészét magának tartotta fenn. A képes *Szettek Históriajából* 9 fekete bőrkötéses kötetet örökölt; ezeket éppúgy felhasználta munkája során, mint a képes mitológiát. A többi, külön meg nem jelölt kötet (kalendárium, imakönyv stb.) és „Bruchton Tamás” kétkötetes lexikona már a szakmán kívüli olvasmányokat jelentette. A legértékesebb munkát, egy közelebről meg nem nevezett kétkötetes lexikont Laszkallner Antal veszprémi kanonok 5 forintért vásárolta meg.⁶⁷

A hagyaték érdekessége, összetételén túl, hogy a mások által szakrális célra használt *Szettek élete* az idősebb és ifjabb Bucher Ferenc esetében egyszerű munkaeszközzé változott.

Pontosabb leírás híján nem vettük fel a statisztikába, de megemlítjük, hogy az országSZerte ismert neves „vízépítésznek”, Veszprém megye tiszteletbeli mérnökének, a fiúörökös nélkül elhunyt Tumler Henriknek (1748–1835) is voltak könyvei. Halála előtt Belidor 4 kötetes hidraulikus könyvét, valamint balatoni mappáját Veszprém vármegyének hagyományozta.⁶⁸

66 VeML V. 102. b. 1837. N^o 364. Az almádi présház leltára (1833)., 1837. N^o 512. Gyurits György hagyatéki iratai (1833).

67 VeML V. 102. b. 1840. N^o 307. Bucher Ferencné hagyatéka (1839).

68 Lukcsics P.–Pfeiffer J.: i. m. 236–237.

A helyi olvasókat – miként korábban – főként a könyvkötők látták el olvasnivalóval. A reformkorban az alábbi könyvkötők működéséről tudunk:

Csehszíjjártó István református, élt 1801–1848 között,

Georgi. Ludvig (Georgi Lajos) 1846-tól működött,

Gründler (másként Rundl), Anton római katolikus volt, 1783–1846 között élt, mesterségét 1807-től űzte,

Gründler (másként Rundl) Ferenc római katolikus, 1806-tól 1845-ben bekövetkezett haláláig működött,

Horváth Ferenc református, élt 1789–1863 között,

Till Antal katolikus, működött 1839–1847 között,

Till József katolikus, működött 1820-tól haláláig, 1846-ig,

Vásónyi (Vázsonyi) István református, nemes, élt 1790–1847 között.⁶⁹

Az olvasóközönség nagyságát jól mutatja, hogy korszakunk végén, 1847-ben a megyeszékhelyen 5 mester meg tudott élni – hármójuk egy-egy legényt és inast is tartott. A mesterek részben a budai, részben a győri céhbe tartoztak, áruikat többnyire Pesten, Pozsonyban, Győrben, Komáromban és Debrecenben szerezték be.⁷⁰

A legtekintélyesebb könyvkötő Vásónyi (Vázsonyi) István, aki – a többséggel ellentétben – egész évben űzte mesterségét, segédet is tartott. A város tekintélyes polgára, aki 1830-ban a deputátusi, majd a városi adóvevői (1831–1839), végül a gyámatyai (1841–1846) tisztséget töltötte be. Időnként jelentős kölcsönökkel (pl. 1843-ban 2000 forinttal) segítette a várost.⁷¹

A műveltség magasabb fokára lépett polgárság körében a reformkorban már megtaláljuk a *naplóíró* iparosokat is. A vasi eredetű pápai katolikus kisnemesi családba született Franciscs Károly (1804–1880) borbélylegény dunántúli és felvidéki vándorévei után, 1827-ben Veszprémben telepedett le, s az 1830-as évektől kezdve szabad idejében kertészkedéssel, kirándulással, olvasással és oktatással foglalkozott. Szerelme, Jákói Zsófia magán leányiskolájában (varróiskolájában) érzelmes „románokat”, verseket olvasott fel a serdülő 12–15 éves lánykáknak. Kölcsönként könyvekből ismerte meg a korabeli magyar irodalmat: Kisfaludy Sándor, Petőfi Sándor, Tompa Mihály és Vörösmarty Mihály költeményeit, Alexander Dumas, Sue és Jókai Mór regényeit. 1846-ban belső kényszerből kezdett naplót írni. A következő évben összeállította daloskönyvét. Évtizedeken át (1870-ig) vezetett naplói, s a segítségükkel készített, irodalmi igényű visszaemlékezései avatták őt az első magyar munkásíróvá.⁷² Mivel csak 1853-ban vált mesterré, korábbi életéről – nem lévén önálló egzisztencia – semmi adatot sem találunk a városi levéltárban.

Franciscs kivételes pályája arra is rávilágít, hogy a hivatalos iratokban fellelhető könyvek alapján a korabeli olvasó társadalomnak csak egy részét ismerhetjük meg. Az írásbeli hagyaték nélkül távozó, vagy a saját könyvvel nem bíró egykori olvasók többsége örökre rejtve marad az utókor előtt.

69 *Koncz P.*: i. m. 341.

70 *VeML V.* 102. h. Iparosok összeírása. 1847.

71 *VeML V.* 102. a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1821. N° 6., 1830. N° 5., 1831. N° 108., 1839. N° 457., 1841. N° 83., 1846. N° 619. Kölcsönügyletére 1843. N° 364.

72 *Franciscs Károly*: Kis kamorámban gyermyát gyűjték. Vál., sajtó alá rend. Vörös Károly. Bp. 1973. Franciscs elveszettnek hitt, 1827–1849 közötti időszakra vonatkozó emlékiratait most készítjük elő kiadásra.

JÓZSEF HUDI

MIDDLE-CLASS BOOK CULTURE IN VESZPRÉM IN THE EIGHTEENTH AND NINETEENTH CENTURIES

Until recently, research into the book culture of Hungary's middle classes was confined to the so-called royal free towns. Interest in the middle classes of the market towns, which until 1848 were subordinated to the landowners, grew only after the appearance of functional urban history. In his article, the social historian author presents the book culture of the middle classes of Veszprém, situated in Transdanubia to the north of Lake Balaton. The author examines the eighteenth and nineteenth centuries and bases his findings on sources in the municipal archives.

Before the bourgeois revolution of 1848, the 14,000 inhabitants of Veszprém were a very diverse population in terms of legal status, religion, wealth, and culture. Catholics formed a large majority (81% in 1847). The remainder of the population was Calvinist, Jewish, or Lutheran. As a result of the urban policy of the landowners (the Catholic bishops of Veszprém), the town was led by artisan and merchant burghers, comprising more than one-third of the local population. In 1815, forty-seven percent of the town's tax-paying residents were literate. According to an industrial statistical survey carried out in 1847, by that time sixty percent of young guildsmen knew how to write. This statistic shows that writing had become a part of normal everyday life.

In his study, the author uses sources that may be statistically processed (such as inventories, guardianship data, wills etc.) in order to determine when the town's middle classes began collecting books, what they read, how they obtained their books, and how tastes changed over time. The conclusion drawn is that books first began to appear regularly in bequest inventories in the 1750s; middle-class men and women belonging to both German and Hungarian ethnic groups were readers. Initially, just a few books appear in the inventories, but in the 1780s, 6–8–15 volumes may be found. In the first half of the nineteenth century, private libraries containing 10–50 volumes are no rarity, and some collections comprised as many as 100 volumes or more. (Intellectuals had by this time many hundreds of books; and canons and bishops, thousands.) Readers in the eighteenth century tended to buy textbooks, almanacs, hymn and prayer books, and other religious material. From the 1780s, they also purchased national literature, and the town's senators even read periodicals. From the last third of the eighteenth century, and in the early nineteenth century, economic, fictional, historical, geographical, and medical works were read too. In the 1820s and 1830s, bibles were mentioned in one quarter of bequest inventories. The bible was considered the most expensive book.

Books were obtained primarily from bookbinders, who had links with Hungary's major printers. In the eighteenth century, on average three bookbinders could make a living in the town, and in the nineteenth century there were four bookbinders in the town. A printing house operated in the town from 1789. It also took local orders. From 1789 there was an official paper, and from 1805 and 1820 church magazines were also available. In the period from 1825 to 1848, the middle classes were not just consumers of literature, but creators of it too. The barber Károly Francsics kept a diary from 1846. He later wrote his memoirs. Still, the public only became aware of his writings after his death.

POGÁNY ÁGNES

Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon

A két világháború közötti korszak gazdaság- és társadalomtörténete iránt érdeklődő minduntalan szembetalálja magát azzal az el-
lentmondással, hogy egyrészt az iskolázottsági szint emelkedéséről, a biztosítottak köré-
nek bővüléséről, az étkezési, öltözködési szokások átalakulásáról, a szabadidős kultúra
(nyaralás, kirándulás, mozi, rádiózás) terjedéséről olvashat – másrészt, ha a jövedelme-
ket vizsgálja, igen alacsony kereseteket, csökkenő reálbéreket talál. Gál Benő, a hú-
szas-harmincas évek ismert szakszervezeti statisztikusa szerint például a bérek a mun-
káscsaládok szükségleteinek felét sem fedezték. A tisztánlátást tovább nehezítik a
parasztnyomorról, a városi bércsásznyák embertelen világáról, vagy éppen a tisztviselő-
és értelmiségi családok elnyomorodásáról beszámoló korabeli szociográfiák, szépirodal-
mi munkák.

Tanulmányomban az említett dilemma egy lehetséges feloldására teszek kísérletet.
Abból a feltételezésből indultam ki, hogy a családok nyomasztó anyagi gondjaikon azzal
próbáltak segíteni, hogy egyidejűleg többféle jövedelemre igyekeztek szert tenni, vagyis
a háztartások jelentős része többkeresős volt, és a családfeők főfoglalkozásuk mellett ki-
egészítő tevékenységet folytattak. Megpróbáltam a számomra ismert források, elsősor-
ban a korabeli statisztikák alapján ellenőrizni hipotézisemet. Tisztában vagyok vele,
hogy nem könnyű feladatra vállalkoztam. Ismeretes, hogy még a főfoglalkozásból szár-
mazó jövedelmek feltárása sem egyszerű feladat, a kiegészítő jövedelmek esetében pe-
dig végképp be kell érünk szórványos adatokkal. A nehézségek másik fontos oka, hogy
a korabeli statisztikai adatgyűjtések a legritkább esetekben irányultak magára a háztar-
tásra vagy a családra.

Budapesti munkásháztartások

Az Illyefalvi I. Lajos által vezetett *Fővárosi Statisztikai Hivatal* felbecsülhetetlen értékű
munkát végzett, amikor az 1930. évi népszámláláshoz kapcsolódóan megkezdte Buda-
pest társadalmának feltérképezését. E munka egyik reprezentatív eredménye volt a fő-
város munkásságáról készült kötet.¹ E felmérés keretébe illeszkedett az a háztartássta-
tisztika is, amely az egyik legfontosabb forrás vizsgálódásunk során. Bár az adatsor
mindössze 50 háztartás adatait tartalmazza, mégis igen értékes, hiszen nemcsak az

¹ *Illyefalvi I. Lajos: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1930.*

adott családok jövedelmeiről, de a lakáskörülményekről, a családok nagyságáról is tájékoztat.

A statisztikailag vizsgált háztartások összes bevételén végigtekintve azonnal szembevetünk, hogy mindegyik családnak igen sokféle forrásból volt jövedelme (2. táblázat). A családfők főfoglalkozásból származó keresete a háztartások bevételeinek alig több mint 60%-át adta. A családok 44 százalékában az apa mellékfoglalkozást is vállalt, az ebből származó jövedelem azonban mindössze 3%-kal járult hozzá a családok összes bevételéhez. Ennél sokkal jelentősebb, közel egynegyedes arányt képviselt a családtagok keresete: 31 családban a feleség is dolgozott, 22 családban a gyermekek, három család esetében pedig további családtagok is folytattak keresőtevékenységet. A rendszeres egyéb jövedelmek (albérlő és kosztos tartása, takarékbetétek kamatai, stb.) nem igazán nagyok, arányukat tekintve azonban meghaladták a családfők mellékjövedelmét. Annak ellenére, hogy a családok sokféle forrásból próbálták megélhetésüket biztosítani, a vizsgált háztartások jelentős része nem tudta kiadásait a bevételeiből fedezni, ezért a családok 44%-a kölcsönre, 22, illetve 18%-a használati tárgyaik elzálogosítására, vagy végleges eladására kényszerült. E nem rendszeres bevételek nem egészen 8%-kal járultak hozzá a családi költségvetésekhez.

Az ötven család között igen jelentős jövedelmi különbségek húzódtak, a legjobb helyzetű család esetében az egy fogyasztási egységre² jutó éves összjövedelem (1723,1 pengő) közel négyszerese volt a legrosszabb helyzetű családnak (445,6 pengő). A jövedelmi különbségek vizsgálata végett az 50 családot az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem alapján négy kategóriába soroltam: *alacsony, átlagos, átlag feletti és magas jövedelmű* családok csoportjaiba (1. táblázat). Az egyes jövedelmi csoportok közötti legszembetűnőbb különbséget, véleményem szerint, az az arány jelzi, amely megmutatja: hogyan viszonyul a családfők főfoglalkozásból származó keresete a család összes bevételéhez (2. táblázat). Középarányosnál alacsonyabb az arány az átlagos és az átlag feletti jövedelmű családok (II. és III. csoport) esetében, nagyobb az alacsony és a magas jövedelmű családoknál (I. és IV. csoport). A 2. és 3. táblázat adatai alapján úgy tűnik, hogy az egyes csoportok közötti jelentős különbségeket nem lehet pusztán azzal az eltéréssel megmagyarázni, amely a családfők főfoglalkozásból származó keresetei között lelhető fel. Valószínű tehát, hogy azok háttérben a családok életstratégiájának egésze, vagyis a pótlólagos jövedelmek szerzésére irányuló törekvéseik állhatnak.

1. táblázat

Munkásháztartások jövedelmi csoportok szerint

	I.	II.	III.	IV.	Együtt
Egy fogyasztási egységre jutó évi összjövedelem (pengő)	-649	650-999	1000-1349	1350-	
Családok száma	13,0	26,0	7,0	4,0	50,0
Családok átlagos létszáma (fő)	5,9	4,9	3,9	4,0	4,9
Családonkénti átlagos fogyasztási egység (fő)	4,2	3,7	3,0	2,9	3,6
Átlagos gyerekszám	3,8	2,8	1,7	2,0	2,8
Gyermekek átlagos életkora (év)	9,6	10,6	9,7	6,8	10,0

Forrás: *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapestben. Bp. 1930. 410-413.

² Longworthy-féle fogyasztási egységek: felnőtt férfi: 1,0, felnőtt nő: 0,8, gyermekek kor szerint: 0,3-0,8 egységnek felelnek meg.

2. táblázat

Munkásháztartások jövedelemszerkezete (1929)

	Jövedelmi csoportok									
	I.		II.		III.		IV.		Együtt	
Családonkénti átlagos évi jövedelem	P	%	P	%	P	%	P	%	P	%
1. Családfő főfoglalkozásából	1424,2	63,0	1634,6	55,9	1969,2	57,8	3778,9	85,5	1798,3	61,2
2. Családfő mellékfoglalkozásából	69,7	3,0	102,3	3,5	5,6	0,2	271,7	6,1	93,8	3,2
3. Családtagok keresete	537,7	23,8	847,2	29,0	936,4	27,2	–	–	711,5	24,2
4. Egyéb rendszeres bevétel	40,9	1,8	126,2	4,3	135,4	4,0	226,7	5,1	113,3	3,8
5. Rendkívüli bevétel	189,7	8,4	213,0	7,3	358,5	10,5	144,1	3,3	221,8	7,6
Összesen (1–5)	2262,2	100,0	2923,3	100,0	3404,9	100,0	4421,4	100,0	2938,7	100,0
Egy főre jutó	383,4		596,6		873,1		105,4		599,7	
Egy fogyasztási egységre jutó	541,2		796,5		1135,0		1524,6		815,4	

Forrás: *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1930. 410–413.

Magyarázat: Rendszeres bevételek: takarékbetétek kamatai, kölcsönadott pénz törlesztése, albérlőktől és kosztosoktól kapott bevételek, készpénzmaradvány előző hóról, házbér. Rendkívüli bevételek: másoktól kapott segélyek, pénzbeli ajándékok, kölcsönvett pénzek, bevételek elzálogosított tárgyak után, eladott ruha, cipő stb. ára.

3. táblázat

Munkásháztartás-típusok, a bevételfajták átlagtól való eltérése

Családonkénti átlagos évi jövedelem	Jövedelmi csoportok				
	Átlag	I.	II.	III.	IV.
Családfő főfoglalkozása	100,0	79,2	90,9	109,5	210,1
Családfő mellékfoglalkozása	100,0	74,3	109,1	6,0	290,0
Családtagok keresete	100,0	75,6	119,1	131,6	–
Egyéb rendszeres bevétel	100,0	36,1	111,4	119,3	200,1
Rendkívüli bevételek	100,0	85,5	96,0	161,6	65,0

Forrás: *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1930. 410–413. (Ld. még a 2. táblázatnál található magyarázatot!)

A 13 *alacsony jövedelmű család* (I. csoport) kisebb egy főre jutó jövedelme egyértelműen arra vezethető vissza, hogy mind a családfő keresete, mind a családtagok jövedelmei alacsonyabbak a többi csoporthoz tartozó háztartásokban elért jövedelmeknél. Lényeges tényező azonban az is, hogy e csoport családjaiban a legmagasabb a gyermekek száma, illetve a háztartások egyúttal itt a legnépesebbek (1. táblázat). Ez annak ellenére is csökkentette az egy főre jutó jövedelmet, hogy hat családban a gyermekek már pénzt kerestek.

Az első csoportba tartozó családokra jellemző az, hogy a családfők mellékkeresetének nagysága mind nagyságában, mind arányában elmaradt az átlagtól, mindössze négy családban vállaltak az apák mellékfoglalkozást. Bár 11 család esetében találunk kereső családtagot is (öt esetben csak a feleség, egy esetben csak a gyerekek, öt esetben pedig a feleség is és a gyerekek is munkát vállaltak), keresetük nagysága és aránya az átlagnál alacsonyabb (3. táblázat). A legnagyobb eltérést az ún. egyéb rendszeres bevételeknél találjuk, melyek nagysága alig több, mint egyharmada az ötven családnál számí-

tott átlagnak, és a családok költségvetéséhez is az átlagosnál jóval kisebb mértékben járulnak hozzá. Az első jövedelmi csoportban egyáltalán nem találni készpénz-megtakarítást, nincs takarékbetét vagy kölcsönadható pénz, ami persze a családok alacsony jövedelmeiből is adódhat. Nem jellemző azonban ebben a körben az albérlő, vagy kosztos tartása sem, ami valószínűleg nem magyarázható a lakások szűkösségével.

Talán meglepő, de a négy jövedelmi csoport közti óriási jövedelemdifferenciák el- lenére a lakáshelyzetben korántsem találunk jelentős különbségeket. Az ötven család többsége (az albérlőt tartók is) főbérleti szoba-konyhában lakott családnagyságtól és jövedelmi helyzetétől teljesen függetlenül. Mindössze négy család élt két szoba-konyhás lakásban, közülük az egyik az alacsony jövedelmű, vagyis az első csoportba tartozott, mint ahogyan az egyetlen háromszobás lakásban lakó család is (a két család egyike sem tartott albérlőt). Hasonló következtetésekre jutott Lackó Miklós is megállapítva, hogy a Hofherr–Schranz-gyári munkások lakásviszonyai is meglehetősen függetlennek tűntek béreik nagyságától.³

Míg az alacsony jövedelmű csoportba tartozó háztartásoknak egyéb rendszeres jövedelmei alig voltak, addig a rendkívüli bevételek aránya itt felülreprezentált (annak összege azonban nem). Ez egyértelműen jelzi, hogy ezek a családok rendezetlen viszonyok között, pénztartalékok nélkül, nagyfokú létbizonytalanságban éltek. A tizenhárom család közül nyolc kapott pénzsegélyt, három kölcsönt vett fel, öt család pedig zálogházba tette, illetve véglegesen eladta az értékeit.

Feltételezésem szerint az első csoportba tartozó családok első generációs, feltehetően szakképzetlen munkások családjai lehettek. Erre utal a családonkénti nagy gyermeklétszám és a családfők alacsony keresete. A szakképzetlen és a városi közegben kevésbé jártas családfők talán kisebb eséllyel tudtak mellékállást vállalni. A rendszeres egyéb bevételek hiánya, illetve alacsony összege arra enged következtetni, hogy e családok valószínűleg alig lehettek képesek, esetleg nem is nagyon törekedtek pótlólagos bevételekre szert tenni. A családok életstratégiáját így inkább a máról holnapra élés határozta meg.

A másik három jövedelmi csoportra is jellemző, hogy a háztartások többféle forrásból párhuzamosan húztak jövedelmet. Az *átlagos jövedelmű családok* (II. csoport) esetében igen jelentős arányban vállaltak a családfők mellékfoglalkozást (14 esetben). A családtagok keresete e családok költségvetéséhez járult hozzá legnagyobb arányban, az összes bevétel 29%-ával (2. táblázat). A huszonhat családból huszonegyben a családtagok is keresőtevékenységet folytattak: hét esetben csak a feleség, hét esetben a gyerekek, és ugyancsak hét esetben a feleség és a gyermekek egyaránt hozzájárultak a családi bevételekhez. Ez annál inkább magas arány, mivel mindössze nyolc családban voltak 14 éven felüli gyermekek. Jelentős arányt képviseltek az egyéb rendszeres bevételek is, hat család albérlőt, kosztost tartott, egy család házat adott bérbe, négy család pedig megtakarított pénzzel rendelkezett. Ugyanakkor e családok is viszonylag sűrűn folyamodtak kölcsönért (11 esetben), illetve segélyért (12 esetben), 11 esetben pedig javaik elzálogosítása, illetve eladása révén enyhítettek feszítő gondjaikon.

Mindent összevetve elmondható, hogy e családok az első csoporténál jóval sikeresebb megélhetési stratégiát követtek. Míg a családfők főfoglalkozásból származó éves

3 Lackó Miklós: Gépgyári munkások az 1930-as években. A Hofherr és Schranz gyári munkásfelmérés eredményei. Századok 1989. 26–31.; a munkások lakáshelyzetére ld. még: Gyáni Gábor: Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Bp. 1992. (Mikrotörténelem)

összereset átlagos nagysága alig több mint 200 pengővel haladta meg az első csoportba tartozó családokét, addig a családok átlagos évi összes bevétele már több mint 660 pengővel volt nagyobb. A második csoport kedvezőbb anyagi helyzete részben annak köszönhető, hogy kisebb volt körükben az átlagos családnagyság, illetve kevesebb gyerek akadt bennük. A családok mégis döntően azzal tudtak anyagi helyzetükön javítani, hogy a családfő főfoglalkozásából eredő jövedelme mellett egyéb bevételekre is szert tudtak tenni. A kiegészítő bevételek 44%-kal járultak hozzá a családi költségvetéshez, ez a legmagasabb arány az összes jövedelmi csoportban. A családtagok nagyarányú munkavállalása nyomán keresetük a családfő összes keresetének a felét is meghaladta.

A harmadik csoportba tartozó (*átlagon felüli jövedelmű családok*) esetében is számottevő mértékben vállaltak a családtagok munkát: valamennyi családban dolgozott a feleség, két családban pedig a gyerekek is pénzt kerestek (három családban voltak 14 éven felüli gyerekek). A családfők a főfoglalkozásuk után kapott viszonylag magas bér mellett már nem vállaltak mellékfoglalkozást (mindössze egy családban volt az apának másodállása), sőt albérlőt és kosztost sem tartottak. E családoknál is előfordult, hogy átmeneti pénzzavaraikon egyedül a segély vagy a kölcsön segített (két, illetve három esetben), a zálogházra azonban már egyikük sem szorult rá.

A harmadik csoport családjaiban általánossá vált a kétkeresős és kétgyermekes modell. Igen érdekes, hogy az egyes jövedelmi csoportoknál mindig egy-egy gyermekkel csökken a családonkénti átlagos gyermekszám, amíg el nem érte a két gyermeket mint alsó küszöböt (1. táblázat). Lackó Miklós már az egykés munkáscsaládok térnyerését is regisztrálja a harmincas évek végén.⁴ A családok anyagi helyzetének javításában a gyermekszám korlátozásának fontos szerepe lehetett, akárcsak annak az ettől egyáltalán nem független jelenségnek, hogy az anyák is egyre nagyobb számban vállaltak a családon kívül keresőmunkát.

Ha a harmadik csoport jövedelmi viszonyait a második csoportéval hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy az átlagon felüli jövedelmű csoportba tartozó családok összes bevétele átlagosan közel 500 pengővel alakult magasabban. Ezt a különbséget döntően a családfők magasabb keresete okozta (260 pengő), és persze a családtagok is (közel 100 pengővel) többet kerestek. A harmadik csoportba tartozó háztartások átmenetet képeznek a második és a negyedik csoport által képviselt megélhetési stratégia között. A második csoport családjai úgy próbáltak anyagi helyzetükön javítani, hogy minden kínálkozó pénzszerezési lehetőséget megragadtak és igen sok munkával érték el átlagos jövedelmű helyzetüket. A harmadik csoport tagjai már nem használták ki a munkaerőjüket ilyen extenzivitással. A családfő magasabb keresete (feltehetően szakképzettsége folytán), illetve a családtagok keresete révén viszonylag magasabb jövedelmi színvonalat tudtak elérni, bár a lakáshelyzetük nem volt jobb a többi családnál. Fontos, hogy ezekben a családokban is munkát vállaltak a gyermekek, ami korlátozta a továbbtanulásukat és így megakadályozta, hogy magasabb béreket érhessenek el életük későbbi szakaszán.

A negyedik csoportba tartozó (*magas jövedelmű*) családok kimondottan jó anyagi körülmények között éltek, az évi 1000 pengőt meghaladó éves egy főre jutó jövedelem, a családfők havi több mint 300 pengős keresete magas életszínvonalat garantált számukra. A háztartások költségvetése a családfők keresetén alapult, az apák főfoglalkozásából származó munkabér a családok összes bevételének 85,5%-át képezte. A négy családból

4 Lackó M.: i. m. 10–14.

háromban az apák másodállást is vállaltak, a fő- és mellékállás jövedelme együtt a családi jövedelmek 92 százalékát adta. E csoportban a családtagok nem folytattak keresőtevékenységet. Ennek egyik oka az lehetett, hogy sok volt a kiskorú gyermek a csoportba sorolt családokban, és csak egyikükben akadt 14 éven felüli gyermek. Fontosabb azonban a családfők kimagasló keresete, ami önmagában is jó anyagi helyzetet biztosított. Segélyt, kölcsönt egy-egy család vett igénybe, albérlőt is egyetlen család tartott, megtakarított pénze pedig két családnak volt. Mai szemmel nézve a lakásméreték szűkössége viszont annál meglepőbb, hiszen évi 4–5000 pengős jövedelemmel értelmiségi, vagy tisztviselő családok két-három szobás lakásban, középosztályi életszínvonalon éltek ekkoriban. Ez arra figyelmeztet, hogy a lakásnagyság nem közvetlenül függött a jövedelemtől vagy a család nagyságától, hanem fontos szerep jutott benne az egyes társadalmi csoportokban érvényesülő kulturális mintáknak is.

Négy típust, négy megélhetési stratégiát különböztettem meg az ötven budapesti munkáscsalád körében felvett háztartásstatisztika alapján, a kimondottan szűkös körülmények között, máról holnapra élőt, a minden munkaalkalmat megragadó önkiszákmányolót, a kétkeresős-kétgyermekest, valamint a magas jövedelmű, egykeresős háztartásokat. Következtetésem legfőbb gyengéje, hogy az adatokat szolgáltató családok száma, maga a minta igen kicsi. Joggal vitatható tehát állításaim általánosíthatósága. Bizonyára sok egyéb tényezőt is figyelembe kellene vennünk még, így például a statisztika számára gyakran megfoghatatlan, ám esetenként akár anyagi javakban is tetest öltő rokonsági kapcsolatokat.⁵ Fontos azonban, hogy azokban a családokban, ahol a családfő keresete alacsony volt, a család jólétét erősen meghatározta, hogy milyen pótlólagos jövedelmi forrásokat tudott a család bevonni, mindenekelőtt a családtagok munkába állása révén.

Kettős jövedelmű háztartások

Ha képet kívánunk alkotni magunknak arról, hogy milyen jellegű jövedelmekre tehetek szert az egyes háztartások a két világháború közötti Magyarországon, akkor érdemes megvizsgálni az úgynevezett kettős jövedelmű családokat, melyekben az ipari munkások a gyárból vagy műhelyből hazatérve mezőgazdasági tevékenységet is folytattak, vagy fordítva, a mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok ipari üzemekben vállaltak munkát.

Az 1930. évi népszámlálás szerint Magyarországon a nem mezőgazdasági foglalkozású lakosságnak is viszonylag nagy része rendelkezett ingatlantulajdonnal.⁶ Az adatok értelmében a nem mezőgazdasági foglalkozású, kereső férfiak több mint negyedének, a nem mezőgazdasági foglalkozású kereső nők több mint a nyolcadának volt valamilyen ingatlana. A ház-, illetve földtulajdonból származó jövedelmeknek sem a nagyságát, sem pedig a főfoglalkozásból származó jövedelemhez való arányát nem ismerjük, ennek ellenére feltételezhető, hogy nem elhanyagolható a szerepük a családi büdzsé alakulásában. Feltűnően magas az ingatlantulajdonosok aránya a férfi iparosok körében: a molnárok háromnegyede, a kőművesek 73%-a, a takácsok 69%-a rendelkezett valamilyen ingat-

5 *Ambrus Péter*: A Dzsumbuj. Egy telep élete. Bp. 1988.

6 Az 1930. évi népszámlálás. VI. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei. Bp. 1941. (Magyar Statisztikai Közlemények 114.) 180–188.

lanbirtokkal. Az önálló férfi iparosok 43%-ának háza, 30%-ának pedig földje volt. A segédszemélyzet körében, ha szerényebb mértékben is, de szintén találunk ingatlanulajdont: a férfi tisztviselőket nem egészen egyötödének föld- vagy háztulajdon volt a kezén. A férfi tisztviselők esetében ugyanakkor az arány 21,7%. Az ingatlanulajdonosok aránya valamivel magasabb a közszolgálatban alkalmazott tisztviselők és a segédszemélyzet esetében. A földbirtokok nagysága az esetek 80–90%-ában öt holdon alul maradt s minden második birtok még az egy holdat sem érte el, megművelésük tehát a család megélhetését önmagában semmiképp sem biztosíthatta. A népszámlálási adatok alapján 1930-ban 428 ezer nem mezőgazdasági keresőnek lehetett mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelme, amely kiegészítette a főfoglalkozásából származó keresetét.

A kettős jövedelmű háztartások tipikus képviselői az ingázó munkások. Ruisz Rezső számításai szerint egyedül Budapestre 55–60 ezren ingáztak be naponta a harmincas évek elején. Egyes főváros környéki községekből (Rákoshegy, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr stb.) az ingázók aránya elérte a keresők 40–55%-át is.⁷

Nemcsak a fővárosi, de a vidéki ipari üzemek is gyakran foglalkoztattak környező falvakban élő munkásokat. Az ilyen üzemek jellegzetes képviselői a cukorgyárak, amelyek viszonylag kevés állandó munkást foglalkoztattak, és főként az őszi kampány idejére vettek fel olykor czernél is több idénymunkást a szomszédos településekről. Rézler Gyula kiemeli, hogy a cukorgyári kampány idején a cukorgyári idénymunkások munka nélkül maradtak volna, mivel arra az időre a mezőgazdasági munkák már véget értek. „Ácsolt úgyszólván a fél falut az ottani cukorgyár tartja el. Idény alatt 200–220 pengőt keresnek az ácsiak. Meglehetősen jómódban is él az ácsi nép. Majdnem mindegyik idénymunkásnak van földje. Az egyiknek csak két hold, de sokan 10–15 holdat is mondhatnak magukénak. Gyár nélkül az ácsi nép valószínűleg csak tengődő parasztfalu lenne, mint annyi más ezen a környéken, a nagybirtokrendszer fojtó ölelésében”.⁸

A gyáraknak, így többek közt a kaposváriknak is, állandó idénymunkás-gárdája volt, mely minden év októberében visszatért a gyárba. A kaposvári cukorgyár idényen kívül is tudott munkásainak munkaalkalmat biztosítani, részben saját földbérletén és állatgazdaságában, részben pedig a hozzá tartozó egyéb ipari üzemekben.⁹ A cukorgyári munkások egy-egy gyártási kampány idején 200 pengő körül kerestek, az ötpengős napibér a mezőgazdasági napszámnak három-négyszerese volt, a 12 órás gyári munkaidő pedig rövidebb, mint a mezőgazdasági munkáknál megszokott 14–16 órás munkanap. Az állandóan alkalmazott munkások helyzete még ennél is jobb volt, 70–90 filléres órabért, lakást, konyhakertet, fűtést, világítást adott nekik a gyár.

7 Ruisz Rezső: Közlekedési adottságok Budapest agglomerációjának kialakulásában. Vasúti és Közlekedési Közlöny 1932. 69. sz. 622–624. és 71. sz. 635–638. Idézi: *Mozolovszky Sándor*: Nagy-Budapest népességének foglalkozási megoszlása 1930-ban és az ingaszerű vándormozgalom. Bp. é. n. (Statistikai Közlemények 72. 4.) 12.

8 Rézler Gyula: A cukorgyári munkások szociális helyzete Magyarországon. Kelet Népe 1939. 6. sz. 344–352.

9 Jenei Károly: A Mezőgazdasági Ipar Rt. Somogy megyei üzeimei 1890–1948. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 2. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1971. 226.; Csima József: Egy magyar cukorgyár üzeime és annak közzgazdasági jelentősége, különös tekintettel a munkáviszonyokra. Egyetemi disszertáció, Bp. 1927. 10.

Általában véve paraszti a háttere a bányászok, az üveg-, téglá- és bőrgyári munkások, a fűrésztelepi dolgozók jelentős részének is.¹⁰ A vidéki ipari üzemekben vállalt munka a fővárosinál jóval alacsonyabb munkabérek, a rossz, sokszor egészségtelen munkafeltételek, a hosszú napi munkaidő és a sokszor igen megerőltető fizikai munka ellenére is fontos bevételi forrást jelentett az érintett családoknak. A lakóhely közelében fekvő bánya, vagy gyár esetenként stabil jövedelemkiegészítést tett számukra lehetővé, földjük kis mérete folytán így mindenképpen az idegenben végzett munkán alapult e családok egzisztenciája.

Kerék Mihály 96 alföldi mezőgazdasági munkáscsalád bevételeit összesítette. A családok összjövedelmének alig több mint a harmada származott a saját föld megműveléséből, illetve az állattartásból, a bevételek kétharmada az aratásnál, illetve máshol vállalt munkákból, illetve a családtagok keresetéből adódott (4. táblázat).¹¹ Egy hasonló dunántúli vizsgálat eredménye szerint a 100 kat. holdon aluli gazdaságok összes jövedelmének 70,7%-a a mezőgazdaságból és 29,3%-a pedig más forrásból származott az 1929–1938 közötti időszakban.¹² Szalánczy Károly kutatásai alapján egy kővágóörsi napszamoscsalád jövedelmének 55 százalékát idegenben végzett munka után kapta, ami nem csak mezőgazdasági tevékenység volt, hiszen a feleség szintén pénzt keresett munkájával.¹³

4. táblázat

Kilencvenhat alföldi mezőgazdasági munkáscsalád átlagos éves bevételei, 1932

	Bevétel	
	P	%
Aratás	69,1	21,7
Különböző munkák	86,5	27,1
Földművelés és állattartás	112,0	35,1
Házastárs és családtagok keresménye	51,2	16,1
Összesen	318,8	100,0
Egy főre jutó kereset	55,8	

Forrás: *Kerék Mihály*: Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz. Magyar Gazdák Szemléje 1933. 614.

10 *Csikós-Nagy Béla*: A bőrgyári munkásság.; *Olti Vilmos*: A fűrészipari munkásság.; *Urbán János*: Az üvegyári munkásság. In: *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Szerk. *Rézler Gyula*. Bp. 1940. (Közgazdasági Könyvtár XXIV.) 70–122.; *Rézler Gyula*: A téglagyári munkások szociális helyzetképe. *Kelet Népe* 1938. 11. sz. 362–372.

11 *Kerék Mihály*: Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz. *Magyar Gazdák Szemléje* 1933. 591.

12 *Juhos Lajos-Kulin Sándor-Pataky László*: Jelentés a 100 holdon aluli dunántúli kisgazdaságok 1938. évi jövedelmi helyzetéről. *Magyar Gazdák Szemléje* 1939. 457.

13 *Szalánczy Károly*: Néhány magyar földművescsalád-típus élete számokban. Debrecen, 1932. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának kiadványai VI. 24.) 7–11.

Gunst Péter szerint a mezőgazdasági munkás, gazdasági cseléd, törpebirtokos családok 80 százalékában volt két kereső, 15%-ában pedig legalább három keresővel számolhatunk. Igazi nyomorban (évi 300 pengő alatti bevétellel) azokban a családokban éltek, ahol a kereső-eltartott arány ennél kedvezőtlenebb volt, ami a családok kb. 9%-ára tehető.¹⁴ Gunst Péter szerint a mellékjövodelemeknek a család összes jövodeleméhez viszonyított aránya annál nagyobb lehetett, minél kisebb volt a családi gazdaság mérete, átlagosan azonban 40% körüli értékre becsüli.¹⁵

Budapesti tisztviselő- és értelmiségi háztartások

Az első világháborút követően tisztviselő- és értelmiségi családok tömegeit fenyegette az anyagi lecsúszás rémc. A trianoni Magyarországon túlméretezetté vált államapparátus és az infláció együttes hatásaként az állami tisztviselők elvesztették korábbi kiváltságos helyzetüket, és e téren a harmincas évek sem hoztak érdemi változást. A magántisztviselők sem élveztek kedvezőbb helyzetet, a magánüzemi és az állami üzemi tisztviselők keresete például nemcsak a vas- és gépipari szakmunkások bérei mögött, de a harmincas évek második felében már a betanított munkások keresete mögött is elmaradt.¹⁶ Túlnépesedés fenyegette az értelmiségi pályákat is, ennek következtében azután csökkent a pályán elérhető jövodelem nagysága. Az egészségügy fokozódó államosítása, a baleseti és betegséigi biztosítás kiterjesztése lenyomta az állami alkalmazott orvosok bérét, miközben szűkítette a magánpraxis piacát is. Az értelmiségi pályák a harmincas évekre végletesen polarizálódtak: egyfelől a szűk, magas jövodelemű, szabadfoglalkozású elit, másfelől az alkalmazotti státuszú, igen alacsony jövodeleműek nagy tömege állt.¹⁷

E jelenségek a középosztályhoz tartozó családokat is arra kényszerítették, hogy megpróbáljanak pótlólagos jövodelemforrásokat találni a maguk számára. A polgári életforma megőrzése érdekében azonban bizonyos kereseti források egyáltalán nem jöhettek számításba, így például a gyermekek korai munkába állása nehezen lett volna összeegyeztethető a család középosztályi helyzetével. Mindennek ellenére sem ritka körükben a kétkeresős családmódel (5. táblázat), különösen a tanárok és tanítók között. A női közalkalmazottak 83%-ának volt szintén kereső foglalkozású házastársa, többségükben közalkalmazott.¹⁸ A magántisztviselő férfiak kétharmada, a nők közel 58%-a az egyedüli kereső a családban. A többkeresős magánalkalmazotti háztartások 54%-a kétkeresős, 27,6%-a három, 18,4%-a pedig négy vagy több keresővel rendelkezett. A többkeresős családok több mint háromnegyedében a főfoglalkozásból származó kereseten kívüli jövodelemek nem haladták meg a havi 200 pengőt.¹⁹ Minden ötödik orvos, minden hatodik mérnök családjában pedig a házastárs is dolgozott.

14 *Gunst Péter*: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Bp. 1987. 83–84. 15 l. m. 55–56., 58.

16 *Pogány Ágnes*: Munkabérek a két világháború közötti Magyarországon. Történelmi Szemle 1989. 95.

17 *Kovács M. Mária*: Aesculapius militans. Érdekvédelem és politikai radikalizmus az orvosok körében, 1919–1945. Valóság 1985. 8. sz. 69–70.

18 *Laky Dezső*: A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. é. n. (Statistikai Közlemények 67. 1.)

19 *Hoffman Dezső*: A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. é. n. (Statistikai Közlemények 63. 4.) 62–65.

5. táblázat

**Kétkeresős háztartások aránya
a budapesti tisztviselő- és értelmiségi
családok között (százalék), 1930**

	%
Ügyvédek	6,7
Orvosok	19,0
Mérnökök	6,1
Közalkalmazottak:	15,1
Ebből: ügyészek, bírák	6,8
tanszemélyzet	44,0
egyéb hivatalnokok	15,1
altisztek	5,8
Magánalkalmazottak	32,8

Forrás: *Hoffman Dezső: A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. é. n. (Statistikai Közlemények 63. 4.); Illyefalvi I. Lajos: Az ügyvédek, orvosok és mérnökök szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. é. n. (Statistikai Közlemények 83. 1.); Laky Dezső: A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. é. n. (Statistikai Közlemények 67. 1.)*

A középosztály háztartásaiban viszonylag gyakori jövedelemforrásnak számított a családi támogatás. A fővárosi orvosok közül minden negyediket, az ügyvédek közül minden ötödiket segítette családja, rendszerint a szülők, pénz, lakás vagy ellátás formájában. A támogatott mérnökök közel 60%-a, az orvosok 55%-a, az ügyvédeknek 28%-a volt nőtlen, vagyis feltehetően főként a pályakezdők kaptak ilyen jellegű segítséget.²⁰

A mellékállások kérdése nehezebben ítélnél meg. A köztisztviselők számára bizonyos állások eleve tiltottak voltak,²¹ másfajta mellékállások vállalását pedig a munkáltató előzetes engedélyéhez kötötték. A rendelkezések következtében valószínűleg az adatszolgáltatók közül sokan eltitkolták másodállásukat.²² Az adatok szerint a köztisztviselők 6,1%-ának volt mellékfoglalkozása, legnagyobb arányban az alacsony keresetű pedagógusoknak. Másodállás vállalása inkább a férfi alkalmazottakat jellemezte. A másodállásban lévők egyharmada havi ötven, kétharmada havi száz pengőnél kevesebb bevételre tett szert ily módon.²³ A magántisztviselők közül aránylag kevesebben vállaltak

²⁰ *Illyefalvi I. Lajos: Az ügyvédek, orvosok és mérnökök szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. é. n. (Statistikai Közlemények 83. 1.) 86.*

²¹ Az 1896. évi 1196. számú szolgálati szabályzat és az 1897. évi XX. tc. 4. paragrafusa kifejezetten megtiltotta a közalkalmazottaknak, hogy javadalmazott állást vállaljanak bankok, vállalatok alapításánál vagy azok valamely vezetői testületében. Ld. még: *Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában (1920–1926). Bp. 1965. 71.*

²² *Laky D.: i. m. 53.*

²³ *Illyefalvi I. L.: Az ügyvédek i. m. 86.*

mellékállást (a férfi tisztviselők itt is nagyobb arányban képviseltették magukat, mint a nők), a magántisztviselők másodállásai azonban az esetek háromnegyedében havi 50 pengőnél többet jövedelmeztek.²⁴

Az ügyvédek, orvosok, mérnökök esetében is gyakran találkozunk azzal, hogy több helyen is munkát vállaltak. Az ügyvédek a magániroda mellett vállalati jogtanácsosként, vállalkozások vezető testületeiben végeztek munkát, az orvosok több helyen is rendeltek, a kórházi és rendelőintézeti állás mellett magánpraxist folytattak. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal 1930. évi felmérése szerint 1616 állandó alkalmazásban álló orvos közül 1114 magánygyakorlatot is folytatott, és összesen 2935 állást töltött be. Közülük 271-nek kettő, 39-nek három mellékállása volt. Az állások halmozása és a pályán eltöltött idő hossza pozitív korrelációt mutatott. A kettőnél több állással bíró orvosok majdnem kétharmada több mint tíz éve működött a pályán, miközben az összes orvos közti arányuk alig ötven százalék volt.²⁵ Az adatfelvétel időpontjában a vizsgált budapesti mérnökök 8,1%-a rendelkezett mellékállással: átlagosan 1,53 állás jutott egy mérnökre. A mellékfoglalkozások 80,7%-a szakmai jellegű, 8,8%-a pedig üzleti vállalkozás volt.

Az albérlőtartás is elterjedt jövedelemkiegészítési forma a budapesti középosztály körében. Az illetmények között lakáspénzt is élvező tisztviselőcsaládok viszonylag tágas (két-, három-, esetleg négyszobás) lakásaiban nem volt ritka az albérlő. Míg a családon kívül végzett másodállás inkább a férfiakat jellemezte, az otthon falai közötti jövedelemszerzésre alkalmat nyújtó albérlőtartással többnyire a nők foglalkoztak. A női közalkalmazottak 12 százaléka tartott lakót otthonában.²⁶ A gyermekét egyedül nevelő özvegy vagy elvált magántisztviselők közül minden harmadik, a gyermektelen s egyedül élő magántisztviselők közül minden negyedik tartott ágy- vagy albérlőt.²⁷ Az albérlős magánalkalmazotti háztartások 46%-a 1930-ban már két évnél hosszabb ideje adott albérlőnek helyet az otthonában, a gyermeküket egyedül nevelő, albérlőt tartó tisztviselőnőknek pedig több mint a 60 százaléka élt két évnél hosszabb ideje albérlővel egy fedél alatt. Az albérlőt tartó magánalkalmazottak 75%-a egy szobát, a gyermektelen elvált vagy özvegy tisztviselőnőknek viszont több mint a fele egy szobánál többet adott ki albérlőbe. A diplomások közül az ügyvédek 9,5%-a, a mérnökök 7,5%-a tartott albérlőt, ami elmarad a tisztviselőknél tapasztalt aránytól. Az albérlőtartás gyakoribb a gyermekes diplomás háztartásokban. Az albérlőtartó mérnökök 45 százalékát az egy- és kétgyermekes családok adták, miközben számarányuk csak 22,5% a mérnökök között.²⁸

A népszámlálási adatok bizonyossága szerint a fővárosi diplomások és tisztviselők földtulajdona nem érte el a hasonló foglalkozásúak országos átlagát. A budapesti ügyvédek, orvosok és mérnökök szűk, igen vagyonos csoportja viszont bérháztulajdona után is komoly jövedelmet húzott. 1930-ban 441 fővárosi ügyvéd, 344 orvos, 583 köztisztviselő és 696 magántisztviselő tartozott ehhez a réteghez.²⁹

24 Hoffman D.: i. m. 230–231.

25 Illyefalvi I. L.: Az ügyvédek i. m. 71., 77.

26 Laky D.: i. m. 83.

27 Hoffman D.: i. m. 166–169.

28 Illyefalvi I. L.: Az ügyvédek i. m.

29 Az 1930. évi népszámlálás. VI. i. m. 124–127.

Összefoglalás

A tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy megvizsgáljam, életszínvonaluk emelése érdekében milyen stratégiákat követtek a magyarországi családok a két világháború között. Bár a fellelhető források nem igazán teszik lehetővé, hogy átfogó képet alkossunk magunknak, az ismert adatok alapján azonban kijelenthetjük: mind a társadalom középrétegeiben (diplomás és tisztviselőcsaládok), mind pedig a munkás és paraszti háztartások esetében a családok jelentős hányadában találtunk olyan háztartásokat, ahol egyidejűleg több kereső és többféle jövedelemforrás volt. A családok anyagi helyzetét tehát nem határozhatjuk meg egyes-egyedül a családfő főfoglalkozásából eredő jövedelem alapján, kívánatos az egyéb bevételi forrásokra is fényt deríteni. Ezek a források igen sokrétűek lehettek, a különböző mellékfoglalkozásokból, az al- és ágybérletartásból származó pénzüsszegek, a családtagok (a feleség és esetenként a gyerekek) keresete, valamint az egyéb bevételek (segélyek, kölcsönök, tárgyak elzálogosítása vagy eladása) a családok összjövedelmének akár a kétötödét is elérhette. A feldolgozott adatok arra utalnak, hogy a családok igen sokféle stratégiát követhettek, és jelentős különbségek adódtak a családfő képzettsége, főfoglalkozásból származó jövedelmének a nagysága, a család demográfiai helyzete (a gyermekek száma és életkora), illetve földrajzi fekvése (városi vagy falusi, esetleg kétlaki háztartás) szerint. Az így nyert kép természetesen nem alkalmas arra, hogy bemutassa a családok helyzetében bekövetkezett időbeli változásokat, a munkabérek emelkedéséből, vagy a család korösszetételének a változásából eredő hatásokat.³⁰ Felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy a munkabérek makrogazdasági adatsorai mögött roppant különböző egyéni és csoportos életstratégiák húzódhattak meg, melyek úgyszintén jelentős hatással voltak a családok és háztartások életminőségének az alakulására.

ÁGNES POGÁNY

HOUSEHOLD INCOMES IN HUNGARY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Recent research has shown that the living standards of Budapest's blue-collar workers between the two world wars were more favourable than historians had once thought. A thorough analysis of wages reveals that skilled workers were not so badly off even during the years of economic crisis. We can find out more about the living standards of families by examining household diaries. Fifty families kept such diaries in 1930 at the request of the Budapest Statistical Office. An analysis of this source allows us to divide urban working-class households into four income categories on the basis of consumption unit income. *Low-income households* were the families of first-generation unskilled workers, where the head of the family was the only breadwinner and there were also many children in the family. *Average income households* were families where the total income was significantly higher owing to the presence of fewer children in the

³⁰ Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 1998. (Osiris tankönyvek) 299–300.

family as well as supplementary incomes provided by other members of the family but not primarily a higher income on the part of the head of the family. *Above average income households* were families where the head of the family received a skilled worker wage, his wife and other members of the family received more favourable wages, and where there were fewer children in the family. Children in such families began working at a young age; they did not continue their education. Meanwhile the children—and sometimes wives—of families comprising *high-income households* did not always have to work. The children could therefore continue their education (at secondary schools). The higher incomes of heads of families of such households was due to their ability to take on second jobs in addition to their well-paid factory jobs.

The author compares the main findings of the above microanalysis with the available macro-data for white-collar and intellectual households. On the basis of these data, the conclusion is drawn that households with two or more income sources were common both among the middle-classes and among the lower classes of urban and rural areas. Household incomes were lowest where such income sources were lacking and where there were many children.

SIMÁNDI IRÉN

A magyar gazdaság a Szabad Európa Rádió Reflektorában (1951–1956)

A második világháborút követően kialakult hidegháború egyik fontos nyugati vállalkozása volt a *Szabad Európa Rádió (SZER)* létrehozása. A rádió meghirdetett célja – az amerikai külpolitikai törekvésekkel összhangban – az 1945 után kettészakadt Európa egyesítése, a vasfüggöny mögött maradt népek felszabadítása volt. A SZER magyar osztályát 1950 elején szervezték meg New Yorkban. A támogatók köréhez tartozott a *Magyar Nemzeti Bizottmány*, Varga Béla vezetésével. A rádió 1951 májusában költözött Münchenbe és itt működött 1993. október 31-ig. A müncheni magyar munkatársak 1951. július végén kezdték meg munkájukat a rádiónál. A magyar osztály első igazgatója Dessewffy Gyula, a helyettese pedig Thury Lajos volt, az első ünnepi adás 1951. október 6-án hangzott el. A rádió munkatársaként dolgozott Münchenben 1951–1976 között Győri (Mikes) Imre (1900–1990). A SZER magyar osztályának egyik alapító tagjaként, már ismert és gyakorlott újságíróként – Gallicus álnéven – írta és szerkesztette a rádió egyik legérdekesebb, leghallgatottabb műsorát, a *Reflektort*. Kommentárjaiban követte a világpolitika szinte minden jelentős eseményét, írásainak többsége azonban a magyar bel- és külpolitikával foglalkozott. Igazságérzete, szociális érzékenysége, széles körű érdeklődése, műveltsége arra készítette, hogy képességének és tudásának legjavát adva tájékoztattassa hallgatóit a legfontosabb eseményekről. Írásai tényeken alapuló, mélyreható elemzések voltak, nem riadtak vissza a komoly és néha meghökentően merész bírálatoktól, kritikáktól sem, amelyek az adott történelmi korszakra, annak politikusaira – gyakran név szerint – vonatkoztak. A rádió munkatársaként és újságíróként elfogadta ugyan az amerikai vezetéstől kapott direktívákat, de az életfelfogásából, egyéniségéből adódóan kommentárjaiban megfigyelhetőek az indulatos túlzások, néha túlkapasok is a magyarországi események bemutatásában, elemzésében. Ezekkel természetesen a rádió deklarált célkitűzését követte.

Reflektor című műsorának kommentárjaiból azokat elemezzük, amelyek 1951–1956 között a magyar gazdaságra, és ezen keresztül a társadalmi változásokra mutatnak rá, párhuzamba állítva a SZER adásait a párt hivatalos lapja, a *Szabad Nép* idevágó cikkeivel. A SZER adásai a magyar közvéleményre igen nagy befolyást gyakoroltak, a *Reflektor* kommentárjai az ötvenes évek történelmének fontos forrásai.

Az erőszakolt iparosítás és következményei

A magyar gazdaság szocialista iparosításának időszaka 1948-ban az államosításra vonatkozó 1948:XXV. tc. elfogadásával kezdődött. Folytatódott az első öt éves terv kidolgozásával és tovább fejlesztésével, amelynek feladatai többek között a nehézipar fejlesztését, az iparosítás ütemének gyorsítását tűzték ki célul.

A „vas és acél országának” célja, hivatalos programja és gyakorlata egyoldalú fejlesztést, megalapozatlan tervek és óriási fiaskókat hozott. A mezőgazdasági és könnyűipari beruházások elmaradása, a szembeszökő aránytalanságok a termelés csökkenéséhez, az ellátás visszafogásához, az életszínvonal rohamos csökkenéséhez vezettek. A nehézipar fejlesztése, amit a hidegháború, a háborúra való készülés sürgetett, a nyersanyaghiány miatt rendkívül költséges volt, amit tovább rontott az a körülmény, hogy az öröklött iparszerkezet sem volt erre alkalmas. A megalapozatlan tervek és ígéretetek természetesen nem valósulhattak meg. A Rákosi-féle vezetés a propaganda köd-függönyével próbálta palástolni ezt, másrészt a szubjektív hibák ostromozásával, vagy az „ellenség” kártevésének „leleplezésével” igyekezett kiutat keresni az alapvetően elhibázott gazdaságpolitika számára. Mikes Imre kommentárjaiban ezt igyekezett leleplezni és a gazdaság valóságos helyzetét bemutatni.

A szovjet típusú szocialista gazdaság lényegéből adódóan nem tudta biztosítani az emberek érdekeltté tételét a munkában, a termelésben. A munkaversenyek, a sztahanovista mozgalmak, az ünnepi felajánlások propagandisztikus jelentőségük mellett a normák emelését szolgálták.

Mikes Imre egyik első kommentárjában, ami az induló SZER műsoraiban hangzott el, éppen az ilyen ünnepi felajánlásokkal foglalkozott.

A „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” évfordulója a rendszer alapünnepének számított. Mikes az 1951-es évforduló előkészületeiről a következő tudósítást, illetve kommentárt adta: a Mátravidéki Erőmű dolgozói például az 1951-es tervüket már december 12-ére teljesítik, és az utolsó negyedévben 15 ezer tonna lignitet takarítanak meg. A diósgyőri Anna-bánya dolgozói a tervmaradásuk behozására tettek fogadalmat, miszerint naponta 410 mázsa szénnel többet hoznak fel a felszínre, mint az eredeti irányszám. Majd így folytatta: régen az ünnep a pihenést jelentette, napjainkban a „robot szinonimája lett”. Az ünnepre hivatkozva a magyar polgárokból minden energiát ki-préselnek, a kényszerfelajánlások teljesítésének kötelezettségével.¹

1952 januárjában egy új kezdeményezésről adott hírt a *Szabad Nép*. Új jelszóval, új mozgalmat indított el Loy Árpád alberttelepi sztahanovista frontmester a széntermelés növelésére. „El akarom érni – mondta –, hogy a frontunk egy műszakban 500 csillét adjon és utána minden nap többet és többet.” Jelszava: „Termelj ma többet, mint tegnap!”² A termelés növelését a munka jobb megszervezésével, a széntermelés egyenletes tételeivel és emelésével kívánja elérni. A régi műszakonkénti 300 csillés átlagról emelni 500 csillére, majd 550-re és túlhaladni a 600 csillét is. Ehhez – mondta – meg kell teremteni a szükséges műszaki feltételeket, rendbe kell hozni a szállítógépeket.³

1 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSZK Kt.) 451/6. fond 1–2. I. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően adom közre. (Kutatásaimat az OTKA és a Project on Openness in Eastern Europe and the Former Soviet Union Magyarországi Kutatási Programja támogatta.)

2 „Termelj ma többet, mint tegnap!” *Szabad Nép* (= SzN) 1952. jan. 25. 1. Loy Árpád, Kossuth-díjas sztahanovista frontmester (1906–1987) Kercsedén született (Románia, Zsil völgye), 1942-ben került Alberttelepre. 1952-ben indította el mozgalmát, amelynek jelszava „Termelj ma többet, mint tegnap!” Célja az volt, hogy egy műszakban 500 csillét termeljenek, és utána minden nap többet. Munkáját 1952. márc. 15-én Kossuth-díjjal jutalmazták. (*Kövesi Endre*: Loy Árpád élete. SzN 1952. márc. 23. 7.)

3 Az ország legjobb bányászcsapatvezetői és frontmesterei elhatározták: csatlakoznak Loy Árpád alberttelepi sztahanovista kezdeményezéséhez. SzN 1952. jan. 27. 1.

Mikes a sztahanovista frontmester erőfeszítéseit így kommentálta: a termelés napi emelését és egyenletessé tételét olvasva „viszolyogva csettintettünk egyet”,⁴ azért, mert egy újabb jelmondat nem oldja meg a szénhiány problémáit. A frontmester kezdeményezéséből arra is gondolhatunk, hogy a bányászok lelkesedése nem mondható túl nagyak, inkább túl kicsinek. A termelés nincs összhangban a kereslettel. „Az eddigi diadalokról szóló trallalik nyilván elsietettek voltak. Komolytalanok. Alaptalanok. Hogy úgy mondjuk, légbőlkapottak. Mert a rendszer most, nem óhajtván már egyebet, bevallja, nagy a baj. És még nagyobb lesz, ha a dolgok úgy mennek tovább, mint ahogy eddig mentek.”⁵

Az államosítás a termelőeszközökön túl a magánjavak egyre nagyobb területét érintette az 1950-es évek elején. A *Népköztársaság Elnöki Tanácsa* 1952 februárjában törvényerejű rendeletet hozott egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről. A rendelet megalkotását – a hivatalos magyarázat szerint – az tette szükségessé, hogy a háztulajdonosok egy része a legfontosabb felújítási munkákat sem végeztette el, így a házak állaga romlott, értékük csökkent. Az indoklásban szerepelt még a háború előtti uralkodó osztályhoz tartozók lakbérékből szerzett jövedelmének megszüntetése.⁶ Mikes Imre a rendelethez írt kommentárjában értelmezte és magyarázta a paragrafusokat. Az első reflexióit a következőkben írta le: a házingatlanok állami tulajdonba vételével a rendelet nem a magántulajdont sérti, „hanem a természeti jognak, az alapvető erkölcsi parancsnak, az emberiség körülményeinek oly durva sárbatiprása, amely mellett tiltakozás nélkül elhaladni hitvány magatartás lenne. Az eb, amely nem ugat, ocsmány féreg! – mondja az Írás”. Van a magántulajdonnak egy fajtája – folytatta –, amely sérthetetlen, sérthetlensége pedig az alapvető erkölcsi normákból adódik. A magántulajdon „a munkával, személyi érdemmel, testi veritékkel, szellemi erőfeszítéssel szerzett közvetlen tulajdon”.⁷ A népi demokrácia szovjet típusú alkotmánya⁸ a magántulajdont – „legalább papíron” – elismerte. A 6. paragrafus tételezen sorolja – fejtegette tovább a kommentár írója –, mi lehet állami és mi lehet közületi tulajdon: a föld energiaforrásai (bányák), természeti erőforrások (vizek, erdők), üzemek, bankok stb. A rendelet szerint pedig állami tulajdonba kerülnek a házak, bérházak, villák, öröklakások, üzletek, olyan épületek, amelyekre munkával szereztek tulajdonosaik, személyi tulajdonukba tartozik, „az alkotmányra hivatkozva, amelyet a rendelet minden pontjában sárbatipor”. „Ez az őszintétlenség, ez a képmutatás, újabb tízezer és tízezer kis egzisztenciának ez a könyörtelen megfojtása végigvonul az összes paragrafusokon. A személyi tulajdon, a magántulajdon néha egészen csöppnyi, mégha mikroszkopikus is, némi egyéni függetlenséget jelent. Ezt a függetlenséget a rendőrzárolom, az önkényuralom nem tűrheti.” A rendelet – folytatta Mikes – „a függetlenségnek a felfüggesztése”. A paragrafusokból kitűnik először a kisajátítás. Másodsor az államosítás alól kaphatnak kedvezményt egyes tulajdonosok, de a hatalom fenntartja azt a jogot, hogy őket bármikor a rendszer ellenségének kiálthassa ki, és így mégis megszerzi az ingatlan tulajdonjogát. „Tehát az államosítási rendelet a polgárt vagy megfosztja apró tulajdonától, vagy azt mondja neki,

4 OSZK Kt. 451/46. fond 1. l.

5 Uo. 2. l.

6 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendelete egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről. SzN 1952. febr. 19. 5.

7 OSZK Kt. 451/62. fond 2. l.

8 A Magyar Népköztársaság alkotmánya. 1949. évi XX. törvény. 8. §. „(1) A munkával szerzett tulajdont az alkotmány elismeri és védi. (2) A magántulajdon és a magánkezdeményezés a köz érdekeit nem sértheti.” Törvények és törvényerejű rendeletek 1949. I. Bp. 1950. 4.

vigyázat, hallgass és engedelmeskedj, mert elrántom a meghagyott tetőt a fejed felől!” A 10. paragrafus lényegét a következőkben írta le Gallicus: ha a volt tulajdonos államosított házban lakik és annak valamilyen helyiségét használja (pl. gazdasági tevékenységet folytat), akkor azért lakbért köteles fizetni. Így kárvallottá válik, nem kap kártérítést, sőt neki kell fizetnie. Mikes elgondolkodtató elemzést írt kommentárjában azokról, akik bérből és fizetésből élnek, legfeljebb 6 szobás lakásban, és még egy másik házat is fenntartanak, pihenés, üdülés céljából. (Itt nagypolgári lakásokról, házakról van szó.) „Szeretnők azt a hódoltság [!] dolgozót látni, akinek hatszobás háza, sőt ezenfelül villája van!” Ugyanígy mentesülnek az államosítás alól a „dolgozó parasztnak házai hat szobáig és a kulákok házai öt szobáig”, mindez jó példa arra is – folytatta –, hogyan lehet társadalmi osztályokat paragrafus útján előállítani. Végezetül zárómondatai egyikében megfogalmazta Mikes azt a szörnyű igazságot, amire a magyar társadalom csak később fog rájönni. „Még jó szerencse, hogy mindezek az osztályok egyformák és egyenlők a Sztálin út 60. menyei ítélőszéke előtt, amely – ha úgy kell – az ötszobást és a hatszobást egyaránt deportációvá minősíti át.”⁹

A SZER amerikai vezetősége az 1950-es évek elején összeállította a parasztságnak szánt adások műsortervét, és megfogalmazta a műsorok elkészítésének gyakorlati szempontjait is. Mikes Imre kommentárjaiban is megfigyelhető ezen irányelvek alkalmazása. A parasztságnak szóló műsorok egyik legfontosabb alapvonalaként határozták meg azt, hogy a kommunista országokban a mezőgazdaságra vonatkozó minden új intézkedést és nyilatkozatot tárgyilagos kritikával kell feldolgozni, és a kommentárokba úgy beépíteni, hogy a parasztság ismereteihez és kifejezőmódjához illeszkedjék, vagyis közérthető legyen a célzott társadalmi osztály számára. A rádió célja, hogy a meglévő eszközeivel „paraszterdekvédelmet” valósítson meg, de ügyelve arra, hogy közben az egyes emberek és közösségek biztonsága ne kerüljön veszélybe. Tájékoztatni kell a parasztságot az ország különböző területein történt eseményekről, „amelyeket az otthoni belső hírszolgálat tudatosan elhallgat”. „Le kell leplezni a kommunista kormány mezőgazdasági vonatkozású terveit és messzemenő céljait.” A rádióknak be kell számolnia a mezőgazdaságban meglévő részproblémákról, aktualitásokról és ismertetni kell ezen, vagy hasonló problémák nyugati megoldási lehetőségeit is, beleszöve a nyugati mezőgazdaság és parasztság helyzetét, életkörülményeit. A műsorkészítés direktívái között szerepel még a tanfolyamszerű képzés, különböző felvilágosító sorozatműsorok keretében. A rádió műsorai között szerepeljenek olyan hangjátékok, népi játékok és népszokások feldolgozásai, amelyek a parasztság számára a kultúra és a szórakozás lehetőségét biztosítják – olvashatjuk a direktíva egyik utolsó pontjaként.¹⁰

Az iparhoz hasonlóan a mezőgazdaság szocialista átalakítása 1948 nyarán kezdődött a szövetkezetesítés elindításával, s felgyorsításával 1949-ben. 1949 nyarán a szövetkezeti tulajdonban lévő földterület átlagosan nem érte el a szövetkezetenkénti 100 hektárt. Ekkor kezdődött intenzíven a tömegek szervezése, a parasztnak szövetkezetekbe történő kényszerítése. Elkezdődött a kulákkaszták összeállítása, a kuláknak nyilvánított módosabb parasztnak zaklatása. A szövetkezeti földterület az 1949. évi 182 ezer hektárral szemben 1953 nyarára 1,62 millió hektárral nőtt, a szövetkezetek átlagos területe ekkor 310 hektár lett.¹¹

⁹ OSZK Kt. 451/62. fond 5–6. l.

¹⁰ A Szabad Európa Rádió Szabad Magyarország Hangja paraszti adásainak műsortervezete. (1950-es évek eleje.) (OSZK Kt., Borbándi Gyula dokumentumaiból, 2000.) 3. l. 533. fond.

¹¹ *Gunst Péter*: Magyarország gazdaságtörténete 1914–1989. Bp. 1996. 135–136.

A párt lapja, a *Szabad Nép* az iparéhoz hasonlóan a mezőgazdaságban is az óriási eredményekről, a szövetkezeti mozgalom sikereiről számolt be, valamint azokról az „engedetlen” parasztokról, akik ideig-óráig ellen tudtak állni az erőszaknak. Mikes Imre kommentárjaiban megvilágította, mi történik a szövetkezeti mozgalomban, milyen helyzetbe került a magyar parasztság nagy része. A „kuláklistán” összeállítására reagálva, azt fejtegette, ki a kulák. „Ugyan, ki a zsirosgazda? Ki a basaparaszt? Időszerűbben szólva, ki a kulák? Ezt a kérdést, amelynek ocsmány zsargonja szíven üt bennünket, meg-megborzongva, vonakodva tesszük föl. Kulák! Mennyi embertelenség, mi durva erőszak, fullasztó kétségbeesés a vörös alvilág e műszava mögött! Ki a kulák?”¹² Mikes visszaemlékezett a 8–10 évvel ezelőtt feltett kérdésre, ki a zsidó? „Felelet ezer is elhangzott és ezer elhangzik ma is e kérdésekre, amelyeket ikertestvérekként szült a világra a különböző színeket öltő rémuralom ördögi méhe.”¹³ Végleges válasz – folytatta – ezekre a kérdésekre a múltban sem született, sem „amikor a zsidó volt a kulák, sem a jelenben, amikor a kulák a zsidó”.¹⁴ Ezekre a kérdésekre azért nincs válasz – mondta –, mert az „önkényuralomnak” szüksége van áldozatokra a fennmaradásához, mert ahhoz, hogy a rendszert támogassák, „ezeket etetni, kábítani, szédíteni és megfélemlíteni kényszerül, különben magukra eszmélnék és leverik az önkényt bársonyszékeiből”.¹⁵ Az évek múlásával – folytatta Mikes – a „despotizmus” egyáltalán nem változott. Az új hatalom „zsidáját kuláknak” nevezte. A gazdaság, a társadalom fejlődése ismét az uszítás, a gyűlölködés, a pusztítás árnyaival kísértve halad előre. Vesszen tehát most a kulák ott, ahol van, vagy ott, ahol találják.¹⁶ Rákosi Máttyás szerint – olvashatjuk a folytatásban – a fordulat évétől, 1947-től a népi demokrácia vette át a hatalmat, és valóban ettől kezdve ment át a köznyelvből a hivatalos nyelvbe a kulák elnevezés. A rendszer, hogy pontosan érthető legyen megkülönböztetése, először holdakban jelölte meg, ki a kulák. Az első határ 15 hold volt, akinek ettől több földje volt, azokat nevezték zsirosparasztnak, akinek kevesebb, ők a szárazparaszt kategóriájába tartoztak. A 15 holdat felemelték 25 holdra, mert „a gombóc túl nagy, nem bírják egyszerre lenyelni”. A parasztságot – folytatta Mikes – 3 csoportba sorolták: „a népi demokrácia édesgyermekének tekinthető kisparasztságra, a hódoltság részére megnyerendő és megnyerhető középparasztságra és a megsemmisítendő kulákságra”. Ez az osztályozás mégsem felelt meg a „magyaros nemzeti érzelmeknek”, mert a jó magatartás nem függ földterület nagyságától, hiszen lehet valaki 100 holddal rendelkező nagygazda, „aki kegyence lehet Péter Gábornak” és lehet valaki 3 hold földdel rendelkező szegényparaszt, aki sohasem hódol be. Ez azt jelentette, hogy módosítani kell a felismerhetőség számarányait. Elhagyták a számokat és politikai szinten határozták meg. „Ti tudjátok legjobban, ki a kulák!” – idézte Mikes Imre Rákosit. Vajon mit kell tudniuk? – tette fel a kérdést a kommentár írója. Nem lehet kétséges többé: „kulák az, aki a hódoltságot nem szolgálja”.¹⁷ Ezzel némileg ellentmondunk a kommentár elején elmondottaknak, mely szerint arra a kérdésre nem lehet válaszolni, hogy ki a kulák, egyfajta válasz már született: „kulák az, aki az idegen önkénynek nem hódol be”. „Am a látszat és a logika csal.” Mert a fordulat éve (1947) óta

12 OSZK Kt. 451/146. fond 1. l.

13 Uo.

14 Uo.

15 Uo.

16 Uo. 2. l.

17 Uo. 3. l.

– olvashatjuk az indoklást – a gazdagparaszság, „mint társadalmi réteg és mint politikai tényező” eltűnt. Földjeit elvették vagy maga önként adta oda a hatalomnak, nagy földterülettel rendelkező kulákság alig maradt. „Politikailag pedig elcsendesedett, elnémult, létfenntartó ösztönénél fogva hozzásimult a falusi állapotokhoz, quantitáé négligeable lett a rémuralom szempontjából.”¹⁸ Mikes pontosan látta és érzékeltette kommentárjában a kulákságnak nevezett gazdálkodó parasztság helyzetét, ezt példaként csak két fontos dátumhoz köthető intézkedéssel igazoljuk. A kulákgazdaságok működésének korlátozása már az 1945–1948 között hozott intézkedésekkel kezdetét vette.¹⁹

A politikai vezetés igyekezett rábeszélni, kedvet csinálni a parasztságnak a kolhozokba való belépésre. Erre a legkedvezőbb időszak ősszel a betakarítás után ígérkezett. Azért is ezt az időt választották, mert így „rádöbentették” a még egyénileg gazdálkodó parasztságot a kollektív termelés előnyeire, nevezetesen arra, hogy a szövetkezetben dolgozó paraszt mennyivel jár jobban, mennyivel több marad neki, a beszolgáltatási kötelezettségek teljesítése után is, mint az egyéni gazdálkodónak. Mikes Imre egyik őszi kommentárjában egy „jól bevált” módszerrel ismertette meg hallgatóit, hogyan lehet beléptetni minél több gazdálkodót a kolhozba. A parasztság nagy részét élenjáró kolhozokba vitték, hogy lássák, milyen nagyszerű teljesítményekre képes a „szovjetizált termelés”. Meglátogatták például a kunszentmártoni Zalka Máté termelőszövetkezetet, ahol holdanként 23 mázsa árpatermést takarítottak be az őszi folyamán. A másik rekordteljesítménnyel büszkélkedő termelőszövetkezet a Győr megyei Táncsics, amelynek tehenészetében a fejési átlag 13 liter. A látogató csoport egyik tagja, egy máriaújfalusi középparaszt megjegyezte, az ő tehenei nagyon jó fajták, de 12 liternél többet még nemigen tudott fejni. „Ebből nyilvánvaló – írta Mikes –, milyen nagy különbség az, hogy a tehen öntudatos vagy nem? Kolhozotgyból tejel-é, vagy közönséges egyéni tógyból?” A jó példát tovább folytatta Péter Károly, aki az ürömi Béke termelőszövetkezet tagjaként az elmúlt évben a családjával együtt 952 munkaegységet²⁰ ért el. A termelőszövetkezettől búzát, különböző vetőmagokat és még 6664 Ft készpénzt is kapott. Mikes szavaival élve – „vak, aki nem látja, süket, aki nem hallja, gügye, aki fel nem fogja, hogy kolhoztagnak lenni csupa élv, csupa kéj, csupa mámor és idvezülés”.²¹ Felvetődhet bennünk a kérdés – folytatta – ezeket a példákat látva, miért nem lépnek be tömegével az egyénileg gazdálkodók a szövetkezetekbe? „Olyan enigma ez, melyre hiába keressük a megoldást. A népi demokrácia nem szegény a hasonló rejtélyekben.”²²

18 Uo. 4. 1.

19 A Magyar Közlöny 1948. évi 144. számában megjelent 7090/1948. kormányrendelet alapján mezőgazdasági járulékot azok fizettek, akiknek földterülete 15 hold volt, vagy a 150 aranykorona értékét meghaladta. 1948 novemberében az Országos Közellátási Hivatal 106720/1948. rendeletével, amely a Magyar Közlöny 1948. évi 261. számában jelent meg, módosították a beszolgáltatási kötelezettségen és bevezették a zsírbeszolgáltatási adót azokra, akiknek a földtulajdona meghaladta a 25 holdat, ill. a 250 aranykorona értéket. (Ld. *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. Első kötet. 1896–1953. Bp. 1996. 470–471.)

20 A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, a tagok által elvégzett munka mérésére és értékelésére használt mértékegység. Azokra vonatkozott, akik mezőgazdasági munkával élethivatászerűen foglalkoztak. Ld. az 1.009/1952. (IV. 24.) sz. minisztertanácsi határozatot. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1952. Bp. 1953. 232–233.

21 OSZK Kt. 451/157. fond 2. 1.

22 Uo. 3. 1.

A beszolgáltatási kötelezettség²³ az 1950-es években a parasztság minden rétegét érintette, s 1956-ig maradt érvényben. A terménybeszolgáltatás mennyisége évről évre nőtt. A beadási kötelezettség mértékét külön határozták meg az egyénileg gazdálkodó parasztnak és külön a kulákoknak, nekik sokkal többet kellett beszolgáltatniuk. Az egyéni gazdálkodónak például 10 hold után 75 kg sertéshúst; 20 hold után 200 kg-ot kellett beszolgáltatni, holdanként 10 kg marhahúst, 2,40 kg baromfit, 40 tojást, tehéntartó esetén tejet, 400 ölnél nagyobb szőlőnél pedig bort is stb. A kulák a földterület nagyságától függően 380–800 kg súlyú élő sertést, 10 holdanként 12 kg marhahúst stb. A leadott terményekért elenyésző árat fizettek, ami még az előállítás sem fedezte. A búza átvételei ára 60 Ft/q, az önköltsége kb. 280 Ft, a szabadpiaci ára kb. 300 Ft. A beadott rozsért 54 Ft-ot, zabért 50 Ft-ot fizettek mázsánként, a sertésért 5,40; vágómarháért 2,70; soványbaromfiért 6,30 Ft-ot kilogrammonként.²⁴

Mikes Imre egyik év végi *Reflektor*ban egy olyan kulákszaladót mutatott be, akik elmulasztottak eleget tenni beszolgáltatási kötelezettségüknek, sőt élelmiszert és egyéb dolgokat tároltak házukban nagy mennyiségben. A kommentátor a budapesti Kossuth rádióban elhangzott rendőri kommunikén döbbsent meg, ami így szólt: „A budapesti főkapitányság eljárást indított Schering György, Schering Györgyné és Schering Antal kulákok ellen, akik nagyobb mennyiségű élelmiszert, zsírt, lisztet halmoztak fel lakásukban. Schering Györgyné és Antal fia folyamatosan vásároltak fel zsírt, cukrot, ámbár lakásukon meg kamrájukban már nagyobb mennyiségű árut rejtettek. A házkutatás során öt mázsa árpát és körülbelül öt mázsa lisztet is találtak náluk, amelynek nagy része megromlott. Pincéjükben körülbelül négyszáz liter bor volt elrejtve, amit a piacon összevásárolt szőlőből maguk préseltek ki, hogy üzérkedjenek vele. A kulákszalad ezenkívül gépkocsialkatrészeket is gyűjtött és a tulajdonában lévő mezőgazdasági gépeket megrongálta, nem gondozta. Így akarták megkárosítani a nép államát, nem számítva arra, hogy a dolgozó nép ítélő keze lesújt rájuk. Méltó büntetésüket megkapták.” Mikes kérdése a következő volt: „kedves Rákosi Mátyás [...] elhisz-e ebből a rendőri rémregényből akár egy veszekedett szót is? Ön értelmes ember, nagyon értelmes ember, ezt senki sem vonja kétségbe, tisztában van a szavak, a fogalmak, a tények értékével”. További kérdései: Hihető-e, hogy a mai Magyarországon egy önálló falusi gazda ilyen mennyiségeket rejtget bárhol is? Van-e mostanság a háznak, vagy annak környékén olyan hely, amelyre azt lehet mondani, hogy „az én házam az én váram”? „Nem vigyáz-e tíz vizsla szem, száz sугásra kész ajak és ezer kopó ma mindenkit és mindent, elsősorban a páriák páriáit, a magyar gazdákat?” A továbbiakban részletesen elemezte az elhangzottakat. Először a 400 liter bor összevásárlását kérdőjelezte meg. Ilyen nagy mennyiségű bort képtelenség megvásárolni, mert nagyon sokba kerül, sokkal drágább,

23 A begyűjtésről a 142/1950. (V. 17.) Mt. sz. rendelet határozott, amelynek értelmében a terménybegyűjtés két fő részből tevődött össze: a kenyérgabona- és takarmánybeadásból, valamint a szénabeadásból. 1951–1952-ben változott a rendelet és a beadási kötelezettség három részre módosult: termény, állat (baromfi és tojás), valamint tejbeadásra. (Részleteiben ld. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának rendelete az 1951–52. évi állami begyűjtésről. In: Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953. Dokumentumok. Szerk., bev. Balogh Sándor. Bp. 1986. 324–325.)

24 *Honvári János*: Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945–1958). In: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. Bp. 1997. 545.

mint amennyiért a kimérésekben megvásárolható. Majd azt tanácsolta Rákosinak: „menjen ki csak a piacra, hiszen ön a nép bölcs atyja, menjen ki modern Harun ar-Rasídként és meglátja majd, hogy a szőlő e kései időkben, amikor már cukrosra csípte a fagy, drágább, mint a patika”. „Nem komoly dolog ez, nincs ennek semmi értelme, kedves Rákosi Máttyás.” A következő részben a gépkocsialkatrészek felhalmozásával foglalkozott. Miért vásárolna alkatrészt, amikor nincs is autója? „Ki az a tökkel-ütött, ki az az agyalágyult, aki hitelt adna a budapesti főkapitányságnak?” Az pedig még képtelenebbül hangzik – mondta –, hogy valaki a saját munkagépeit rongálja meg szándékosan. „Koholmány” – értékelte Mikes a rendőri kommunikét, egyetlen szó sem igaz belőle, még a büntetés sem, mivel nem követtek el semmit. Majd így elmélkedett tovább – 1951 decemberétől rendeletet adtak ki a szabad vásárlásról, 1952 februárjától pedig jegy nélkül vásárolhatók azok a termékek, amiket az elkövetők felvásároltak. A rendelet indokolásában a falvak ipari termékekkel történő ellátása szerepel. A rendelet életbe lépése után – milyen bünt követtek el Scheringék?²⁵

Magyarország a politikai gépezet tökéletesen működött, mindenki bizalmatlan volt mindenki iránt. Mindenki gyanússá vált az első nem tetsző mozdulat után. A beszolgáltatás rendszere, működése különösen jó alkalmat kínált a politikai hatalom számára, hogy a nekik kellemetlen személyeket, csoportokat eltávolíthassák, következmények nélkül megvádolhatták a legképtelenebb rágalmakkal, jogorvoslásra, az igazság kiderítésére és kimondására sem volt lehetőség. A SZER természetesen nem az abszolút felvilágosító szerepét töltötte be a legnehezebb időkben, hanem a rádió helyzetéből adódó lehetőségeivel élve, a magyarországi politikai rendszer ellen való fordítás volt a cél.

Az állam a vásárlóerő csökkentését és a beruházások növelését terv- és békekölcsön jegyeztetésével kívánta elérni. 1949–1956 között 6 alkalommal összesen 6,7 milliárd Ft értékben bocsátottak ki kötvényeket. A jegyzett kölcsönt havonta részletekben lehetett fizetni, az összeget automatikusan levonták a fizetésből.²⁶ 1952 szeptemberében jelent meg a párt lapjában a felhívás a harmadik békekölcsön jegyzésére. A felhívás tartalmazta az iparban és a mezőgazdaságban elért eredményeket. Felhívták a dolgozók figyelmét a kölcsönjegyzés hasznosságára, ahol a befektetett összeg az utolsó forintig megtérül és kamatozik az ország és minden dolgozó javára. „Az öt éves terv megvalósítására kölcsönzött milliárdok népünk egységes fellépését fejezik ki a béke ügyének megvédése mellett. A békekölcsön a békés építést: a béke ügyét szolgálja.” A *Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa* Harmadik Békekölcsönt 1952. október 1-jén, 1,300 millió forint értékben bocsátotta ki nyeresé-, vagy kamatozó kötvényekben. Visszafizetésre 15 év után kerül sor. „Magyar dolgozók! Építsétek a nép országát! Védjétek a magyar függetlenséget, oltalmaztatók a békét: jegyezzetek békekölcsönt!”²⁷ Mikes Imre már a kötvény kibocsátásának napján reagált kommentárjában a felhívásra. Írásában először a kölcsön 15 év után történő visszafizetését kérdőjelezte meg.²⁸ „Megkérdezhetnők a hódoltságú urakat – mondta –, hogy mi a csudáért nevezik a kényszerkölcsönt békeköl-

25 OSZK Kt. 451/241. fond. 1–5. l.

26 *Honvári J.*: i. m. 492.

27 A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának felhívása a Harmadik Békekölcsön jegyzésére. SzN 1952. szept. 25. 1.

28 OSZK Kt. 451/188. fond 1. l.

csönnek?”²⁹ Kommentárjában ezután a békekölcsön elnevezésével foglalkozott, milyen összefüggés lehet a békevágy és a kölcsön között. Milyen „békevágyat, békeeszményt” képvisel a jelenlegi „moszkovita önkény”? Olyat, amelynek célja szurony, ágyú, bomba, mindezt a millió magyar zsebéből kivett forintokból. Mert a kényszerkölcsön – nem lehet titok senki számára – a bérek, jövedelmek csökkentését jelenti. Jegyzés esetén a dolgozóktól kb. egyhavi keresetet vesznek el. Az első (1949. szeptember 29.) kötvényki-bocsátást a jegyrendszer megszüntetésének formájában hajtották végre. Vagyis amíg a jegyek megvoltak, addig 1 kg kenyér 1,60 Ft-ba került. A mostani ára 2,80 Ft, az emelés 75%-os. 1 kg vaj ára 30 Ft volt, az új ára 72 Ft, a drágulás 140%-os. A marhahús árát az élelmiszerjegyek megszüntetése után 9 Ft-ról 20,50 Ft-ra emelték, ami 128%-os emelést jelentett. A tej árát kétszeresére emelték 1,50 Ft-ról 3,00 Ft lett. A legalapvetőbb szükségleti cikkek átlagárát 20%-kal emelték. A fizetéseket pedig csak 15; 20; 25%-os arányban emelték. A fizetések reálértéke a felére esett vissza. A második (1951. szeptember 27.) kölcsön jegyzése után a minisztertanács 32/1952. sz. rendelete a 33. cikkelyben szabályozta a munkanormák kiszélesítését, kezelését, a teljesítménykötelezettséget emelve, a jövedelmeket pedig csökkentve. Most pedig a harmadik kiírására került sor. Ezek után biztatják a dolgozót: „sebaj, elvtárs, majd megkapod tizenöt év múlva”! Köztudott dolog – folytatta –, hogy a kényszerkölcsön jegyzése alól nemigen lehet kibúvót találni, mert pontosan „azért kényszerkölcsön, hogy kényszer legyen”. Azt hirdetik, hogy a jegyzés népszavazás is egyben, aki nehezen összespórolt pénzét odaadja, az Rákosi Mátyásra szavaz. Aki nem vásárol kötvényt, az Rákosi ellen és egyben a nép ellen voksol. Ez a logika már ismerős, ezután következik, hogy ők a nemzet árulói... és folytathatnánk.³⁰

Mikes ebben a kommentárjában teljesítette a gazdaság bemutatására vonatkozó amerikai elvárásokat is, amelyek szerint minden állítást számadatokkal kellett alátámasztania a kommentár készítőjének, mégpedig lehetőleg úgy, hogy a jelenre vonatkozó adatokból a hallgató saját maga is rájöjjön a rendszer hibáira, a saját hátrányos helyzetén túlmenően, az összefüggések láncolatából a gazdaság alapvető hibáit vegye észre. Arra azonban gondosan figyelni kellett, hogy az elemzés semmilyen valótlan adatot nem tartalmazhatott.

A *Szabad Nép* cikke természetesen ezúttal is másként látta a helyzetet: Szinte az „egész ország megmozdult”, hogy jegyezzen a Harmadik Békekölcsönből. „Munkásosztályunk ismét megmutatta, mennyire átérzi felelősségét: az egész ország sorsáért, a nép államának erősítéséért. S a munkásosztály példamutatása mind jobban magával ragadja a falu dolgozó népét is.” A felhívás megjelenésétől kezdve, egyéni gazdálkodók, termelőségvetkezeti tagok, traktorvezetők, állami gazdaságok dolgozói példamutatóan az elsők között jegyezték a kölcsönből – olvashatjuk a párt lapjában. A cikk további részében emlékeztették a falu parasztságát arra, hogy a felszabadulás óta mit kapott az államtól, és ez most aktív részvételre kötelez minden hazáját szerető embert: „Van-e olyan dolgozó paraszt” – olvashatjuk – aki nem emlékszik az alig 8 évvel ezelőtti nyomorra, az óráról órára történő rettegésre, a bizonytalanságra, amelyben a falu népe élt. Az embertelen gyalázatos világra, ahol az ispán korbácsa, a csendőrök fegyverei szolgálattartták az igazságot a parasztságnak. „A kizsákmányolás koromsötét éjszakája után derűs, verőfényes, ragyogó reggel köszöntött be a magyar faluba.” A békekölcsön jegyzé-

29 Uo. 3. l.

30 Uo. 4–5. l.

sével – olvashatjuk a folytatásban – minden dolgozó munkás és paraszt lehetőséget kap saját jövője jobbátételére, amikor újabb szántót vehet művelés alá, több traktor segíti majd a munkáját stb. A kölcsönjegyzések nagy számából mutatnak példát falun a gyűjtögetőknek és minden ellenségüknek. A teljes győzelemre mozgósítanak a pártvezetők, példamutatásukkal a parasztoknak, a „falu kommunistái”. A nép most a falura tekint, várva, hogy példaadásukkal tegyenek eleget a haza hívó szavának, és jegyezzenek minél több békekölcsönt.³¹ A *Reflektorban* Mikes megvilágította a dolgozó parasztság buzgóságának hátterét a kölcsönjegyzéseknél. „A kényszerkölcsön kancsukája a mai szent napon a falusi nemzet hátán csattog” – kezdte kommentárját Gallicus. Nem tarthatjuk túlzásnak a kifejezést – folytatta –, mert a párt lapja vezércikkében hangsúlyozta, hogy aki nem jegyez a békekölcsönből, az a hazája és saját érdekei ellen cselekszik, az egész nép előtt eljártssa a dolgozó parasztság becsületét. A parasztság tudja, hogy a kölcsönjegyzés elmulasztása az ellenségnek kedvez. „Fel kell-e tennünk a kérdést, mi sors várakozik azokra, akiket a rendszer becstelen hazaárulónak, a reakció bérencének nyilvánít?” Aki tehát nem jegyez, az becstelen, hazaáruló, bérenc, „túlzunk-e, azt mondván, hogy a kényszerkölcsön kancsukája a mai szent napon a falusi nemzet hátán csattog”?³²

1952. szeptember 30-án a Szovjetunió visszaadott a magyar kormánynak 69 korábban német, majd szovjet tulajdonba került gyárat, vállalatot. Ezek az üzemek a magyar gazdaság számára nem voltak elhanyagolható tényezők. A *Szabad Nép* erről nem tájékoztatta olvasóit, Mikes Imre egyéb hírforrásokból szerzett tudomást a történetekről és tájékoztatta hallgatóit. Az említett vállalatok – mondta – német tulajdonként a potsdami béketárgyalások után kerültek a Szovjetunió tulajdonába (a jóvátétel keretében). A szovjet térhódítás egyik első megnyilvánulási formája a „préda” megszerzése volt. „A harácsolás.” „Ahogyan a csuklókról letépték az órákat, úgy ragadták el a magyar földről mindazt, amit a magyar génusz nemzedékek munkájával megteremtett.” Élénken él még mindenki emlékezetében – folytatta – az 1944–1945. esztendő, amikor vég nélküli vagonok sora, nyersanyagokkal, gépekkel, élelemmel megrakva hagyták el az országot Záhonynál. A 69 gyár gépállományának nagy részét a potsdami egyezményben foglaltak alapján leszerelték és elvitték az országból, majd a magyar kormánytól „követelték”, hogy az üres gyárépületeket újra gépesítsék, hogy a termelés megindulhasson. Miután ezt a magyar kormány teljesítette, a termelés megindult, aminek nagy része szintén a jóvátételhez tartozott, eladták a magyar kormánynak ezeket a gyárakat. A Szovjetunió birtokába nemcsak azok a gyárak kerültek, amelyek korábban német tulajdonban voltak, hanem azok is, amelyek a háború előtt és után is magyar, osztrák vagy francia érdekeltségűek voltak, pl. a Dunagőzhajózási Részvénytársaság, amely osztrák volt és a németek Ausztria lerohanása után szerezték meg tulajdonjogát, vagy a Telefongyár, Kábelgyár, a Hazai Posztógyár, a Soproni Pamutgyár, a Magyar–Francia Cérnagyár stb.³³ Mikor ér véget a jóvátétel? – tette fel a kérdést Mikes – Soha! Amíg Moszkva és Magyarország elvtársai intézik az ügyeket, addig a jóvátétel meghosszabbítása történik, és „eladogatják nekünk a sajátunkat”.³⁴

31 Dolgozó parasztok, jegyezzetek békekölcsönt! SzN 1952. szept. 27. 1.

32 OSZK Kt. 451/190. fond 1–2. l.

33 Uo. 451/195. fond 2–4. l.

34 Uo. 5. l.

Az új szakasz gazdaságpolitikája

Mikes Imre nagy érdeklődéssel figyelte az 1953. évi „új szakasz” jelentkezését, és az azt követő magyarországi politikai hullámveréseket. 1953. július 5-én jelent meg a *Szabad Népben* Nagy Imre miniszterelnök programbeszéde, amelyben ismertette a gazdaság reformjára vonatkozó elképzeléseit, ezek társadalomátalakító hatását az élet szinte minden területén.³⁵ Mikes Imre több kommentárjában foglalkozott az új gazdaságpolitikai elképzelések megvalósulásával. Nagy Imre programjában nagyon sok ígéret hangzott el. A munkásoknak kevesebb munkát, könnyebb megélhetést, a parasztságnak lét- és tulajdonbiztonságot, az értelmiségnek nagyobb megbecsülést, a kiskereskedőknek és kisiparosoknak újra iparúzést ígért. A miniszterelnök ígéreteiben sok volt a bizonytalanság – mondta. A „rendőri rémuralomnak” vége, de az igazságügyi és rendőri hatóságok éberebben figyelnek az állam biztonságára. Mikes bírálta a kormány politikáját és azért nem tartotta megvalósíthatónak, mert a politikai jogok kiterjesztése nem történt meg. Tehát az esetleges eredményeket, amelyeket az új gazdaságpolitika biztosított volna a nép semmivel sem tudta megvédeni.³⁶

A mezőgazdaság reformjánál lehetővé vált a termelészövetkezetek feloszlátása, ahol a tagság egy része azt akarta.³⁷ Mégis, amikor ilyen kezdeményezésre került sor, megjelent az ÁVO és a kezdeményező termelészövetkezeti tagot bebörtönözték, természetesen ezek után már senkinek sem volt kedve ehhez hasonló kezdeményezéseket tenni.³⁸ (A tények mást mutatnak. Erősen csökkent a termelészövetkezetek száma, területe, tagsága.)³⁹

Jogos kifogások hangzottak el a hivatalok, közintézmények durva, sértő magatartása ellen, ahogyan az „egyszerű polgárokkal” bántak – hangzott a miniszterelnök programjában.⁴⁰ Talán az új gazdasági politika előterjesztője úgy gondolta, hogy a nép „még akkor is ragaszkodni fog e durvasághoz, lelketlenség és ridegség érvényesüléséhez, amikor a fennen meghirdetett kormányprogrammal értelme és szelleme szerint már ütött a megváltás órája”?⁴¹

Nagy Imre beszédében négy pontban foglalta össze azokat az okokat, amelyek a nehézipar fejlesztésének csökkentését indokolták. Az első: az ország nem rendelkezik a szükséges alapanyag-mennyiséggel; a második: az erőltetett nehézipari termelés óriási mértékben igénybe veszi a munkások teljesítőképességét; a harmadik: az életszínvonal csökkenése; a negyedik: az egyoldalú iparosítás, az előállított termékek kizárták az országot a nemzetközi kereskedelem jelentős részéből.⁴² Mikes kommentárjában megerősítette a miniszterelnököt a négy pontban, különösen egyetértett a munkások fokozott igénybevételének megjelölésében. Az egyes gyárakban, bányákban – mondta – 16–18, sőt 20 órát is dolgoztak. Az erőltetett műszakok a munkások minden szabadidejét elvetették. Az életszínvonalról elmondta, hogy nemcsak nem emelkedett, de jelentős mérték-

35 Nagy Imre elvtárs beszéde. SzN 1953. júl. 3. 1.

36 OSZK Kt. 451/364. fond 2–3. 1.

37 Nagy Imre elvtárs beszéde i. m. 2.

38 OSZK Kt. 451/370. fond 1–2. 1.

39 A magyar népi demokrácia története 1944–1962. Szerk. Balogh Sándor, Jakab Sándor. Bp. 1978. 217–219.

40 Nagy Imre elvtárs beszéde i. m. 2.

41 OSZK Kt. 451/370. fond 4. 1.

42 Nagy Imre elvtárs beszéde i. m. 1.

ben csökkent. Hiányoztak a legfontosabb alapvető élelmiszerek (kenyér, liszt). A miniszterelnök által felsoroltak közül egyetlenegy pont is indokoltá tette volna új gazdaságpolitika létrehozását – mondta.⁴³

Az amerikai vezetés figyelemmel kísérte a magyarországi belpolitikai változásokat, így a Nagy Imre által meghirdetett új gazdasági program megvalósulását is. Rendkívüli irányelveket fogalmazott meg és adott ki a magyarországi reformfolyamatok kezelésére, amelyek közül néhány jelentősebbet említünk meg. A rádió mezőgazdasággal foglalkozó adásaiban hangsúlyozni kell az önálló parasztgazdaságok életképességét a termelőszövetkezetekkel szemben. Nagy Imre programjában a kormány részéről tett engedményekkel kapcsolatban el kell mondani azok jelentőségét, de azt is közölni kell a hallgatókkal, hogy az engedmények előnyeit sok munkás- és parasztcsalád még nem érzékeli, vagyis sokuk életére még nem hatott kedvezően a folyamat. A belpolitikai kommentárookban rá kell mutatni arra is, hogy a meghirdetett gazdasági program a kommunista rendszer alapvető hibáit nem tudja megoldani.⁴⁴

Nagy Imre július 4-én elmondott programjában többek között a mezőgazdaság átalakítását, a parasztság terheinek csökkentését is ígérte. Az erőszakos tévesztést megszüntetni, az egyéni gazdálkodást támogatni, a parasztság sérelmeit orvosolni kívánta. Lehetőséget akart biztosítani azoknak a szövetkezeti tagoknak, akik ki akartak lépni a termelőszövetkezetből, hogy ezt megtehessek, vagy ahol a tagság egy része ki akart lépni, ott meg lehetett volna szüntetni a szövetkezetet.⁴⁵ Augusztus 7-én a *Szabad Nép* cikke arról tanúskodott, hogy a mezőgazdaság átalakítása nem a miniszterelnök által meghirdetett új gazdasági program célkitűzéseinek értelmében valósul meg. Mikes Imrének is feltűnt a Védjük termelőszövetkezeteinket!⁴⁶ című cikk a párt lapjában.

A törvényt szigorúan fogják alkalmazni mindazok ellen, akik a termelőszövetkezetek ellen szervezkednek. A párt lapja gyorsan egy elrettentő példát is közölt olvasóival. A Keleti Fény termelőszövetkezet bomlasztó, befurakodó kulákjainak Kádár Vincének, Hevesi Péternek és Porol Jánosnak a nevét említette, ők gyűjtöttek aláírást a termelőszövetkezet feloszlata érdekében. A kezdeményezőket többévi börtönbüntetésre ítélték.⁴⁷ Ez az eset – írta Mikes – csak egy a száz és száz eset közül, mert azokat, akik a miniszterelnök programja alapján változtatni akartak sorsukon, azokat hosszú évekre bebörtönözték, pedig a mezőgazdaság átalakítására vonatkozó programot a politikai hatalmat birtokló, felelős kormány hirdette meg. „Azoknak, akik valóra próbálják váltani, cella a bér.” „Felvetődik a kérdés, mi célra tör ez ellentétes, zűrzavaros piruettekkel e népi demokrácia?” A rendszer nem készült fel – mondta – arra, hogy a parasztság így fog reagálni a törvény adta lehetőségekre, most „korbáccsal, kancsukával, szuronnyal próbálja visszakényszeríteni a kiszabadult szellemeket a programbeszéd előtti bilincsek közé”.⁴⁸

A *Szabad Nép* szeptember 6-i száma az első oldalon közölte az árleszállításról szóló cikkét, valamint a leárazott termékek listáját és az árleszállítás mértékét százalékban.

43 OSZK Kt. 451/402. fond 1–3. l.

44 19. sz. Rendkívüli Irányelvek. Az 1953. júniusi–júliusi fordulat. (OSZK Kt., Borbándi Gyula dokumentumaiból, 2000.) 17–18. l. 533. fond.

45 Nagy Imre elvtárs beszéde. SzN 1953. júl. 5. 2.

46 Védjük termelőszövetkezeteinket! SzN 1953. aug. 7. 1.

47 l. h.

48 OSZK Kt. 451/389. fond 4–5. l.

A cikkben többek között azt olvashatjuk, hogy az árleszállítás, a kormányprogram végrehajtása, bizonyíték az életszínvonal emelésére, a dolgozók növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítésére.⁴⁹ Mikes Imre kommentárjában az árleszállítások valódi tartalmára és jelentőségükre mutatott rá. Nem helytálló az a tétel, amelyet a pártlap közölt, „hogy minél több munka, annál emeltebb életszínvonal, dolgozz többet, jobban élj!” Mikes Imre véleménye szerint ennek „éppen az ellenkezője az igazság: az árcsökkenés nem a dolgozó nép munkájának gyümölcse, hanem a dolgozó nép nagyszerű ellenállásának diadala. Sajnos, egyelőre soványka, vérszegény diadala”. A rendszer érve – folytatta –, hogy az elmúlt 8 év alatt a nép óriási teljesítményről tett tanúbizonyságot – ez így van, elfogadható az az állítás is, hogy az ipari termelés 1938-hoz képest háromszorosára, négyszeresére emelkedett. Azt is ismerjük, milyen nagyszerű mennyiségeket adott a föld az embereknek. Ezen állításokat elfogadva igaz az is, hogy a nemzeti jövedelem sokszorosán túlszárnyalta a korábbiakat. „Ám, ha ez így is van, hol marad az a szívvel-lelkel derítő közjólét, hazánknak az a kánaáni bősége, az a földreszállott paradicsom, aminek a vakító számadatából logikusan és természetszerűleg következnie kellene?” „Mit csináltak valójában párját rikító verítékezésünk hozadékával? Hova tűnt el, kinek a kezébe, milyen célokra a mérhetetlenül felhalmozódott tőke? Ki a nemzeti jövedelem kedvezményezettje? Mert, hogy a magyar nép nem, az szentigaz!” Majd így folytatta: 8 év munkája után első alkalommal kapott a nép „némi koncot, egy illuzóris árcsökkenés formájában”. A dolgozók munkájának gyümölcset nagy részben elnyelte a Szovjetunió, valamint a hadiipar fejlesztése, amelyet nem a magyar nemzet szorgalmazott, tehát közvetve az erre a célra fordított összeg is „a moszkvai hatalom – politikai oltárára áldozódott”. Az árleszállításokból a kenyér árának változását említette, amely 1949-ben 1 Ft volt, 1953-ban 14%-os csökkentés után 2 Ft 80-ba került. Arról azonban hallgatott a politikai vezetés, hogy a 2 Ft 80 filléres kenyeret 60 Ft-os mázsánkénti gabonából állították elő, vagyis az állam „élelmiszer-uzsorát folytatott a nemzettel szemben”. Ezekből következik – mondta –, hogy ez az árleszállítás ennek az uzsorának az árnyalt mérséklése, hogy az időnként robbanással fenyegető helyzetet csillapítsák. Az árcsökkenés azért is „illuzóris”, mert ezek az engedmények „csak akkor lehetnének tartósak” – érvelt –, ha az 1953-as munkafeltételek maradnának a meghatározók, de ez nem így alakult.⁵⁰ A *Szabad Népb*ben azt is olvashatjuk, hogy az életszínvonal emelkedési üteme attól függ a jövőben, hogy milyen ütemben emelkedik a termelés, ez pedig a munkások és parasztok munkájával valósulhat meg. Az árleszállításra a nép válasza az legyen, hogy a szocialista munkaverseny, harmadik negyedévi tervét teljesítse, túlteljesítse. „Minden versengés – folyjék bár a bányákban, a kohóknál, a szövőgépeknél, a fűtőházakban – ennek a tervnek a teljesítését sietteti.”⁵¹ Tehát a rendszer újabb teher-tételre kényszeríti a népet – mondta Mikes –, valójában visszaveszi azokat a kedvezményeket, amelyeket az árak csökkentésével adott. „Ha a nemzet belemegy ebbe az agyafúrt játékba, ha lazítja, nem pedig erősíti ellenállásának ütemét, holnap-holnap után arra eszmél, hogy szegényebb és kiuzsorázottabb, mint a redukció előtt volt.” A politikai hatalommal szembeni ellenállását csak akkor tarthatja meg a nép – folytatta –, ha teljesen tisztában van a történetekkel, vagyis az árcsökkenés nem az eddigi munka eredménye, hanem az ellenállásé, „és minden további engedmény nem többletmunkájá-

49 A dolgozó nép munkájának gyümölcse: az árleszállítás. SzN 1953. szept. 6. 1.

50 OSZK Kt. 451/416. fond 1–4. l.

51 A dolgozó nép munkájának gyümölcse i. m. 1.

nak, de fokozott ellenállásának gyümölcse lehet csak”. „Az önkényuralom, gyarmati lényegénél fogva, semmit sem ad, nem is adhat ingyen és jószántából.”⁵²

Nagy Imre új gazdasági programjának megvalósulását elemezte a *Szabad Nép* 1953. december elején megjelent cikkében. A cikk a *Központi Vezetőség* október 31-i határozata alapján sorolja a végrehajtandó feladatokat: a mezőgazdaságban tapasztalt elmaradások felszámolását, a dolgozók életszínvonalának állandó emelését, az új szakasz középpontjában mindenekelőtt a dolgozó ember álljon. A célok megvalósítása érdekében „átcsoportosítást” kell végrehajtani a gazdaság területén. Az átcsoportosítással a gazdasági élet területei közül a mezőgazdaságra, a könnyű- és élelmiszeriparra kerül a hangsúly. A közellátás, az egészségvédelem, a kultúra előtérbe kerülése a fő cél. A csepeli vasasok – olvashatjuk a lapban –, az átcsoportosítás szellemében „a helyi lehetőségek” figyelembevételével, a tervük teljesítésén túl „közszükségleti” és háztartási cikkeket gyártanak. A MÁVAG-ban szintén elkezdték a szerszámok, a háztartási eszközök, gyermekjátékok gyártását. „Biztosítani kell, hogy a nehézipar üzemei is jelentős mértékben gyártsanak közszükségleti cikkeket.” A mezőgazdaságban, a termelészövetkezeti parasztság vagy az egyénileg gazdálkodó paraszt, ha él a kormányprogram adta lehetőségekkel, idejében és jól fogja elvégezni munkáját. A lakosság minden rétege bőségesen és olcsón juthat hozzá az alapvető élelmiszerekhez. Az emelkedő életszínvonal erőt ad, és minden akadályt elhárít az új program megvalósításának útjából.⁵³

Mikes Imre a vezércikkre válaszul elkészítette kommentárját. Ebben a miniszterelnök július 4-én elhangzott gazdaságátalakító programjából indult ki, amelynek lényege a túlfejlesztett nehézipar („vízfej”) visszaszorítása, és azoknak a gazdasági ágazatoknak a fejlesztése, amelyekről a forrásokat, a nyersanyagot, az emberi erőt eddig a nehézipar szívta el. A valóságot azonban Mikes másképpen látta, és láttatta azok számára is, akik véletlenül nem lettek volna tisztában az új gazdaságátalakító program után kialakult helyzettel. A kormányzat első hiányossága – írta – az, hogy az „átcsoportosítás” végrehajtásáról nem intézkedtek. Vagyis arról, hogy a nagyipart átállították volna a közjóléti cikkek termelésére, erről nem tájékoztatták a közvéleményt. A gazdasági program megvalósításának tervezetét nem a kormány, nem a Tervhivatal, és nem a minisztériumok végzik, hanem – idézte Mikes a pártlap példáját, amit már korábban olvashattunk – például teljesen önhatalmúan a MÁVAG, vagy Csepel ipartelepei. Ez fejtelenségre, esztelenségre utal. „Az eredmény: nagyobb vízfej daganattal, több veríték bajonettel és munkatörvény jogfosztással.”⁵⁴

A magyar gazdaság 1953. évi helyzetének bemutatására Mikes Imre 1954. április 20–21-én írott kommentárjában, az 1953-as év néhány, a *Szabad Nép*ben megjelent vezércikk segítségével mutatott rá. „Emlékszik-e még a polgártárs arra, hogy milyen volt a tavalyi termés? Ha nem emlékszik, felfrissíthetjük a memóriáját: kitűnő volt. Sőt nem is kitűnő, hanem a legkitűnőbb. Olyan pompás, amilyenre nem volt példa emberöltők óta.”⁵⁵ A *Szabad Nép* 1953. június 26-án megjelent vezércikkében az átlagosnál nagyobb termésről, és a termés betakarítási nehézségeiről írt. „Az átlagosnál millió mázsákkal

52 OSZK Kt. 451/416. fond 4–5. l.

53 A népjólét tervének megvalósításáért. SzN 1953. dec. 1. 1.

54 OSZK Kt. 451/457. fond 1–6. l.

55 Uo. 451/532. fond 1–2. l.

több termést levágni, elcsépelni – nehéz munka, nagy feladat lesz.”⁵⁶ Majd 1953. július 11-én a *Szabad Nép* ismét cikket közölt, amelyben szintén az idei bőséges termésre, a ritkán látott kövér kalászosokra büszke. „A gazdag termés nagy öröme a falunak, nagy öröme egész népünknek.” „Parasztágunk jókedvvel látott hozzá az idén a legnagyobb mezőgazdasági munka, az aratás elvégzéséhez.”⁵⁷ Az aratási munkák végeztével a pártlap 1953. október 18-án cikket jelentetett meg a mezőgazdaság kiváló eredményeiről, pl. a gabonafélék 1953-as terméseredményei – a zab kivételével – sokkal jobbak voltak, mint 1945 előtt bármikor is. Az őszi búza és árpa átlagtermése kimagaslóan jó, még az 1951. évi termést is meghaladta.⁵⁸ Mikes Imre a nyugati hírügynökségek jelentései közül a következő hírc lett figyelmes: „Az Argentína és Magyarország között létrejött kereskedelmi szerződés értelmében Argentína a magyar ipari szállítmányok ellenében kenyérgabonát, lenmagot és nyersbort szállít Magyarországnak.” Argentína 10 ezer és néhány száz km távolságból, egy óceánon és egy földrészen át gabonát szállít Magyarországnak. Oda, ahol az elmúlt nyár leggazdagabb gabonatermése termett. „Hogyan következhetett el olyan helyzet, hogy a magyar népnek drága aranyon kelljen 15 000 kilométer távolságból mindennapi kenyérét megvásárolnia?”⁵⁹ A választ a Kossuth adó 13 nappal korábbi, április 8-án délután 5 óra 1 perckor elhangzott adásából tudhatta meg a hallgató.⁶⁰ Az adásban elhangzottak értelmében Moszkvában jegyzőkönyvet írtak alá a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság 1954. évi kölcsönös áruforgalmáról. A Szovjetunió gyapotot, kocszot, vasércet, golyóscsapágyakat stb. árukat szállít Magyarországnak. Magyarországról pedig folyami és tengeri hajókat, emelő és közlekedési berendezéseket, sertéshúst és más fogyasztási cikkeket visznek a Szovjetunióba. Nem nehéz tehát levonnunk a következtetést, hogy az 1953. év dús gabonatermése „végeláthatatlan” vagonokban a Szovjetunióba jutott. A gabonán kívül hús, zsír, tej, bőr, szövet stb., amire talán először a magyar dolgozóknak lett volna szükségük.⁶¹

A *Szabad Nép* 1954. október 22-én jelentette meg a *Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének* határozatát „népgazdaságunk helyzetéről és gazdaságpolitikai feladatainkról”. A határozat első fejezetének 9 pontjában részletesen felsorolják az elmúlt évek gazdasági eredményei mellett, az ötéves terv megvalósítása során a gazdaságban felmerült aránytalanságokat és ellentmondásokat, a túlzott iparosítást, a mezőgazdaság háttérbe szorítását, az életszínvonal emelkedésének elmaradását, a közszükségleti cikkek hiányát. A meghirdetett új szakasz programjának nem megfelelő végrehajtása, a gazdaság irányításában elhatalmasodott bürokratizmus stb. hozzájárultak a kialakult kedvezőtlen politikai, gazdasági, társadalmi helyzethez. A határozat második fejezetében található pontok tartalmazzák az 1953-as júniusi új program megvalósításának feladatait: a dolgozók anyagi és kulturális igényeinek kielégítése, az életszínvonal emelése, a termelőerők fejlesztése, a mezőgazdasági és ipari termelés növelése, a parasztság vá-

56 A bő termés betakarításáért. SzN 1953. jún. 26. 1.

57 Szemvesztésmentes gyors aratást! SzN 1953. júl. 11. 1.

58 A tervjelentésről. SzN 1953. okt. 18. 1.

59 OSZK Kt. 451/532. fond 4–5. l.

60 Uo. 5. l. A SZER monitoring osztálya lehallgatta a budapesti rádióadókat, az ott hallottakat felhasználták a kommentárok készítéséhez. Ez történt ebben az esetben is. A müncheni magyar osztály megszűnése után (1993) ezek a hanganyagok átkerültek Prágába és onnan az OSZK Történelmi Interjúk Tárába, ahol VHS kutató kazettára történő átmásolásuk befejeződött.

61 OSZK Kt. 451/532. fond 5. l.

sárlóerejének emelése, az egyéni parasztgazdaságok gépekkel, szerszámokkal, műtrágyával történő jobb ellátása. Az iparban tovább kell lépni, felszámolni a hibás elgondolásokat, növelni kell a lakosság fogyasztási cikkekkel történő ellátását. Nagyobb figyelmet kell fordítani a szénbányászat és a villamosenergia termelésére, és a lakosság igény szerinti kielégítésére. Következtesen harcolni kell a takarékoságért, a nemzeti vagyron elherdálása ellen. Az új gazdasági program részletes kidolgozásának tervezete eddig még nem készült el, enélkül a felsorolt feladatok végrehajtása nem megoldható.⁶² Mikes Imre kommentárjában egyetértett a pártlap azon pontjaival, amelyek a hiányosságokat sorolták. Írásában azokat a pontokat elemezte, amelyek közvetlenül az ipar, a mezőgazdaság, a munkások helyzetével foglalkoztak. Így például megjegyezte, hogy a nehézipar erőltetett fejlesztése mellett, az ipar több ágazata fejletlen maradt és közszükségleti cikkeket szinte alig állítottak elő, nagyon sok volt a selejt. A mezőgazdaság lemaradásához a parasztgazdaságok gépesíthetlensége is nagyban hozzájárult, de ez a már említett túlteljesített iparfejlesztéssel magyarázható. Gallicus összefoglalásképpen megfogalmazta a legfontosabb kérdést, mi az összeomlás oka, ki a felelős? A központi vezetőség a korábbi kormányzatot hibáztatta a kialakult helyzetért. A következőkben felvetődik az újabb kérdés, hogy „azok, akik ma kormányon vannak, tiltakoztak-e annakidején e garázda országlás ellen”? Ugyanis Nagy Imre úr miniszterelnök is tagja volt a régi vezetésnek. Lehetősége lett volna arra, hogy tiltakozzon a történetek ellen, sőt – állítja naivul Mikes –, hogy megakadályozza a döntéseket, amelyek a kialakult helyzethez vezettek. „Mi több – folytatta –, éppen ő maga volt e politika egyik legjellegzetesebb megzemélyesítője. Ez azonban nem akadályozta annak, hogy továbbra is ő igazgassa sorsunkat és anatómiát kiáltson azokra, akiknek lelkes és megértő cinkosa volt.” „Nagy Imre kormánya 16 hónapja van hatalmon. És csak most jön rá, hogy programját meghamisítják, hogy iparunk kátyúban vesztegel, hogy kevés a kenyér, hogy veszködik és vonaglik minden? Most kezdenek ébredezni?” „Valóban Nagy Imre és társai lennének a hon igaz vezetői, ők, akik 1953-ban csődbe mentén átmázolták a cégtáblát és most csődbe mentén még egyszer átmázolják az új cégtáblát is?” Mikes ezután azon a ponton ütközött meg, amely közölte, hogy az új gazdaságpolitika „részletes kidolgozása ez ideig nem történt meg”. „Hát itt aztán megáll az ész! Íme, előttünk egy kormány, amely 16 hónappal ezelőtt átvette nemzeti csődtömegünket, amelynek előidézésében egyébként bűnsegédi bűnrészes volt. Szóval átvette és bejelentette, hogy itt az új szakasz, a megváltó reformpolitika, a népielőtti országlás idvezítő balsama. 16 hónap elteltével ugyanez a kormány bejelenti, hogy eddig nem volt semmiféle programja, csakúgy hatra-vakra intézkedett, utasított, parancsnokolt, még csak sejtelve sem lévén arról, merre tart és mi végre? Gyorsan elő a tudósok gyülekezetét, mert összedőléssel fenyeget minden! Itt tartunk. 16 hónap elteltével program után kapkod, munkatervért könyörög nemzeti megváltásunk minisztériuma. De ugyanez a minisztérium másokat vádol, fenyeget, sőt nyilván már fojtogat is. Ugyan hol késlekedik az országgyűlés, mire várakozik a 300 honatya, miért nem érvényesíti ama szent jogát és nagyszerű kötelességét, hogy a központi vezetőség határozata nyomán végül a vádlottak padjára ültesse és könyörtelen ítélettel sújtsa nemzeti sorsunk bitorló iparlovagjait!”⁶³

62 A MDP KV-nek határozata népgazdaságunk helyzetéről és gazdaságpolitikai feladatairól. SzN 1954. okt. 22. 1.

63 OSZK Kt. 451/648. fond 2–5. 1.

Mikes Imre 1955. január 26–27-én írt kommentárjában Nagy Imre miniszterelnök 1954. október 20-án⁶⁴ megjelent vezércikkét elemezte. Kommentárjában kiemelte és összefoglalta azokat a részeket, amelyek az új gazdasági program előtti gazdaságpolitikai hibákra mutattak rá, mely szerint a pártvezetés hibái és a gazdaságban elkövetett hibák közös töről fakadtak. A kollektív vezetés helyett az egyéni vezetés valósult meg, amely nem számolt a gazdaság törvényszerűségeivel, mellőzte a munkástömegek érdekeit, egyetlen célt fogalmazott meg, a nehézipar fejlesztését.⁶⁵

A vezetés újra a régi

1955 januárjában, Rákosi Mátyás Moszkvából történt visszatérése után Mikes kommentárjában a következőket írta: „Ma, amikor Rákosi Mátyás homo regius-ként, a moszkvai császár [...] helyesebben az egyik moszkvai császár bizalmijaként, mert még nem tudható, ki lesz az egyetlen és végleges Caesar, szóval amikor Rákosi Mátyás homo regius-ként már újfent ott áll az emelvényen és parancsokat oszt, megszabja a nép kötelességeit, évekre előre kijelöli nemzeti utunkat, az októberi közhely egyszeriben a legkényesebb, legkínosabb, leggyilkosabb pikantéria erejével hat.” Majd így folytatta: Nagy Imre októberi vezércikkében a gazdasági hibákra rámutatva Rákosi Mátyást „bélyegezte meg”, kormányzásáról elmondta, hogy tudományosan nem volt megalapozott, valamint azt, hogy az „antimarxista és antileninista nézetek melegágyául szolgált”. „A leleplezett ismét a hon élén látszik vezérkedni, az a férfiú pedig, aki leleplezte, változatlanul a miniszterelnöki székben ül. A poklokra is, kire hallgassunk, melyiket kövessük?” – tette fel a kérdést Mikes. „Be bölcs lenne, ha a két nagymester meg egyeznék a szereposztáson. Mert hogyan nyugodnék meg a helyzetben a kárpáti mendence tizedfélmillió magyarja, ha azt látja, hogy a közvádoló meg a tettes, az igaz meg a lator szépecskén megférnek egymás mellett a nemzet élén és békén tömögöttek degeszre bukszájukat az ország kincstárából?”

Az októberi vezércikket tovább elemezte és kiemelte a miniszterelnök azon kijelentését, amely a politikai bűnökért felelősségre vontak (Kállai Gyula, Kádár János, Losonczy Géza, Orbán László stb.) szabadon bocsátására vonatkozott. Tovább bogozgatva az események szálaait, felvetette a kérdést, vajon hogyan érezték magukat a kiszabadultak, amikor újra azt az embert látták az ország élén, aki korábban bebörtönöztette őket. Mi a véleményük az országban érvényes jogrendről, és személyi biztonságról? Majd a következőkkel folytatta: „nem szenvednek-e vészes nyaktáji viszketegségben és mit adnának egy kopott, rongyos, feslett, de nyugati útlevélért, amellyel átléphetnék a határt. Úgy nevezik magukat, hogy népi demokrácia. Demokrácia? Egy olyan államrend, amelyben az emberi élet aszerint van vagy nincs, hogy kik váltják egymást a hatalmon, melyik klikk kerül felülre és melyik alulra? Ez lenne a demokrácia? Ez a közélet nem demokrácia, de pontosan az ellenkezője: rémuralom még akkor is, amikor rehabilitál és kegyelmet oszt!”⁶⁶

A *Szabad Nép* 1955. március 9-én vezércikkben számolt be a *Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének* üléséről, ahol határozat született a politikai helyzetről és

64 A Központi Vezetőség ülése után. SzN 1954. okt. 20. 1.

65 OSZK Kt. 451/693. fond. 2. 1.

66 Uo. 2–4. 1.

a párt feladatairól. 1953 júniusát követően jobboldali, antimarxista, pártellenes, oppor-
tunista nézetek terjedtek el a párt soraiban, az államapparátusban dolgozók körében, és
más területeken is, amelyek hátráltatták az ipar termelését, csökkent a felhalmozás,
„romlott az állami és az állampolgári fegyelem” – olvashatjuk a vezércikkben. Majd a
hibák feltárása a következőkben folytatódik. A párt helyes politikájának sikeres végre-
hajtását a megnövekedett jobboldali veszély akadályozza. Ezért a legfontosabb feladat
ezen káros jobboldali nézetek szétzúzása, elszigetelése. A vezércikkben pontosan felsor-
olták, melyek azok a káros jobboldali nézetek, amelyek a fejlődést hátráltatták: pl.
egyet kiragadva a szocialista iparosítás politikájának elferdítése. A párthatározat egyér-
telműen tartalmazta, „hogya a szocializmus fő eszköze a szocialista iparosítás, hogy a ter-
melőeszközök termelésének elsődlegességét biztosítani kell”.⁶⁷

Mikes kommentárjában a termelőeszközök termelésére vonatkozó 1954. október
3-án közzétett helyzetjelentéssel vetette össze az 1955. március 9-én megjelent határo-
zatot. Vagyis 1954. október 3-án a termelési eszközök előállításáról a fogyasztási cikkek
termelésére kellett átállni. Fél évvel korábban „nem az volt a baj, hogy Nagy Imre nem
termeltetett termelési eszközöket, hanem éppen az, hogy termelési eszközöket termel-
tetett”. Majd kommentárjában felolvasta azoknak a nevét, akik az 1954. évi októberi
határozatot és az 1955. március 9-i határozatot elkészítették, és az ott leírtakat vállalták.
A névsor mindkét esetben azonos volt.⁶⁸

A *Szabad Nép* 1955. március 10-én megjelent számának vezércikke a pártvezetés
hibáit az oppor-
tunista elhajlásban határozta meg. Az új gazdasági program bevezetésé-
től kezdve kizárólag csak a baloldali szektás jelenségekkel szemben történtek fellépé-
sek, engedve az osztályharc gyengülésének és a jobboldali törekvések erősödésének. A
jobboldali eszmék terjedését elősegítette, hogy ezen eszméket a párton belül Nagy Imre
támogatta. Vonatkozik ez – olvashatjuk a vezércikkben – az 1954. október 20-án megje-
lent cikkére, említi példaképpen a *Szabad Nép*. Majd arra a kérdésre kereste a választ a
vezércikk írója, hogy milyen jelei voltak a párt politikájában a jobboldali eltorzulásnak?
Elsőként a szocializmus építőmunkájának lebecsülését említették, majd az eltorzítás
kezdetét az 1953. júliusi kormányhatározat létrejöttének időpontjában jelölték meg.
A kormányhatározat – olvashatjuk – a párt korábbi tevékenységéről csak és kizárólag a
hibákat sorolta, különösen bírálta az első ötéves terv szocialista iparosításának eredmé-
nyeit, az erőltetett iparosítást. A továbbiakban a cikk a nehézipar azon ágazatait említi,
amelyek fejlesztése nélkül nincs tartós jólét, nem emelkedik megfelelően az életszínvo-
nal, vagyis mindennek az alapja a nehézipar, az acél, Diósgyőr, Ózd, Sztálinváros és a
bányák. Az új, a Nagy Imre által megfogalmazott programnak téves jelszava volt az
életszínvonal olyan mértékű emelése, amely nem követte a gyakorlatban a termelést, az
önköltség valódi alakulását. 1954-ben ez történt, a reálbérek az előző évhez képest
15%-kal emelkedtek, de a parasztság körében ez az emelkedés jóval nagyobb volt.
A nemzeti jövedelem és az ipari termelés stagnált, az önköltség emelkedett, növekvő
termelés hiányában, a készletek felélése, a beruházások csökkenése, az adósságálló-
mány növekedése történt. Ha ezt az új gazdasági kormányprogramot folytatja tovább a
politikai vezetés, az „a szocializmus építésének elakadásához vezetne”. A jobboldali el-
tolódás téves hitét sugározták azok a gondolatok is, amelyek a jobb élet jelszavát elsza-

67 MDP KV-nek határozata a politikai helyzetről és a párt feladatairól. SzN 1955. márc. 9. 1.
68 OSZK Kt. 451/726. fond. 4. 1. A Politikai Bizottság tagjai: Rákosi Mátyás, Nagy Imre, Gerő
Ernő, Farkas Mihály, Ács Lajos, Hidas István, Apró Antal, Hegedüs András, Szalai Béla.

kíttották a jobb munka jelszavától, ez a munkások lelkesedésének, munkakedvének, a munkafegyelmének romlásához vezetett. Ezekon keresztül óriási károkat okozva a gazdaságnak, a munkásosztály egységes szellemiségének. A jobboldali eszmék különösen nagy kárt okoztak a parasztság körében, torzították a párt parasztpolitikáját. A paraszti jólét, a felemelkedés egyetlen helyes útjának továbbra is a termelőszövetkezetek szervezését, fejlesztését tartották, az egyéni gazdálkodás, a kis- és középparaszti gazdaságok fejleszthetőségével szemben. A jobboldali torzítás a gazdaságban és a parasztság körében tapasztalható károk mellett komoly visszarendeződést okozott az ideológiai élet számos területén, előtérbe kerültek a polgári és kispolgári áramlatok, amelyeket korábban sikerült féken tartani. A más nézetekkel, eszmékkel szemben szükség van türelemre, de a szocializmus töretlen építése érdekében, éberebben, kifinomult taktikai módszerekkel, hatékonyan kell küzdeni a kispolgári irányzatok ellen. Semmilyen türelem nem indokolt a reakciós polgári áramlatokkal, az idealista irányzatok feledésével, a dekadenciával, a pesszimizmussal és az anarchiával szemben. „A döntő: a párt és a munkásosztály vezető szerepének biztosítása politikai, gazdasági és kulturális életünk minden területén” – olvashatjuk. Gazdasági céljaink maradéktalan megvalósításához, „céltudatos, eszmeileg és politikailag egységes, fegyelmezett, erős pártra van szükség”.⁶⁹

A *Szabad Nép* vezércikkére Gallicus elkészítette kommentárját, amelynek címében egy kérdést fogalmazott meg Nagy Imrének, azt, hogy mikor szólal végül meg, saját védelmében? Mivel is vádolják Nagy Imrét? „Lényegében nem többel és nem kevesebbel, mint a párthatározat: eltorzította az iparosítási, meghamisította a mezőgazdasági politikát, megcsúfolta a szocializmust, megtagadta a marxizmust. A sztálini időkben ha harminc nyakszirtje lett volna, mindannyit megrakták volna golyóbissal e vádakért. Ma gyöngébbek, tehát habozóbbak a pillanatnyi diktátorok, módosult a kivégzés fortélya, lassúabbá és körülményesebbé vált minden. De az nem vitás, hogy a miniszterelnök életveszélyben forog. És mivel életveszélyben forog, meg szeretnék kérdezni tőle, hogy hol kornyadozik életősztona? Miért nem szólal meg, miért nem védelmezi magát, miért nem emel ellenvádat? Hiszen oly könnyű lenne! Elég, ha előveszi Rákosi Mátyás 1953. július 11-i beszédét, amelyben az elszánt főtitkár maradék nélkül azonosította magát az új szakasszal, annak kormányzatával és programjával. Mi több, ez új szakasz szellemi apjának, politikai nemzőjének enmagát kiáltotta ki. Miért nem olvassa fel Nagy Imre Rákosi ünnepi megnyilatkozásait és miért nem vágja a szemébe, hogy mi okon, mi jögon, mi alanyi alapon vagy erkölcsi címen merészkedik magára öltetni az ügyészi tógát? Ha Nagy Imrének buknia kell, ha nemzeti életünk újabb és már újfent elsőpréssel fenyegető válságáért fizetni muszáj, miért éppen Nagy Imre fizet? Miért nem Rákosi is? És miért nem fizet a párt politikai bizottságának mind a kilenc tagja, akik rövid hat hónappal ezelőtt, október harmadikán megfogalmazott beszámolójukban nemcsak helyben hagyták Nagy Imre újszakaszos ügyvitelét, hanem annak fokozását, erősítését követelték? Miért nem szólal meg, miniszterelnök úr? Értse meg, ugyan jól megértette ön, az élete forog kockán! Miért nem emel ellenvádat? Mi nem védhetjük meg saját maga helyett. Mert mi igazán nem tudjuk, hogy ön milyen mértékben bűnös és mi igazán nem adunk, nem adhatunk önnek felmentvényt. Azt azonban tudjuk, hogy bármilyen felelősség terhelje vállát, ez a felelősség csöppet sem nagyobb, csöppet sem bitangabb és öklendeztetőbb, mint amely felelősség pillanatnyi vádlóinak és bíráinak vállát nyomaszt-

69 Tovább a szocializmus építésének, a népjólét emelésének útján. SzN 1955. márc. 10. 1.

hatná. És ha feláll, kérdezze meg azt is, hogy az a központi vezetőség, amely most egyhangúlag szinte a néparuló bélyegét süti az ön homlokára, az új szakasz közel két évén át nem vette észre, hogy a népi demokrácia szekere kátyúba került? Nem vette észre a nagyipar egyhely-topogását, a könnyűipar sorvadását, a mezőgazdaság torpanását, a szocializmus elárultatását, a lenini, sztálini tanok darvadozását, nem vette észre a belpoklot, amellyel állítólag ön és együttese mételyezte a hont és a népmilliókat? De hiszen ez a központi vezetőség a rendszer legelső politikai testülete. Hatvankilenc tagja a korszak hatvankilenc válogatott cigánylegénye. Ők együtt a kollektív, a csalhatatlan, a megtestesült bölcsesség. Hát ez a hatvankilenc nem látott, nem hallott semmit? Egyetlenegy sem közülük? És nem látott a háromszáz tagú országgyűlés sem? (Amely pedig ezer év óta először képviseli a nemzet érdekeit! Egyiknek sem volt aggálya, megjegyzése, kérdeznivalója?) Még a szemükkel sem hunyorítottak, még a szájszélük sem viszolygott el, még a kezükkel sem salapáltak felfelé, mint a nyugtalankodó csecsemő? Mind csak éljenzte önt, hurrázta, bravózta, tapsolta? Az egész párttagság nem vett észre semmit? És a nemzet sem? Amely a november 28-i választáson, három hónappal ezelőtt még 6 290 541 szavazatot adott az új szakasznak, csaknem száz százalékot. És most ez a kilenc tagú politikai bizottság, ez a hatvankilenc tagú központi vezetőség, ez a háromszáz tagú országgyűlés és ez a hetedfél milliós politikai nép mind az ön hóhérait ünnepli és mind rájuk adja szavazatát! A sajtó, amely tegnap önért lelkendezett, ma azt kiáltja, feszítsd meg! A mikrofon, amely tegnap lábainál hevert, ma miniszterelnök úr nyaka köré fonódik. Szóljon hát, Nagy Imre! Mert a kép, amely az ezeréves ország síri csendjéből a szabad világ előtt kibontakozik, azt sejteti, hogy hazánkban nincs többé megláncolatlan lelkiismeret, nincs többé független szív és szabad értelem, hallgat minden és hallgatnak mindenk, elnémult még a halálraítélt is, mert a szolgáltság erősebb már mint az életösztön. Védje magát, miniszterelnök úr. Védje magát, mert némaságával nemcsak önmagát ítéli el, de szörnyű ítéletet mond a rendszerről is, amelynek oly fényes ura, és mint most látszik, oly elkárhozott rabja volt!”⁷⁰

A *Szabad Nép* 1955. április 18-i számában jelent meg az *MDP Központi Vezetőség*ének április 14-én hozott határozata, amelynek értelmében Nagy Imrét, a Politikai Bizottság tagját és a Minisztertanács elnökét politikai nézetei miatt – amelyek ellentétben álltak a párt politikájával, a munkásosztály, a dolgozó parasztság és a népi demokrácia érdekeivel – elmarasztalta. Továbbá politikájával hátráltatta a szocialista ipar, különösen a nehézipar fejlesztését, a falvakban pedig a termelőszövetkezeti mozgalmak erősödését. Gazdasági programja háttérbe szorította és gyengítette a párt vezető szerepét, szembeállította egymással az állami szerveket és a pártot. Nagy Imre antimarxista, antileninista, pártellenes nézetei kiterjedtek a politikai, a gazdasági és a kulturális élet területeire. Jobboldali, opportunistá politikájának megvalósításáért, párt-szerűtlen, pártellenes, frakciós eszközök igénybevételétől sem riadt vissza. Mindezért a Központi Vezetőség Nagy Imrét kizárta a PB-ből, a KV-ből és megfosztotta minden funkciójától.⁷¹

Gallicus kommentárjában idézett a határozat szövegéből, és a következőképpen reagált a történetekre. „Summa summarum, Nagy Imre árulása válságba sodorta, már-már megdöntéssel fenyegette a népi demokráciát. Elfonnyasztotta a nehézipart, megbomlasztotta a mezőgazdaságot, éket vert a felszabadító pártba, ilyen árulót, ilyen

70 OSZK Kt. 451/727. fond 3–6. l.

71 A MDP KV-nek ülése. SzN 1955. ápr. 18. 1.

Júdást még aligha szültek a századok.” A rendszer logikája ismét kifogástalan. Két nappal később, április 20-án Ács Lajos, a párt titkárának, az országgyűlés előtt elmondott beszédében – amely az ország gazdasági állapotára vonatkozott – kedvező képet festett az elmúlt évek ipari fejlődéséről. A nehézipar például – emelte ki Mikes – 1954-ben ötször annyit termelt, mint 1938-ban. 1949-ben az ipar a nemzeti jövedelem 55,9%-át, 1954-ben a 70%-át adta. Mikes szembeállította a KV határozatában foglaltakat, azokat a pontokat, amelyek Nagy Imrét azzal vádolták, hogy elsovastotta az ipart, és főleg a nehézipart, az Ács Lajos parlamenti beszédében mondottakkal, amiből ennek az ellenkezője derült ki. Vagyis, hogy az 1954-es esztendő Nagy Imre új gazdaságpolitikájának köszönhetően eredményeket hozott nemcsak a nehézipar, de a könnyűipar és a mezőgazdaság vonatkozásában is. „Miért kellett hát mennie?”⁷² – tette fel a kérdést Mikes.

A *Szabad Nép* 1955. április 19-én megjelent száma vezércikként közölte Hegedüs András miniszterelnök beszédét.⁷³ Mikes kommentárjában ízekre szedte az új miniszterelnök programbeszédét, amelyről előljáróban a következőket mondta: „fosztó jellegű, csonkító jellegű, nem kínál, de elvesz, az ínség programjának, sőt akár a nyomor programjának nevezhetnők”.⁷⁴ Hegedüs András első programpontjában, az ipar fejlesztéséről a következőket mondta: a szocialista ipar fejlődése a nehézipar fejlesztése nélkül nem képzelhető el, nem növekedhet az életszínvonal és nem épülhet a szocializmus.⁷⁵

Mikes ezt a következőképpen magyarázta hallgatóinak: „Hegedüs a nehézipar megcserkelésében keresi majd a válságból való kibontakozás útját, a nemzeti sanyarúság csökkentésének lehetőségét”. Ezt azonban egy pillanatig sem szabad elhinnünk neki – mondta Gallicus. Az az alaptézis ugyanis, hogy az iparosítás fokozása szakadékbá taszítja a hazai gazdaságpolitikát, a nélkülözést, az éhezést alaptörvénnyé teszi a dolgozó tömegek között, ezt nem Nagy Imre, és nem az általa meghirdetett új gazdaságpolitika hozta magával. A tézist a párt és annak vezető szerve, a központi vezetőség határozta meg. Ez a határozat 1953. június 30-án⁷⁶ született, ezt sosem hozták nyilvánosságra, ekkor indult útjára az új szakasz. Rákosi Mátyás 1953. július 11-én a budapesti pártaktíva előtt mondott beszédében hivatkozott erre a határozatra, a következőkben: rámutatott az elkövetett hibákra, elsősorban a nehézipar erőltetett fejlesztésére, ennek következtében az életszínvonal elmaradására, amely abban nyilvánult meg, hogy kevesebb jutott mindenkől a dolgozóknak, nem valósultak meg például a lakásépítésre vonatkozó tervek sem stb. Ezt követte az új szakasz a Nagy Imre-féle gazdaságpolitika. Most ez megbukott és Hegedüs András újra visszatért az egyszer már helytelennek bizonyult gazdaságpolitikához, elsősorban a nehézipar fejlesztéséhez. Mondhatjuk – folytatta Mikes – „az új miniszterelnök rációfal a történelmi tényekre, rációfal a tapasztalatokra, meghazudtolja pártját, annak mindenrendű bizottságait és vezető méltóságait, röviden: Hegedüs András tudva valótlan állít. Magyarán: hazudik”! A régi rossz újra történő in-

72 OSZK Kt. 451/757. fond 4–6. l.

73 Ügyünk győzelmének záloga: a nép, a párt és a kormány töretlen egysége. Hegedüs András elvtárs beszéde. SzN 1955. ápr. 19. 1–2.

74 OSZK Kt. 451/754. fond 1. l.

75 Ügyünk győzelmének záloga i. m. 1.

76 A Magyar Dolgozók Párja Központi Vezetősége jún. 27–28-án kibővített ülést tartott, Rákosi Mátyás és Nagy Imre beszámoltak a politikai helyzetről. Az ülés megállapította a pártvezetés hibáit is, amelyek súlyos következményekkel jártak a gazdaságra és a társadalomra nézve. A vezetőségi ülés határozatait évtizedekig nem hozták teljes terjedelemben nyilvánosságra. Ld. Nehéz esztendőkről krónikája i. m. 496–510.

dításával nem az életszínvonal nő, hanem az éhínség, a nyomor fokozódik, a kizsákmányolás, a mind erősödő társadalmi igazságtalanság következik be. A magyar munkások fizetése nemcsak az európai bérezési listán lesz sereghajtó, hanem az afrikai listán is.⁷⁷

A miniszterelnök a mezőgazdaságról második programpontjában többek között a következőt mondta: a parasztság számára a jövőben a legfontosabb feladat „a mezőgazdaság szocialista szektorának támogatása”.⁷⁸ Kell-e e programot magyarázni? – kérdezte Gallicus. Majd így folytatta: „Ezt az agrárpolitikát, ezt a falusi inkvizíciót ismeri már a magvetők népe a Hegedüs-korszak társadalmi és erkölcsi jogelődjének, a vészes csődben elhalálozott ó-szakasznak idejéből.”⁷⁹

A gazdasági visszarendeződés következő írásos dokumentuma a *Szabad Nép* 1955. június 12-én megjelent száma. Ebben kapott helyet Gerő Ernő vezércikke.⁸⁰ Mikes kommentárjának bevezetőjében találóan mutatja be hallgatóinak a kormány új programját támogató Gerő Ernőt: „A csósz ellenzőként szeme fölé helyezi tenyerét, végigkémlél a láthatáron és azt mondja: eső lesz! A politikai csósz ellenzőként szeme fölé helyezi tenyerét, végigkémlél a magyar élet láthatárán és azt mondja: Gerő lesz! Nem csalatkozik sem egyik, sem másik. Jóslatuk nem csalafinta képességeken, nem vásári fondorlatokon, hanem a sorozatos tapasztalatok csalhatatlan bizonyosságán alapszik. Apró, mindig ismétlődő jelenségekből ítélnék. Mi például abból, hogy amikor nyomásra, nyúzásra, zsigerelesre kerül a sor, amikor a népi demokrácia rövidebbre fogja a kantárt, hosszabbra ereszti az ostort, a zabot pedig felére csökkenti, akkor törvényszerűen megjelenik Gerő Ernő. Az ötéves terv, a túlhajtott hadiipar, a feszített norma, megnyomorított bér, a beszolgáltatás, a szocializálás és az állami fegyelem Gerő Ernője. Mivel a rendszer, a mezőgazdasági párthatározattal, 180 fokos fordulatot hajtott végre, vissza a vagyonbukott ó-szakasz meddő próbálkozásaihoz, rozsdás flintáihoz, csorba szabványaihoz, vissza a nemzet elemi jogainak és érdekeinek megerőszkolásához, tehát előállott ő is, harsogó betűkkel megjelent a pártújság első oldalán.” Mikes Gerő Ernő egy korábban elhangzott beszédéből gyűjtött ki részleteket, amelyekkel azt szerette volna bizonyítani, hogy milyen erkölcsi alapon állt újra a nép elé az egyszer már megbukott gazdasági program támogatója. Az 1940-es évek végi, 1950-es évek eleji gazdasági programok „termelés-politikáját” elsősorban Gerő határozta meg. Ez az országot a gazdasági, társadalmi összeomlás szélére sodorta. A rossz gazdaságpolitika hibáit nemcsak a Nagy Imre névvel jelzett új szakasz bizonyította, hanem maguk az akkori politikai vezetők is elismerték, többek között Gerő Ernő is.⁸¹

Mikes Gerő Ernőben a korszak egyik legsötétebb politikusát látta. Megnyilvánulásaira többször visszatért. Így arról az 1955 végén megjelent vezércikkéről is írt, amelyben „a szocializmus építéséért, a dolgozó nép jólétéért” címmel elégedetten nyilatkozott az ország gazdasági helyzetéről. Az év első 9 hónapjában az ipari terv 4%-os, az év hátralévő részére 8,5%-os tervtúlteljesítés várható – mondta. Az önköltség a termékek előállításánál az 1954. évhez képest 3,7%-kal csökkent. A párt szilárd és egységes, politikája helyes, tehát minden feltétel adott, hogy az 1954-es gazdasági visszafejlődés után

77 OSZK Kt. 451/754. fond 2–4. l.

78 Ügyünk győzelmének záloga i. m. 2.

79 OSZK Kt. 451/754. fond 4. l.

80 A felemelkedés útján. SzN 1955. jún. 12. 1.

81 OSZK Kt. 451/801. fond 1–2. l.

újra általános előrelépés történjen a gazdaság minden ágazatában. Gerő a cikk további részében az 1956-os esztendő gazdasági célkitűzéseit fejtegette, ezekből csak egyet említünk: „A szocialista iparosítás bevált tapasztalatainak megfelelően – szemben az ideai és a tavalyi évvel – 1956-ban gyorsabban nő a szocialista nagyipar termelése, mint a helyi és szövetkezeti iparé. Ismét biztosítjuk a nehézipar elsődleges fejlődését.”⁸²

Mikes Imre kommentárjában arra emlékeztette hallgatóit, hogy Gerő korábban a rosszat, a katasztrófába torkolló gazdasági programot is támogatta, majd annak az elítélését és Nagy Imre új gazdasági programjának támogatását, majd pedig annak a tagadását is vállalta. A kommentár folytatásában Gallicus megfogalmazta a már megszokottan lényegre törő kérdéseit. „Vajon ennek a férfinak, ennek a Gerő Ernőnek dölyfös szereplése, terebélyes hatásköre, állásfoglalásának és rangjának elhatározó súlya nem tanúskodik-e már eleve arról, hogy újfent a szakadék felé vágatunk? Ki ne látná, hogy honi légkörünket máris megfekszik a csőd fojtogató ködei? Mégis, ez a Gerő orákulumként szólalhat meg, tehet és vehet nevünkben, dönthet hétköznapijainkról és ünnepnapjainkról, eladhatja jelenünket és jövőnket anélkül, hogy akár egyetlen szőnyi, akár egyetlen hangnyi észrevétel, aggály vagy tiltakozás támadhatna az ajkakon. Néma maradt a lelkében szabad nép és néma maradt a lelkében szolga népképviselő. Szuverén úrként harsogott ez a Gerő, és tehetetlen rabként hallgatott a nemzet. Csak tépelődünk rajta, hogy elnyomatottságunkat és kiszipolyoztatottságunkat mi fejezi ki inkább: a vörös szuronyok hegyén uralkodó Gerők sztentori hangja, vagy egy egész ország, egy ezeréves nép csendje-e?”⁸³

Mikes Imre ebben a kommentárjában már pontosan látta: az országa valóban a szakadék felé vágatott. Most még néma a „lelkében szabad nép”, de ebben a kijelentésben benne rejlik a kérdés: meddig marad néma, meddig tűri a „vörös szuronyok hegyén uralkodó Gerők” sztentori hangját? A válasz nem sokat késett; 1956. október 23-án a nép hallatta hangját.

IRÉN SIMÁNDI

THE HUNGARIAN ECONOMY IN RADIO FREE EUROPE'S REFLEKTOR [REFLECTOR] (1951–1956)

Western political leaders established Radio Free Europe (RFE) in response to the Cold War that followed World War II. In accordance with United States' foreign policy goals, the aim of the Radio was the unification of a divided Europe and the liberation of the peoples behind the Iron Curtain. From July 1951 until October 1993 the Hungarian service of RFE operated out of Munich. A founder member of the radio, the experienced journalist Imre Györi (Mikes) (1900–1990) wrote and edited one of the best known and most listened to programmes, Reflektor. Mikes worked under the pseudonym of Gallicus. The study analyses commentaries of Reflektor relating to the Hungarian economy and broadcast between 1951 and 1956. The commentaries

82 A szocializmus építéséért, a dolgozó nép jólétéért. SzN 1955. nov. 20. 1.

83 OSZK Kt. 451/908. fond 5–6. 1.

demonstrate the social changes in the period. The commentaries are then compared with articles published in the official party daily Szabad Nép [Free People]. Imre Mikes' commentaries combined thorough analysis with unsparing criticism. He revealed the background to events in political and economic life and demonstrated the irresolvable contradictions and errors of Socialism as an existing social order. His criticism of the political leaders of the era was sharp, and he showed the dearth of human and moral qualities in their work. The political and economic mistakes of the Rákosi leadership culminated in a crisis whose resolution required radical political changes. The „messages” of Imre Mikes, carried to Hungary on the wavelengths of Radio Free Europe, served this purpose.

A szellem útkeresői

Lukács György, Thomas Mann, Szabó Ervin és Balázs Béla levelei
Ritoók Emmának

„Mert levén én testestől-lelkestől modern, a modern tanulmányokról le nem mondom” – jelentette ki Ritoók Emma író (1868–1945), egyetemi tanulmányaira készülve, 1900 őszén, öccsének, Ritoók Zsigmondnak szóló levelében. Ritoók 1906-ban fejezte be egyetemi tanulmányait, s ekkor már meglehetősen tájékozott volt a lélektan, a filozófia és az esztétika kérdéseiben. A századfordulón több szépirodalmi alkotása (pl. *Mai idegek*, 1896., *Egyenes úton – egyedül*, 1905.), műfordítása és tanulmánya (pl. *Arany János elmélete az eposzról*, 1906.) is megjelent.¹ Balázs Bélával² és Lukács Györggyel³ még az I. világháború előtt ismerkedett meg. 1915 őszétől 1918 őszéig Ritoók a *Vasárnapi Kör* egyik törzstagja volt,⁴ a polgári forradalom idején azonban szakított a társasággal: ekkortól már a *Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének* megszervezésében vett részt.⁵ Egykori barátainak emlékével, az

1 Ld. Ritoók Emma levelét Ritoók Zsigmondnak, 1900. szept. A levél – Ritoók Emma számos levelével együtt – rokona, Ritoók Zsigmond birtokában van, aki lehetővé tette, hogy ezen írásokat felhasználhassam; szívességéért ezúton mondom köszönetet. – A bevezetésben a korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm. – Ritoók Emma pályáját részletesebben tárgyalta: *Lengyel András: A Vasárnapi Kör „renegátja”*. A gondolkodó Ritoók Emmáról. In: *Uő: Utak és csapdák. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp. 1994. 7–75.

2 Vö. ehhez pl. *Évek és emberek*. Ritoók Emma visszaemlékezései. I. 1914–1919. Kézirat. Ld. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSZK Kt.) Fond 473. „Évek és emberek I.” feliratú pallium, 23–24. l. A Ritoók Emma-hagyatékra Karsay Orsolya hívta fel a figyelmet, kutatásaimat Nemeskéri Erika segítette, az anyag felhasználását, az itt közzétett levelek publikálását Ritoók Emma örökösei engedélyezték – szívességükért ezúton mondom köszönetet. Vö. még: *Lengyel A.*: i. m. 21–24.; Ernst Bloch und Georg Lukács. Dokumente. Zum 100. Geburtstag. Szerk., jegyz. Mesterházi Miklós–Mezei György. Bp. 1984. (Archívumi Füzetek IV.) 379.

3 Vö. ehhez pl. *Évek és emberek*. I. i. m. 110–111. l.; *Bendl Júlia: Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Bp. 1994. 73.; Ernst Bloch und Georg Lukács i. m. 379.

4 Ld. ehhez: *Novák Zoltán: A Vasárnap Társaság*. Lukács Györgynek és csoportosulásának eszmei válsága, kiutkeresésük az első világháború időszakában. Bp. 1979. 70.; *Vezér Erzsébet: A Vasárnapi Kör története*. In: *A Vasárnapi Kör. Dokumentumok. Összeáll., bev., jegyz. Karádi Éva–Vezér Erzsébet*. Bp. 1980. 8–9.; *Bendl J.*: i. m. 197.; *Évek és emberek*. I. i. m. 239. l.

5 Vö. ehhez: *Évek és emberek*. I. i. m. 245., 301. l.; *Tormay Cécile: Bujdosó könyv*. Feljegyzések 1918–1919-ből. I–II. Bp. 1920–1922. passim.

általuk képviselt gondolatvilággal pedig az 1921-ben megjelentetett *A szellem kalandorai* című regényében számolt le véglegesen.⁶ – Ritoók a későbbiekben is számos szépirodalmi művet, fordításokat és filozófiai, esztétikai tanulmányokat tett közzé.

Ritoók Emma hagyatékának jelentős része az *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában*⁷ található: ebben maradt fenn az a levelezőlap is, amelyet Lukács György küldött Ritoók Emmának Heidelbergből, a postai bélyegző szerint 1915. január 7-én.⁸ Bár az író előző levelét, amelyben kérdéssel fordult Lukácshoz, nem sikerült fellelnem,⁹ s így nem tudtam tisztázni, hogy milyen problémafelvetésre reagált a filozófus, mégis érdemes e rövid, tudomásom szerint eddig még nem publikált levelet közzétenni: ez ugyanis, ismereteim szerint, az egyetlen, Ritoók Emmához írott, fennmaradt Lukács György-levél,¹⁰ amelynek hangvétele, stílusa jól mutatja a két ember kapcsolatának jellegét. Megfelel annak, ahogyan Ritoók jellemezte kapcsolatukat egy, még valószínűleg 1912-ben Lukácshoz írott levelében: „Mindig úgy éreztem, hogy maga iránt a szeretet és barátság éppen azon a változatlan hangon alapszik, amivel velem szemben mindig bizonyos egyenlőséget és sohasem lenézést és felsőbbiséget éreztetett és rám bízta, hogy ott, ahol kell és van, magamtól megérezzem a felsőbbiséget.”¹¹ – Lukácsnak e levele végén feltett kérdésére, amelyben közös barátjuk, Zalai Béla filozófus¹² sorsáról érdeklődött, az író 1915. március 20-i levelében válaszolt: „heute erhielt ich von Fogarasi die Nachricht vom Zalai's Tod. Ich glaube nicht daran”.¹³

1916 folyamán jelent meg Ritoók Emmának a rútról írott tanulmánya magyarul *A rút a művészetben* címmel az *Athenaeumban*,¹⁴ németül pedig, *Das Häßliche in der Kunst* címmel a *Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft* lapjain.¹⁵ Ezzel kapcsolatban Ritoók így írt emlékiratában: „Mikor a *Zeitschrift für Ästhetik* közölte az egyik esztétikai munkámat: *Das Häßliche*

6 *Ritoók Emma: A szellem kalandorai*. I–II. Bp. [1921.]

7 OSZK Kt. Fond 473.

8 Lukács György levele Ritoók Emmának, 1915. jan. 7. Ld. OSZK Kt. Fond 473. „RE-hoz 77 + 2 üres bor. 1552-150” feliratú pallium, sztl. – A szöveget Lukács György örökösének szíves hozzájárulásával közlöm.

9 Ritoók Emma Lukács Györgyhez írt, fennmaradt leveleit ld. a Lukács Archívum és Könyvtárban (= LAK).

10 Vö. ehhez: Lukács György levelezése (1902–1917). Vál., szerk., bev., jegyz., az életrajzi mutatót, az időrendi áttekintést és a névmutatót készítette: Fekete Éva–Karádi Éva. Bp. 1981. (Lukács György összes művei) 483.: 5. jegyz.

11 Ritoók Emma levele Lukács Györgynek, [1912. jún. 20. körül]. Ld. LAK. Közli: Ernst Bloch und Georg Lukács i. m. 161.

12 Zalai Béláról ld. pl. *Fogarasi Béla: Zalai Béla: in memoriam*. Bp. 1916.

13 Ritoók Emma levele Lukács Györgynek, [1915.] márc. 20. Ld. LAK. Közli: Ernst Bloch und Georg Lukács i. m. 200. – Zalai 1915-ben halt meg orosz hadifogságban.

14 *Ritoók Emma: A rút a művészetben*. Athenaeum 1916. 177–205.

15 *Emma von Ritoók: Das Häßliche in der Kunst*. *Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft* 1916. 4–27.

in der Kunst, Thomas Mann-nak is elküldtem, egy remek levélben válaszolt rá és nagyon érdekesnek találta, a saját munkáinak gondolatával is összehasonlította.”¹⁶ Ez az eddig, tudomásom szerint, nem publikált, 1916. május 4-i keltezésű Thomas Mann-levél¹⁷ szintén fennmaradt Ritoók Emma hagyatékában. Közzétételét az is indokoltá teszi, hogy a benne megfogalmazott gondolatok, problémák pontosan illeszkednek az író életművébe, elsősorban a *Betrachtungen eines Unpolitischen* (magyar fordításban: *Egy apolitikus ember elmékedései*)¹⁸ című munkájához kapcsolódnak, amelyen Mann ekkoriban dolgozott.¹⁹ Mind e könyvben, mind az itt közölt levélben – és persze az egész manni életműben²⁰ – jelen van Wagner, Schopenhauer és Nietzsche hatása. A *Betrachtungen*ben Mann így írt: „Die drei Namen, die ich zu nennen habe, wenn ich mich nach den Fundamenten meiner geistig-künstlerischen Bildung frage, diese Namen für ein Dreigestirn ewig verbundener Geister, das mächtig leuchtend am deutschen Himmel hervortritt, – sie bezeichnen nicht intim deutsche, sondern europäische Ereignisse: Schopenhauer, Nietzsche und Wagner.”²¹ E művében Mann többször is idézi²² Nietzschének egy 1868. október 8-i, Erwin Rohdéhoz írott levelét, amelyben a filozófus így fogalmazott: „Mir behagt an Wagner, was mir an Schopenhauer behagt, die ethische Luft, der faustische Duft, Kreuz, Tod und Gruft”.²³ A „Kreuz, Tod und Gruft”-gondolat – amely megkönnyítette Mann számára a világháború iszonyatának elviselését – többször felbukkan az író korabeli szövegeiben,²⁴ az itt közölt levélben Ritoók Emma gondolatmenetéhez kapcsolva.²⁵ – Szintén a *Betrachtungen*ben Mann úgy jellemezte magát, mint „Chronist und Erläuterer der Décadence, Liebhaber des Pathologischen und des Todes, ein Ästhet mit der Tendenz zum Abgrund”²⁶ – ez pedig szintén

16 Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései. IV. (1920–1922.) Kézirat. Ld. OSZK Kt. Fond 473. „Évek és emberek IV. rész” feliratú pallium, 159. l.

17 Thomas Mann levele Ritoók Emmának, 1916. máj. 4. Xeroxmásolatát ld. OSZK Kt. Fond 473. „Másolatok” feliratú pallium, sztl. Vö. pl. Die Briefe Thomas Manns. Regesten und Register. I–V. Bearb. und hrsg. Hans Bürgin, Hans-Otto Mayer. Frankfurt am Main, 1977–1987.; Thomas Mann und Ungarn. Essays, Dokumente. Bibliographie. Hrsg. Antal Mádl–Judit Györi. Bp. 1977. – A szöveget a S. Fischer Verlag (Frankfurt am Main) engedélyével közlöm.

18 *Thomas Mann: Betrachtungen eines Unpolitischen*. Berlin, 1918.; magyar fordítása: *Uő: Egy apolitikus ember elmékedései*. Bp. 2000.

19 Vö. ehhez: *Klaus Harpprecht: Thomas Mann. Eine Biographie*. Rowohlt, 1995. 402–426., 2096–2098.

20 Vö. ehhez: *Mádl Antal: Thomas Mann világ- és emberképe*. Bp. 1999. 42–53., 282–283.; *Thomas Mann: Wagner és korunk. Írások, elmékedések, levelek*. Bp. 1965., különösen: 11–47.

21 *Th. Mann: Betrachtungen* i. m. 34.; magyar fordítását ld. *Uő: Egy apolitikus ember* i. m. 63.

22 *Th. Mann: Betrachtungen* i. m. 42., 118., 407–408., 558.; magyar fordítását ld. *Uő: Egy apolitikus ember* i. m. 70., 130., 363., 483.

23 Ld. Friedrich Nietzsche levelét Erwin Rohdénak, 1868. okt. 8. Megjelent pl. Friedrich Nietzsches Briefwechsel mit Erwin Rohde. Hrsg. Elisabeth-Förster Nietzsche–Fritz Schöll. Berlin–Leipzig, 1902. (Friedrich Nietzsches Gesammelte Briefe II.) 70–74., az idézett rész: 72.

24 Vö. *K. Harpprecht: i. m. 410–431.*, 2096–2098.

25 Vö. ehhez a 48. jegyzetet!

26 *Th. Mann: Betrachtungen* i. m. 126.; magyar fordítását ld. *Uő: Egy apolitikus ember* i. m. 136.

megfeleltethető a Ritoók Emmához írott levélben foglaltaknak, ugyanakkor számos ponton kapcsolódik a manni életmű egészéhez is.²⁷

1918 folyamán Szabó Ervin a *Világ* általa szerkesztett tárcarovatának munkatársai közé igyekezett bevonni Ritoók Emmát.²⁸ Szabó Ervin e tevékenységére, annak indítékaira Jászi Oszkár így emlékezett vissza: „Életének utolsó irodalmi terve is propagandisztikus és popularizáló célzatú volt. Mikor látta, hogy a háború súlyos finánciális krízise következtében az a grandiózus könyvtárépítés meghiúsul, melyben életének egyik főfeladatát látta, s melyben Bárczy István, Harrer Ferenc és Wildner Ödön ritka megértéssel és jóindulattal támogatták, elhatározta, hogy végleg visszavonul a könyvtárügytől s kizárólag tudományos és publicisztikai munkásságának fog élni, valamint a népszerűsítő és eszmeterjesztő irodalomnak. E tevékenység középpontjául a *Világ* hasábjain külön tárcarovatot kreált, melynek feladata lett volna a legmodernebb tudományos és filozófiai törekvéseket a magyar közönséghez közelebb hozni.”²⁹ Kőhalmi Béla szerint 1918. május közepén kérte fel Purjesz Lajos, a *Világ* főszerkesztője Szabót a tárcarovat szerkesztésére.³⁰ „1918. június eleje” keltezéssel Szabó körlevelet küldött a tárcarovat leendő munkatársainak, melyben így fogalmazott: „A háború négy esztendeje bebizonyította, hogy az igazi és megsemmisíthetetlen emberi értékek azok, amelyeket a kutató ész, egyedül a tudomány önzetlen szeretetétől vezetve, saját kielégülésére, de sokszor közvetve az emberiség javára alkot. Nem lehet cél, hogy ennek a folytonos vállvetett munkának eredményeit, aktuális kérdéseit zárt ajtók mögött őrizzük, ahová csak a kiváltságosoknak van joguk belépni. Mert a tudomány csak úgy érheti el legsajátosabb célját, ha problémái mennél szélesebb rétegben ismertekké válnak, módszerei legalább bizonyos mértékben a műveltebb közönség gondolkodásának részei lesznek.

Ezért a VILÁG napilap, olvasóközönségének színvonalától felbátorítva, elhatározta, hogy tudományos tárcarovatot nyit [...] Helyet fognak ott találni a legváltozatosabb kérdésekről alkotott legellentétebb vélemények, ha azokat az igazság, a becsületes meggyőződés és nem a pártszempont diktálja [...] Egy nagy és egyetemes érdekű nevelőmunkáról van szó, melyhez hozzájárulni, véleményünk szerint, mindenkinek kötelessége. Ezt a kötelességet mi most százszorosán érezzük, amikor az emberi szellem és méltóság a legfájdalmasabb és legszegenyesebb megalázásokat szenvedti.” Körlevelében Szabó „havonként egy-

27 Vö. ehhez: *Fernand Hoffmann: Die Beziehungen zwischen Kunst und Krankheit im Werke Thomas Manns.* In: *Uő: Thomas Mann und seine Welt.* Hildesheim–Zürich–New York, 1992. (Germanistische Texte und Studien 40.) 3–31.

28 Vö. ált. *Litván György: Szabó Ervin, a szocializmus moralistája.* Bp. 1993. (Századvég biográfiák) 235–236., 280–281.

29 *Jászi Oszkár: Szabó Ervin és életmunkája.* In: *Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban.* Bécs, 1921. 15–16.

30 *Kőhalmi Béla: Pillanatképek Szabó Ervin élete utolsó évéből.* Magyar Könyvszemle 1968. 240–241.

két cikk”-et kért a kiválasztott íróktól, tudósoktól.³¹ Ugyanakkor a szerkesztő nem csak e körlevéllel igyekezett cikkeket szerezni a rovatához. Június 20-i, Fülep Lajoshoz intézett felkérő levelében így jellemezte e tevékenységét: „Nekem mindezidáig a Világ ügyeire semmiféle befolyásom nem volt és ennek a rovatnak a szerkesztését is csak hosszú tünődés után vállaltam, főleg azért, mert más ezt talán kevésbé lelkiismeretesen teljesítené, noha rám nézve igen terhes és munkaprogramomba egyáltalán nem vág bele. Mostani helyzetemet az általam megpendített eszme mennél tökéletesebb kiépítésére és vezetésére használom fel.” Szabó reményét fejezte ki, hogy Fülep rendszeresen fog írni a rovatba, „talán kéthetenként egy cikkel”.³² 1918. július 8-ára Szabó összejevettelt szervezett a *Világ* tárcarovatának munkatársai számára³³ – minden bizonnyal ez volt az a megbeszélés, amelyet a tudós említett a Ritoók Emmához írott, tudomásom szerint eddig nem publikált, itt közzétett, 1918. július 15-i levelében.³⁴ A levél jól mutatja (ami Ritoók munkásságát tekintve nem is meglepő), hogy Szabó Ervin számon tartotta az írónt, igényelte közreműködését a tárcarovatban. Ugyanakkor, úgy tűnik, Szabó a felkérésekkel egyfajta rangsort is létrehozott az érintettek között: míg Füleptől tulajdonképpen kéthetenként kért egy cikket, a körlevéllel megkeresett szerzőktől már csak havonta egy-két írást várt, Ritoók Emmától pedig – e levél tanúsága szerint³⁵ – csak havonta egyet (e kérés nyomatékosságát jelzi, hogy a „hónaponként” szót Szabó aláhúzással is kiemelte). Ritoók Emma azonban nem közölt cikket a *Világ* 1918. október 1-jén megindult tárcarovatában³⁶ – s ebben minden bizonnyal szerepe volt annak is, hogy politikai nézetei határozottan megváltoztak a polgári demokratikus forradalom idején.

A Tanácsköztársaság hónapjait az író nő csaknem teljes visszavonultságban töltötte³⁷ – miközben egykori barátja, Balázs Béla fontos szerepet vállalt a diktatúra kulturális életének irányításában: a *Közoktatásügyi Népbiztosság* osztályvezetője lett és ő vezette a drámai színházak irodalmi és művészeti ügyeinek alosztályát is. A Tanácsköztársaságról szóló visszaemlékezésében Ritoók Emma

31 A körlevél Babits Mihályhoz küldött példányát ld. OSZK Kt. Fond III/1578/21. sz. A körlevél egy másik példányáról fotót közöl: *Kőhalmi B.*: i. m. 241.

32 Szabó Ervin levele Fülep Lajosnak, 1918. jún. 20. Ld. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kéziratár (= MTA Kt. Kt.) Ms 4589/271. sz. Közli: Fülep Lajos levelezése. I. 1904–1919. Szerk., jegyz., a mutatókat összeáll. F. Csanak Dóra. Bp. 1990. 359–360.

33 Ld. ehhez Szabó Ervin levelét Babits Mihálynak, 1918. júl. 3. OSZK Kt. Fond III/1163/3. sz. Közli: Szabó Ervin levelezése. II. 1905–1918. Szerk. Litván György–Szücs László. Bp. 1978. 964.

34 Szabó Ervin levele Ritoók Emmának, 1918. júl. 15. Ld. OSZK Kt. Fond 473. „RE-hoz 77 + 2 üres bor. 1552-150” feliratú pallium, sztl. Vö. pl. Szabó Ervin levelezése. I. 1893–1904., II. 1905–1918. Szerk. Litván György–Szücs László. Bp. 1977–1978.

35 A 31. jegyzetben hivatkozott körlevelet nem találtam meg Ritoók Emma hagyatékában.

36 Vö. ehhez: *Kőhalmi B.*: i. m. 243–244.

37 Ld. erről: Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései. II. 1919. márc.–1919 vége. Kézirat. Ld. OSZK Kt. Fond 473. „Évek és emberek II. rész” feliratú pallium, 1–93. l.

így írt: „berendeltek Pestre, a Nemzeti és a Vígszínházhoz. Színdarabokat kaptam fordítani, Tolsztojt, Strindberget, később Hebbelt”, megjegyezve ugyanakkor: „Az én színdarab-fordításaim sohasem kerültek színpadra”.³⁸ E fordításokkal kapcsolatban írta neki Balázs Béla az itt közölt (részben már publikált) levél³⁹ – a diktatúra bukása után, magyarországi bujkálása idején, még azelőtt, hogy feleségével 1919 novemberében Bécsbe menekült volna.⁴⁰ A levelet nemcsak az teszi figyelemre méltóvá, hogy az itt megfogalmazott gondolatok némelyikében felismerhető a *Vasárnapi Kör* szellemiségének hatása,⁴¹ hanem az is, hogy több ponton kapcsolódik Balázs életművének egészéhez: jelen van benne írójának az évek során meg-megújuló közösség-keresési törekvése,⁴² és, ezzel összefüggésben, a „nacionalizmus és internacionalizmus” témakörének újragondolása – amely kérdés már a világháború idején is foglalkoztatta.⁴³ Mindezen problémák még határozottabban vetődtek fel és igényelték az újragondolást a bukott forradalmak utáni időszakban. Jól mutatja ezt, hogy több, a levélben megfogalmazott gondolat felbukkan Balázs 1919 végén készített naplójegyzeteiben is: „Nem szörnyű, hogy ezek, a magyar nemzeti hadsereg a mi ellenségünk és bennünket halálra keres? Nem szörnyű, hogy kicsavarják szívünkéből a ma-

38 I. m. 21–22. l.

39 Balázs Béla levele Ritoók Emmának, [1919. ősz]. OSZK Kt. Fond 473. „Levelek” feliratú palium, 1–3. l. + 1 boríték. A levél rövid részleteit közölte magyarul: *Karádi Éva: A budapesti Lukács-kör és a heidelbergi Max Weber-kör. Kandidátusi értekezés kézirat, 1984.* 162–163., 322. jegyz.; németül: *Uő: Einleitung.* In: Georg Lukács, Karl Mannheim und der Sonntagskreis. Hrsg. Éva Karádi–Erzsébet Vezér. Frankfurt am Main, 1985. 21–22., 27.: 52. jegyz. – Vö. még: *Gyuris György: Balázs Béla. Bibliográfia.* Szeged, 1984. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 29.) – A szöveget Balázs Béla jogutódjának szíves hozzájárulásával közlöm.

40 Ld. ehhez Balázs Béla kéziratos önéletrajzát: MTA Kt. Kt. Ms 5020/148. 1. l.; *K. Nagy Magda: Balázs Béla világa.* Bp. 1973. 253.

41 Vö. ehhez: *É. Karádi: Einleitung* i. m. 21–22.

42 Vö. ehhez: *K. Nagy M.: i. m.* 36., 163–166., 184., 206–207., 228., 389., 390.

43 Vö. *Karádi É.: A budapesti Lukács-kör* i. m. 163. A háború esztétikai veszedelmei című, 1916-os cikkében Balázs így írt: „A politikai nacionalizmus [...] nem is igazán mély akadály a internacionalizmusnak. Mélyebb, mert igazabb és jogosultabb az az esztétikai ellenállás, mely a kialakult nemzeti szellemek és kultúrák tiszta stílusát félti és sajnálja a nemzetköziségtől. És ha ezeknek veszendőbe kellene menniök, az valóban nagy veszteség volna és semmiképpen nem kívánatos. De ezeket a kultúrstílusokat nem kell, hogy politikai határok, háborút okozó intézmények különítsék el egymástól. Egyrészt mert az hiábavaló. A szellem áramlását a vámserompók meg nem állíthatják. Másrészt mert az egyes kultúrstílusok belső organizmusának törvényszerűsége belülről úgyszóhatart szab nekik. (Mely határok persze geográfiailag ábrázolhatatlanok lesznek esetleg.)

Bizonyos csak az, hogy ezeket a kultúrereket nem szabad politikai határok és gyűlöletek és elfogultságok inadekvát korlátai és kínai falai mögé zárva terméketlen és egészségtelen »Inn-zucht«-tal tenyésztetni. A politikai internacionalizmus szabad súrlódásában méltó és termékeny és büntetlen harcban fognak egymáson tisztulni. És bizonyos, hogy amennyiben a kialakulóban lévő európai ember típusa befejeződik, ezek a nemzeti stílusok *dekoratív* jelentőségűek lesznek csupán (amely jelző a művészetben nem jelent lebecsülést).” *Balázs Béla: A háború esztétikai veszedelmei.* Népművelés 1916. márc. 139. Ld. még: *Lélek a háborúban.* Balázs Béla honvédtizedes naplója. Gyoma, 1916. 40.

gyarsághoz való jussunkat? Mért, mért, mért?! Mivel magyarabbak ők minálunk? Avval, hogy a zsidó kapitalizmust védik, meg idegen grófok nagybirtokait? Mivel magyarabbak ők, akik a magyarságért még semmit sem tettek avval, hogy tót és oláh parasztokat akarnak megint deressel kormányozni? A szívem közepén keresztülfolyik a Tisza és magyar költő vagyok, de halálra keresnek a sastollas huszárok és kivernek az országból, mert azt vallom, hogy a tőke erkölcsstelen és hogy az emberek közösségben éljenek és hogy a nemzetek álljanak össze mint a svájci három, hogy közös politikai adminisztráció tegyen lehetetlenné minden erőszakos versengést és háborút. [...] Most mindenekelőtt egy valamit kellene tisztáznom a naplóban. Hogy állok, hazátlansággal, magyarsággal, európeárséggel? A nacionalizmus és internacionalizmus konfliktusát mindenekelőtt magamban kell tisztáznom! Mit jelent számomra – az a kérdés –, hogy száműztem Magyarországból? Mit jelent számomra a magyarság? –

Mindenekelőtt: az internacionalizmus, az európai egyesült államok, meggyőződésem szerint sohasem mehet valamely nemzeti szellem rovására. Mint ahogy Keller németiségének nem ártott, hogy franciák és olaszokkal közös államban élt. Tehát attól, hogy a nemzetköziséget vallom, attól még lehetnék ízig magyar.” Ritoók Emmáról pedig ugyanitt ezt írta: „Gazdag az átmenet a két véglet között. A csak ősöztön ember között és a csak észlény között, a két problémátlan pólus között. A tragikus középalakok, mint Ritoók Emma, akiknek esze és műveltsége az internacionalitás nivóján van, és aki szellemileg közénk tartozik, és testvértelen árva magyar testvérei között, ahova visszahúzza a fájdalmas, tragikus dac, a föld alól felfakadó sötét nemzeti ösztön hatalma.”⁴⁴ – Ritoók Emma életének, munkásságának jobb megismeréséhez mindenesetre még további kutatásokra van szükség. A levélírók életművének jövőbeni vizsgálata pedig minden bizonnyal elő fogja segíteni az itt közölt levelek számos vonatkozásának pontosabb elemzését-értékelését is.

A bevezetés végén már csak a szövegek közlések szempontjairól írok röviden. A leveleket betűhíven közlöm, a szövegekben szereplő kurziválások az eredeti szerzői kiemeléseknek felelnek meg. A levelek egymás utáni sorrendje pedig – akárcsak e bevezetésben – megfelel keletkezésük időrendjének.

Vörös Boldizsár

44 Ld. Balázs Béla 1919. dec. 4-i naplóbejegyzését. Balázs Béla naplói. MTA Kt. Kt. Ms 5023/21. 4., 5., 15–16. l. Kiadását ld. *Balázs Béla: Napló. II. 1914–1922. Vál., szerk., szöveggond., jegyz. Fábri Anna. Bp. 1982. (Tények és tanúk) 345–347., 358., 548.*

Levelek

[Lukács György levele Ritoók Emmának]

Kedves Emma,

nem feleltem rögtön kártyájára, mert reméltem, hogy talán mégis találkozom magamnál informáltabb emberrel a ki a maga kérdésére fele[le]tet adhatna. De most nincs Heidelbergben senki. Én nem igen érdeklődtem ez iránt a kérdés iránt évek óta (mert a magam számára azzal a cikkel elintézettnek éreztem); folyóiratot pedig (a Logost⁴⁵ kivéve, ahol erről nem volt semmi) nem olvasok rendszeresen, könyvről nem hallottam, így csak azt felelhetem, hogy Lipps⁴⁶ és Ziegleren⁴⁷ kívül én se tudok semmit erről a témáról.

Ha nem soroznak be, és nem kell bevonulnom, be fogok fejezni egy könyvet Dostojewskyról, a melyben az etikám egy része benne lesz. Reméljük. Meleg üdvözléssel

L. Gy.

Mi van Zalaival?

DrG v Lukács. Heidelberg. Kepplerstrasse 28

Ungarn!

Dr Ritoók Emma úrasszonynak

Mátyásföld von Budapest

(A postai bélyegzőben: Heidelberg 7. 1. 15.)

(Lukács György kézírásával, „Postkarte” feliratú levelezőlapon. – A lapon vsz. Ritoók Emma kézírásával: „Lukács György”.)

*

[Thomas Mann levele Ritoók Emmának]

Bad Tölz den 4. V. 16.

Sehr verehrtes Fräulein:

Für die gütige Übersendung Ihrer bedeutenden Arbeit sage ich Ihnen von Herzen Dank. Sie wußten, daß das etwas für mich sein würde. Wirklich, ich war dieser Betrachtung ein guter und dankbarer Leser, – Sätze wie die auf S. 16 unten und 17 oben sind⁴⁸ recht nach meinem Sinne, ich darf sie als Bestätigung und Rechtfertigung emp-

45 Logos. Internationale Zeitschrift für Philosophie der Kultur: német filozófiai folyóirat, 1910–1933 között jelent meg.

46 Vs. Theodor Lipps (1851–1914), német filozófus, pszichológus, esztéta.

47 Vs. Theobald Ziegler (1846–1918), német filozófus.

48 Mivel Thomas Mann belefogalmazta e gondolatokat levelének szövegébe, érdemes idézni az általa megjelölt részt: „So liegt nicht an der Seite des Schönen die Verwandtschaft der Kunst mit der Ethik, sondern im Moment des Wollens, dessen Ausdruck das Häßliche ist. Weder durch Moral des Inhalts, noch durch die metaphysische Koinzidenz des Guten mit dem Schönen kann die Verbindung zwischen den zwei Gebieten erklärt werden und wenn Kunst moralischen Stoff bearbeitet, wird sie dadurch ebenso wenig moralisch, wie sie unmoralisch wird durch das inhaltlich Böse. Kunst hat freien Eintritt in jedes Wertgebiet, ohne sich dadurch fremden Gesetzen unterzuordnen; sie hat ihr eigenes, nicht den ethischen Kategorien untergeordnetes Sollen zur Einheit der Harmonie; aber sie hat einen tieferen Zusammenhang mit

finden. Der Vorwurf, den man mir frech[?] gemacht und zu machen nicht aufgehört hat, und den ich von jeher als einen sittlichen Ehrentitel empfunden habe, mußte mir einfallen dabei: nämlich ich sei der Schriftsteller des Pathologischen. In Gottes Namen. Sie sagen mir, daß die Verwandtschaft der Kunst mit der Ethik im Moment des Wollens beruht, dessen Ausdruck das Häßliche ist. Aber zum Häßlichen gehört auch die Krankheit, – vielleicht gibt es nichts Häßliches außer ihr. Daß das Kranke in der Kunst irgendwie mit dem Ethischen zusammenhängt, daß eine auf „Kreuz, Tod und Gruft“⁴⁹ gestimmte Kunst notwendig ethische Kunst ist, das wußte ich, der ich von Schopenhauer und Wagner komme, im Grunde immer. Aber ich bin dankbar, es aus so gelehrtem Munde wiederum bekräftigt zu erhalten.

Ihr sehr ergebener
Thomas Mann.

(Thomas Mann kézírásával; a levél végén a név aláhúzva.)

*

[Szabó Ervin levele Ritoók Emmának]

Világ
tárcarovata

Budapest, 1918. jul. 15.
I. Ménesi-ut 19⁵⁰

Igen tisztelt Nagyságos Asszonyom!

A lefolyt személyes megbeszélésen, csakis általánosságban tárgyaltunk és így semmi különös egyéni kiváncsi az egyes személyekre nem merült fel. Mindenesetre azonban én is nagyon sajnálom hogy Nagysád nem lehetett jelen, már csak azért is, mert ebben betegsége akadályozta, ami pedig soha sem kellemes. Remélem a dolog nem olyan komoly hogy mire a tárcarovat augusztus második felében megindul, ne kereshetne fel valamilyen írásával, amelyet – ha ez lehetséges – a többiek *hónaponként* rendszeren követnének. Miheztartás végett közlöm, hogy a Világ rovatunk számára 5, maximum 6 lábat tud adni, s így kénytelen vagyok kérni, hogy írásainak terjedelmét ehhez mérje.

Őszinte igaz tisztelettel
kész híve:
Szabó Ervin

(Szabó Ervin kézírásával, a Világ tárcarovatának fejléces levélpapírján. – A lapon vsz. Ritoók Emma kézírásával: „Szabó Ervin a Fővárosi Kvtár igazgatója, szocialista író, XX. század szerkesztője”.)

*

[Balázs Béla levele Ritoók Emmának]

Kedves Emma, most végre csönd van körülöttem is (bennem már régóta) Van olyan hét hogy a számat se nyitom ki szóra. Hát ráérek újra össze szedni magamat, „értelmemet” és életemet: a multat, mely tudod, nekem mindig szent volt, mint az a hieroglif amely

der Ethik im Prinzip des Wollens, die dort sinnlicher Ausdruck mit außerethischen Bewertung, hier Verantwortlichkeit fordernde Tat wird – eine Verwandtschaft, die in einem rein ästhetischen Sinne in der Tragödie ihre Verwirklichung findet.” *E. von Ritoók*: Das Häßliche i. m. 16–17. A magyar szövegben ugyanezt a részt ld. *Ritoók E.*: A rút i. m. 193.

⁴⁹ Ld. ehhez a 23. jegyzetet!

⁵⁰ A 31. jegyzettel hivatkozott körlevél is a Budapest I. kerületi Ménesi út 19-et jelölte meg a tárcarovat szerkesztőségének helyeként: ez pedig Szabó Ervin magánlakásának címe volt. Ld. *Közhalmi B.*: i. m. 241–242.

annak aki olvasni tudná bizonyosan Istent jelentené. Én csak nézem a képeit és érzem, *tudom* benne. Régi barátaimban is. Emlékszel még rám? Nem tudom miféle magányba elsüllyedttség, vagy elveszett jövő melankóliája, hogy ilyen kérdések jutnak az eszembe. Bizonyosan emlékszel *rám*: olyannak akit szerettél. Nem is hiszed rólam, hogy rablógyilkos voltam, sem azt, hogy „nemzetietlen hazaáruló” azért mert azt vallom, hogy valamennyi nemzetnek *egy* politikai és gazdasági szervezetbe kellene állniok (mint Svájcban) hogy ne lehessen több háború, ne lehessen irigy verseny és gyűlölködés. És hogy ez az internacionale, nagyon megenged egy nemzeti kultuszt, minden faji jelleg és tradíció ápolásával, mint ahogy a svájci németiség máma is *eredetibb* még a nagynémetnél. (Még nyelvében is! Keller eléggé német, és a legtöbb szóval dolgozó német író!) Sőt a politikai (tehát teljesen üres és lelketlen) kontúrok megdőlése provokálna egy *kulturális* nemzeti kontúrú mint ösztönös önvédelmet. Ez volna az igazi. Ezt vallottam mindig vallom most is. Ami pedig a *mai* magyar gentry-ről való véleményemet illeti, nem a legrosszabb magyarok voltak akik hasonló véleményt mondtak: teszem, az „Én magyar nemes vagyok” című versben.⁵¹

Ez a furcsa és tárgyaltalan epilóg persze csak neked szól, bár neked alighanem gyakran elmondottam már. (Azóta mégegyszer odavoltam csehek és románok ellen magyar földet védeni, keservesebb és vadabb harcban mint az első volt.⁵² A székely hadosztályban voltam. Kár, hogy nem mesélhetem neked, sok gyönyörűen szomorú és szép tapasztalataimat és nem panaszolhatom azt a keserves zsidógyűlöletet amelyel a harctérről visszajöttem. Minél jobban kell tisztelnem a ritka jó fajtát, amelyik aztán mindennél jobb, annál jobban undorít persze amaz. De ott a mezőn táborozva a székely fiúkkal újra megrendülten éltem át, hogy én *ehez* a fajtahoz tartozom. És ezt minden primitívségük mellett ők is érezték. Sajnos ez nem változtat azon hogy a kapitalizmust rossznak tartom, erkölcstelennek és kártékonynak és a magánvagyonhoz való ragaszkodást a Szentlélek ellen való bűnnek, a kommunizmust pedig az emberi spiritualizálódás egyetlen útjának, ami különben az első keresztények véleménye is volt. De legaljasabbnak tartom, hogy a „Nemzeti eszme” jelszava alatt állítják vissza a tőzsdét, a zsidó részvényesek kuponjait és a százezerholdas birtokokat az amerikába vándorló magyar paraszttal. Mert *csak* ezt csinálják. Ami egyebet *lehetne* ezen címen csinálni azt egy szocialista államban is lehetett volna. (Talán nem épen ebben a szerencsétlen torz embrióban mint a mienk volt) – Hogy mért írom mindezeket a késő dolgokat? Nem tudom. Ráérek. Rád gondolok és beszélgetek. És talán most sajog fel bennem a tragédiája, hogy *legjobb* esetben el kell hagynom ezt az országot mert kivernek belőle, mikor olyan mélyen átéltem hozzátartozásomat. Mert kommunista vagyok. Akkor pedig nem lehetek magyar. Jó. Ibsen is meg élt 40 évig külföldön. Angol költők meghalni se mentek haza. Még Kossuth se. Annát⁵³ sajnálom. Neki nagyon fáj. – Amellett, ugye, ez csak az én kiirthatatlan optimizmusom, hogy el fognak kergetni. Sokkal valószínűbb, hogy Illaván vagy hol, fogok „itt élni és halni”⁵⁴

Nekem nagyon fájna, ha te nem látnál engem. Azt hiszem elég régóta ismersz, mint magyart is ismersz, együtt voltunk „nemzetközi utazó” magyarok, együtt kultiváltuk a „német eszméket”, te tudod, hogy attól maradhat magyar az ember. Emlékszel még Berlinre? Emlékszel még Zoltánra⁵⁵ aztán itt Pesten. A népdalgyűjteményekre és a

51 Balázs vsz. Petőfi Sándor A magyar nemes c. versét (1845) idézi, amelynek refrénsora: „Én magyar nemes vagyok!”

52 Vö. ehhez: *K. Nagy M.*: i. m. 251.

53 Hamvassy Anna (1876–1954), Balázs Béla felesége.

54 Balázs vsz. Vörösmarty Mihály Szózat c. versének (1836) „Itt élned, halnod kell” sorát idézi.

55 Kodály Zoltán (1882–1967), zeneszerző.

népmesékre (melyeket a hazafias magyar akadémia jóvoltából még máma sem lehetett kiadni! Egy *bécsi vállalat* kiadásában fognak megjelenni!) Kodály Zoltánt és Bartók Bélát egyébként a hazafiak *elcsapták* az akadémiáról mint „nemzetietlen” kommunistákat. Ezután Zerkovitz⁵⁶ lesz a magyar nemzeti zeneszerző. Mert jó ellenforradalmár volt. Mindez mindegy. Nekem ma már csak lelki dolgok fájnak, a „társadalom” már nem érdekel. (Lásd mellékelt verset.)⁵⁷ Fáj hogy te elhagytál és utolsó levelemre nem is feleltél. De tartsd meg a *multat* jó emlékedben. Nagy bűn volna azt bántani. Nem ismerem új barátaidat és környezetet, de nem hiszem, hogy sokkal többet tudnának neked adni gondolatban és érzésben mint amennyit a multad adott. Ha majd Gyurit⁵⁸ főbe-lőtték és engem is „eltüntettek”, akkor állj meg egy órára és gondolkodj ezen.

Ne haragudj ezekért a nyavalyás szentimentalításokért. Ez mind a ráérés és mert nem tudom magam rendesen koncentrálni a munkára. Ezt a levelet eredetileg egész másvalamiért kezdtem írni. Azt hallok hogy Pekár Gyula⁵⁹ államtitkári író úr, vissza pöröli az íróktól a szovjet alatt felvett pénzeket. Arra akarlak figyelmeztetni, *hogy a te 3000 koronád nem esik ebbe a kategóriába*. Te a vígszínháztól vetted fel a pénzt és a munkát be is nyújtottad. *Azt a darabot Faludi⁶⁰ rendelte*, ő vette át, ő fizette ki. Én csak a fordító személyét és az összeg nagyságát (elég kevés!) határoztam meg. Szóval ez az egész ügyleted a Vígszínházzal történt, nem a „Szellemi termékekkel”⁶¹ – Ahhoz hogy a Vígszínház akkor milyen adminisztráció alatt állott semmi közöd. Ezt a pénzt te nem a szovjetkormánytól kaptad. A vígszínháznak fordításod *ma is tulajdonában van*, tehát a pénz viszont a tied. – Ezt akartam neked megírni és ilyen mélabús lira lett belőle. Isten áldjon. Szeretve gondol rád bujdosó vörös-kuruc barátod

Herbert.⁶²

(A levél 1. oldalán, függőlegesen, a lap szélén: „Ezt a levelet égesd el, nehogy valami gyanúba keveredj miattam!”)

(Balázs Béla kézírásával. – A borítékon más kézírással: „Őnagysága Ritoók Emma úrnőnek *Mátyásföld* Rákóczi-ut 10.” – A borítékon vsz. Ritoók Emma kézírásával: „a kommunizmus után”, „Balázs Béla”.)

56 Zerkovitz Béla (1881–1948), zeneszerző.

57 Az említett verset nem találtam meg Ritoók Emma hagyatékában.

58 Lukács György (1885–1971) filozófus, a Tanácsköztársaság idején 1919. márc. 21–ápr. 3.: közoktatásügyi helyettes népbiztos, ápr. 3–jún. 24.: közoktatásügyi népbiztos, jún. 28–aug. 1.: a közoktatásügyi népbiztos helyettese.

59 Pekár Gyula (1867–1937), író, politikus, 1919. aug. 16–27., 1919. nov. 28–1921. jan. 6.: a vallás- és közoktatásügyi minisztérium politikai államtitkára.

60 Nem sikerült tisztáznom, hogy ezen ügyben a Vígszínház vezetőségéből Faludi Gábor (1846–1932) vagy fia, Faludi Jenő (1873–1933) intézkedett-e.

61 Balázs a Szellemi Termékek Országos Tanácsára utal, amelyet a Tanácsköztársaság Közoktatásügyi Népbiztossága hozott létre 1919. ápr. 19-én valamennyi sajtótermék (a napisajtó termékeit, illetve a politikai lapokat kivéve) kiadásának irányítására. Vö. még: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. Sajtó alá rend. Petrák Katalin–Milei György. Bp. 1959. (Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet) passim.

62 Balázs eredeti neve Bauer Herbert volt, a Balázs Béla nevet hivatalosan 1913-ban vette fel. Barátainak írt leveleit azonban később is Herbert névvel írta alá. (Vö. *Joseph Zsuffa*: Béla Balázs, the Man and the Artist. Berkeley–Los Angeles–London, 1987. 42.) – Jelen esetben azonban a Herbert név használatát az óvatosság is indokolta: ha a levél esetleg illetéktelenek kezébe kerülne, azok ne tudhassák meg, hogy Ritoók Emmának a bukott diktatúra egy egykori vezető tisztségviselője írt.

PATH-FINDERS OF THE SPIRIT
EMMA RITOÓK AND LETTERS FROM GYÖRGY LUKÁCS, THOMAS
MANN, ERVIN SZABÓ, AND BÉLA BALÁZS.

(Published by Boldizsár Vörös)

Until the Hungarian bourgeois revolution of 1918, the female Hungarian writer and philosopher Emma Ritoók (1868–1945) belonged to an intellectual group that centred upon György (George) Lukács (1885–1971), the Hungarian philosopher who later became known throughout the world, and Béla Balázs (1884–1949), the Hungarian film critic who later acquired an international reputation.

Much of the legacy of Emma Ritoók is to be found in the National Széchényi Library. The legacy includes the following four letters:

The first letter was received by Ritoók from György Lukács in 1915. It shows that Lukács considered the female writer to be his spiritual partner.

The second letter is Thomas Mann's response to an article published by Ritoók in 1916 and entitled *Das Hässliche in der Kunst* [The Ugly in Art]. Ritoók had sent a copy of the article to Mann. In his letter, Thomas Mann refers to Nietzsche, Wagner and Schopenhauer. These philosophers were linked to Mann's work entitled *Betrachtungen eines Unpolitischen* [Reflections of an Unpolitical Man], upon which he was working at the time, and of course to his complete life's work.

The third letter was written by Ervin Szabó, the Hungarian left-wing thinker and library director (1877–1918). In his letter, Szabó asks Ritoók to write an article for his column in the daily newspaper *Világ* [The World]. Ritoók never acquiesced to this request.

The fourth letter is Béla Balázs's letter to Ritoók written in the autumn of 1919 after the suppression of the Hungarian Soviet Republic. Balázs had played a leading part in that dictatorship and was therefore in hiding. He later fled from Hungary. In the letter Balázs formulates his efforts to find community. In this context, he reconsiders the question of nationalism and internationalism. These issues were of recurrent interest to Balázs.

Pach Zsigmond Pál munkásságának bibliográfiája 1989–1999*

1943–1988

Ld. *Történelmi Szemle* 27(1984) 313–334. l., továbbá: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Economy, Society, Historiography. Dedicated to Zsigmond Pál Pach on his 70th Birthday.* Szerk./Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1989. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) 351–374. l.

1989

Avatóbeszéd Makkai László akadémiai székfoglalóján (1985. dec. 13.). In: *Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára.* Szerk. Barcza József. Debrecen, 1989. 7–9. l.

Pannus coloratus és pannus griseus a XIII. századi Magyarországon. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára.* Szerk. Kulcsár Péter–Mader Béla–Monok István. Szeged, 1989. 71–80. l.

[Hozzászólások a Specializzazione e diversificazione dell' economia rurale és a Processi di urbanizzazione c. témakörök vitájában.] In: *Metodi, risultati e prospettive della storia economica secc. XIII–XVIII. Atti della „Ventesima Settimana di Studi”* (19–23 aprile 1988). A cura di Simonetta Cavaciocchi. Firenze, 1989. (Atti delle „Settimane di Studi” e altri Convegni 20.) 184–185., 272–273. l.

Kompliziertes Geflecht. *Budapester Rundschau* 23(1989) 30. sz. 3. l.

Lapszéli jegyzetek. *Népszabadság* 47(1989) 123. sz. 21. l.

Mérhető-e a közeljövő? (Viszonzás Fodor Gábornak.) *Népszabadság* 47(1989) 129. sz. 9. l.

Bonyolult szövődék. *Népszabadság* 47(1989) 164. sz. 4. l.

Lenin az államapparátus működéséről, 1919. november–1921. március. *Világosság* 30(1989) 170–173. l.

Levantine Trade Routes to Hungary, 15th–17th Centuries. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33(1987) 57–65. l.

Magyarország helye Európában. Elméleti munkánk feladatairól. *Népszabadság* 47(1989) 244. sz. 9. l.

Megnyitó a Magyar–Bolgár Történész Vegyesbizottság ülészakán. In: *Bulgária 681–1981.* Szerk. Niederhauser Emil–Palotás Emil. Bp. 1989. 8–10. l.

A NEP bevezetésének előzményei Lenin írásiban. *Magyar Tudomány* 34(1989) 558–571. l.

* Pach Zsigmond Pál akadémikust, az Intézet korábbi igazgatóját 80. születésnapja alkalmából az MTA Történettudományi Intézete értesítője az elmúlt egy évtized munkásságának bibliográfiájával köszönti.

1990

„A harmincadvám eredete”. Bp. 1990. (Értekezések, emlékezések) 83 l.

Át lehet-e „csúszni” Nyugat-Európába? Beszélgetés Pach Zsigmond Pál akadémikussal. [Hovanyecz László interjúja.] *Népszabadság* 48(1990) 60. sz. 9. l.

The East-Central European Aspect of the Overseas Discoveries and Colonization. In: *The European Discovery of the World and its Economic Effects on Pre-Industrial Society, 1500–1800. Papers of the Tenth International Economic History Congress*. Ed. by Hans Pohl. Stuttgart, 1990. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft 89.) 178–194. l.

Az első kudarc, avagy mitől lett „gőgös” a magyar nemes. *Magyar Nemzet* 53(1990) 221. sz. 5. l.

[Hozzászólás a L'economia rurale és a Le attività urbane c. témakörök vitájában.] In: *La donna nell' economia secc. XIII–XVIII. Atti della „Ventunesima Settimana di Studi”* (10–15 aprile 1989). A cura di Simonetta Cavaciocchi. Firenze, 1990. (Atti delle „Settimane di Studi” e altri Convegni 21.) 411–413. l.

Hungary's Place in Europe. (On the Lessons of Economic History.) *Aula* 12(1990) 2. sz. 42–46. l.

István Széchenyi's Plan for the Regulation of the Lower Danube. In: *Environment and Society in Hungary*. Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1990. (Etudes Historiques Hongroises 1990. 3.) 185–206. l.

Magyarország a kora újkori világgazdaságban. *Társadalmi Szemle* 45(1990) 2. sz. 24–30. l.

Makkai László 1914–1989. *Magyar Tudomány* 35(1990) 611–613. l.

Makkai László ravatalánál. *Confessio* 14(1990) 2. sz. 104–107. l.

A Mátyás-kérdés történetéből. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. Rázsó Gyula–V. Molnár László. Bp. 1990. 5–28. l.

Mátyás király igazsága. *Népszabadság* 48(1990) 300. sz. 29. l.

Rozwój narodowy, świadomość narodowa. *Kwartalnik Historyczny* 95(1988) 4. sz. 135–154. l.

Ungarn in der frühneuzeitlichen Weltwirtschaft. In: *Modern Age–Modern Historian. In memoriam György Ránki 1930–1988*. Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1990. 59–70. l.

Von der Schlacht bei Mohács bis zur Rückeroberung Budas. (Der internationale Hintergrund.) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33(1987) 129–149. l.

1991

Colony or Periphery? The Position of East-Central Europe at the Dawn of Modern Times. *Aula* 13(1991) 2. sz. 191–198. l.

Hommage à György Ránki. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34(1988) 353–357. l.

[Hozzászólások a Tavola rotonda-vitában.] In: *Forme ed evoluzione del lavoro in Europa: secc. XIII–XVIII. Atti della „Tredicesima Settimana di Studi”* (2–7 maggio 1981). A cura di Annalisa Guarducci. Firenze, 1991. (Atti delle „Settimane di Studi” e altri Convegni 13.) 835–836. l.

[Hozzászólások a Struttura e funzionamento dell'impresa, a La contabilità, a L'imprenditore c. témakörök vitájában; a Struttura e funzionamento dell'impresa, a La contabilità és a L'imprenditore c. témakörök együttes vitájában; az Impresa e cultura és az Impresa. Stato. Società c. témakörök vitájában.] In: *L'impresa. Industria, commercio, banca secc. XIII–XVIII. Atti della „Ventiduesima Settimana di Studi”* (30 aprile–4 maggio 1990). A cura di Simonetta Cavaciocchi. Firenze, 1991. (Atti delle „Settimane di Studi” e altri Convegni 22.) 154–156., 269–270., 335–336., 599–600., 1024–1025. l.

A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén. *BUKSZ* 3(1991) 351–361. l.

Old and New Syntheses of Hungarian History. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34(1988) 291–306. l.

Széchenyi, Metternich és az Al-Duna-szabályozás 1833–34-ben. *Magyar Tudomány* 36(1991) 1196–1208. l.

1992

Colony or Periphery? The Position of East-Central Europe in the 16th–17th Centuries. In: *17^o Congreso Internacional de Ciencias Historicas. 17^e Congrès International des Sciences Historiques. 17th International Congress of Historical Sciences*. II. Co-ordinadores de la edición: Eloy Benito Ruano–Manuel Espadas Burgos. Madrid, 1992. 826–832. l.

Érvek az elkanyarodás mellett. *BUKSZ* 4(1992) 145–154. l.

[Hozzászólás a La carta c. témakör vitájában.] In: *Produzione e commercio della carta e del libro secc. XIII–XVIII. Atti della „Ventitreesima Settimana di Studi”* (15–20 aprile 1991). A cura di Simonetta Cavaciocchi. Firenze, 1992. (Atti delle „Settimane di Studi” e altri Convegni 23.) 202–203. l.

Megjegyzések Alekszandr Cipko: A sztálinizmus forrásai c. tanulmányához. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1992*. Szerk. Harsányi Iván–Jemnitz János–Székely Gábor. Bp. 1992. 264–267. l.

Polgárosodás vagy nemesedés? Kereskedelem és tőkefelhalmozás a 16–17. századi Magyarországon. *História* 14(1992) 5–6. sz. 46–48. l.

Az Újvilág felfedezése. *Magyar Hírlap* 25(1992) 302. sz. 10. l.

1993

A Levante-történetírás fordulata 1879 és 1918 között. *Századok* 127(1993) 239–269. l.

Iskolák és irányzatok a történetírásban... [Válasz az AETAS körkérdésére a magyar történettudomány szerkezetéről és intézményrendszeréről.] *AETAS* 1993. 4. sz. 201–203. l.

The Pepper Supply of Hungary in Late Medieval and Early Modern Times. In: *A Special Brew ... Essays in Honour of Kristof Glamann*. Ed. by Thomas Riis. Odense, 1993. (Odense University Studies in History and Social Sciences 165.) 377–390. l.

Szürmivesség és árszabályozás a fejedelemség-kori Erdélyben. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 45–54. l.

Illik-e az emberhez a tartózkodás? Kérdőjelek Vámos Tibor interjúja mellé. *Nép-szabadság* 51(1993) 298. sz. 10. l.

Történészek és politikusok. *Magyar Hírlap* 26(1993) 299. sz. 13. l.

1994

Hungary and the European Economy in Early Modern Times. Aldershot (Hampshire, England), 1994. (Variorum Collected Studies Series) XII, 338 l.

Embourgeoisement or Ennoblement? The Problem of the Lack of Capital in Hungary (Sixteenth and Seventeenth Centuries). In: *Entrepreneurship and the Transformation of the Economy (10th–20th Centuries)*. *Essays in Honour of Herman Van der Wee*. Editors: Paul Klep–Eddy Van Cauwenberghe. Leuven, 1994. 165–172. l.

[Hozzászólás a Geografia delle correnti migratorie c. témakör vitájában.] In: *Le migrazioni in Europa secc. XIII–XVIII. Atti della „Venticinquesima Settimana di Studi”* (3–8 maggio 1993). A cura di Simonetta Cavaciocchi. Firenze, 1994. (Atti delle „Settimane di Studi” e altri Convegni 25.) 302–303. l.

Molnár Erik születésének 100. évfordulójára. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. XX. 1994.* Szerk. Harsányi Iván–Jemnitz János–Székely Gábor. Bp. 1994. 317–320. l.

Nem kis része volt benne. Molnár Erik születésének századik évfordulójára. *Nép-szabadság* 52(1994) 295. sz. 23. l.

Szürkeposztó és monopólium a fejedelmi Erdélyben. In: *Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára.* Szerk. Kulcsár Arpád–Szulovszky János. Bp. 1994. 29–39. l.

Die Verkehrsroute des Levantehandels nach Siebenbürgen und Ungarn in der Zeit Sigismunds. In: *Sigismund von Luxemburg, Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400.* Hrsg. von Josef Macek–Ernő Marosi–Ferdinand Seibt. Warendorf, 1994. (Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit 5.) 192–199. l.

1995

Business Mentality and the Hungarian National Character. In: *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe.* Ed. by Ivo Banac–Katherine Verdery. New Haven, 1995. (Yale Russian and East European Publications 13.) 83–101. l.

A debreceni posztószövőök legrégebb céhszabadalma. Egy 14. század végi oklevél utóélete. *Századok* 129(1995) 63–100. l.

Az európai régiók változó kapcsolatai a XIV–XVIII. században. [Felszólalás a milánói nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson. Fordította, tömörítette: Fodor Mihályné.] *KLIO* 4(1995) 2. sz. 3–9. l.

Hogyan lett a harmincadvából huszad? (1436–1457). *Történelmi Szemle* 37(1995) 257–276. l.

A közép-kelet-európai régió és Csehország. Kora újkori előzmények. *Magyar Tudomány* 40(1995) 512–520. l.

Lenin útja a NEP-hez. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. XXI. 1995.* Szerk. Harsányi Iván–Jemnitz János–Székely Gábor. Bp. 1995. 47–56. l.

Széljegyzet a boldogság-ideológiákhoz. *Magyar Tudomány* 40(1995) 61–63. l.

[Válasz az Eszmélet szerkesztőségének körkérdésére: Milyen okok következtében alakult ki az államszocializmus Európa keleti felében a 20. században?] *Eszmélet* 1995. 25. sz. 42–48. l.

Válasz a megjegyzésekre. *Magyar Tudomány* 40(1995) 202. l.

1996

Berend T. Iván 65. születésnapjára. For the Sixty-fifth Birthday of Iván T. Berend. In: *A gazdaságtörténet kihívásai. Tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára. Challenges of Economic History. Essays in Honour of Ivan T. Berend.* Szerk. Buza János–Csató Tamás–Gyimóthy Sándor. Bp. 1996. 9–13., 15–19. l.

Csak egyetlen megjegyzés. *Magyar Tudomány* 41(1996) 1139. l.

The Transcarpathian Routes of Levantine Trade in the Middle Ages. A Short Survey of a Long-standing Controversy. In: *Quand la Montagne aussi a une Histoire.*

Mélanges offerts à Jean-François Bergier. Éditeurs: Martin Körner–François Walter. Bern–Stuttgart–Wien, 1996. 237–246. l.

Ungarija i levantinszkata trgovija prez XIV–XVII vck. *Iztoricseszki Pregled* 52(1996) 6. sz. 123–141. l.

1997

Aba, kebe, igriz. Posztófajták a hódoltsági török vámnaplókban a 16. század derekán. *Történelmi Szemle* 39(1997) 1–19. l.

A Tanácsköztársaság – mai szemmel. *Eszmélet* 1997. 33. sz. 139–140. l.

1998

A harmincadvám Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében. *Történelmi Szemle* 40(1998) 33–41. l.

„Platea Chapo ucza vocata”. A hazai posztóipar 16. századi történetéből. *Századok* 132(1998) 793–824. l.

1999

A harmincadvám az Anjou-korban és a 14–15. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 41(1999) 231–277. l.

Megnyitó a Közgazdaságtudományi Egyetem alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett kiállításon. In: *A kiállítás katalógusa.* Szerk. Zsidi Vilmos. Bp. 1999. 5–6. l.

Történelemtanárunk, Grünvald Fülöp. In: *A BZSH Scheiber Sándor Általános Iskolájának és Gimnáziumának Évkönyve. 5759. (1998/99.)* Szerk. Orbán Ferenc. Bp. 1999. 9–12. l.

Hajdu Tibor tudományos munkáinak jegyzéke 1951–2000*

1951

Erényi Tibor: A párizsi kommun hatása a magyar munkásmozgalomra. (Budapest, Szikra, 1951, 53 l.) [Könyvismertetés.] *Századok* 85(1951) 555–556. l.

1952

A levéltárainkban folyó selejtezésről. *Levéltári Híradó* 2(1952) július–szeptember 66–69. l.

Dokumentumok Szuvorovról és Kutuzovról (ismertetés). *Levéltári Híradó* 2(1952) július–szeptember 85. l. (H. T. aláírással)

A. A. Silov: A XIX. század és a XX. század dokumentumai publikációjának vezérfonala. (Szerk. G. Kosztomarov. A Szovjetunió Belügyi Népbiztossága Levéltári Főigazgatósága – Történeti–Levéltári Intézet. Moszkva, 1939. 191 oldal.) [Könyvismertetés.] *Levéltári Híradó* 2(1952) április–június 74–84. l.

1954

A tanácsok szerepe a magyar októberi polgári demokratikus forradalomban. *Századok* 88(1954) 245–265. l.

Frolov, A. D.: Ügykezelés a szovjet hivatalokban. (Budapest, 1954. Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.) [Könyvismertetés.] *Levéltári Híradó* 4(1954) 1–2. sz. 136–138. l.

Archeion. XXI. évfolyam, 1952. [Folyóiratszemle.] *Levéltári Közlemények* 25(1954) 255–257. l.

1955

Úloha Rád v Maďarskej Októbrovej Buržoázno-Demokratickej Revolúcií. *Historický Časopis* (Pozsony) 3(1955) 530–552. l.

1956

Bevezető., [Képalírások.] In: *A Magyar Tanácsköztársaság a dolgozó népért*. Bp. 1956. 3–6., 7–46. l. (A szerző nevének feltüntetése nélkül)

Az IMELSZ segítségével a Magyar Párttörténeti Intézet Archivumának. *Párttörténeti Közlemények* 2(1956) 1. sz. 122–123. l. (H. T. aláírással)

J. A. Piszarjev: A Magyar Tanácsköztársaság és a szláv népek. (A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai Intézetének Közleményei. XI. kötet. Moszkva, 1955.) [Ismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 2(1956) 2. sz. 187–189. l.

* Hajdu Tibor, az intézet osztályvezetője tudományos munkásságának bibliográfiáját a 70. születésnapja alkalmából adjuk közre.

1957

Kun Béláról és a személyi kultusról. *Magyarország* 1(1957) 7. sz. 13. l.

Egykorú újságok a Tanácsköztársaság kikiáltásáról. *Népakarat* 2(1957) 67. sz. 5. l.
(A közreadó nevének feltüntetése nélkül)

1958

A Magyar Tanácsköztársaság történetének néhány problémájáról. (Az MSZMP Budapesti Pártbizottságán 1958. január 13-án megtartott konzultációs előadás.) Bp. 1958. 24 l.

Tanácsok Magyarországon 1918–19-ben. Bp. 1958. 275 l.

A tanácsok szerepe az 1918. októberi forradalom továbbfejlesztésében. Bp. 1958. 10 l.

Az 1918-as januári sztrájk 40. évfordulójára. *Népszabadság* 3(1958) 23. sz. 9. l.
(A szerző nevének feltüntetése nélkül)

József Attila versei a bíróság előtt. [Rákosi Sándorral közösen.] *Párttörténeti Közlemények* 4(1958) 1. sz. 190–214. l.

Legyünk következetesek! [Hozzászólás Szamuely Tibor: A magyar munkásosztály forradalmi harcai 1917–1918-ban c. tanulmányához.] *Párttörténeti Közlemények* 4(1958) 3. sz. 185–186. l.

A Magyar Tanácsköztársaság történetének néhány kérdése. *Századok* 92(1958) 364–387. l.

A „Voproszi Isztorii KPSZSZ” első két száma. [Folyóiratszemle.] *Párttörténeti Közlemények* 4(1958) 1. sz. 220–226. l. (K. R. aláírással)

1959

Március huszonegyedike. (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez.) Bp. 1959. (Értekezések a történeti tudományok köréből 15.) 89 l.

Tanácsok Magyarországon 1918–19-ben. Kandidátusi értekezés tézisci. Bp. 1959. 9 l.

A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21–1919. augusztus 1. I. 1919. március 21–1919. június 11. Összeáll. Gábor Sándorné, –, Szabó Gizella. Bp. 1959. (A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 6/A.) 745 l.

III. fejezet. A Magyar Tanácsköztársaság. (1919. március 21–1919. augusztus 1.)
In: *A magyarországi munkásmozgalom 1917–1919. A Magyar Tanácsköztársaság.* Bp. 1959. 68–108. l. (A szerző nevének feltüntetése nélkül)

Évfordulón. [A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulójára.] *Párttörténeti Közlemények* 5(1959) 1. sz. 1–13. l. (A szerző nevének feltüntetése nélkül)

Az 1919. június 24-i ellenforradalmi lázadás történetéhez. *Párttörténeti Közlemények* 5(1959) 2. sz. 240–272. l.

A forradalom győzelme vidéken. A Forradalmi Kormányzótanács vidéki sajtóosztályának jelentéseiből. *Századok* 93(1959) 159–171. l.

1960

A Magyar Tanácsköztársaság. 1919. március 21–1919. augusztus 1. II. 1919. június 11–1919. augusztus 1. Összeáll. Gábor Sándorné, –, Szabó Gizella. Bp., 1960. (A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 6/B.) 786 l.

A „demokratikus” nacionalizmusról. *Történelmi Szemle* 3(1960) 350–353. l.

1961

Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. *Párttörténeti Közlemények* 7(1961) 3. sz. 86–123. l.

Kun Béla – Lenin írásaiban. *Párttörténeti Közlemények* 7(1961) 2. sz. 219–222. l. (A szerző nevének feltüntetése nélkül)

Magyar–szovjet szövetség 1919-ben. *Élet és Tudomány* 16(1961) 1411–1414. l.

1962

Lengyel Gyula beszámolója a közélet helyzetéről a Budapesti Munkás- és Katonatanács 1919. július 3-i ülésén. *Párttörténeti Közlemények* 8(1962) 4. sz. 173–187. l.

Lengyel Gyula emlékére. *Magyar Nemzet* 18(1962) 235. sz. 9. l.

Lebov, M. F.: Vengerszkaja Szovetszkaja Reszpublika 1919 goda. [Könyvismertetés.] *Századok* 96(1962) 314–315. l.

1963

Az őszirózsás forradalom. Bp. 1963. 217 l.

Károlyi Mihály és az 1918–19-es forradalmak. *Századok* 97(1963) 1092–1102. l.

Kubitsch Imre (1911–1963). *Párttörténeti Közlemények* 9(1963) 4. sz. 209–211. l. (H. T. aláírással)

A tömegek szerepe az 1918. októberi polgári demokratikus forradalomban. A forradalom kitörésének 45. évfordulójára. *Társadalmi Szemle* 18(1963) 10. sz. 14–24. l.

1964

Károlyi Mihály és a kommunista párt. *Népszabadság* 22(1964) 298. sz. 9. l.

Michael Károlyi and the Revolutions of 1918–19. *Acta Historica* 10(1964) 351–371. l.

A nemzeti kérdés és az 1918–1919-es forradalmak. A dualizmus nemzeti politikájának csődje és a monarchia felbomlása. In: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története.* Bp. 1964. 232–279. l.

A Tanácsköztársaság nemzeti és nemzetközi jelentősége. *Társadalmi Szemle* 19(1964) 3. sz. 25–32. l. (A szerző nevének feltüntetése nélkül)

1965

1919. március 21. Budapest. *Népszabadság* 23(1965) 68. sz. 7. l. (Dokumentummontázs, a szerző nevének feltüntetése nélkül)

A KMP vezetőinek 1919. február 21-i letartóztatása a minisztertanács előtt. *Párttörténeti Közlemények* 11(1965) 2. sz. 169–173. l.

Mirnaja pobjeda revoljucii v Vengrii i borba za nezavisimoszt' (1918–1919 gg.) In: *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XII^e Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois.* II. Bp. 1965. 227–249. l.

K. B. Vinogradov: Burzsuaznaja isztoriografija pervoj mirovoj vojnü. (Moszkva, Szocekgiz. 1962. 402 sztr.) Az első világháború polgári historiográfiája. [Könyvismertetés.] *Századok* 99(1965) 553–554. l.

1966

Kun Béla és a Tanácsköztársaság. *Pártélet* 11(1966) 3. sz. 8–12. l.

Kun Béla: Válogatott írások és beszédek. [Könyvismertetés.] *Társadalmi Szemle* 21(1966) 9. sz. 129–132. l.

L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország. [Könyvismertetés.] *Századok* 100(1966) 521–522. l.

1967

Adatok a Nagy Október magyarországi hatásához. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 13(1967) 121–129. l.

A KMP taktikájának néhány vonása a proletárforradalom előkészítésének hónapjaiban. *Párttörténeti Közlemények* 13(1967) 3. sz. 75–99. l.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az 1919. januári kormányválság. In: *Ötven év. A Nagy Október és a magyarországi forradalmak. Tanulmányok*. Szerk. L. Nagy Zsuzsa, Zsilák András. Bp. 1967. 281–326. l.

Az őszirózsás forradalom. Emlékezés 1918 októberére. *Népszabadság* 25(1967) 257. sz. 4–5. l.

A polgári demokrácia külpolitikája 1918–19-ben. *Századok* 101(1967) 869–916. l.

Tudományos konferencia Moszkvában Október nemzetközi jelentőségéről. *Párttörténeti Közlemények* 13(1967) 2. sz. 193–194. l. (H. T. aláírással)

Velikaja Oktyabrskaja szocialiszttyicseskaja revolucija i Vengrija. (1917–1919 gg.) [Siklós Andrással közösen.] *Voproszi Isztorii* (Moszkva) 1967. 6. sz. 3–16. l.

1968

Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968. 471 l.

Az osztályviszonyok néhány kérdéséről az 1918–1919-es forradalmakban. *Történelem* 1968. 8. sz. 78–97. l.

A Tanácsköztársaság irodalmi publicisztikája és irodalmi élete. [„Mindenki ujkra készül...” IV. Szerk., jegyz. József Farkas. Bp. 1967. Könyvismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 14(1968) 2. sz. 246–249. l.

1969

Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1969. 11 l.

A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. 462 l.

Az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság története kutatásának újabb eredményei. In: *A Tanácsköztársaság Somogyban*. Kaposvár, 1969. 15–31. l.

Forradalom barikádok nélkül. *Társadalmi Szemle* 24(1969) 3. sz. 26–32. l.

Hozzászólás Illyés Gyula emlékezéséhez. *Népszabadság* 27(1969) 191. sz. *Vasárnapi melléklet* 6. l.

Irodalom és politika... [Hozzászólás az MTA I. Osztályának a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából tartott emlékülésén.] *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 26(1969) 26–31. l.

Isztoriczeszkoje znacsenyije Vengerszkoj Szovetszkoj Reszpubliki. *Etjudi o Vengrii* 4(1969) 18–31. l.

A kérdésre nehéz egyértelmű választ adni... [Válasz a Történelmi Szemle szerkesztőségének körkérdésére a történettudomány és a történeti tudatformálás kapcsolatáról.] *Történelmi Szemle* 12(1969) 179–181. l.

A magyar Kommün. Fejezetek a Tanácsköztársaság történetéből.

1. A Károlyi-kormány utolsó napjai. *Népszabadság* 27(1969) 50. sz. 4. l.
 2. Mit jelentett a Vix-jegyzék Magyarországnak? *Népszabadság* 27(1969) 51. sz. 6. l.
 3. Így született a Tanácsköztársaság. *Népszabadság* 27(1969) 52. sz. 4. l.
 4. Az első napok, az első vívmányok. *Népszabadság* 27(1969) 53. sz. 4. l.
 5. A vagonlakó generális. *Népszabadság* 27(1969) 54. sz. 6. l.
 6. „A hozzáértő dolgozó nép okos gyülekezetében”. *Népszabadság* 27(1969) 55. sz. 6. l.
 7. Vörös május Budapesten, véres május a frontokon. *Népszabadság* 27(1969) 56. sz. 6. l.
 8. A falu forradalma – földosztás nélkül. *Népszabadság* 27(1969) 57. sz. 6. l.
 9. Repülő a Kárpátok fölött. *Népszabadság* 27(1969) 58. sz. 6. l.
 10. A pártkongresszus. *Népszabadság* 27(1969) 59. sz. 6. l.
 11. Győzelem és visszavonulás az északi hadjáratban. *Népszabadság* 27(1969) 60. sz. 6. l.
 12. Hány színe van a vörös zászlónak? *Népszabadság* 27(1969) 61. sz. 6. l.
 13. Mi történt, mi történhetett volna 1919. június 24-én? *Népszabadság* 27(1969) 62. sz. 6. l.
 14. Mit keresett Krúdy a Bakonyban? *Népszabadság* 27(1969) 63. sz. 6. l.
 15. Hajnalban: átkelés a Tiszán. *Népszabadság* 27(1969) 64. sz. 6. l.
 16. Az utolsó napok. *Népszabadság* 27(1969) 65. sz. 6. l.
 17. „Az első elbukottat követi a győzelmes második”. *Népszabadság* 27(1969) 66. sz. 6. l.
- Sz'jezd ob'jegyinennoj partii i principialnűje problemű rabocsej partii v Vengerszkoj Szovetszkoj Reszpublike. *Acta Historica* 15(1969) 1–28. l.
- Tudományos ülészak a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulóján. *Párttörténeti Közlemények* 15(1969) 3. sz. 160–161. l. (H. T. aláírással)

1970

Károlyi Mihály. Bp. 1970. (Életek és korok. Szerk. H. Balázs Éva.) 187 l., 1 t.

Az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság története kutatásának újabb eredményei. In: *A Magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. Nemzetközi tudományos ülészak. (Budapest, 1969. március 17–19.)* Szerk. Gábor Sándorné, Mucsi Ferenc. Bp. 1970 19–34. l.

A szocialista állam lenini elméletének történetéhez. *Magyar Filozófiai Szemle* 14(1970) 205–233. l.

Válasz Réti László elvtársnak. *Párttörténeti Közlemények* 16(1970) 4. sz. 186–190. l.

1971

A szocialista forradalom és a nacionalista mozgalmak. *Századok* 105(1971) 1008–1010. l.

1972

Adatok a Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez. *Párttörténeti Közlemények* 18(1972) 3. sz. 121–155. l.

Károlyi Mihály Prágában. *Valóság* 15(1972) 9. sz. 36–58. l.

O některých otázkách hodnocení komunistického hnutí v Maďarsku. In: *50 let KSČ. Materiály z ideologické konference k 50. výročí slučovacího sjezdu KSČ a k 75. výročí narození Klementa Gottwalda konané 19.–21. října 1971 v Praze*. Praha, 1972. 160–167. l.

1973

A Contribution to the History of the Proclamation of the Hungarian Republic of Councils in 1919. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19(1973) 55–86. l.

Hova tartozott Eckhardt Tibor? *Magyar Nemzet* 29(1973) 253. sz. 9. l.

A két világháború közötti magyar történelem amerikai forrásaiból. *Valóság* 16(1973) 10. sz. 74–87. l.

Megjegyzés a kiegészítéshez. [Válasz Rácz László hozzászólására.] *Valóság* 16(1973) 6. sz. 102. l.

1974

Leninről – először magyarul? Ismeretlen dokumentum a polgári ellenzék lapjában. *Népszabadság* 32(1974) 16. sz. *Vasárnapi melléklet* 3. l.

1975

Károlyi Mihály a polgári demokratikus forradalomban. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 24(1975) 253–263. l.

Károlyi Mihály és a KMP kapcsolatáról a húszas években. *Párttörténeti Közlemények* 21(1975) 2. sz. 142–158. l.

Károlyi Mihály hazatérése Budapestre. *Budapest* 13(1975) 3. sz. 28–30. l.

Károlyi Mihály politikai pályafutásának kezdete (1901–1909). *Történelmi Szemle* 18(1975) 149–174. l.

Egy nagy pálya emlékezete. *Népszabadság* 33(1975) 52. sz. *Vasárnapi melléklet* 6. l.

O gyejsztvii nyekotorüh obcsih zakonomerosztyej v Vengerszkoj szocialisztijicseszkoj revoljucii. In: *Obcsyje zakonomerosztyi i raznoobrazije form razvityija szocialisztijicseszkoj revoljucii*. Moszkva, 1975. 155–167. l.

A valódi világ forradalmára. Az Öreg – emlékezések Landler Jenőről. [Könyvismertetés.] *Népszabadság* 33(1975) 266. sz. 7. l.

1976

A Magyarországi Tanácsköztársaság. In: *Magyarország története. 1918–1919., 1919–1945*. Főszerk. Ránki György. Szerk. –, Tilkovszky Loránt. Bp. 1976. [második kiadás: 1978., harmadik, javított kiadás: 1984., negyedik kiadás: 1988.] (Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. 8.) 191–346., 1299–1307. l.

1977

A 60 éves Állam és forradalomról. *Társadalmi Szemle* 32(1977) 7–8. sz. 68–79. l.

Egy könyv hazatért. [Károlyi Mihály: *Hit illúziók nélkül*. Bp. 1977.] *Élet és Irodalom* 21(1977) 26. sz. 1., 4. l.

Történeti publicisztika alulnézetben. *Élet és Irodalom* 21(1977) 14. sz. 3. l.

Válasz Vörös Gyula elvtárs megjegyzésére. *Társadalmi Szemle* 32(1977) 9. sz. 107–108. l.

Egy forradalmár postája. Szabó Ervin levelezése – 1893–1904. [Könyvismertetés.] *Népszabadság* 35(1977) 270. sz. 7. l.

1978

Károlyi Mihály. *Politikai életrajz*. Bp. 1978. 610 l.

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom helye a magyar történelemben. *Magyar Tudomány* 85(1978) 801–807. l.

Hatvan éve történt. A Magyar Népköztársaság kikiáltása. *Népszabadság* 36(1978) 270. sz. 4. l.

A Nemzeti Tanácstól a nép forradalmáig. *Népszabadság* 36(1978) 256. sz. 12. l.

A korforduló szintézise. Magyarország története, 7. kötet: 1890–1918. [Könyvismertetés.] *Népszabadság* 36(1978) 193. sz. 7. l.

1979

The Hungarian Soviet Republic. Bp. 1979. (Studia Historica 131.) 172 l., 8 t.

Március huszonegyediké. Második, javított kiadás. Bp. 1979. (Népszerű történelem) 125 l., 16 t.

Contribution à l'histoire de la proclamation de la République Hongroise des Conseils en 1919., Pour le bien-être et la culture du peuple. In: *L'Activisme Hongroise*. Dir. Charles Dautrey, Jean-Claude Guerlain. Paris, 1979. 2–35., 47–66. l.

Gondolatok 1918–19 két forradalmáról. *História* 1(1979) 1. sz. 10–11. l.

Landler Jenő., Linder Béla. In: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. III. Hrsg. Mathias Bernath, Felix v. Schroeder. München, 1979. 7–8., 36–37. l.

Mihály Károlyi il giorno della proclamazione della Repubblica dei Consigli. *Ungheria Oggi* 1979. 13–14. sz. 29–36. l.

A rehabilitált Tanácsköztársaság. *Kritika* 1979. 3. sz. 3–4. l.

1980

A Tanácsköztársaság. In: *Magyarország története. 1918–1919*. Szerk. Nemes Dezső. Bp. 1980. (Magyarország története V.) 143–251. l.

Az értelmiség számszerű gyarodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság* 33(1980) 7. sz. 21–34. l.

Megalapozatlan észrevétel... [Válasz Bölöny József: Hibás adatok – téves következtetések c. cikkére.] *Történelmi Szemle* 23(1980) 334. l.

A polgári demokratikus forradalomtól a proletárforradalomig. In: *A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója. Tudományos ülésszak. Budapest 1979. március 6–7*. Szerk. Köpeczi Béla. Bp. 1980. 69–81. l.

Szende Pál a forradalom pénzügyminisztere. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 15(1980) 4. sz. 58–61. l.

Pastor, Peter: Hungary between Wilson and Lenin. The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three. [Könyvismertetés.] *Südost-Forschungen* 39(1980) 298–300. l.

A politika peremén. L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. [Könyvismertetés.] *Népszabadság* 38(1980) 207. sz. 7. l.

1981

Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után. *Valóság* 34(1981) 7. sz. 1–22. l.

A hadügyi népbiztos. Szántó Béla születésének századik évfordulójára. *Népszabadság* 39(1981) 27. sz. 6. l.

Mi valósult meg a polgári demokráciából Magyarországon? *Világosság* 22(1981) 511–520. l.

1982

After the great French Revolution... [Hozzászólás a „Les Etats fédératifs et pluralistes” témához. In: *XV^e Congrès International des Sciences Historiques, Bucarest, 10–17 août 1980. Actes* IV. Bucarest, 1982. 255–256. l.

Hogyan lett egy arab lovásziúbból magyar tábornok? *Magyar Nemzet* 38(1982) 73. sz. 10. l.

Joffe, Adolf Abramovics (1883–1927)., Platten, Fritz (1883–1942). In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1983.* Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Bp. 1982. 234–237., 248–251. l.

A magyar polgári állam és a társadalom. A polgári demokrácia érvényesülése Magyarországon (1867–1944). In: *A szocialista demokrácia fejlesztésének kérdései.* Bp. 1982. (Tanulmányok a politikai rendszer vizsgálatának köréből 1.) 23–42. l.

Militarizm – ogyin iz osznovnüh csert vengerszkogo goszudarsztva 1920–1930-h godov. In: *Krizisz polityicseszkaj szisztjemü kapitalizma v sztranaš Centralnoj i Jugovosztocnoj Jevropü.* Moszkva, 1982. 137–140. l.

„Szociális” és „nemzeti” program. Magyarország és az európai forradalmak 1918–19-ben. *História* 4(1982) 4–5. sz. 29–30. l.

Bethlen István és kora. Romsics Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve. [Könyvismertetés.] *Valóság* 25(1982) 9. sz. 101–105. l.

1983

Antonov-Ovszejenko, V. A. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1984.* Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Bp. 1983. 197–200. l.

Bolgár Elekről születésének századik évfordulóján. [Jemnitz Jánossal közösen.] *Népszabadság* 41(1983) 130. sz. 6. l.

Egy elmaradt államfői találkozó dokumentumai. Iratok Károlyi Mihály és Renner osztrák kancellár 1919. március 23-ára tervezett találkozásához. [Litván Györggyel közösen.] *Századok* 117(1983) 218–231. l.

Forradalomtól – forradalomig. Szántó Zoltán emlékezéseiből. Bevezeti és a jegyzeteket írta: –. *Kritika* 1983. 8. sz. 2–12. l.

Kérdőjelek R[ákosi]. M[átyás]. hiányzó portréjához. *Élet és Irodalom* 27(1983) 6. sz. 5. l.

A Kommunista Párt és a Márciusi Front. Részlet Szántó Zoltán jelentéséből Georgi Dimitrovhoz, 1938. II. 1-jén. Bevezeti –. *Kritika* 1983 11. sz. 8–10. l.

Miért haragszik Csonka Rózsa egyetemi tanár? *Élet és Irodalom* 27(1983) 23. sz. 2. l.
Szántó Zoltánra emlékezve. Születésének kilencvenedik évfordulóján. *Népszabadság* 41(1983) 297. sz. 6. l.

Vágó Béla útja a szociáldemokrata ellenzékttől a kommunista pártig, a szocialista forradalomig. In: *Vágó Béla 1881–1981. Vágó Béla születésének 100. évfordulóján – Baján 1981. augusztus 10-én – tartott emlékülés előadásai.* Szerk. Gyórfy Sándor. Kecskemét, 1983. 27–32. l.

Magyar jakobinus könyve. Jászi Oszkár: A Habsburg-Monarchia felbomlása. [Könyvismertetés.] *Élet és Irodalom* 27(1983) 22. sz. 10–11. l.

Szarajevótól Trianonig. [Ormos Mária: Padovától Trianonig, 1918–1920. Bp. 1983., Hugh and Christopher Seton-Watson: The Making of a New Europe. London, 1981., Essays on World War I: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon. Eds. Béla K. Király, Peter Pastor, Ivan Sanders. Könyvismertetések.] *Élet és Irodalom* 27(1983) 36. sz. 5. l.

A tények erejével. Ormos Mária: Padovától Trianonig, 1918–1920. [Könyvismertetés.] *Népszabadság* 41(1983) 271. sz. 7. l.

1984

Egy a százezer közül – száz éve született Rabinovics József. *Népszabadság* 42(1984) 273. sz. 6. l.

Az értelmiségi „túltermelés” és társadalmi hatásai. In: *A két világháború közötti Magyarországról*. Szerk. Lackó Miklós. Bp. 1984. (Vélemények/viták) 47–98. l.

From Arab Stableboy to Hungarian General. *Hungarian Digest* 1(1984) 67–68. l.

Ibrahim ou Michel? *Revue de Hongrie* 1(1984) 82–84. l.

Károlyi Mihály dilemmái. In: *A vörös grófnő*. Szerk. Kovács Gabriella. Bp. 1984. 55–66. l.

Djilas, Milován: Tito. Eine kritische Biographie. [Könyvismertetés.] In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1985*. Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Bp. 1984. 308–310. l.

Emlékezés Karikás Frigyesre. Tamás Aladár: Elvesztett emberek. [Könyvismertetés.] *Népszabadság* 42(1984) 280. sz. 7. l.

From Sarajevo to Trianon. [Könyvismertetés.] *The New Hungarian Quarterly* 25(1984) 93. sz. 89–95. l.

Kassák kihagyás nélkül. [Kassák Lajos: Egy ember élete. Bp. 1983. Könyvismertetés.] *Valóság* 27(1984) 4. sz. 107–111. l.

Régen másképp tanultuk. [Jemnitz János: Fordulat a világháború történetében és a nemzetközi munkásmozgalom. (1916–17. március.) Bp. 1983. Könyvismertetés.] *Magyar Hírlap* 17(1984) 11. sz. 9. l.

1985

Army and Society in Hungary in the Era of World War I. In: *East Central European Society in World War I*. Ed. by Béla K. Király, Nándor F. Dreisziger. New York, 1985. (War and Society in East Central Europe XIX.) 112–123. l.

A baloldali gondolat válsága Magyarországon a két háború között. [L. Nagy Zsuzsával közösen.] *Valóság* 28(1985) 9. sz. 78–93. l.

1918–1919. Két forradalom utóélete. *Medvetánc* 1984. 4–1985. 1. sz. 27–43. l.

Ideas and the Reality: the Attempt to Introduce British Parliamentarism in Hungary. In: *Études historiques hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVI^e Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*. I. Bp. 1985. 385–401. l.

Katinka. *Magyar Hírlap* 18(1985) 152. sz. 6. l.

A középosztály illúziója. Még egyszer Herczeg Ferenc emlékezéseiről. *Élet és Irodalom* 29(1985) 41. sz. 4. l.

Krúdyról, összevissza. *Élet és Irodalom* 29(1985) 40. sz. 9. l.

Pogány József. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1986*. Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Bp. 1985. 218–222. l.

Revolution and Counter-Revolution in Hungary and the Schism in Hungarian Socialist Movement (1918–1921). In: *Annali. Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 1983–1984*. Red. Rodolfo Monturo, Martino Pozzobon. Milano, 1985. 373–387. l.

Választójog 1918–1919-ben. *História* 7(1985) 5–6. sz. 49–51. l.

A tábornokok állva haltak meg. [Száráz György: A tábornok. Bp. 1984. Könyvismertetés.] *Valóság* 28(1985) 6. sz. 104–109. l.

1986

A forradalom volt az élete. (Kun Béla). *Népszabadság* 44(1986) 39. sz. 6. l.

Hősök vagy áldozatok? *Valóság* 29(1986) 2. sz. 94–96. l.

A két világháború közti magyar állam alapvető jellegzetessége: a militarizmus. In: *A közép- és délkelet-európai államok a két világháború között*. Szerk. Incze Miklós. Bp. 1986. 223–228. l.

Kun Béla és a magyar munkásság. *História* 8(1986) 5–6. sz. 60–62. l.

A magyar tisztikar társadalmi helyzete, összetétele és presztízse a kiegyezés előtt és után (1850–1883). *Történelmi Szemle* 29(1986) 393–425. l.

Socialist Revolution in Central Europe, 1917–21. In: *Revolution in History*. Ed. by Roy Porter, Mikuláš Teich. Cambridge–etc., 1986. 101–120. l.

József Farkas: Értelmiség és forradalom. Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban. [Könyvismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 32(1986) 1. sz. 190–192. l.

Röntgenkép egy forradalomról. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei, 1919. [Könyvismertetés.] *Népszabadság* 44(1986) 137. sz. 7. l.

Vitában a világgal, vitában önmagunkkal. [Aczél György: Szocializmus, nemzet, kultúra. Írások a kultúráról 1974–80. Bp. 1983. Könyvismertetés.] *Tájékoztató. A Művelődési Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztályának kiadványa* 1986. 2. sz. 224–230. l.

1987

Kérdőjelek R[ákosi]. M[átyás]. hiányzó portréjához. In: *A felszabadulás utáni történetünkről*. I. Összeáll. Földesi Margit, Rainer M. János. Bp. 1987. (Vélemények/viták) 312–318. l.

Kun Béla a Tanácsköztársaság utolsó napjaiban. In: *Kun Béla. Nemzetközi tudományos ülészek születésének 100. évfordulójára. 1986. február 11–12*. Szerk. Mucsi Ferenc, Székely Gábor. Bp. 1987. 117–126. l.

A tisztikar társadalmi helyzetének változásai (1849–1914). *Valóság* 30(1987) 4. sz. 65–80. l.

Történetírás a konszolidáció korában. *Társadalomtudományi Közlemények* 17(1987) 516–520. l.

A történetírásról. A történetírás műfajai. In: *Válság és reform. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv*. Szerk. Szoboszlai György. Bp. 1987. 175–186. l.

1988

A béke forradalma. *Népszabadság* 46(1988) 259. sz. 14. l.

Egy tragikus barátság történetéből. Buharin és Sztálin. *Világosság* 29(1988) 11. sz. 743–748. l.

Húsz év után. *Valóság* 31(1988) 9. sz. 109–114. l.

Károlyi Mihály dilemmái. In: *Károlyi Mihály és az őszirózsás forradalom*. Bp. 1988. 56–65. l.

Konsekwenca wzrostu liczbowego inteligencji przed i po pierwszej wojnie światowej. *Kwartalnik Historyczny* (Varsó) 95(1988) 4. sz. 155–178. l.

A mai nacionalizmus és a gyökerek. *Népszabadság* 46(1988) 306. sz. 15. l.

Mai töprengés az őszirózsás forradalomról. *Propagandista* 12(1988) 6. sz. 11–15. l.

Plans of Strategic Cooperation between the Russian and Hungarian Red Armies., 1918–1919: The Changing Image of Two Revolutions. In: *Revolutions and Interventions in Hungary and its Neighbor States, 1918–1919*. Ed. by Peter Pastor. Boulder–New York, 1988. (War and Society in East Central Europe XX.) 367–375., 483–502. l.

Social Origins, Selection and Training of the Officer Corps in Hungary after the Ausgleich, 1867–82. In: *The East Central European Officer Corps 1740–1920s: Social Origins, Selection, Education, and Training*. Ed. by Béla Király, Walter Scott Dillard. Boulder–New York, 1988. (War and Society in East Central Europe XXIV.) 167–175. l.

The Twentieth Party Congress and Hungary. In: *Il XX. Congresso del Pcus*. A cura di Francesca Gori. Milano, 1988. 102–104. l.

1989

Közép-Európa forradalma 1917–1921. Bp. 1989. (Közös dolgaink) 188 l.

1956 nemzetközi háttere. *Társadalmi Szemle* 44(1989) 8–9. sz. 36–47. l.

Gyakran hallom: ez már volt. *Népszabadság* 47(1989) 222. sz. 7. l.

Hivatásos és tartalékos tisztek a Monarchia hadseregében. In: *„A magyar katonatiszt” (1848–1945)*. Szerk. –. Bp. 1989. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 5.) 41–67. l.

Le prestige, le statut social et la structure du corps des officiers de l’armée austro-hongroise et de l’armée des „Honvéd” royale hongroise. In: *Le Génie de l’Autriche–Hongrie. Etat, société, culture*. Dir. Miklós Molnár, André Reszler. Paris, 1989. (Publications de l’Institut universitaire d’études européennes Genève) 65–75. l.

Molnár Erik kiadatlan tanulmánya: Nemzeti–demokratikus felkelés vagy burzsoá ellenforradalom? *Társadalmi Szemle* 44(1989) 4. sz. 47–54. l.

Tömpe András lemondólevelével. *Magyar Nemzet* 52(1989) 194. sz. 6. l.

Többszöri elolvasás után... [Válasz Szerényi Sándor észrevételére.] *Társadalmi Szemle* 44(1989) 7. sz. 102. l.

1990

Károlyi Mihály levelezése. II. 1921–1925. Szerk. –. Bp. 1990. 1094 l., 31 t.

Revolution, 1918–1919. In: *A History of Hungary*. General Ed. Peter F. Sugar. London–New York, 1990. 295–309. l.

Az angolszász hatalmak és a trianoni határok. *História* 12(1990) 3. sz. 12–14. l.

Az angolszász hatalmak és a trianoni határok. *Világosság* 31(1990) 708–714. l.

1956 – Magyarország a szuperhatalmak játékterén. *Valóság* 33(1990) 12. sz. 40–53. l.

Fényes-e ez a nap? [Hovanyecz László interjúja.] *Népszabadság* 48(1990) 67. sz. 9. l.

A köztársaság kikiáltása. 1918. november 16. *História* 12(1990) 5–6. sz. 39–40. l.

A mai nacionalizmus. Történelmi gyökerek – politikai háttér. In: *Tükör által homályosan. Tanulmányok az ideológiáról*. Összeáll. Bayer József. Bp. 1990. 155–169. l.

Mihály Károlyi’s Dilemmata. In: *Reformists and Radicals in Hungary*. Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1990. (Etudes Historiques Hongroises 1990 publiées à l’occasion du XVII^e Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois 5.) 173–182. l.

Moszkva és Belgrád között. *Élet és Irodalom* 34(1990) 40. sz. 3. l.

A népi–urbánus ellentétet nem kell összefüggésbe hozni a zsidókérdéssel... [Válasz a Századvég körkérdésére a népi–urbánus ellentétről.] *Századvég* 1990. 2. sz. 213–215. l.

István Deák: Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918. [Könyvismertetés.] *BUKSZ* 2(1990) 390–391. l.

Lehet-e uralkodó osztály az értelmiség? [Konrád György–Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Bp. 1989. Könyvismertetés.] *Népszabadság* 48(1990) 134. sz. 25. l.

1991

Tisztikar és középosztály a dualizmus korában. Bp. 1991. (Előadások a Történettudományi Intézetben 15.) 32 l.

Károlyi Mihály levelezése. III. 1925–1930. Szerk. –. Bp. 1991. 921 l., 35 t.

Az államról. [Antal Lászlóval, Gerő Andrással, Mihancsik Zsófiával közösen.] *Mozgó Világ* 17(1991) 4. sz. 3–15. l.

Egy szenvedélyes ember levelei. [V. Bálint Éva interjúja.] *Magyar Hírlap* 24(1991) 58. sz. *Ahogy tetszik* X. l.

Farkas és Kádár látogatása Rajknál. Egy bizonyos magnófelvételtől. *Népszabadság* 49(1991) 36. sz. 8. l.

Miért őrzik a legendát? *Népszabadság* 49(1991) 262. sz. 7. l.

A Rajk-kihallgatás 1991-ben is titkos. [Hovanyecz László interjúja.] *Népszabadság* 49(1991) 191. sz. 7. l.

A szociáldemokrata emigráció az 1918–19-es forradalmak után. *Mozgó Világ* 17(1991) 6. sz. 85–88. l.

A szovjet és a magyar pártvezetés 1956-ban. *Magyar Hírlap* 24(1991) 151. sz. *Ahogy tetszik* 2–3. l.

Weis István középosztály-képe. In: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára.* Szerk. Somogyi Éva. Bp. 1991. 97–107. l.

1992

Az angolszász hatalmak és a trianoni határok. In: *Erdély a Históriaban.* Székelyudvarhely, 1992. (Múzeumi Füzetek) 131–137. l.

Egy szenzációs dokumentum. [Rangos Katalin interjúja.] *168 óra* 4(1992) 10. sz. 14–15. l.

Az 1956. október 24-i moszkvai értekezlet. In: *Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete. Évkönyv. I. 1992.* Bp. 1992. 149–156. l.

Farkas és Kádár az ÁVH-n Rajknál. *Népszabadság* 50(1992) 57. sz. 7. l.

Farkas és Kádár Rajknál – Az 1949. június 7-i beszélgetés hiteles szövege. *Társadalmi Szemle* 47(1992) 4. sz. 70–89. l.

Hruscov október huszonharmadikán. *Népszabadság* 50(1992) 145. sz. 23. l.

Júdás mindig velünk van. Két különös karakter: Stolte István és Cseresnyés Sándor. *Valóság* 35(1992) 12. sz. 52–64. l.

Megkerült a Rajk-kihallgatás gépirata. *Magyar Nemzet* 55(1992) 56. sz. 1., 4. l.

Péter Gábor Rákosiról, a szovjet elvtársakról. *História* 14(1992) 5–6. sz. 58–59. l.

A Rajk-per egy nemzedék morális terhe volt. [Pünkösti Árpád interjúja.] *Népszabadság* 50(1992) 272. sz. 9. l.

A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle* 47(1992) 11. sz. 17–36. l.

A Rajk-per kéretlen tanúja. *Társadalmi Szemle* 47(1992) 8–9. sz. 143–154. l.

A Tanácsköztársaság mai szemmel. *História* 14(1992) 7. sz. 26–29. l.

Ulbricht és a Stasi, '53 június. *Valóság* 35(1992) 6. sz. 82–90. l.

Így élt Berija. [Berija: Konyec karjerü. Szoszt. i obscs. red. V. F. Nyekraszov. Moszkva, 1991. Könyvismertetés.] *Mozgó Világ* 18(1992) 2. sz. 28–35. l.

1993

Az Andropov-dosszié. *História* 15(1993) 4. sz. 16–17. l.

Elhervadt az őszirózsa? *Mozgó Világ* 19(1993) 10. sz. 3–6. l.

„1949. május 23-án este Farkas Mihály elvtárs kihallgatta Szőnyi Tibort.” *Mozgó Világ* 19(1993) 6. sz. 100–111. l.

1956 és a szovjet pártvezetés. In: „Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában”. *Az 1991. június 13–15-én Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban megtartott nemzetközi konferencia jegyzőkönyve*. Szerk. Békés Csaba. Bp. 1993. 40–45. l.

Kádár János saját kezű feljegyzése a Rajk-perről (1954. július 20.). *Társadalmi Szemle* 48(1993) 1. sz. 86–89. l.

Ma este 75 éve... *Népszabadság* 51(1993) 253. sz. 25. l.

Magyar irodalom Moszkvából nézve – 1952. *Mozgó Világ* 19(1993) 3. sz. 21–26. l.

„A magyar reakció népellenes puccsa”. A csehszlovák KB 1956. december 5–6-i ülése a magyarországi eseményekről., *Az SzKP Központi Bizottságának levele a párt-szervezetekhez*. (1956. december 19.) In: *Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete. Évkönyv*. II. 1993. Bp. 1993. 125–131., 133–142. l.

„Minden a mienk!” [Bóday Pál Péter interjúja.] *Magyar Hírlap* 26(1993) 66. sz. *Ahogy tetszik* IV. 1.

Rolle von Streitkräften im Demokratisierungsprozeß in Ostmittel- und Südosteuropa. In: *Sicherheit und Demokratie in Ostmittel- und Südosteuropa*. Wien, 1993. (Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie 3/1993.) 21–31. l.

Történelemszemlélet: rózsaszín regények. *Magyar Nemzet* 56(1993) 118. sz. 12. l.

Elfűjták-e a fényes szellők Vitányi Ivánékat? [Vitányi Iván: Öt meg öt az tizenhárom. Bp. 1993. Könyvismertetés.] *Kritika* 1993. 8. sz. 17–18. l.

A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról., *Hiányzó lapok 1956 történetéből*. Dokumentumok a volt SzKP levéltárából. [Könyvismertetés.] *BUKSZ* 5(1993) 374–376. l.

Két emberöltő a magyarság szolgálatában. Bóta Ernő Emlékkönyv. [Könyvismertetés.] *Századok* 127(1993) 542–543. l.

1994

Egy napról, amely 75 éve változik. *Mozgó Világ* 20(1994) 3. sz. 101–104. l.

Forradalom és honvédelem 1919-ben. *Népszabadság* 52(1994) 66. sz. 11. l.

Hadsereg és társadalom a kiegyezés korában. *História* 14(1994) 5–6. sz. 28–30. l.

A hagyományostól a náci típusú antiszemitizmusig. In: *Holocaust emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*. Szerk. Králl Csaba. Bp. 1994. 218–223. l.

Nagy Imre szocializmusa. *Népszabadság* 52(1994) 139. sz. 8. l.

Siklós András 1922. október 28–1994. január 26. *Századok* 128(1994) 1292–1293. l.

A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. *Múltunk* 39(1994) 1–2. sz. 3–16. l.

Az új Magyarország „felsőbb kapcsolata”. *Rubicon* 5(1994) 8. sz. 31–34. l.

A „Jelcin-dosszié” és ami hiányzott belőle. [Könyvismertetés.] *Iskolakultúra* 4(1994) 6. sz. 91–93. l.

1995

Budapest 1919 – Fortsetzung oder Verrat an der Revolution von 1918 in Ungarn? In: *Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1989. Schwerpunkt Ungarn*. Hg. und eingeleitet: Karlheinz Mack. Wien–München, 1995. (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts XXIII.) 98–106. 1.

A cári Oroszország hadicéljai Magyarországgal szemben az első világháborúban., Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok*. Szerk., bev. Romsics Ignác. Bp. 1995. 29–35., 195–201. 1.

Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. [Részletek.], Hivatásos és tartalékos tisztok a Monarchia hadseregében. [Részletek.] In: *Magyarország társadalomtörténete. I. A reformkortól az első világháborúig. Szöveggyűjtemény*. Szerk. Kövér György. 2. Bp. 1995. (Történeti szociológiai könyvtár) 416–425., 449–466. 1.

Farkas és Kádár Rajknál. Rajk László kihallgatási jegyzőkönyve. *História* 17(1995) 7. sz. 18–25. 1.

Hungary and the European Revolutions in 1918–19: Social and National Program. In: *Hungarians and their Neighbors in Modern Times, 1867–1950*. Ed. Ferenc Glatz. New York, 1995. (Atlantic Studies on Society in Change N° 81.) 85–89. 1.

A magyar értelmiség számszerű növekedésének és mobilitásának összefüggései a 20. század első felében. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Bp. 1995. 558–562. 1.

Mi történt november 7-én? *Magyar Hírlap* 28(1995) 261. sz. 7. 1.

Oroszország és a Monarchia összeomlása. *História* 17(1995) 5–6. sz. 13–17. 1.

Oroszország és Trianon előzményei. *Népszava* 123(1995) 124. sz. 6. 1.

Russian War Aims Concerning Hungary during World War I. In: *20th Century Hungary and the Great Powers*. Ed. by. Ignác Romsics. New York, 1995. (War and Society in East-Central Europe XXXIII.) 31–37. 1.

Volt-e pártellenzék az MSZMP megalakulása után? In: *Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete. Évkönyv. IV. 1995*. Bp. 1995. 39–44. 1.

1996

Budapest–Moszkva 1945–1988. *História* 18(1996) 4. sz. 23–25. 1.

A kutatás engedélyezése az 1980-as évek levéltári anyagaiban. In: *Közérdekű iratok, adatok és az állampolgár*. Szerk. Varga László. Bp. 1996. 33–38. 1.

Nemesi tisztikarból polgári tisztikar. *Történelmi Szemle* 38(1996) 341–368. 1.

Az ötvenes évek. *Rubicon* 7(1996) 3. sz. Melléklet XV–XVI. 1.

Párbajdivat a századvégen. *Mozgó Világ* 22(1996) 3. sz. 31–40. 1.

The Party Did Everything for You. Preparing the Show Trial: Farkas and Kádár Visit Rajk. *The Hungarian Quarterly* 37(1996) 141. sz. 82–99. 1.

Szabó Máté, a politikatudomány kandidátusa... [Opponensi vélemény Szabó Máté doktori disszertációjáról.] *Politikatudományi Szemle* 5(1996) 3. sz. 135–139. 1.

Ungarn und die Tschechoslowakei 1956. In: *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa*. Hrsg. Hans Henning Hahn, Heinrich Olschowsky. Berlin, 1996. 67–72. 1.

1997

A hagyományos antiszemitizmustól a náci típusú antiszemitizmusig. In: *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. Ed. by Randolph L. Braham, Attila Pók. New York, 1997. (East European Monographs CDLXXVII.) 57–70. 1.

Hanáék Péter hagyatéka. *Mozgó Világ* 23(1997) 11. sz. 126–127. 1.

Károlyi Mihály újratemetése. *Beszélő* 2(1997) 4. sz. 94–95. l.

A közös hadsereg magyarországi tisztjeinek nemzeti, vallási, szülőhely szerinti megoszlása a dualizmus korában. *Századok* 131(1997) 1223–1264. l.

A szovjet és a magyar vezetés kapcsolata, 1945–1953. In: *Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete–Közalapítvány. Évkönyv. V. 1996/1997.* Bp. 1997. 37–42. l.

They Gave Up Independence to Preserve Greater Hungary. Budapest Power Groups Supporting the German War. *Ricerche Storiche* 27(1997) 3. sz. 779–786. l.

Egy Nagy Imréhez méltó életrajzról. [Rainer M. János: Nagy Imre. Első kötet. 1896–1953. Bp. 1996. Könyvismertetés.] *Mozgó Világ* 23(1997) 2. sz. 119–123. l.

Imre Nagy: A High Fidelity Biography. [Rainer M. János: Nagy Imre. Első kötet. 1896–1953. Bp. 1996. Könyvismertetés.] *The Hungarian Quarterly* 38(1997) 145. sz. 141–145. l.

1998

Abban az egyben igaza van... [Válasz Schmidt Mária hozzászólására]. *Mozgó Világ* 24(1998) 6. sz. 55. l.

Az angolszász hatalmak és a trianoni határok. In: *Erdély a Históriaban.* Összeáll. Bárdi Nándor. Csíkszereda, 1998. (Múltunk könyvek) 260–269. l.

A csőd kezdete. A Központi Bizottság 1974. márciusi ülése. *Beszélő* 3(1998) 5. sz. 85–89. l.

Egy hamis kép helyett kettő. *Mozgó Világ* 24(1998) 3. sz. 3–10. l.

Függetlenség vagy területi integritás: a magyarság dilemmája az első világháborúban. In: *1918. Sfârșit și început de epocă. Korszakvég – korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era.* Coordonatori: Cornel Grad, Viorel Ciubotă. Satu Mare–Zalău, 1998. 37–46. l.

Három Körösit ismertem. In: *Kőrösi József emlékkönyv.* Bp. 1998. 180–184. l.

Károlyi, a divatjamúlt? [V. Bálint Éva interjúja, dokumentumközléssel.] *Magyar Hírlap* 31(1998) 255. sz. 12. l.

Lehetséges-e permanens forradalom? In: *1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből.* Főszerk. Krausz Tamás. Bp. 1998. (Ruszisztikai könyvek III.) 13–18. l.

Mozgástér és kényszerpálya: Horthy-korszak. *Rubicon* 9(1998) 4–5. sz. 39–44. l.

Az őszirózsás forradalom. Legendák és rémhistóriák nélkül. *Ellenállók és Antifasiszták* 16(1998) 4. sz. 13–14. l.

Az őszirózsás forradalom. Legendák és rémhistóriák nélkül. *Rubicon* 9(1998) 8. sz. 13–17. l.

A vesztesek forradalma. *Népszava* 126(1998) 68. sz. 7. l.

Vita vagy apológia? Két történész a Nemzeti Múzeum XX. századi kiállításáról. [Litván Györggyel, Bossányi Katalin interjúja.] *Népszabadság* 56(1998) 43. sz. 11. l.

Litván György: Októberek üzenete. Válogatott történeti írások. [Könyvismertetés.] *Századok* 132(1998) 1375–1377. l.

Orosz dokumentumkötet az 1956-os szovjet–magyar viszonyról. Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krízisz 1956 goda. Red. Je. D. Orhova, V. T. Szereda, A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1998. [Könyvismertetés.] In: *Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete–Közalapítvány. Évkönyv. VI. 1998.* Szerk. Litván György. Bp. 1998. 337–339. l.

1999

Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei. Bp. 1999. (História Könyvtár. Monográfiák 10.) 360 l.

Erényi Tibor (1923–1998). *Századok* 133(1999) 652–653. l.

1949: távozóik és maradók a párizsi magyar követségen. In: *Hommage à Fejtő Ferenc. A 90 éves Fejtő Ferenc köszöntése emlékezőekkel és tanulmányokkal.* Bp. 1999. 221–235. l.

1905 – az utak szétválnak. *Világosság* 40(1999) 3. sz. 5–10. l.

Károlyi Mihály (1875–1955), Kun Béla (1886–1938?). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* Szerk. Rácz Árpád. Bp. 1999. [második, javított kiadás: 2000.] 273–277., 278–280. l.

The Party Did Everything for You. The Interrogation of László Rajk, 7 June 1949. In: *Encounters. A Hungarian Quarterly Reader.* Ed. by Zsófia Zachár. Bp. 1999. 276–301. l.

A Tanácsköztársaság a történetírásban. Tények és hiedelmek. *História* 21(1999) 4. sz. 13–15. l.

A tisztii párbaj. *História* 21(1999) 7. sz. 23–25. l.

Ki beszél itt forradalomról? Rudolf L. Tőkés: Hungary's Negotiated Revolution. [Könyvismertetés.] *Beszélő* 4(1999) 1. sz. 30–32. l.

Our Century. Ignác Romsics: Magyarország története a XX. században. [Könyvismertetés.] *The Hungarian Quarterly* 40(1999) 155. sz. 115–119. l.

Setting the Points. Rudolf L. Tőkés: Hungary's Negotiated Revolution. [Könyvismertetés.] *The Hungarian Quarterly* 40(1999) 156. sz. 127–132. l.

2000

Das Alltagsleben österreichischer Offiziere in Ungarn. In: *Eliten und Außenseiter.* Hrsg. Waltraud Heindl, György Litván, Stefan Malfer, Éva Somogyi. Wien–Köln–Weimar, 2000. (Begegnungen an der Donau 2.)

A forradalmak hadserege. In: *Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján.* Szerk. Rácz Árpád. Bp. 2000. 354–361. l.

Farkas és Kádár Rajknál. Kádár János Rajk Lászlóról. *Rubicon* 11(2000) 7–8. sz. 27–35. l.

Hazatérhet-e az emigráns? 125 éve született Károlyi Mihály. *Népszabadság* 58(2000) 54. sz. 29. l.

Indépendance ou intégrité territoriale: le dilemme des Hongrois pendant la Première Guerre Mondiale. In: *La fin de la Première Guerre Mondiale et la nouvelle architecture géopolitique européenne.* Sous la dir. de George Cipăianu, Vasile Vesa. Cluj, 2000. 191–199. l.

Károlyi és a politikai rendőrség. [Argejő Éva interjúja.] *Élet és Irodalom* 44(2000) 10. sz. 9. l.

Károlyi Mihály újratemetése. In: *Beszélő évek. 1957–1968.* Szerk. Révész Sándor. Bp. 2000. (A Kádár-korszak története I.) 266–268. l.

Kiskereskedők, kisiparosok és fiaik Ferenc József tisztikarában. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.* Szerk. Angi János, Barta János. Debrecen, 2000. 191–202. l.

Ki volt Timár István? *Mozgó Világ* 26(2000) 10. sz. 12. l.

Mit tanultunk Valianitól? In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. XXVII. 2001.* Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Bp. 2000. 268–270. l.

Történeti realizmus és nemzeti bünbakkeresés: az őszirózsás forradalom példája. In: *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára.* Szerk. Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József. Pécs, 2000. 213–224. l.

Ungarn im Spannungsfeld zwischen USA und UdSSR. In: *Ungarn 1956: Reaktionen in Ost und West.* Hrsg. von Heiner Timmermann, László Kiss. Berlin, 2000. (Dokumente und Schriften der Europäischen Akademie Otzenhausen 91.) 15–23. l.

Lukács György a Lubjankán. [Beszedi na Lubjanke. Szledsztennoje gyelo György Lukácsa. Red. V. Szereda, A. Sztikalin. Moszkva, 1999. Könyvismertetés.] *Mozgó Világ* 26(2000) 8. sz. 16–21. l.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsék el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzetapparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkéét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 1987–1988. 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

- GYARMATI GYÖRGY a tört. tud. kandidátusa, főosztályvezető (Történeti Hivatal)
- HUDI JÓZSEF a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára)
- KRISTÓ GYULA az MTA levelező tagja, egyetemi tanár, kutatócsoport-vezető (Szegedi Tudományegyetem)
- POGÁNY ÁGNES a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport)
- SIMÁNDI IRÉN tudományos munkatárs (Országos Széchényi Könyvtár)
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY a tört. tud. kandidátusa, osztályvezető (MTA TTI)
- VÖRÖS BOLDIZSÁR a tört. tud. kandidátusa, tud. munkatárs (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Szász Zoltán igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Csányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 355-8539),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1139 Budapest, Hajdú u. 42-44., telefon: 349-4152)
és a Batthyány Kultúra-Press Kft.
(1014 Budapest, Szentháromság tér 6., telefon/fax: 201-8891)

TÖRTÉNELMI SZEMLE



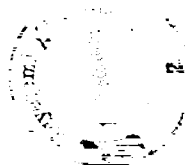
55676

55676

7

2000 | 3-4

2002 FEBR 06.



■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTEŚÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

■ *KÖPECZI BÉLA*

A NEMZETISÉGEK A RÁKÓCZI-
SZABADSÁGHARCBAN

■ *H. NÉMETH ISTVÁN*

VÉGVÁRAK, VÁROSOK,
HADSEREKSZÁLLÍTÓK, 1526–1593

■ *OLTER LÁSZLÓ*

BRIT UTAZÓK MAGYARORSZÁGON
1792–1815

■ *TILKOVSKY LORÁNT*

GRATZ GUSZTÁV SORSA ÉS NÉZETEI

■ *GECSÉNYI LAJOS-SIPOS PÉTER*

GRATZ GUSZTÁV EMLÉKIRATAI

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLII. ÉVFOLYAM, 2000. 3–4. SZÁM

Szerkesztők

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (felelős szerkesztő),
GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

ENGEL PÁL GECSÉNYI LAJOS, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, KRISTÓ GYULA,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Köpeczi Béla: A nemzetiségek a Rákóczi-szabadságharcban	189
H. Németh István: Végvárak, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer 1526–1593	203
Völgyesi Orsolya: Kormányzati szándékok és vármegyei hatáskör konfliktusa az 1830-as évek első felének Pest megyéjében	245

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Gömöri György: Báthori-legendák és a tények	263
Olter László: Brit utazók Magyarországon 1792–1815	267
Stark Tamás: Nyilas írások 1945 után	291

DOKUMENTUM

Gecsényi Lajos–Sipos Péter: Gratz Gusztáv emlékiratai	309
Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv sorsa és nézetei Magyarország német megszállása után	371
Cseh Gergő Bendegúz: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945. augusztus 22-i ülésének jegyzőkönyve	393

A nemzetiségek a Rákóczi-szabadságharcban

Milyen volt a nemzetiségek helyzete a Rákóczi-szabadságharc idején? Erről a kérdéstről összefoglalóan Márki Sándor írt a *II. Rákóczi Ferenc* című művének első kötetében,¹ de nem részletesen. A kárpátaljai ruténekről és részvételükről Hodinka Antal *A rutének és a „gens fidelissima”* című dolgozatában ad képet.² Szlovák részről Anna Gašparíková 1930-ban megjelentetett egy munkát *Povstanie Rákócziho a Slovakia*³ címen, amely a szlovák középnemesség nemzeti szerepét emeli ki a magyar uralkodó osztállyal szemben s e szempontból az Ónodon fellépő Okolicsányi Kristófot és Rakovszky Menyhértet emeli ki. Ezzel vitatkozva Csanda Sándor *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai*⁴ című tanulmányában elmondja, hogy a szlovákok milyen tényleges szerepet játszottak a népköltészetben, s ez milyen emléket hagyott. A románok részvételéről Nicolae Iorga *II. Rákóczi Ferenc, a magyar nemzeti tudat éltetője és a románok*⁵ című dolgozatában kiemeli a szabadságharc nemzeti jellegét és bemutatja a román fejedelemségek hozzájárulását. Ezt egészíti ki a román fejedelemségek vonatkozásában Paul Cernavodeanu *A havasalföldi és moldvai vezető körök magatartása a kuruc felkeléssel szemben* című tanulmánya, amelyben kimutatja, hogy a fejedelemségekben rokonszenvvel kísérték a harcot, menedéket adtak a bujdosóknak, de katonai segítséget a Porta semlegessége miatt nem.⁶ A szerbek szerepéről Hornyik János *A rácok ellenforradalma*⁷ és Benda Kálmán *Magyar–rác együttműködési törekvések*

1 Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc*. I. 1676–1707. Bp. 1907. (Magyar történeti életrajzok) 476–495.

2 Hodinka Antal: *A rutének és a „gens fidelissima”*. Pécs, 1937.

3 Anna Gašparíková: *Povstanie Rákócziho a Slovakia*. Bratislava, 1930. (Sborník Filozofickej Fakultaty VII. 55.)

4 Csanda Sándor: *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai*. Bp. 1961. (Irodalomtörténeti füzetek 32.)

5 Nicolae Iorga: *Francisc Rákóczy al II-lea, înviatorul conștiinței naționale ungurești și României*. Analele Academiei Române. Seria II. XXXIII. 1910–1911. 1–33.

6 Paul Cernavodeanu: *A havasalföldi és moldvai vezető körök magatartása a kuruc felkeléssel szemben*. In: *Rákóczi-tanulmányok*. Szerk. Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1980. 247–265.

7 Hornyik János: *A rácok ellenforradalma*. 1703–1711. Századok 1868. 530–552., 608–632., 693–719.

a *szabadságharc idején*⁸ címen írtak. A horvát–magyar kapcsolatokról Márki Sándor szólt Rákóczi adriai tervei kapcsán.⁹

Ezekből a részlettanulmányokból az derül ki, hogy a nemzetiségek, a délszlávok (tehát a rácok és a horvátok) kivételével részt vettek a szabadságharcban, egyetértettek a magyarok Habsburg-ellenes felkelésével, mégpedig a nemesek és a paraszti jogok védelmében. Voltak azonban speciális érdekeik is, mégpedig mindenekelőtt vallásiak. A szlovákoknál, szászoknál és a szepesi németeknél a protestantizmus, a románok esetében a görög katolikus egyház kiválása. (A ruténeknél a fejedelem elfogadta a görög katolikus egyházat.)

A közös és eltérő vonások egy olyan nemzetiségi politikát jellemeztek, amely egységes volt a szabadságharc jellegét illetően, a nemeseknél és az értelmiségnél a régi Hungária keretein belül. A *nemzeti* eszme elsősorban a magyarokat jellemezte, a nemzetiségek esetében ennek csírái jelentkeztek a vallási és a nyelvi-kulturális jogok között.

A rutének

A rutének, akik Rákóczi szerint a „gens fidelissima”, az „igen hűséges nemzet” elnevezést kapták, kitartottak a szabadságharc mellett. A Rákóczi-birtokok nagy részén ők laktak, sokan emlékeztek gyermekkorára és arra, amikor 1703-ban Magyarországra jött. Rákóczi így emlékezik meg róluk: „Addigra érkezésem híre elterjedt a munkácsi hercegségben, és alig lehet elképzelni azt a buzgalmat és örömet, amely a népet mindenfelől hozzám vonzotta. Bandákban jöttek kenyeret, húst és más szükséges élelmiszert hoztak. Ezek az emberek feleségestül és gyerekestül jöttek, és amikor messziről megláttak engem, letérdeltek és orosz módra [Rákóczi *orosznak* nevezi őket – K. B.] keresztet vetettek. Bőven hullatták örömkönnyeiket, és ez kifakasztotta az én könnyeimet is. E nép buzgalmának és szeretetének nem volt elég, hogy képessége szerint ellátott élelmiszerral, hanem hazaküldték asszonyaikat és gyermekeiket, beálltak katonáim közé, és többé sohasem hagytak el.”¹⁰ Hodinka Antal kimutatta, hogy a munkácsi és szentmiklósi uradalom jobbágyaiból minden harmadik katona lett.

Ilyen volt a kezdet és ilyen a vég: A fejedelem az utolsó éjszakáját a budpaloci Duzsár János házában és bükkfaasztalán töltötte, s a falut később róla nevezték el Rákóczi-szállásnak.¹¹

A katonákon kívül a Rákóczi-diplomáciában szerepet játszottak a rutén papok, köztük Kaminszki Petronius, aki – mint Rákóczi írja – „engem valaha még

8 *Benda Kálmán*: Magyar-rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején. In: Rákóczi-tanulmányok i. m. 141–157.

9 *Márki Sándor*: Rákóczi adriai tervei. Bp. 1915.

10 II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. A tanulmányt és a jegyzeteket írta: Köpeczi Béla. Bp. 1978. (Archivum Rákóczipanum III. 1.) 304.

11 *Márki S.*: II. Rákóczi Ferenc i. m. I. 481.

mint gyermeket a karján hordozott, örömkönnyeket öntött látomra, nem tudott betelni látással, és elkísért a határig. A következő években sok szolgálatot tett nekem, követem volt a moszkvai cárnál, és elnyerte a munkácsi orosz hitű püspökséget.”¹² 1704. december 28-án a fejedelem először őt Lengyelországba küldi, Radziejowski lengyel prímáshoz, hogy közölje, miért nem fogadhatja el a lengyel trónt. 1708. március 12-én I. Péterhez megy Herbaix titkárral együtt. A kolotkai prépostot ugyanez év február 8-án bízta meg a munkácsi püspökséggel, miután szembesült a császárhoz hű Viniczky György, majd Hadamarszky János kinevezésével. A munkácsi püspökséget Kijev felügyelete alá rendelte.

Kaminszki halála után Bizáczy György kállai esperest bízta meg ezzel a tiszttel.¹³ Rákóczi tehát a görög katolikus rutén egyház körében kegyúri jogokat gyakorolt a pápa engedélye nélkül. Más pópák is a fejedelem mellé állottak s így több mint negyvenen esküdtek hűséget neki.¹⁴ Akadtak persze császárpártiak is, a már említetteken kívül egy Kohlarovics nevű bukóci pópa is, akiről az a hír járta, hogy fegyver nem fogja, s akit a kurucok letartóztattak.¹⁵

Azt lehet tehát állítani, hogy a rutén nép kevés kivétellel részt vett a szabadságharcban.

A rutén parasztok megőrizték Rákóczi emlékét a szatmári béke után is. Például ilyen közmondásokban, mint *Bude, jak Rákóczi*, „meglesz, ha Rákóczi megjön”,¹⁶ s még inkább a népdalokban. A rutén harcosok az ország sorsát így mutatják be:

A magyart elnyomják,
A németet emelik,
Szabadságunkat
Semmibe sem veszik.

Szabadságunkat
Elmellőzték végképp
Azok a németek,
Kik hazánkat élték.

Széttépték Lengyelhont,
Tépik már Magyarhont,
Ugy tekintik azt csak
Mint valami vadat.

12 II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai i. m. 303.

13 Archivum Rákóczianum. I. (= AR) I–X. Közli: Thaly Kálmán. Pest–Bp. 1873–1889., II. 27.

14 *Lehoczky Tivadar*: Kolonich-alapítvány a Rákóczyak korából. Századok 1896. 447–448.

15 *Thaly Kálmán*: Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi-korban. Kultúrtörténeti tanulmány. II. Századok 1881. 124.

16 *Oruay Gyula*: Rákóczi két népe. Bp. 1940. (Magyarok könyvtára 4.) 13.

Ha beállnak kurucnak, így énekelnek:

Megy a kuruc Duna partján,
Kardját villogtatva,
Utána a német ballag
Vállát vonogatva.

Rákóczitól így búcsúznak:

Repült, repült, repült
Páros sas felettünk.
Siralmas Istenünk,
Mi lesz ma belőlünk.¹⁷

A fejedelem halála után ál-Rákócziak és ál-Bercsényiek jelentek meg Kárpátalján s a nép hisz nekik, mert szabadulását várja. A korabeli jegyzőkönyvek erről megemlékeznek.¹⁸

A szlovákok

A szlovák parasztok (ekkor pejoratív jelleg nélkül: *tótok*) kezdetben a nemesek ellen fordulnak. 1704. február 6-án Hevenesy János Szécsényből írja Károlyinak: „Válogatott 50 lovast Bácsmegyei György urammal küldettünk a Tótságra (az hol nem tudom, mi okra nézve, 4 vagy 5 száz paraszt eszveverte magát, és az nemeseket, úgy tisztviselőket tűzzel sütegetnek, kínozzák és pénzt sajtolnak tőlök), azoknak megzabolására.”¹⁹ Később a többség beáll a kuruc hadakba, így Ocskay zászlai alá. Májusban Bercsényi szlovák kiáltványban szól hozzájuk.²⁰ A fehérhegyi és a Vág menti szlovákok hozzájárulnak a kuruc hadak sikeréhez a Ritschan elleni hadjáratban. 1705 márciusában említik, hogy Petrőczy István seregében 3000 szlovák szolgál.²¹ Rákóczi az északi megyékről mint „tót impériumról” szól. 1706. március 20-án így ír: „Nem kevés állapot a hidak csináltatása, mint Sréter levelébül látom, azok is kitelnek, ha jól akarja a tót Impérium”.²² Esterházy Antalnak mondja 1707. augusztus 24-én, menjen az „árvai tótsággal és egyéb fegyveres földnéppel” a „fasciók” csináltatásra, „melybül az tótok mulatsága is következik”.²³ 1708. április 4-én Károlyinak megjegyzi: „Csak nem szeretném Új-

17 *Ortutay Gy.*: i. m. 14.

18 *Lukinich Imre*: Az ál-Rákócziak és a Rákóczi-kérdés a XVIII. században. In: Rákóczi. Emlékkönyv halálának kétszáz éves fordulójára. II. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1935. 387–400.

19 AR I. 100.

20 *Thaly Kálmán*: A székesi gróf Bercsényi család. 1470–1835. III. 1703–1706. Bp. 1892. 163., 171.

21 *Markó Árpád*: A felvidéki nemzetiségek II. Rákóczi Ferenc seregében. Magyar Szemle 1931. okt. 121–129.

22 AR I. 494.

23 AR II. 84., 85.

várnak defenzióját az tót hajdúra bízni”.²⁴ 1709. szeptember 1-jén Bercsényinek mondja: „Azért kellett kezdeni az tót, s tótul végzett liptai operationkat, az mellyek jól is, rosszul is estek”.²⁵ Ezekből a megjegyzésekből az is következik, hogy a fejedelem egyes esetekben bírálja a hadakban részt vevő szlovákokat, de legtöbbször bízik bennük. 1708. augusztus 21-én írja Bercsényinek: „Legnagyobb reménységem az tót imperium; de, mint mondják, sík az környék, nincs hegy, és csak egyedül marad az isteni kegyelem, az mely elég, ha megérdemeljük.”²⁶ Az 1707-es ónodi gyűlésen a dunántúli katonaságról említi, hogy „jobbára magyarul, vegyes álló a katonaság”.²⁷ 1709 augusztusában Bercsényi elrendeli, hogy a szlovákok, éppúgy mint az alföldi magyarok, hagyják el falvaikat, meneküljenek a hegyekbe, megjegyezve, hogy „még ellenséget csinálnak a tótból, mert csak desperalt az föld birodalmakról”.²⁸ Ő jelenteti meg ismét 1709-ben szlovák pántensét, felhíva a figyelmet az ellenállásra.²⁹

Jelentős a szlovák–német bányászok részvétele is a szabadságharcban. 1706-ban és 1707-ben a bányászok ezüstpénzt követelnek a kongó helyett és Selmecbányán Hellenbach János levereti őket, de ezt a fejedelem elítéli s igazságosabban jár el. 1708. március 2-án a szomolnoki rézbányászok esetében ezt írja Bercsényinek: „Mivel láttam, hogy ex pura confidentia végső nyomorukban folyamodnak hozzám, megelégedtem avval, hogy declaráltam előttök cselekedeteknek rendetlenségét, s az papokat az előkelőkkel pro ulteriore dilucidacione itten megtartván, a többit haza bocsátottam.”³⁰ Megfeddi a gazdasági tanács elnökét, Klobusiczkyt s elismeri, hogy a bányászokat fizessék meg, részben ezüstben és részben kongóban. Megkérdezi az elnöktől: „Mit gondol, mellyik nagyobb materia a haragra, az-é, hogy annyi sok szegény embert éhenhalóvá téssen, a rendet megbontja, a hadi sistémát és annak óra-kerekét megállítja, vagy az urak és mások fizetését ezen ország hasznáért nem toálja, de csak differálja” (ez volt ugyanis az elnök véleménye).³¹ Ezek a felkelések a bérharc megnyilvánulásai voltak s nem nemzeti jellegűek.

A szlovákság egy része katolikus volt, a többség lutheránus. Ez utóbbiak örömmel fordulnak a magyar felkeléshez, bár Bécsnek is vannak hívei. Az idős Okolicsányi Pál királyi békebiztos a lutheránusok védelmében lép fel 1703-ban, s ez izgalmakat okoz, bár a fejedelem kitartóan állítja, hogy rendezi a templomok és az iskolák ügyét. A szécsényi határozatok vallási szempontból nyugalmat hoznak, s úgy tűnik, a szlovák lutheránus vezető réteg is elégedett.

24 AR II. 226.

25 AR II. 526.

26 AR II. 303.

27 *Markó Á.*: i. m.

28 AR VI. 289.

29 *Csanda S.*: i. m., függelék.

30 AR II. 198.

31 AR II. 199.

A szabadságharc mellé áll Krman (vagy Kermann) Dániel lutheránus püspök is, aki 1707-ben felszenteli Czelder Orbán zászlait és 1709-ben XII. Károlyhoz utazik Rákóczi megbízásából.³² Közben üldözi a pietistákat és Rózsahegyen zsinatot tart ellenük. (Működését később per követte, mert egy katolikust áttértet, s ezért 1732-ben börtönbüntetésre ítélték.)³³

A nemesek között Rákóczi külön is kiemeli Ottlik Györgyöt, aki főudvarmestere és brigadérosa volt, és Okolicsányi Mihályt, aki államügyész, majd Bártfa parancsnoka és sok diplomáciai szolgálatot teljesített. (Ő nem vett részt a turóci nemesek mozgalmában.) Bercsényinek írja az ónodi országgyűlés után, 1707. november 8-án: „Mindezekben Kegyelmednek Ottliknál s Okolicsányi Mihálynál senki jobb lument nem adhat.”³⁴

Itt érkezünk el a szlovák nemesség kérdésének egyik érdekes fejezetéhez. 1707. május 31-én a fejedelem megnyitja az ónodi országgyűlést, ahol a Habsburg-ház lemondásáról és a gazdasági kérdésekről kívánnak tárgyalni. A gyűlés megkezdése előtt Turóc vármegye 1707. január 31-én körlevélben szólítja fel a lutheránus vármegyéket, hogy tiltakozzanak a fejedelemnél az ország törvényeivel és szabadságaival ellentétes intézkedései ellen s kérjék őt, hogy adjon választ a királynak a béke ügyében tett felhívására, és foglaljon állást a megyét sértő gazdasági ügyekben. Rákóczi ebben a lépésben Okolicsányi Pál és Okolicsányi Kristóf izgatását látja. A gyűlésen kifogásolja, hogy a turóciak körleveleikben a fejedelmet rosszabbnak tartják, mint a Habsburg császárt, és állítja, hogy a hozott intézkedések, így a közadók, a közösen elfogadott háború következményei s Turóc megyét a harcok kevésbé érintették. A hosszú vitában tiltakozik az őt ért vádak ellen, hangsúlyozva, hogy soha nem a „privatumot” kereste, és hogy elhárította, visszavonul az erdélyi fejedelemségbe. Bercsényi, majd Károlyi halálosan megsebzik Rakovszky Menyhértet, az egyik turóci követet, Okolicsányi Kristófot ugyancsak, de őt per után kivégzik. Okolicsányi Pált börtönre ítélik, de 1709 februárjában kiszabadul és Bécsbe megy. A vármegye pecsétjét és zászlaját megsemmisítik, de nemsokára visszaadják. E jelenet után kerül sor a rézpénz engedélyezésére, az adósságok kifizetésére, a közadók megszavazására és az abrenunciáció kimondására.³⁵ A történetből az derül ki, hogy a nemesek mint kiigyezeit akaró békepárt és nem mint nemzeti közösség léptek fel, s mint *nemesek* tiltakoztak a gazdasági és adózási terhek miatt.

32 Krmann Dániel superintendens 1708–1709-i oroszországi útjának leírása. Közlik: Mencsik Ferdinánd–Uluch János. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. II. Bp. 1894. (Monumenta Hungariae Historica II. 33.) 423–594. és Küldetéseim története. Itinerarium (1708–1709). Krmann Dániel munkája. Utószó: Fabiny Tibor. Jegyz. Fabiny Tibor–Kiss Gy. Csaba. Bp. 1984.

33 *Szimonidesz Lajos*: Kermann Dániel ev. püspök főbenjáró pere iratai a Magyar Országos Levéltárban. Rózsahegy, 1940.

34 AR II. 131.

35 *Márki S.*: II. Rákóczi Ferenc i. m. II. 1707–1708. Bp. 1909. (Magyar történelmi életrajzok) 5. és köv. és *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1976. 279. és köv.

A szlovák katonák megőrizték a Rákóczi-szabadságharc emlékét a kuruc dalokban. Jellemző ez a szlovák–magyar dal:

Nem tudok én semmit tótul,
Mert én magyar vagyok.
Ha azt tudni akarjátok
Liptó várban lakom.

Hej, mikor én kuruc voltam
Rákóczi vojnában
Cifra plach-zásztavában
Jártom oravában.

Egy Surány vidékén született 1704-es strófa:

Magyarok és tótok,
Ne féljünk testvérek,
Fő vitézek vagyunk,
Lássa most a német.

Egy másik a fejedelmet említi:

Hármas halom megett,
Rákóczi nyargaltat.
Várj meg, uram, Rákóczi úr,
Hármas halom megett,
Én is veled megyek.

A *Szlovák szegénylegény* így búcsúzik a kuruc vezetőktől:

Lengyel földön ott maradtak,
Haza többé nem tartottak.³⁶

A szlovák irodalomban is sor került Thaly Kálmán nyomán kuruc versek hamisítására Matunák Mihály tollából, amelyet Csanda már említett kötete mutatott ki.

A románok

A románok (akiket a magyarok *oláhoknak* neveztek, pejoratív mellékíz nélkül), ugyanúgy mint a szlovákok, kezdetben a nemesek ellen fordultak. Teleki Mihály naplójában írja, hogy az „oláhság” 1703 végén elégette jószágait.³⁷ Erről kesereg

36 Idézi: Csanda S.: i. m. 43., 71., 41.

37 Ifjabb Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója. (Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból.) Szerk. Dr. Temesi Alfréd. Bp. 1960. 25.

Cserei Mihály is: „Ezek [ti. a kurucok] prédálása mindenütt Erdélyben a kővári oláhokkal; csak hajtják a számtalan ménest, ökröt, juhot Erdélyben és elpusztítják az egész országot.”³⁸ A *História* szerzője határozottan kurucellenes s már ekkor figyelmeztet: „Tanulj, édes hazám, Erdély, mint barátkozol, mint szövetkezel a magyarországiakkal.”³⁹ Rákóczi azonban szabadságharcot és nem *nemesi* felkelést akart.

Már kezdetben Rákóczi és Bercsényi lengyelek mellett románok oldalán jött be az országba. Ahogy a kurucok megjelennek, Háztogán Márkuly (ez volt *magyar* neve) 300 katonával áll melléjük.⁴⁰ Az Avasban román parasztok csatlakoznak a csapatokhoz.⁴¹ Pekri Lőrinc román katonákkal jön.⁴² A szegénység is igyekszik támogatni. Csongrádi Pál írja 1703. december 13-án: „Az egész oláság dézsmát nem akar adni, hanem a helyet egy-egy vágómarhát akar adni minden falu; sok éhség van a szegénységen.”⁴³ Máramarosban a görögkeleti Szuhay Mihály vezetésével román nemesek, a Finták, Tatárok, Papok, Drágosok, Sztánok csatlakoznak.⁴⁴

Híressé vált 1703 augusztusában a román szegénylegény, Pintye Gligor, aki be akarta venni Nagybányát, ahonnan a császáriak el akarták szállítani Szatmárra a pénzverő eszközöket. 22-én egy Déessy István nevű tanácsos lelötte. Ügyében a per még 1706-ban is folyt.⁴⁵ Karácsony Tódor Surányfaluból „hajdanában hegyi tolvaj” volt, de Rákóczi „hadaiban katonáskodván, már ottani vitéz cselekedeteivel magát nevezetessé tette”, majd 1717-ben részt vett a tatárok visszaverésében.⁴⁶ Draguly Farkas román–rác ezrede legyőzte 1707 júliusában a jeneieket és a világosváriakat.⁴⁷ Szurdicsán István majdnem bevette 1703 őszén Gyulafehérvárt, később valamilyen bünt követett el s a fejedelem mentette meg a haláltól.

Maros- és Udvarhelyszéken Neagra Vaszil, Háromszéken és a Barcaságban Kimpjián Bukur, Aranyosszéken Balika parasztjai lettek kurucokká. A labancok Erdélyben mindenütt igyekeztek védekezni, s kezdetben a guberniumhoz fordultak segítségért, de nem sok eredménnyel.⁴⁸

38 Rákóczi-tükör. I. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Szerk. Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1973. (Magyar századok) 377.

39 I. m. 378.

40 AR I. 195.

41 *Marosán Viktor*: Az avasi oláhok a Rákóczy-forradalomban. Magyar–román Szemle 1896. 2. sz. 35., 3. sz. 49–50.

42 *Márki S.*: II. Rákóczi Ferenc i. m. I. 487.

43 AR I. 262.

44 *Márki S.*: Rákóczi Ferenc i. m. I. 487.

45 Ifjabb Teleki Mihály i. m. 23. és AR I. 23., II. 35.

46 *Marosán V.*: i. m. 3. sz. 49–50.

47 AR II. 404.

48 AR I. 518., II. 67., 290., 2^e 446., 492., 503., III. 591., 594., 605., VI. 4., 410., 416., 418., 421., 427., 428., 429., 432., 459., 494., 702., 704., 708., 713., VII. 22., IX. 174.; *Márki S.*: II. Rákóczi Ferenc i. m. I. 487.

Mi állt a széles körű megmozdulás háttérében? Nem kis mértékben a görögkeletiek ellenállása. I. Lipót idején a katolikus egyház meg akarta nyerni az erdélyi románokat az „uniónak”, tehát a Rómával való „egyesülésnek”, ami egyet jelentett a pápa elismerésével és némely teológiai tétel elfogadásával, de megengedte a papok házasságát, kedvezményeket nyújtott és püspököt nevezett ki. A románság döntő része ennek az „egyesülésnek” ellenállott.

Dolnai György 1703. november 14-én elfogott egy román papot és Rákóczihoz küldte, mert az arra vállalkozott, hogy a görögkeletli románokat átállítsa a kurucokhoz. Lehet, hogy az ajánlat nem volt elfogadható, mert Dolnai szerint a pap ellentmondó dolgokat adott elő, így azt, hogy felesége és gyermeke néma és ezért nem megy haza, de a románok többségének ellenállása valóságos volt.⁴⁹ A katolikus vallásból görögkeletivé vált nemest, Nagyszegi Gábort, a császári katonaság 1701-ben elfogatta, mert tiltakozott az unió ellen.⁵⁰ Mikor kiszabadult, Rákóczi brigadéros, főstrázsamestere és Érsekújvár parancsnoka lett.⁵¹

A vallási tiltakozás odavezetett, hogy 1707-ben Atanasius halála után Cirka (Țirca) Jánost választották meg e nem-egyesültek püspökének, aki kapcsolatot tartott a reformátusokkal és aki társaival együtt támogatta a szabadságharcot.⁵² Ebben az időben a román fejedelemségekből és Moszkvából szertartási és misekönyveket juttattak el a görögkeletli templomokba. Rákóczi a Cantemir családdal és Brîncoveanu fejedelemmel tárgyalt a vallási ügyekről. Ő maga hálás volt a fejedelemségeknek, mert azok befogadták az erdélyi bujdosókat.⁵³ Erdély császári visszafoglalása után az unió ügye egy ideig háttérbe szorult.⁵⁴

Az erdélyi kuruc román katonák, éppúgy, mint a rutének vagy a szlovákok, megőrizték a szabadságharc emlékét. Az egyik éneket így jegyezték fel (románul és magyarul):

Frunză, nucă sacă,
Nu-mi trebă boi, nici vacă;
Frunză verde, pune'n clop,
Nu te uita nici la foc.

Zöld levél, de száraz dió,
Nem kell nekem ökör, tinó;
Zöld levél a kalapodra,
Még a tűznek se nézz oda.

Ennél konkrétabb:

Măi Rákóczi, Bercsényi,
Unde-i merge, acolo om fi.

Hej, Rákóczi, Bercsényi,
Ahova mentek, ott leszünk.⁵⁵

49 AR I. 178.

50 AR II. 177., 355., 468. és Bethlen Miklós önéletírása. II. Előszó: Tolnai Gábor. Sajtó alá rend., jegyz. V. Windisch Éva. Bp. 1955. (Magyar századok) 52–59.

51 AR II. 541., 651., III. 126., 178., 212., 233., 236.

52 Bethlen Miklós i. m. II. 39.

53 P. Cernavodeanu: i. m.

54 Bod Péter az erdélyi románokról írott tanulmányában azt állítja, hogy a szabadságharc után az uniós ellenállás lecsökkent: Valachos unionem ardor paulum resadet. Brevis Valachorum Transilvaniam incolentium Historia, 1766. Kézirat az Erdélyi Múzeum Egylet levéltárában, 259.

55 Marosán V.: i. m. 2. sz. 34.

A betyárballadák őrizték meg Pintye Gligor emlékét,⁵⁶ s megemlítendő, hogy az erdélyi hajdú tánc a román *bătuta* ütemét őrzi.

A szászok és a szepesi németek

Erdélyben a Rabutin vezette császári csapatok Szebenbe és Brassóba húzódtak vissza, s oda zárták be a magyar urakat, így a *Noé galambja* miatt letartóztatott Bethlen Miklóst is. 1705-ben a zsigóci csatában győző Herbeville megerősítette a császári hadakat. 1706-ban Rabutin kivonult, de megtartották az erősségeket. 1708-ban visszajött és ezzel vége szakadt a kurucok erdélyi hatalmának.

Rákóczi büszkén említi, hogy 1704. július 8-án a gyulafehérvári országgyűlésre négy szász szék is elküldte követeit, kivéve Szebent, Brassót és Szászsebest.⁵⁷ Megjegyzi, hogy Szebenben Rabutin letartóztatta Hans Sachs de Harteneck szász comest, akiről a fejedelem azt hiszi, hogy börtönben van, valójában már 1703. december 5-én kivégezték.

Beszterce 1703 őszén adja meg magát, Medgyes 1705 júniusában, és a következő évben itt kuruc országgyűlést tartanak. 1707-ben a fejedelmet Marosvásárhelyt beiktatják s ezen részt vesz a lutheránus esperes is. Arelt Jánost besztercei szenátornak jelölik és az articulusok között szerepel, hogy a „contraversiát” Máramaros és Beszterce között gróf Bethlen János, Suki Mihály, Kereszturi Miklós és a „szász Nation” részéről Apádi György rendezzék.⁵⁸ 1707-ben az ónodi országgyűlés ellen Rabutin parancsára labanc országgyűlést tartanak Segesvárt, ahol elítélik az abrenunciációt. Ebből az következik, hogy a szászok, ahol erre lehetőségük volt, támogatták a szabadságharcot, részt vesznek az országgyűléseken és fizetik az adót, és segítik a hadiszállítást.

A szepesi németek lutheránusok, s mint ilyenek, a szabadságharc mellé állnak. Czelder Orbán, Winkler Vilmos, Sréter János hajdúi vitézül harcoltak.

Szécsényben templomaikat és iskoláikat visszakapják, a gimnáziumokban is megindul az oktatás. Eperjesen Rezik János a társadalom összetartozásáról, Rozsnyón Missovitz Mihály diákjaival Rákóczit ünneplő drámákat ad elő.⁵⁹ A városok fenntartották a kereskedelmet Lengyelországgal, és ahol erre lehetőségük volt, támogatták a hadsereg fenntartását és ellátását.

56 *Domokos Sámuel*: Pintea Gligor alakja a mondákban és a betyárballadákban. *Filológiai Közlöny* 1959. 418–428.

57 II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai i. m. 340.

58 *Márki S.*: II. Rákóczi Ferenc i. m. I. 600.

59 A templomok és a kollégiumok visszaadásáról: Ráday Pál iratai 1703–1706. Sajtó alá rend. Benda Kálmán–Esze Tamás–Maksay Ferenc–Pap László. Bp. 1955. (Ráday Pál iratai I.) 376., 381–382.

Szerbek és horvátok

A szerbek (a magyarok *rácoknak* nevezték őket) a töröktől felszabadult Magyarország déli részén telepedtek meg Černović Arzén pátriárka vezetésével. A császár létrehozta a tiszai és marosi határőrvidéket és jelentős kiváltságokat biztosított számukra.⁶⁰

Rákóczi már az összeesküvés idején számított rájuk, remélve, hogy össze tud fogni velük Bécs ellen. Amint a felkelés megindult, a rácok júliusban Diószegnél megtámadták a kurucokat, augusztusban viszont ők vágják le a váradoszói rácokat. Maga a fejedelem augusztus 7-én fordul hozzájuk, ígérve, hogy megtartja kiváltságaikat, de ha ezt nem teszik, tehát nem állnak mellé, „minden könyörületeség nélkül öljük, vágatjuk, sőt gyermekét is karóba hányatjuk”.⁶¹ Ennek ellenére Kiba parancsnoksága alatt a rácok támadnak, még ha parancsnokukat a kurucok meg is ölik. Ezután a rácok Kecskemétet lepik meg, és rémületet keltenek. Októberben a fejedelem ismét kéri csatlakozásukat, de eredménytelenül. Egy ideig úgy tűnik, hogy a Dunántúlon működő Károlyi meg tud velük egyezni, a válasz újabb támadás: Pécsét és Veszprémet dúlják fel. Rákóczi ismét kísérletet tesz a pátriárkánál 1704. április 30-án, de eredmény nélkül.⁶² Ezután határozza el a rác hadjáratot, amelynek során telepeket és várakat foglal el. A rácok továbbra is a császár mellett foglalnak állást s 1707 áprilisában ismét megtámadják Kecskemétet, ahol 148 halott, sok „elhajtott” ember és nagy anyagi kár keletkezik.

Amikor a cár David Corbea segítségével felveszi Rákóczival a kapcsolatot, a fejedelem azt kéri, hogy I. Péter járjon közbe a rácoknál a kiegyezés érdekében. Vállalja egy 1707 októberében kelt kiáltványban, hogy a magyar királyok (és nem I. Lipót) által adott kiváltságok alapján engedélyezi a Dráva–Száva közén az önálló hadsereget, despotát állít föléjük, és jelentős engedményeket nyújt. Összeállítják a delegációt, de az a következő évben sem megy el a rácokhoz. Akkor a Cantacuzino család kapcsolódik be az egyeztetésekbe. A kurucok elfogadják vezetőjüket, Tököli-Popovičot, aki kész a kurucok mellé állni. Az orosz követtel, Jemljan Ukraincevvvel a tárgyalások megindulnak, de nem vezetnek eredményre.

A horvátok esetében a fejedelem különleges eljárást kezdeményez. Amikor Károlyi Sándor sikereket ér el a Dunántúlon, 1704. január 14-én Rákóczi latin nyelvű felszólítást intéz hozzájuk, elmondva, hogy a magyarok felkeltek Bécs ellen, hogy emlékezzenek vissza a Zrínyiekre (akiknek leszármazottja), Frangepánokra és Draskovichra, saját sérelmeikre, és felszólítja őket, hogy álljanak melléje.⁶³ Felszólításának nem lesz haszna, Pálffy János horvát bán a helyiekből 15 000 főnyi sereget toboroz, s Károlyi csapatai meghátrálnak.

60 *Hornyik J.*: i. m. 530. és köv.

61 *Hornyik J.*: i. m. 632.

62 *Benda K.*: i. m. 141. és köv.

63 Ráday Pál iratai i. m. I. 111–114.

Újabb fejleményre kerül sor azzal, hogy Észak-Itáliában Vendôme herceg francia seregei előrenyomulnak, s a semleges Velence ingadozik.⁶⁴ Voinovich (vagy Vainovich) József báró, aki dalmát származású császári százados, Lengyelországon keresztül 1704 novemberében jelentkezik a fejedelemlél, onnan Velencébe megy, hogy tájékozódjék. Mikor visszajön, ezredesnek nevezik ki, s 1705 novemberében Rákóczi elküldi Velencébe, majd Horvátországba.⁶⁵ Magával visz egy 1705. november 24-én kelt latin nyelvű felhívást, kérve, hogy a horvátok csatlakozzanak Voinovichhoz, különben fellép ellenük.⁶⁶ A követ levelet visz a velencei francia követhoz és a dózséhoz is, s innen átmegegy török területre, Banjalukába, ahol igyekeznek csapatokat toborozni bosnyák és más nemzetiségekből. A németek megpróbálják a helyi pasáknál működését megakadályozni. Mint Pápai Gáspártól tudjuk, anyagi nehézségei is vannak.⁶⁷ A fejedelem 1706. április 20-án latin levelében ismerteti vele a nagyszombati béketárgyalásokat, örül a franciák előrenyomulásának, és azt javasolja, hogy Voinovich csapataival Siklósnál találkozzék a kurucokkal.⁶⁸ Június 23-án elmondja, hogy a béketárgyalások megszakadtak és, hogy tatárok jönnek Voinovich segítségére.⁶⁹ 1707 januárjában tájékoztatja a hazai helyzetről és azt tanácsolja, hogy nyomuljon Sziget felé.⁷⁰ Pápai Gáspár március 22-én a fejedelmet arról értesíti, hogy Voinovich emberei szétszóródtak, egyeseket letartóztattak, ő maga Nándorfehérvárra, de később Velencébe ment.⁷¹ Rákóczi augusztus 4-én közli vele, fizesse ki adósságait és jöjjön haza.⁷²

A francia hadak 1707 márciusában feladták Észak-Itáliát, Voinovich hazajött, s 1709-ben a fejedelem őt II. Ágosthoz küldi Lengyelországba. Hogy mi lett vele, nem tudjuk. Rákóczi Tournon grófot küldte Velencébe, de eredménytelenül.

A fejedelem később Törökországban újította fel az adriai partraszállás tervét francia csapatokkal és a török hozzájárulásával, de ez sem valósult meg.⁷³

*

Ha áttekintjük a nemzetiségek szerepét a Rákóczi-szabadságharcban, azt állapíthatjuk meg, hogy a rutének, a szlovákok, a románok, a felvidéki német városok és a szászok egy része csatlakozott a magyar felkeléshez. Az egyértelmű viszont, hogy a románoknál, a szlovákoknál, a németeknél s szászoknál szerepet játszott a vallás, a kurucok támogatták a protestánsokat és a görögkeletieket. A szerbek

64 Márki S.: Rákóczi adriai tervei i. m. Ismerteti nemcsak a fejedelem, de Bécs terveit is.

65 Életrajza: Ráday Pál iratai i. m. I. 472.

66 Ráday Pál iratai i. m. I. 472–473.

67 AR. I. 728–730.

68 I. m. 564–567.

69 I. m. 748–749.

70 I. m. II. 74.

71 I. m. 89–90.

72 I. m. 291.

73 Köpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi. Bp. 1991. 447. és köv.

és a horvátok – Rákóczi minden próbálkozása ellenére – kitartottak Bécs mellett, a külföldi, román és cári hozzájárulás ellenére is.

Ez volt az utolsó olyan nemzetiségi mozgalom, amelyben az érintettek – akiknek papsága és tanítósa is „Hungarusnak”, tehát magyarországinak tartotta magát – együttműködtek a magyarokkal. Amint a 18. század végétől a nemzeti eszme megjelent, a nemzetiségek előbb a Habsburg-föderációt, majd később különálló nemzeti országok kialakítását kívánták.

BÉLA KÖPECZI

NATIONALITIES IN THE WAR OF INDEPENDENCE OF FRANCIS RÁKÓCZI II.

The earlier literature on the war of independence of Francis Rákóczi II. treated the problem of nationalities only in a short form. However, the Germans, Croats, Slovaks, Serbs, Romanians and Ruthenians played an important role in the war of independence of Rákóczi. The first nationality to join the prince Rákóczi were the Ruthenians, the “sgens fidelissima”. The Slovak peasants and miners played an important role in the war of independence of Rákóczi too. One part of them was Catholic, the other part Lutheran, while the Serbs were all Orthodox. The author pays special attention to the different groups of Germans living on the territory of Hungary, from the Transylvanian Saxons to the burghers of the Hungarian towns. The Croats and especially the Serbians remained faithful to the imperial court, Rákóczi made many attempts to win them for his war, but to no avail. Many folks songs of peasants kept the memory of the war of independence of Francis Rákóczi II.

H. NÉMETH ISTVÁN

Végváarak, városok, hadseregszállítók

A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer
1526–1593

A szabad királyi városok politikai helyzetét a kora újkor századaiban a korábbinál nagyobb mértékben meghatározta, hogy milyen mértékben tudtak szerepet vállalni az egyre nagyobb önállósághoz jutó, tartományaikat az abszolutizmus ismérvei szerint kormányzó uralkodók hadjáratainak finanszírozásában. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen más, hatásosabb „érv” nem állt a városok rendelkezésére, amellyel érdekeiket megfelelően alátámaszthatták volna, mint az általuk befizetett adó, azok a kölcsönök, amelyekkel a gyakori pénzzavarral küszködő uralkodókat segítették ki, illetve azok a pénzüsszegek, amelyeket királyuk a rendelkezésére bocsátott katonaság zsoldjaként fizetett ki. A Német Birodalom szabad városainak jelentős része ily módon nyerte el kiváltságos helyzetét. A 15. században főként vászonipara révén egyre gazdagodó Köln városa például annak ellenére, hogy a század folyamán már ténylegesen a szabad városok státusának ismertetőjeleivel rendelkezett, hivatalosan csak az 1474–1475. évi neussi háborúban hozott tetemes áldozatvállalása honorálásaként kapott helyet a szabad városok sorában.¹

1 *Gisela Möncke*: Zur Problematik des Terminus „Freie Stadt” im 14. und 15. Jahrhundert. In: *Bischofs- und Cathedralstädte des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Hrsg. Franz Petri. Köln–Wien, 1976. (Städteforschung A/1.) 84–94., 90. Újabban: *Peter Moraw*: Zur Verfassungsposition der Freien Städte zwischen König und Reich, besonders im 15. Jahrhundert. In: *Res publica. Bürgerschaft in Stadt und Staat. Tagung der Vereinigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar*. Berlin, 1988. („Der Staat” Beiheft 8.) 11–39. Köln városa két *Romzugot* fizetett azért, hogy IV. Károly megadja a szabad városi rangot. *Hans Fischer*: Die Teilnahme der Reichsstädte an der Reichsheerfahrt vom Interregnum bis zum Ausgang Kaiser Karls IV. Diss. phil. Leipzig, 1883. Idézi: *Brigitte Maria Wübbecke*: Das Militärwesen der Stadt Köln im 15. Jahrhundert. Stuttgart, 1991. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beihefte 91.) 242.; *Henning Eichberg*: Ordnen, Messen, Disziplinieren. Moderner Herrschaftsstaat und Fortifikation. In: *Staatsverfassung und Heeresverfassung in der europäischen Geschichte der frühen Neuzeit*. Hrsg. Johannes Kunisch. Berlin, 1986. (Historische Forschungen 28.) 347–375.; *Gerhard Fouquet*: Die Finanzierung von Krieg und Verteidigung in oberdeutschen Städten des späten Mittelalters (1400–1500). In: *Stadt und Krieg*. Hrsg. Bernhard Kirchgässner–Günter Schmolz. Sigmaringen, 1989. (Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung 15.) 41–82.; *Harry Gerber*: Die Kriegsrechnungen des Schmalkaldischen Bundes über den Krieg im Oberland des Jahres 1546. *Archiv für Reformationsgeschichte* 1935. 41–93., 218–247., 1936. 226–255., 1937. 87–122., 272–288.; *Johannes Müller*: Die Finanzpolitik des Nürnberger Rates in

Magyarországon sem volt ez másként. A Magyar Királyság szabad királyi városai az uralkodók hadjáratai során nyugati társaikhoz hasonlóan a hadakozás pénzügyi hátterét nyújtották. Ez ugyan jócskán kimerítette a városok kasszáját, mégis – és ezt a hazai városfejlődés megítélésében igen fontos jelnek vélem – a városok a 15 éves háború időszakáig még „csődmentesen” tudták vállalni ezt az igen súlyos terhet.² Magyarországon ritka volt az olyan „alkalom”, amikor egy várost nagyobb haderő vett körül és ostromolt meg, mint ahogy ez Kassa esetében a huszita háborúk, illetve 1491-ben II. (Jagelló) Ulászló trónöröklése kapcsán történt.³ A városok azonban sokkal gyakrabban (és nagyobb haszonnal) vettek részt közvetve a háborúskodásban. A háború ugyanis már a 15. század során olyan lehetőségeket is nyújtott, amelyek egy-egy kereskedő polgár tőkéjét alaposan gyarapították. A hadiszállítások során a vállalkozók amellett, hogy busás haszonra tettek szert, olyan kapcsolatokhoz is jutottak, amelyeket más módon egy egyszerű városi polgár csak nehezen tudott volna kiépíteni.⁴ Ám ebben a viszonylag új „üzletágban” főként az eleve nagyobb tőkével rendelkező itáliai és német kereskedőházak magyarországi megbízottai vettek részt. Ezért ekkor a hazai kereskedőréteg így nem tudott jelentősebb bevételhez jutni, és a vállalkozás eme formájával nagyobb mértékben megnövelni tőkéjét.⁵

A mohácsi ütközetet követő évtizedekben azonban Felső-Magyarország, azaz a tiszántúli 13 megye maga is háborús tereppé változott. Nem véletlenül, hiszen a Szapolyai János mellett döntő nemesek választottjuk legfontosabb birtokainak közelében fekvő területek legnagyobb földbirtokosai voltak. Emiatt a városok szokásos (adó)terhei mellett számolniuk kellett az ellenség ellenük vezetett ostromával is. Mindez a veszély azonban eltörpült azzal a megterheléssel szemben, hogy a közelükben állomásozó seregek ellátását is részben nekik kel-

der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1909. 1–63.; *Hermann Kellenbenz*: Die Finanzen der Stadt Augsburg 1547. In: Civitatum Communitas. Studien zum europäischen Städtewesen. Festschrift Heinz Stoob zum 65. Geburtstag. Hrsg. Helmut Jäger–Franz Petri–Heinz Quirin. Köln–Wien, 1984. (Städteforschung A/21.) 517–542.; *Jürgen Kraus*: Das Militärwesen des Reichsstadt Augsburg 1548–1806. Vergleichende Untersuchungen über städtische Militäreinrichtungen in Deutschland vom 16.–18. Jahrhundert. Abhandlungen zur Geschichte der Stadt Augsburg 1980. 74–106.; *Walter Freyhagen*: Die Wehrmachtsverhältnisse der Stadt Rostock im Mittelalter. Mecklenburgisches Jahrbuch 1931. 1–102.; *Eberhard Naujoks*: Stadtverteidigung und Wehrverfassung Esslingens im 16. Jahrhundert. Esslinger Studien 1959. 16–30.; *Philippe Contamine*: Les fortifications urbaines en France à la fin du Moyen Age: aspects financiers et économiques. Revue Historique 1978. 527. sz. 23–47.

2 *Kubinyi András*: Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: Házi Jenő Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére. Szerk. G. Szende Katalin. Sopron, 1993. 155–168.

3 *Wick Béla*: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941. 49.

4 Vö. a nagypolitikába beavatkozó nagymarosi, majd nagyszombati polgár, Trombitás János kalandos életútjával. *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1990. (Humanizmus és reformáció 23.) 219–387.

5 *Kubinyi András*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Budapest Régiségei 1959. 99–119.

lett állniuk. Ez nemcsak a városi pénztárak egyre gyorsuló ütemű kiürülését, hanem a birtokaikra zúduló zsoldos seregek pusztítását is jelentette. A háborúskodás következtében a térség külkereskedelmi forgalma visszaesett. A polgárok a számukra oly fontos hegyaljai szőlőket sem tudták biztonságosan megművelni: 1528-ban Athinai Deák Simon foglalta el a hegyaljai szőlőket – Conrad Sperfogel, lőcsei krónikást idézve – „olyan célból, hogy a szabad királyi városoktól elvegye a bortermés egész jövedelmét, amit aztán meg is cselekedett”. Nem sokkal Hans Katzianer főkapitány kivonulását követően János király hívei a következő évi szőlőtermés leszüretelését is megakadályozták: 1532-ben a lőcseiek hegyaljai birtokaikról a János-pártiak támadásai miatt mindössze 2 hordó bort tudtak elszállítani. Mindemellett főként Lőcse még a Szapolyai-párti főurak ekkoriban mind gyakoribb garázdálkodásait is kénytelen volt elszenvedni, illetve emiatt egyre nagyobb saját haderőt tartani. A szövetség ugyan igyekezett ez ellen saját eszközeivel fellépni, és többször is követeket küldött Bécsbe, az általuk egyedül legitimnek tartott I. Ferdinándhoz, „ám semmi segítségre sem tudtak szert tenni”.⁶

A felső-magyarországi védelmi rendszerben a városok időszakonként eltérően, különböző feladatokat láttak el. Annak ellenére, hogy csak a 16. század közepén dőlt el, hogy melyik város és milyen módon vesz részt a régió védelmében, nem mindannyian váltak a rendszer szerves részévé. Lőcse 17. századi krónikása, Caspar Hain a kortárs Conrad Sperfogel feljegyzéseire⁷ támaszkodva közli, hogy a lőcseiek mennyi katonát voltak kénytelenek befogadni, és azok milyen károkat okoztak a városban. 1528 márciusának végén Katzianer 4000 fős seregéből öt hétre 350 Landsknecht Lőcsén szállt meg, akik májusi távozásukig közel 1040 forint kárt okoztak a városnak. Ennek nagy része a ki nem fizetett kölcsönökből halmozódott fel.⁸ A következő évben Katzianer seregének távozásával hasonló károk érték Lőcsét, és a többi várost is, akik ezért Werner György eperjesi jegyzőt küldték követségbe az uralkodóhoz: „ezzel mégsem értek el semmi egyebet, mint azt, hogy a nevezett Wernernek követségével is haszontalan költségbe verték magukat”.⁹ A magyar védelmi rendszerbe Lőcse azonban sosem épült be, mivel messze esett a török és az erdélyi fejedelmek hadjáratai-

6 *Hain Gáspár*: Szepességi vagy lőcsei krónika (Zipserische oder Leutschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung). Kiadta: Bal Jeromos–Demkó Kálmán. Lőcse, 1905. 38., 44., 59. Lőcse esetében Hieronim Łasky és a késmárkiak (nem titkoltan saját kereskedelmi privilégiumaik miatt) indított magánháborúskodása a legismertebb. *Domanovszky Sándor*: A szepesi városok árumegállító-joga. (Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért 1358–1570). Bp. 1922., kül. 65–82., ill. *Hain G.*: i. m. 34–77. passim. Pethő János felső-magyarországi főkapitány 1558-ban a szüret idejére katonákat rendelt ki Hegyalja védelmére. Štátny Oblastný Archív v Levoči, Archív Mesta Levoče (= AML) I/30.

7 *Conrad Sperfogel* krónikájából részleteket közölt: *Wagner Károly*: *Analecta Scepusii sacri et profani*. Bécs, 1773–1774. és Pozsony–Kassa, 1778. 129–188.

8 *Hain G.*: i. m. 36.

9 I. m. 43. „Nihil tamen perfecerunt, praeterquam quod et in hanc dicti Weneri expeditionem inanes sumtus fecerunt.”

nak útvonalától. Csupán az 1550-es években és az 1570-es évek közepén a Lengyelország felől várható támadások esetében szerepelt a császári hadvezérek terveiben, akkor is főként gazdasági (beszállásolás, élelmezés és hadianyag-ellátás stb.) és nem stratégiai szerepe miatt. Egyébként továbbra is csak egy-egy hadjárat alkalmával ide rendelt mezei csapat állomásozott Lőcsén.¹⁰ A szepesi város viszont ideális összekötő kapocsként szolgált egyrészt a lengyel királlyal történő diplomáciai kapcsolatok fenntartására, másrészt pedig az 1536 és 1552 között ellenséges kézen lévő Kassa kikémlelésére. Ezt a városok által alkotott városszövetségből adódó meglévő, illetve a Kassán maradt régi polgársággal tartott összeköttetések is elősegítették.¹¹

Eperjes, Lőcséhez hasonlóan szintén nem vált a 16. század közepén kialakult védelmi rendszer meghatározó részévé, noha egy időben a térségben állomásozó mezei hadak központjának szerepét töltötte be. Szapolyai kapitányai, Kállay János, Horváth Ferenc és Vinnyay László 1536. december 4-én csellet elfoglalták Kassát. Ezt követően a város kapitányává Czecey Lénárdot nevezték ki.¹² A Czecey által megszállva tartott várossal szemben a Ferdinánd-pártiaknak szükségük volt tehát egy Kassához hasonló adottságokkal rendelkező helyre, ahol ideiglenesen egy megfelelő katonai igazgatási központot alakíthattak ki. E célra Eperjest szemelték ki, ahol már a 15. századtól kezdve öntöttek ágyút és más hadiszereket a király és a város számára.¹³ Kassa mellett Eperjes volt a térség egyik legdinamikusabban fejlődő városa, amely így megfelelő gazdasági háttérrel rendelkezett a katonaság ellátásához. Ferdinánd Kassa elfoglalása után tehát Eperjesre helyezte katonái nagyobb részét, és Serédy Gáspár, a felső-részek kapitánya is ide tette át székhelyét. A főkapitányi haderő gyalogosait a város lakosaihoz szállásolták be, míg a lovasokat a város birtokaira, illetve a közeli falvakba telepítették. Ahogy azt Lőcse esetében láthattuk, a katonák a város környéki kertekben és szőlőkben garázdálkodtak, vendéglátóikat gyakorta zaklatták. A fizetetlen katonák ugyanis így próbáltak élelmet szerezni, sőt az eperjesiek beadványának tanúsága szerint a hadsereg jelenléte a kereskedést is akadályozta.¹⁴ A felmerülő problémákat a felső-magyarországi városszövetség is megpróbálta orvosolni. Eperjesi gyűlésükön szerkesztett panaszlevelükben arra

10 Österreichisches Staatsarchiv, Wien (= ÖStA). Finanz- und Hofkammerarchiv (= HKA), Hoffinanz Ungarn (= HFU). RN 6 1557. dec. fol. 3., ill. febr. fol. 28–29.; Magyar Országos Levéltár (= MOL) Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Levéltára, Minutae. Másolatok könyvek. Kötelezvények, szerződések (= E 244 Min. c/4.) 1. köt. fol. 344.

11 A jászói prépost és Lőcse állandóan értesítették egymást az ellenség kezére került városban történetekről. 1540. dec. 3. MOL Magyar Kamara Archivuma, Városi és kamarai iratok (= E 554 Vár. és kam. ir.) Jankovics-gyűjtemény (= Jank. gyűjt.) N° 58.

12 *Takáts Sándor*: Czecey Lénárd kapitány. In: *Uő*: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 25–28.

13 *Iványi Béla*: Eperjes középkori ágyúöntőháza és puskapormalma. *Hadtörténelmi Közlemények* (= HK) 1913. 264–278.

14 ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA). Ungarische Akten (Hungarica) (= UA). Allgemeine Akten (= AA) 1538. Fasc. 36. jún. 22. fol. 94–95.

kérték az uralkodót, hogy a Landsknechteket ne a város házaiba szállásolja el.¹⁵ A kérésnek ekkor volt hatása: hamarosan arról értesülünk, hogy az Eperjesen lévő katonák nagyobb hányadát áthelyezték, valamint a többi városnak is ígéretet tettek, hogy a katonák egy részét ki fogják vonni a városokból.¹⁶

Vajon miért vonta ki az uralkodó a városból katonáinak nagy részét, ha mindenképpen szükség volt egy olyan központra, amely pótolni tudta Kassát? Ferdinánd intézkedései arra mutatnak, hogy a közeli Sáros részben be tudta tölteni azokat a feladatokat, amelyek Kassa elestével a felső részek kapitányaira hárultak. Az uralkodó ezért engedett a városok kérésének – amit egyébként a jóval fontosabb stratégiai helyzetben lévő településeknél (mint például Győr, vagy később Kassa) már nem tett meg. Már Tommaso Lascano királyi főhadparancsnok 1539. évi támadásánál kiderült, hogy a Kassát megtámadó haderő nagyobb részét a sárosi vár főleg Eperjesről áthelyezett katonái alkották.¹⁷ Bár Ferdinánd a balszerencsésen végződött kassai kaland után megpróbálkozott az eperjesi őrség létszámának megnövelésével, mégis elsősorban a sárosi vár megerősítésével törődött.¹⁸ Eperjes azonnal tiltakozott a helyőrség létszámának megnövelése ellen, és úgy tűnik, hogy az uralkodó nem valósította meg ezt a tervet.¹⁹ Ezen tényezők arra mutatnak, hogy a két megerősített hely, Eperjes és Sáros együtt töltötte be Kassa katonai szerepét. Mivel elég közel feküdtek egymáshoz, Eperjes a hadseregellátásban próbálta pótolni a kiesett Kassát, míg Sáros vára jobb erődítései miatt volt fontos a Szapolyai János katonasága ellen felállított védelmi rendszerben. Sáros esetében nem kellett számolni azokkal a kellemtelenségekkel sem, amelyek egy városban állomásozó hadsereggel minduntalan megtörténtek. Emellett a főkapitányok mindazon előnyöket élvezhették, amelyekkel egy város a katonaság ellátása során szolgálni tudott. Ezt segítette elő az is, hogy a szintén fogságba esett Leonard Österreicher sárosi kapitány helyett a vár élére Werner Györgyöt nevezték ki, aki korábban eperjesi jegyző,

15 Uo. 1538. jún. 22. fol. 96–99.

16 Uo. 1538. júl. 6. fol. 20–21., ill. 1538. júl. 15. fol. 79–80. Eperjes csak akkor került ehhez hasonló helyzetbe, amikor a 17. század során Kassa a politikailag mind aktívabb erdélyi fejedelmek kezére került. A végvárakban elhelyezkedő katonaság felmérésére szolgáló jegyzékek közül 1625-ben Eperjes szerepelt Kassa helyett 306 fős katonasággal, továbbá Forgách Miklós katonaságának ideiglenes állomáshelyéül szolgált a Sáros megyei város és annak környéke, ahol 1630-ban – Bethlen halálát követően – azonban ismételtén Kassa nevét olvashatjuk. *Pálffy Géza: A török elleni végvárrendszer létszám- és zsoldösszeírásai a 16–17. századból.* (Kézirat).

17 ÖStA HHSIA UA AA Fasc. 39. 1539. jún. 23. fol. 75–77.

18 Uo. 1539. jún. 25. fol. 81., jún. 29. fol. 95., 1539. jún. fol. 82–84. 1539. aug. 15-én a környék összes dézsmajövedelmét Sáros ellátására rendelte. (Uo. fol. 20.) Sáros erődítéseire és a vár történetére ld. *Kónya Péter: A sárosvármegyei várak és más erődítmények az utolsó Habsburg-ellenes felkelésekben.* In: *Végvár és környezet.* Szerk. Petercsák Tivadar–Pető Ernő. Eger, 1995. (Studia Agriensia 15.) 224–225.

19 ÖStA HHSIA UA AA Fasc. 39. 1539. aug. 26. fol. 40. A város azzal érvelt, hogy a beszállásolt katonák csak károkat okoznak a polgárságnak, de hathatósan nem tudják őket megvédeni. III. uo. 1539. jún. 25. fol. 81.

majd e megbízatást követően a felső-magyarországi jövedelmek kezelője volt.²⁰ A várat a 16. század harmincas éveinek végén gyors ütemben kezdték erősíteni, majd jelentősebb létszámú helyőrséget helyeztek el frissen megerősített falai között.²¹ A vár ellátására szánt jövedelmek nagysága is arra utal, hogy ekkor még a 16. század közepén kialakuló védelmi rendszer felső-magyarországi részének fontos tagja volt.²² Sáros azonban csak Kassa időleges pótlására szolgálhatott, és miután Kassa ismételten a Habsburgok kezére került, jelentősége fokozatosan csökkent.²³ Az 1550-es évek végén megszilárduló felső-magyarországi védelmi rendszerben Sáros már nem szerepelt végvárként. A Magyar Kamara uradalmi központként kívánta felhasználni, főként miután 1556-ban a Perényi család sztropkói birtokait is a várhoz csatolta.²⁴ A stratégiai jelentőségét veszített várat az uralkodó sürgető adósságai kifizetése miatt a század második felében zálogo-

20 *Elfriede Rensing*: Georg Werner (1490?–1556) Präsident der Zipser Kammer. Bécsi Történeti Intézet Évkönyve 1933. 31–58.

21 1538-ban az uralkodó Werner Györgynél és Lascanónál egyaránt sürgette Sáros erősítési munkálatainak gyorsítását, olyannyira, hogy Hieronim Łasky és Loboczky Mátyás panasszal fordultak I. Ferdinándhoz jobbágyaik túlzott megterhelése miatt. Az uralkodó ugyan megparancsolta, hogy a törvényben előírtnál jobban ne terheljék a megye jobbágyait, de egyben ismételten meghagyta kapitányainak az építkezések folytatását. A felső-magyarországi hadak irányításával megbízott királyi parancsnokok pedig e parancs szerint, az uralkodó valódi érdekeinek megfelelően tovább sürgették a vár építkezéseit. ÖStA HStA UA AA 1538. dec. 5. fol. 11., ill. MOL E 554 (Vár. és kam. ir.) Jank. gyűjt. N° 50.

22 1546-ban a Magyar Kamara a vár ellátására 3303 forint 65 dénárt utalt ki, míg Dobó István és Serédy Gáspár szükségleteire összesen 2497 fl.-t biztosított. (MOL E 554 [Vár. és kam. ir.] Fol. Lat. 1004. fol. 146–148.) Egy évvel később Sáros és Sóvár ellátását a felső-magyarországi négy város végezte el. Ezzel együtt az uralkodó a vár ellátását illetően Wernernek teljes körű meghatalmazást adott (ÖStA HKA HFU RN 2 1547. máj. 12. fol. 22.), amit Werner ki is használt. (MOL Magyar Kamara Levéltára, Litterae ad Cam. exaratae [= E 41 Litt. ad Cam.] 1549. N° 74. Vö. ÖStA HKA HFU 1549. RN 2 fol. 412–420., 1549. dec. 31. fol. 430–437.) 1549-ben Sáros ellátására havonta 6000 forintot szántak, ezzel szemben Egerre „mindössze” 1350 forintot. (MOL Magyar Kamara Archívuma, Miscellanea [= E 210 Misc.] Militaria 123. t. 5. sz. fol. 15–16.)

23 A sárosi helyőrség létszámát Kassa átadása után a minimálisra csökkentették, mivel „hoc tempore civitate Cassoviensi in manibus et potestate nostra existente”. MOL Magyar Kamara Levéltára. Benignae resolutiones, (= E 21 Ben. res.) Másolati könyvek (= b.) 4. köt. fol. 29. 1552. márc. 23.

24 1557-ig, leszámítva az Eger és Szolnok elleni ostrom időszakát, amikor az uralkodó parancsára 32 főre csökkentették a sárosi katonák számát (MOL E 41 [Litt. ad Cam.] 1552. N° 39., 43.; ÖStA HKA HFU RN 3 1552. febr. fol. 19.), Sároست mindvégig elég nagy létszámú helyőrség védte. 1557-ben Conrad Kapler kapitány elszámolása szerint az őrség 111 emberből állt, akik ellátásához évente 5068 forint szükséges. (MOL E 554 [Vár. és kam. ir.] Fol. Lat. 830. fol. 104.) Mind az uralkodó jelentéseiben, mind pedig a felső-magyarországi kamarai szervek jelentéseiben a legjelentősebb várak közé sorolták a sárosi várat. ÖStA HKA HFU 1553. RN 4 ápr. fol. 15–18.; MOL E 41 (Litt. ad Cam.) 1553. N° 34., MOL E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 1313. fol. 369., MOL E 21 (Ben. res.) 1554. jún. 23. b., 5. köt. fol. 40., MOL E 41 (Litt. ad Cam.) 1555. N° 16., ill. MOL Magyar Kamara Archívuma, E 227 Libri regii 2. köt. 168–169.; ÖStA HKA HFU RN 6 1557. febr. fol. 46., 51–52., 57. Vö. E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 830. fol. 45–100.

sították el különböző családoknak.²⁵ A 16. század során kialakuló védelmi rendszernek a városszövetség tagjai közül a fent említett városok tehát nem váltak szervezete részévé. Erre a városok közül (megfelelő gazdasági háttere miatt) egyedül Kassa volt alkalmas.

Kassa a Mohácsot követő években is az átvonuló királyi seregek egyik fontos központja volt, a városban helyőrség állomásozott, de úgy tűnik, hogy ekkor még a katonákat nem állandó időtartamra fogadták fel.²⁶ Kassa csak akkor kapott állandó helyőrséget és vált az ekkor kialakuló védelmi rendszer egyik fontos tagjává, miután ismét Habsburg-kézre került. A város a felső-magyarországi főkapitányságot alkotó várak övezetének második vonalában feküdt, és a végvidéki főkapitányság központjaként leginkább a végvárak ellátása volt a feladata. Hogy a Bécstől és Pozsonytól távol fekvő város feladatának még jobban eleget tehesen, a Szepesi Kamara székhelyeként a 16–17. század folyamán egyben fontos közigazgatási, pénzügyi és katonai központtá vált. A város birtoklása lehetővé tette, hogy a környező megyéket is a Habsburg-uralkodó ellenőrizze, és a királyi adókat is biztonságosan hajthatták be.²⁷ Emellett Kassa az Erdélyi Fejedelemség, Lengyelország és az Oszmán Birodalommal folytatott diplomáciai

25 Már 1554-ben felmerült annak a terve, hogy a várat Perényi Gábor kapja meg a kamarának vele szemben fennálló 40 000 forintos adóssága fejében, de akkor Sáros fontosságára való tekintettel az uralkodó elvetette ezt a megoldást. (MOL E 21 Ben. res. 1554. febr. 16. b., 5. köt. fol. 16.) 1557-ben felülvizsgálták a vár jövedelmeit és Miksa főherceg javaslatára csökkentették a helyőrséget, majd 1560-ban Ferdinánd zálogba adta Johan Rottalnak. (1557. febr. 5. ÖStA HKA HFU RN 5 1555. febr. fol. 106., 111.; MOL E 21 Ben. res. b., 5. köt. fol. 187–189., Ferdinánd konvenciósi levele Rottal részére Sáros váráról: uo. fol. 182.) A birtokot ezután Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány, majd annak halálát követően 1596-ban Dersffy Ferenc vette zálogba 25 000, ill. 50 946 forintért. (MOL A 57, Kancelláriai levéltár Libri regii [= A 57 Lib. reg.] 5. köt. 213–215.) A Sároshoz csatolt sztropkói birtokot 1568-ban 22 000 magyar forintért adták át gersei Pethő Jánosnak. (MOL A 57 Lib. reg. 3. köt. N° 1220., MOL E 227 Lib. reg. 2. köt. 626–628., MOL P 422, Családi levéltárak [egreskátai] Keglevich család levéltára [= P 422] III. szakasz I. fiók. 1. cs. N° 2., D/2.) Vö. Trencsénnel *Kenyeres István: A trencsényi vár a 16. században*. Fons 1995. 35–37., 45., 51–52.

26 MOL E 41 (Litt. ad Cam.) 1535. N° 1.

27 Az 1546:52. tc. szerint a kassaiak Sáros, Ung, Zemplén és Abaúj vármegyékben tették lehetlenné a Magyar Kamara részére az adók beszedését. A Czecey Lénárd kassai kapitány által a környező megyékben beszedett adók nagysága és a kapitány „körzetének” területe Sáros vármegye dícajegyzékeiből pontosan megállapítható. (MOL Magyar Kamara Archivuma, E 158 Conscriptioes portarum Sáros vm., 37. köt. fol. 345–531. passim.) A Magyar Kamara 1546. évi számadásai szerint a kassai őrség 485 porta adóját szedte be a megyében, míg ugyanebben az évben Abaúj vármegyéből a dicák felét Czecey katonái hajtották be. (MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1004.) Eger várának elszámolásai szerint 1550-ben a kassaiak Szikszó, Nagyújvár, Zemplén és Sztropkó kerületek, továbbá Sáros megye teljes dézsmajövedelmét szedték be. (MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1180/b. III. fol. 33.) Zemplén megye esetében, úgy tűnik, a helyi birtokos Perényi és Scrédi család elég erős volt ahhoz, hogy megvédje a kassai katonáktól falvait. Hatékonyságukat növelte az a tény is, hogy ezek nagy részében az uralkodónak korábban adott kölcsöneik fejében ők szedték a subsidiumot. Az 1557-ben Dersffy István katonái ellen folytatott vizsgálatból kiderül, hogy ez a terület megegyezett azzal, ahol a királyi főkapitány lovasai is garázdálkodtak. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 78. 1557. fol. 60–73.

összeköttetések ideális közvetítő állomásául is szolgálhatott. Kassát földrajzi helyzete tehát mindenképpen központi szerephez juttatta a védelmi rendszerben, és fontossága a magyarországi török seregek 1552. évi hadjárata után tovább nőtt. Az oszmán haderő magyarországi támadása előtt a város (I. Ferdinánd megítélése szerint) Eger és Szolnok mögött biztonságban volt, így őrségét az Izabella kivonulása előtti mértékre akarták csökkenteni.²⁸ E döntése azonban később helytelennek bizonyult.²⁹ A hadjárat után fenyegetté vált Kassa és részben bekövetkezett az, amitől Werner György már 1552. augusztus 18-án (Temesvár, Drégely, Lippa, Karánsebes elfoglalása után és Szolnok ostroma előtt három nappal) tartott. Véleménye szerint „Magyarországon nem lesz a jövőben olyan nagy veszélyben más város, mint Kassa, ha Eger és Szolnok nem tartóztatja fel az előrenyomuló ellenséget”.³⁰ Szolnok eleste után a kamara intézkedései jelzik, hogy Kassa jelentősége még tovább nőtt.³¹ Az 1560-as években megújuló erdélyi támadások idején a Magyar Kamarához beérkező jelentésekből szinte kitalálható az a pánik, amellyel a kamara felső-magyarországi tisztviselői a város esetleges megtámadásáról szóló híreket fogadták.³² A várost kereskedelmi kapcsolatai mellett az is jelentős szerephez juttatta a bécsi kormánysszervek elképzeléseiben, hogy igen közel feküdt a hadászatiilag oly fontos nyersanyagok lelőhelyéhez.³³

28 1552 májusában a kassai helyőrség létszámát a korábbi 500 főről 150-re csökkentették. MOL Magyar Kamara Levéltára, E 15 Expeditiones camerales (= E 15 Exp. cam.) 1552. máj. 20., ill. Miksa főhg. javaslata és parancslevele ugyanerről: ÖStA HKA HFU RN 3 1552. máj. fol. 13.; MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 49. A főherceg tanácsadói már 12-én erről döntöttek. ÖStA HKA HFU RN 3 1552. máj. 12. fol. 13.

29 A Magyar Kamara, értesülve az uralkodó tervezett intézkedéseiről, kérte az Udvari Kamarát, hogy megfelelő emberekkel töltsen fel a város helyőrségét. A megváltozott hadihelyzet végül arra kényszerítette az uralkodót, hogy előbbi parancsát visszavonja. ÖStA HKA HFU RN 3 1552. febr. fol. 19., ápr. 7. fol. 21., ill. 1552. jún. 13. MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 59–60.

30 „Non enim est altera Cassovia in Hungaria quanto autem in periculo sit futura haec civitas si Agria et Zolnok impetum hostium non remorabuntur.” Eperjes, 1552. aug. 18. MOL E 41 Litt. ad Cam. 1552. N° 91.

31 A Magyar Kamara és az uralkodó még a többi vár rovására is Kassa ellátásának biztosítására törekedett és a környékbeli tizedekből a legtöbbet a város helyőrségének ellátására rendelte. ÖStA HKA HFU RN 4 1553. ápr. fol. 15–18.

32 1562-ben a budai pasa egy-egy várat emeltetett Egertől öt mérföldre, ill. a Kőrös és a Maros folyók között, amely hírré Pesthy Ferenc, a felső-magyarországi kamarai igazgatóság vezetője a Magyar Kamarát már Eger és Kassa esetleges megtámadásáról tájékoztatta. (MOL E 41 Litt. ad Cam. 1562. N° 3.) Az 1566. évi török hadjárat kezdetén Pesthy ismételtlen attól félt, hogy a török Kassát fogja megtámadni, és jelentette, hogy képtelen ellátni megfelelő módon a helyőrséget, és akár a város elfoglalását is lehetségesnek tartotta. 1566. szept. 2. (Gyula feladásának időpontja!) MOL E 41 Litt. ad Cam. 1566. N° 64., ill. okt. 18-i jelentésében a tatárok és törökök pusztításairól számolt be, amely kapcsán megjegyezte, hogy ebben a helyzetben lehetetlen lesz ellátni Kassát és Szendrőt. Uo. 1566. N° 75.

33 ÖStA HKA HFU RN 3 1552. márc. fol. 7–8. Idézte: Pálffy Géza: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. In: Végvár és környezet i. m. 184–185.

E tényezők járultak hozzá, hogy a város a 16. század második felében a végvidéki főkapitányság központja lett, ami szükségessé tette, hogy erődítéseit modernizálják. Az építkezések már az 1550-es évek elején megindultak, de valódi lendületet csak Lazarus von Schwendi tevékenységének köszönhetően kaptak.³⁴ A térség stratégiai szerepe azonban később csökkent, és ennek következtében itt nem alakult ki olyan erődrendszer, mint Érsekújvár, Komárom és Győr esetében (amely városok valóban a török előrenyomulás első vonalában feküdtek), hanem csupán kisebb erődítések készültek el a 17. század második felére. A kassai citadella volt az egyetlen jelentősebb beruházás, az erődítés azonban már túl későn, csak az 1670-es évektől állt a katonai vezetés rendelkezésére.³⁵

Kassa hadászati jelentőségét mutatja a városban, illetve annak környékén állomásozó nagy létszámú királyi őrség is. A Mohácsot megelőző időszakhoz képest, amikor a városfalak védelmét a céheken alapuló polgárőrség és kivételes esetekben a város által fizetett katonaság látta el, lényeges változást jelentett a királyi katonáinak állandó jelenléte és az uralkodó által kirendelt építőmesterek tevékenysége. Ez a „zsoldossereg” váltotta fel az elavult polgárőrséget, és a 16. században kialakult új politikai helyzetben hatékonyan tudta ellátni a város védelmével kapcsolatos feladatokat. Katzianer Szapolyai ellen vezetett hadjáratok ideiglenesen már állomásozott a városban katonaság. Utána Serédy Gáspár, a felső részek főkapitányának vezénylete alatt 300 könnyűlovas szállt meg Kassán, mint az egyetlen olyan helyen, ahol ennyi katonát együtt tartásuk mellett el lehetett látni.³⁶ Mindkét esetben azonban a Szapolyai csapatai ellen a hadjárat idejére kirendelt egységekről volt szó, és így ezek nem tekinthetők Kassa állandó helyőrségének. A védelmi rendszerben Kassa 1551–1552. évi átvételétől kezdve a városban állandó királyi helyőrség állomásozott. Ezzel szemben a többi felső-magyarországi szabad királyi városban (a korábbiakhoz hasonlóan) csupán az egyes hadjáratok alkalmával felfogadott katonaságot szállásolták el. A 16. század harmincas éveiben már állomásoztak mezei hadak Lőcsén, de adataink arra mutatnak, hogy bizonyos számú Habsburg-sereg Eperjesen is volt (még mielőtt Kassát elfoglalták volna).³⁷ 1556. szeptember 14-től 1557. elejéig pedig a Dietrich Marzel vezénylete alatt álló mezei hadak egy-egy zászlóalja állomásozott a felső-magyarországi városban.³⁸ A közvetlenül Puchaim és Thelekessy Imre kapitá-

34 A középkori városfalakra ld. *Ondrej R. Halaga*: „Dvojité Košice” a ich opevnenie 1290–1990. Bratislava–Košice, 1990. Ugyanezt ld. *Historicky Časopis* (= HČ) 1989. 489–514., ill. *Krcho János*: „Standing Watch in Kassa” City Walls and Watchtowers and their Phases of Construction. *Periodica Polytechnica Architecture* 1992. 189–213., ill. ÖStA HKA HFU RN 5 1555. febr. fol. 78–89.; *Pálffy G.*: A főkapitányi hadiipari műhely i. m. 191.

35 – I. –R. [*Szilágyi Sándor*]: Révay Ferenc jelentése a magyarországi végvárak állapotáról 1588-ban. *Történelmi Tár* (= TT) 1894. 41–42.; *Wick B.*: i. m. 306. Vö. *Österreichische Nationalbibliothek Cod.* 8609. fol. 66’.

36 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1536. N° 150.

37 Uo. 1536. N° 72.

38 ÖStA HKA HFU RN 6 1557. jan. fol. 95–97., 107–109. (Kassán Dietrich Marzel, Bártfán Adam Teichhwitz, Eperjesen Andreas Kielman, Kisszebenben Christoph Reickhart, Lőcsén pedig Zacharias Wittolzhauer zászlóalja állomásozott.)

nyok alá rendelt von Brandis-ezred mustrája is Eperjesen történt.³⁹ Feltehető, hogy 1558-ban von Brandis katonáit a Boroszlóban a cseh rendek pénzén toborzott Schellendorf lovasezred váltotta fel,⁴⁰ ugyanekkor Eperjesen további 163 gyalogos állomásozott „ex speciale mandato regis”.⁴¹

A létszámadatokat bemutató táblázatból⁴² világosan kiderül, hogy a Kassán állomásozó katonaság nagysága a békeéveknek tekinthető időszakokban a kezdeti 300–400 főről egészen a 600–800 fős átlagléttszámgig kúszott fel. A háborús 1570-es évek közepén–második felében pedig elérte a 2000 főt, sőt esetenként meg is haladta azt. A nagy létszámú őrseget az 1577. évi haditanácskozás után sem csökkentették 800 fő alá, annak ellenére, hogy ekkor a Schwendi által képviselt védelmi szisztéma érvényesült Hans Rueber offenzív elképzeléseivel szemben.⁴³ A Kassán állomásozó katonaság nagy létszáma miatt a város a főkapitánysághoz tartozó várak közül az egyik legfontosabb volt. 1576-ban Kassa a felső-magyarországi haderő legnépesebb helyőrsége, az 1582-ben ide rendelt katonák száma pedig a 16. század utolsó harmadában még a főkapitányi székhelyek között is igen fontosnak mutatja Kassát.⁴⁴

Kassa és a főkapitányi haderő létszáma a 16. században és a 17. század elején

Év	Német nehézlovasság	Német gyalogság	Archibusier	Dopp. sóld.	Hackenschütz	Magyar lovasság	Magyar gyalogság	Tüzérség	Összes	Éves zsold (r. fl.)
1551. szept. 9– 1552. ápr. 22. ⁴⁵	–	–	–	–	–	200	200 (I. 3– IV. 4-ig 300 fő)	–	400 (I. 3–IV. 4-ig 500 fő)	
1552. ápr. 22– jún. 5.	–	–	–	–	–	50	100	–	150	
1552. jún. 5–20.	–	–	–	–	–	100	50	–	150	

39 Uo. 1557. febr. fol. 82.

40 Uo. RN 7 1559. febr. fol. 87–97. A Christoph Schellendorff vezetése alatt álló Olmützbzen megmustrált 600 fős számláló lovasezredet 1556-ban szervezték meg. ÖStA Kriegsarchiv (= KA) Sonderreihe des Hofkriegrates. Bestellungen N° 20.

41 ÖStA HKA HFU RN 7 1559. febr. fol. 237. – Hans Huber felső-magyarországi főkapitány 1577-ben a Késmárkon állomásozó 25 katona fizetésének ügyében írt a Szepesi Kamarához, 1579-ben pedig az eperjesi német zászlóalj panaszkodott, hogy az ellátásukra küldött pénzt még mindig nem kapták meg. MOL E 254, Repraesentationes, supplicationes et instantiae (= E 254 Repr., inst.) 1577. febr. N° 39. és Uo. 1579. márc. N° 9.

42 Pálffy G.: A török elleni végvárrendszer i. m.

43 Geöcze István: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. HK 1894. 502–537., 647–673.

44 Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. HK 1995. 154–156., 159–192.

45 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 830. fol. 12–13.

Év	Német nehézlovasság	Német gyalogság	Archibusier	Dopp. söld.	Hackenschütz	Magyar lovasság	Magyar gyalogság	Tüzérség	Összes	Éves zsold (r. fl.)
1554	-	-	-	-	-	250	200 ⁴⁶	-	450	10 716
1557	- ⁴⁷	400	-	-	-	200	200 ⁴⁸	-	800	
1564	-	400	-	-	-	977	-	- ⁴⁹	1377	87 036
1576	805	400	50	-	-	753	227	-	2235	239 208
1577	-	400	100	-	-	1258	-	-	1752	162 492
1577 ⁵⁰	135	350	100	-	-	250	2	45	882	94 992
1582	200	-	100	70	300	210	32	45	957	98 976
1585	200	-	100	70	300	210	32	45	957	98 976
1588	200	415	100	-	-	210	30	-	955	97 568
1593 ⁵¹	200	-	100	-	-	200	-	-	-	88 212
1597	-	500	-	-	-	-	100	-	600	81 888
1606–1611	-	-	-	-	-	150	150	-	300	
1607 ⁵²	-	500	-	-	-	400	30	51	981	

A városzövetség állandó katonaillesítési terhei

A mohácsi ütközetet, de még inkább Buda elestét követően a városok hadi terhei jelentősen megnövekedtek és teljesítendő kötelezettségeik jellege is megváltozott. A török hódítás ekkor közvetlenül még nem érintette a felső-magyaror-

46 Az 1554. szept. 28-án tartott mustrán a jún. 15–szept. 13-ig a városban állomásozó katonaság 300 gyalogost számlált. MOL E 210 Misc. Militaria 43. t. 4. sz.

47 Az 1557. évi tervezet szerint a tanácsosok jónak tartották, ha egy 600 főt számláló német lovas zászlóalj is Kassán állomásozna. (ÖStA HHStA UA AA Fasc. 78. 1556–57. s. d. fol. 33.) Valószínű, hogy a Csehországból érkező von Brandis vezetése alatt álló nehézlovas zászlóaljra gondoltak, amely ebben az időben a cseh rendek hozzájárulásaként a Szepességben állomásozott. ÖStA HKA HFU RN 6 1557. febr. fol. 82.

48 ÖStA HKA HFU RN 6 1557. jan. fol. 95–97. szerint 200 magyar gyalog, HHStA UA AA Fasc. 78. 1556–1557. s. d. fol. 33. szerint 150 magyar gyalog állomásozott Kassán.

49 Számukat a német lövészekhez sorolták és zsoldjukat is azokéval együtt számolták el.

50 Az ebben az évben tartott haditanácskozás által kijelölt keretszámok.

51 A főkapitány mellett szolgáló haderőről van csak tételes elszámolás. Emellett Kassa szükségleteire havonta 2876 rajnai forint 45 krajcárt adtak, a Kassán állomásozó haderő részletezése nélkül.

52 Thurzó György és Forgách Zsigmond tervezete szerint 1000 német nehézlovas, 100 magyar lovas és 500 magyar gyalogos lenne az ideális létszám.

szági városokat, de a királyi trónért kitört harcok során igen nagy károk érték őket.⁵³

A felső-magyarországi városok (a középkori gyakorlathoz hasonlóan) hadjáratok idején közösen állítottak ki katonákat.⁵⁴ A középkorban megismertektől eltérően azonban a Habsburg- királyok a magyarországi védelmi rendszer kialakulását követően minden évben kötelezték őket arra, hogy megfelelő számú gyalogost állítsanak ki, akiket általában más helyőrségek védelmére rendeltek. A városok által kiállított katonaság voltaképpen az a „telekkatonaság” volt, amit a vármegyék és a szabad királyi városok egyaránt kötelesek voltak minden évben fizetni és a kerületi főkapitány által meghatározott végvárba saját kapitányaik vezetése alatt kiküldeni.⁵⁵ A felső-magyarországi városok darabontjai az 1530-as években Tokaj védelmében vettek részt, míg Kassa elfoglalását követően Sáros helyőrségét egészítették ki. Az 1550. évi lőcsei tűzvészt követően a királyi seregek megérkezéséig Niklas Graf zu Salm gróf ideiglenesen a leégett város megerősítésére is őket rendelte.⁵⁶

A városok gyalogos katonái a 16. században leginkább Eger és a többi felső-magyarországi végvár őrségét egészítették ki. Eger 1552. évi ostromában a városszövetség 100 főből álló kontingense Lökös Mihály kapitány alatt vett részt, rajtuk kívül Kassa városa még 213 főt küldött a vár seregének kiegészítésére.⁵⁷ Sikeres védelme után (egészen a vár török kézre kerüléséig) a szövetség katonáinak nagyobb része – általában 100 fő – itt állomásozott.⁵⁸ Eger és Kassa mellett a városok katonáit egyre inkább Tokaj, Ungvár, Munkács, Kálló és Szendrő vég-

53 II. Lajos halála után a felső-magyarországi városok 200 katonát küldtek Szapolyainak. A katonák zsoldja havonta 1000 forint többletkiadással terhelte a városokat. *C. Sperfogel: Contracti annales Scepusiensis* i. m. 148. A következő évben János ismételt 200 katonát kért tőlük, amit azonban ekkor már megtagadtak. (I. m. 150.) Az 1527-től Ferdinánd-párti Kassa városa 1528-ban összesen 4816 forintot költött hadakozásra, részben saját bevételeiből, részben pedig gazdagabb polgárai által adott kölcsönökből fedezve ezt a tetemes összeget. 1527–1528-ban a város saját polgáraitól 2282 forintot vett kölcsön. Archiv Mesta Košic (= AMK) Knihy mestského hospodárstva a financii (= H III/3.) dis. 5.

54 *Ondrej R. Halaga: Pentapolis – ostslovakische Städttegemeinschaft und ihre Handwerkerbünde.* In: *Mestské právo v 16–18. století v Európě.* Praha, 1982. 41–52., 43.; *Uő: Spoločenstvã miest na Slovensku.* In: *Vývoj sprãvy miest na Slovensku.* Zostavil: Richard Marsina. Martin, 1984. 51–67., 58–59.

55 Az 1555. évi 4. törvénycikkben elrendelték, hogy minden 100 jobbãgyporta után két jól felszerelt lovas katonát kell kiállítani. Az egyes vármegyék katonaságát egy-egy kapitány alá rendelték, akik az adott kerületi főkapitány alá tartoztak. *Corpus Juris Hungarici.* (= CJH) 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899. 1555:4. tc.

56 AMK H I. 1435/38., 47–48., ill. 1498/63.; ÖStA HHSIA UA AA Fasc. 40. fol. 47–48. 1539. aug. 28., ill. 1550. júl. 9. *Geőcze István: Varkocs György és Salmi Miklós levelei Bártfa és Lőcse városokhoz, 1542- és 1550-ben.* HK 1896. 121–123.

57 *Barabás Samu: Eger 1552-iki ostromához.* TT 1888. 400., ill. *Sugár István: Az egri vár gyalogsága (1548–1564).* Archivum 1996. 24.; AML II. oszt. 15. sz.

58 AMK Schw. N° 1715., ill. ugyanez a parancslevél Eperjeshez Štãtny Oblastny Archiv, Prešov Archiv Mesta Prešova (= AMP) N° 3689.; AMK Schw. N° 2203., ill. *Sugár I.: i. m. 25.;* AMK H I. 2764/67., ill. 2764/73. és 2764/78.

várakba rendelték. Eger elestét követően a 17. században a városok gyalogosai leginkább Ónod helyőrségének egy részét alkották. Rajtuk kívül a városszövetség a főkapitányokkal folytatott tárgyalások során megállapított számú katonát állított ki a Szapolyai János és János Zsigmond ellen felvonuló seregek megerősítésére is. Az 1528. évi hadjáratok során Kassa és Bártfa küldött Hans Katzianer királyi főhadparancsnok tálljai táborába katonákat. Thelekessy Imrével és Zay Ferencsel kötött megállapodásaikban a városszövetség követői pedig vállalták, hogy átlagosan 500 fős katonaságot állítanak ki, továbbá a kapitány részére elegendő hadiszert küldenek.⁵⁹

A katonaillesztés éppen ezért a felső-magyarországi városszövetség gyűléseinek egyik leggyakoribb témájává vált. A városok küldöttei minden évben, de néha évente többször is összegyűltek, hogy a katonák kiküldetésének és fizetésük módját meghatározzák.⁶⁰ Könnyen megérthetjük, hogy a gyűlések miért voltak ilyen gyakoriak, ha sorra vesszük, hogy a városszövetség évente mennyi katonát volt kénytelen kiállítani, vagyis ez számukra milyen anyagi megterhelést jelentett. A katonák létszáma a hadihelyzettől függően az 1550–1560-as években elérte a 600–700 főt is, míg békeidőben általában csak 100–200 fő volt. A tizenöt éves háború idején pedig 400–500 fős katonaság szolgált a városok fizetésén.⁶¹ A Kassát elfoglalva tartó Bocskai István 1604-ben szokatlanul magas létszámot követelt: 2000 főben határozta meg a városok által kiállítandó katonák létszámát. Ismerve azonban a városi csapattestek korábbi nagyságát, feltételezhető, hogy a fejedelem ezt a számot csupán egy megfelelő tárgyalási alapnak tekintette.⁶² Annak ellenére, hogy nem ismerjük a szövetség által fizetett katonaság pontos költségeit, a gyalogosok fizetésének ismeretében mégis meghatározhatjuk, hogy mekkora kiadásokkal járt a kötelezően kiállítandó katonaság a városok számára. Az 1550-es évek közepétől a gyalogosok havi zsoldja általában négy forint volt.⁶³ A hadjáratok idején tehát évente 24 000–28 000, békeévekben pedig 4000–9600

59 AMK Schw. N° 2101. 1569-ben 31 katona védte Kassa városát, akiket a városok fizettek. Uo. H III/3. taxa Lad. 2. N° 38. fol. 36–37., ill. H Knihy mestskej administratívny (= III/2.) sec. 1. fol. 50., ill. AMK H I. 3175/68.; MOL E 254 Repr., inst. 1575. szept. N° 7.; MOL P 287 A Forgách család gácsi ágának iratai, Jelzetes iratok II. Ser. Fasc. III 1586. aug. 21.; MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 509. fol. 165–166., AMK H I. 4791/21., 24., 29., 82. AMK H. I. 1365/3.; AMK Schw. N° 1894., 1896., 1897., ill. 2118. és AML XIII/92., ill. AMK Schw. N° 1959., 1985., 1986., 2000., 2004. stb. Thelekessy 1559-ben hasonló módon 500 puskás katonát kért. Uo. N° 2144., 2145., továbbá N° 1936.

60 Uo. H. I. 2528/114. (1564-ben Eperjes javasolta, hogy ez ügyben gyűljenek össze.)

61 Uo. 4718/75., AML II/25. Csak összehasonlításként: Köln és Frankfurt 1454-ben 200 lovas és 300 gyalogos kiállításáról egyezett meg III. Ferdinánddal. B. M. Wübekke: i. m. 256.

62 *Demkó Kálmán*: Adatok Bocskay István korának történetéhez. TT 1889. 616., 618. A felső-magyarországi városszövetség a Bocskai-felkelésben játszott szerepére ld. *Michal Suchy*: *Pentapolitana v predvečer povstania Štefana Bočkaja*. HČ 1970. 161–194. A tanulmány (abban a hiszemben, hogy a felső-magyarországi városszövetség főként a reformációval kapcsolatos ügyekkel foglalkozott) elsősorban a városoknak az ellenreformációval kapcsolatos döntéseit tárgyalja.

63 ÖStA HKA HFU RN 5 1555. febr. fol. 109–111.

forintra rúgtak a városok ezzel összefüggő kiadásai. (A Bocskai által óhajtott 2000 fő zsoldja 80 000 forintot tett volna ki!)

Az önmagukban is tetemesnek tűnő összegek valódi értékét akkor mérhetjük fel reálisan, ha összehasonlítjuk a városok adóterheivel. Ekkor egészen meglepő eredményre juthatunk. Kiderül, hogy a katonaállítás költségei nagyságrendileg megegyeztek a *taxa* összegével. Sőt, a háborús években a katonák fizetése jóval nagyobb terhet rótt a szövetségre, mint a városok éves rendes adójának összege. A 16. század második felében a városok összes adóját 10 000 és 15 000 forint között állapították meg.⁶⁴ Ritka kivételnek tekinthető az 1578. év. Ekkor 21 500 forintot vetettek ki a városokra.⁶⁵ A katonaállítás tehát olyan terhet jelentett a városok számára, amely egyre emelkedő adóterheiket szinte megduplázta. A városok teherbírásának reális megítélése szempontjából figyelemre méltó, hogy ezek az óriási kiadások a városoknak csupán a tizenöt éves háborútól kezdve okoztak pénzügyi problémákat, mégpedig az egyre nagyobb mértékben felhalmozódott adóhátralékok miatt. Ezek ugyanis a 17. század második felében már-már csóddal fenyegették a városok költségvetését.⁶⁶

A felső-magyarországi városszövetség hadiszállításai

A felső-magyarországi városoknak a katonaállítás mellett olyan kötelezettségeik is voltak, amelyek szorosan kötődtek a településszerkezeten belül elfoglalt helyüket meghatározó speciális funkcióikhoz. A városok a települések között olyan központi szerepet játszottak, amely során (az adott város jelentősége és nagysága szerint) kisebb-nagyobb mértékben magukhoz vonzották az áruk, mesterségek és ismeretek nagy részét, és ezért vonzáskörzeteiken belül a legfontosabb központokká váltak. Éppen ezért a hadjáratok idején a városokból lehetett a leggyorsabban és a legnagyobb mennyiségben utánpótláshoz és különféle ipari termékekhez jutni.⁶⁷ Így a városok hagyományos kötelezettsége volt a hadi- és

64 A városok 1572-ben 13 000 (MOL E 554 [Vár. és kam. ir.] Fol. Lat. 913. fol. 42.), 1573-ban 12 666 (uo. fol. 171–177.), 1574-ben 10 370 (MOL E 21 [Ben. man.] 1574. N° 169.), 1582-ben 14 200 (uo. 1582. N° 119.), 1583-ban 14 000 (uo. 1583. N° 115., 156., 170.), 1588-ban 14 000 (uo. 1588. N° 153.), 1595-ben 12 300 (uo. 1595. N° 57.), 1596-ban 13 000 (uo. 1596. N° 44.), 1597-ben pedig 14 100 forintot fizettek (uo. 1597. N° 99.).

65 Uo. 1578. N° 98.

66 [H.] Németh István: Adalékok a felső-magyarországi városszövetség különleges bírói fórumának történetéhez (Johann Stöckel kisszebeni bírósikkasztási ügye). In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 379–387.

67 A háború és a városok gazdasági kapcsolatairól ld. *Werner Sombart*: Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus. 2. Krieg und Kapitalismus. Leipzig, 1913. (Magyarul ld. *Uő*: Háború és kapitalizmus. Bp. é. n.); *Philippe Contamine*: Guerre, État et société à la fin du Moyen Âge. Études sur les armées des rois de France 1337–1494. Paris–Mouton–La Haye, 1972. (Civilisations et Sociétés 24.); *Richard W. Kaeuper*: War, Justice, and Public Order. England and France in the later Middle Ages. Oxford, 1988.; *Othmar Pickl*: Krieg, Militärausgaben

élelmiszerek szállításának biztosítása. Az ezzel járó terheket a főkapitányok a katonaaállításához hasonlóan egyben kiosztották a városszövetségre, a városok pedig egymással saját limitációjuk szerint állapodtak meg.⁶⁸

Miután a 16–17. század folyamán Európában és Magyarországon egyaránt a tüzfegyverekkel jobban felszerelt és ezzel összefüggésben drágább hadseregek alakultak ki, ezért a felső-magyarországi városok hadseregellátással járó feladatai a korábbiakhoz képest jelentősen megnöttek. A mohácsi csatát követően a közelben állomásozó Habsburg-párti kapitányok gyakran kérték a városokat, de különösen Kassát és Eperjest, hogy küldjenek élelmiszert és hadiszereket.⁶⁹ 1529-ben a felső-magyarországi városok közül Bártfa öt, Kassa pedig tizenöt budai mázsa lőport és fát szállított a király hadai számára. 1536-ban pedig a városok közös élelmiszer- és hadianyag-szállítás ügyében tartottak gyűlést Eperjesen.⁷⁰ Két évvel később Eperjesnek (ahol már a középkorban is jelentős lőpormalom és ágyúöntő-műhely állt) immáron 4000 forinttal tartozott I. Ferdinánd, amit az 1613 magyar forint értékben szállított muníció ára tovább növelt.⁷¹ A városok hadianyag-, élelem- és egyéb ipari termék szállítása a század közepétől rendszeressé, azok mennyisége pedig a városszövetség és a kapitányok közti tárgyalások állandó témájává vált. A védelmi rendszer kiépülésével egyre jobban koncentráálódtak a háború gazdasági hátterét biztosító hadiipari műhelyek. A Habsburg-kormányzat János Zsigmond sorozatos támadásai miatt Felső-Magyarországon még erőteljesebben építette ki azokat a katonai intézményeket, amelyek Nyugat-Európában ekkorra már általánossá váltak.⁷² A kassai hadszertárát (*Zeughaus*) 1561-ben hozták létre, majd a század végéig további hadiipari műhelyek épültek, amelyek nemcsak a kassai, hanem az egész végvidék ellátását voltak hivatottak kiszolgálni.⁷³

und wirtschaftlicher Wandel. Graz, 1980. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 4.); *Kubinyi András*: Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. HK 1990. 1. sz. 71.; *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Bp. 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből 29.)

68 AMK Schw. N° 2250., AMP N° 3442., 4267/b., 4279., 4374., 4455., 4462., 4470., 4475., 4577.; CJH 1569:26., 1595:50., 1599:27., 1600:14., 1602:11. tc. 3. §; AMP N° 4109., 4460., 4464., 4514.

69 AMK H I. 1213/20. Derencsény Miklós szepesi kapitány a vár ellátására bort kért Kassától, Szomolnok pedig a felső-magyarországi városok további segítségére számított. Uo. 1213/57.

70 AMK H I. 1365/32., 76., 1435/8.; MOL Magyar Kamara Archívuma, E 211 Lymbus I. Ser. 1. Fasc. fol. 401., ill. AMK H I. 1621/24.

71 *Iványi Béla*: Eperjes középkori ágyúöntő-háza és puskapormalma. HK 1913. 264–278.; ÖStA IKA HFU RN I 1538. nov. 23. fol. 29. I. Ferdinánd 4000 forintért elzálogosította a város mellett lévő Sóvárat. A bánya mindaddig Eperjes kezelésében volt, ameddig a kamara a teljes összeget vissza nem fizette. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1323. fol. 1.

72 Jó példa erre a katonai bíraskodás nyugat-európai metódusa, amelyet először a Kassa központú főkapitányságban vezettek be az 1560-as években. Magyarország első kerületi hadbírája, Wékey Ferenc is Kassán működött 1566 és 1578 között. *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. 72–76., 201.

73 *Pálffy G.*: A főkapitányi hadiipari műhely i. m. 192–193.

A szinte állandó hadjáratok közepette kialakult új felső-magyarországi védelmi rendszer első évtizedeiben azonban nagy szükség volt a korábban alkalmazott hadsereg-ellátási módszerekre is. Ezek elsősorban a városok és a környező földbirtokosok hadiszállításain alapultak. A hadjáratok miatt olyan különálló kamarai szervezetnek is ki kellett alakulnia, amely előteremthette azt a pénzt, amellyel fent tudták tartani az amúgy is megnövekedett létszámú mezői és végvári katonaságot. Eleinte a Werner György vezetése alatt álló felső-magyarországi kamarai igazgatóság látta el ezeket a feladatokat, majd az 1565–1568. évi hadjáratok tapasztalatait felhasználva Schwendi tanácsára külön kamarát hoztak létre, amely Szepesi Kamara néven a 18. század elejéig működött Kassán.⁷⁴ A felső-magyarországi kamarai igazgatóság az 1550–1560-as évek hadjáratai idején – a hadsereg-ellátás szervezatlensége miatt – nagymértékben rászorult a városok szállításaira és kölcsöneire. A kamarai igazgatók állandóan arra panaszkodtak, hogy sem elegendő élelem, sem pénz, sem hadianyag nem áll rendelkezésükre a katonák megfelelő ellátásához.⁷⁵ A zsoldhiány miatt a katonák elégedetlensége oly nagy volt, hogy a kassai és tokaji német Landsknechtek fegyverrel a kezükben fenyegették meg Wernert. Az itt állomásozó helyőrségeknek a kamara 1557-ben már egy–másfél évi zsolddal tartozott.⁷⁶ A helyzet az 1560-as években vezetett hadjáratok idején sem javult lényegesen. A kamarai igazgatóság ekkori vezetője, Pesthy Ferenc panasszal teli jelentéseinek egyikében nem véletlenül fakadt ki ily elkeseredetten: „Nem vagyok Isten, hogy minden szükséges dolgot és hiányosságot pótolni tudjak”.⁷⁷ A Szepesi Kamarának csak a század utolsó harmadára sikerült kiépítenie egy olyan ellátási rendszert, amely több-kevésbé biztosítani tudta a végvárak élelmiszer-ellátását. Ehhez az is hozzájárult, hogy csak nehezen és fokozatosan lehetett elérni, hogy a várak ellátásában fontos szerepet játszó dézsmajövedelmek állami bérletéről szóló törvényeket az

74 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. [Közigazgatástörténet] 1.) 147–148., ill. *Szűcs Jenő*: A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. Bp. 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai I. [Levéltári leltárak] 7.) 7–21.

75 *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526–1564. Bp. 1888. 173–192., ill. *Uő*: A pozsonyi és szepesi kamarák, 1565–1604. Bp. 1894. 88–133.

76 A felső-magyarországi katonák kéréseikkel gyakran fordultak a pozsonyi és bécsi kamarai szervekhez több hónapja elmaradt zsoldjukat kérve. A Magyar Kamara a kassai helyőrségnek 1555-ben 13 800, 1558-ban pedig 15 500 magyar forintnyi zsolddal tartozott. (MOL E 41 [Litt. ad Cam.] 1556. N° 34.) Horváth Bertalan 1552-ben az erdélyi hadjárat idején Kassán, Gyulán és Váradon szolgált 25–100 lovalal, és még mindig nem jutott hozzá a neki járó zsoldhoz. (MOL E 41 [Litt. ad Cam.] 1556. N° 52.) Pribék János, aki három lóval szolgált Kassán, már 12 hónapja és 23 napja nem kapott zsoldot. (ÖStA HKA HFU RN 7 1559. febr. fol. 13.) Kerecsényi Miklós kassai katona fél éves elmaradt zsoldját követelte az Udvari Kamarától. (Uo. 1559. febr. fol. 29.), ill. ld. MOL E 210 (Misc.) Militaria 123. t. 6. sz.; ÖStA HKA HFU RN 7 1559. febr. fol. 123–124.; uo. 1559. aug. fol. 217–223.

77 „Ego Deus non sum, ut omnem necessitatem et defectum adimplere possem.” MOL E 41 (Litt. ad Cam.) 1566. N° 46. Vö. *Acsády I.*: A pozsonyi és szepesi i. m. 110–133.

országgyűléseken becikkelyezzék.⁷⁸ A nagybirtokos nemesség erős ellenállása miatt csak a 16. század végétől vált általánossá a tizedek állami bérlése. A földesurak ugyan nem mondtak le a dézsmabérletből fakadó jövedelemszerzési lehetőségekről, de ekkorra már kiszorultak a nagy végvárak körzetéből, annak ellenére, hogy eleinte ragaszkodtak az előjogaikhoz. Az 1570-es években már csak a végyárhálózattól távolabb fekvő tizedekre vonatkozó privilégiumaikat erősítették meg az uralkodóval.⁷⁹

A 16. század közepétől a városoknak éppen ezért egyre nagyobb mértékben kellett a hadsereg gazdasági hátterét biztosítaniuk: rendszeresen szállítottak hadianyagot és élelmet, illetve kölcsönöztek pénzt. Eger 1552. évi ostromát követően ők is részt vettek a rommá lőtt vár helyreállításában és a raktárak feltöltésében.⁸⁰ Figyelemre méltó, hogy a városok hadianyag-szállítása nem merült ki a kisebb jelentőségű szállításokban: a városszövetség még ugyanebben az évben a kamara utasítására 10 000 puskát szállított a főkapitánynak.⁸¹ A Magyar Kamara ebben az időszakban a kassai helyőrség, illetve Eger löporellátását a felső-magyarországi városokban kiépült hadiipar termelésével kívánta biztosítani.⁸² A városok az ezt követő években is gyakorta szállítottak különféle hadiszereket a környező várak ellátására. A legfontosabb ellátó központ Kassa volt, ahonnan minden évben nagyobb mennyiségű lőpor-, ólom- és ágyúgolyó-szállítmányt indítottak útnak valamelyik felső-magyarországi végvár felé, továbbá a mezei hadak szükségleteire is nagyobb mennyiségű hadiszert küldtek.⁸³ A Lengyelországból visszatérő Izabella seregei ellen felvonuló Thelekessy Imre például szinte nap mint nap sürgette a városokat, hogy minél több muníciót és ágyút küldjenek. A főkapitány 1557-ben Szőlős védelmére 2200 mázsa, szakállaspuskához és ágyúhoz használt ólomgolyót rendelt a városoktól.⁸⁴ Az ágyúkon és az ahhoz tar-

78 CJH 1547:35., 1548:62., 1556:43., 1563:68., 1569:27., 1574:22. tc.; *Ila Bálint*: A dézsma adminisztrációja. Levéltári Közlemények 1940–1941. 233., ill. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek, 3. oszt. Országgyűlési emlékek, Monumenta comitialia. Magyar Országgyűlési Emlékek. (= MOE) I–XII. Szerk. Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád. Bp. 1874–1917., III. 242.

79 I. m. 417., 420., 466.; CJH 1574:22., 1575:8. tc., ill. 1582-ben MOE VII. 21.

80 Az uralkodó 1553. jún. 27-ei parancslevelében kötelezte Bárfát, hogy a vár ellátására szállítson elegendő muníciót. MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 127.

81 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1180/fol. 15. fol. 2. Thelekessy Imre hivatkozva az Eperjesen tartott városszövetségi gyűlésre kérte, hogy Kassa a rá eső kilenc mázsa lőport küldje el. AMK Schw. N° 2001.

82 MOL E 15 Exp. cam. 1553–1554. 12. sz.

83 MOL E 21 Ben. res. b., 6. köt. fol. 61–62. 1555. júl. 7. A főkapitánynak 1557-ben az uralkodó parancsára a Kassáról jogtalanul elszállított ágyúkat és ólmot kellett visszaszállítania. (AMK Schw. N° 1928.) Kassának 1558-ban pedig Werner György parancsára két nagyobb ágyút kellett Thelekessy Imre kapitánynak küldeni. Uo. N° 2006.

84 A teljesség igénye nélkül: Uo. N° 1998. (1558. febr. 26.), 2001. (jún. 11.), 2002. (jún. 12.), 1991. (szept. 16.), ill. AMP N° 3965–3967.

tozó muníción kívül a kassai csiszárok és pajzskészítők is nagyobb számban gyártottak a mezei seregek számára kardokat, lándzsákat és pajzsokat.⁸⁵

Kassa mellett a középkorban jelentősebb hadiipari műhellyel rendelkező Eperjes és Lőcse is gyakorta szállított a hadsereg részére hadianyagot.⁸⁶ Eperjes ugyanekkor több mint 40 mázsa lőport adott a hadsereg részére. A város kard- és pajzskészítői pedig Kun Balázs kassai vicekapitány megrendelésére készítettek több száz hadiszerszámot.⁸⁷ Hadianyagon kívül a városok naszádok építésére is alkalmas faanyagot, és mesterembereket küldtek az említett vicekapitány és utóda, Prépostváry Bálint számára.⁸⁸ Leggyakrabban Bártfáról szállítottak, de az Eperjesen és a Kassán kiépült hadiipari műhelyekben is folyamatosan készítettek hajókat és hajóhidakat a hadsereg számára.⁸⁹ Az öt szövetséges városon kívül a kamara a Szepességből, és a felső-magyarországi bányavárosoktól is nagy mennyiségű kézi lőfegyvert, hozzá tartozó golyókat, továbbá a várak építéséhez különféle vasból készült építőanyagot szerzett be.⁹⁰ Rajtuk kívül Nagybánya is jelentős szerepet játszott az itteni hadseregek ellátásában. A várostól 1555-ben 500 szakállas puskát, 1500 vasgolyót és 10 mázsa lőport rendeltek: a hadianyag árát azonban a felső-magyarországi városoknak kellett kifizetni.⁹¹

Remek üzleti lehetőséget jelentett a városok számára a katonaságnak szállított élelmiszer is. A kassai helyőrség részére a város már visszavételét követően nagy tömegben adott el gabonát és bort, aminek az árát a város *census*ából kellett volna levonni.⁹² Feledi Eusták ugyan arra panaszkodott, hogy a kassaiak a megállapodottnál kevesebb élelmet szállítottak a helyőrség szükségleteire, az azonban nem derül ki, hogy a kassaiakkal már-már ellenséges viszonyt kialakító Feledi jogosan tett-e panaszt. Ennek ellentmondani látszik az a tény is, hogy a

85 Zay Ferenc felső-magyarországi főkapitány 1562 márciusában pajzskészítő mestereket, ill. 250 magyar kardot kért. AMK Schw. N° 2350.

86 Lőcse Wolfgang von Puchaim katonáinak 1556-ban 61 mázsa lőport, két és fél mázsa ólmot, 20 bombát, 57 magyar forint értékben golyókat, továbbá egy 40 mázsa réz felhasználásával készített ágyút is szállított a Felső-Magyarországon állomásozó főhadparancsnok részére. Sőt, a Puchaim által rendelt mennyiségen felül a távol fekvő Gyulára is küldtek lőport. A szerencsétlenül végződő krasznahorkai, nagyidai és tarkői ütközetekben is a lőcseiek küldte hadiszerektől fosztotta meg az ellenség a király seregét. ÖStA HKA HFU RN 6 1557. febr. fol. 120., 122., ill. uo. 1556. nov. fol. 34–35.

87 AMP N° 3973., 4465. Eperjes városa 1553-ban Balthasar von Waltherstein királyi Zeugmeisternek 7 font lőport, 30 font ólmot és kanócot adott el. Uo. N° 3626.

88 MOL E 15 Exp. cam. 1552. jan. 31.

89 Pálffy G.: A főkapitányi hadiipari műhely i. m. 207–208. A városok ácsai által készített hajókkal szemben az 1550-es években még gyakran emeltek minőségi kifogásokat, de a század végére ezek a panaszok is megszűntek. HKA HFU RN 3 1552. jan.–febr. fol. 35–42.

90 Kemény Lajos: Műtörténeti adatok Kassa múltjából. Archeológiai Értesítő (= AÉ) 1904. 271.; Uő: A kassai fegyvergyártó céhekről. AÉ 1901. 78–80., ill. MOL Magyar Kamara Archivuma, E 204 Missiles (= E 204 Miss.) Tluk, Johan-felső-magyarországi bányavárosok.

91 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1555. N° 92.

92 A város 1553-ban 100 hordó bort és 200 köböl gabonát adott a katonaság élelmezésére (AMK Schw. N° 1695.; MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 152. 1553. máj. 19.), aminek az árát azonban még a következő évben sem fizették ki. AMK Schw. N° 1733.

következő években a városok Thelekessy kéréseit általában rendszeresen teljesítették.⁹³ Kassa városa ezt követően is állandó hadiszállító maradt.⁹⁴ A város az 1565–1568. évi hadjáratban is többször szállított a német főkapitánynak élelmet, majd a 16. század vége felé is több ezer forint értékben küldtek élelmiszert a helyi katonaság részére.⁹⁵ A Szepesi Kamara 1578-ban a leszállított borért már közel 5800 forinttal tartozott a városnak.⁹⁶ A városok 1564-ben a szövetség gyűlésén alkotott megállapodás értelmében kenyeret, zabot és gabonát küldtek az egyébként meglehetősen távol állomásozó mezei hadaknak.⁹⁷ A városszövetség tagjaihoz hasonlóan Nagybánya is nagyobb mennyiségben szállított általában rossz minőségű bort főként a közelében fekvő Szatmár ellátására.⁹⁸

Hadianyagon és élelmiszereken kívül a felső-magyarországi városok céhes kézművesipara a hadsereg számára egyéb nélkülözhetetlen termékeket is kínált. Lazarus von Schwendi felső-magyarországi hadjárata idején a mezei hadak számára nagyobb mennyiségben rendelt a városoktól csizmát és bakancsot. Mivel a kamara ezeknek az árát sem fizette ki, még az 1572. évi országgyűlésen a városszövetség által benyújtott kérvények között is szerepelt a csizmadiák és vargák azon kérése, hogy a leszállított áru árát fizessék ki. Az egyes hadjáratok idején túl a Kassán állomásozó helyőrség lábbeli-szükségeit is elsősorban a városi csizmadiák és vargák elégítették ki. A szállítások jelentősége túlterjedt azon, hogy elegendő lábbelit szállítottak a hadseregnek. Mivel a helyi mesteremberek többé-kevésbé állandó megrendelésekhez jutottak, így a hadsereg egy nehezen fizető, de mégis biztos piacot jelentett a kézművesek számára.⁹⁹

93 MOL E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 1181. fol. 4–5.; AMK Schw. N° 1892., 2140., 2142., 2146., 2148.

94 A város például 1559-ben azt kérte az uralkodótól, hogy az 1556. évi tűzvész óta a helyőrség részére adott élelmiszerek árát, azaz 1512 forintot a Magyar Kamara fizesse ki. ÖStA HKA HFU RN 7 1559. ápr. fol. 95.

95 AMK Schw. N° 2722., 2729., 2737., 2740., 2747. 1570. márc. 10. és 1571. márc. 10. között 1872 pint bort adtak Georg Mörtzinger kassai élelmezőmesternek. (MOL E 211 Lymb. 1. Ser. Fasc. 1. fol. 152.) 1576-ban 200 forint kölcsönt adott a város élelmiszer vásárlására, 1577-ben és 1578-ban pedig 100-100 hordó bort szállítottak 1400, ill. 1800 forint értékben. MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 114., 193., 195., 351.

96 Uo. fol. 356. Lőcse 1579-ben pedig arról panaszkodott a Szepesi Kamarának, hogy a város által adott bor árát még mindig nem adták meg. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1579. febr. N° 10.

97 1564-ben az elküldött hét mézárómester mellett Eperjes, Lőcse és Bártfa egyenként 2-2, Kiszecben pedig 1-1 szekér kenyeret és 2 szekér zabot szállítottak. AMP N° 4475.

98 A kamara az összesen 10 000 vödör borért 4817 forinttal tartozott Nagybányának. MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 172., 309.

99 AMK Schw. N° 2610–2611., 2715. 1565. nov. 5-én kelt parancslevelében Lazarus von Schwendi 600 pár bakancsot és 200 pár hosszabb szárú csizmát rendelt Eperjestől a felső-magyarországi helyőrségek számára a várossal történt megállapodás szerinti árat fizetve. AMP N° 4727.; [H.] *Németh I.*: A kassai követek i. m. 50–51., ill. ÖStA HKA HFU RN 6 1555. febr. fol. 109–111. 1572-ben a kassai vargáknak még mindig 244 forintnyi összeggel tartoztak. MOL Magyar Kamara Levéltára, E 249 Ben. man. 1572. N° 108.

A felső-magyarországi városok hadikölcsönei

A hadiszállítások mellett a városok kölcsönei – amelyeket általában a mezei hadak és a végvárok katonáinak zsoldjára fizettek ki – szintén a védelmi rendszer fenntartásának fontos tényezőivé váltak. Amint láttuk, a kincstár a zsoldot többnyire csak késve, vagy egyáltalán nem tudta kifizetni. A városok már a Mohácsot követő években jelentős kölcsönökkel segítették a térségben állomásozó katonaság ellátását.¹⁰⁰ Kassa elfoglalását követően Eperjes nyújtott nagyobb kölcsönöket a mezei seregek számára: Leonard von Fels főkapitánynak 4000 forintot kölcsönzött, amely fejében az uralkodó Sóvárat és tartozékait zálogosította el a városnak.¹⁰¹ A század közepétől ezek a kölcsönök is kezdtek általánosabbá válni. Miután ismételten Habsburg-fennhatóság alá került, a városok közül újból Kassa lett a legnagyobb hadsereg-hitelező. Már az átadását követő második évben a király erdélyi hadjárátára 466, a városban tartózkodó helyőrség és a kapitány fizetésére pedig 720 forintnyi hitelt nyújtott.¹⁰² Az 1555–1556-ban Felső-Magyarországon állomásozó német Landsknechtek zsoldját is általában a felső-magyarországi városok hitelezték meg (Kassa 1530, Bártfa pedig 300 forinttal); ám a pénz egy részét csak 1562-ben fizették ki.¹⁰³ Thelekessy Imre főkapitány szintén gyakorta fordult a városokhoz kölcsönökért, emiatt volt az általa kért hitelek ügye a városszövetség gyűléseinek gyakori témája.¹⁰⁴ A kapitányon kívül a kamara is sűrűn kért a várostól a végvárok fenntartásához elengedhetetlenül fontos kölcsönöket: Kassa városa Eger ellátásához 1560-ban 200, 1563-ban 1000 forintot, Hans Panabitz német kapitány katonáinak zsoldjára pedig 300 tallért fizetett.¹⁰⁵ Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a felső-magyarországi jövedelmekről pontos információval rendelkező Pesthy Ferenc kamarai igazgató jelentéseiben kiemelt helyet szánt a városoktól felvehető kölcsönöknek. Véleménye szerint ezek nélkül a végvárok fizetetlenül maradnak és nem lehet őket megtartani János Zsigmond hadaival szemben.¹⁰⁶ A hadjáratok végeztével a kamara továbbra is rászorult a városok kölcsöneire. 1569-ben 400 forintot vettek fel Kassa városától, 1570-ben 1500, 1572–1573-ban pedig 3288 forintot kölcsönöztek a katonaság részére.¹⁰⁷ A városszövetség a tizenöt éves háborúban megnövelt létszámú katonaság ellátására is rendszeresen hitelezett közösen pénzt a kamarának, ezek

100 Kassa 1535-ben az uralkodó parancsára a régióban állomásozó Christoph von Bozkowitz részére kölcsönzött 5547 forintot. Uo. N° 1592., 1606.

101 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1323. fol. 1.

102 ÖStA HKA HFU RN 4 1554. máj. 20. fol. 41–45.; AMK Schw. N° 1734.

103 MOL E 554 Vár. és kam. ir. t. sz. 1727. fol. 87.; ÖStA HKA HFU RN 6 1556. nov. fol. 35., dec. fol. 24.

104 AMK Schw. N° 2003., 2008–2009.

105 Uo. N° 2151., 2242., ill. N° 2427.; MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1181. fol. 37.

106 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1566. N° 29., 48.

107 MOL E 554 Vár. és kam. ir. t. sz. 1727. fol. 222–223., ill. uo. t. sz. 1732., Fol. Lat. 913. fol. 175–177.

nagyobb részét azonban a gazdaságilag sokkal jobb feltételekkel rendelkező Kassa állta.¹⁰⁸

Kassán kívül Eperjes és Lőcse volt az a két város, ahonnan a kamara további kölcsönöket várhatott. Eperjes a Sáros megyei kereskedelmi utak előtérbe kerülésével a 16. századtól fokozatos fejlődésnek indult, kereskedői egyre nagyobb arányban vettek részt a térség bel- és külkereskedelmében. Így Kassa mellett Eperjes volt a városszövetség egyetlen tagja, amely mind nagyobb mértékben volt képes támogatni a hadsereg finanszírozását. Miután Kassát Szapolyai János kapitányai elfoglalták, szerepét lényegében e tekintetben is Eperjes vette át. Láttuk, hogy a város a Felső-Magyarországon tartózkodó Leonard Felset és a Kassa mellett később elesett Tommaso Lascanót is nagyobb kölcsönrel segítette ki.¹⁰⁹ A 16. század közepétől egyre csökkenő ilyen jellegű adatok száma azonban arra mutat, hogy a katonai igazgatásban és ellátásban nagy szerephez jutó Kassa mellett mindössze kiegészítő szerep jutott a sárosi városnak.¹¹⁰ Lőcse pedig amellett, hogy a városszövetség közös kölcsöneiben a rá eső részt teljesítette, még Eperjesnél is kisebb hiteleket tudott csak nyújtani a Szepesi Kamarának. Ennek hátterében a szepesi útvonalak forgalmának csökkenése, és a sárosiak előtérbe kerülése állt. Emiatt Lőcse kereskedelme helyi jellegűvé vált, polgárainak anyagi forrásai pedig jelentősen megcsappantak. A város főként az időnként ott állomásozó német zászlóalj zsoldjához járult hozzá, illetve kis összegű kölcsönöket nyújtott a Lőcsén szolgáló katonáknak.¹¹¹

A speyeri szerződést követően az ekkoriban létrehozott Szepesi Kamara összeírta az addig felhalmozódott adósságokat. A kamara által készített jegyzékből kiderül, hogy a környék nagyobb birtokosait és a vármegyéket megelőzve a felső-magyarországi városok nyújtották a legtöbb hadikölcsönt (hadianyagban, élelmiszerben és pénzben) a kamarának. A leszállított áru ellenértékét, és a nagy összegű kölcsönöket azonban a kamara nem tudta visszafizetni. A hadjárat idején egyedül Kassa 21 500 forintot adott a főkapitánynak.¹¹² Ebben az időszakban Kassa 4112, a többi négy város pedig 13 356 magyar forint értékben szállított árut a főkapitánynak. Ezen felül 1567–1568-ban Kassa 1800, Eperjes 1200, Lőcse 900, Kiszzeben pedig 200 forintos kölcsönökkel járult hozzá Lazarus von Schwendi mezei hadainak ellátásához. A városok a hadjáratot megelőzően is minden évben elég nagy összegben adtak hadiárut és kölcsönöket. Ezeket a kamara egészen az 1560-as évek végéig nem fizette ki.¹¹³

108 Kassa 1603-ban 2860, 1604-ben pedig mindössze 200 forintot. Uo. t. sz. 1752. fol. 31–34.

109 ÖStA HHStA UA AA Fasc. 39. fol. 95., Fasc. 40. fol. 20.

110 A kamara 1553-ban 500, 1574-ben pedig 300 forintot kapott Eperjestől. MOL E 15 Exp. cam. 1553. szept. 13., ill. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 913. fol. 247.

111 MOL E 554 Vár. és kam. ir. t. sz. 1735. fol. 10., uo. E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 14.

112 MOL E 554 Vár. és kam. ir. t. sz. 1732.

113 A kimutatás szerint a kamara az 1529 és 1536 között adott szállításokból és kölcsönökből Kassának 4402, 1556-tól a Schwendi-féle hadjárat kezdetéig nyújtottakból pedig még 4671 forinttal tartozott. Az elszámolás több oldalon át sorolja fel a kassaiaktól kapott hiteleket. Mellettük a

A városok által nyújtott kölcsönök és hadiszállítások tehát a kifizetések lassúsága és az évtizedekig húzódó hátralékok miatt bevételeikre inkább negatív, mint pozitív hatással voltak.¹¹⁴ A kamara általában a városok következő évi adójának jóváírásával, a *taxa*, illetve a *census* meghitelezésével törlesztette adósságait.¹¹⁵ Igen sokszor előfordult, hogy a hadseregnek olyan sok kölcsönt kellett adniuk, hogy a felhalmozódott összeg a városok több évi hadiadóját is meghaladta. Erre hivatkozva a felső-magyarországi városok 1552-ben egyszerűen megtagadták az éves *subsidiium* befizetését.¹¹⁶ I. Ferdinánd (számolva azzal, hogy a kamara nem rendelkezik elegendő pénzzel) a kassai helyőrség zsoldját a város következő évi adójának terhére felvett kölcsönből fizettette ki.¹¹⁷ Sőt, az 1570-es években összeállított elszámolásban 1529-től felvett és ki nem fizetett kölcsönök is szerepeltek, és még a Schwendi-féle hadjárat előtti évekből is tetemes hátralék maradt. Mivel a városok adója a kamara jövedelmeinek fontos részét alkotta, ezért általában nem a teljes összeget vonták le az egyes városok adóiból. Kassa 1569. évi 4000 forintos taxájába és 1570. évi censusába (450 forint) például az abban az évben adott kölcsönökből 600 forintot, az 1566 és 1567 között a Schwendinek kiutalt pénz hátralékából pedig 2020 forintot számítottak be.¹¹⁸ Lőcse 1562-ben adott kölcsönei esetében (ez az 1570-es évek elejére már 1200 forintra rúgott) a kamara nem a taxából, hanem a város birtokainak adójából törlesztett.¹¹⁹ Ennél jóval előnyösebb volt a városok számára, ha el tudták érni azt, hogy az uralkodóra szálló és így a kamara kezelésébe került egy-egy birtok zálogjogát kapják meg. Eperjes a Leonard von Felsnek adott 4000 forint fejében a sóvári sóbányákat kapta zálogba, melyeket a város egészen az 1570-es évek elejéig birtokolt.¹²⁰ Lőcse ugyanekkor hitelei fejében 1562-ben a cebeniki apátság

városszövetség tagjai közül egyedül a lőcseiek élelmiszerszállításairól szerezhetünk tudomást. Ez az összeg (mindössze 1205 magyar forint) azonban messze elmarad a kassaiakkal szemben fennálló tartozásoktól. MOL E 211 Lymb. I. Ser. Fasc. 1. fol. 216–229.

114 Vö. *Kubinyi A.*: Városaink háborús terhei i. m. 155.

115 Csak példaként: AMK Schw. N° 2755., MOL E 15 Exp. cam. 1553. aug. 29. Eperjes 1552. évi adójába beleszámították a város által Izabella távozására adott 400 forintot is. (MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 92. 1552. szept. 19.) Ugyanez figyelhető meg a többi magyarországi városnál. A Magyar Kamara 1556-ban Pozsonynak 1200, Sopronnak 300, Nagyszombatnak 300 forinttal (ÖStA HKA HFU RN 6 1556. dec. fol. 57.), 1555-ben pedig ennél jóval nagyobb összegű hitellel tartozott ezeknek a városoknak: Pozsony 6000, Nagyszombat 2000, Sopron 2000 forintos kölcsönét volt kénytelen a kamara kifizetni. (Uo. 1555. fol. 13–17.)

116 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1552. N° 127., ill. N° 128. 1558-ban a Felső-Magyarországon állomásozó német katonaság részére adott pénzből a városok adóiból Eperjesnek 500, Kassának 200, Lőcsének 200, Kiszsebennek pedig 100 tallért törlesztettek ily módon. AMP N° 3431.

117 MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 150. 1553. nov. 29., ill. AML IV/21.

118 MOL E 554 Vár. és kam. ir. t. sz. 1727. fol. 223. Az 1579-ben az Eperjes és Kiszseben városok által adott kölcsönök kifizetésére csak 1582-ben adtak parancsot. MOL E 249 Ben. man. 1582. N° 132., 250.

119 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 14.; AML IV/38–39. A katonaságnak adott kölcsönök ilyetén való törlesztésére már az 1550-es években is sor került. Uo. 21. sz.

120 A Magyar Kamara elszámolása szerint 1558-ban még 1202 forinttal tartoztak a városnak. A kölcsönt általában a város *census*ából törlesztették, emiatt annak visszafizetése (évente

birtokainak zálogjogát kapta meg, amelyek jövedelmei még 1574-ben is a város bevételeit gyarapították.¹²¹ A törlesztések egy másik biztos, és a városok számára kedvező módja volt, ha egy-egy királyi haszonvétel jövedelmeit kötötték le a hitelt nyújtó városnak. Kassa 1577-ben például a felső-magyarországi harmincadok közül a homonnai, a varannói és a sztropkói jövedelmét, illetve a város által szállított 107 hordó bor fejében Borsod és Abaúj megyék dikáját kapta meg.¹²² Eperjes 1575-ben a hadsereg ellátására adott 1500 forintot az ismételt kamarai kezelésben lévő sóvári sóbánya jövedelmeiből szedte be. 1577-ben pedig a királyi udvarba szállított bor értékében a városban lévő harmincad jövedelmét kötötték le.¹²³ A kölcsönadott összegek így biztosabban és sokkal gyorsabban folytak be a városok kasszájába.

Magánkereskedők, nagybirtokosok hadiszállításai

A városok kölcsönei és hadiszállításai mellett, amelyeket jellegüknél fogva akár az adók megelőlegezésének is felfoghatunk, a hadiellátásban hasonlóan jelentős szerepük volt a magánkereskedőknek is. Ennek nem csak, és nem elsősorban a hadsereg ellátásának folyamatosságában volt jelentősége. Ezek a hadiszállítások a kereskedők számára a kora újkori magyar kereskedelemben új és elég gyors hasznot hozó lehetőséget jelentettek. Felső-Magyarországon a 16. század közepétől kezdve az erdélyi és lengyelországi feszült politikai állapotok miatt a korábbiaknál jelentősebb létszámú katonaság állomásozott. Nagy számuk és a kamara szervezetlensége miatt kialakuló hadsereg-ellátási problémák remek alkalmat nyújtottak a hadiszállítóknak, hogy tekintélyes haszonra tegyenek szert. A várak élelemellátásáért felelős *provisorok* a Szepesi Kamarához benyújtott jelentéseikben állandó gondokról számoltak be: Kassán 1564 január végén a rossz bortermés miatt mindössze egy hónapra elegendő bor állt a helyőrség rendelkezésére, Szatmáron és Szendrőn pedig az udvarbíró még ennyit sem talált a vár pincéiben.¹²⁴ A kamarának tehát a végvárak hiányos ellátása következtében je-

mindössze 300–500 forint) elég lassan haladt. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1323. fol. 1., ill. vö. a Magyar Kamara 1546/47. és 1549. évi számadáskönyveit. Uo. Fol. Lat. 1004. fol. 208., Fol. Lat. 921/I.

121 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 14.

122 Uo. fol. 215., 223.

123 Uo. fol. 49., 223. Ugyanez megfigyelhető más magyarországi városoknál is. A Pozsony városa által adott kölcsönt 1553-ban a szempci, Pozsony és Nagyszombat hiteleit 1563-ban pedig a nagyszombati, galgóci és újhelyi harmincadok jövedelméből kellett kifizetni. MOL E 15 Exp. cam. 1553. okt. 30.; ÖStA HKA HFU RN 11 1564. fol. 276.

124 1568 nyara végén Ursinus Ferenc, szendrői udvarbíró ismételtlen a rossz termésre panaszkodott. Hamarosan arról értesítette a kamarát, hogy a borhiány miatt a jobbágyok sem hajlandók eladni felesleges borukat, hanem inkább a közeli miskolci és szikszói vásárokon értékesítik. Pesthy jelentése szerint a Kassa környéki szőlőkben tizedannyi bor termett, mint az azt megelőző években. MOL E 41 Litt. ad Cam. 1564. N° 8., ill. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1568.

lentős mennyiségben kellett élelmiszereket vásárolnia. Pesthy Ferenc jelentése szerint Kassa, Szatmár és Szendrő német helyőrségének ellátására 1564 áprilisától a következő év szüretéig kb. 1800 hordó borra lenne szükség, ami hozzávetőlegesen 20 000 forintba került volna.¹²⁵ Szatmár várának éves szükségleteiből 1578-ban 6000 forintot gabonavásárlásra, 5440 forintot pedig borvásárlásra szántak, ami a vár ellátására készpénzben szánt 14 940 forint jelentős hányadát tette ki.¹²⁶ Nem csodálkozhatunk hát, ha azt látjuk, hogy a várak ellátásában szinte minden kereskedő igyekezett részt venni; legyen az nemesi rangú földbirtokos vagy városi polgár.

A felső-magyarországi hadiszállítók nagy része a környék földesurai közül került ki. Legtöbben közülük egyes végvárok kapitányainak tisztét is betöltötték, így ebben az üzletágban komoly előnyöket élveztek a városi polgársággal szemben. A 16. század közepén az Alaghyak, a Perényiek és a Balassák jelentős szerepet játszottak a hadsereg ellátásában és a kamarai pénzkölcsönzésben.¹²⁷ A nagybirtokos családok közül a 16. század utolsó harmadában a Dobó család tagjai,¹²⁸ és Mágóchy Gáspár adott el a Szepesi Kamarának nagy mennyiségű bort. Ő volt az, aki – megtestesítve a 16. század *homo novus*ainak egyre szélesedő üzleti gondolkodását¹²⁹ – még a Dobó családnál is nagyobb mértékben kapcsolódott be a végvárok ellátásába, és ismerte fel a hadiszállításokban rejlő üzleti lehetőségek jelentőségét. Mágóchy a munkácsi uradalom megszerzését követő években a birtokai közelében fekvő végvárok ellátására a bor mellett egyre több gabonát is szállított.¹³⁰ Az előbb említett nagybirtokosok mellett Kövér Ferenc, diósgyőri kapitány hadiszállításait emelhetjük ki, aki 1576-ban például 5500 forint értékben szállított 150 hordó miskolci bort a szendrői és a tokaji helyőrség-

-
- aug. N° 21., szept. N° 13., és uo. 1569. márc. N° 5., 1570. okt. N° 1., 10–11., dec. N° 7. Soklyosi András sárospataki és Szikszai Imre tokaji provisor a sok „keo Esseo” és a fagyok miatt bekövetkező rossz terméstről és az állandó borhiányról panaszkodott a kamarának. 1571. márc. N° 1.
- 125 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1564. N° 44. Ugyanerről ld. uo. N° 47.
- 126 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 169–170.
- 127 ÖStA HKA HFU RN 9 1561. fol. 1516., MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 107. 1552. dec. 22.; AMK Schw. N° 1956.
- 128 Dobó Domokos, továbbá Dobó István özvegye Sulyok Sára 1577-ben 100-100 hordó bort adott el a Szepesi Kamarának. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1577. jún. N° 37., júl. N° 2., 1576. N° 2., 6., ill. E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 586.
- 129 *Kubinyi András*: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Pamer Nóra. Bp. 1994. (Művészettörténet – Műemlékvédelem VI.) 263–292.; *Pach Zsigmond Pál*: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. Történelmi Szemle 1982. 373–403.
- 130 MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1579. ápr. N° 9., júl. N° 4., 6., 40.; *Takáts Sándor*: Magyar borok szállítása a bécsi udvar számára 1571–81-ig. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1899. 285.; MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 274., 377., Mágóchy Gáspár birtokszerzéseiről és borkezeléséről ld. *[H.] Németh I.*: Szabad királyi városok és nagybirtokosok i. m., ill. MOL E 254 Repr., inst. 1577. febr. N° 15., jún. N° 6.

nek.¹³¹ Az 1570-es évek jelentősebb nemesi hadiszállítói között találjuk rajtuk kívül még Hans von Rueber felső-magyarországi főkapitányt, aki 200 hordó bort és 4000 kalangya búzát adott el a kamarának. Ide számítható még Prépostváry Bálint, felső-magyarországi főkapitány-helyettes, az ekkoriban feltörekvő Rákóczi család tagjai, valamint Ungnád Kristóf egri főkapitány.¹³² A földbirtokosok mellett sűrűn találkozhatunk a végvárakban szolgáló tisztviselők és katonák hadiszállításaival is. A legjelentősebb közülük Trava István tokaji *provisor*, és Wékey Ferenc felső-magyarországi hadbíró volt. Az alacsonyabb rangúak sorából például Johan Gramet tokaji zászlótartó tűnik ki, aki több hordó bort adott el a várnak, és bizonyos jelek arra utalnak, hogy tokaji szőlőinek termésével a felső-magyarországi borkereskedelemben is részt vett.¹³³

A hadiszállító földbirtokosok is ugyanolyan nehezen jutottak hozzá pénzükhöz, mint a városok. Miután a kamara általában nem, vagy csak részben fizette ki a leszállított termények árát, ők ellenszolgáltatásként további birtokokat kaptak. Ezzel még több piacképes termékkel tudtak a hadiszállításokban és a régió kereskedelmében részt venni; nem is beszélve arról, hogy ezáltal politikai befolyásuk is nőttön-nőtt.¹³⁴ Mivel a kamara általában nem tudta kifizetni a földesuraktól vásárolt élelmiszert, amire pedig a hadiellátás szorult helyzete miatt igen nagy szüksége volt, rákényszerült arra, hogy hitelben vásároljon. Azonban ekkor a földesurak a hasznon felül a kölcsön kamataiként bizonyos felárat is felszámoltak. 1577-ben például Dobó Domokos sárospataki szőlőjének termését kínálta a kamarának vételre 18 forint hordónkénti áron. Amikor azonban Dobó megtudta, hogy a kamara csak hitelbe tudja megvásárolni borát, már csak 20 forintos áron volt hajlandó eladni. A Szepesi Kamara kénytelen-kelletlen elfogadta Dobó feltételeit, és 100 hordó bort vásárolt sárospataki udvarbírójától, Hartay Bálinttól.¹³⁵ A kamara olyan kötelezvényeket is kiállított szállítóinak, amelyeket a korszak bevett gyakorlata szerint hitellevélként használtak fel. Igen ritkán, de a hadiszállító földbirtokosok között is előfordult, hogy ezekkel fizettek. Dobó István özvegye 1576-ban Lengyelországba szállított 200 hordónyi exportborának

131 Uo. 1577. márc. N° 61., ápr. N° 20., máj. N° 42., E 244 Min. c/4. 1. köt. 216–217., fol. 359. A miskolci bortermelés jelentőségéről ld. *Gyulai Éva*: Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században. Miskolc, 1995. (Officina Musei 3.)

132 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 196. Rueber tevékenységét özvegye, Judith de Prag is folytatta: MOL E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1457.; MOL E 244 Min. c/4. fol. 46., 147., 168.; fol. 61., 197.; E 254 Repr., inst. et supp. 1577. márc. N° 61., E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 180., 339.

133 Uo. fol. 123., 148., 426., ill. E 254 Repr., inst. et supp. 1576. aug. N° 20., szept. N° 1., 7.; E 244 Min. c/4. fol. 119., 126., 131., 267., 281.; MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1576. aug. N° 18. A tokaji zászlós 50 hordó bort adott el a várnak.

134 A Dobó család Telkibányát és Göncöt kapta meg, amit később az uralkodó Lévára cserélt. ÖStA HKA HFU RN 7 1558. jan. fol. 36. Prépostváry Bálint Szamosbököt (MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 197.). Kövér Ferenc pedig a tapolcai apátság birtokait kapta meg zálogba. Uo. fol. 359. Mágóchy tevékenységére ld. *[H.] Németh I.*: Szabad királyi városok és nagybirtokosok i. m.

135 MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1577. jún. N° 37., júl. N° 2.

harmincadát a hadseregnek eladott bora ellenében a kamara által korábban adott kötelezvénnel fizette ki. Hans Rueber özvegye pedig Zakarias Geczil, Caspar Pirkler és Mathias Partinger pozsonyi kereskedőknek hasonló módon fizetett. A pozsonyi kereskedőknek átadott hitellelvel később a szempci harmincad elszámolásai között találkozhattunk, mivel az általuk kihajtott ökrök vámját így egyenlítették ki.¹³⁶ A hitellevek forgása mutatja, hogy a hadiszállításba bekapcsolódott földesurak egy része az egyre élénkülő külkereskedelemben mindinkább tevékeny résztvevőként és nem csak úgymond „beszállítóként” vett részt. Ez a konkurencia – főként ha a versenytárs földesúr egyben valamilyen magasabb katonai tisztség viselője is volt – a városok számára korábban ismeretlen kereskedelmi ellenfeleket teremtett. Nem csoda, hiszen nem csupán olcsó termékeivel jelentett komoly veszélyt, hanem politikai befolyásával is. Gyakran ugyanis a földesurak olyan visszaéléseket engedhettek meg maguknak, amelyeket a politikailag igen gyenge városok mellett sem a kamara, sem pedig a vármege nem tudott megakadályozni.¹³⁷

A jó üzletből természetesen a városok polgárai sem akartak kimaradni. Szállításaik, illetve nagyobb összegű hitelek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a felső-magyarországi haderő ellátása fennakadásmentes legyen. Ebben nemcsak a szabad királyi városok, hanem a mezővárosok civis polgárai is meghatározó szerepet játszottak. A debreceni kereskedőkkel az 1570-es évek végén leginkább Kálló, Tokaj és Szendrő szállításainál találkozhatunk.¹³⁸ A három Tiszavidéki királyi vár ellátásában Kovács György, a Juhos család és több más befolyásos debreceni kereskedő mellett¹³⁹ éppen a hódoltsági üzleteiből meggazdagodó nagyszombati kereskedő, Thököly Sebestyén vett részt a legnagyobb mértékben, akinek több ezer forintos üzleteit Tar István bonyolította le.¹⁴⁰ Debrecen mellett a hódoltság–királyi Magyarország–Erdély háromszög másik fontos kereskedelmi központja Nagyvárad volt. Polgáraiak főként a 16. század első felében

136 Uo. 1576. ápr. N° 2., ill. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1457.

137 Serédy Gáspár a felső részek főkapitánya 1533-ban a katonaság rossz ellátására hivatkozva harmincadmentesen szállított ki 66 hordó bort Lengyelországba, ahonnan mintegy ezer forint értékben posztót hozatott be egy bizonyos Erhardt nevű lengyel kereskedő közreműködésével. Serédy azonban nem az alá rendelt katonaság zsoldfizetési gondjait kívánta ily módon enyhíteni, hanem saját hasznára űzött kereskedelmi tevékenységet és csökkentette jogtalanul a kamara harmincadbevételeit. MOL E 204 Miss. Serédy Gáspár–N. N. 1533. márc. 1., ill. Serédy Gáspár–Pál kassai harmincados, 1533. márc. 23.

138 1577-ben például Szikszay Imre és Peykes Péter Dombrinus János tokaji harmincadellenőrrel együtt Debrecenben a tokaji vár számára 2000 forint kölcsönt kívántak felvenni több debreceni kereskedőtől. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1577. máj. N° 36.

139 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1306.

140 1576-ban egy 7000 forintos, 1593-ban pedig egy 20 000 tallérnyi összegű szerződés ügyében tárgyaltak Thökölyvel. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1576. márc. N° 24., 28., ill. E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1637–1638., továbbá E 254 Repr., inst. et supp. 1579. júl. N° 52., E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1637–1638.

járultak hozzá a Habsburg-ház katonai kiadásaihoz.¹⁴¹ A közeli várak kapitányai és udvarbírái nem ritkán a hódoltság különleges kereskedelempolitikai helyzetét kihasználó gyöngyösi kereskedőktől remélhettek kisebb-nagyobb kölcsönöket.¹⁴² A magyarországi kereskedőkön kívül a marha- és posztókereskedelemben legnagyobb mértékben részt vevő délnémet és bécsi kereskedők is nagyobb összeget kölcsönöztek a végvárhálózat fenntartására.¹⁴³ A nyugat-európaiakon kívül a felső-magyarországi borkereskedelemben fontos szerepet játszó krakkóiak már az 1530-as években segítették hitelekkel I. Ferdinánd hadjárait. Kölcsöneikkel a század vége felé is találkozunk a Szepesi Kamara iratai között: a kamara ekkoriban a krakkói Martin Fischbauerrel és Balthasar Gerstmannal tárgyalt az egyre nagyobb hadikiadások fedezése miatt szükséges hitelekről.¹⁴⁴

A hadiszállítások közül a legnagyobb haszonnal kecsegtető vállalkozás az élelmiszer- (főként a bor-) kereskedelem volt: a bor a katonaság ételmezésének egyik legfontosabb összetevője volt.¹⁴⁵ A debreceni kereskedők kereskedelmi tevékenységének tárgyalása során a szakirodalom kivétel nélkül a marhaexportban betöltött szerepüket emelte ki. Mégis (bármilyen meglepőnek tűnik ez első hal-

141 A kamara iratai között Sörös Ambrus, Bányász Antal és Bakóczy Péter nevével találkozhatunk ebben az időszakban. MOL E 21 Ben. res. b., 4. köt. fol. 206. 1553. nov. 4. Sörös „Seresi” néven az 1542. évi harmincadjegyzékben is szerepel. *Ember Gyűző: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén.* Bp. 1988.

142 Soklyossy István egri *provisor* 1577-ben egy általa már régebben ismert gyöngyösi kereskedőtől vett fel 100 forintot kölcsönbe. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1577. júl. N° 24. A hódoltsági kereskedők különleges szerepére ld. *Ferenc Szakály: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktstellen unter der Türkenherrschaft.* In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposiums zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Hrsg. Othmar Pickl. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) 235–272.; *Uő: Adalékok Gyöngyös XVI. századi kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez.* Archivum 1990. 122–145.; *Uő: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban.* In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk. Havassy Péter–Keckés Péter. Gyöngyös, 1984. 147–178.; *Uő: Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve. Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén.* Agrártörténeti Szemle 1972. 356–386.; *Gecsényi Lajos: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján.* Századok 1993. 469–484.; *Uő: Adatok tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a XVI. század második felében.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 1981. 99–112., ill. *Uő: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 1991. 25–37.

143 Közülük is kiemelkedő szerepet játszott a Gösswein–Rottenburger cég, a bécsi Henckel Lázár. Elias Mayr, ill. Conrad Pechler. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1577. jún. N° 3.; *Joseph Kallbrunner: Lazarus Henckel von Donnersmarck. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 1931. 142–156., MOL E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1301., uo. Múz. Törzsanyag A/harmincad 1579. máj. 14.

144 MOL E 15 Exp. cam. 1536. aug. 21., MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 324.

145 Pesthy 1564-ben arról számolt be, hogy a bor hiánya miatt a német katonák közül többen meghaltak. (MOL E 41 Litt. ad Cam. 1564. N° 9.) Erhardt Sauer szendrői udvarbíró 1576-ban pedig minél több bor vételére kért pénzt, „merth bor nelkeol nem lehattünk”. Uo. E 254 Repr., inst. et supp. 1576. aug. N° 6.

lásra), a Szepesi Kamarához intézett jelentések és a kamara által kiállított kötelevények egyaránt arról tanúskodnak, hogy a kassai kereskedők mellett ebben az üzletágban is a debreceni kereskedők játszották a főszerepet. A tokaji vár 1586. évi számadásai szerint a helyőrség részére beszerzett bort többségében debreceniektől és váradiaktól vásárolták.¹⁴⁶ Debrecen kereskedői a Várad környéki, ún. bihari borvidék termését értékesítették, mivel a hódoltsági város gazdagabb polgárai itt szereztek szőlőbirtokokat, ahol ennek következtében jelentősen elterjedt a Hegyalján már megismert *extraneus* birtoklási forma.¹⁴⁷ A bihari bornak a hadseregellátásban történő értékesíthetőségét a hegyaljaival szemben növelte az a tény is, hogy miután gyengébb minőségű volt, és nem lehetett messzire szállítani, az egyébként értékesíthetetlen bort a katonaság számára meglehetősen olcsón lehetett kimérni.¹⁴⁸ A jelentősebb felső-magyarországi végvárad ellátásában is a bihari bor szerepelt a legtöbbször. Szikszay Imre tokaji *provisor* jelentéseiben többször említ debreceni hordókban küldött borokat, amely voltaképpen megegyezik a váradi, vagy bihari hordóval.¹⁴⁹ A Szepesi Kamara 1578-ban már abban állapodott meg az akkor is Thököly pénzt forgató Tar Istvánnal, hogy a debreceni kereskedő Tokaj, Szatmár és Kálló szükségleteire elegendő „erdélyi” (azaz bihari) bort fog szállítani. A szerződés jelentőségét nem a szállítás ténye határozza meg, hanem az, hogy a szerződő felek nem állapították meg a szállítandó bor mennyiségét, annak árát pedig átalányárban rögzítették. Ez arra mutat, hogy Thököly, Tar segítségével állandó, mondhatni „udvari” szállítónak küzdött fel magát.¹⁵⁰ A földesúri hadiszállítók egy részénél már láthattuk, hogy kölcsönök és hadiszállításaik hasznát más kereskedelmi tevékenységük során használták fel. A hódoltságiak és az erdélyiek többsége főként

146 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Germ. 834/I. fol. 24–28.

147 N. Kiss István: A bihari borvidék a XVI. század végén. Századok 1958. 622–623.

148 A váradi bornak „oly természeti vagyon, hogy mikor Váradrul bort hozatnak, minden két mér-földön megtöltetik és szípen töltelékkel hozatják”. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1577. febr. N° 23.

149 *Bogdán István* mértéktörténeti monográfiájában nem említi a debreceni hordót, csak a debreceni akót ismeri, azt is – arra hivatkozva, hogy Debrecen környékén nem voltak szőlők – fenntartásokkal kezeli és nem adja meg a méretét. (*Bogdán István: Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp. 1991. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 7.] 137.) Szikszay Imre egyik jelentéséből világosan kiderül, hogy egy debreceni nagy hordó 2,5 kassai hordóval egyenlő, vagyis 500 kassai pint őr-tartalmú, ami kb. 840–900 liternek felel meg. Egy váradi vagy bihari hordó a 16. század végéig 20 helyi csöbör, ami a debreceni nagy hordóhoz hasonlóan úgyszintén 839,4 liternek felel meg. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1576. márc. N° 13.

150 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 340. – Tar Istvánon kívül a hadiszállító borkereskedők között találjuk Foris Ambrust, Juhos Mátét, Oreska Györgyöt, Szabó Miklós bírót és Kovács Györgyöt, akik ebben az időszakban a hódoltság, a királyi Magyarország és az Erdély közötti kereskedelem lehetőségeit kihasználó város tözséreinek elitjét alkották. Uo. fol. 185., 224., E 254 Repr., inst. et supp. 1575. jún. N° 3., 1577. febr. N° 25., máj. N° 39., E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1239. fol. 9–12.; *Bárony István: A város kereskedelme 1693-ig*. In: Debrecen története 1693-ig. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984. 361–374.; *Szabó István: A tokaji rév és Debre-*

Bécs felé kihajtott marháik harmincadának kifizetésekor, illetve más kereskedőkkel szemben fennálló tartozásaik kiegyenlítése során, mintegy hitellevélként használta fel az általuk szállított élelmiszer áráról kiállított kamarai elismervényeiket. A három részre szakadt Magyarország határvidékén üzleti tevékenységet folytató kereskedők tehát minden lehetőséget megpróbáltak kihasználni, hogy elegendő tőkéhez jutva még jobban megerősítsék a nyugati külkereskedelemben megszerzett piaci pozícióikat. A főként az 1570-es években a szokásosnál is nagyobb mértékben megnövelt felső-magyarországi helyőrségek olyan új felvásárló piacként álltak a marhakereskedelemben is érdekelt civispolgárság rendelkezésére, ahol nagy mennyiségű váradi bort értékesíthettek, egy olyan terméket, amit egyébként nem tudtak volna ilyen kedvező áron eladni.¹⁵¹

A magánvállalkozók a hadsereg élelmezése mellett, a katonák fizetésére is felhasznált posztó, illetve a hadakozáshoz szükséges hadiszerek és nyersanyagok kereskedelmébe is bekapcsolódtak. A már többször említett Thököly Sebestyén nagy értékű árut is szállított a hadsereg részére. Tar István, Thököly nevében 1578-ban 12 000, 1589-ben pedig már 44 000 magyar forint értékű áru szállításáról kötött szerződést a Szepesi Kamarával.¹⁵² (Csak összehasonlításként: a hatalmas, 95 000 forint éves jövedelemmel rendelkező munkácsi uradalmat az uralkodó hasonló összegért adta zálogba.¹⁵³) Ez az üzlet nem csak a szállított áru magas értéke miatt érdekes. Thököly ugyanis a bor és a szokásos nyugati csatornákon beszerzett termékeken (posztó és fűszerek) kívül nagy mennyiségű, minden bizonnyal a hódoltságban, a Partiumban vagy Magyarországon feldolgozott árut (például 2500 darab erdélyi ködmönt) is eladott a kamarának. Ez arra mutat, hogy a hadsereg a hazai feldolgozóiparnak is új, jelentős felvevő piacot jelentett. Azonban nem a nagyszombati polgárjogot elnyerő Thököly volt az egyetlen a korábban a hódoltságban tevékenykedő kereskedők közül, aki üzleti kapcsolatait fenntartva szállított különféle textilárut a végvárok számára. Bornemissza Tamás pozsonyi kereskedő 1555-ben a váradi püspök katonáinak fizetésére kiadott 2400 forint értékű posztót értékesített.¹⁵⁴ Tar Istvánon kívül a Szepesi Kamara más debreceni kereskedőktől is gyakran vásárolt posztót. Köké-

cen 1565–67-ben. Debreceni Képes Kalendárium 1934. 89–97.; *Komoróczy György*: Debrecen története a felszabadulásig. Debrecen, 1955. (Debreceni írások 1.) 28–35. A debreceni és váradi polgárokon kívül a Désről származó Faggyas Mártonnal Szatmár, a miskolci Gombos Pállal pedig a közeli Szendrő várának borellátásánál találkozhatunk. Ld. MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1576. szept. N° 2. és 1577. ápr. N° 3., júl. N° 19.

151 A bihari borvidék vizsgálatánál a jövőben érdemes lenne arra is figyelmet fordítani, hogy milyen mértékben befolyásolta a hadsereg által biztosított piac a Várad környéki szőlők termelését.

152 MOL E 244 Min. 1. köt. c/4. fol. 400–401., ill. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1239. fol. 13.

153 *Hungay Zoltán*: Erdély választott fejedelme. Bp. 1987. 37.; *[H.] Németh I.*: Szabad királyi városok és nagybirtokosok i. m. 14–15.

154 MOL E 15 Exp. cam. 1555. júl. Bornemissza Tamásról ld. *Bessenyei József*: Bornemissza Tamás rokonai kapcsolatai. In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 1996. (Studia Miskolciensia 2.) 62–69.

nyesdi Mátyás tokaji harmincados 1579-ben a debreceni tőzsérekkel történt elszámolását arra is felhasználta, hogy a kamara megbízásából elegendő gránát és skarlát posztót szerezzen be.¹⁵⁵ A különféle textilárúk mellett a debreceni kereskedők nagyobb mennyiségben szállítottak salétromot és ólmot a felső-magyarországi várakba, főként a kassai királyi hadszertárába, és a vele szomszédos Eperjes ágyúöntő-műhelybe.¹⁵⁶

A hazai kereskedőkön kívül a Magyarországon kiváló kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező Gösswein cég szállított a Szepesi Kamara megbízásából posztót, illetve különféle nyersanyagokat, leginkább ként. Hans Drossen, a nürnbergi cég faktora előbb 100 mázsa ként, 1584-ben pedig 5500 forint értékű árut (ennek nagy része posztóból állt) adott el a kamarának.¹⁵⁷ A szintén nürnbergi illetőségű Georg Bechler 1582-ben és 1583-ban 6100, illetve 4000 forintot kölcsönzött a kamarának, aminek tekintélyes részét a végváraknak szállított posztó tette ki.¹⁵⁸ A nürnbergi kereskedők mellett (ahogy azt a kölcsönök esetében is tapasztalhattuk) a krakkóiak is részt vettek a katonaságnak szükséges posztó kereskedelmében. Délnémet társaitól eltérően azonban velük csak a század elején találkozunk: Erasmus Bank, aki a kassai kereskedőkkel már a város Szapolyai kezére kerülését megelőzően komoly üzleti kapcsolatokat tartott fenn, az egyetlen, akit a 16. század ötvenes éveiben a kassai helyőrség elszámolása külföldi posztókereskedőként említ.¹⁵⁹

A felső-magyarországi városok hadiszállító kereskedői

Az állandó kassai helyőrség és a főkapitányi központ kialakulása a felső-magyarországi városok egyes kereskedőinek remek lehetőséget nyújtott arra, hogy áruikat jobb feltételek között tudják értékesíteni. A Kassán állomásozó katonaság magas létszáma és az ekkoriban létrehozott hadiipari műhelyek is növelték az igényeket. Amellett, hogy a kassai kereskedők jóval több terméket tudtak eladni

155 MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1579. jún. N° 16.

156 HHSIA UA AA Fasc. 78. 1557. ápr. fol. 88–89.; *Nyárady Mihály*: Salétromfőzés Szabolcs megyében a XVI–XIX. században. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 1958. 170–214.; *Kovács Béla*: A debreceni salétromtermelés története. In: *Értekezések az 1941. évről*. Debrecen, 1941. (A Debreceni Református Kollégium Tanárképző-Intézetének dolgozatai 22.) 63–106., ill. *Pálffy G.*: A főkapitányi hadiipari műhely i. m. 200–201., ill. ld. AMP N° 4195. Debreceni Szabó Józsa 1562-ben a városnak szállítandó salétrom ügyében értesítette az eperjesi bírót.

157 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 2737. fol. 1–2., Jank. gy. N° 685., MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 279., ill. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Jank. gy. N° 1169.

158 Uo. Fol. Lat. 880. 1586. febr. 12.

159 *Granasztói György*: A kassai kereskedelem a 16. században. The commerce of Kassa in the 16th century. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Economy, Society, Historiography. Dedicated to Zsigmond Pál Pach on His 70th Birthday*. Szerk./Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1989. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) 67.; MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1314. fol. 75.

a város megnövekedett belső piacán, a beköltöző főtisztek és tisztviselők életviteléhez szükséges luxuscikkeket kínáló kalmárok is új vevőkörhöz jutottak. A hadseregszállításon túl a kassaiak nagyobb tőkeereje a Szepesi Kamara gyakori pénzhiányát is enyhítette. A város kereskedői jelentősebb összegekkel és meglehetősen gyakran járultak hozzá a kamara pénzinségének csökkentéséhez, a kamara így ki tudta fizetni hitelezőit, illetve a Felső-Magyarországon állomásozó katonák időben hozzájuthattak az őket megillető zsoldhoz. Már több példát idéztünk arra, hogy az 1560-as években a térség pénzügyeit kamaraigazgatóként irányító Pesthy Ferenc miként panaszkodott a királyi jövedelmek lassú behajthatósága, illetve azok hiánya miatt. Jelentéseiben hangsúlyozta a város kereskedőtől szereshető hitelek fontosságát. A felső-magyarországi katonaság ellátására elégtelen jövedelmeket Pesthy főként a kassai kereskedőktől remélt további kölcsönökkel kívánta pótolni. Véleménye szerint erre – más hitelezőktől eltérően – a jövőben is nagy biztonsággal számíthattak.¹⁶⁰ Az erdélyi hadjárat idején és az azt követő békésebb években is a város kereskedőinek legtehetősebb része alkotta azt a kört, akiktől a kamara szinte állandó jelleggel vett fel hiteleket.¹⁶¹ A kassai polgárok saját vagyonukból is kisebb-nagyobb összegekkel járultak hozzá Lazarus von Schwendinek a városoktól felvett kölcsöneihez. Azok a hitelezők, akik az erdélyi hadjáratot követően is finanszírozták az uralkodó hadi kiadásait, lényegében megegyeztek azokkal, akik 1567-ben a város által Schwendinek adott 1000 forintot nagyobb összeggel egészítették ki. Közülük is a Schwendivel üzleti kapcsolatban álló Vas és Pap családok voltak a legjelentősebb pénzkölcsönzők.¹⁶² Vas Antaltól és testvérétől, Istvántól a kamara rendszeresen 2000–3000 forintos kölcsönöket vett fel.¹⁶³ A két Vas testvér halálát követően a felhalmozott tőke segítségével Vas István özvegye, illetve utódaik Szabó György és Kalmár János deák folytatták a két pesti származású kereskedő hitelügyleteit.¹⁶⁴ A szegedi származású Pap Antal is hasonló összegű pénzt kölcsön-

160 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1563. N° 46.

161 AMK H III/3. taxa Lad. 2. N° 38. fol. 25. – Kuthassy Lőrinc egykori szegedi, majd kassai polgár és testvérei Feledi Eustáknak nyújtottak kölcsönöket, amit a főkapitány még egy év elteltével sem fizetett vissza. MOL E 21 Ben. res. b., 5. köt. fol. 69. 1554. okt. 23., AMK Schw. N° 1767. Peter Amman kassai polgár – aki talán az 1500 és 1529 között minden évben a választott községbe és szenátusba beválasztott Paul Amman rokona volt – (*JH/ Németh István: Kassa szabad királyi város archontológiája [1500–1600]. Kézirat, passim.*) – már nem vehette át korábban kölcsönadott pénzét: 1557-ben a kamara már csak özvegyének tudta kifizetni azt az összeget, amelyet Amman a kassai élelmezőmesternek adott. MOL E 21 Ben. res. b., 6. köt. fol. 138. 1557. márc. 5.

162 AMK Schw. N° 2823.

163 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. I. at. 913. fol. 150., 227., 258., ill. AMK H I. 3087/56., ill. MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 16–17.

164 Uo. fol. 92., 129., 145., 411. Szabó György és Vas Antal rokoni kapcsolatát még tisztázni kell. 1576-ban Szabót mint „generus Antonii Was” említették. Uo. fol. 182. Kalmár Deák Jánost Vas Antal „fratruelis”-ának nevezték. Uo. fol. 134. A Vas családra ld. *Bessenyei József: Budai és pesti menekültek Északkelet-Magyarországon a XVI. században.* In: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században.* Szerk. Bessenyei József–Fazekas Csaba. Miskolc, 1994. (Studia Miskolcensia 1.) 36–39.

zött a kamarának, de a kassai kereskedő 1574-ben írt utolsó ismert levele után a következő évben már özvegye sürgette a pénz mielőbbi kifizetését a Szepesi Kamaránál.¹⁶⁵ A két hódoltsági származású kereskedőcsaládon kívül a város Habsburg-fennhatóság alá kerülésekor Kassára költöző Tar János rendszeresen biztosított hiteleket a katonaság ellátására. Az 1570-es években szinte évente általában 2000–3000 forintot kölcsönzött a hadsereg részére, általában rövid határidőt szabva meg a pénz visszafizetésére.¹⁶⁶

A kassai kereskedők hitelei tehát nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a Felső-Magyarországon állomásozó katonaság fizetése és ellátása zökkenőmentesebb lett. Erre mutatnak a már említett Kalmár Deák János kassai kereskedő hitelei is, aki a kamarának havonta 2000–3000 forintos kölcsönöket adott. A pozsonyi és a kassai székhelyű két kamarai szerv levelezéséből kiderül, hogy az 1570-es években a Szepesi Kamara havi kiadásaihoz mintegy 3000 forint kölcsönre volt szükség. Ezt az összeget általában a pozsonyi Magyar, illetve a Sziléziai Kamara biztosította. Mivel innen a pénz csak lassan, és néha hiányosan érkezett Kassára, ezért a Szepesi Kamarának ideiglenesen helyi pénzforrásokra kellett hagyatkoznia. Kalmár János és hitelezőtársai tehát nem véletlenül adtak rövid határidőre általában hasonló mennyiségű kölcsönöket.¹⁶⁷ Ily módon a korszak nehézkes pénzáttalási módszerein is segítettek. Ezen kölcsönöket ugyanis a kassai kereskedők által az ország határain túl szállított áruinak harmincadából törlesztették, illetve a kamara a Pozsonyban, vagy Bécsben tartózkodó kereskedőnek, valamint azok megbízottainak helyben fizette ki.¹⁶⁸ Előfordult, hogy hitelei fejében az uralkodó egy-egy kassai kereskedőnek teljes harmincadmenteséget adott.¹⁶⁹ A hitelek fontosságára utal a két kamara gyakori levélváltása, amely során főként a ki nem fizetett kölcsönök mielőbbi visszafizetését sürgették. 1577-ben előbb 3000 forintot kért a Magyar Kamarától, majd néhány hónappal később, a Szepesi Kamara már júniusban arra kért 2000 forintot, hogy a szintén Kalmár János által adott kölcsönt ki tudják egyenlíteni. Szerintük ugyanis ellenkező esetben fennáll annak az esélye, hogy a kassai kereskedő nem ad több hitelt. Novemberben arról tudósították a Magyar Kamarát, hogy az említett hitelek nélkül már a novemberi, sőt az októberi zsoldot sem tudták volna kifizetni, és ez esetben a katonák ismét a szegény jobbágytságot fosztogatták volna.¹⁷⁰

165 1568-ban az egri vár építkezéseire kölcsönzött Lippay Jánossal együtt 2000 forintot. MOL E 249 Ben. man. 1572. N° 3. További kölcsöneire ld. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 913. fol. 226.; MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1574. ápr. N° 7., MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 23. A Pap családra ld. *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció i. m. 190–196. Özvegyének kölcsöneire ld. MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 234.

166 1574-ben 2000, 1576-ban 500, egy évvel később ismételten 2000, a következő évben 3000, majd 1000 forintot. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 913. fol. 247., MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 11., 233., 311., 307., MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 830. fol. 31., 2787/I. fol. 101–102.; uo. Fol. Lat. 913. fol. 247.

167 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 220., 238., 366., 414., 421–422., ill. 221., 61.

168 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1181. fol. 42–43.

169 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 373–374.

170 Uo. fol. 284., 238., 421–422., ill. 414.

Ezenkívül a kamara néha még arra is kényszerült, hogy a kassaiaktól kapott kölcsönök fejében az uralkodóra szálló birtokokat adjon zálogba. Miután Jakob Krotker (Grotker) kassai bíró kölcsöneit nem tudták kifizetni, az időközben 3000 forintra duzzadt hátralék fejében a Tokaj várához tartozó Ond birtokot kapta zálogba.¹⁷¹

Noha a lengyelországi borkereskedelmet a kassai kereskedők uralták, ott nem a Kassa környékén termett, meglehetősen rossz minőségű borral üzleteltek, hanem a Hegyalján termett szállíthatóval. A város környéki szőlők termését csak ún. folyóborként tudták értékesíteni, amely a városban és a közelben fekvő várak helyőrségénél éppen olcsósága miatt volt keresett cikk.¹⁷² A helyőrségnek 1550 és 1554 között több eperjesi polgár is szállított bort. Azonban a főkapitányi székhelyé váló város katonaságának ellátásában jóval fontosabb szerepet játszottak a hódoltságból (Szeged, Pest) frissen beköltöző kereskedők.¹⁷³ A kassaiak borszállításának állandóságára mutat, hogy a Szabó család négy évvel később is 13 hordó bort adott el a katonaságnak,¹⁷⁴ és ez az üzleti kapcsolat az ezt követő években sem szakadt meg. 1555-ben a legtöbb harmincadot fizetők egyike volt Vas Antal, aki 1572-ben 70 kassai hordónyi borát a kamaránál értékesítette összesen 1026 forintért.¹⁷⁵ Vas halálát követően a helyét Szabó György vette át és rokonával, Kalmár Jánossal együtt jelentősebb mennyiségű bort értékesített a kassai helyőrség számára.¹⁷⁶ A hadiszállításokban a város ekkoriban egyik legnagyobb kereskedődinasztiája, a Pap család is részt vett.¹⁷⁷ A Pap és a Vas családok tagjai mellett Nyitrai Mátét,¹⁷⁸ továbbá a kassai Tar Jánost számíthatjuk a hadsereg nagyobb hadiszállítói közé.¹⁷⁹

A kassai kereskedők az élelmiszer mellett a végvárok posztóellátásába is nagymértékben bekapcsolódtak – ha nem is olyan nagy mennyiségű áruval, mint

171 Uo. fol. 269., 271., 280., 295.

172 MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1575. júl. N° 7.

173 Ferenczy Péter 16, Fyng Szabó János 15 hordó bort szállított a helyőrségnek 256, ill. 210 forintért. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 1314. passim.: *Granasztói György*: A városi fejlődés keretei a feudáliskori Magyarországon. (Kassa társadalma a XVI. század derekán.) Kézirat, 1975. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Diss. 92.), *Bessenyei J.*: Budai és pesti menekültek i. m.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 190–205., 210–218.; MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 931. fol. 32–33.

174 AMK Schw. N° 2010.

175 Vas az 1555. évi kassai harmincadjegyzékben a hatodik legtöbb harmincadot fizette, ill. az 1557. évi adójegyzékben a tizenhatodik helyen szerepelt. *Granasztói Gy.*: A kassai kereskedelem i. m. 65.; MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 913. fol. 13.

176 1576-ban Szabót mint „generus Antonii Was” említették. (MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 182.) Kalmár János deák Vas Istvánval. Antal testvérével állt rokonságban. A közös üzleti tevékenységéről: Uo. fol. 268. – Ld. még a 164. jegyzetet!

177 Pap Antal Bornemissza Imre tokaji kapitánynak adott el 24 hordó bort. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Múz. Törzsanyag B/várak 1580. nov. 24.

178 MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 350.

179 Noha a debreceni Tar István és a kassai Tar János is a Gösswein–Rottenburger nürnbergi céggel állt üzleti kapcsolatban, a két személy között nem volt semmilyen rokoni kapcsolat. MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 2787/I. fol. 90–91., ill. AMK Schw. N° 2278., 4184.

Thököly Sebestyén, vagy a nürnbergi és bécsi kereskedők. 1552-ben Meszthy Szabó Mihály és Pap Benedek 1000 forint értékben szállítottak posztót az egi katonák szükségleteire. Vas Antal szintén nagyobb értékű posztót adott el a kamarának, amit a végyárakban állomásozó katonaság fizetésére használtak fel.¹⁸⁰ Meszthy a későbbiekben főként a putnoki várba is szállított posztót.¹⁸¹ A Szepesi Kamara mellett a felső-magyarországi katonaság fizetésére ide rendelt királyi mustramesterek is gyakran vásároltak posztót a kassai¹⁸² és eperjesi kereskedőktől.¹⁸³ A debreceni kereskedők mellett a kassai Hans Fogelwader is bekapcsolódott a hadseregnek történő nyersanyagszállításba. A krakkói patrícius családból származó¹⁸⁴ kereskedőtől 1557-ben Dersffy István 120 mázsa ólmot vásárolt. Fogelwader raktáraiban azonban jóval több ólom várt vevőre, amit a kassai kereskedő korábban debreceni üzletfeleitől vásárolt és szándékai szerint a Felső-Magyarországon állomásozó királyi seregnek kívánt értékesíteni. A főkapitány véleménye szerint az egyébként is nagyszabású kereskedelmi tevékenységeről ismert kassai kereskedő csak arra vár, hogy az ólom ára az eddigieknél magasabb legyen, ezért Dersffy javasolta, hogy a kamara állapodjon meg vele, és mihamarabb vásárolja fel a raktáron lévő hadianyagot.¹⁸⁵

A főkapitányi központ kialakulásával a hadsereg nemcsak a gazdagabb városi polgároknak szolgált biztos és jelentős piaci lehetőségekkel, hanem a kézműves polgárság is egyre nagyobb katonai megrendelésekhez jutott, az építkezések pedig a szegényebb mesterek és napszámosok számára biztosítottak munkaalkalmat. A kassai hadszertár (*Zeughaus*) építéséről készült elszámolások arról tanúskodnak, hogy a század végéig tartó építkezések során nagy számban foglalkoztattak városi mesterembereket és napszámosokat, akiknek a kamara hetente fizette járandóságukat. 1569 augusztusában például négy mesterembernek és 19 favágónak fizették ki hetibérüket, és az év folyamán átlagosan 5–7 napszámost, illetve 3–4 különféle mesterembert alkalmaztak. A kassai hadiszertárhoz szükséges félkész termékeket és nyersanyagokat is a városból, illetve a környező falvakból szerezték be. Miután a Kassán létrehozott hadszertár a

180 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Fol. Lat. 931. fol. 32–33. Vasnak a Bornemissza Gergelytől kölcsönvett 3000 forintból tudott fizetni a Szepesi Kamara. MOL E 244 Min. c/4. 1. köt. fol. 114.

181 Uo. fol. 325., 430.

182 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1554. N° 70.

183 Eperjestől Lazarus von Schwendi megbízottja Christoph von Dresden vett posztót a hadsereg részére. AMP N° 4720.

184 Hans Fogelwader Leonard Fogelwader krakkói konzul rokonságának ahhoz a részéhez tartozott, amelynek tagjai – főként a család kereskedelmi érdekei miatt – Kassán telepedtek le. A 16. század első felében a kassai ággal a már említett Leonard Fogelwader és annak poznaíi társa, Conrad von Watt szoros üzleti kapcsolatot tartott fenn. Archiwum Panstwów Miasta Krakówa, Sadów wyszych prawa miejskiego w Krakowie II-1. 5–22. Ld. továbbá *Kubinyi András*: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 1966. 254–255.

185 HHSa UA AA Fasc. 78. 1557. ápr. fol. 88–89.

felső-magyarországi végvárok ellátását is szolgálta, így annak működése elsősorban a vasfeldolgozással foglalkozó (kovács, lakatos, puskaműves stb.), továbbá a faiparban foglalkoztatott (ács, asztalos) céhes mestereket juttatta állandó és nagy mennyiségű megrendelésekhez. 1569 áprilisa és októbere között több ezer zszindely, ácskapocs és szög, nagy mennyiségű deszka és lécs árát fizette ki a kamara. A hadiépítkezések növekedése idején pedig a városi téglafőműhelyek teljesítményét is növelték. Kassán kívül ezek a megrendelések a közeli bányavárosok, továbbá Kiszeben kivételével az összes környékbeli szabad királyi városok kézműveseit érintették.¹⁸⁶ A kassai helyőrség élelmiszerellátásával járó munkák egy részét is a városi mesterek, illetve részben a közülük királyi szolgálatba álló kézművesek vállalták el. 1564-ben a frissen kinevezett Garay Mátyas élelmezőmester mellé az állandóan foglalkoztatott kenyér és bor kiosztói mellett, hetente felfogadott pékeket, kocsisokat és rostálókat is alkalmaztak.¹⁸⁷ A 16. század közepén vezetett hadjáratok idején a nagykereskedők és a földbirtokos hadiszállítók mellett a városok ruházati iparának mesterei is nagyobb katonai megrendelésekhez jutottak. A Schwendi által rendelt több száz pár csizmát és bakancsot a felső-magyarországi városok vargái és csizmadiái készítették el.¹⁸⁸ Hasonló nagyságrendű megrendeléseket jelentett a szabók számára is a hadsereg ruhaellátása, ami nemcsak a ruha-, de a feldolgozóiparra, illetve a szarvasmarha- és kisebb részben a posztókereskedelemre is kedvező hatással volt.

Összegzés

A mohácsi csatát követő évtizedekben a felső-magyarországi városszövetségekre az addigiaknál mindenképpen nagyobb teher nehezedett a török elleni védelmi rendszer kialakulásával kapcsolatban. A szövetséget alkotó városok közül Kassa volt az, amelyik leginkább a védelmi rendszer részévé vált; erre a középkorban megszerzett gazdasági ereje predesztinálta. Főként a kassai városfalak erősítéseire fordítottak jelentősebb összegeket. De ez a városok hadi kiadásainak jelentékenyebb részét tette ki. A városok közösen állítottak ki katonákat, akiknek lét-

186 MOL E 211 Lymbus I. Ser. 1. fasc. fol. 242–243. és passim. Andreas Illenfeldnek 121 000 ácskapocsért 14 forintot, Paul Neidel eperjesi ágyúöntőnek pedig a tőle vásárolt különféle árukért 51 forintot fizettek ki, amely összegek a kamarai megrendelések átlagos árait jelentették. (E 211 Lymb. II. Ser. 24. t. fol. 189., 197–200., 241.; Pálffy G.: A főkapitányi hadiipari műhely i. m. 192–194.) Friedrich Sauer Krasznahorkáról, Lőcséről, Iglórol és Eperjesről kért a szendrői építkezésekre elsősorban fémmegmunkálásban jártas mestereket. (MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1576. aug. N° 22.) A lakatgyártó céh 16. századi limitációjában szereplő termékek közül igen sokfajta vasárut gyártottak a katonaság részére. *Kemény Lajos*: Kassa városi limitációk. TT 1889. 782–783. Vö. *Reinhard Rudolf Heinisch*: Die Stadt als Festung im 17. Jahrhundert. In: Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg. Wilhelm Rausch. Linz/Donau, 1981. 300.

187 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1564. N° 9.

188 *[H.] Németh I.*: A kassai követek i. m. 50–51.

száma esetenként az 500–600 főt is elérhette. Gyalogosaik részben a végvárok helyőrségét egészítették ki, részben a mezei hadakat erősítették. A régióban mozgó mezei hadak folyamatos ellátását is a városok gazdasági potenciálja biztosította, főként a felső-magyarországi védelmi vonal teljes kiépüléséig. A pénzben, hadianyagban és élelemben adott kényszerkölcsönök visszafizetését azonban a királyi Magyarország pénzügyi helyzete nem tette lehetővé. Így a speyeri szerződéssel nyugvópontra jutó politikai helyzetet követően a térségben állomásozó végváriak ellátására létrehozott Szepesi Kamarának többéves elmaradásai voltak.

A hadsereg jelenléte tehát a városi önkormányzatok kiadásaira közvetlenül negatív hatással volt, de a katonasággal folytatott kereskedelem és a hadsereg ellátásával járó feladatok a városi lakosság jelentős részének komoly hasznot és munkaalkalmat jelentettek. A kamarának nyújtott nagy összegű kölcsönök és hadiszállítások lassú törlesztésük miatt a városok pénzügyi erőforrásait nagymértékben megviselték. A polgárság kereskedelmének megélénküléséből és a szegényebb kézműveseknek is munkaalkalmat biztosító katonai megrendelésekből származó városi jövedelmek (adó, vám stb.) közvetve azonban, talán pótolták ezeket a károkat. A katonaság ugyanis olyan biztos piacot jelentett a gazdag kereskedők, a kevésbé módos kézművesek, sőt a szegény napszámosok számára egyaránt, amelyet a városi társadalom minden rétege kihasznált. Igaz, a hadiszállításokhoz – főként a kölcsönök és az áruk értékének lassú és késedelmes visszafizetése miatt – nagy tőkére volt szükség, de aki ezzel rendelkezett, annak tőkéje megsokszorozódhatott, piaci lehetőségei jelentősen javultak. A tőkenövekedés mellett a kereskedőknek közvetve is hasznot hajtott a hadseregszállítás és a gyakori pénzkölcsönzés. Miután a kamara rászorult kölcsöneikre és a végváriak ellátásában való részvételükre, a katonaság megnövekedett igényei miatt bevezetett kiviteli tilalmak alól éppen ezek a városok kaptak mentességet. Az uralkodó például 1571-ben megtiltotta a Lengyelországba irányuló borkivitel arra hivatkozva, hogy az 1570. évi rossz termés miatt a várak ellátása veszélybe került.¹⁸⁹ I. Miksa azonban több alkalommal is olyan engedélyeket adott ki, amelyek felhasználásával mégis ki lehetett bújni a tilalom alól. Ezt kihasználva a városok polgárai Felső-Magyarországról mintegy 4000 hordó bort adtak el a számukra hagyományosnak számító lengyel piacon.¹⁹⁰ A kiviteli tilalom alól többek között Bártfa mentesült 100 hordó erejéig, továbbá az a Vas Antal, akinek hadiszállításairól és kölcsöneiről már tettünk említést.¹⁹¹ Miután I. Miksa felismerte, hogy a harmincadjövedelmek csökkenése miatt a kamara likviditási gondokkal küszködik, a négy évvel korábban elrendelt kiviteli tilalmat a vá-

189 MOL E 244 Min. 3/a. 1. köt. fol. 54–55., 62., 99.; MOE V. 85., 97. Az uralkodó még 1558-ban, 1565–1566-ban is megtiltotta az élelmiszerek kivitelét Lengyelországba. AMP N° 3439.; AMK Schw. N° 2682.

190 MOL E 244 Min. 3/a. 1. köt. fol. 114–115.

191 Uo. fol. 7., 32., 11., ill. MOL Magyar Kamara Levéltára, E 249 Ben. man. 1571. febr. 19., MOL E 244 Min. 3/a. 1. köt. 63.

rosszövetség sorozatos kérésére részben feloldotta, és kizárólag a városoknak engedélyezte, hogy bort szállíthassanak Lengyelországba. Mindemellett megparancsolta Lazarus von Schwendinek, hogy ügyeljen arra, hogy elegendő bor álljon rendelkezésre a hadsereg ellátásához.¹⁹² 1588-ban pedig az egyébként hadiárúnak számító (és így nem exportálható) salétrom lengyelországi kivitelét engedélyezték a kassai Bakony Istvánnak.¹⁹³

A katonaság által biztosított állandó belső piac a 16. század második felében a kereskedők élelmiszer-szállításaira is jótékony hatással volt. A debreceniek és váradiai a külkereskedelemben eladhatatlan bihari bort, a kassaiak a város környéki szőlők ugyancsak rosszabb minőségű termését folyóborként értékesíthették. Ezt elősegítette az is, hogy csupán a század közepén kezdett kialakulni a hadsereg ellátását biztosító váruadalomak rendszere és végleges formáját csak a század végére nyerte el. Az egyházi tizedek királyi bérlete is csak a század utolsó harmadában állandósult. Igaz, a kialakulatlan ellátási rendszer Kassán az 1550-es években még élelmiszerhiányt, így drágaságot okozott,¹⁹⁴ ami egyrészt a városi gabonakereskedők pozícióit erősítette, másrészt a kevésbé jómódú kézművesek életkörülményeit (akik szintén ezektől a kereskedőktől vásárolták az ételmezt¹⁹⁵) nehezítette meg. A század második felében a Habsburg-uralkodók, az erdélyi fejedelmek hadjáratai, illetve a lengyel királlyá választott Báthori István politikai súlya miatt a szokásosnál jobban megnövelték a felső-magyarországi várakban állomásozó katonaság létszámát. A hadiszállításoknak az ekkoriban tapasztalható konjunktúrára gyakorolt hatását a kutatás még nem vizsgálta, de a szállítások tökenövelő hatását figyelembe véve valószínűnek tartom, hogy elősegítette ezt a folyamatot.

Benda Kálmán a Bocskai-felkelés politikai következményeit elemezve rámutatott arra, hogy a 17. századtól kezdve a magyarországi nagybirtokos réteg a korábbiaknál nagyobb befolyást szerzett. Ennek gyökerei visszavezethetők a 16. századra. Benda Kálmán vizsgálatai során felfigyelt arra a jelenségre, miszerint a nemesség olyan politikai hatalomra tett szert, amely segítségével a többi renddel szemben előnye behozhatatlanná vált. A nemesség fölénye biztos tudatában el tudta érni, hogy olyan törvényeket fogadjanak el az országgyűléseken, amelyekkel a polgárság privilégiumait nagymértékben megnyirbálták. Ennek hátterében főként a nagybirtokosok hadiszállításai, pénzkölcsönei és saját magánhadsere-

192 AML VII/11. Schwendi 1566. jún. 9-én kelt parancslevelében még elutasította Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kísszeben kérését. AMP N° 4894.

193 MOL E 554 Vár. és kam. ir. Múz. Törzsanyag A/harmincad 1588. ápr. 30. – Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg a védelmi rendszer délnyugati részein is. Anton von Rabatta gradiskai kapitány hadiszállításai ellenében adott állandó engedélyt Pietro Marinato pettaui kereskedőnek, hogy a hódoltsági területeken egyrészt a gradiskai őrség ellátására, másrészt pedig saját hasznára szarvasmarhát vásárolhasson és azt onnan az osztrák tartományokba hajthassa. Archiv Republike Slovenije, Deželni Stanovi za Kranjsko Reg. I. Fasc. 8a/1. 1623. máj. 26.

194 MOL E 211 Lymbus II. Ser. 24. t. fol. 56–61.

195 *Granasztói Gy.*: A városi fejlődés keretei i. m. 331–333.

gük állt. A magánhadseregek szerepének növekedéséhez a Habsburgok politikai szerepvállalása is hozzájárult.¹⁹⁶ A nagybirtokosok 16. századi kölcsöneiről és azok hatásairól nem készült még monográfia.¹⁹⁷ Miután a kamara nem tudta készpénzben kiegyenlíteni a birtokosok hiteleit (akik egyben általában a térségben állomásozó seregek vezetői is voltak), az uralkodó különféle királyi birtokok elzálogosításával és eladásával fizetett. Ha megvizsgáljuk ezeket a megállapodásokat és birtokadományozásokat, akkor megfigyelhetjük, hogy a földesurak a városoknál jóval nagyobb hitelekkel álltak a kamara és az uralkodó rendelkezésére. Az uralkodó Dobó Istvánnak összesen 71 512 forintos tartozás kifizetéseként a véglesi uradalmat 20 500 magyar forintért adományozta, Pethő János pedig a sztrapkóit 22 000 magyar forintért kapta meg korábbi kölcsönei fejében.¹⁹⁸ Mágóchy Gáspár kölcsönei ellenében előbb 20 000 forintért Helmec mezőváros, majd 1573-tól pedig a munkácsi uradalom zálogbirtokosává vált, amelyet először 42 000 forintért kapott meg, majd állandó hitelnyújtásai következtében a zálogösszeg már elérte a 103 000 forintot.¹⁹⁹ A nagybirtokos réteg által nyújtott hitelek jelentős részét tették ki tisztségeik elmaradt fizetései. Emellett a nagybirtokosok piaci lehetőségei is kedvezőbbek voltak, mint a városi polgárságé, hiszen (többek között a hadseregnek is) áruba bocsátott terményeiket saját birtokaikról terményjáradékként szereztek meg. Jobbágyaik adóin kívül – lévén, hogy a kamarai tizedbérleti rendszer csak a század vége felé épült ki teljesen – alacsony bérleti összeg fejében *latifundiumaik* dézsmájára is szert tettek. A városok birtokainak termése ellenben főként a polgárság ellátását, az élelmiszerárak megfelelő szinten tartását szolgálta, így ebből a hadsereg ellátására csak szűken tellett.²⁰⁰

A magyarországi hadszíntereken állomásozó katonaság élelmiszer-ellátása mellett komoly üzleti lehetőségeket rejtett magában a hadsereg felszerelésének biztosítása. Nyugat-Európában a megnövekedett létszámú hadseregek ellátása

196 *Benda Kálmán*: A Habsburg-abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és a 17. század fordulóján. Történelmi Szemle 1970. 404–427. A városi rend politikai szerepének háttérbe szorulásáról ld. CJH 1608(k. e.):6., 13., 14. tc., ill. 1647: 78., 79., 81., 82., 93. tc.; *Zimmermann Rezső*: A nemességnek a városokba való költözése a 16–17. században. Nyíregyháza, 1904.; *Pásztor József*: A szabad királyi városok szavazati joga. Szeghalom, 1935. 17–33. Jelentőségét elemezte *Szekfű Gyula*, ld. *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. III. Bp. 1943. 552., 556–560., ill. *J. Szűcs*: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert. In: La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Renaissance and Reformation in Polen und Ungarn (1450–1650). Red. Gy. Székely–E. Fügedi. Bp. 1963. (Studia Historica 53.) 157–158. Újabbán *Bessenyei József*: A szabad királyi városok jogainak csorbitása. (Az 1648. évi 78. törvény.) Történelmi Szemle 1991. 255–263.

197 A 17. és 18. századi kölcsönökről ld. *Bakács István*: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században. Bp. 1965. (Történelmi Statisztikai Kötetek 7.)

198 HKA HFU RN 7 1558. jan. fol. 37.; MOL A 57 Lib. reg. 3. köt. 490–491., MOL P 422 III. szakasz I. fiók. 1. cs. N° 2., D/2.

199 *[H.] Németh I.*: Szabad királyi városok és nagybirtokosok i. m. 14–16.

200 *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon. Bp. 1955. 85. Erre mutat az is, hogy mihelyt az 1550-es években a király seregei beköltöztek Kassára, azonnal megdrágult az élelmiszer. *Granasztói Gy.*: A városi fejlődés keretei i. m. 96–97., 328.

az e termékeket előállító iparágak termelését növelte meg. A katonaság tömegigényeinek kielégítése miatt a már kialakult termelési módszereket tehát tovább kellett fejleszteni, ami – ha nem is olyan mértékben, mint az Újvilág felfedezésével összefüggő világpiac létrejötte – elősegítette a koraujkori gazdasági üzemsziszterek fejlődését.²⁰¹ A magyar városfejlődésre ugyan nem volt jellemző a 16–17. század folyamán a modern tömegtermelési módszerek elterjedése. Az azonban még vizsgálatra szorul, vajon a hadsereg igényei mennyiben alakították át egy-egy város iparszerkezetét, és ha csírájában megjelentek a Verlag–System-re jellemző módszerek, vajon ezek kialakulására hatott-e a magyar hadszíntéren jelenlévő nagy létszámú hadsereg. A rendelkezésünkre álló csekély számú adatok arra mutatnak, hogy a 17. század folyamán éppen a hadseregellátással kapcsolatba kerülő céhek voltak a legfejlődőképesebbek. Az egyes, fegyvergyártásban érdekelt iparágak céhei igen differenciáltak voltak (külön lakatos, kovács, fegyverderék-gyártó és páncélkészítő, pajzskészítő, illetve csiszár céhek); de hasonló elkülönülésre figyelhetünk fel az élelmiszer- és bőrfeldolgozó mesterségeknél is. A hadsereg ellátásában részt vevő csizmadiák és vargák esetében tapasztalható a legtöbb kontárkodással, kereskedéssel és bőrfelvásárlással összefüggő viszály. Egyes esetek pedig már a Verlag–System első jeleire utalnak. A felső-magyarországi kalaposok a 17. században rákényszerültek arra, hogy a Nyugat-Európából tízezrével beáramló süvegek miatt olyan munkamódszereket alkalmazzanak, amelyek Európa fejlettebb régióiban már beváltak, és ezzel a termelékenység megnövekedhetett, a költségek csökkenhettek. 1636-ban például néhány kassai kalaposmester a város környékén lakó kontár gyapjúcsapókat alkalmazott, akik a kassai mesterek által felvásárolt nyersanyagot bérmunkában dolgozták fel.²⁰² A Habsburg Birodalom más részeiről Magyarországra rendelt katonaság felszerelésével járó megrendelések azonban nem a magyar iparos réteg modernizálódását segítették elő. A magyarországi hadjáratok igényei elsősorban az ausztriai tartományok városainak fegyvergyártását és fémiparát fejlesztették. A magyar végvárok megnövekedett posztóigénye ugyanis az itáliai és délnémet vállalkozók mellett az osztrák városok kereskedőit juttatta jelentős megrendelésekhez.²⁰³ A jelentős embertömegeket mozgó 17. század eleji magyarországi hadjáratok pedig Itália háború nem sújtotta területeinek mezőgaz-

201 A nyugati szakirodalom összefoglalására ld. *Frank Tallett: War and society in early-modern Europe. 1495–1715.* London–New York, 1992. 222–223., ill. *W. Sombart: Háború és kapitalizmus* i. m. 106–107., 118., 148–169., 184–195.

202 *Kerekes György: Bepillantás Kassa régi céhéletébe (1597–1647).* Bp. 1910. (Iparosok olvasótára 1910. 8. sz.) passim, de különösen 8–15., továbbá *Uő: Céh- és iparügyek a kassai tanács előtt a 17. század második felében (1643–1699).* Magyar Ipartörténet 1909. 70–141. passim. Itt tapasztalható továbbá a legtöbb drágasággal összefüggő panasz is. I. m. 29–33., ill. *Tóth Lőrinc: Adalékok az ipar és kereskedelem történetéhez Kassán. H. és é. n.* A kalaposoknál tapasztalható új előállítási módszerekre ld. AMK H I. 6648/20. 1636. júl. 12., 6648/9., 10. 1636. aug. 2.

203 *Helfried Valentinitzsch: Die innerösterreichischen Städte und die Türkenabwehr im 17. Jahrhundert.* In: *Europäische Städte im Zeitalter des Barock. (Gestalt – Kultur – Sozialgefüge).* Hrsg. Kersten Krüger. Köln, 1988. (Städteforschung A/28.) 186–190.

dasági termelését ösztönözték. Olyannyira, hogy a velencei szenátus részére készült jelentés szerint a folyami kereskedelem bevételei jórészt kompenzálták a Mediterráneumban központi szerepet betöltő város háborúval járó adóterheit.²⁰⁴

A felső-magyarországi városok állandó és jelentős mennyiségű hadiszállításai, valamint nagy összegű kölcsönei azonban mindenképpen pozitív jelenségnek tekinthetők. A városok speciális funkcióik alapján biztos hátországot jelentettek a katonai vezetésnek; szállításaikat lehetőségeik szerint mindig pontosan és gyorsan teljesítették. Kihhasználva azt a feldolgozó-ipari hátteret, amely a céhes kézművesség keretein belül rendelkezésükre állt, fontos szerepük volt az ipari termékek, hadiszer, ruházat és feldolgozott élelmiszerek (mint például a kenyér) szállításában. E tekintetben még a környező földesurakkal szemben is monopolhelyzetet vívtak ki. A városok és polgáraik bekapcsolódása a hadseregszállításokba olyan potenciális gazdasági erőforrások jelenlétére mutat, amely azt jelzi, hogy a 16. században a magyarországi városok a korábbi elképzeléseknél jobb feltételekkel rendelkeztek.²⁰⁵ A hadiszállításban részt vevő kereskedők egyike sem specializálódott erre az üzletágra, csupán már meglévő üzleteik mellett, kiegészítő tevékenységként használták fel ezt az értékesítési lehetőséget. Nyugat-európai társaikhoz hasonlóan ugyanis a legnagyobb magyarországi kereskedők is „több lábón álló” üzleti kapcsolatokat építettek ki, amelyek közül a hadiszállítás a legkevésbé sem volt elhanyagolható.²⁰⁶ A hadikölcsönök összegében azonban városaink (a földbirtokosok kedvezőbb piaci pozíciói miatt is) elmaradtak a környező nagybirtokosokkal szemben, ami a városoknak a 17. században politikailag komoly hátrányokat okozott. Ám ennek gyökerei korábbra, a városi rendnek már a 15. században is tapasztalt lemaradására vezethetők vissza.

ISTVÁN H. NÉMETH

BORDER FORTRESSES, TOWNS, AND ARMY SUPPLIERS. THE URBAN LEAGUE IN UPPER HUNGARY AND THE SYSTEM OF DEFENCE (1526–1593)

After the Battle of Mohács, the military burdens faced by the free royal towns of Hungary were greater than ever before. When Kassa returned to Habsburg rule in 1551, the town became an important part of the defence system, owing to its established economic position. Its importance was manifested in the stationing of a large number of soldiers in the garrison and in the establishment of a military administrative centre. As the military expenditure of the Kingdom of Hungary increased, so the towns were required to play a larger part in providing for and maintaining field troops and the system of defence formed by the mid-sixteenth century. In the years following the death of Louis II, members of the Urban League of Upper Hungary (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes and Kisszeben) acquired – jointly and

204 *F. Tallett*: i. m. 221.

205 Vö. *Szakály Ferenc*: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*. Bp. 1994. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.)

206 A nyugat-európai példákra ld. *Julia Zunckel*: *Rüstungsgeschäfte im Dreissigjährigen Krieg. Unternehmerkräfte, Militärgüter und Marktstrategien im Handel zwischen Genua, Amsterdam und Hamburg*. Berlin, 1995. (Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 49.)

severally – a fundamental importance in the provision of food supplies and military equipment to the troops of the royal forces. When the defence system was established, these five towns, which had been in alliance ever since the beginning of the fifteenth century, saw their role increase. Their combined military power had been at the disposal of the country's rulers even before the Battle of Mohács. Nevertheless, until the beginning of the sixteenth century, the primary purpose of the Urban League had been to donate money (rather irregularly) towards the mustering of a certain number of troops. The establishment of the system of defence and the growing threat from the Turks meant, however, that the towns were obliged to provide a certain number of foot soldiers each year. Under the direction of a military leader appointed by the Urban League, these soldiers were then deployed in the border fortresses of Eger, Szatmár, Kálló, Tokaj, and – after the fall of Eger – Ónod, where they supplemented the local garrisons. The number of soldiers fluctuated, reaching 600-700 in the 1550s and 1560s, but falling back to 100-200 in more peaceful times. During the Fifteen Years' War, between 400 and 500 soldiers were on the pay roll of the towns. When István Bocskai took Kassa, he determined that the League muster two hundred soldiers. The annual military costs incurred by the League amounted to 24,000-28,000 Florins during the military campaigns and 4,000-9,600 Florins during periods of peace when average numbers fell to between 100 and 200. An army of 2000 men would have cost 80,000 Florins, and thus this figure seems rather unrealistic in light of the above data.

Owing to the disorganised nature of army provision, the central chamber bodies relied greatly upon the towns' deliveries and loans, which were generally forthcoming. In addition to monetary loans, one should also emphasise deliveries of military hardware as well as supplies of clothing and food to the field troops. In this respect, the role of the more industrialised towns was particularly significant. Nevertheless, the contribution of the towns – in terms of the value of their supplies and the extent of their loans – failed to reach the level of support granted to the Chamber by the great regional landowners, such as the Dobó and Mágóchy families. This fact considerably influenced the urban policy of the Habsburg rulers (who, after the "Long War", tended to concentrate on the western military arena) and it also increased the relative significance of the land-owning nobility – to the detriment of the towns. In addition to the towns' obligatory contributions, one should also mention the role of the great merchants who constituted the local urban economic elite. By providing monthly loans, these merchants ensured continuity in the provision of the border fortresses while at the same time securing for themselves a large and profitable market among the garrisons' soldiers for wine that could not be sold abroad.

The military supplies and loans provided by the towns of Upper Hungary were a positive contribution by any yardstick. For the military leadership, the towns and their various functions constituted a secure hinterland, from which deliveries could be received quickly and without delay. Benefiting from a processing and industrial capacity that was based on the guild system, the towns acquired an important role in the supply of industrial goods, military equipment, clothing, and processed food (such as bread). In these fields, they established a monopolistic situation that even the local landowners were unable to dent. The involvement of the towns and their citizens in the supplying of the army indicates the presence of substantial economic potential, demonstrating perhaps that the condition of the Hungarian towns in the sixteenth century was better than we may have thought.

Kormányzati szándékok és vármegyei hatáskör konfliktusa az 1830-as évek első felének Pest megyéjében

Az 1830-as évek elejének új jelensége volt, hogy ettől kezdve a vármegyék működésének legfőbb célja nemcsak az alkotmány konzerválása és védelme volt, hanem – éppen a rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitáinak következtében – már helyi szinten is megfogalmazódtak olyan javaslatok, amelyek a nyolcszáz éves alkotmány korszerűsítését tartották a legfontosabb feladatnak. A megyék növekvő aktivitása, a törvényhatóságok egymás közti levelezésének megélénkülése, az álláspontok és programok egyeztetésére való törekvés felkészületlenül érte a kormányzatot. Annál is inkább, mert mindez közvetlenül az 1832–1836-os országgyűlés előtt jelentkezett, s így a kormányzatnak állandóan mérlegelnie kellett azt is, hogy egyes lépései milyen reakciókat válthatnak ki a közelgő országgyűlési tanácskozásokon éppúgy, mint a megyegyűléseken. Az alábbiakban Pest vármegye és a központi kormányzat között kibontakozó politikai konfliktusokat kívánjuk bemutatni az országgyűlés időszakában.¹ Ennek a néhány évnek különös jelentősége van Pest megye reformkori története szempontjából, hiszen az ország „középponti” vármegyéje – kedvező adottságainál fogva – éppen a harmincas évek közepétől vált az ellenzéki politizálás egyik meghatározó színterévé.² Pest, amely mindeddig nem számított a rebellis vármegyék közé, ettől kezdve újfajta kihívást jelentett a kormányzatnak: úgy kellett volna kialakítania egy hatékony konfliktuskezelési mechanizmust, hogy egyfelől eredményesen semlegesítse a Pest megyei közgyűléseken megfogalmazódó ellenzéki törekvéseket, másfelől pedig mindez ne veszélyeztesse a főispáni tisztelet betöltő főherceg-nádor országos tekintélyét sem.

1 A konfliktusok történeti kutatásáról ld. pl. a Hajnal István Kör 1989-es salgótarjáni konferenciájának anyagát: Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1991. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei Levéltárból 16.)

2 Fáy András – egy feltehetőleg évtizedekkel későbbi visszaemlékezésében – így mutatja be a megye különleges pozícióját: „Pest megye, mint helyzeténél fogva középponti, mint egyike a hon legerjedelmesebb megyéinek, mint gyűlhelye a kereskedésnek, s mint székhelye a törvényszékeknek s dicastériumoknak, hivatva volt arra, hogy némileg vezérszerpet játsszék a haza megyéi közt”. (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár [= OSzK Kt.] Quart. Hung. 1347. 57. r.) – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm.

Az 1832–1836-os országgyűlés első szakaszában, 1833 januárja és júliusa között az egyik legfontosabb kérdés a rendek kezdeményezésére napirendre tűzött vallásügyi sérelem volt.³ Az 1833. január 9-i kerületi ülésen Beöthy Ödön, Bihar megye követe indítványozta, hogy az alsótábla tűzze napirendjére az 1791:26. tc. alkalmazásából eredő sérelmeknek a megtárgyalását.⁴ A rendek a törvény egyoldalú magyarázatából származó sérelmek orvoslására egy bizottságot küldtek ki, amely a tárgyban a törvényhatóságoktól beérkezett panaszokat gyűjtötte össze. A bizottság végül február 4-én előterjesztett egy tervezetet, amely 14 pontban sorolta fel a protestánsokat ért sérelmeket. Az országgyűlési vitákból egyértelműen kiderül: az ellenzék az ügyet nem egyszerűen a lelkiismereti szabadság megsértésének, hanem alkotmányos problémának is tekintette. Véleményük szerint ugyanis a vegyes házasságokban ismét szokásossá vált reverzális-adás, továbbá az áttérni szándékozó katolikusok esetében bevezetett hatheti oktatás törvényellenes kormányrendeletek útján jött szokásba, vagyis a kormány ezekkel az intézkedésekkel megsértette az 1791:12. tc.-et, amely szerint a törvények meghozatala, magyarázata és eltörlése kizárólag a törvényhozás jogkörébe tartozik. Tehát az ellenzék nem felekezeti, hanem nemzeti ügynek, az érdekegyesítés egyik első állomásának tekintette a kérdést, ezért az első hónapokban a protestánsok ügyét elsősorban a katolikus követek képviselték a vitákban, sőt arra is vigyáztak, hogy a felsőtáblának küldendő üzeneteket kezdetben a katolikus vallású kerületi jegyzők fogalmazzák meg.⁵

A felsőtábla – többségi határozattal – március 9-i ülésén elzárkózott az elől, hogy a protestánsok vallási sérelmét az országgyűlés elején napirendjére tűzze, s úgy határozott, a kérdést az országos sérelmekkel és kívánságokkal foglalkozó, később kinevezendő küldöttség hatáskörébe kell utalni. Az alsótábla sürgetésének engedve azonban a főrendek március 18-án úgy döntöttek, mégiscsak megtárgyalják a rendek üzenetét, amelyet előzetes véleményezésre ki is adtak egy, saját magukból választott küldöttségnek. A főrendek március 27-i ülésén gróf Széchenyi István amellet érvelt, hogy az alsótábla üzenetét részletes vita nélkül terjesszék fel az uralkodónak. Véleménye szerint az üzenet pontonkénti megvitatása a két tábla között meg hasonlúshoz vezetne, ugyanakkor a felterjesztés – eltérően az angol parlament gyakorlatától – még nem jelentene törvényerejű ha-

3 A kérdésről részletesen ld. *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. Bp. 1965. 182–195.

4 A törvénycikk többek között a vegyes házasságból született gyermekek vallási hovatartozását, valamint a katolikusoknak protestáns hitre való áttérését szabályozta. A törvény kimondta: a katolikus apa gyermekei valamennyien az apa hitét követik, a protestáns apa esetében azonban csak a fiúgyermekek lehetnek protestánsok. A katolikus egyház által kért reverzálisok azonban a törvény megszületése után nem sokkal ismét gyakorlatba jöttek, és ezt a gyakorlatot a Helytartótanács 1792. szeptemberi rendelete is megerősítette. Ugyancsak felsőbb jóváhagyásra a katolikus egyház az áttérni szándékozókat hatheti oktatásnak vetette alá, holott a törvény csak azt írta elő, hogy az áttérési szándékot az uralkodónak be kell jelenteni.

5 Az első három üzenetet Siskovics József készítette, miután pedig szabadságra hazautazott, feladatát Dessewffy Antal vette át.

tározatot, hiszen ahhoz az uralkodó jóváhagyására is szükség lenne.⁶ A felsőtábla ennek ellenére másnap elkezdte az alsótábla javaslatának vitáját. Mivel a legfontosabb pontokban (így a reverzálisok vagy a vegyesházasságból született gyermekek felekezeti hovatartozása kérdésében) a két tábla álláspontja⁷ hétszeri üzenetváltás után sem közeledett, az alsótábla végül 1833 júliusában úgy döntött, a vallásügyi sérelem tárgyalását egyelőre felfüggeszti. Az alsótáblát ebben a kérdésben döntő módon befolyásoló ellenzék erre a lépésre nemcsak a felsőtábla magatartása ösztönözte, hanem az a tény is, hogy ekkorra már a rendek között is jelentős véleménykülönbség alakult ki; ennek nemcsak a több hónapos eredménytelen vita volt az oka, hanem az is, hogy a kormányzat is igyekezett megosztani a követi kart.⁸

A vallásügyi viták utolsó szakaszában, azaz már július közepén titkosjelentések számoltak be arról, hogy az ellenzék több meghatározó tagja megyéjébe készül, hogy küldöiktől a protestáns vallási sérelmek tárgyában kedvező utasítást eszközöljenek ki, és így az úrbéri munkálat befejezése után az alsótábla ismét napirendre tűzhesse a kérdést. Leopold Ferstl 1833. július 18-i jelentése arról tudósított, hogy a már eltávozott Balogh János barsi követ után Dubraviczky Simon pesti, Prónay János nógrádi, Pázmándy Dénes komáromi, Kölcsey Ferenc szatmári és Beöthy Ödön bihari követek készülnek hazatérni, s a katolikus papságot és a felsőtáblát fogják okolni a kudarcért. Ferstl úgy vélte, a Kossuth és Orosz által szerkesztett *Országgyűlési Tudósítások* egyoldalú tájékoztatásai kellőképpen előkészítették a talajt ez ügyben az ellenzék számára.⁹ Egy későbbi, Reviczky Ádám kancellárnak készült beszámoló megerősítette, hogy a nevezett követek – éppen azok, akik az úrbéri munkálatban a demokratikus elvek legelszántabb védelmezői voltak – egymás után hagyják el Pozsonyt, hogy a protestánsok számára kedvező utasításokat nyerjenek.¹⁰ Az ellenzék összehangoltan tűnő fellépése következtében három megye, Borsod, Pest és Szatmár foga-

6 Gróf Széchenyi István beszédei. Összegyűjt., jegyzetek: Zichy Antal. Bp. 1887. (Gróf Széchenyi István munkái II.) 112–113.

7 A felsőtábla csak a jövőre nézve egyezett bele a reverzálisok eltörlésébe, nem fogadták el továbbá az alsótábla javaslatát, amely szerint a vegyes házasságból származó valamennyi gyermek 18 éves koráig apja vallását kövesse.

8 Erről árulkodik pl. Kölcsey Ferenc 1833. jún. 22-i, jún. 23-i, júl. 1-jei és júl. 4-i naplóbejegyzése: *Kölcsey Ferenc: Országgyűlési napló. Sajtó alá rend. Völgyesi Orsolya*. Bp. 2000. (Kölcsey Ferenc minden munkái. Országgyűlési írásk 1.) 203., 205–206., 213–214., 217–218.

9 A jelentés arról is beszámolt, hogy a júl. 16-i országos ülésen egy aláírási ívet köröztettek, amelyet 36 megyei követ alá is írt. Az ebben foglaltak szerint a követek azonos tartalmú jelentésben fognak új utasítást kérni küldöiktől a vallásügy támogatása érdekében. Ennek tervezetét Dubraviczky és Prónay készítették volna. (Magyar Országos Levéltár [= MOL] Regnikoláris levéltár. Takács Sándor hagyatéka. [= Takács-hagy.] Fasc. 44. 5838. és 5846.; vö. még *Trócsányi Zs.*: i. m. 203–204.)

10 MOL Magyar kancelláriai levéltár. Magyar királyi kancellária Acta praesidialia. (= Kanc. eln.) 1833:1016.

dott el e tárgyban körlevelet, ezek közül Pesté és Szatmáré¹¹ keltett országos figyelmet.¹²

Pest megye 1833. augusztus 27-én tűzte napirendjére az előző közgyűlés óta érkezett követjelentéseket.¹³ Az augusztusi közgyűlésen népes hallgatóság vett részt, nagy számban jelentek meg a megyebeli birtokosok és a szomszédos törvényhatóságok képviselői is. Az országgyűlési követek július 26-i beszámolója tudósított arról, hogy az alsótábla a főrendek ellenállása miatt, hétszeri üzenetváltás után kénytelen volt a vallási sérelmek tárgyalását felfüggeszteni.¹⁴ Ezután szólalt fel az elnöklő Földváry Gábor másodalispán, aki beszédében határozottan szót emelt a felsőtábla magatartása ellen, és kiállt az alsótábla törekvései mellett. Ezt követően olvasták fel az országgyűlési tárgyakkal foglalkozó megyei bizottságnak a kialakult helyzetet értékelő álláspontját.¹⁵ Bizonyosnak tűnik egyébként, hogy a benyújtott javaslat legfontosabb alapelveit – az ekkor már Pozsonyba visszatért – Dubraviczky Simon itthon tartózkodása idején, a vele folytatott megbeszélések során alakította ki a választmány.¹⁶ A bizottsági vélemény, amelyet a közgyűlés szinte vita nélkül fogadott el, sürgette a kérdés újbóli napirendre tűzését és az önkényes értelmezéseket kizáró, világos törvény mielőbbi meghozatalát. Továbbá megerősítette az alsótábla 7. üzenetében megfogalmazott kijelentést, amely az 1791:12. tc. értelmében a törvények egyoldalú magyarázatából eddig született és a jövőben még születendő rendeleteket törvénytelennek nyilvánítja, és kilátásba helyezte a törvénytelen rendeletek végrehajtásának megtagadását is. A bizottság rámutatott arra: a vallásügyi kérdés kudarcának egyik legfőbb oka a felsőtábla magatartásában rejlik, a főrendek ugyanis megakadályozták azt, hogy a vallásügyi javaslat az uralkodó elé kerüljön, és ezáltal a

11 A szatmári körlevélről ld. *Trócsányi Zs.*: i. m. 204–205.

12 A három körlevél tartalmát ismertette *Alter Nóra* Pajkossy Gáborhoz írt szakdolgozatában, amelyet 2000 decemberében az ELTE Bölcsészettudományi Karán védett meg.

13 Nevezetesen a júl. 15-i, 26-i, 27-i és aug. 20-i követi beszámolókat.

14 „A vallásügy volt azon tárgy, mely e jelenvaló ország gyűlése eddigi folyamata alatt, a legélénkebb részvétellel s lelkesedéssel vitatván, nemcsak az evangélikus honfiak, de az egész haza fészült figyelmét magára vonta; – annál váratlanabbnak látszik ennek mostani kimenetele” – fogalmazott a követjelentés. Pest megyei Levéltár (= PmL) Pest-Pilis-Solt vármegye (= PPSvm) nemesi közgyűlésének iratai. Országgyűlési iratok. 1833:3930.

15 Pest megye még az 1833. márc. 19-i közgyűlésen határozott az országgyűlési tárgyakkal foglalkozó állandó bizottság felállításáról. Az elnöki tisztelet Földváry Gábor másodalispán töltötte be, tagok voltak gróf Keglevich László, báró Prónay Sándor, báró Podmaniczky Károly, báró Orczy György, Dóry László, Mérey László, Jankovich Imre, Benyovszky Péter, Fáy András, Glosius Dániel, Beniczky Ádám, Nedeczky Ferenc, Turóczy József, Kovách György, Lissovényi László, Laczkovics Miklós, Patay József táblabírák, Rákóczy András főügyész, Zlinszky János főszolgabíró és Bellágh Antal esküdt. (PmL PPSvm kis- és közgyűlési jegyzőkönyvek 1833:1771. és 1772.)

16 Legalábbis erről tanúskodik Mérey Sándor beszámolója, aki egyébként úgy vélte, a júl. 26-i követjelentés is Dubraviczky tollából származott. Mérey azonban azt is hozzátette, a Dubraviczkynek tulajdonított jelentés tartalma minden tekintetben kifogástalan volt. (MOL Kanc. eln. 1834:233.) A Pest megyei Levéltárban található követi beszámolót mindkét követ ellátta kézjegyével.

nemzet többségének kívánsága és akarata nem érvényesülhetett: „a rendeknek, s annál fogva bátran mondhatni, hogy a nemzetnek a legmegfoghatóbb módon s többször ismételve tett előterjesztései sem bírhatták a főrendeket az egyesülésre”.¹⁷ Éppen ezért fontosnak tartották, hogy az országgyűlés minél előbb tűzze napirendjére a diéta szerkezetével és a két tábla egymáshoz való viszonyával foglalkozó közjogi munkálatot. A javaslat így fogalmaz: „ha megfontoljuk: hogy éppen ezen most együttlévő ország gyűlése az, amelytől a nemzet oly sok idők, mondhatni századok olta hiányosnak, homályosnak, s nem eléggé kimerítőnek talált törvényeinek, az idő és jelen környülállásokhoz alkalmaztatandó, s ismét századokra kiható megállapítását, s annál fogva boldogsága, s mintegy polgári új-jáleendő alkotásának alapítását oly századokra várja, és ha megfontoljuk: hogy az ország rendjei ezen szent célnak, s közügynek eddig is már jelesen kitündöklő lelkesedéssel, s haza atyjaihoz illő tántoríthatatlan állhatatossággal, s a késő maradék háláira érdemes buzgósággal való előmozdításában a főrendeknél ismét oly megfoghatatlan okú ellenállásra találunk, mint a fent érintett nemcsak vallásos, hanem főképpen a kormány önkényeiből eredt törvénytelen rendelkezések meggátolására célzó, s annál fogva tagadhatatlanul közügynek előmozdításában tapasztalni kénytelenek voltak, mi lesz a közügyből?”¹⁸ A bizottság úgy vélte: ha a kérdést nem sikerül megtárgyalni, törvényben kellene kötelezni a felsőtábla tagjait, elsősorban a regalistákat, hogy a tanácskozások alatt folyamatosan az országgyűlés helyszínén tartózkodjanak. Amennyiben pedig kötelezettségüknek nem tennének eleget, a törvény által megszabott módon lehessen őket felelőségre vonni. A közgyűlés elfogadta a küldöttség javaslatát, és a végzésről körlevélben tájékoztatta a többi törvényhatóságot.¹⁹

Pest mellett – mint említettük – Borsod és Szatmár megye bocsátott ki körlevelet e tárgyban. Borsod augusztus 14-i átiratában úgy látta: a törvények egyoldalú magyarázatából származó sérelmek a főrendek magatartása miatt nem nyerhettek orvoslást. A megye ezért utasította követeit, indítványozzák, hogy az alsótábla tűzze napirendjére az országgyűlés szerkezetének átalakítását, a kérdés megnyugtató rendezéséig pedig a rendek függesszék fel valamennyi tárgy további vitatását.²⁰ Szatmár szeptember 9-i határozatában kijelentette, a megye semmisnek nyilvánítja a törvényekkel ellentétes vagy a törvényes szabályozást túllépő rendeleteket, és így megszűntnek tekintik a reverzálisokat és a hatheti oktatást is. Ugyanakkor felszólították a többi törvényhatóságot, gondoskodjanak arról, hogy a megyékben birtokkal rendelkező regalisták minél nagyobb szám-

17 PmL. PPSvm nemesi közgyűlésének iratai. Országgyűlési iratok. 1833:3931.

18 Uo.

19 A Pest megyei eseményekkel foglalkozó titkosjelentések a vallásügyi határozat tartalmát foglalják össze, annak keletkezési körülményeiről csak annyit árulnak el, hogy abban Wesselényi Miklósnak és Kubinyi Ferencnek volt meghatározó szerepe. (MOL Takács-hagy. Fasc. 44. 5857. és 5860.)

20 PmL. PPSvm nemesi közgyűlésének iratai 1833-1-4689.

ban jelenjenek meg a diétán, s azok támogassák a nemzet többségét képviselő alsótáblát, ha a vallásügyet újra napirendre tűzik.²¹

Reviczky Ádám kancellár már szeptember 29-én tájékoztatta az uralkodót a Szatmárban történekről.²² A Pest megyei eseményekről azonban csak október első napjaiban értesült a kancellár. Reviczky október 9-i felségelőterjesztésében számolt be az uralkodónak a pesti közgyűlés határozatáról. Információi szerint a megye, amely kezdeményező szerepet játszott az Erdéllyel való unió tárgyában, és elsőként nyomtatta ki az úrbéri operátum kapcsán született izgató nézeteit, az augusztus 27-i közgyűlésén a szatmári határozatnál is vakmerőbb végzést hozott, amelyről azonnal értesítette a többi törvényhatóságot. Reviczky ugyanakkor nehezményezte, hogy sem József nádor, a pesti, sem báró Vécsey Miklós, a szatmári főispán nem tájékoztatta őt hivatalosan a fejleményekről. Megengedhetetlennek tartotta továbbá, hogy a megyék az ilyen tartalmú körlevelek továbbításához a postát vegyék igénybe.²³ A Magyar Kancellária október 13-i felségelőterjesztésében javasolt intézkedésének megfelelően végül is Reviczky elnöki levélben szólította fel a főispánokat: akadályozzák meg, hogy a rájuk bízott megyék Pest és Szatmár átíratát támogassák, sőt törekedjenek arra, hogy a törvényhatóságok utasítsák el a körlevelekben foglaltakat.²⁴ Az uralkodó október 20-i döntése pedig titkos parancsban utasította a hat kerületi főpostastisztet, hogy a postahivatalokban tartóztassák fel a megyei köriratokat.²⁵ Miután József nádor még 1833 decemberében sem tájékoztatta a kormányzatot a Pest megyei eseményekről, Reviczky Mérey Sándor tartományi főbiztostól kért pontos felvilágosítást az ott történekről.²⁶ Mérey beszámolójából világossá vált, hogy a vallásügyi kérdés napirendre tűzését a Pest megyei ellenzék még Dubraviczky látogatása idején készítette elő,²⁷ éppen ezért a résztvevők feszült várakozással tekintettek a közgyűlés elé. Mivel azonban a hivatalos közgyűlési jegyzőkönyv még 1834 januárjában sem érkezett meg a *Helytartótanács*hoz, Mérey az augusztusi megyegyűlésen részt vevő személyek listáját is csak külön utánajárással tudta összeállítani.²⁸

21 PmL PPSvm nemesi közgyűlésének iratai 1833-1-4688.

22 MOL Kanc. eln. 1833:1016.

23 MOL Kanc. eln. 1833:1054.

24 A kancellár hasonló tartalmú elnöki levélben fordult Turóc, Torna, Gömör, Bács, Bars, Tolna, Szepes, Nógrád, Sáros, Abauj, Torontál, Csongrád, Szerém, Arad és Szabolcs megyék alispánjaihoz. (MOL Kanc. eln. 1833:1080.; tiszttázat: 1834:198.)

25 MOL Magyar kancelláriai levéltár. Magyar királyi kancellária. Acta praesidialia secretiora. (=Konc. eln. titk.) 1833:190.

26 MOL Kanc. eln. 1833:1351.

27 Az 1832–1836-os országgyűlés résztvevőiről készített jellemzés egyébként Dubraviczkyt és Kölcseyt tekintette a pesti és szatmári körirat értelmi szerzőjének: MOL Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Jelentések a magyar országgyűlések tárgyalásairól 1708–1848. Államkonferencia-ügyiratmellékletek. Az 1832–1836. évi országgyűlés résztvevőinek jellemzése. (= Bécsi jelentések) 12. cs. 450. r.

28 E szerint a teljes tisztikaron kívül jelen volt: gróf Keglevich László, báró Orczy György, gróf Beleznay János, gróf Beleznay Károly, gróf Beleznay Ferenc, Glosius Dániel, Jankovich Miklós,

1834 elején Reviczky 34 megyéből beérkezett tudósítás alapján úgy értékelte, eddig mindössze két törvényhatóság, Szabolcs és Ung fogadta el teljes mértékben Szatmár és Pest felhívását, miközben Bars, Győr, Gömör, Csanád határozottan visszautasította, Turóc, Torna, Abaúj, Sáros, Bács, Csongrád, Moson, Fejér és Szepes pedig többé vagy kevésbé, de ellentmondott a körlevelekben foglalt alapelveknek. Arad, Esztergom, Tolna, Vas, Nógrád, Krassó, Veszprém, Liptó, Bereg, Máramaros és Trencsén egyszerűen tudomásul vette Pest és Szatmár határozatát, ugyanígy tett Temes is, amely a korábbi támogató végzését visszavonta.²⁹ Hasonló álláspontot képviselt Reviczky információi szerint Árva, Pozsony és Somogy is. Zala és Zemplén kijelentette, a jövőben is a törvényekhez kívánják tartani magukat. Bihar megerősítette, ahogy a múltban, úgy a jövőben sem fogják elfogadni a vallásügyet szabályozó törvény egyoldalú magyarozatából származó sérelmeket. Hont, Zólyom és Borsod szintén fenntartotta a jogot a törvényekkel ellentétes rendeletek ideiglenes felfüggesztésére, felirat küldésére vagy a kérdésnek az országgyűlésen történő napirendre tűzésére, de a kérdéses köriratokban foglaltakhoz nem csatlakoztak, azaz nem helyezték kilátásba határozottan és egyértelműen az engedelmisség megtagadását.³⁰

A Szatmárhoz és Pesthez intézett királyi leirat kihirdetése ugyanakkor még mindig nem történt meg. A kormányzat elképzelése szerint ugyanis a Szatmárnak szóló leiratot csak azután küldték volna el báró Vécsey Miklós főispánnak, miután az ugyanebben a tárgyban tartandó Pest megyei közgyűlés időpontja már ismertté vált. Az uralkodó az 1834. február 3-i kabinetlevelében felszólította a nádort: a szóban forgó leirat kihirdetésekor személyesen elnököljön a közgyűlésen és érje el, hogy a Pest megyei rendek kellő engedelmisséggel teljesítsék a királyi parancsot. I. Ferenc ugyanakkor nemtetszését fejezte ki, amiért a nádor nem számolt be azonnal a megye törvényellenes határozatáról, és nem tett meg mindent azért, hogy a rendek végzésüket visszavonják. Reviczky kancellár 1834 márciusában keletkezett felségelőterjesztésében a cselekvést rendkívül sürgetőnek tartotta, többek között éppen az ekkor szabadságon otthon tartózkodó Kölcsey Ferenc és báró Wesselényi Miklós újabb fellépésétől tartva – ekkor ugyanis

Fáy András, Mérey László, Steinbach Ferenc, Benyovszky Péter, Lissóvényi László, Grosschmid János, Nagy György, Halász Bálint, Halász Miklós, Thuróczy József, Lukács Miklós, Haader György, Buday Ferenc, Georch Illés, Patay József, Jankovich Imre, Tihanyi János, Okolicsányi János, Kovács György, Beniczky Ádám, Rakovszky Ferenc, Báthory Gábor superintendens, Szentkirályi László és egy meg nem nevezett kalocsai kanonok. (MOL Kanc. eln. 1834:233.)

29 MOL Kanc. eln. 1834:36.

30 Borsod 1833. nov. 9-i határozata azonban elég egyértelműen fogalmazott: „minthogy alkotásunk lelke szerént egyedül törvényeink által igazgattathatunk; mind az előtti, úgy az ezután is előállandó esetekben kiadott, s kiadandó olyatén felső rendelkezeket – melyek a törvények ellenére, vagy az azokban meg nem szabott esetekre kiterjesztve hozzánk leküldődnek, az 1790–1791-iki 12-ik törvénycikkely világos útmutatása, sőt meghagyása szerint is el nem fogadhatjuk, s annak teljességében leendő vételében, tetteleg be nem cserzkedünk”. (PmL PPSvm nemesi közgyűlésének iratai. 1834-1-1298.) Ennek fényében pedig nagyon is elképzelhető, hogy Reviczky információi más megye esetében is pontatlanok voltak.

már nyilvánvaló volt, hogy a szatmári vallásügyi körirat megszületésében e két személynek volt meghatározó szerepe. A nádort éppen ezért ismételtlen megkérték, közölje az uralkodóval a királyi leirat kihirdetésére összehívandó Pest megyei közgyűlés időpontját, és egyúttal adjon magyarázatot az eddigi késlekedésre.³¹ Az uralkodó április 6-án megküldte Reviczkynek a nádor február 14-i és március 31-i felségelőterjesztését. József nádor ugyanis már február 14-i felterjesztésében azt kérte: az uralkodó mentse fel a kérdéses királyi leirat kihirdetésétől, hiszen a megye ügyeit valójában az 1832-ben kinevezett adminisztrátor, Somssich Pongrác személynök intézi. Az országgyűlés miatt azonban sem a nádor, sem a személynök nem távozhat el Pozsonyból, hiszen jelenlétük a kormányzat szempontjából is kívánatos. A nádor szerint azzal is számolni kell, hogy a rendek visszautasítják a leiratban foglaltakat. Ez a kedvezőtlen fordulat pedig kellemetlen helyzetbe hozhatná mind az alsó-, mind a felsőtábla elnökét az országgyűlési tanácskozásokon, mivel a törvényhatóságok követeik által napirendre tűzhetik az ügyet. A nádor kitért arra is, hogy ő csak október 8-án szerzett tudomást teljes bizonyossággal a kérdéses határozatról, ezen a napon kapta meg ugyanis ennek másolatát az adminisztrátortól. Eredetileg pedig személyesen szeretne volna az ügyről tájékoztatni az uralkodót.

Március 31-i felségelőterjesztésében a nádor vissza is küldte a királyi leiratot, arra hivatkozva, hogy az ügy már feledésbe merült, hiszen a határozat meghozatala óta hét hónap telt el; a megye nem léptette életbe végzését, és a többi törvényhatóság sem követte Pest felszólítását. A nádor szerint amennyiben az uralkodó elállna a rescriptum kihirdetésétől, a megye az uralkodói kegy újabb megnyilvánulását látva, a továbbiakban nyugodt és törvényes magatartást tanúsítana. A leirat nyilvánosságra hozatalával azonban újabb kellemetlenségtől lehetne tartani. Ha az uralkodó továbbra is ragaszkodna eredeti szándékához, akkor az adminisztrátor utasításait követve, Földvály Gábor másodalispánnak kellene a dolog előkészítését és lebonyolítását magára vállalnia. A nádor fontosnak tartotta, hogy ha a leirat nyilvánosságra hozatala egy kifejezetten erre a célra összehívandó közgyűlésen történne, a valódi okot az utolsó pillanatig tartsák titokban a rendek előtt. Lehetségesnek tartotta viszont, hogy azokat a személyeket, akikről az uralkodói szándékok támogatása várható, előzetesen tájékoztassák a közgyűlés igazi céljáról. A nádor ugyanakkor nem támogatta, hogy a leiratot királyi biztos jelenlétében olvassák fel.

Reviczky kancellár felségelőterjesztésében váratlanul tartotta a nádor első javaslatát, és úgy vélte: az uralkodónak továbbra is ragaszkodnia kell a leirat kihirdetéséhez. Nem támogatta egyértelműen a nádor azon kérését sem, hogy a király legalább személyét mentse fel a feladat teljesítésétől. A kancellár igyekezett a nádor érveit megcáfolni, nem fogadta el pl. az 1822–1823. év eseményei és a jelenlegi helyzet közötti párhuzamot, az első esetben ugyanis éppen az uralkodó szeretne volna, ha a nádor személye kívül maradna a rendek és a kormányzat

31 MOL Kanc. eln. 1834:363.

közötti konfliktuson az egybehívandó országgyűlés sikere érdekében. Reviczky szerint jelen esetben azonban a királyi parancs csak azt tartalmazza, hogy a nádor mint Pest megye főispánja vezesse vissza a rábízott megyét a törvényes útra.³² A kancellár egyébként sajnálatosnak tartotta, hogy a nádort csak későn értesítették a megye végzéséről, és ő maga sem a főispánoktól, hanem más forrásból értesült a történetekről, jóllehet az 1831. december 19-i kabinetlevél értelmében valamennyi megyei előjáró köteles jelenteni a közjogi szempontból fontos eseményeket, továbbá az alkotmányellenes törekvéseket minden rendelkezésre álló eszközzel meg kell akadályoznia.³³ Az államkonferencia mindezeket mérlegelve 1834 júliusában azt javasolta az uralkodónak, a kérdéses leiratot a másodalispán elnöklete alatt tartandó közgyűlésen hirdessék ki.³⁴ Az uralkodó 1834 augusztusában azonban úgy döntött: eláll a megye egy évvel korábbi határozata kapcsán született királyi leirat nyilvánosságra hozatalától.³⁵

Már a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hogy Pest megye politikai életét meghatározó módon befolyásolta a protestáns birtokos nemesség, elég, ha csak a Ráday, Teleki, Prónay vagy a Podmaniczky családokra gondolunk. Figyelemre méltó az is, hogy az 1832–1836-os országgyűlés időszakában az első- és másodalispán evangélikus, a főjegyző pedig református volt, igaz, az öt főszolgabíró közül már csak kettő tartozott a református felekezethez, a többi három a katolikusok közül került ki.³⁶ A megye országgyűlési követei, Dubraviczky Simon, Péchy Ferenc, majd a Péchy helyére választott Fáy András azonban már valamennyien protestánsok voltak.³⁷ Mindezeket figyelembe véve érthető, hogy a megye 1833 augusztusában határozottan állt ki a vallásügyi sérelem újbóli napirendre tűzése mellett. Pest sajátos helyzetével magyarázható az is, hogy a kormányzat és a megye között kibontakozó, végső soron közjogi természetű konfliktusban végül is a kormányzatnak kellett meghátrálnia. A kormányzatnak ugyanis hosszú ideig nem voltak pontos információi az augusztusi közgyűlésen történetekről, nem utolsósorban azért, mert a megye előjárói az 1831. december 19-i legfelsőbb kéziratban foglaltak ellenére sem informálták a kormányzatot a

32 Reviczky szerint a dekrétum kihirdetéséhez azért is ragaszkodni kellene, mert a megye visszaélt a nádor tekintélyével is, hiszen a veszedelmes ellenzékinek tartott Dubraviczky állítólag azzal vette rá az eddig különben nyugodt Zólyom megyét végzése meghozatalára, hogy a nádor rossz néven venné, ha a többi megye nem követné az általa vezetett törvényhatóság példáját.

33 MOL Kanc. eln. 1834:699.

34 MOL Filmtár W 4450.; Haus-Hof und Staatsarchiv (= HHSa) Conferenzakten-A (= Conf. A) 1834:649.

35 MOL Regnikoláris Levéltár. Archivum palatinalis secretum archiducis Josephi (= József nádor titk.) Extraserialis diaetae Posoniensis (= Extraser.) 1834:XCIII. A levél kelte: 1834. aug. 7.

36 Az 1832. okt. 23-án tartott tisztújításról szóló beszámolót és a tisztségviselők felekezeti hovatartozásáról szóló kimutatást ld. MOL Kanc. eln. 1832:1623. Az első alispán Dubraviczky Simon, a másodalispán Földváry Gábor, a főjegyző pedig Sárközy Imre volt. A főszolgabírók közül a református felekezethez tartozott Batta Sámuel és Bernáth György; Friebeisz István, Tahy Károly és Zlinszky János azonban katolikusok voltak.

37 Dubraviczky evangélikus, Péchy és Fáy pedig református volt.

megye végzéséről. Mikor pedig a kormányzat végre cselekvésre szánta el magát, Pest megye főispánja, az ország nádora az uralkodói parancs ellenére sem volt hajlandó egy ilyen kényes helyzetben, tekintélyét kockáztatva személyesen elnökölni egy viharosnak ígérkező közgyűlésen. Mint ahogy azt sem támogatta, hogy a kérdéses leiratot királyi biztos jelenlétében hirdessék ki.

A kormányzat és Pest megye közötti második nagy erőpróbára 1835 augusztusában – a Wesselényi személyében megsértett szólásszabadságért folyó küzdelem időszakában – került sor. Az augusztus 25-i közgyűlésen gróf Ráday Gedeon azt javasolta: a rendek hívják vissza a megye második követét, Péchy Ferencet.³⁸ Ráday közvetlenül a június 30-i követjelentés felolvasása után tette meg indítványát. A követi beszámolóból ugyanis egyértelművé vált: Dubraviczky és Péchy különbözőképpen emlékszik a június 22-i országos ülésen felszólaló Balogh János szavaira; a két változat között nem volt ugyan lényeges különbség, az egyet nem értés ténye azonban mindenképpen szokatlan volt.³⁹ Ráday tehát ezt az esetet használta fel arra, hogy a rendek előtt nyilvánvalóvá tegye Péchy alkalmatlanságát és méltatlanságát a követi tisztre. Véleménye szerint a két követ közötti folyamatos véleménykülönbség bebizonyította, hogy míg Dubraviczky Simon méltó a rendek bizalmára, addig Péchy az országgyűlésen tanúsított magaviselete és az ott elhangzott kijelentései miatt érdemtelenné vált arra.⁴⁰ Az elnöklő másodalispán, Földváry Gábor azonban azt indítványozta, hogy először olvassák fel az összes követjelentést, valamint az országgyűlési tárgyakkal foglalkozó megyei bizottság ezekkel kapcsolatos véleményét, és csak azután nyissák meg a vitát Péchy visszahívásáról. Kétségtelen, hogy már az országgyűlési tárgyakkal foglalkozó bizottság is utalt a két követ közötti véleménykülönbségre: „különösen pedig az vonta figyelmünket magára, hogyha összehasonlítjuk követ uraknak e

38 Reviczky kancellár előzetes értesülései alapján joggal tarthatott attól, hogy az augusztusi közgyűlés viharos lesz, bár a korábbi hírekkel ellentétben Wesselényi nem vett részt személyesen a gyűlésen. (MOL Kanc. eln. 1835:1716.)

39 „az itten első helyen aláírt követnek emlékezetére oly értelemben nyilatkoztatta ki magát [Balogh János]: »hogyan ő b. Wesselényi Miklósnak, a szatmári gyűlésen az úrbéri 5-ik art[icu]lus 2-ik §-a tárgyában tartott beszédét, valamint többen a jelenlevő országgyűlési tagok közül is olvasván, annak foglalóját helybenhagyja, sőt talán nem vétkezne, ha azt egészen magácvá tenné« s.a.t. – Az első rendbeli követnek azonban e jelenvaló előadására, az itten második helyen aláírt követ azt jegyzi meg, hogy ő a tisztelt barsi követ ezen kérdésben forgó szavát, annak beszédje foglalójáról előre tudománya lévén, azonnal a sessióban feljegyezte, annál fogva tökéletesen emlékezik, hogy e következendőket mondotta: »Én b. Wesselényi Miklósnak a szatmári vármegyei közgyűlésen, az V-ik art[icu]lus 2-ik §-a felett tartott beszédét nem kárhizatatom, sőt helybenhagyom, és ha magamévá tenném, talán akkor sem vétenék«. (Pml PPSvm nemesi közgyűlésének iratai. Országgyűlési iratok. 1835:3523.)

40 Mérey Sándor és Steinbach Ferenc már 1834 tavaszán utalt Dubraviczky és Péchy ellentétére. (MOL Kanc. eln. titk. 1834:98. és 107.) Mérey pedig 1835 januárjában arról számolt be, hogy a szabadságát Pesten töltő Dubraviczky mindent elkövetett azért, hogy rossz színben tüntesse fel követtársát. Állítólag többször is kijelentette, hogy csak a nádor iránt érzett tisztelete és hálája bírta rá arra, hogy kollégájával együttműködjön, ő maga már többször is lemondott volna tiszteről. (MOL Kanc. eln. 1835:214.)

részben tett előadásait, azokban a dolog velejére alig találunk valami említésre méltó különbözőséget, és így akaratunk ellen is azon kellemetlen gondolatra keltetik jönnünk, hogy követ urak, kiket ugyanazon egy ösztöntől lelkesítve lenni kívánnánk, ezen kívánságunknak nem minden részben felelnek meg, s annál fogva mi szívesen óhajtottuk volna, hogy ezen kijelentésében nemes Bars vármegye követének, melyet ugyanazon egy pillanatban, ugyanazon egy személytől különbözőleg hallani talán nem is lehetett, megegyeztek volna”.⁴¹ Az állandó bizottság egyébként részletesen foglalkozott a szólásszabadság kérdésével. Úgy látták, a két tábla közötti véleménykülönbség feloldhatatlannak látszik, ezért azt javasolták, hogy ezt „némú némú [értsd: néminemú] jussok ideigleni felfüggesztésével is orvosolni inkább tanácsos”. A közgyűlés azonban úgy határozott, hogy nem a jogokat, hanem a – körülményekre tekintettel – a további tárgyalást kell felfüggeszteni, valamint a nádort még egyszer fel kell kérni a közbenjárásra.⁴² Amennyiben a nádor ezt ismételten visszautasítaná, akkor a rendek maradjanak meg a sérelem felirat útján történő orvoslása mellett.⁴³ A Steinbach Ferenc által készített beszámoló szerint egyébként a bizottság véleményét Fáy András és Szentkirályi Móric támadta a legélesebben; Fáy Deák Ferenc érveire támaszkodva kijelentette, ha a nemzet a nádori közbenjárásnál és a királyi kegynél keres oltalmat, elvész az alkotmány.⁴⁴ Figyelemre méltó azonban az is, hogy a megye úgy látta: az országgyűlés nem felelt meg a hozzá fűzött várakozásoknak, ezért utasította a követeket, hogy a legfontosabbnak ítélt kérdések megtárgyalása után sürgessék a diéta mielőbbi feloszlását.⁴⁵

Ezek után Ráday megismételte javaslatát: szerinte Péchy elvesztette a bizalmat, és az egész ország közvéleménye is furcsállja, hogy Pest megyének ilyen követe van. Javaslatát tetszés és egyetértés fogadta, Fáy András pedig hozzáfűzte: Hont megye is visszahívta országgyűlési követét, mivel az sohasem szólalt fel a tanácskozásokon, Péchy viselkedésével pedig sokkal inkább rászolgált erre a lépésre. Földváry azonban kijelentette: Ráday indítványa az egész megye választó közönségét érinti, ezért erről egy újabb közgyűlésnek kell döntenie. Ilyen érte-

41 PmL PPSvm nemesi közgyűlésének iratai. Országgyűlési iratok. 1835:3530.

42 Az aug. 1-jei kerületi ülésen a rendek Nagy Pál soproni követ javaslatára úgy döntöttek, Wesselényi ügyében József nádor közbenjárását kérik. Miután a nádor a kérést elutasította, az alsótábla az aug. 8-i ülésen újra a sérelmi felirat küldése mellett foglalt állást. (Ld. *Trócsányi Zs.*: i. m. 366–368.)

43 Mérey már aug. 28-án elküldte a kancellárnak a közgyűlés határozatát. (MOL Kanc. eln. 1835:1845.) Steinbach Ferenc alapítványi ügyész aug. 25-i beszámolója egyébként némileg eltér a jegyzőkönyvbe foglaltaktól, ez utóbbi szerint a nádort fel kell kérni a közbenjárásra, amennyiben ez nem sikerül, vissza kell térni a felirathoz, ha azonban ez nem megy át a felsőtáblán, a tárgyat fel kell függeszteni. (MOL Kanc. eln. 1835:2023.)

44 MOL Kanc. eln. 1835:2023.

45 „azonban elrepültek három esztendőök anélkül, hogy az ország az eddigleni munkálódásoknak valamely sikeres hasznát láthatná, sőt amint napról napra mindinkább meggyőződni kellek, a céltől való többszöri mellékes kitérések miatt, még azon reménységtől is csaknem meg kellek fosztatni, hogy a haza érdekes sérelmeinek orvoslását láthassa”. (MOL Kanc. eln. 1835:1845.)

lemben szolt még Sárközy Imre főjegyző és Mérey László táblabíró is. A többség ugyanakkor ragaszkodott a kérdés napirendre tűzéséhez, Liphay Sándor tehát azt javasolta, az ügyről egy újabb, 15 napon belül összehívandó közgyűlés döntson. A rendkívüli közgyűlés időpontját a másodalispán szeptember 9-re tűzte ki.

A kormányzat mindenképpen szeretne volna megakadályozni Péchy lemondását. A nádor és a kancellár azonban ebben az esetben is eltérő álláspontot képviselt. József nádor ugyanis lehetségesnek, sőt szükségesnek tartotta a kormányzat közvetlen beavatkozását is. (A nádor egyébként Földváry Gábor beszámolója alapján értesült a történekről.) Reviczky azonban ezt az elképzelést nem támogatta; annál is inkább, mert a Kancellária a hasonló helyzetekben – mint pl. Császár Sándor temesi követ visszahívása esetében – eddig sem tartotta tanácsosnak a kormányzat közvetlen beavatkozását. A kancellár tehát a nádor javaslatát és a Kancellária ez ügyben megfogalmazott álláspontját augusztus 28-án terjesztette az uralkodó elé.⁴⁶ Az augusztus 31-i legfelsőbb elhatározás elvetette a kormányzat nyílt közbelépését, a nádort pedig felszólította: a rendelkezésre álló eszközökkel akadályozza meg Péchy visszahívását.⁴⁷ Természetesen azért Reviczky sem maradt tétlen, a kormányzat számára megbízható és a megye politikai döntéseire is befolyással bíró személyek segítségét igénybe véve akart e kellemetlen ügyben kedvező fordulatot elérni.⁴⁸ A kancellár Mérey Sándoron keresztül próbálta megnyerni az ügynek Mérey Lászlót, valamint Szilassy József és Lónyay János helytartótanácsi tanácsosokat (ez utóbbi egyébként rokonságban állt a Ráday családdal). Levélben fordult továbbá gróf Nádasdy Ferenc váci püspökhöz és a kalocsai érsekhez, a katolikus papság támogatását kérve. József nádor pedig gróf Széchenyi Istvánnak írt ez ügyben levelet.⁴⁹

Wirkner Lajos, kancelláriai titkár beszámolója szerint Péchy egyetleneszer sem szavazott utasítása ellen, az azonban előfordult, több esetben is, hogy utasítás híján a kormány mellett szólalt fel.⁵⁰ Wirkner úgy vélte: visszahívásával valójában a megye az ellenzék sorait akarta erősíteni.⁵¹ Kétségtelen, hogy 1835 elejére úgy tűnt, az oppozíció az úrbéri kérdésben vereséget szenvedett, számos ellenzéki követ pedig addigra elhagyta Pozsonyt; Wesselényi perbe fogása azon-

46 MOL Kanc. eln. 1835:1856. A tanácskozáson jelen volt Reviczky kívül a két alkancellár, báró Malonyay János és ifj. báró Eötvös Ignác, valamint Kussevich József, báró Schönstein József és báró Jósika Samu kancelláriai tanácsosok.

47 Reviczkynek az uralkodói döntésről beszámoló szept. 2-i levelét ld. MOL József nádor titk. Extraser. 1835:LXXX.

48 Reviczky felségelölterjesztését ld. MOL Kanc. eln. 1835:1856.

49 MOL Kanc. eln. 1835:1905.; vö. Gróf Széchenyi István naplói. Kiad. dr. Vizota Gyula. IV. Bp. 1934. 599.

50 Az 1832–1836-os országgyűlés szereplőiről készített jellemzés többek között kitér arra is, hogy Péchy heves és fennhéjázó viselkedése valóban maga ellen hangolta a kedélyeket. A jelentés szerint is a követ előbb szélsőségesen ellenzéki volt, utóbb viszont már szélsőségesen kormánypárti, és e mögött a váltás mögött saját hasznának a keresése húzódtott meg. (MOL Bécsi jelentések 12. cs. 450. v.–451. r.)

51 MOL Kanc. eln. 1835:1824.

ban ismét határozott fellépésre ösztönözte az ellenzékét. Ennek egyik legnyilvánvalóbb bizonyítékát adta egyébként a július 25-i Bars megyei közgyűlés, ahol a rendek a kormány kifejezett kívánsága ellenére is megerősítették követi tisztében a június 22-i beszéde miatt perbe fogott Balogh Jánost. Ugyanakkor tartani lehetett attól is, hogy más megyékben is napirendre kerülhet a kormányt támogató követek visszahívása, ebben az összefüggésben egyébként a Fejér megyei Szluha Imre, az Arad megyei Aczél Antal, az esztergomi Andrassy József és a nyitrai Ocskay Ignác neve merült fel.⁵²

Figyelembe kell venni azt is, hogy Péchy 1833 decemberében tanúsított magatartása miatt, mikor is Tarnóczy Kázmér barsi követ felszólalásával szemben védelmébe vette a felsőtáblát, magára vonta az ellenzék haragját. Így Pest megye nyilván könnyű szívvel vált volna meg a tekintélyét egyre inkább elvesztő országgyűlési követétől.⁵³ Steinbach Ferenc beszámolójából tudjuk, hogy Péchy összehívásba került a Pest megyei arisztokráciával is. Gróf Teleki Sámuel ugyanis szemrehányást tett az éppen Bécsben tartózkodó követnek bizonyos, az országgyűlésen elhangzott kijelentéseiért, Péchy azonban kijelentette: ő csak küldőinek tartozik magyarázattal, egy illetéktelen mágnásnak nem. Mivel Telekinek Erdélybe kellett utaznia, a többi Pest megyei fiatal arisztokrata vállalta magára, hogy kezdeményezni fogják Péchy visszahívását.⁵⁴

Már a szeptember 9-i közgyűlés előtt világossá vált, hogy a kormányzat erőfeszítései nem vezettek sikerre.⁵⁵ Lónyay nem tudta jobb belátásra bírni Rádayt, a katolikus papság támogatása pedig a református nemességet hangolta Péchy ellen. Az terjedt el ugyanis, hogy a katolikus egyház ezzel a fellépéssel Péchynek a vallásügyi viták alatt tett szolgálatait akarja viszonzni. Így Földváry Gábor sem tudta a Nagykőrösön, Kecskeméten, Irsán, Majosházán és Áporkán lakó nemességet Péchy mellé állítani, a református kerületi tisztségviselők ugyanis a másodalispán utasítása ellenére a követ ellen fordították a közvéleményt. A Földvárynál tartott előzetes konferencia – különösen pedig báró Laffert Antal és Patay József felszólalása – is arról tanúskodott, hogy Péchy visszahívását nem lehet megakadályozni.⁵⁶ Ferstl beszámolója szerint sokan érkeztek Pestre Nóg-

52 Vö. MOL József nádor titk. Extraser. 1835:XC1.

53 Péchy és a barsi követek konfliktusáról ld. még *Kölcsey Ferenc*: Országgyűlési naponkénti jegyzések (1833. október 31.–1835. február 5.). Sajtó alá rend. Pajkossy Gábor. Kézirat. [1833. dec. 5-i, 6-i és 8-i bejegyzések]. Péchy egyébként 1835 augusztusában – tehát nem sokkal visszahívása előtt – nyilvánosan összeszólalkozott Bártfa város követével is. (MOL Takács-hagy. Fasc. 47. 6917.)

54 Teleki és Péchy konfliktusára utal egyébként Wesselényi naplóbejegyzése is: „Tel[eki] Sám[uel] felé sem ment a gyűlésnek, pedig tőle sokat vártak, s midőn itt volt, nagyon fenekedett Péchy ellen”. (MOL Filmtár X 1226. 1835. szept. 12.)

55 Vö. Ferstl szept. 8-i jelentésével. (MOL Takács-hagy. Fasc. 47. 6948.)

56 Földváry Gábor József nádornak írt, szept. 18-i beszámolójából tudjuk, hogy a másodalispán 26 személyt hívott meg a szept. 8-i konferenciára, a meghívottak közül azonban csak 12 fő jelent meg a megbeszélésen, nevezetesen: báró Podmaniczky Sándor, gróf Széchenyi István, gróf Ráday Gedeon, báró Laffert Antal, Lónyay János, Szilassy József, Kovách György, Lissovényi László, Patay József, Sárközy Imre, Zlinszky János és Bellágh Antal. (MOL József nádor titk. Extraser. 1835:XCVI.)

rád, Hont és Bars megyéből, sőt, az országgyűlési ifjúság több képviselője – így Lovassy is – elutazott Pozsonyból, hogy tevőlegesen közreműködjenek a követ visszahívásában.⁵⁷ Szeptember 9-én a gyűléstermet az Irsáról, Majosházáról, Áporkáról érkezett, Péchy ellen hangolt nemesség töltötte meg.⁵⁸ Látván a fejleményeket, rögtön a közgyűlés elején felolvasták a Péchy által előzetesen megfogalmazott lemondólevelet. A jegyzőkönyv szerint a megye tudomásul vette Péchy lemondását, azzal a megjegyzéssel, hogy a követet úgys visszahívták volna, tehát a lemondólevél elkésett.⁵⁹ Péchy egyes kifejezéseit egyébként Ráday sértőnek találta, ezért azt javasolta, hogy a tisztügyész helyezze vád alá a leköszönt követet, Földvárynak azonban sikerült elhárítania ezt a felvetést. Ezután a rendek közfelkiáltással megválasztották Fáy Andrást, aki először egészségi állapotára és otthoni körülményeire hivatkozva nem vállalta a megbízatást, végül azonban elfogadta a követi tisztséget. Fáy az 1790-es követi eskü szerint tette le a hitet a rendek előtt; ez egyébként az elmúlt időszakban nem volt szokás a megyében, a latin nyelvű esküszöveget ott helyben le is kellett fordíttatni a főjegyzővel, a jelenlévők ugyanakkor eltekintettek attól, hogy a későbbiekben Dubraviczky is esküt tegyen.⁶⁰ Egy év elteltével, 1836 augusztusában a megye aztán úgy döntött: az országgyűlési követek a megállapított hit formája szerint eskettesenek meg arra, hogy a diétát követő 6 éven belül semmilyen királyi kinevezéstől függő hivatalt nem fogadnak el.⁶¹

A történetek után József nádor először azt javasolta, az események kivizsgálására az uralkodó küldjön királyi biztost a megyébe. Úgy vélte, a kormányzat erőteljes közbelépése nélkül a felsőtábla tagjai és a jóérzésű követek teljesen elvesztenék a bátorságukat.⁶² Az államkonferencia a következő megoldást vázolta fel: a megyébe királyi biztost kell küldeni, a törvényhatóságához és a királyi biztoshoz pedig e tárgyban leiratot kell intézni, végül a személynököt fel kell szólítani, hogy ne fogadja el Fáy András megbízólevelét.⁶³ A nádor azonban hamarosan

57 MOL Takács-hagy. Fasc. 47. 6948.

58 Mérey beszámolóját ld. MOL Kanc. eln. 1835:1944.; Reviczky szept. 12-én készített felség-előterjesztését ld. MOL Kanc. eln. 1835:2057.

59 A nádornak elküldött jegyzőkönyv kivonatát ld. MOL József nádor titk. Extraser. 1835:LXXXIX.

60 Az eskü többek között ezt tartalmazta: „Továbbá fogadom, hogy az 1649. esztendei 44. törvény-cikkely tartalma szerint semminemű hivatalt, tisztséget, kedvezéseket és adományokat, vagy ezeknek jeleit, amelyek ország gyűlése alatt ennek tekintetéből vagy adatnának, vagy ajánltatnának, és az országgyűlés végével pedig valósággal teljesítenék; a rendek megegyezése nélkül el nem fogadok: magamat mindenekben küldőim által adandó utasításokhoz alkalmaztatom, szóval sem világosan, sem egyetértőleg, az ország jussai, szabadságai és praerogatívái és nyerendő utasításaim ellen sem tanácsom, sem szavazásom, semmi egyéb mód által nem teszek, és mindezekre nézve, melyeket itten hittel fogadok, semminemű elmebéli visszatartással avagy kétes értelműséggel nem élek. Isten engem úgy segítjen.” (MOL József nádor titk. Extraser. 1835:LXXXIX.)

61 PmL PPSvm kis-és közgyűlési jegyzőkönyvek 1836:4321.

62 József nádor szept. 12-i levelét ld. MOL Kanc. eln. 1835:1929.

63 MOL Filmtár W 4452.; HHStA Conf. A 1835:1716., vö. még MOL József nádor titk. Extraser. 1835:XCI.

san módosította korábbi véleményét:⁶⁴ úgy látta, egy megyei küldöttségnek kellene kivizsgálnia a közgyűlés előtt és alatt történeteket – itt egyébként elsősorban a szavazatok megvásárlására és a megsértett szólásszabadságra gondolt –, mivel a megyei előjárók akadályoztatva vannak. Ha a megyébe mégis királyi biztost küldenek, ezt a lépést a főispán egyéb elfoglaltságával kellene indokolni; a nádor egyébként ezzel a feladattal nem az államkonferencia által javasolt Gyürky Pált, Szilassy Józsefet vagy Vay Ábrahámot,⁶⁵ hanem báró Mednyánszky Alajos, Almássy József gömöri vagy Szegedy Ferenc, Verőce megyei főispánt bízta volna meg.⁶⁶ Nem támogatta továbbá azt sem, hogy Fáy követi megbízólevelét tekintés érvénytelennek, információi szerint ugyanis a választás eredménye megfelelt a többség akaratának, és csupán csak a követi eskü záradékát lehetne kifogásolni. A nádor álláspontjának ismeretében az államkonferencia elállt korábbi javaslatától, Reviczky pedig azt tanácsolta, hogy József nádor kérje meg a felsőtábla tagjait és a jó érzületű követeket, hogy az uralkodói akaratnak megfelelően az országgyűlés mielőbbi, törvényes módon történő befejezésére törekedjenek. Ugyanakkor a kancellár érthetetlennek tartotta, hogy a nádor megváltoztatta korábbi véleményét, hiszen ebben az esetben már a Kancellária is indokoltnak látta volna a kormányzat közbelépését.⁶⁷ Az uralkodó, figyelembe véve József nádor érveit, végül is leiratot intézett Pest megyéhez, amelyben egy kinevezendő küldöttségre bízta az eset kivizsgálását.⁶⁸

A kormányzati politika kudarcára utalt egyébként József nádor Metternichhez intézett szeptember 14-i levele is. A nádor helyzetértékelése szerint Wesselényi Miklós és Balogh János perbe fogása óta mind az országgyűlésen, mind a törvényhatóságokban fokozatosan nő az ellenzék befolyása, ugyanakkor egyre nehezebb kiismerni az oppozíció valódi célkitűzéseit. Péchy visszahívását pedig az elmúlt időszak legkedvezőtlenebb fejleményének tartotta. Nem a követ személye miatt, hiszen a nádor szerint Péchy a kormánynak olykor többet ártott, mint használt, hanem a visszahívás módja és célja miatt. A nádor úgy vélte, a kormányzat nem vette figyelembe az ő javaslatait, ezért mind Balogh, mind Péchy esetében vereséget szenvedett, s éppen az ellenzék megerősödése teszi kérdésessé a kormányzat legfontosabb célkitűzését, az országgyűlés mielőbbi befejezését.⁶⁹

A bemutatott két eset néhány fontos tanulsággal is szolgálhat a reformkori kormányzati politika főbb törekvéseiről, árnyaltabb képet kaphatunk arról az is-

64 József nádor szept. 13-án megfogalmazott álláspontját ld. MOL József nádor titk. Extraser. 1835:XC1., vö. MOL Kanc. eln. 1835:2020.

65 Az államkonferencia úgy látta, mindenképpen protestáns személyt kell királyi biztossá kinevezni, mivel, véleményük szerint, a legújabb Pest megyei események megint csak az ottani protestánsok tevékenységének tulajdoníthatók.

66 Reviczkyhez intézett szept. 14-i levelében a nádor Lónyay János személyét is alkalmasnak tartotta volna erre a feladatra. (MOL József nádor titk. Extraser. 1835:XCII.)

67 MOL Kanc. eln. 1835:2059.

68 MOL József nádor titk. Extraser. 1835:XCVIII.

69 MOL József nádor titk. Extraser. 1835:XCIII.

méltlódó koreográfiáról, amelyet a kormányzat meglehetősen sikertelenül alkalmazott általában is az 1832–1836-os országgyűlés alatt a vármegyékkel újra és újra kibontakozó közjogi természetű konfliktusokban. A kormányzatnak – éppen a rendi nyilvánosság szerkezete miatt – elsődleges feladata volt, hogy minél pontosabb információkat szerezzen a közgyűléseken történekről, valamint a vármegyei politizáló elit meghatározó csoportjainak célkitűzéseiről – az események rekonstruálásához egyébként a történész is éppen a kormányzati szereplőkhöz beérkező bizalmas jelentéseket tudja a leghatékonyabban felhasználni a közgyűlési iratok kiegészítésére. A tudósítások birtokában azután a kormányzat – amennyiben még volt reménye befolyásolni az eseményeket – arra törekedett, hogy a „jó ügy” érdekében mozgósítsa a megyei politikában is részt vevő, megbízhatónak ítélt személyeket; ha pedig már megszületett a közgyűlési végzés, az uralkodó rescriptumban vagy dekrétumban szólíhatta fel a rendeket a végzés visszavonására, sőt, az 1830-as évek második felében számos esetben meg is semmisítette a megyei határozatokat. Legvégső esetben az uralkodó királyi biztost is kinevezhetett a történekr kivizsgálására. Mindezek a lépések azonban a legtöbbször hatástalanok maradtak, hiszen a rendek az 1723:58. tc.-re hivatkozva érvelhettek a közgyűlési határozatok épségben tartása mellett, sőt, ellenállással még a királyi biztos tevékenységét is lehetetlenné teheték.⁷⁰

A kormányzat számára a Pest megyei események befolyásolása bizonyos fókusz kommunikációs problémát is jelentett, hiszen döntései meghozatalához megbízható információkkal kellett rendelkeznie a közgyűlések lefolyásáról. 1835-re ezt a feladatot már meglehetősen jól megoldották, hiszen pl. Steinbach Ferenc és Mérey Sándor folyamatosan tájékoztatta a kormányzat különböző szereplőit az újabb fejleményekről; de nem sikerült olyan személyeket találni, akik jelentősen és a kormányzat szándékai szerint tudták volna befolyásolni a közgyűléseket. Annál is inkább, mert a vármegyei ellenzék a legfontosabb kezdeményezéseket a közgyűléseket megelőző magánkonferenciákon igyekezett megtárgyalni. Királyi biztos kiküldésére pedig azért nem kerülhetett sor, mert a megye főispánja, József nádor mindkét esetben elvetette ezt a megoldást, érveit pedig – legalábbis ebben a kérdésben – mind az államkonferencia, mind pedig az uralkodó kénytelen volt méltányolni, noha a két legfontosabb kormányzati szereplő, Reviczky kancellár és a nádor folyamatosan eltérő álláspontot képviselt a konfliktusok kezelésében. Az ekkor fellépő Pest megyei ellenzékét végső soron a megye főispánjának különleges helyzete is segítette abban, hogy a megyének a törvényhozás és a végrehajtás terén gyakorolt hagyományos jogkörét eredményesen használja fel saját céljai megvalósítására: azoknak a törekvéseknek a végrehajtására, amelyek az 1830-as évek első felében a magyarországi törvényhatóságok újszerű politikai szerepértelmezéséből fakadtak.

70 Egy ilyen esetről ld. *Völgyesi Orsolya*: Királyi biztosi vizsgálat Békés megyében (1835). *Actas* 1999. 1–2. sz. 30–42.

ORSOLYA VÖLGYESI

THE CONFLICT BETWEEN GOVERNMENT INTENTIONS AND COUNTY JURISDICTION IN THE FIRST HALF OF THE 1830S IN PEST COUNTY

The study examines the political conflicts emerging between Pest county and the central government during the parliamentary term of 1832-1836. From the mid-1830s, Pest county, which had not previously counted as a rebellious county, became an important centre of political opposition to the Government. Located in the centre of the country, the County owed its peculiar public legal status to the fact that the office of lord lieutenant was held by the archduke-palatine (Palatine Joseph). As a result, the Government faced the difficult task of establishing an effective mechanism of conflict management that would neutralise the opposition in the Pest county assemblies while safeguarding the national standing of Palatine Joseph.

In the course of the first session of the 1832-1836 parliament – between January and July of 1833 – one of the most important issues was the gravamen that was put on to the parliamentary agenda by the estates and which the Opposition considered a violation of the freedom of conscience and a constitutional problem. The Protestant landed gentry exercised decisive influence on the political life of the county: at the time Protestants held the key positions in the officer corps and the post of parliamentary deputy. In August 1833, the County supported the reopening of the gravamen, which had been suspended owing to the resistance of the Upper House. At the same time, it held out the prospect of refusing to implement decrees that ran contrary to Act 26 of 1791.

The second great trial of strength came in 1835 after the violation of free speech had been put on the agenda, when, despite all the Government's efforts, the County recalled its second deputy, Ferenc Péchy. The Government considered the County's recalling of Péchy to be a threat because, in its view, the decision had been taken in order to strengthen the Opposition. The selection (as deputy) of András Fáy, who was widely known as an opponent of the Government, appeared to confirm this view.

The two conflicts demonstrate the Government's failure to influence the decisions of the County in this period. The central authorities proved unable to activate leading county dignitaries, who might have offered their support to the Government. Further the Government was unable to send a royal commissioner to the County because the lord lieutenant, Palatine Joseph, opposed such a solution. In this regard at least, the conference of ministers and the ruler were compelled to accept his arguments, even though the two leading government figures, the chancellor Ádám Reviczky and the Palatine expressed different positions throughout. In the end, the peculiar position of Pest county's lord lieutenant assisted the developing local opposition in its efforts to exercise its traditional jurisdiction in the legislative and executive fields in a manner that promoted the realisation of its own objectives, and thus to realise ambitions that were derived from a new understanding of the political role of the Hungarian counties.

GÖMÖRI GYÖRGY

Báthori-legendák és a tények

Történetírásunkban korántsem tisztázott még minden a Báthori család szövevényes és mind magyar, mind lengyel szempontból fontos történetében. Számos magyar lexikonban és szakmunkában még mindig olyan adatokat ismételgetnek, amelyek egy részéről már régen kiderült, hogy nem helytállóak; más esetekben vissza kell térnünk az adat forrásához, hogy rámutathassunk azzal kapcsolatos kétségeinkre. Az alábbiakban két Báthori-legenda elosztatására szeretnék vállalkozni; jóllehet nem vagyok történész, de irodalomtörténészként elég jól ismerem a tárgyalt korzakot.

A *Magyar Életrajzi Lexikon* a következőt állítja Báthori István későbbi lengyel királyról: „Padovában végezte az egy[etem]et, utána I. Ferdinánd udvarában apród”.¹ Ez az állítás kétszeresen cáfolható: Báthori István csak itáliai útja előtt volt apród I. Ferdinánd udvarában és teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy *nem végezte el* a padovai egyetemet; jószerezéssel még az is kétséges, hogy tanult-e ott egyáltalán.

Somlyói Báthori Istvánt (1533–1586) bátyja, András küldte apródnak először Várday Pál esztergomi (de Nagyszombatban székelő) érsek udvarába, innen került Bécsbe, I. Ferdinánd magyar király környezetébe. Idővel részt vett a királyi vadászatokon és 1549 őszén az a megtiszteltetés érte, hogy elkísérhette Itáliába Katalint, Ferdinánd lányát, a mantuai herceg jegyesét.² Mivel a tizenhat éves ifjú egy hivatalos küldöttség tagjaként és nem vándordiaként jutott el olasz földre, nincs nyomós okunk feltételezni ottani egyetemi tanulását. Veress Endre, a kiváló művelődéstörténész mégis ezt teszi, méghozzá kevéssé meggyőző érvek alapján. Mint írja, a későbbi lengyel király padovai tanulásának „egyetlen okleveles nyoma a Révay fiúk ez időbeli levele arról, hogy a két Báthorival [ti. Miklóssal és Istvánnal] megismerkedtek”.³ Révay Lőrinc írja 1549. november 12-én Páduából apjának, Révay Ferencnek: „Invimus familiaritatem cum adolescentibus nobilissimis et optimis Nicolao Bathoreo, Stephano somliai Bathoreo”.⁴ Eddig rendben is lenne a dolog, ha nem követné ugyanott több, hasonló keltezésű levélkivonat, ahol is a Révay testvérek, valamint preceptoruk, Gyalui Torda Zsigmond arról számolnak be, hogy a napokban Mantuában jártak, ahol Ferdinánd magyar király fiával (is) találko-

1 Báthori István. In: *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. Kenyeres Ágnes. I. Bp. 1967. 138.

2 *Jerzy Besala*: Stefan Batory. Warszawa, 1992. 19.

3 *Matricula et Acta Hungarorum in Universitate Patavina Studentium (1264–1864)*. Coll. et ed. Dr. Andreas Veress. I. Bp. 1915. (*Fontes Rerum Hungaricarum* I.) 42.

4 I. m. 43.

tak.⁵ Más szóval Veress nem vette figyelembe, hogy Révay Lőrincék éppenséggel *Mantuában is találkozhattak* Báthori Istvánnal! Utóbbinak tehát nem is kellett Padovában járnia ahhoz, hogy az ismeretség létrejöjjön.

Mint azt Veress helyesen állítja, ez az egyetlen korabeli utalás, amiből esetleg Báthori István padovai jelenlétére lehet következtetni! A Révay testvérek további levelezésében (noha még évekig maradtak Padovában) neve többé nem fordul elő, s nincs nyoma az egyetemi anyakönyvben sem. Van aztán egy 1607-es adat Thuannál, aki egyetlen későbbi információ alapján azt állítja, egy bizonyos Báthori István valamikor együtt tanult Padovában Dudith Andrással.⁶ Ez viszont megint csak kétségbe vonható a tények fényében. Egy újabb Báthori-életrajz szerzője, Jerzy Besala ugyanis úgy véli, hogy még ha fel is tételezzük, hogy az ifjú Báthori István pár hónapot Padovában töltött és jogi előadásokat látogatott, 1550 elején már visszatért Erdélybe,⁷ ahol ekkortájt már drámai események zajlottak. A nyírbátori egyezmény után ugyanis Izabella hívei összeütközésbe kerültek Fráter György követőivel és „szabályos polgárháború fenyegetett”,⁸ ami csak 1551 nyarán látszott megoldódni Izabella lemondásával és távozásával Erdélyből. Ha viszont Báthori Istvánt már 1550 tavaszán Somlyón találjuk, bajosan találkozhatott azzal a Dudith Andrással, aki (Costil szerint is) legkorábban 1550 végén ment át Veronából Padovába.⁹ Dudith később császári diplomata lett, Báthori kemény politikai ellenfele, s nincsen rá semmilyen bizonyíték, hogy (mint pl. a lengyel költő, Jan Kochanowski esetében) bármilyen közös ifjúkori emlék összekapcsolta volna Báthorival, vagy enyhítette volna ezt az ellentétet.

Vannak aztán ún. negatív érvek is somlyói Báthori István padovai tanulása ellen. Míg más jeles padovai alumnusok (pl. a lengyel kancellár, Jan Zamoyski) esetében a panegirikuszok szerzői nagy előszeretettel emlegetik az illető itáliai tanulóéveit, ilyesmiről Báthori István esetében nincs szó – nincs még Warszewicki terjedelmes gyászbeszédében, a *Vita, res, gestae et obitus Stephaniban* sem.¹⁰ Ergo: aligha tanult Padovában.

Annak, hogy a legenda mégis elterjedt, egy névhasznosság lehet az oka. 1571 és 1573 között az olasz egyetemen tanult ugyanis az erdélyi fejedelem ugyancsak Báthori István névre hallgató unokaöccse, akit a szakirodalom „ifjabb Báthori István”-ként tart számon.¹¹ Mivel ez az olaszul jól beszélő ifjabb Báthori még nagybátyja lengyel királlyá választása előtt járt Padovában, feltételezzük, hogy ez adott tápot a legendának. Ennek a fiatalabb Báthori Istvánnak is voltak lengyel kapcsolatai – miután 1594-ben Báthori Zsigmond „tisztogatása” előtt András testvéréhez, Warmia püspökéhez menekült, lengyel nő, Zofia Kostka lett a második felesége, s maga is lengyel földön halt meg 1601-ben. De fennmaradt egy bejegyzés egy padovai matrikulációs albumban, amely szerint röviddel halála előtt ifjabb Báthori István újra Padovában járt, még egyszer ellátogatott régi egyetemére.¹²

5 I. m. 43–44.

6 Ld. *Matricula* i. m. 43. és *Pierre Costil*: André Dudith, Humaniste Hongrois 1533–1589. Paris, 1935. 61–62.

7 *J. Besala*: i. m. 21.

8 *Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1979. 100.

9 *Matricula* i. m. 47. és *P. Costil*: i. m. 61.

10 A kiadás helye és éve: Basel, 1588.

11 Vö. *Horváth Iván*: Padovában poétikát tanulni. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. XVIII. Összeáll. Csetri Lajos. Szeged, 1981. (*Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae*) 44.

12 *Matricula* i. m. 110.

A másik legenda Báthori Andrással, Warmia püspökével és szerencsétlen sorsú erdélyi fejedelemmel kapcsolatos. Akkori szokás szerint, bár anyjuk még élt, somlyói Báthori István neveltette András bátyjának árván maradt fiait. Boldizsárt, Istvánt és Andrást. Utóbbi 1578 és 1581 közt a pultuski jezsuita kollégium tanulója volt, később egy ideig a királyi udvarban tartózkodott. 1583 szeptemberében Stanislaw Reszka apát kíséretében Báthori András római útra indult, majd hosszabb időt töltött az Örök Városban. 1584. június végén András megkapja a warmiai püspökség koadjutori rangját és nem sokkal később, július 4-én a pápa bíborossá nevezi ki.¹³ XIII. Gergely nem nagyon osztogatta a kinevezéseket, s ebben az esetben fontos politikai meggondolások álltak a bíborosi kinevezés mögött – ezekkel azonban itt most nem kívánok foglalkozni.

A legenda ugyanis nem arra vonatkozik, hogy Báthori Andrást kinevezték-e bíborossá, hanem, hogy ez hány évesen történt. Amint azt egy újabb angol nyelvű lexikon, a Várdy-féle *Historical Dictionary of Hungary* állítja: „Andrew [...] became the bishop of Warmia while still a child. He reached the rank of a cardinal at the age of eighteen”.¹⁴ Lehetséges, hogy Várdy itt részben a már idézett és nem mindig megbízható *Magyar Életrajzi Lexikon* adataira támaszkodik, ahol a bíboros születési dátumaként „1566?” van feltüntetve,¹⁵ bár még ebben az esetben sem mondhatjuk azt, hogy Báthori András „gyermekfejjel” lett Warmia püspökévé.

De a fenti adat is téves, hiszen a királyi unokaöccs apja, Báthori András már 1563 első hónapjaiban meghalt!¹⁶ Ezek szerint a későbbi bíboros sem születhetett 1563 végénél később, jóllehet egy régi lengyel enciklopédia ezt még korábbra, 1562-re teszi.¹⁷ Egy más, vatikáni forrás, Caligari nuncius egyik levele 1578 novemberéből Comensis bíboroshoz ekkor 14 évesnek nevezi Andrást,¹⁸ de egy hónappal később írt levelében ugyanő már mint egy „15–16 éves ifjút” említi,¹⁹ anélkül, hogy észrevenné az eltérést. Ami az 1584-es bíborosi kinevezést illeti, az még 21 éves korban is rendkívüli – de hát ennek a nagyon művelt és nagyratörő Báthorinak az ideje igencsak rövidre volt szabva: miután erdélyi fejedelemeként csatát veszített Vitéz Mihállyal szemben, a székelyek 36 éves korában meggyilkolták.

GYÖRGY GÖMÖRI

THE BÁTHORIS IN THE LEGENDS AND IN THE REALITY

Various legends exist about members of the Báthori family of Hungary. Its most eminent member in the 16th century, István (Stefan) Báthori became King of Poland in 1576. It was accerted by many Hungarian encyclopedias that he studied in Padua. This was based, according to this article, erroneously on András Veress's reading of a letter by Lőrinc Révay to his father in which he claims to have met “the Báthori brothers”

13 *Barlay Ö. Szabolcs*: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 163.

14 *Stevan Béla Várdy*: Báthory, Prince Andrew [András]. In: *Uő*: Historical Dictionary of Hungary. Lanham, Md.–London, 1997. (European Historical Dictionaries N° 18.) 136.

15 Báthori András. In: *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. i. m. 136.

16 *J. Besala*: i. m. 40.

17 Andrzej Batory. In: *Encyklopedya Powszechna*. II. Warszawa, 1860. 106.

18 I. A. Caligarii nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1578–1581. Ed. Dr. Ludovicus Boratyński. Cracoviae, 1915. (Monumenta Poloniae Vaticana IV.), idézi: *Barlay Ö. Sz.*: i. m. 154.

19 I. A. Caligarii i. m. 96.

who visited Italy in the entourage of a Habsburg princess who was about to marry to Prince of Mantua. Révay does not say *where* he met the Báthoris—it could have been in Mantua, a city which Lőrinc Révay and his brother had just visited. There is no other trace of István Báthori's studies in Padua—in fact we believe that he was mixed up with his nephew, István Báthori jr. who *did* study at the Italian university.

Another Báthori legend concerns András, the nephew of István Báthori, King of Poland. He was supposed to have been elected a cardinal “when still a child”. Now András Báthori became a cardinal in 1584 but he was not born in 1566 as *Magyar Életrajzi Lexikon* (Hungarian Biographical Dictionary) claimed but either in 1562 or the latest in 1563, since by the end of that year his father was dead.

Brit utazók Magyarországon 1792–1815

„Aligha akad számottevő objektum a Lövészdomb és az Etna hegye között, melyet valamely szerző eleddig jól-rosszul le nem írt volna.”¹ E magabiztos kijelentés George Keate, 18. századi angol szerző tollából származik. Aligha túloz; angol, skót, francia, német utazók keresztül-kasul beutazták Európát. Feljegyeztek mindent, ami figyelmüket megragadta. Hazatérve sokan közülük könyv alakban tették közzé tapasztalataikat és hiba volna azt gondolni, hogy a közönség csupán mérsékelt érdeklődést mutatott munkáik iránt: a kora újkorban az egyik legkeresettebb termék a könyvpiacra éppen az útleírás volt.²

Az angol gentry számára a tizennyolcadik században a „finom neveltetésnek” már elengedhetetlen feltétele volt, hogy az ifjak néhány hónapot a kontinensen töltsenek. A szegényebbek csupán a két Németalföldre (Belgium, Hollandia) és Franciaországig jutottak, a tehetősebbek vagy vállalkozó szelleműbbek Itáliáig és Svájcig. Ritkán merészkedtek a német területeken túl, nem is annyira a közbiztonság miatt (mely egyébként sem rosszabb, sem jobb nem volt a korabeli nyugat-európai átlagnál; minden országnak megvoltak a maga Cartouche-ai és Dick Turpinjei), hanem mert Közép-Európa egyszerűen nem volt elég érdekes a számukra.

Az utazók a természeti szépségeket és az antikvitás emlékeit keresték. Minthogy ezeket nagy bőségben lelhatték fel Itáliában, elsődleges úti céljuk is ez az ország volt. Pompeji felfedezése a század közepén nagyban hozzájárult az utazni vágyók lelkesedéséhez. Olyan kiválóságok is, mint Montesquieu vagy Goethe, szenvedélyes utazók voltak. Az európai „Grand Tour” ebben a korban nyerte el végső formáját: Párizson, Torinón, Firenzén, Rómán, Nápolyon, Velencén és Bécsen keresztül vezetett a Rajna-vidékre és a két Németalföldre.³

Bár Magyarország „alig egy ugrásra” volt Béctől, az utazók többnyire mégis elkerülték. Az ország természeti nevezetességei nem voltak széles körben ismertek, római emlékei javarészt a föld alatt pihentek, vagy alig felismerhető romok voltak. Nem kelhettek versenyre Dél-Franciaország vagy Itália hasonló maradványaival. Mi több, az országot a török

1 „There is scarcely any considerable object, between Shooter's Hill and Mount Aetna, which hath not been described, well or ill, by some author or other.” *George Keate: Sketches from Nature c. művét idézi: Paul Langford: A Polite and Commercial People. England 1727–1783. Oxford, 1992. 506.*

2 Az angol könyvtárak gyűjteményeinek legnépszerűbb darabjai az útleírások voltak. *P. Langford: i. m. 95.*

3 *G. Györfly Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. (Idegen utazók megfigyelései). Bp. 1991. (Művészettörténeti Füzetek – Cahiers d'Histoire de l'Art 20.) 11.*

megszállás és százhetven év háborúskodás után lepusztult, érdektelen területnek vélték, ahol az utazó a nyakát, de legalábbis az erszényét kockáztatja. „Azt mondták nekem, örülhetek, ha egyáltalán élve visszatérek” – riogatták Robert Townsont Bécsben még 1793-ban is.⁴

Mégis számos francia, német, skót, olasz és angol utazó kereste fel az országot a 17. század végétől. Sokan közülük a kor szokásának megfelelően könyv alakban is megjelentették tapasztalataikat, mint például az a névtelen angol, akinek munkája 1782-ben látott napvilágot Lausanne-ban, francia nyelven,⁵ az erdélyi születésű von Born báró, aki német földön élte le élete nagy részét,⁶ vagy a főtebb már idézett Robert Townson.

A magyar történetírás mindig is tisztában volt az útleírások forrásértékével. A múlt század végén jelentette meg Szamota István számos beszámoló részleteiből összeállított szemelvénygyűjteményét.⁷ E munkát Birkás Géza műve követte, aki a hazánkban járt franciák leírásait vizsgálta meg.⁸ Haraszi Sándor és Pethő Tibor számos útleírásból publikáltak részleteket 1975-ben,⁹ míg Antalffy Gyula a Habsburg Birodalom közlekedési infrastruktúráját dolgozta fel, még ugyanabban az évben.¹⁰

Legújabbán G. Györfly Katalin jelentetett meg egy feldolgozást a 18. században Magyarországon járt külföldiek beszámolóí alapján.¹¹ Ő a művészettörténeti szempontból fontos részleteket emelte ki. Gömöri György 1992-ben adott ki egy szemelvénygyűjteményt.¹² Gömöri kizárólag angol és skót utazókkal foglalkozott. Egy évvel korábban számos esszét bocsátott közre a kora újkori magyar–angol kapcsolatokról.¹³

Mindezek fényében meglepő, hogy a történészek nem dolgozták fel annak a négy brit utazónak a beszámolóit, akik a francia forradalom és a napóleoni háborúk zűrzavaros időszakában jártak hazánkban.¹⁴ Természetesen megjelent néhány velük foglalkozó mű, de átfogó és összehasonlító munka egy sem.¹⁵ E korszak fontos mind a szigetország, mind a Magyar Királyság történetében. Magyarországon a korszak a nemzeti ébredéssel, a rendek tiltakozásával, a jakobinus összeesküvéssel és annak elnyomásával indul. Magyar katonák harcolnak a Franciaország elleni háborúban, Napóleon megszállja, majd kiűri az ország nyugati részét, rövid gazdasági fellendülés, aztán visszaesés, a pénz kétszeri leértékelése követik egymást. A négy utazó állandóan változó viszonyok között ér-

4 *Robert Townson: Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793.* (= *Townson*) London, 1797. 32.

5 *Lettre d'un voyageur anglais sur la France, la Suisse, l'Allemagne et l'Italie.* II. Lausanne, 1782., idézi: *G. Györfly K.*: i. m. 23.

6 *Briefe über Mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch des Temeswarer Bannat, Siebenbürgen Ober- und Niederungarn des Herrn Ignaz Edler von Born.* Frankfurt–Leipzig, 1774., angolul: *Travels through the Bannat of Temeswar, Transylvania, and Hungary.* London, 1777.

7 *Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717.* Bp. 1891.

8 *Birkás Géza: Francia utazók Magyarországon.* Szeged, 1948.

9 *Haraszi Sándor–Pethő Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon.* Bp. 1975.

10 *Antalffy Gyula: Így utaztunk hajdanában.* Bp. 1975.

11 *Ld. 3. lábjegyzetet.*

12 *Gömöri György: Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542–1737.* Bp. 1992.

13 *Gömöri György: Erdélyiek és angolok. Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok.* Bp. 1991.

14 *William Hunterről, Robert Townsonról, Edward Daniel Clarke-ról és Richard Brightről van szó.*

15 *Pl. George Korbuly: The Travels of Richard Bright in Hungary in 1815. The Hungarian Quarterly 1938. 152–159. és Makay Attila: Egy angol utazó (Townson Robert) a Felvidéken 1793-ban.* Kassa, 1942.

kezett az országba. A néhány év, amely látogatásaikat elválasztotta, megváltoztatta az emberek gondolkodásmódját. Beszámolóik összehasonlító vizsgálata ezért igen hasznosnak tűnik.

E tanulmányban négy útleírást vizsgálók: William Hunter 1792-ben, 1799-ben és 1800-ban járt hazánkban, Robert Townson 1793-ban, Edward Daniel Clarke 1802-ben, Richard Bright pedig 1815-ben jelentette meg beszámolóját.

Az utazók

A négy utazó közül William Hunter volt az első, aki hazánkba látogatott. Sajnos, a brit életrajzi lexikon, a *Dictionary of National Biography*¹⁶ egy árva sort sem ír róla. Egyetlen William Hunterről tud, aki a korszakban élt, ez az illető azonban a *Kelet-Indiai Társaság* alkalmazásában állt, és 1792-ben éppen valahol a szubkontinensen tartózkodott. Ennél fogva „a mi Hunterünk”-ről minden információ a saját könyvéből származik. (*Utazások Franciaországon, Törökországon és Magyarországon át Bécsbe 1792-ben, amelyhez néhány, Magyarországon 1799-ben és 1800-ban tett utazás csatoltatik nővéréhez [Angliába írott levelek formájában]*. I–II. London, 1803.)¹⁷ Munkáját a hagyományos 18. századi formában írta meg: az útleírás levelek sorozata valódi avagy kitalált nővérének. Azt, hogy ezek valódi levelek-e vagy szerzőjük a kor divatját követve fiktív leveleket írt, nem sikerült kiderítenem.

Hunterről nagyon kevés dolgot tudunk, mindössze annyit, amennyit önmaga elárul magáról könyvének belső borítóján. Esquire volt – amely ugyan nem arisztokrata rang, de az angol nemesség felső rétegét jelenti – és az *Inner Temple* tagja.¹⁸ Magyarországon annyira elbűvölte, hogy kétszer is visszatért ide, 1799-ben és 1800-ban, és olyan helyekre is eljutott, ahol társai nem fordultak meg.

1792. június 20-án érkezett meg az erdélyi határra hosszú, Párizson, Marseilles-en, Szmírnán, Isztambulon és Bukaresten keresztül tett utazás után. Tíz napot kellett eltöltenie a vöröstoronyi¹⁹ karanténban, mint mindenkinek, aki a szultán birodalmából érkezett. Keresztülutazott Erdélyen, a Temesközön, Szeged és Kecskemét érintésével az Alföldön. Budán tíz nappal szalasztotta el Ferenc király koronázását, amint dühöngve megjegyzi, a karanténban töltött vesztégár miatt.²⁰ A Duna mentén haladva hagyta el az országot. Tíz nappal azután, hogy Vöröstoronymnál átlépte a határt, már Bécsben volt.

16 The Dictionary of National Biography. Ed. by Sir Leslie Stephen–Sir Sidney Lee. I–XXII. Oxford, 1963–1964. Minden, az utazók személyére vonatkozó információ innen származik, kivéve, ahol másképpen jeleztem. (Townsonról: XIX. 1060.; Clarke-ról: IV. 421–424.; Bright-ról: II. 1242–1245.)

17 *William Hunter: Travels through France, Turkey and Hungary to Vienna in 1792 to which Are Added Several Tours in Hungary in 1799 and 1800* (in a series of letters to his sister in England). (= *Hunter*) 1–2. London, 1803.

18 Az Inner Temple annak a három londoni jogi főiskolának volt az egyike, amelyek a 17. században kezdték meg működésüket. Angliának csupán két egyeteme volt korszakunkban, Oxford és Cambridge. A két intézmény nem győzte a jogászképzést a polgárosodó szigetország szükségleteinek kielégítésére. A három főiskola kizárólag a jogászképzés céljait szolgálta, egyetemi rangjuk nem volt.

19 Az utazók által említett helységeket magyar alakjukban adom meg.

20 *Hunter* 159. Minden, Hunternél megadott oldalszám a második kötetre vonatkozik.

Második utazására 1799 őszén került sor. Bécs felől érkezett Budára, kirándult Visegrádra, majd a felvidéki bányavárosok megtekintésére indult. Egeren és Kassán keresztül érkezett oda. Megpróbált felhágni a Lomnici-csúcsra, a rossz idő azonban megakadályozta ebben.²¹ Visszatért Budára és Hadik gróf társaságában kirándult a Balatonhoz. Bécsben telelt. Márciusban már újra úton volt, ezúttal a Délvidékre. A Duna vonalát követve jutott el az oszmán határig. Meglátogatta Eszéket, Zimonyt, de nem kelt át Belgrádba, mert akkor újabb tíz napot kellett volna eltöltenie, ezúttal a zimonyi karanténban. Megcsodálta a Vaskaput, majd ugyanazon az útvonalon, mint 1792-ben, elhagyta az országot.

Hunter leveleinek a stílusa könnyed, csevegő, mentes minden bonyolult tudományos leírástól. Könyvéhez függelékben csatolta utazásainak térképét és egy útinaplót, melyben az összes helységet följegyezte, melyen áthaladt, nem hagyva ki az időpontot sem, amikor érintette azokat, valamint a települések egymástól való távolságát.

Mindjárt a Hunter első utazását követő évben egy másik brit nemes érkezett a magyar határra. A neve Robert Townson volt. Magyarországon tán ő a legismertebb, a legtöbbet forgatott az utazók közül. *Magyarországi utazások Bécsről szóló rövid beszámolóval az 1793. évben*²² címen írta meg tapasztalatait. Könyvét 1800-ban és 1801-ben kétszer is kiadták a hollandiai Hágában. Franciául 1798–1799-ben jelent meg Párizsban. A brit életrajzi lexikon őróla sem tud túl sokat: utazó és ásványtudós volt, valószínűleg Yorkshire-ben született. M. D. (*Doctor of Medicine*, az orvostudományok doktora) diplomával rendelkezett, Göttingenben végzett. Itt valószínűleg megismerkedett Schlözer professzorral, aki a felvilágosult abszolútizmus híveként folyóiratában, a *Staats Anzeigenben* nagy figyelemmel kísérte II. József reformkísérleteit, a Habsburg Birodalom részeinek és egészének a helyzetét. A brit utazónak bevallottan óriási segítséget jelentettek a professzor adatai.

Townson Bécs felől érkezett. Első célpontja a magyar főváros volt, ahol néhány igen kellemes napot töltött, részben olyan emberek körében, akiket Göttingenből ismerhetett.²³ Ezután a felvidéki bányavárosokat indult megnézni, ám előtte még felkereste Debrecent és Nagyváradot. Barométere segítségével megmérte a Lomnici-csúcs magasságát, kirándult a lengyel sóbányákhoz, majd Pozsonyon keresztül visszatért Bécsbe.

Townson munkája nem levélformában íródott. Könyvét fejezetekre tagolta, ám ezek nem tematikus rendben követik egymást, hanem abban a sorrendben, ahogyan az ország különböző vidékein áthaladt. A mű hangsúlyozottan Magyarországról szól, sem utazási előzményeket, sem későbbi úti cseményeket nem tárgyal az első fejezet kivételével, amelyben a szerző Bécsset mutatja be. (A lengyelországi kirándulás csupán egyetlen fejezetnyi ásványtani kitérő.)²⁴ A kötet végén három függelék található: rovartani, növénytani és állattani ábrák a Magyarországon honos fajokról.

A harmadik látogató Edward Daniel Clarke (1769–1822) volt. Magyarországon mindössze egy hónapot töltött, 1802. április 28. és május 28. között. Mire hazánkba ért, már jó néhány országot maga mögött hagyott: beutazta Skandináviát, az Orosz Birodalom európai területeit, a Fekete-tenger partvidékét, azonosította az anatóliai Chiblak fa-

21 I. m. 288–289.

22 Townson.

23 Jó viszonyban volt Berzeviczy Gergellyel, aki szintén a Göttingeni Egyetemen tanult. Ld. *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Bp. 1967. 180.

24 Townson 378–402.

lut (Schliemann óta tudjuk: tévesen) Homérosz Trójájával, ellátogatott Ciprusra, a Szentföldre, Kairóba és Athénbe. Ásványokat gyűjtött, kéziratokat és érméket vásárolt. Eleuszisban a helyi pasa megvesztegetésével kiásatott egy istenszobrot. „Zsákmányát” hajón küldte haza, az azonban Beachy Headnél, az angol partok közelében elsüllyedt. Csak a szobrot és az érméket sikerült később kiemelni. Clarke maga Isztambulon, a Balkánon és Magyarországon keresztül tért haza.

Clarke középosztálybeli családban született a sussexi Willingtonban. Nagyapja, Edward Clarke tiszteletes utazó és író volt, apja antikvárius. Ők valószínűleg hatottak Edward Daniel szellemi fejlődésére, ám az ifjú ásványtani érdeklődése új jelenség volt a családban.

Clarke 1786-ban a cambridge-i *Jesus College* tagja lett, pontosabban tanulhatott és lakhatott a kollégiumban, bizonyos kápolnai kisegítő feladatok elvégzése ellenében. Első útjára Henry Fulton társaságában került sor, akivel 1791-ben beutazták Nagy-Britanniát. A következő évben Lord Berwicket kísérte el Itáliába. 1793 novemberében tértek vissza, de Clarke már januárban újra útra kelt az Appennini-félszigetre. 1798-ban a *Jesus College* rendes tagja, s az ifjú John Marten Cripps tutora lett. 1800-ban Cripps és Thomas Malthus²⁵ társaságában indult hosszú utazására, amelyet főntebb tárgyaltam.

Clarke-ot 1803-ban jogi doktorrá avatták. Az anglikán egyházban a harltoni vikáriátust kapta meg, de nem tartózkodott a hívek körében: Cambridge-ben 1807–1821 között ásványtani előadásokat tartott, 1817-ben az egyetem könyvtárnokává (igazgató) választották. Ezt a posztot haláláig betöltötte. Cambridge-ben, a *Jesus College* kápolnájában temették el, mellszobra a *Fitzwilliam Múzeum* lépcsőházában áll. Ő az egyetlen a tárgyalandó utazók közül, akinek életrajzát megírták: barátja, William Otter adta ki 1825-ben.²⁶

Edward Daniel Clarke útban hazafelé érintette Magyarországot. Vöröstoronynál lépett Erdély területére, de nem említi a karantént. Hunter útvonalán jutott el Budára. Innen a legrövidebb úton a felvidéki bányavárosokhoz sietett, Esztergomon keresztül, a Garam völgyében. A bányavárosoktól Nagyszombaton és Pozsonyon áthaladva hagyta el az országot.

Clarke hat hatalmas kötetben adta ki utazásait (*Utazások Európa, Ázsia és Afrika különböző országaiban, második rész, melyhez csatoltatik a szerző útja Konstantinápolyból Bécsbe, tartalmazván Erdély és Magyarország aranybányáinak a leírását*. London, 1816.).²⁷ Magyarországról szóló beszámolója a negyedik kötetben található. A kötet szerkezete a következő: az előszót a különböző képek, ábrák, rézkarcok listája követi. A Magyar Királyság három fejezetet és mindössze 100 oldalt kap a könyv több, mint hatszáz oldalából. A hangsúlyt a szerző a magyarországi ásványokra helyezi. Clarke a térképen a magyar helységneveket magyarul és nem németül adja meg – nem úgy, mint Hunter. Stílusa könnyed, ám az ásványok hosszadalmas leírásait az olvasó fárasztónak érezheti.

25 Malthus ekkorra már kiadta híres munkáját a népesedésről: *Thomas Malthus: An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society*. London, 1798.

26 *William Otter: Life and Remains of E. D. Clarke*. London, 1825., utal rá: *The Dictionary* i. m. IV. 424.

27 *Edward Daniel Clarke: Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa part the second, to which is added a supplement respecting The Author's Journey from Constantinople to Vienna containing his account of the Gold Mines of Transylvania and Hungary.* (= *Clarke*) London, 1816.

Az utolsó most tárgyalt angol utazó Richard Bright. A francia forradalom évében született és 1858-ban halt meg. Apja bristoli bankár és kereskedő volt. Richard Edinburgh-ban végezte az egyetem bölcsészkarát, mint alapozó kurzust a későbbi specializálódáshoz. Simán bejutott az orvosi karra, de megszakította tanulmányait egy izlandi utazásért. Az expedíció vezetője, Sir George Stuart Mackenzie könyvet jelentetett meg az utazásról, melynek állat- és növényntani fejezeteit Bright írta.

1814-ben Richard Bright immár önállóan utazott Közép-Európába. Berlinben egy klinikán dolgozott néhány hónapot, majd a telet Bécsben, a kongresszus báljain töltötte. Amint az utak felszáradtak, elindult Magyarországra, bár nem maradt itt sokáig: alig két héttel a waterloo-i csata után már Brüsszelben találjuk. Itt a sebesültek kezelésében segédkezett. Magyarországi tapasztalatait vaskos könyvben foglalta össze. (*Utazások Bécsből kiindulva Alsó-Magyarországon, néhány megjegyzéssel Bécs állapotára az 1814-es kongresszus idején.* Edinburgh, 1818.)²⁸

1816. december 23-án Bright az orvosi kamara feltételes tagja lett. A Londoni Járványkórházban (*London Fever Hospital*) kezdett dolgozni. Számos lázroham kínozta ez idő alatt, mégis ekkor rendezte sajtó alá magyarországi beszámolóját. A betegség sem akadályozta meg abban, hogy 1818-ban beutazza Franciaországot, a német fejedelemségeket és Itáliát. Hazatérte után Londonban telepedett le. Csak 1824-ben lett az orvosi kamara rendes tagja, ám már 1821-ben beválasztották az Angol Tudományos Akadémiára, a *Royal Society*-be. Boncolásai jóvoltából sikerült összefüggést kimutatnia a vízkór és a veseelégtelenség között. A tünetegyüttes elnevezése azóta *Morbus Brightii*, vagy angol nyelvterületen *Bright's Disease* (Bright-kór). Mint elismert szakember, Viktória királynő „különleges orvosa” halt meg 1858-ban.

Bright két utazást tett Magyarországon. Az első alkalommal Pozsonyon át közvetlenül a felvidéki bányavárosokba ment. Majd délnek fordult és Vácon keresztül Pestre utazott. Nem vesztegetett szót Bécsbe való visszatérésére. Nem lévén képes továbbutazni (Napoleon bevonulása Párizsba lezárta a hazafelé vezető utat), újra Magyarországnak vette az irányt. Keszthelyen gróf Festetich György látta vendégül. Bright hosszan leírja a *Georgicont*. Körülnézett a Muraközben, aztán Pécs érintésével a Duna mentén érkezett vissza Budára. A Bakonyon át jutott el Körmendig és hagyta el az országot.

Egykötetes munkája a szokásos előszó után a magyar fejedelmek és királyok meglehetősen pontatlan kronológiájával folytatódik. Az első két fejezetet leszámítva, amelyek Bécsről és az 1814–1815-ös kongresszusról szólnak, az egész könyv Magyarországot taglalja. Az elbeszélés számtalanszor megszakad a különböző statisztikák, kimásolt állattenyésztési naplók és más szerzőktől származó idézetek miatt. A főszöveghez Bright nem kevesebb, mint tíz függelékot kapcsol. Ezek jó része szintén statisztika, ám három közülük igazi különlegesség: az egyik egy beszámoló Hany Istókról, a hansági vad gyermekekről, a másik a spanyol cigányok helyzetének leírása (összehasonlítandó azt a magyarokéval), a harmadik pedig angol, spanyol és magyar cigány szavak összehasonlító jegyzéke. Mindezek következtében a könyv nem igazán olvasmányos, inkább egyfajta enciklopédia Magyarországról, de messze nem pontos és kimerítő.

28 *Richard Bright: Travels from Vienna through Lower Hungary with some remarks on the state of Vienna during the congress in the year 1814.* (= *Bright*) Edinburgh, 1818.

Bányák és manufaktúrák

A 18. század végén a magyarországi nemesfémbányák már túl voltak a fénykorukon, a kormányzat mégis tovább erőltette a kitermelést. Európai hírüket megőrizték, így nem csoda, hogy utazóink jó néhány oldalt szenteltek tárgyalásuknak. Még Clarke is meglátogatta őket, bár ez kitérőt jelentett hazavezető útján. Ennek ellenére tíz napot töltött a felvidéki bányavárosokban (1802. május 14–24.). Ez jelzi, mekkora fontosságot tulajdonított a témának, hiszen összesen alig egy hónapig tartózkodott hazánkban.²⁹

William Hunter nem csupán Körmöcöt és Selmecet kereste fel, hanem ellátogatott Besztercebányára is, ahol megtekintette a rézolvasztó kemencéket és az ezüstöt a réztől az amalgamizálás technikájával elválasztó műhelyt.³⁰ Körmöcön alászállt a bányába és látta, hogy az gyakorlatilag már kimerült.³¹ Selmecen leírta az 1735-ben alapított bányászati akadémiát, majd megadta az arany-, ezüst- és ólomtermelés éves hasznát (3 000 000 Ft).³²

Townson, mint ásványtudós kiemelten érdeklődött az ágazat iránt. A főntebb említett két városon kívül megfordult Besztercén és Újbányán is. Besztercén leírta az amalgamizáció munkafolyamatát, melyet szerinte az általa igen csodált von Born báró fejlesztett ki.³³ Angol rajongója a báró teljes életrajzát közli könyvében.³⁴ Ebben az időben (1793) Townson szerint már a rézkitermelés is veszteséges volt.³⁵

Townson nagy elismeréssel ír a selmeci bányafelszerelésekről. A bányákat szerinte 400 éve művelik. Nem feledkezik meg az „igen tiszteletreméltó” (*very respectable*) *Bányászati Akadémiáról* sem.³⁶ Körmöcön a nemesfém-kinyerési folyamatot jegyzi föl, bár megjegyzi, hogy a termelés már nem gazdaságos. Ugyanez a véleménye Újbányát illetően is.³⁷

Clarke Bakabányát is útba ejtette, s nemcsak a bányát, hanem az aranymosó műhelyeket is leírta. (A hegy gyomrából kitermelt meddőt mosással választották el a nehezebb nemesérettől.)³⁸ Körmöcrről szólva egyedül ő és Bright emlékezik meg az állami pénzverdéről.³⁹ 1500 bányász dolgozott a város határában levő bányákban, az éves termelés pedig 3000 márka arany és 800 000 márka ezüst volt.⁴⁰ A verdében hat pénzverő szerkezet működött, mindegyiket négy munkás kezelte. Selmecről szólva Clarke megemlíti a Bányafőiskolát (*College of Mines*), azaz a *Bányászati Akadémiát*. A városban az ő ottjártakor 8000 bányász él. Órabérben fizetik őket, ha az ér nemesfémbe szegény. Ha gazdag, a bányászok teljesítménybérért dolgoznak. Megközelítően 42 000 ember él közvetve vagy

29 Nem csupán a négy brit nemes érdeklődött kiemelten a nemesfémbányászat iránt: a különböző utazók a 17. század óta nem mulasztották el a felvidéki bányák megtekintését, elegendő Derschwanra, Montesquieu-re vagy Robert Brownra gondolni, hogy csak a legismertebbeket említsem.

30 *Hunter* 321–324.

31 I. m. 329.

32 I. m. 334–335.

33 Az útleírás-szerzőként is említett Ignaz Edler von Bornról van szó. Ld. a 6. lábjegyzetet.

34 *Townson* 410–421.

35 I. m. 408.

36 I. m. 422–423.

37 I. m. 430., 432.

38 *Clarke* 655–658.

39 I. m. 670.

40 I. m. 669.

közvetlenül a bányászatból Selmeceen és környékén. A munkát hatéves (!) korban kezdik, s amíg bírják magukat, dolgoznak. A bányák éves hozama 62 000 Ft-ot, költsége 50 000 Ft-ot tesz ki.⁴¹

Az alacsony termelékenység ellenére a technikai felszerelés elsőrangú volt. Clarke nagy lelkesedéssel írja: „A Paquer-stohl belsejének látványa meggyőzött bennünket arról, hogy nincs több olyan bánya a világon, mint amilyenek Magyarországon találhatóak. Összehasonlítva velük milyen nyomorúságosan festenek Cornwall vagy Wales bányái!”⁴² (Igaz, Clarke a nemesfémányakat szénbányákkal hasonlítja össze.)

Richard Bright a bécsi *Bányafelügyelőségen* írásos engedélyt kapott arra, hogy bármit meglekintsen a magyarországi és erdélyi bányákban, amit csak kíván.⁴³ Alaposan kihasználta a lehetőséget, jóllehet csak Selmeceen és Körmöcön fordult meg. Szerinte Selmecebányát 745-ben alapították (!).⁴⁴ A legnagyobb prosperitás idején a bányászat 30 000 embernek adott kenyeret, ebből 10 000 élt Körmöcön.⁴⁵

A vajatok Bright leírása szerint 10–20 öl vastagok, 2–300 öl mélységűek. Tizenkét királyi, s jó néhány magánkezelésű bánya van Selmece körzetében. Az utóbbiaknak be kell szolgáltatniuk termelésüket az államnak, 24 Ft értékű ércet 19 Ft-os szabott áron. Az 1811-es devalváció óta, amikor a pénz értéke 1/5-ére csökkent, az állam mindössze 9 Ft-ot fizet ezüstben, a többit bankjegyekben. Természetesen reálértéken ez kevesebb, mint 12 Ft, tehát a magánbányákat már nem éri meg művelés alatt tartani. A bérlők mégis ezt teszik, mert művelés nélkül elveszítenek jogukat a bányára, de csak a megkövetelt minimumot szolgáltatják be. Mindezek miatt a termelés hanyatlik.⁴⁶

Bright leírja a bányák érc- és a vízkiemelő berendezéseit, valamint az érc gyermek- és felnőttmunkával történő osztályozását. A kitermelt anyag egy részét azonnal megolvastják, a gyengébb minőségűt előbb összezúzzák, megmossák, azután olvastják meg. A kemencék Körmöcbányán találhatóak.⁴⁷ A Windsacht-bánya bányászai (ezt látogatta meg Bright) nyolcórás műszakokban dolgoznak. A gépkezelők tizenkét óránként váltják egymást.⁴⁸

A bányavárosokat gazdasági válság sújtotta: Bright számos koldust látott körmöci tartózkodása idején.⁴⁹ Természetesen ő sem hagyta ki a pénzverdét s az olvastókat. Az amalgamizációt az ő idejében már nem használták. Ezen a ponton kijavítja Townsont: az eljárás nem von Born találmánya, hanem a dél-amerikai ezüstbányákban a spanyolok fejlesztették ki az 1560-as, 1570-es években, von Born csupán meghonosította azt a Felvidéken 1784-ben.⁵⁰

Az ipar egészéről egyedül Bright emlékezik meg. A többiek csupán néhány benyomást rögzítenek, de ezek az információk szórványosak, attól függenek, a kérdéses utazó

41 I. m. 677–679.

42 „The sight of the interior of the Paquer-stohl convinced us that there are no other mines in the world like those of Hungary. How wretched in comparison appear the mines of Cornwall and Wales!” I. m. 687.

43 *Bright* 147–148.

44 I. m. 147.

45 I. m. 147.

46 I. m. 148–150.

47 I. m. 168.

48 I. m. 153.

49 I. m. 168.

50 I. m. 177–178.

mely vidékeken fordult meg. Clarke-ot a bányavárosokat leszámítva nem érdekelte a magyar ipar. Egyetlen megjegyzést tesz a témával kapcsolatban, amikor Pest pipaiparára utal...⁵¹

Hunter többet látott s jegyzett föl: Szepesváralja vasolvasztóit, Pécs saffron-manufaktúráit és a miskolci fonodát.⁵² Itt a későbbi nehézipari központnak még alig van nyoma. Mindössze néhány olvasztókemence működik a szomszédos Diósgyőrött. A munkások olyan piszkosak és elhanyagoltak, hogy Hunter nem állja meg néhány gonoszkodó megjegyzés nélkül. „A mi cornwall-i bányászaink kifinomult úriemberek hozzájuk képest”⁵³ – kezdi, majd hozzáteszi: „ha a császárnak lennék, egyik legelső kegyelmes rendelkezésem egy fésűkészítő manufaktúra felállítása volna”.⁵⁴

Robert Townson a tatai kallómalmokat, a fazekas-manufaktúrát és a ruhaüzemet említi, melyek közül az utolsó a hadsereg ellátására dolgozott.⁵⁵ Késmárkon az indigóüzemet jegyzi fel, Debrecenben a szappan- és pipagyártást.⁵⁶ A hatvani timsóuzem kapcsán ismerteti a gyártási folyamatot.⁵⁷

Amint korábban már megjegyeztem, Richard Bright felsorolásszerűen leírja az egész korabeli magyar ipart. Az iparfejlettségre jellemző, hogy két oldal alatt a végére ér.⁵⁸ Nem mulasztott el a Habsburg-kormányzat autarkiára való törekvéséről megemlékezni: az Udvar gyapot-, olajbogyó-, selyem-, kávé-, cukor- és indigótermelő kísérleteiről ír, azonban ezek közül csak az utolsó kettő volt sikeres. Bright nem tud róla, de végül a selyemtermelés is gazdaságosnak bizonyult: a Bánátban és a Délvidéken rengeteg eperfát sikerült meghonosítani. A leírás végén az olvasó részletes beszámolót kap a különböző cukorkészítési alternatívákról (répacukor, juharcukor stb.).⁵⁹

Egy érdekes elem is felbukkan az angol utazó munkájában: beszámol Városlöd iparáról. Abban az időben a település még nem volt az a híres porcelánkészítő központ, mint napjainkban, a lakosság gazdasági tevékenysége egészen más formát öltött. A lakosok fa szénahordó villákat készítettek, illetve taplógombát szárítottak, ez utóbbit pipa gyűjtőnek. Nem csupán a helyi piacra termeltek, hanem még Alsó-Ausztriába is exportáltak mindkét termékből.

A brit utazók és olvasóik számára mindezek bizonyára egy egzotikus ország kuriózumai voltak. Nagy-Britanniában az iparosodás épp ebben a korban kapott lendületet.

Közbiztonság, higiénia, egészségügy

A közbiztonság a 18. századi Nagy-Britannia neuralgikus pontja volt, az országutakon hemzsegték az útonállók, pedig a nagy urbanizációs, s vele a bűnözési hullám csak a század végétől figyelhető meg.

51 *Clarke* 650.

52 *Hunter* 280., 366., 252–253.

53 „Our Cornish miners are polished gentlemen to them”. I. m. 256–258.

54 „if I were emperor, one of my first acts munificence should be the establishment of a manufactory of combs”. I. m. 256–258.

55 *Townson* 54.

56 I. m. 368., 240–242.

57 I. m. 212–213.

58 *Bright* 227–229.

59 I. m. 231–241.

Ennek ellenére csupán Richard Bright foglalkozik behatóbban a közbiztonság kérdésével, míg Townson és Clarke megelégednek egy-két sztereotip megállapítással.⁶⁰

Bright jó néhány oldalon tárgyalja a témát. Számos magyarországi börtönt meglátogatott, részletes leírását adja a magyar bírászkodási rendszernek és nem fél otthon szerzett rossz tapasztalatainak közzétételétől sem.⁶¹

A brit orvos megpróbálta a bűnözés társadalmi okait is megvilágítani. A magyarországi útonállásnak három okát különíti el. Az első a nagyfokú írástudatlanság. Ez a felvilágosodás korának jól ismert optimizmusát tükrözi, amely szerint elég az embert megtanítani a jó és rossz közti különbségre, s az magától hasznos tagja lesz a társadalomnak. A második ok realistább: a falvakban sokaknak nem jut munka, ez kényszeríti a szegényeket útonállásra. A harmadik ok az ország hatalmas erdősegeiben rejtetik, hiszen tökéletes búvóhelyet kínálnak mindenféle haramiának.⁶² Bright maga is számos alkalommal kapott figyelmeztetést arról, hogy egy adott területen rablók tevékenykednek.⁶³

A bűnesetek elsőfokú bírósága az úriszék volt. Ennek szerkezetéről és eljárásának módjáról Bright ad kimerítő információt.⁶⁴ Nagy megdöbbenéssel jegyzi meg, hogy a nagybirtokos fiskálisa, aki a vádat képviselte, nem egy esetben egyszersmind a vádlott védője is.⁶⁵ Az úriszék pártosságához kétség nem férhetett: „Minden személy, ki a mágnás hatókörén belül él, vagy tiszteli őt, vagy hízeleg neki, vagy féli, vagy gyűlöli.”⁶⁶

A börtönök a vármegye vagy a nagybirtokosok kezén voltak. A foglyokat mind a megye, mind az arisztokrácia felhasználta különböző munkák elvégzésére. Gyakran néhez vasban tartották, sőt, így is dolgoztatták őket. Bright Erdősokonyán meglátogatott egy börtönt és elborzadt attól, amit ott tapasztalt, mind a tisztaság, mind a világítás és szellőzés, mind pedig a zsúfoltság terén. Nem felejtette el azonban megemlíteni, hogy a brit börtönökben hasonló viszonyok uralkodnak.⁶⁷

A magyarországi fürdők is felkeltették az utazók figyelmét. A tisztaságuk azonban sok kívánnivalót hagyott maga után, s az utazók nem is késlekedtek kifogásaikat megfogalmazni. Hunter „nem elegáns”-nak találta őket, „és a közfürdő képe túl undorító ahhoz, hogy leírható legyen”.⁶⁸

Bright egyetért ezzel az értékeléssel.⁶⁹ Mindemellett a másik két utazó, Townson és Clarke csupán arra szorítkozik, hogy rögzítse a tényt, Budán jó néhány fürdő és gyógyforrás található.⁷⁰ Townson említi a Nagyvárad melletti meleg forrásokat, s azt is, hogy többségében román közemberek (*Wallachian commoners*) látogatják.⁷¹ Bright Hévizet látogatta meg, s nem mulasztotta el az alkalmat, hogy szokott pedantériájával el ne sorolja a magyarországi meleg forrásokat. Héviz különben ebben a korban még nem volt jelen-

60 Townson 256.; Clarke 637.

61 Bright 436–442.

62 I. m. 435.

63 I. m. 305.

64 I. m. 437–439.

65 I. m. 438.

66 „All the persons living within the sphere of a magnate’s influence, either respect him, court him, fear him, or hate him.” I. m. 438.

67 I. m. 442–446.

68 „and the public one exhibits a scene far too disgusting for description”. Hunter 162.

69 Bright 284.

70 Townson 82–83.; Clarke 646.

71 Townson 252–253.

tős: „Mint fürdőhely, kevés említést érdemel.”⁷² Csakúgy, mint a helység kórháza: „inkább szegényház” – fintorog Bright, hozzátéve azonban, hogy a beteget nagy gonddal ápolják.⁷³

A kórházak a 18. századi brit közvélemény figyelmének fókuszában álltak, így nem csoda, hogy Bright foglalkozik velük. Az érdeklődés az 1720-as esztendőkből kezdődött, amikor elterjedt a nézet, hogy a szegényeknek a kórházakban ingyen ellátást kellene kapniuk. Egész mozgalom szerveződött a gondolat köré. Magánemberek és előfizetők hada áldozott vagyonából a nemes célra. Egy egyéni adakozó, a nonkonformista (azaz nem anglikán vallású) Thomas Guy hagyatéka volt az alapja például 1725-ben a *Guy's Hospital*-nak. Ebben a kórházban Richard Bright évekig dolgozott második európai körutjáról való visszatérte után.

A korszak Magyarországon igen kevés kórház működött. Townson leírja az általa Pesten talált két egészségügyi intézményt. A városi kórház túlszűfolt volt, a szobák nyolcágyasak, apró ablakkal, friss levegő nélkül. „Néhány legyet látván az egyik szerencsétlen nyomorult arcán, aki majdnem holtan tűnt, közelebb léptem; amikor az egyik beteg, azt gondolván, nem tudom eldönteni, halott-e vagy alszik, így szólt: »Ó uram, halott ő teljesen“.⁷⁴

A kórházról alkotott véleményét a következő szavakkal foglalja össze: „Remélem és igazán hiszem, a legrosszabb Európában”.⁷⁵ Az egyetemi klinikáról csupán annyit közöl, hogy kicsi, összesen 50 ágya van.⁷⁶ A másik orvos is említi az *Egyetemi Klinikát*. Mint szakmabéli, nagy elismerésnek ad hangot: „Kicsiny, de tökéletesen tekintetbe veszi úgy a páciensek érdekeit, mint az oktatás követelményeit.”⁷⁷ Egyedül a szellőztetés jelentett problémát a pécsi kórházban, melyet Bright tisztának, bár kicsinek ír le.⁷⁸

Utak, utazás, fogadók

A 18. század elhozta Nagy-Britanniában az államilag épített országutak (*tunpike*) rendszerének ugrásszerű fejlődését. Ezeknek az utaknak az építéséről törvény rendelkezett, az utasoknak pedig hozzá kellett járulniuk a fenntartási költségekhez. 1750 és 1770 között érte el az építési láz a csúcst. Az 1696–1836 közti időszakot véve 52%-uk az előbb említett húsz évben épült.⁷⁹ Az útonállók számára a rablás az országutakon kockázatos volt, mert mindig nagy forgalom haladt rajtuk.⁸⁰

72 „As a bathing place, it is little worthy of mention”. *Bright* 447.

73 „rather a poor house”. I. m. 448.

74 „Seeing some flies on the face of a poor wretch, who appeared almost gone, I approached him; when one of the sick, thinking I doubted whether he was dead or asleep, said: 'O, Sir, he is dead enough.'” *Townson* 78.

75 „I hope and really believe, the worst in Europe.” I. m. 78.

76 I. m. 77.

77 „It is small, but excellently calculated both for the benefit of the patients, and for the instruction of the pupils.” *Bright* 272.

78 A kórház mindössze 24 férőhelyes volt. *Bright* 579.

79 *P. Langford*: i. m. 391–392.

80 I. m. 397.

A postaszolgálat szorosan összefüggött az országútrendszerrel. A postaállomások számos feladatnak tettek eleget: előfogatot biztosítottak a postakocsiknak és az egyéni- leg utazóknak is.

Magyarországon 1740 körül a *Birodalmi Postaszolgálat* kilenc járatot tartott fenn. A Dunántúl és a Felvidék legnagyobb részét, valamint Erdély keleti felét teljesen elkerülték a járatok, így az utazónak a postaállomásokat kellett igénybe vennie, ha talált egyáltalán. Egyebütt kénytelen volt a forspontot felhasználni. A parasztok persze egyáltalán nem igyekeztek, hogy előfogatot biztosítsanak az idegeneknek: Hunter Szikszón négy és fél órát várt váltásra, a falu lovai „véletlenül” mind kinn voltak a legelőn.⁸¹ Townson szerint az utas Sopron és Győr között forspont nélkül egyáltalán nem boldogul.⁸² Bright Pozsony és Selmecbánya között találkozott egy fiatalemberrel, aki rendes járat híján a Bécsből Selmecre visszatérő üres pénzszállító kocsival utazott.⁸³

Az utakat robotmunkával a vármegyék vagy az állam építették, ennél fogva azok minősége sok kívánnivalót hagyott maga után. Mind a négy utazó panaszkodik miattuk. Hunter megjegyzi, hogy Rákos mezeje és Komárom között az utak homokosak.⁸⁴ Bright szintén sokat szenvedett a rossz útviszonyoktól. A Pozsony és Selmec közötti szakasról írja: „különösen mikor egy-egy falut elhagytunk, a kerekek tengelyig süppedtek a sárba”.⁸⁵

Egyedül Townson számol be jó utakról Garamszentbenedek és Pozsony között,⁸⁶ azonban ez a teljes hálózatnak csupán egy rövid szakasza volt, egy fontos monostort kötött össze a korábbi kormányzati központtal.

Magyarország területén a Dunán sehol sem ívelt át állandó híd. Csak hajóhidak biztosították a két part összeköttetését, ezeket pedig nem lehetett használni december és március között. Amikor a folyó jégpáncélja elég erős volt, át lehetett rajta kelni, jégzajlás idején azonban megbénult a közlekedés. A téli időszakban a hajóhidak szétszedve a parton pihentek.

Noha ebben a korban már jó néhány állandó híd volt szerte Európában, a hajóhidak szakszerű tervezése és kivitelezése kivívta az utazók csodálatát. Nemcsak a pest–budait, hanem az esztergomit és a pozsonyit is megemlíti.⁸⁷ Bright nagy alaposággal írja le a pest–budai hajóhidat. Clarke a pozsonyit „nagyszerű”-nek (*splendid*) nevezi. Hunter szerint „ezek a hidak [...] a legjobban tervezettek azok közül, amelyeket valaha láttam”.⁸⁸ Egyedül Townson nem említi őket.

A fogadók az utazók számára különösen fontosak voltak. A négy látogatónak e tekintetben vegyesek a benyomásai. Townsonnak lehetett a legnehezebben a kedvére tenni: Szentendrén, Poroszlón és Tokajban egyaránt elégedetlen volt a szállással.⁸⁹ Tiszafüreden egyáltalán nem talált fogadót, be kellett érnie a község háza egyik szobájával.

81 *Hunter* 261.

82 *Townson* 41–42.

83 *Bright* 98.

84 *Hunter* 183.

85 „particularly when we passed a village, the wheels sunk to their naves in mud”. *Bright* 571–572.

86 *Townson* 439.

87 *Hunter* 177–178.; *Clarke* 654., 698.; *Bright* 207–208.

88 „These bridges [...] are [...] on the best plan of any I have seen.” *Hunter* 177.

89 *Townson* 73., 232., 261.

Megjegyzi, hogy ez teljesen megszokott dolog Magyarországon.⁹⁰ Egyedül a győri és a kassai fogadókkal volt megelégedve.⁹¹

Hunter és Clarke a Balkán irányából jöttek, nem a fejlettebb Ausztria felől, ezért ők kevesebbet panaszkodnak a fogadók miatt. Hunter, aki azt állítja, hogy a fogadók Buda előtt rosszak, nagyra értékeli a nagyszebenit.⁹² Győrtt a szállóhely tűrhető, Balatonfüreden – tökéletes. (Füred már ekkor is divatos hely volt.) Csupán a rossz borok miatt kesereg. Néhány jó tanáccsal is szolgál a hazánkba készülők jámbor külföldieknek: az utazáshoz elengedhetetlen egy jó kocsi, négy erős ló (hogy elkerülhető legyen az előfogatra való hosszú várakozás), saját lepedő meg egy birkabőr, amivel a fogadók piszkos ágyneműjét takarja le az ember.⁹³

Clarke csak kellemes tapasztalatairól számol be. Pesten a *Hét Választófejedelem* a legjelentősebb fogadó (*the principal inn*)⁹⁴ ebben az időben. Selmechányán a fogadó „talán egész Európa legkiválóbbika, és természetesen a legtisztább a világon”.⁹⁵ A kiskunfélégyházairól is elismerően írt.⁹⁶

Bright szerint a magyarországi és a német fogadók hasonlók egymáshoz: nincs friss ágyneműhuzat a szobákban, amelyeket az utas nem tud bezárni. A fogadósok nem vendégszeretők.⁹⁷ Másutt megjegyzi, a fogadók milyen csendesek: ennek oka, hogy az emberek szegények, a borok pedig drágák.⁹⁸ A fogadósok sokszor egyáltalán nem törődnek az utasokkal: „gyakorta megesik, hogy az utazó kipiheni magát és folytatja útját, anélkül, hogy rendelne, vagy elvárnák tőle, hogy rendeljen valamit enni vagy inni”.⁹⁹

Clarke kedvenc fogadója, a selmeci *Hohen-Haus* Brighttól is kiváló minősítést kap. „Több kényelmet biztosított nekem mint bármelyik másik, amelyikkel a kontinensen dolgoztam volt”¹⁰⁰ – állítja könyvében Richard Bright. Az ország többi fogadóját illetően véleménye igen vegyes, az elismeréstől a kifejezett rosszállásig terjed.

Nemzetiségek

A szigetországból érkező utazókat meglepte a Magyarországon élő sok nemzetiség. *Németekkel* számos esetben találkoztak. Hunter Temesváron, Szegeden, Budán, Komáromban, Besztercebányán, Eszéken és Aradon emlékezik meg róluk.¹⁰¹ Townson csak Visegrádon és Pesten említi őket,¹⁰² míg Clarke csupán Erdélyben, a Bánátban, Budán és

90 I. m. 233–234.

91 I. m. 48., 304.

92 Hunter 128.

93 I. m. 227–228.

94 Clarke 642.

95 „perhaps superior to every other in Europe; and certainly as the cleanest in the world”. I. m. 659.

96 I. m. 636.

97 Bright 137.

98 I. m. 184–185.

99 „it frequently happens, that travellers rest themselves and then pursue their journey without calling, or being expected to call, for any thing to eat or drink”. Bright 184.

100 „afforded more comfort than almost any I had met with the Continent”. I. m. 147.

101 Hunter 145., 149., 172., 325., 370., 452.

102 Townson 70., 79.

Pesten.¹⁰³ Bright Kőszegen, Pécsen és a Kelet-Dunántúl számos településén találkozott velük.¹⁰⁴ Az angol orvos meg is jegyezte: „Csakugyan, mióta Pécsen elhagytuk, a német települések oly gyakoriak voltak, hogy az ország nyelvének [azaz a magyarnak] az ismerete alig volt szükséges.”¹⁰⁵

Minden átfogó információ, melyet az utazók a németekről közölnek, sztereotípiákon, általánosításon, sőt, téves ismereteken alapul, ami a többi nemzetiség leírásakor is jellemző. Hunter szerint fő foglalkozásuk a fogadók fenntartása és a kézművesség,¹⁰⁶ holott többségük a mezőgazdaságban dolgozott. Mi több, Erdélyt tárgyalva elválasztja egymástól a szászokat és a németeket, holott itt a két szó ugyanazt a népcsoportot jelöli.¹⁰⁷ Clarke szerint a szászokat Erdélyben Nagy Károly telepítette le,¹⁰⁸ noha a császár az avarok szétverése idején legfölbbe a Duna–Tisza közéig jutott! Hunter legalább pontosabb adatot ad meg, állítván, hogy a szászokat II. Géza király hívta be Erdélybe.¹⁰⁹

Bright, szokásához híven, megbízhatóbb náluk. Átfogó megjegyzéseket nem tesz, megfigyelései azonban pontosak. Hallott arról, hogy a német falvak a legtisztábbak és a legjobban építettek, azonban személyes tapasztalatai szerint ez nem feltétlenül van így. „Nem érzékeltém, hogy jobbak lettek volna” – jegyzi meg, ám hozzáteszi: „Ruháik tisztaságát, de nem eleganciáját illetően a németek kétségkívül előnyt élveznek.”¹¹⁰

A horvátokat illetően utazóink nem sok adattal szolgálnak. Clarke nem érintett általuk lakott települést, ennél fogva meg sem emlékezik róluk. Hunter illíreként (*Illyrians*) írja le őket és nem tulajdonít nekik semmilyen jellemző foglalkozást.¹¹¹ Townson a szlávok kategóriájában említi őket (*Sclavonians*) az illírekkel (*Illyrians*, szerbek), oroszokkal (valószínűleg a ruszinokat érti ez alatt), csehekkel (*Bohemians*, nyilván a szlovákok) és a vandálokkal (*Vandals*) együtt.¹¹² Nem a népvándorlás kori germán etnikumú népet, hanem a szláv vendeket (mai nevükön szlovéneket) kell alattuk értenünk.

Bright Sopron közelében találkozott horvátokkal, leírta viseletüket és megemlítette, hogy a vármegye lakosságának körülbelül egynyolcadát teszik ki a magyarok és a németek mellett.¹¹³ A Muraközben teljesen horvát lakosságú területen haladt keresztül. Piszkosnak és rosszul öltözöttnek írja le a parasztokat.¹¹⁴ Nedelic kapcsán megjegyzi, hogy az első horvát nyelvű *Bibliát* itt nyomatták ki.¹¹⁵ Horvátország, Szlavónia és Dalmácia közjogi státusát illetően a *partes annexae et subiectae* (megszállt és alávetett részek) elnevezést adja meg,¹¹⁶ amely csupán a korabeli magyar politikai elit véleményét tükrözi. A horvátok ez ellen szá-

103 Clarke 610–611., 629., 650.

104 Bright 349., 574., 597., 598.

105 „Indeed, since leaving Fünfkirchen, the German settlements had been so frequent, that a knowledge of the language of the country was scarcely necessary.” I. m. 621.

106 Hunter 479.

107 I. m. 142.

108 Clarke 610–611.

109 Hunter 142.

110 „I could not perceive the superiority”. Bright 551. „In neatness of dress, though not in elegance, the Germans undoubtedly have the advantage.” I. m. 552.

111 Hunter 478.

112 Townson 189. Townson adatait Schlözer professzor *Staats Anzeigen*jéből vette. (N^o 47.)

113 Bright 349.

114 I. m. 461.

115 I. m. 472.

116 I. m. 487.

mos esetben tiltakoztak, joggal állítván, hogy a két ország között mindössze perszonális unió áll fenn.

A románokról az utazók kifejezett előítélettel írnak. Hunter megelégszik azzal, hogy a pásztorokodást, mint fő foglalkozási ágat tulajdonítja nekik.¹¹⁷ Amit azonban Townson és Clarke állít róluk, egyenesen megdöbbentő. Townsont a következőképpen informálták felőlük: „Az oláhok Magyarország legműveletlenebb és legvadabb népe. Az igazságszolgáltatásnak teljes szigorával kell őket kormányoznia.”¹¹⁸ Hozzáteszi ehhez, hogy a pópák követik el minden huszadik bűncselekményt.¹¹⁹ Clarke osztja nézetét: „Az Erdélyben és a Bánáthban oláhok által elkövetett bűntettek közül sokat a papjaik hatásának tulajdonítanak, akiket pópáknak neveznek. Úgy számítják, hogy minden húsz kivégzésből egyet okvetlenül pópán hajtanak végre.”¹²⁰ Clarke nem takarékoskodik az elítélő szavakkal: a románok szerinte „igen rossz természetűek”, „a legkevésbé civilizáltak és a legvadabbak Magyarország lakói közül”.¹²¹ Még a józan Bright is kedvezőtlenül nyilatkozik róluk: „Az oláhok jellemüket tekintve sunyik, zárkóztak, ravaszkodók, bosszúállók és henyék”,¹²² jóllehet néhány oldallal előbb még mint ártalmatlan, törvénytelenségbe soha nem keveredő emberekként említi őket!¹²³

Az utazók csupán néhány alkalommal kerültek románokkal személyes kapcsolatba. Valószínű, hogy vendéglátóik véleményét ismétlik, akik az eltérő életformájú, más vallású népcsoporttal szemben határozott előítélettel viseltettek. Townson a Nagyvárad melletti hőforrásoknál találkozott velük,¹²⁴ Bright egy nomád csoportot keresett fel a Dél-Dunántúlon (ez utóbbiak valószínűleg románul beszélő cigányok lehettek).¹²⁵ Clarke-nak lett volna alkalma komolyabban megismerkedni velük, amikor keresztülutazott Erdélyen és a Bánságon, azonban őt csupán a bányák érdekelték. Mint Erdély lakosait, még csak nem is említi őket!¹²⁶

Egyedül Bright próbált árnyalt képet adni a románokról. Személyes találkozása a Dél-Dunántúlon vándorló románokkal félrevezető: ahogyan életmódjukat (mely kifejezetten a cigányokéra emlékeztette) és külsejüket leírja („majdnem mind alacsonyabbak az európai átlagnál, testük színe teljesen rézbarna”)¹²⁷ valószínűvé teszik, hogy ezek az emberek tulajdonképpen románul beszélő cigányok voltak. További adatai Sulzer *Erdély története* című munkájából származnak, személyes kapcsolatba valódi románokkal tehát nem került.

117 Hunter 479.

118 „The Wallachians are the most undercultivated and ferocious people of Hungary and justice is obliged to be administered to them in all its horrors.” Townson 256.

119 I. m. 256.

120 „Many of the disorders committed by the Wallachians in Transylvania and the Bannat have been attributed to the influence of their priests, who are called Popes. It has been calculated that in twenty executions for capital offences, there is always one Pope.” Clarke 637.

121 „bear a very bad character”, „the least civilized and most ferocious of all the inhabitants of Hungary”. I. m. 637.

122 „The Walachians are in respect to character sly, reserved, cunning, revengeful, and indolent.” Bright 560.

123 I. m. 553–554.

124 Townson 252–253.

125 Bright 553–571.

126 Clarke 610–612.

127 „almost all were below the average stature of Europeans, the colour of the whole body a complete copper brown”. Bright 553.

Római eredetükről megállapítja, hogy a történelmi érvek ellene szólnak, ám a nyelv tanúsága perdöntő, mivel felerészint latin szavakat tartalmaz.¹²⁸ Szerinte a nomád besenyőktől (*Patzenac*) származnak,¹²⁹ ezek azonban, mint ma már tudjuk, török etnikumúak voltak. Bright másik tévedése, amikor összekeveri a románokat a székelyekkel. Azt állítja ugyanis, hogy a románokat két gyalogos határhozredbe szervezték (Erdélyre vonatkozóan ez igaz is) és egy székely (*Sekler*) huszárezredbe.¹³⁰ Valójában Erdélyben két román, két székely gyalogos és egy székely huszár regiment volt.

Foglalkozásukat tehén-, birka- és kecskepásztorokodásban, valamint kukorica- és gyümölcsstermesztésben jelöli meg.¹³¹ Leírását a következőkkel zárja: „Moldvából és Havasalföldről mind a mai napig gyakran vándorolnak be családok és telepednek le Erdélyben”.¹³²

A *szerbek* tekintetében a három utazó terminológiája (Bright nem említi őket) következetlen. Hunter rácoknak (*Rascians*) nevezi őket, mikor mint Buda, Zimony, Fehértemplom és Versec lakosairól megemlékezik róluk.¹³³ Könyve végén illíreknek (*Illyrians*) nevezi őket,¹³⁴ csakúgy, mint Townson.¹³⁵ Clarke nem sok szót veszteget rájuk, mindössze annyit vet oda, hogy a szkíták (*Scythians*) leszármazottai (!).¹³⁶

Ami a *szlovákokat* illeti, róluk Hunter annyit mond el, hogy az ország eredeti lakosai ők voltak, s fő foglalatosságuk a kézműipar.¹³⁷ Bizonyára sosem hallott szlovák földművesekről és pásztorokról. Szlávoknak (*Sclavonians*) nevezi őket csakúgy, mint Townson, aki azonban ezt gyűjtőnévként használja, s a királyságban élő összes szláv etnikumú embert érti alatta. Townson szerint is a szlávok a terület eredeti lakói, mi több, azt állítja, hogy még a rómaiakat is megelőzték (!).¹³⁸ Bizonyára az ébredező szlovák nemzettudat valamelyik megnyilvánulását olvasta. Másutt megjegyzi, hogy Sátoraljaújhelytől kezdve nyelvük uralkodó a területen.¹³⁹ (Tokajról Kassára menet utazott át a vidéken.)

Bright a hét bányaváros felé utaztában került kapcsolatba velük. Megdöbbenette a földek és az emberek elhanyagoltsága, még inkább a parasztházakban tapasztalható rend: „Meglepett, hogy emberek, akik oly kevés gondot fordítanak személyes megjelenésükre, oly sok kényelmet és rendet élveznek házaikban.”¹⁴⁰

Edward Daniel Clarke, noha ideje jó részét az általuk lakott területen töltötte, még csak meg sem említi őket.

Az eddig említett nemzetiségekhez hasonlóan a magyarországi *zsidókról* is csupán általánosításokat olvashatunk, sőt Townson néhány kifejezetten antiszemita megjegyzést is tesz.¹⁴¹

128 I. m. 554.

129 I. m. 558.

130 I. m. 559.

131 I. m. 563–564.

132 „even to present day, families frequently wander from Moldavia and Walachia, and settle in Transylvania”. I. m. 571.

133 *Hunter* 156., 400., 446., 447.

134 I. m. 478.

135 *Townson* 189.

136 *Clarke* 629.

137 *Hunter* 478–479.

138 *Townson* 188.

139 I. m. 296.

140 „I was surprised to find, that men, so negligent of their personal appearance, should enjoy in their houses so much comfort and good order.” *Bright* 118.

141 *Hunter* 479.; *Clarke* 646.; *Bright* 193–195.; *Townson* 76., 259., 289–291., 292., 441.

A *cigányok* eltérő életmódja Nyugat-Európában nem jelentett problémát. Számuk itt sosem volt nagy, nem úgy, mint Délkelet-Európában. A török hódítókat megelőzve, illetve azokkal együtt érkeztek Európába, de soha nem csatlakoztak a hadsereghez. Nem adták fel a szabadságukat, az alávetettség helyett inkább a szegénységet választották. Megőrizték nyelvüket és elkülönülésüket, országról-országra vándoroltak, éltek, ahogy tudtak. Mivel nem olvadtak be a társadalomba, nem váltak parasztokká, a külvilág állandó gyanakvással figyelte őket: néha még vérvádat is a fejükre olvastak. Townson leírja, hogy kannibalizmussal vádolták őket és tizennégyet ki is végeztek közülük hamis bizonyítékok alapján.¹⁴²

Hunter általánosító leírásában egyiptomiaknak nevezi őket. (Az angol *Gypsy* szó is az *Egyptian*ből – egyiptomi – ered.) Szerinte a cigányok csavargók és vándor ezermesterek.¹⁴³ Townson azzal árnyalja ezt a képet, hogy hozzáteszi, nemcsak ezermesterek és csavargók, hanem muzsikuskok is.¹⁴⁴ A pest–budai kormányzó (bizonyára a helyőrség parancsnoka) nem engedi, hogy besorozzák őket a hadseregbe.¹⁴⁵ Clarke csupán annyit jegyz meg róluk, hogy egyáltalán nem olyan rosszak, mint a hírük: a nekik tulajdonított büntettek jó részét szerinte románok követik el.¹⁴⁶

Bright igen kidolgozott beszámolót ad a cigányokról. Értékelése toleráns és meglepően modern. Cipészekként, kovácsokként, (nem túl szorgalmas) mezőgazdasági munkásokként és zenészekként határozza meg őket.¹⁴⁷ Maga is hallotta őket játszani Ságón.¹⁴⁸ A nemesek üzenetvivőkként is alkalmazták őket. Foglalkoztak még ló- és dohánykereskedelemmel.¹⁴⁹ „Magyarországon a nomádok ma már igen ritkák, ha teljesen el nem tűntek” – írja.¹⁵⁰ Teljesen tisztában van azzal, hogy Indiából származnak és a 15. század elején jöttek Magyarországra.¹⁵¹ (Townson konkrét dátumot ad forrásmegjelölés nélkül: 1418.)¹⁵² Mária Terézia megpróbálta megrendszabályozni őket 1768-ban és 1773-ban, eredmény nélkül. II. József szintén megkísérelte ezt. A cigányoknak megtiltotta, hogy dologidőben táncoljanak, hogy különmemű gyermekeiket egy ágyba fektessék, még azt is, hogy nyelvüket használják! Ezzel szemben iskolába járásra, jobbágytelekre telepedésre, rendszeres munkára kötelezte őket, teljesen figyelmen kívül hagyva életmódjukat. A mindent rendeletekkel megoldani akaró uralkodó törekvései természetesen nem értek célra. „Minden kísérletkor, mely szokásaik megváltoztatását célozza [...] jól eszünkbe kell vésnünk, hogy a cigányok külön és különböző nép, és inkább szerencsétlenségük, mint saját hibájuk, hogy olyan vidékre keveredtek, ahol a tulajdon oly szigorúan meghatározott, mint Európában.”¹⁵³

142 Townson 259.

143 Hunter 478–479.

144 Townson 258–259.

145 I. m. 77.

146 Clarke 637.

147 Bright 526.

148 I. m. 188–189.

149 I. m. 109.

150 „The nomadic class is now become very rare, if not extinct, in Hungary.” I. m. 527.

151 I. m. 521.

152 Townson 259.

153 Bright 539–543. „In all attempts to change their habits [...] we should carefully bear in mind, that the Gypsies are a distinct and a separate people, and that is rather their misfortune than their fault to have wandered into a country where property is so strictly appropriated as in Europe.” I. m. 543.

Bright arra sem sajnálja a fáradságot, hogy összehasonlító vizsgálatokat végezzen a spanyol, angol és magyar cigányok nyelveit illetően, s megállapítja, hogy azok közös eredetűek. A könyvének függelékében közölt hozzátoldásokról már szóltam. Bár nem töltött sok időt körükben, roppant vendégszeretőnek állítja be őket: „[ha valakit a bizalmukba fogadnak] közlékenynek, szórakoztatónak, érzékenynek és becsületesnek fogja találni őket; udvariasnak szolgálalkúség nélkül; büszkének függetlenségükre, és képes lesz megérteni, hogy inkább jelen körülményeiket választják bármely más civilizált társadalom helyett”.¹⁵⁴

Mint nemzetiséget, az útleírók nagyon kevésszer említik a *magyarokat*. Többnyire sztereotípiákat ismételnek, amelyek közül nem egyet maguk a magyarok terjesztettek. Például Bright idézi az 1805-ben Dr. Lübeck által összegyűjtött *Magyar kaleidoszkópot* (*Hungarian Miscellany*). Ebben az egyik írás – gondolkodásmódja alapján valószínűleg magyar – szerzője a következőképpen írja le az áruját piacra vivő magyar paraszt viselkedését: „Hagyja, hogy áruját megvizsgálják, röviden és pontosan válaszol a kérdésre és nem próbál befolyást gyakorolni sem szóval, sem trüffel”.¹⁵⁵

Hunter a következőképpen jellemzi a magyar nemeseket: „Henyék, büszkék és bosszúállók; de bőkezűek, vendégszeretők és merészek, kedvelik a lovakat, a vadászatot, a jókedvet; és nagy ellenszenvvel viseltetnek a kereskedelem és a mechanika iránt”.¹⁵⁶

De mi a helyzet a jobbágyokkal? Az ő nemzeti hovatartozásukról az útleírók csak elvétve szólnak néhány adattal. Townson a következőket állítja: „Gyakran megcsodáltam a magyar parasztok tiszteletreméltó viselkedését; sosem tapasztaltam semmi jelét annak a vadságnak, amivel Ausztriában vádolják őket”.¹⁵⁷

Ruhák és szokások

A hagyományos magyar vendégszeretetről szinte valamennyi útleíró megemlékezett. Egyedül Clarke nem tapasztalta, ellenkezőleg: az Alföldön, Kiskunfélegyházán a fogadó vendégei meglehetősen durván viselkedtek a külföldi urakkal.¹⁵⁸

Ezzel szemben Huntert, mikor Kápolnán előfogad-váltásra várt, a helybeli fogadós ingyen kínálta meg gyümölcsökkel és némi borral. „Ezek az emberek gyakran jó családból származnak, de szegények lévén, örülnek hogy ilyen szerény hivatalból származó jövedelmet biztosíthatnak maguknak”¹⁵⁹ – vélekedik Hunter.

154 „he will find them conversing, amusing, sensible and shrewd; civil, without servility; proud of their independence; and able to assign reasons for preferring their present condition to any other civilized society”. I. m. 530.

155 „He allows his goods to be inspected, – answers shortly and directly to the question, and attempts not to impose either by words or artifice.” I. m. 222.

156 „They are indolent, proud and revengeful; but generous, hospitable and brave, fond of horses, hunting and good cheer; and have a great aversion from commerce and mechanics.” *Hunter* 180.

157 „I have often admired the respectable conduct of Hungarian peasantry; I never observed in them any of that ferocity of which they are accused in Austria”. *Townson* 297.

158 *Clarke* 636.

159 „These people are, indeed, frequently men of good family, but, being poor, are glad to avail themselves of the small profits annexed to so humble an office.” *Hunter* 246.

Brightnak hasonló élménye volt Magyarorszin, ahol „az ország jellemző vendégszeretetével” fogadták.¹⁶⁰ A fogadás és neje el sem akarták fogadni a fizetséget. Keszthelyen Festetich György gróf, a *Georgicon* alapítója hallani sem akart arról, hogy a külhoni utas a városka fogadóházában szálljon meg. A kései óra ellenére Bright csomagját felvitette a palotába, s gazdagon megvendégelte.¹⁶¹ Ürményben szintén palotában kapott szállást: ezúttal Hunyadi gróf intőzője látta vendégül az úr távollétében. ám jóváhagyásával.¹⁶² A vendégszeretet azonban nem jelentett felelőtlen költségeket, Csáktornyán az angol orvos bepillantást nyerhetett a birtok intőzőjének vendégkönyvébe. Ebben minden, a vendégekre kiadott fillért fel kellett tüntetni, a visszaéléseket elkerülendő.¹⁶³

A társadalom feudális szerkezete ellenére a modern városi kultúra bizonyos elemei már ekkor tért nyertek. Ennek első jele a kávéházak terjedése volt. Csupán Clarke hagyja ki ezeket Pest jellemzéséből. Townson Pozsonnyal és Kassával kapcsolatban tesz róluk említést, a legjobb kávéház azonban szerint Pesten, a hajóhíddal szemben található.¹⁶⁴ „Azt hiszem, nincs párja Európában” – lelkesedik.¹⁶⁵ Ebben külön biliárdszoba volt a nemdohányzó közönség számára. Ez érthető, mivel – amint azt Hunter megjegyzi –, a kávéházakban vastagon áll a dohányfüst. Hunter szerint mellesleg a magyarok lelkesednek a biliárdért.¹⁶⁶

A dohányzás volt a korabeli magyarok másik nagy szenvedélye. Clarke szerint a selmeci *Bányászati Akadémia* majdnem mindegyik hallgatója dohányzik.¹⁶⁷ (Bár ők valószínűleg inkább németek voltak.) Bright tovább megy: ő azt állítja, hogy „csaknem az egész férfilakosság állandóan fogyasztja ezt az árucikket”.¹⁶⁸ A magyar–oszlák határon a vám-tisztek alig akarták elhinni, hogy ő nem dohányzik.¹⁶⁹

Az étkezési szokásokról csak Townson és Bright szolgál adatokkal. Az előbbi leírja a kiflit (*Knipfle*).¹⁷⁰ az utóbbi egy városi család tipikus reggelijét, mely egy szelet kenyérből és egy pohár kávéból áll. A reggeli semmiképpen nem társadalmi esemény: „Az ilyen családokban idegent sohasem hívnak meg reggelizni”¹⁷¹ – lepődött meg a máshoz szokott brit.

Az öltözködés az utazók komoly figyelmét vívta ki. Clarke szerint a pesti nők igen jól öltözködtek: „azt mondják, hogy öltözetük eleganciája és ízlésessége tekintetében figyelemreméltóbbak, mint a bécsi nők”.¹⁷²

Townson a nyugat-magyarországi parasztlányok ruházatát írja le.¹⁷³ Bright szintén a parasztlány öltözködésére összpontosít, részletesen lefesti a szlovákok, magyarok, horvátok, németek, románok és zsidók öltözetét.¹⁷⁴

160 „the characteristic cordiality of the country”. *Bright* 396.

161 I. m. 359.

162 I. m. 103–104.

163 I. m. 470.

164 *Townson* 440., 304.

165 „I think, not to be equalled in Europe.” I. m. 82.

166 *Hunter* 165–166.

167 *Clarke* 685.

168 „almost the whole male population are constantly consuming this article”. *Bright* 598.

169 I. m. 288.

170 *Townson* 422.

171 „In such families, a stranger is never asked to partake a breakfast”. *Bright* 582.

172 „it is said that they are more remarkable for the elegance and taste of their dress than the women of Vienna”. *Clarke* 648.

173 *Townson* 44–45.

174 *Bright* 99., 130–131., 191., 349., 475–476., 553., 567., 575., 599.

Szintén ő az, aki néhány, Nagy-Britanniában ismeretlen furcsaságra hívja föl a figyelmet. A szentmiklósi uradalomban vendéglátójának felesége megkérte, hogy írjon valami szépet az emlékkönyvébe.¹⁷⁵ A másik szokás, a közeli ismerősök között dívó üdvözlő arccsók egyenesen megdöbbsentette. Körmöcről indulófélben ottani vendéglátója, Körper úr arcára kettőt cuppantva búcsúzott el tőle: „mindkét arcomon megcsókolt: ez üdvözlés a kontinensen gyakori, de egy angolnak igen nehéz magát rávennie a viszonzásra”.¹⁷⁶

Összegzés

A 18–19. század fordulóján hazánkban megfordult brit utazók különbözőképpen látták Magyarországot, néhány közös jellemzőt azonban megállapíthatunk.

A brit utazókat a természet szépségei kevésbé érdekelték. Hunter ugyan megcsodálta a Vaskaput és az aggteleki cseppkőbarlangot (itt Townson hat évvel korábban majdnem eltévedt), czek azonban inkább kivételek.¹⁷⁷ A többiek nem foglalkoztak a természeti látványosságokkal. Mivel arra törekedtek, hogy minél objektívebbek és tudományosabbak legyenek, az elemző leírásra koncentráltak. Townson és Clarke fő érdeklődési területe az ásványtan volt, tehát mindketten hosszú oldalakat szenteltek minden ezzel kapcsolatos jelenségnek. Townson még külön kirándulásokat is tett, hogy ásványokat gyűjtsön.¹⁷⁸ Richard Bright inkább a társadalmi jelenségekre figyelt. Mind a négyen igyekeztek felmérni az ország „civilizáltsági fokát”. Ez természetesen angol viszonyítási alappal történt. E célból múzeumokat, színházakat, könyvtárakat és kórházakat látogattak. Értékeléseik változatosak voltak. Bright új elemmel járult ehhez: a börtönöket is bevonta vizsgálódási körébe.

Az általánosítás a brit utazók kedvelt eszköze volt. Noha „készültek Magyarország-ból”, s igen jól, nem haboztak sztereotípiákat leírni.¹⁷⁹ Clarke számos olyan megjegyzést tesz, amelyek megfelelnek előítéleteinek és pillanatnyi benyomásainak.¹⁸⁰ Neki már néhány találkozás a helybéliekkel elegendő volt az értékeléshez. Az útleírók ügyeltek arra, hogy ne kerüljenek olyan közelségbe a leírandó társadalommal, amely már veszélyeztetné az arról kialakult és közvetíteni szándékolt képet. Az alsóbb néposztályokkal nem „vegyültek el”, hanem megelégedtek a nemességgel és az értelmiséggel (utóbbiba ez esetben a klérust is beleértem). Ez azonban nem csupán a szándékaikon múlt, hanem a kommunikációs csatornákon is. Az utazók latinul és németül tudtak, a nép pedig csak a saját nyelvén. Németül legfeljebb a városokban és a németek lakta falvakban voltak képesek megértetni magukat a külhoni utasok, latinul pedig a parasztok nem beszéltek.¹⁸¹

Akadtt azonban egy utazó, aki nem sajnált időt és fáradságot, és igyekezett közelebbi ismeretségbe kerülni a helyiekkel: Richard Bright Csurgón egy teljes délutánt töltött az-

175 I. m. 456–457.

176 „he saluted me on both cheeks: a compliment frequent on the continent, but which an Englishman can with difficulty bring himself to return”. I. m. 183.

177 Hunter 436–437., 313–314.; Townson 312–316.

178 Townson 66–69., 340–364.

179 Hunter 180., 478–479.; Townson 100., 256.; Bright 222., 343.

180 Clarke 612., 633., 640.

181 A köznemesség latin szóbeliségéről adatokat közöl: Hunter 228.; Townson 251., 332.; Clarke 651. Bright kereskedők és postamesterek latintudásáról is megemlékezik: Bright 96., 100., 138.

zal, hogy a helyi cigányvajda segítségével összehasonlító stúdiumokat végezzen a cigányok nyelvéen. Erdősokonyán a vándorló románokat látogatta meg.¹⁸² Ezekkel az emberekkel azonban mindössze néhány órát töltött, benyomásai tehát szükségszerűen felszínesek voltak. Másrészt, azok iránt érdeklődött, akiknek életmódja elütött az európai átlagtól: nomádok voltak, tehát számára egzotikumot jelentettek.

Milyen volt a brit utazók Magyarország-képe?

Clarke nem csupán leírta, hanem meg is ítélte Magyarország lakóit általánosításai és *ad hoc* megfigyelései alapján. Egészében véve Magyarország közömbös volt a számára, csupán az ásványok és a nemesfémbányák keltették föl érdeklődését. Hunter sokkal inkább a 18. század gyermeke volt, mint a többi utazó. Beszámolójának formája, a levélgyűjtemény félreérthetetlenül erre utal. Ő is általánosít és használ sztereotípiákat. Azonban nem közömbös Magyarország iránt, sőt, határozottan pozitívan értékeli a királyság lakóit, minden kritikai megjegyzése ellenére. Inkább megérteni, mint megítélni akar. Saját szavaival ezt így fejezi ki: „Kedvelem a népet, csodálom az országot, fájlam a bajait, imádkozom a fellendüléséért.”¹⁸³ Számos adatot nyújt a társadalomra vonatkozóan, jóllehet nem próbálja a brit kategóriákat a magyar jelenségekre erőltetni.

Robert Townson elbeszélésének hangneme hűvösebb. Bár jó viszonyt alakított ki a pesti magyar értelmiséggel (Hajnóczy Józsefet a könyvében külön megsíratja),¹⁸⁴ beszámolója távolságtartó. Jó humorérzékkel rendelkezik, s a maró gúny sem áll tőle távol.¹⁸⁵

Bright szintén hűvös megfigyelő. Akkurátusan feljegyez mindent, amihez csak hozzáfér: lemásol jegyzékeket és kalendáriumokat, idéz akár oldalakon keresztül. Egyfajta magyar enciklopédiát szeretne olvasói kezébe adni, és igyekszik mindenhez tőle telhetően pártatlanul közelíteni és mindent megérteni. Természetesen teljesen nem tud megszabadulni az általánosításoktól: emlékezzünk csak, hogyan nyilatkozott a különböző nemzetiségekről.

Bright visszafogott hangneme ellenére olvasói elég keményen ítélik meg a magyar viszonyokat. A jó nevű *Edinburgh Review* kritikusa a szerencsésebb nemzetek göggjével szólja le a magyar mezőgazdaságot: „Úgy hisszük, a mezőgazdaságnak durvább állapotát aligha írta le utazó Ázsia vagy Afrika civilizálatlan nemzetei között.”¹⁸⁶

Ez a kritika gyakorlatilag a könyv kivonata, idézetekkel megtűzdelve. A szerző jobbjára a negatív jelenségeket emeli ki: a földbirtok-viszonyokat és a jobbágy-földesúr kapcsolatát;¹⁸⁷ a rossz börtönviszonyokat;¹⁸⁸ a mezőgazdaság helyzetét.¹⁸⁹ Nem szabad azonban arra gondolni, hogy a recenzió egyoldalú, a *Georgicon*¹⁹⁰ és a szabad falvakat¹⁹¹ is

182 *Bright* 531., 553–571.

183 „I like the people; I admire the country; I lament its misfortunes; I pray for its prosperity.” *Hunter* 486.

184 *Townson* 206.

185 Ld. kalandjának leírását, mikor Lőcsén az ostoba városi tanácsnokok francia nyelvű útlevele miatt jakobinusnak vélték és be akarták börtönözni. *Townson* 327–332.

186 „We believe a more rude state of agriculture has hardly been described by any traveller among the uncivilised nations of either Asia or Africa.” *Travels from Vienna through Lower Hungary; with some Remarks on the State of Vienna during the Congress, in the Year 1814.* Ld. *The Edinburgh Review, or Critical Journal: for Dec. 1818–March 1819.* 230.

187 I. m. 227–229.

188 I. m. 229–230.

189 I. m. 230.

190 I. m. 230.

191 I. m. 232–233.

megemlíti, azzal a kimondatlan tanulsággal, hogy a feudális rendszert föl kell váltani – akár egy angol típusú farmergazdasággal.

Sajnos nem sikerült a magyarországi könyvtárakban további korabeli recenzióra bukkannom. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az úti beszámolók visszhangtalanok maradtak.¹⁹² Az utazók ismerték egymás műveit.¹⁹³ Townson és Clarke munkáit az angolon kívül más nyelveken is kiadták.¹⁹⁴ Hunter és Bright nem ért meg ilyen sikert. Hunter munkáját beárnyékolta Townsoné, míg Bright stílusa túl száraz, túl sok adatot zsúfolt bele könyvébe, amint azt az *Edinburgh Review* kritikusa is megjegyzi.¹⁹⁵

A beszámolók stílusában lassú átalakulás figyelhető meg a késő 18. század könyved, csevegő elbeszélésétől (Hunter), a nehezebb, ám még mindig szórakoztató, az országról sok adattal szolgáló leíráson át (Townson) a 19. század elejének pre-pozitivistá adathalmozásáig (Bright). Ebben a korban a műfaji szabályok még nem alakultak ki teljesen. Még csak igen kevés statisztikát tettek közzé, ezért a szerzők kötelességüknek érezték, hogy a meglátogatott országokról mindenféle mennyiségi mutatót is közöljenek. Ez az oka a felbukkanó nagyszámú statisztikai információnak, ám ezek (is) teszik az úti beszámolókat egyszersmind értékes forrássá.

A Magyarországra látogató brit utazók saját koruk gyermekei voltak. A korszakban bekövetkező változások érzékelhetők írásaikban is. Ítéleteik nem mentesek a sztereotípiáktól. Gondolkodásmódjukat meghatározta az a világ, amelyben éltek, de éppen ezért annak alapján, ahogyan Magyarországról írnak, a korabeli brit közvéleményt foglalkoztató problémákra is következtethetünk. Útleírásaik nemcsak érdekes olvasmányok, de kitűnő források is.

LÁSZLÓ OLTER

BRITISH TRAVELLERS IN HUNGARY (1792–1815)

For the English gentry of the eighteenth century an indispensable part of a “fine upbringing” was for a young man to spend several months on the European continent. Numerous French, German and Italian travellers also visited Hungary. In accordance with contemporary custom, many of these travellers published their experiences in book form. Hungarian historiography has dealt with most of their works, but has failed to examine the accounts of four British travellers who visited the Kingdom of Hungary and Transylvania at the time of the French Revolution and the Napoleonic wars. The four gentlemen were William Hunter (1792, 1799, and 1800), Robert Townson (1793), Edward Daniel Clark (1802) and Richard Bright (1815).

The travellers were curious about almost everything. Since they tried to be objective and scientific, their approach was analytic/descriptive. They focussed upon mineralogy and precious metal deposits in Hungary. Richard Bright also addressed social phenomena: for instance, he devoted considerable space to a description of Hungary’s various national groups. All four authors attempted to measure the country’s

192 Az *Edinburgh Review* a másik három utazó munkájáról is recenziót közölt, azonban ezek Magyarországon nem hozzáférhetők.

193 *Hunter* (289.) és *Clarke* (652–653.) egyaránt említik Townsont. *Bright* az előszóban emlékezik meg Townsonról, míg a főszövegben Clarke-ról (527.).

194 Townsont franciául (Párizs, 1798–1799.) és hollandul Hágában kétszer is, 1800-ban és 1801-ben adták ki, míg Clarke-ot 1817-ben Weimarban, németül.

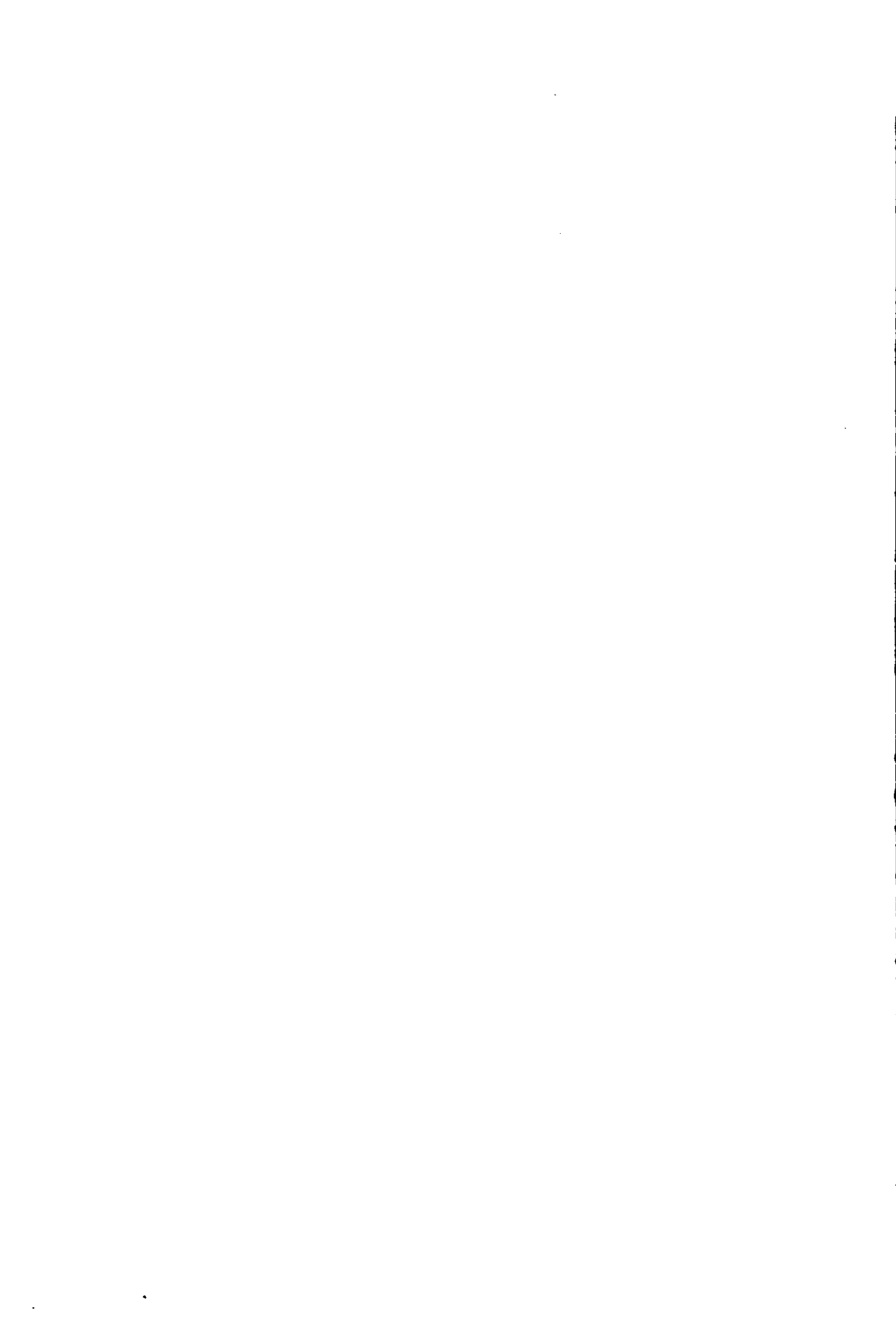
195 Ld. az *Edinburgh Review* idézett cikkét, 215.

“degree of refinement”. Naturally, this took the form of a comparison with English conditions. To this end, the travellers visited museums, theatres, libraries and hospitals, and described the condition of roads, inns, bridges and even prisons.

Generalisation was a favoured method of the British travellers. Although they “swatted up on Hungary” and did that quite well, they were also rather quick to make hackneyed statements. They were careful not to get too close to local people, lest their image of Hungarian society – and the image they intended to transmit – should be endangered. They did not communicate with the lower social classes, preferring to study the nobility and intelligentsia (including the clergy).

The norms of the genre had yet to be fully crystallised. The travellers felt obliged to include in their writings statistical information about the country. A gradual change in the style of their reports may be observed – from Hunter’s light and chatty narration of the late eighteenth century to Townson’s heavier but still entertaining description (including much data on the country) and Bright’s pre-positive collection of facts.

The British travellers to Hungary were products of their own era. Their writings naturally reflected the changes taking place during the period, and their evaluations are not free of generalisations. Their manner of thinking was clearly determined by the world in which they lived. For this very reason, their writings on Hungary may also serve as a basis for drawing conclusions about issues concerning British society at the time.



STARK TAMÁS

Nyilas írások 1945 után*

A magyarországi hadműveletek utolsó hónapjaiban valóságos népvándorlás vette kezdetét. A *Honvédelmi Minisztérium* nyilvántartási osztályának adatai szerint 1944 őszétől 1945 áprilisáig mintegy 580 ezer a honvédséghez, csendőrséghez és a rendőrséghez tartozó személy vonult vissza német területekre. A fegyveres erőkkel együtt távozott mintegy 3–400 ezer polgári menekült. A szovjet haderő előrenyomulásakor az országot elhagyó mintegy 1 milliónyi magyar túlnyomó része a háború után visszatért, míg mintegy 100 ezren külföldön, elsősorban Németország nyugati övezetében maradtak. A háború utáni évek-évtizedek nagy emigrációs hullámai közül ez volt az első, az „1945-ös” emigráció. A huszadik században Magyarországról ez volt az első nagy politikai emigrációs hullám. Megkülönböztetve az 1947–1948-ban, majd az 1956-ban menekülőktől, a háború végén távozók népes és sokszínű csoportját általában „1945-ös emigráció”-nak nevezi a szakirodalom. Az „1945-ös emigráció” gerincét a katonatiszti kar, illetve az egykor az államigazgatásban dolgozó magas rangú hivatalnokok alkották. A „volt ellenség”, majd „hontalan” státusban lévő menekültek nagy része nem politizált, akik pedig politikailag mégis aktívak voltak, azok vagy az emigrációs közelettől önmagát távol tartó, volt kormányzó Horthy Miklós, vagy pedig Szálasi Ferenc hívének vallották magukat. Szám szerint többségben az előbbieket voltak. Ők hozták létre az 1945-ös emigráció két legjelentősebb politikai szervezetét, az 1946-ban alapított *Magyar Szabadság Mozgalmat*, valamint az 1948-ban megalakított *Magyar Harcosok Bajtársi Közösségét*. Ez utóbbi szervezet tagjainak száma az ötvenes évek elején mintegy 10 ezer fő volt.¹

A Magyarországot végleg elhagyók táborában számosan voltak, akik korábban szélsőjobboldali mozgalmakban, illetve a „hungarista-nyilas” államapparátusban vettek részt. A mozgalom legfőbb vezetőit, a Szálasi-kormány tagjait a nyugati szövetségesek le tartóztatták, és kiszolgáltatták a magyar hatóságoknak. A kevésbé ismert pártfunkcionáriusok és állami tisztségviselők azonban rövid hadifogság után szabadon tevékenykedhettek. A katonai emigrációtól magukat élesen elkülönítő hungaristák csak viszonylag későn, 1949-ben kezdtek szervezkedni. A nyilasok ausztriai központja Graz, majd Salzburg lett. Itt jelent meg a hungarista mozgalom „hivatalos” lapja, az *Út és Cél*. Főszerkesztője Henney Árpád, akinek vezető szerepe a nyilas táborban vitathatatlan volt.

* A tanulmány egy eltérő és rövidebb változata megjelent: *Antisemitic Writings of the Arrow-cross Emigration*. In: *Remembering for the Future. The Holocaust in the Age of Genocide*. Ed. John K. Roth–Elisabeth Maxwell. I. History. Hampshire, 2001. 897–911.

¹ *Borbándi Gyula*: *A magyar emigráció életrajza*. München, 1985. 173.

Henney Szálasitól tárca nélküli miniszteri posztot kapott és a „nemzetvezető munkatörzsét” is ő irányította. Szálasai a hazaszállítása előtt őt bízta meg a mozgalom újjászervezésével. A lap szerkesztésében részt vett a Szálasai-kabinet közellátásügyi államtitkára, Vágó Pál, és Sréter Farkas. Ugyancsak Ausztriában jelent meg a *Hungarista Életség* lapja, a *Kitartás*.

Az elszigetelten élő, gyakran egymással is szemben álló nyilas szórványok másik nagy központja Németország volt. 1948 tavaszától látott napvilágot a nyilas emigráció legtekintélyesebb lapja, a *Hidverők*. A lap főszerkesztője, Alföldi Géza az 1945-ös emigráció közismert személyisége volt. Alföldi egészen fiatalon már az első náci mintájú magyar szervezetben, a kaszásokeresztes mozgalomban is részt vett. A háború alatt olyan antiszemita újságoknak dolgozott mint a *Sorakozó*, *A Nép*, és a *Harc*. Szálasai hatalomra jutása után a propagandaminisztériumba került, majd a Németországba való visszavonuláskor államtitkárrá nevezték ki. A havonta kétszer megjelenő *Hidverőket* kezdetben Pfattenhofenben adták ki, majd az újság Zandtban jelent meg. A szerkesztőség a bajorországi Teising-kastélyban működött, ahol Alföldi könyvtárat és sajtóarchívumot is szervezett.

A nyilasok Dél-Amerikába is eljutottak. 1951-ben Móczik Imre adta ki São Paulóban az *Új Magyarorságot*. A mindössze három évig megjelenő havilap frontembere az ugyancsak közismert Marschalkó Lajos volt. Marschalkó hírhedt antiszemita volt, aki a pályafutását Debrecenben kezdte. A harmincas évek közepétől a *Függetlenség* és az *Esti Újság* vezércikkírója. Bár magát nem tartotta nyilasnak, ő volt az emigráció legszélsőségsébb és egyben legtermékenyebb antiszemita publicistája.

Számottevő volt az ausztráliai szórvány is. 1953-ban Melbourne-ben jelent meg a csak kevés számot megélt *A Hid* című hetilap, melyet Padányi Viktor szerkesztett. Padányi hosszas németországi hontalan élet után 1951-ben Ausztráliában telepedett le. Nemcsak a hungarista gondolatok terjesztésével foglalkozott, hanem vaskos könyvet írt a sumér–magyar rokonságról, illetve a magyar őstörténetről.² Ugyancsak Ausztráliában adták ki a *Hungarista Mozgalom Ausztráliai Szórványának Tájékoztató Szolgálatát*. Az Angliában, Wolverhamptonban élő kis nyilas csoport szócsöve volt a Berlinszky Béla által szerkesztett, 1951-től megjelenő *Magyar Nemzeti Ifjúság*.

A nyilas lapok többsége sem megjelenésében, sem tartalmában nem volt valódi újság. A brosúra jellegű, egyszerű sokszorosítással készített füzetek leginkább a csekély létszámú szerzőgárda hosszú fejtegetéseit, visszaemlékezéseit adták közre. Híreket, politikai elemzéseket több-kevesebb rendszerességgel csak az *Út és Cél*, a *Hidverők* és az *Új Magyarorság* tett közzé.

A nyilas lapok az emigráns sajtónak csak töredékét tették ki. Az 1945 és 1956 között nyugaton megjelent több mint másfél száz magyar sajtóterméknek csak mintegy 5 százaléka volt kifejezetten antiszemita, uszító jellegű. Ez az arány arra utal, hogy a nyugati magyarság túlnyomó része nem vett részt a hungarista-nyilas szervezkedésekben és a kiadványaikat sem olvasták. A nyilas újságokat szűk körben terjesztették és nyilvánvalóan veszteségesek voltak, mert fenntartásukra a nyilasok folyamatosan pénzgűjtő akciókat szerveztek.

Bár az 1956-os forradalomban a nyilasok saját nézeteik igazolását látták, a harmadik nagy emigrációs hullám során kikerkezők kevés érdeklődést mutattak a hungarista mozgalom iránt. A háborús bűnösként életfogytiglanra ítélt, de a forradalom során kiszá-

2 Padányi Viktor: Dentumagvaria. Buenos Aires, 1956. 450.

badult és nyugatra menekült Fiala Ferenc azonban új lendületet adott a nyilas sajtónak. Fiala a nyilas hatalomátvétel után Szálasi sajtófőnöke volt, és a mozgalomba való újbóli bekapcsolódása az egykori nyilas kormány és a nyilas emigráció közti „jogfolytonosságot” erősítette.

A nyilas lapok első számaiban megjelent cikkek és tanulmányok a háborús idők vad uszító stílusához képest visszafogottak voltak. Az emigráció többsége által megvetett, de még az egykori társutasok által is tehertételnek tekintett nyilasok mindenekelőtt „szalonképessé” akarták magukat tenni az 1947–1948-as második emigrációs hullámmal érkezettek előtt. A nyílt antiszemita kijelentéseket kerülő, új hangjukkal a nyilasok a nyugati konzervatív politikusok bizalmát is szerették volna megnyerni. A háború előtt és alatt magukat hungarista forradalmároknak tekintő pártharcosok a negyvenes évek végén nemzeti értékeket ápoló, keresztény szociális elveket valló antibolsevistákként tüntek fel az emigráció színpadán. Köztudott volt ugyanakkor, hogy az általuk oly gyakran használt „nemzeti” és „antibolsevista” jelzők valójában antiszemitizmust takartak. Az 1945 előtt oly gyakran hangoztatott „zsidó internacionalizmus” helyett „vörös nemzetköziségről” írtak, és arról akarták olvasóikat meggyőzni, hogy a kommunizmus elleni küzdelemtől eltekintve mindenben mást vallottak a német nemzetiszocialistáknál. „[M]ert amíg az európai nemzetiszocializmus (nácizmus, faszizmus) nem volt több az államhatalom megszervezett nemzeti önzésénél, addig a XX. század magyar forradalma, a Hungarista Mozgalom volt az egyetlen, amely nem esett kortársai hibáiba. Állambölcselete feloldhatatlan ellentétben állott a »Herrenvolk« privilégiumát igénylő német állampolitikával” – írta az *Út és Cél* 1949 augusztusában.³ A hungarista mozgalom és a német nemzetiszocializmus elméleti „ellentéteit” gyakorlati példákkal is hangsúlyozták. Több cikk is hangsúlyozta a Szálasi-féle nyilas párt „önálló” fejlődését és kifejezetten „magyaros” jellegét.

Kétségtelen, hogy a nyilas mozgalom az eltérő magyarországi viszonyok miatt nem vehette át a „Herrenvolk” fogalmát. A sokféle nemzetiségből összegyűrt magyarsághoz nem lehetett a német típusú fajelméletet hozzárendelni. A magyar faji mítosz megteremtése azonban állandóan kísértette a „fajvédő” mozgalom ideológusait. A húszas évektől kezdve a „török”, „turáni” és „árja” megnevezésekkel próbálták körülbástyázni a magyar etnikumot anélkül, hogy ezen jelzők tartalmát komolyan kifejtették volna.⁴ Világos és közérthető volt viszont a „keresztény” megjelölés használata, amely a valódi vallásos, hitbéli tartalmától elszakítva a fajelmélet pótlékeként jelent meg. A nemzetiszocializmus keresztényellenességével szemben a magyar szélsőjobb gyakran hivatkozott a keresztény hittételekre és a pápa szociális tanítására. Az egyházi tanítást kifogtatva és megcsúfolva a „keresztény” jelző a nyilas írásokban a zsidóság tagadásaként jelentkezik. Ily módon a keresztény származás hangsúlyozása a nemzetiszocialista fajelmélet sajátos magyar verzióját is jelentette. Ebben az értelemben jelenik meg a kereszténység a világháború utáni antiszemita lapokban is. A kereszténység és a zsidóság szembeállítására Szálasinál odáig terjedt, hogy még Jézus zsidó származását is megkérdőjelezte. „Jézust a godváni fajhoz tartozónak vélem. nem árjának. A godváni és a turáni rokon fajok” – magyarázta Szálasi

3 Hozzászólásunk Dr. Bácskai: „A magyar igazoltatási eljárás” c. tanulmányához. *Út és Cél* 1949. aug. 15. 5. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően idézem.

4 A magyarság eredetéről és a faji elvről való háború alatti vitákról ld. *Juhász Gyula*: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Bp. 1983. A háború előtti és alatti nyilas írásokról ld. *Pelle János*: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény*. Bp. 2001.

az őt kikérdező pszichológusoknak, Budapestre való visszazállítása után a vizsgálati fogásban.⁵

Ugyanez a gondolat látott napvilágot az Angliában kiadott *Magyar Nemzeti Ifjúság* 1951. január 15-én megjelent beköszöntő számában: „Az a tan, hogy Isten egyedül a zsidó népet szemelte ki a világ megváltására, és az ő soraiból választotta az isteni férfiút a megváltás tanát befejezni [...] a keresztény népek erkölcsi lefegyverzésével egyenlő. [...] A zsidóság a kereszt árnyékában tudott befolyásra szert tenni [...] Krisztus nem volt zsidó, amint hogy szülőföldje, Galilea sem volt zsidófajú [...] Jézus nem lehetett zsidó [...] mert egész egyénisége szemben áll a zsidó anyagelvűséggel, kettős morállal.”

A hungarista sajtóban először óvatosan, majd egyre harsányabban kapott helyet a „zsidókérdés”, illetve a nyílt antiszemitizmus. A különböző lapok között azonban ezen a téren is volt némi különbség. Az ötvenes években a legszélsőségesebb, legvulgárisabb antiszemita propagandát Marschalkó Lajos lapja, a São Paulóban megjelenő *Új Magyarság* űzte. Tartalmában hasonló, de csekély példányszáma és szegényes megjelenése miatt lényegesen kisebb hatású írásokat közölt az angliai Wolverhamptonban megjelenő havilap, a *Magyar Nemzeti Ifjúság*. Alföldi Géza széles körben terjesztett lapjában, a *Hídverőkben* a „zsidókérdés” viszonylag kevesebb teret kapott. Némileg mértéktartóbb volt a hungarista mozgalom hivatalos lapjaként megjelenő *Út és Cél*, amely hangvételében mindig az adott külpolitikai helyzethez próbált igazodni. A számokban megjelenő antiszemita cikkek mennyisége és tartalma a hidegháború elmélyülésétől függött. A Padányi Viktor által Melbourne-ben szerkesztett rövid életű *A Híd*, az ugyancsak Ausztráliában megjelenő *Hungarista Mozgalom Tájékoztató Szolgálat*a, valamint az Ausztriában nyomtatott *Kitartás* című kiadványokban ugyancsak szórványosan jelentek meg antiszemita írások. A hatvanas években és később is a Londonban megjelenő *Hídfő* képviselte a militáns antiszemitizmust.

A húszas, harmincas évek „plutokrata” zsidót kipellengérező antiszemita kliséitől némileg eltérve a nyilas emigráció kiadványaiban a zsidóellenesség az antikommunizmussal együtt jelentkezett. A nyilas publicisták úgy gondolták, hogy a kommunizmust megfélemező amerikai politika korszakában az antiszemita nézetek antikommunizmusba csomagolva szalonképesek lesznek. A zsidó- és kommunistaellenesség egy szinte mitikus módon megrajzolt nemzeti martirologia keretében került kifejtésre. Ez, a nemzethalál képét oly gyakran felvázoló mártír-mítosz a nyilas gondolatvilágnak kétségtelenül új eleme volt. A harmincas években nemzeti forradalmat, a hatalom hónapjaiban kitarást hirdető mozgalom a háború után már a magyar és az egész nyugati civilizáció alkonyáról írt. A nyilas emigránsok fejében Magyarország története a mongolok, a törökök, a pánszlávizmus, majd a szovjet-kommunizmus által megtestesített „keleti veszedelem” elhárítása jegyében telt. Szerintük a „magyar szenvedéstörténet” háttérében, legalábbis a 19. századtól kezdve, a zsidók álltak. „Sokat és sokak által vitatott kérdés az, vajon hol kezdődött trianoni tragédiánk? 1914-ben-e, az első világháború kitérésekor, avagy már korábban?” – tette fel a kérdést az *Út és Cél* 1954. évi 9. számában *Szueztől – Gombos úrig* című cikkében Dr. R. K. A monogram feltehetőleg Ráttkay Kálmánt, az *Új Magyarság* külpolitikai rovatvezetőjét jelölte. A szerző szerint a bűnbakok a 19. század második felében bevándorolt zsidók, „a vereckei szoroson leereszkedő »új honfoglalók«, akik a határ átlépésekor még egy adjonistént sem tudtak magyarul [...] elárasztották első stációként Máramarost, ahol ronggyal, ócskavassal, bőrrrel és pálinkával kereskedtek. Majd második

5 *Szirmai Rezső*: Fasiszta lelkek. Bp. 1946. 239.

stációként leereszkedtek a Nyírségre, ahol már gabona- és burgonyaszállítókká nőttek ki magukat, hogy aztán az új honfoglalók fia – második generáció – harmadik stációként már Budapestet szállja meg, diplomát szerezzen, bankot gründoljon vagy napilapot létesítsen [...] Nos ebből a második és magyarul író, de az atavisztikus ősi, talmudi szellemiséget képviselő zsidó intellektuális rétegből rekrutálódtak az első világháború idején a zsidó bankvezérek, lapvezérek, színiigazgatók, szabadkőműves páholyok mesterei, Miklós Andorok, Gombosok, Göndörök, Kéri Pálok, Kun Bélák, Pogány Józsefek, Szamuelliek [!], stb. stb. hogy segítsék elveszteni a háborút, hogy a csőcselék forradalmát megorganizálják 1918-ban, majd utána ezek hozták Kun Béla gyalázatát az országra, mint előjátékot a trianoni tragédiához!” A nyilas publicisták nem fukarkodtak a Horthy-rendszer bírálataival sem. Horthy Miklóssal szemben az a vád, hogy zsidó nagyiparosokkal barátkozott, kártyázott. A harmincas évek kormányfői közül „Talán még Darányi, de legfőképp Gömbös Gyula lehetett volna egy magyar újjászületésnek méltó vezére, azonban mind a ketten titokzatos módon férfikoruk java idejében dőltek ki a sorból” – írta az *Út és Cél*.⁶

A nyilasuralom, és különösen az 1944. október 15-i puccs apológiája központi helyet foglal el a hungarista „legendáriumban”. A nyilas publicisták a Szovjetunió elleni háborút a tatárok és a törökök elleni középkori védelmi harcok sorába illesztik. A középkori szimbolikát gyakran és szívesen alkalmazta a Horthy-korszak uralkodó elitje. 1919 után az egyik leggyakrabban hangoztatott szólam szerint a magyarság történelmi küldetése abban áll, hogy Európát/a nyugati civilizációt/a kereszténységet védje. A háborús évek sajtóját, valamint a nemzetgyűlési felszólalásokat tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy Magyarország védőbástya szerepéről szinte minden politikus és közíró megemlékezett. A gyakran hangoztatott szólam a nyilas emigráció kiadványaiban élt tovább. Bár a katonai emigráció lapjaiban is fel-felbukkant, elsősorban a nyilasok terjesztették azt a teóriát, hogy ha Horthy kormányzó fegyverszüneti kísérlete sikerrel zárul, akkor az egész délkelet-európai front összeomlott volna, és a *Vörös Hadsereg* nem az Elbánál, hanem a Rajnánál találkozott volna az amerikai–angol csapatokkal. „A Kárpátok nemcsak magyar védelmi vonal, hanem európai is. Az a magyar honvéd, aki meghal, nemcsak a maga ezeréves földjét védi, hanem talán az egész Európát, a földközi-tengeri angol flottabázist és talán a Rajna keleti partját” – írta Marschalkó 1952-ben.⁷ Hasonlóan érvelt egy magát meg nem nevező nyilas az *Út és Cél* 1949. augusztus 15-i számában. „A kereszténységnek és a nyugati civilizációnak védőbástyája voltunk akkor is, amikor – az első világháború után megcsönkítva és életlehetőségeinktől megfosztva – 1919-ben szembeszálltunk a bolsevizmussal, de akkor is, amikor 1944-ben a lehetetlent kíséreltük meg és az utolsó töltényig védtük a vörös pestissel szemben országunkat, Nemzetünket, Nyugatot.” A nyilas „martirologiában” kiemelt helyen szerepel Budapest védelme. A témával kapcsolatos hamis kijelentések közül is kiemelkedik Marschalkó Lajosé, aki a *Vörös vihar* című könyvében egyenesen azt állítja, hogy „Budapest meghalt, de megmentette Európát. Ez az ötven nap döntő volt a második világháború történetében [...] Budapest Nyugat Sztálingrádjá lett.”⁸ A São Pauló-i magyar kolónián 1951 októberében a nyilas hatalomátvétel hetedik évfordulója alkalmával tartott megemlékezésen Bécs és Budapest között voltak párhuzamot. „Játékos szívű fiatalok a halállal parolázva, kacagva utasították

6 1848. március 15. – 1944. október 15. *Út és Cél* 1969. ápr.–máj. 16.

7 *Marschalkó Lajos: Vörös vihar*. Buenos Aires, 1952. 171.

8 I. m. 203–204.

vissza utolsó csepp vérükig Sztálin hordáinak szörnyű rohamait. És míg a másik történelmi levegőjű nagyváros, a hajdan oly büszke Bécs ernyedten, gyáván: ősi tradícióit meghazudtolva, puskalövés nélkül adta meg magát, *a magyar főváros környéke közel fél évig, maga Budapest pedig két hónapig védte egész Európát!* [...] az egész kultúrvilág örök háláját vívták ki a nagyszerű kis nép fiait.”⁹

A „magyar martirologia” záróköve az 1956. évi forradalom és szabadságharc volt. A felkelést a nyilasok a pánszlávizmus elleni évszázados harc egyik csúcspontjaként mutatták be. Az 1956-os forradalom így vált az 1944–1945-ös védelmi harcok természetes folytatásává. „Egy ez a két nemzedék, amely 1944–45-ben ugyanolyan antibolsevista hősiességgel rohamozta a Szovjet páncélosait, mint amilyen világot megrázó heroizmussal az 1956-os szabadságharcosok rohantak rá ugyanezekre a szovjet tankokra” – írta a *Hídő*.¹⁰ Németország Szovjetunió elleni háborúja és a magyar forradalom párhuzamba állítása egészen kendőzetlenül jelenik meg a *Hídő* egy másik cikkében, amely közvetlenül a forradalom leverése után, 1956. november 25-én jelent meg: „a magyar tragédia csak azért teljesedett be, mert hiányzott az a 250 hadosztály, amely 1941. június 22-én elindult a Szovjetunió megsemmisítésére”.

Bár az emigráns nyilas lapok 1956 előtt és után is kiterjedten foglalkoztak az 1944–1945. évi védelmi harcokkal, sohasem vetődött fel az a kérdés, hogy a Magyarországon által „védett” Nyugat igényt tartott-e erre a szolgálatra, és nem merült fel az a dilemma sem, hogy az ugyancsak Nyugatot „védő” német fegyvertárs nemcsak a Szovjetunió, hanem a nyugati hatalmak ellen is harcolt.

A legenda és a valóság közötti ellentmondás áthidalására készen állt a mindenre magyarázatot adó csodafegyver, a „zsidó világösszeesküvés” teóriája. A zsidó-kapitalisták és a zsidó-bolsevisták „összeesküvéséről” a nyilas sajtó már a háború alatt is írt, de a tévképzet az emigrációban vált a nyilas világkép központi elemévé. Ez a hittétel az ötvenes évektől kezdve az antiszemitizmus leggyakrabban használt szólamává, legfőbb ütőkártyájává vált. A hungaristák szinte minden, háború alatti és utáni eseményt ennek keretében tárgyaltak és értékelték. Leegyszerűsített világképük szerint a második világháborúnak egy nyertese volt: a zsidóság, amely magát a háborút is kiobbantotta, hogy leszámoljon ellenlábásával, a „tisza nemzeti eszméket követő” Németországgal. A *Cion bölcsenek jegyzőkönyvében* célul kitűzött és a világháború után megvalósított „zsidó világalom” két pilléren nyugodott. A „plutokrata” nagykapitalista zsidók az Egyesült Államokat, a „bolsevista” zsidók a Szovjetuniót tartották ellenőrzésük alatt. A kommunista zsidó világhatalom vezérének Kaganovicst, Sztálin egyetlen zsidó származású közvetlen munkatársát tette meg a hungarista pamfletirodalom. Molotov zsidó felesége is gyakran szerepel a nyilas lapokban, függetlenül attól, hogy milliónyi honfitársával együtt őt is le tartóztatták és a Gulagba hurcolták. A nyugati zsidó uralom reprezentánsai Roosevelt pénzügyminisztere, Henry Morgenthau, a *Legfelső Bíró*ság tagja, Felix Frankfurter és Herbert Lehmann voltak.

A magyar antiszemita sajtó a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején a háború alatti amerikai politika „leleplezésére” összpontosított. Bár a nyilas publicisták a legtöbbször nem utaltak forrásaikra, érvelésükből és a nézeteik alátámasztására felsorakoztatott példákból nyilvánvalónak tűnik, hogy elsősorban az Amerika hadba lépésének megakadályozására alakult *America First* mozgalom szószólóinak munkáiból merítettek.

9 Te Deum laudamus... Új Magyarország 1951. nov. 12.

10 Két Budapest – örök Magyarország. *Hídő* 1959. jan. 25. 4.

A mozgalom vezetője, John T. Flynn a nagy hatású, 1948-ban megjelent *The Roosevelt Myth* című könyvében Amerika elárulásával és Kelet-Európa Sztálinnak történő kiszolgáltatásával vádolta az elnököt.¹¹ A nyilasok sajtó apológiájuk alátámasztását láthatták a *Georgetown University* történészprofesszora, Charles C. Tansyll *Back Door to War* című, 1952-ben megjelent könyvében.¹² Tansyll többek között azt állította, hogy a háborút valóban nem Hitler, hanem Roosevelt robbantotta ki azzal, hogy 1939 nyarán mind a briteket, mind a lengyeleket németellenes politikára biztatta. A roosevelti politika másik bírálójának, Charles Beardnek azon kijelentése, hogy a háború csupán azt eredményezte, hogy Európa jelentős része a náci diktatúra helyett a kommunista diktatúra uralma alá került, számos nyilas publikációban visszhangra talált.¹³

A nyilas írásokban a Szovjetunió politikai, katonai sikerei mögött is a zsidók állnak. Ők „csinálták a jaltai szégyent”. Ők alapozták meg Mao Ce-tung uralmát, és ők képezik a bolsevizmus ötödik hadosztlopát az Egyesült Államokban. Ők ellenőrzik az amerikai sajtó nagy részét, és közülük kerülnek ki a Chaplinhez hasonló „vörös sztárok”. A bírálat keresztüztüében évekig a kommunista országokba irányuló nyugati rádiópropaganda állt. A nyilasok egyedül a francóista spanyolországi adással voltak megelégedve. Egyébként „az idegen nyelvű nyugati antibolsevista propaganda irányítása majdnem kivétel nélkül: népidegen, kommunistabarát, volt kommunista, prozelita, cionista és szabadkőműves kezekben van” – panaszkolta Czeglédy József a *Hídverők* 1952-es húsvéti számában. Különösen éles támadások érték az *Amerika Hangja* és a *Szabad Európa* rádiókat. Ez utóbbit a nyilas lapok csak „Szaladj Európa” rádióknak nevezték, tévesen megjegyezvén, hogy még az épülete is Dávid csillag formájú.

A nyilas sajtó a zsidó világösszeesküvés bizonyítékaként találja az amerikai atommonopólium elvesztését. Az „atomkémek” leleplezésével bőségesen foglalkozott minden hungarista lap, a zsidó-bolsevista áruhasználatának ez a legnagyobb „aduja”. Az ügy fantasztikus arányú felnagyításával a zsidóság a gonoszság megtestesítőjévé válik. „Gonosztettük a világ legnagyobb gonosztette s bűntényük sötéten emelkedik ki és árnyékolja be az emberi gonoszság eddigi Csimborasszóit” – írta a São Pauló-i *Új Magyarország* 1951 októberében. A *Hídverők* 1953. évi 3–4. számában megjelent hosszú tanulmány még az általános sablonokon is túltett azzal az állításával, hogy a „zsidó-bolsevista” atomkémek beszivárgásáért közvetlenül Rooseveltet és Churchillt terheli a felelősség. A nyilasok azt terjesztették, hogy a Szovjetunióval valóban dolgozó Klaus Fuchs Churchill referenciájával érkezett az Egyesült Államokba, ahol kapcsolatait az *FBI* nem ellenőrizte. A hungarista legendárium szerint az események háttérében a zsidók álltak, Bernard Baruch bankár és David Lilienthal, az amerikai atomenergiai bizottság alelnöke. Churchill felelőssége abból adódott, hogy ő tudott Fuchs kommunista múltjáról. A nyilasok állítása szerint erről egy titkos üzenetben maga Joseph Goebbels tájékoztatta őt.

A nyilas sajtó részletesen sorolta Truman elnök és Acheson „bűnlajstromát” is. Őket tették meg felelősnek a kínai nemzeti erők vereségéért, és azért is, hogy kommunista kémek beszivárogtak különböző amerikai állami hivatalokba. Acheson közeli munkatársa, a

11 John T. Flynn: *The Roosevelt Myth*. New York, 1948.

12 Charles C. Tansyll: *Back Door to War: The Roosevelt Foreign Policy, 1933–1941*. Chicago, 1952. 9.

13 Charles A. Beard: *President Roosevelt and the Coming War*. New Haven, 1948. 577.

kémkedéssel vádolt, de végül hamis tanúzásért elítélt Alger Hiss lett a „zsidó világszűke” egyik magas beosztású ügynöke”.¹⁴

A szélteben-hosszában terjesztett összeesküvés téória, miszerint az amerikai zsidók a szovjet zsidók kezére játsszák a világ legerősebb hatalmát, a hidegháború tetőpontján némileg háttérbe szorult. „A világ gazdasági hatalmának teljes birtoklását igénylő nemzetközi kapitalizmus és a világ politikai hatalmát egyedül magának vindikáló nemzetközi bolsevizmus között megindult a kéréhetetlen harc, amit még a vezetők és hajcsárok vérségi és eszmei kapcsolata sem tud már döntően befolyásolni” – írta a *Hídverők* 1951. július 25-én. Marschalkó előtt már a harmadik világháború víziója jelent meg, amely elsöpri nemcsak a bolsevizmust, hanem annak amerikai szövetségeseit. „Mert az antibolsevista háborúk menetrendje [...] a »történelem logikája szerint« igazodik. S holnap vagy holnapután, de mindenesetre abban a pillanatban, amint Sztálin–Harry Gold atombombája ellobban, az Atlanti-óceántól Kaliforniáig, Alaszkától a mexikói határig, maga a történelem fogja elkiáltani a mi régi jelszavunkat:

»Awake Americans!«

S aki a bolsevizmust velünk együtt le fogja győzni, az már ez az ébredő, diadalmas Amerika lesz.”¹⁵ Ezt a „demokrácia parazitáit magáról lesöprő” Amerikát a hungaristák a náci Németországgal állítják párhuzamba, gyakran megjegyezvén, hogy „hősi életszemléletből” még sokat kell az amerikai népnek tanulnia.¹⁶ A nyilas írások azt fejtegették, hogy Németország küldetését Amerikának kell beteljesítenie, mert mindkét birodalom szembeállított a bolsevizmussal és annak „ötödik hadoszlopával”, a zsidósággal. Az *Amerikaellenes Tevékenységet Vizsgáló Kongresszusi Bizottság* vezetője, Joseph McCarthy szenátor által vezetett antikommunista hadjárat idején az egész magyar emigráció, de különösen a nyilasok azt hitték, hogy a Szovjetunióval való összecsapás ideje közel van és Kelet-Európa nemsokára felszabadul. A mccarthyizmusban a magyar szélsőjobb saját antiszemitizmusát, antikommunizmusát, és a második világháborúban betöltött szerepét látta igazolva. Az *Amerikaellenes Tevékenységet Vizsgáló Kongresszusi Bizottság* munkáját a náci tisztogatásokkal, a koreai hadifoglyokkal való amerikai bánásmódot pedig Hitler hírhedt komisszárparancsával állították párhuzamba. Bár az események értékelésében természetesen teljes az ellentét, paradox módon a nyilas lapok és a korabeli *Szabad Népsablonos* Amerika-képe sok hasonlóságot mutatott.

Bár kezdetben Eisenhower elnökről is pozitívan írtak, az „igazi” amerikai szellemiség megtestesítőjét McCarthyban látták a nyilasok. A másik ünnepe, sokat emlegetett hő MacArthur tábornok volt, aki a koreai háborúban a kommunista erők teljes megsemmisítését javasolta.

A harci készülődés közepette háttérbe szorult a zsidó világhatalom szovjet pillérének „leleplezése”. A nézetek áthangolása a kelet-európai zsidóellenes perekkel függött össze. A sztálini terror utolsó tombolása kezdetben zavart és tanácstalanságot okozott a nyilas emigráció köreiben. Egy antiszemita szovjet politika sehogy sem illeszkedett a

14 Truman és Acheson politikájának bírálatával foglalkoznak többek közt a következő cikkek: A XX. század legnagyobb kémbojtányának hiteles története. J. Edgar Hoover, a Federal Bureau of Investigation igazgatójának szenzációs beszámolója. Új Magyarország 1951. okt. 14–16.; *Marschalkó Lajos*: Amerikai szűke. Új Magyarország 1951. okt. 10–13.; „Acheson a szovjet ügyvédje”. *Hídverők* 1952. június 3–8., 22.

15 *Marschalkó L.*: Amerikai i. m. 13.

16 A német kérdés. Út és Cél 1955. márc.

hungaristák egyszerű világképébe. Az elbizonytalanodás következtében háromféle hírmagyarázat is megjelent a nyilas publikációkban. Az egyik vélekedés szerint a zsidók ösztönös társadalomfelforgató tevékenysége, valamint a befogadó nép ugyancsak a „faji tulajdonságokból eredő” elárulása vezetett a perekhez, amelyek az állam és a többségi nép védelmét szolgálták. Szélesebb körben terjedt el az a vélemény, hogy a perek nem kifejezetten a zsidóság, hanem a hatalmon lévő elit ellen folytak. Az, hogy az elítéltek túlnyomó része zsidó származású volt, csak a hatalmi elitben való túlsúlyukat bizonyítja – írták.¹⁷ A nyilasok többsége azonban meg volt győződve arról, hogy a szovjet blokk országokban nem antiszemita, hanem anticionista perek zajlottak, melyek ugyancsak nem a zsidóság ellen, hanem az arab világ megnyerésére irányultak.

A Sztálin halála után lassan meginduló enyhülési folyamat, amely az 1955-ös genfi konferenciával, az osztrák államszerződés aláírásával és Adenauer kancellár moszkvai tárgyalásaival, valamint a finnországi szovjet támaszpontok kiürítésével konkrét eredményeket is hozott, a magyar emigráció körében nagy csalódást jelentett. A nyilasok, akik mindent egy lapra, a harmadik világháború kirobbantására tettek fel, újból elővették a zsidó-kapitalisták és zsidó-bolsevikok összeesküvéséről szóló teóriát. „Az óriási család, amely a világot és az emigrációkat is megtévesztette, a hidegháború volt. Ennek léggömbjei, rádióhullámai, propagandaszólamai és bizottmányai mögött azonban a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat egyformán uraló, függöny mögötti összeesküvés vaskövetkezetességgel követelte az 1939-ben kitűzött célt: *fenntartani a világ megosztottságát és a háttérből uralkodni a két hemiszférára felszabdalt földtekén*” – írta Marschalkó 1955-ben.¹⁸

Sajátos volt az antiszemita sajtó Izrael államhoz való viszonya. A harmincas évek antiszemita propagandája a zsidóságot államalakításra képtelen, parazita fajnak ábrázolta. Ez a karikatúrákon is terjesztett zsidó-kép Izrael állam megalakulása után szinte egy csapásra eltűnt az antiszemita írásokból. 1949-től a nyilas publicisták gyakran hangoztatták, hogy a zsidóság egy államban való letelepítését ők ugyanúgy kívánták, mint a cionisták. Izraelről nem kifejezetten ellenségesen, de rosszindulatúan, még inkább lekezelően írt a hungarista sajtó. Jól tükrözik ezt a stílust a *Hidverők* 1952. július 15-i számában megjelent következő sorok: „őszintén kívánjuk minden zsidónak, találjon ott végleges hazát és pihenje ki a Siratófal árnyékában nyugtalan vándorlásának és más népek nyugtalanításának fáradalmait. [...] Nekünk közömbös, hogy a Stern-gang terroristái kormányozzák-e Izraelt, avagy Grünzweig Salamon és Epstein Izidor vagy más”.

Az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót egyformán uraló, „függöny mögötti összeesküvés” koncepcióból Izrael állam teljesen hiányzik. Az ott zajló eseményekkel viszonylag részletesen csak az *Út és Cél* foglalkozott, mely *Izrael és Vidéke* címmel állandó rovatot tartott fenn. A cikkek hűvösek, tartózkodóak és bíráló jellegűek. Az ország gazdasági sikereit a „justa zsidók” helyett dolgozó olcsó arab munkaerőnek és az amerikai segélyeknek tulajdonították. Izraelt gyakran vádolták középhatalmi törekvésekkel, a cionizmusról pedig mint „faji nácizmusról” írtak. Az izraeli pártok palettáján a *Herutot* kifejezetten fasiszta pártnak mutatták be. Ez a nyilasok fejében alapvetően pozitív jelző azonban Izrael vonatkozásában negatív értelmet kap. A nyilas publicisták sajátos logiká-

17 Ezt a magyarázatot *Padányi Viktor* fejtette ki a legmarkánsabban az Antisemitizmus a vasfüggöny mögött? c. cikkében, ld. *Híd* 1953. febr. 7. 1–2.

18 *Marschalkó Lajos*: Semleges Magyarországot! Javaslat az emigrációs politika új irányára érdekében. London, 1955. 1–2.

ja szerint a „zsidó viláгурalom” kiépítésének elvét egyedül a *MAPAN* baloldali párt vallja magáénak, mert ez a párt – szerintük – nem helyeselte a világ összes zsidóságának egy államban való tömörítését. Izrael, a Közel-Kelet és a magyar zsidók alijájának kérdése az antiszemita sajtóban csak 1956 után, a magyar forradalmat és a második arab–izraeli háborút követően lépett elő folyamatosan napirenden tartott témává.

1956 után a nyilas publicisták a múlt felé fordultak és kiadványaikban a korábbinál gyakrabban szerepeltek a nyilas gondolatokat magyarázó és védő apologetikus cikkek. A nyilas emigráció sajtója kezdetben nem foglalkozott az akkor még félmúltnak számító vézskorszakkal. A háborús magyar kormányok zsidópolitikájának védelme az ötvenes évek második felétől vált központi témává. Az apologetikus írások érvelése, magyarázkodása között azonban számottevő különbségek vannak. A hungarista teóriák nem alkotnak egységes rendszert, és a különböző sablonok elemei gyakran egy íráson belül is keverednek egymással.

Az egyik elterjedt vélekedés szerint a zsidóságot jogosan érték a „korlátozó intézkedések”, mert a zsidóság hadviselő fél volt. Egy másik „koncepció” szerint viszont a zsidóságot egyáltalán nem is üldözték, sőt a magyar kormányok kül- és belpolitikája kifejezetten az ő védelmüket tartotta szem előtt. A hungarista legenda szerint Magyarország hadba lépése is a zsidóság érdekében, az ő nyomásukra történt, mert a német megszállás és ezzel a deportálás csak így volt elkerülhető. A nyilasok tehát „hálátlansággal” vádolták meg a túlélőket. „Történelmi tények bizonyítják [...] hogy Magyarország szuverenitását áldozta fel azért, hogy megmentse zsidó polgárait. [...] A zsidóság nem a magyarokkal van, ellenzi a magyar–német együttműködést. Hitlertől nem szabad területeket elfogadni. Ezért ellenzik, hogy Magyarország visszakapja Burgenlandot és a teljes felvidéket. [...] De 1941-ben a Jugoszlávia elleni beavatkozásra Chorin Ferenc és a hitközség vette rá Horthyt, mert különben a németek megszállják Magyarországot” – írta Marschalkó az 1965-ben megjelent *Országhódítókban*.¹⁹

A németek által megszállt területeken élők sorsához képest kevésbé durva bánásmód és viszonylagos biztonság a nyilas apológiákban kivételezett helyzetű lépett elő. Az 1938-ban, 1939-ben és 1941-ben hozott zsidótörvényekből a hungarista kiadványokban „egyensúly-törvények” lesznek, a katonai munkaszolgálatot pedig, mivel a munkaszolgálatosok nagy részét nem deportálták, mentőakciónak állították be. A *Vörös vihar* című kiadvány a magyar zsidóság megszállás előtti életét a következő hatásos hangulatképekkel ábrázolja. „Itt ültök [munkaszolgálatosok – S. T.] a Duna mellett, és bécsi szeletet esztek. A magyar honvéd kint a Dnyeszternél örül, ha babgulyást kap. Ti szalmazsákot tömtök és azok odakint meghalnak. Ti nyugodtan alszotok [...] azoknak a lövészárókba becsurog a víz”²⁰ „Azur expressz! [...] a fronton pedig halál és halál. Kövér nagyváradi, kolozsvári csontkeretesek terpeszkednek a bíbor bársonyülésekben. Vastag szivarok füstölnek. A Waggon Lits hófehér ruhás pincérei mecsekit és kecskeméti barackot szolgálnak fel az árva üldözötteknek. Az üléseken Népszava, Magyar Nemzet. Gúnyos mosolyok. Ezt a háborút a németek úgyis elvesztik.”²¹ „A voronyezsi katasztrófa idején a budapesti lokálokban, a Lipótváros magánlakásaiban és a rózsadombi villákban felbontották a sztálingrádi pezsgőt a szegény üldözöttek. Ez a sztálingrádi pezsgő fogalommmá vált. Az ordító szibériai buránában megfagyott tíz- és tízezer magyar. Budapesten pedig

19 Marschalkó Lajos: *Országhódítók az emancipációtól Rákosi Mátyásig*. München, 1965. 210.

20 Marschalkó L.: *Vörös vihar* i. m. 101.

21 I. m. 110.

pezsgöztek”.²² Így mutatták be azt a korszakot, amikor a keleti frontra kivezényelt, mintegy ötvenezernyi munkaszolgálatos nagy része elpusztult, és amikor a zsidóság gazdasági kifosztása már nagy lendülettel folyt.

A zsidóság elhurcolásával és megsemmisítésével kapcsolatban az elhallgatástól a tragédia relativizálásáig, illetve a német „túlzások” bírálatáig széles a magyarázatok skálája. A nyilasok sokat merítettek a történelemhamisításnak a negyvenes évek végén megjelent új formájából, amelyet utólag Holocaust-tagadásnak nevez a történettudomány. A Holocaust-tagadók első nemzedéke – Maurice Bardèche, Paul Rassinier, Harry Elmer Barnes, Austin J. App – a hetvenes és nyolcvanas évek sarlatánjaival ellentétben, nem a gázkamrák létezésének megkérdőjelezésére helyezte a hangsúlyt. Írásaikban főleg azt szulykolták, hogy a szemtanúk vallomásai megbízhatatlanok, a veszteségek pedig lényegesen kisebbek az általánosan elfogadottnál. Szerintük Németország jogosan „korlátozza” a zsidók jogait, és az is gyakori nézet, hogy Hitler nem megsemmisíteni, hanem „csak” keletre telepíteni akarta a zsidókat. Ez utóbbi állítás a hungarista kiadványokban is sűrűn szerepel. A nyilas publicisták szinte tételként állították, hogy Hitler kivándoroltatni akarta a zsidóságot. A „gazdag” nyugati zsidók azonban nem akarták befogadni a „szegény” keleti zsidókat, ezért egyedül ők a felelősek azért, hogy a németek gettóba zárták, nyilas szóhasználatul „elkülönítették” a zsidókat szerte Európában. A nyilas historiográfiában a deportálásokért az angolszász hatalmak viselik a felelősséget. A nyilasok az Adolf Eichmann-féle „életet-áruért” ajánlatra hivatkoznak. Eichmann a *Budapesti Mentőbizottsággal* folytatott 1944. áprilisi és májusi tárgyalások alkalmával egymillió zsidó kiszabadítását ígérte, ha a cionisták 10 ezer teherautót és egyéb fontos árut szereznek az angolszász hatalmaktól. Az ajánlat továbbításával Joel Brandot bízták meg, akinek palesztinai és kairói tárgyalásai végül kudarcba fulladtak. Az angolok hamar felismerték, hogy az ajánlat végső célja az angolszász hatalmak és a Szovjetunió közti viszony megromlása volt, ezért utasították el még az együttműködés látszatát is a nációkkal. Brand küldetésének kudarcát a nyilasok úgy interpretálták, hogy a zsidók még saját szövetségeseiknek sem kellett. Brand egyik tárgyalófelének, a kairói angol miniszteri rangú különmegbízottnak, Walter Moyne lordnak tulajdonított mondás: „Mit csináljak egymillió zsidóval” minden, a témával foglalkozó nyilas kiadványban szerepel.

A nyilas kiadványok azonban elsősorban nem Hitlert és a nemzetiszocialista Németországot, hanem a deportálásokat lebonyolító Sztójay-kormányt és a nyilas hatalmat akarják védeni. Ebből a „magyar” nézőpontból válik a nyilas sajtó érdektelenné a megsemmisítés kérdésében. A nyilasok szempontjából nem az a fő kérdés, hogy meggyilkolták-e a zsidókat vagy sem, hanem az, hogy ha valóban voltak halálgyárak, akkor a magyar vezetés tudott-e róluk vagy sem. A nyilasok úgy gondolkodtak, hogy ha sikerül bebizonyítani, hogy a döntéshozók nem tudtak az iparszerű megsemmisítésről, akkor a magyar kormányok „ártatlansága” is nyilvánvalóvá válik. A nyilas publicisták érvelésének színvonalát jól tükrözi Fiala Ferencnek egy 1958-ban írt félmondata: „akár akarták a hitleristák megsemmisíteni az európai zsidóságot, akár nem, olyan félbolondok nem voltak, hogy ezt bármely szövetséges állam vezetőjével közöljék”.²³

A nyilasok szerint tehát a magyar közigazgatás és a rendfenntartó erők által megszervezett és végrehajtott gettósítás, majd deportálás még nem volt bűnös cselekedet, sőt

22 I. m. 122.

23 *Fiala Ferenc–Marschalkó Lajos: Vádló bitófák. A magyar nemzet igazi sírásói.* London, 1958. 241.

a nemzet „önvédelmi” harcának részét képezte. A nyilasok ugyanakkor egységesen állították, hogy a magyar vezetés és a deportálást lebonyolító fegyveres erő és a hivatálnokgárda csak a „kitelepitésről” tudott. A deportálással kapcsolatban a nyilasok mentegetőzve megjegyzik, hogy az egyébként élesen kritizált Horthy kormányzó még a kitelepítés ellen is tiltakozott. A zsidókérdésben a kormánynak szabad kezet adó Horthy a sikeres normandiai partraszállás, valamint a Vatikánból, a semleges országokból és az Egyesült Államokból érkező tiltakozások hatására 1944 júliusában valóban közbelépett a még nem deportált budapesti zsidók megmentése érdekében. A kormányzó beavatkozása és a főváros páncélosokkal való biztosítása azonban még a háború után is bírálatot váltott ki nyilas körökben. „Sztálin szörnyű hordái már a kárpáti hágókat támadják, de a magyar páncélosok a budapesti zsidókat védik” – írta Koós Kálmán 1960-ban.²⁴ A zsidók mentésében Szálasi Ferenc még Horthynál is jobb jegyet kapott. A nyilas írások azt hangsúlyozzák, hogy Szálasi nem antiszemita, hanem „aszemita” volt. Szálasi tehát nem is üldözhetette a zsidókat, mert ő a cionista elvet vallotta, miszerint a „zsidókérdést” kivándorlással kell megoldani. A Londonban megjelenő *Híd* 1959. október 10-i számában az áll, hogy a nemzetvezető még Horthynál is jobban védte a zsidókat, mert ő nem engedte a deportálásukat. „Hogy mégis történtek kiszállítások? – az tudta és akarata ellenére történt” – írta Szálasi sajtófőnöke, Fiala Ferenc.²⁵ Valójában Szálasi még októberben, közvetlenül a hatalomra jutása után, beleegyezését adta 25 ezer, 16 és 60 év közötti férfi, valamint 16 és 40 év közötti nő átadásához. A kontingenst később 50 ezer főre emelték. A pesti zsidók nagy részét december elején gettóba zárták. A bujkáló, védlevelekkel megbúvó és a gettóba kényszerített zsidók ellen nyilas bandák tömeggyilkosságok sorozatát követték el. A nyilas mozgalom nemzeti és lovagias jellegéről festett képbe azonban nem illettek az 1944. október 15-e utáni vérengzések. A tömeggyilkosságokat a nyilas publicisták sem tagadták, de az „atrocitásokat” a háborús helyzetben elkerülhetetlennek tartották. Egy tipikus magyarázat szerint: „Történetek rémítettek, de sosem felső parancsra. [...] Orosz az ellenség, de ellenség a zsidó is, aki az oroszokat várja. A zsidó és a támadó vöröskatoná személye egyé vált előttük [a csőcselék előtt – S. T.]. S mindazt a szörnyűséget amit a bolsevista horda elkövetett, a városban élő zsidóság testesítette meg, a felizgatott, hipnotizált képzelet előtt.”²⁶

A Holocaust tagadásának közvetlen módja az áldozatok bizonyított és általánosan elfogadott számának a megkérdőjelezése. A magyar történelemhamisítók közül Marschalkó Lajos foglalkozott először a veszteség kérdésével, a *Világhódítók* című pamfletjében egy teljes fejezetet szentelt a témának. Marschalkó valójában nem foglalkozott sem történeti, sem statisztikai kutatásokkal, hanem – mint írásában maga is utal rá – átvette a *Baseler Nachrichten* 1946. június 12-i számában megjelent adatokat. Ezek szerint az európai zsidók összlétszáma 1933-ban 5,6 millió volt, de a kivándorlás, valamint a lengyel és az ukrainai zsidóknak a szovjet hadsereggel való visszavonulása miatt a németek által ellenőrzött területeken csak mintegy kétmillió zsidó élt. A nácizmus áldozatainak száma – az újság szerint – legfeljebb másfél millió fő. Marschalkó azonban még ezt a számot is sokallta, és a „németországi amerikai kormányzóság” egy 1951-es jelentésére utalva 1,2 milliós veszteségről írt, mely adat a nem zsidó áldozatokat is tartalmazta. A zsidó áldozatok száma szerinte 5–600 ezer fő.²⁷ Marschalkó nem vett tudomást arról, hogy a lap

24 Koós Kálmán: *Voltunk, vagyunk, leszünk*. Buenos Aires, 1960. 237.

25 Fiala Ferenc: *Zavaros évek*. San Francisco, 1987. 143.

26 Koós K.: i. m. 315.

27 Marschalkó Lajos: *Világhódítók*. München, 1958. 142–143.

egy későbbi számában visszavonták a képtelen számítást, és a helyesbítés szerint az áldozatok száma 5,8 millió volt.²⁸ Az 1,5 milliós adatot nem Marschalkó használta először. 1949-ben a *Baseler Nachrichten* említése nélkül, de nyilvánvalóan rá támaszkodva, a Holocaust-tagadók első nemzedékéhez tartozó Austin J. App adott meg hasonló számot a zsidóság összveszteségéről.²⁹ A másik bizonyíték, a „németországi amerikai kormányzóság” 1951-es jelentése a valóságban nem létezik. Az ennek tulajdonított 1,2 milliós veszteség forrása valószínűleg az a könyv, melyet a német külügyminisztérium egykori munkatársa adott ki 1952-ben.³⁰

Marschalkó a magyar zsidóság veszteségeit is „felmérte”.³¹ „A magyar nyelvű sajtó nem győzi állítani, hogy Magyarországon 600 000 zsidó pusztult el.” Ezzel az adattal állítja szembe Marschalkó a „már zsidók és népidemokraták” irányítása alatt álló *Központi Statisztikai Hivatal* egy 1946-ban közreadott jelentését, miszerint a magyar zsidóság vesztesége 120 000 fő. „A valóság az, hogy a magyarországi zsidók közül 35 000 nem tért vissza a szovjet uralom alá. Ez esetben a magyarországi zsidóság nem 120 000, hanem 85 000 főt veszített.” Marschalkó még ezt a számot is sokallta, és a szovjet hadifogolytáborokban lévő munkaszolgálatosok 15 ezer főre becsült számát levonta a 80 ezerből. „Ilyenformán a magyarországi zsidóság vesztesége kb. 60 ezer főre tehető.”

Bár forrásait szinte sosem nevezte meg pontosan, nyilvánvaló, hogy Marschalkó a *Központi Statisztikai Hivatal* adatai kapcsán, a hivatal által kiadott *Magyar Statisztikai Szemle* című folyóirat 1946-ban megjelent 1–6., összevont számában közölt adatokra utalt. De a Snyder Árpád által készített *Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett embervesztéseiről* című tanulmányban a zsidóság polgári vesztesége nem 120 ezer, hanem 220 ezer fő. Ráadásul ez a becslés csak a jelenlegi területre vonatkozik. A *Magyar Statisztikai Szemle* ugyanabban a számában előfordul egy 136 ezres szám is, de ennek semmi köze sincs a veszteséghez, mivel ez a jelenlegi területről elhurcolt és 1945 nyaráig vissza nem tért deportáltak számára vonatkozott.

A felszabadult, de vissza nem tért zsidók számaként beállított 35 ezres adat a hontalan magyar zsidó népesség 1947 végi létszámát jelölheti. A magyar zsidó DP-k (*displaced persons*) túlnyomó része azonban nem közvetlenül a koncentrációs táborokból, hanem Magyarországról érkezett, 1946-ban és 1947-ben. A szovjet fogságba esett munkaszolgálatosok száma meghaladta a húszezret, de közülük csak nagyon kevesen érték meg a hazaszállítást. Közvetve ők is a vészkorszak áldozatai lettek.

A hét évvel a *Világhódítók* megjelenése után kiadott *Országhódítókban* Marschalkó eljutott a gázkamrák létezésének tagadásához. A *Világhódítók* folytatásának szánt *Országhódítókban* – Paul Rassinier több oldalon idézett munkájára hivatkozva – megkérdőjelezte a tanúvallomások hitelét, és további „bizonyítékként” a zsidóság megsemmisítésé-

28 *Baseler Nachrichten* 1952. okt. 7. Az újságra hivatkozik: *Deborah E. Lipstadt: Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. Plume Book (Penguin Group) 1993. 112–113.

29 *Austin App: Morgenthau Era Letters*. Tacoma Park, 1975. 79. App írását idézi és elemzi *D. E. Lipstadt: i. m.* 92–93. A svájci újság téves adataira számos Holocaust-tagadó hivatkozott már. A legfanatikusabb terjesztő az angol Richard Harwood volt, akinek 28 oldalas füzeté: *Did Six Million Really Die? The Truth at Last*, a hetvenes években több mint egymillió példányban jelent meg.

30 *Peter Kleist: Auch Du Warst dabei*. Heidelberg, 1952. Kleist könyvét idézi *D. E. Lipstadt: i. m.* 93.

31 *Marschalkó L.: Világhódítók i. m.* 144.

re kiadott legfelsőbb írásos parancs hiányát jelölte meg. Marschalkó ebben a könyvében is részletesen foglalkozott a veszteség kérdésével. Először Rassinier – feltételezhetően a *Baseler Nachrichten*ből származó – 1–1,5 milliós becslését idézte, de végül a *Nemzetközi Vöröskereszt* egy „agyonhallgatott” beszámolójára hivatkozva, korábbi becslését is alulmúlva 300 ezer főben állapította meg a zsidó áldozatok számát.³² Mivel ez az adat a Holocaustust tagadó nemzetközi írásokban Marschalkótól függetlenül is többször felbukkant, Deborah Lipstadt *Denying the Holocaust* című könyvében részletesen foglalkozott az eredetével.³³ A szám először a *Die Tat* című svájci lap 1955. január 19-i számában bukkant fel. Ott azonban nem az egész európai, hanem csak a német zsidóság veszteségeire vonatkozott. A *Nemzetközi Vöröskereszt* még ehhez az adathoz sem adta a nevét, mondván, a szervezet feladata „nem az áldozatok számlálása, hanem segítése volt”.³⁴

A magyar zsidóság veszteségeire vonatkozólag Marschalkó megismételte a 120 ezres számot, de fejtegetését kiegészítette egy táblázattal, amely a túlélők számát volt hivatva bemutatni. E szerint Budapesten csak 120 ezer zsidó maradt életben, de az országot 1945 után elhagyók vagy oda a német táborokból vissza sem térők száma 530 ezer. A távozók mintegy fele, 260 ezer fő, Izraelben telepedett le. Marschalkó ezzel a számsorral „végleg” bizonyítottnak látja azt a korábbi állítását, hogy a magyar zsidóság túlnyomó része túlélte a szerinte egyébként jogos üldöztetést. A „bizonyítékok” felvonultatása ezúttal elmaradt. Valójában a háborút követő években összesen csak mintegy félszázezren emigráltak, illetve menekültek el.³⁵

Padányi Viktor *A nagy tragédia* című könyv második, posztumusz kötetében foglalkozott részletesen a zsidóság veszteségeivel. Padányi is elsősorban sajtóhírekre építette számításait. A korrektség látszatát keltve idézte a Németország amerikai zónájában megjelenő *Die Neue Zeitung* egy 1946 februárjában megjelent számát, amely a zsidóság teljes veszteségét 4,6 millió főben határozta meg. Padányi azonban nem fogadta el ezt a számot, mert szerinte a lengyel zsidók nagy része a Szovjetunióba menekült és ott élte túl a német megszállás időszakát. A 3,3 millió lengyel zsidóból valójában csak mintegy 300 ezren menekültek a Szovjetunióba, de Padányi valódi forrásokat csak akkor vett figyelembe, ha azok saját nézeteit erősítették. A szerző, miután a *Baseler Nachrichten* hírhedt 1,5 milliós adatát is túlzásnak ítélte, a *Nemzetközi Vöröskereszt*nek tulajdonított 300 ezres számnál kötött ki.³⁶

A magyar zsidóság veszteségeinél Padányi egy „magyarországi zsidó szerv” felmérésére hivatkozott, amely „1949-ig csak 75 ezer zsidó halálát volt képes megállapítani, s ennek a 75 ezer zsidó halottnak jó része a bombázások, az utcai harcok, a partizántevékenység, valamint kémkedés és szabotázs következtében beállt hadiveszteség”.³⁷ A „politikai és fajgyűlöletből ok nélkül, fölöslegesen és embertelenül lemészárolt zsidók száma [...] esetleg eléri a tízezret.”³⁸ Padányi ezúttal nem adott meg forrásokat, tény azonban, hogy a *Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozata* 1945-ben és 1946-ban va-

32 Marschalkó L.: Országhódítók i. m. 247–250.

33 D. E. Lipstadt: i. m. 116–117.

34 A Nemzetközi Vöröskereszt nyilatkozatát idézi D. E. Lipstadt: i. m. 117.

35 Tamás Stark: Hungarian Jews During the Holocaust and After the Second World War, 1939–1949: A Statistical review. New York, 2000. (East European Monographs) 158–162.

36 Padányi Viktor: A nagy tragédia. II. San Francisco, 1977. 186–187. Padányi érvelését átvette Hernádi Tibor: A második világháború igaz története c. saját kiadású könyvében (Baja, 1996.).

37 Padányi Viktor: A nagy tragédia II. i. m. 186.

38 I. h.

lóban készített egy felmérést, de nem az áldozatokat, hanem a túlélőket kísérelték meg összeírni.

Más Holocaust-tagadókhhoz hasonlóan Marschalkó és Padányi is azt a nézetet terjesztette, hogy az áldozatok számának „felnagyítása” a túlélőknek és Izraelnek fizetendő jóvátétellel volt kapcsolatban. A zsidóság célja – Marschalkó szerint – „a nagy számokon és hazugságokon keresztül mérhetetlen nagyra fújni a zsidó szenvedéseket – amelyek kétségtelenül voltak – s ennek árnyékában mérhetetlen német kártalanításokat felszedni, és még tartósabbá építeni a hitleri időkben egy időre elvesztett világaluralmat”.³⁹ A Német Szövetségi Köztársaság által fizetett kártérítések és jóvátételek a valóságban a túlélők szabadságvesztése, egészségromlása és anyagi vesztesége miatti kárkiegyenlítések voltak, és ily módon nem fügtek az áldozatok számától.

A számokkal való manipulálás mellett a Holocaust relativizálása is fontos része a hungarista historiográfiának. A náci bűnöknek a német nép szenvedéseivel való ellensúlyozása már rögtön a háború után megkezdődött. Ennek élharcosai a kezdetben azok az amerikai politikusok és publicisták voltak, akik Rooseveltnél elnök külpolitikáját a Szovjetunió irányában túlzottan engedékenynek tartották és akik Németországot a nyugati szövetségi rendszer fontos leendő tagjaként tartották számon.⁴⁰ Ezek a politikacsinálók egyetértettek abban, hogy a náci bűnök relativizálása hozzájárulhat Németország szalonképessé tételéhez. A náci rémtetteket mentegezni, illetve ellensúlyozni kívánó hungarista publicisták azonban elsősorban nem az amerikai cikkekre és kiadványokra, hanem Maurice Bardèche hírhedt könyvére, a *Nurnberg or Promised Landre* támaszkodtak. A fasiszta meggyőződését nyíltan valló Bardèche munkájából Fiala Ferenc oldalakat idéz *Zavaros évek* című könyvében. Bardèche nyomán Fiala és sokan mások párhuzamot vontak a német megsemmisítő táborok és a „zsidók által tervezett” és „néger” pilóták által végrehajtott angolszász szőnyegbombázások között. A haláltáborok és a katyni tömeggyilkosság párhuzamba állítása is gyakran előfordul mind a nemzetközi, mind a magyar náci írásokban. A németekkel együttműködő „Orosz Felszabadítási Hadsereg” és a kozák SS-hadosztályok katonáinak erőszakos repatriálása, valamint a Kelet-Poroszországban, Sziléziában és a Szudéta-vidéken élő németek tragikus sorsa ugyancsak a részletesen tárgyalt témák közé tartoznak. A *Hídverők* 1952. januári számában megjelent hosszú fejtegetés szerzője elismert ugyan náci bűnöket, de népirtással egyedül a Szovjetuniót vádolta. „Épeszű ember nem vonhatja kétségbe, hogy a nácizmusnak valóban voltak áldozatai [...] még a legnemesebb eszmének, a kereszténységnek is voltak áldozatai szép számmal. [...] vitán felül áll azonban az is, hogy van egy téveszme, sőt ördögien gonosz eszme a világon, amely százszor több áldozatot szedett, mint a nácizmus. És ez a kommunizmus. Sőt a levert, és megsemmisített nácizmussal szemben megvan ma is a lehetősége, hogy tovább szedje, és szedi is áldozatait. Elég csak Koreára gondolnunk. [...] a célszerűség azt diktálja, hogy mindig a nagyobb és fenyegetőbb veszélyre kell a tömegek figyelmét felhívni.”

A nyilas írások mindenekelőtt a magyarság tragikus sorsát hangsúlyozták, mondván, „nemcsak a zsidók, hanem a magyarok is szenvedtek”. A nyilas lapok írtak először a jugoszláv partizánok és a román terrorcsapatok által végrehajtott vérengzésekről és Nagydobronyról, a kárpátaljai faluról, amelynek lakosságát a szovjet csapatok kiirtották.

³⁹ *Marschalkó L.*: Országhódítók i. m. 252.

⁴⁰ A relativisták első nemzedékéhez tartozott William Langer szenátor és Freda Utely, aki később McCarthy követője lett, továbbá George Morgenstern, a Chicago Tribune szerkesztője.

A délvidéki és erdélyi beszámolók valós hírekre épültek, de a nagydobronyi népirtás a képzelet szüleménye volt. A zsidók deportálásával leggyakrabban a Szovjetunióba hurcolt magyarok valóban tragikus sorsát állítják szembe a nyilasok, megfélemlítve arról, hogy Sztálin nem akarta kiirtani a magyarságot, és a munkatáborok a magas halandóság ellenére sem voltak halálgyárak.

A kisebb-nagyobb mértékben beismert náci bűnök ellensúlyozására felhozott, gyakran elferdített események és a „zsidó világösszeesküvés” teória elegyítéséből született a vézskorszak utáni antiszemitizmus legmarkánsabb hittétele, a „zsidóbosszú”. Az antiszemita arzenál eme új fegyvere már meg sem kísérli, hogy tényekre építsen, hanem egyenesen az érzelmeket, az indulatokat veszi célba. A legenda misztikumát növeli az is, hogy hirdetői magukat gyakran „látóknak” nevezik. Amikor a „zsidóbosszúról” írnak, akkor a hungaristák csak állítanak, vádolnak, ítélnek, illetve kinyilatkoztatnak.

A nyilas írásokban a „zsidók bosszúját” két dolog szimbolizálja: a nürnbergi per és a német ipar leépítését célzó Morgenthau-terv. Az a tény, hogy Roosevelttel pénzügyminisztere zsidó volt, már önmagában is elég volt ahhoz, hogy Henry Morgenthaut az antiszemiták és Holocaust-tagadók a „zsidó világösszeesküvés” kulcsfontosságú személyének mutassák be, függetlenül attól, hogy a nevéhez kötődő tervek nem valósultak meg. A háború alatt és a háború után is a náci azzal vádolták Morgenthaut és rajta keresztül az egész zsidóságot, amit ők maguk követek el a zsidósággal szemben. A Morgenthau ellen felhozott vádak a magyar nyilasok is átvették. Az 1951-től Wolverhamptonban megjelenő *Magyar Nemzeti Ifjúsági Szemle* első száma egyenesen azt állította, hogy a Morgenthau-terv 30 millió közép-európai kiirtását vette célba. Ezt a rögzítést fűzte tovább Székely János a *Látni vagy elpusztulni* című írásában, amely a *Hídverők*-ben jelent meg.⁴¹ „Mi magyarok is azok közé a népek közé tartoztunk, akiket a Morgenthau-féle kollektív megsemmisítésre jelöltek ki. Nemcsak egyes pártokat, egyes vezetőket és szervezeteket, ahogy azt néhány politikai elmebeteg magyarázni igyekszik, hanem valamennyiünket, ifjakat, véneket, katolikust, protestánst, parasztot, iparost, intellektuelt, tanítót, papot, minisztert, s utcaseprőt egyaránt. [...] Az egész magyarság, a történelmi Magyarország megsemmisítése és kiirtása volt a cél!”

A Morgenthau-terv, a Nürnbérgi per és a magyarországi perek apokaliptikus, kereszténység elleni hadjáratáá állnak össze a nyilas írásokban.

„A morgentau bosszú doktrínát megtestesítő CIC [*Counter Intelligence Corps* – S. T.] szoros kapcsolatot tartott a Vasfüggöny mögötti kommunista államokkal. Mindenkit kinyomoztak és hazaszállítottak, aki antibolsevista volt, aki fegyverrel vagy tollal harcolt a Szovjetunió ellen. [...] a bosszú nemcsak a régi rendszer vezető rétege, hanem az egész magyar társadalom vezető rétege ellen irányult” – írta Fiala.⁴² Marschalkó és Fiala a népbírószági perekben háborús bűnök miatt elítélt nyilasok és németbarát politikusok emlékének felidézésére *Vádló bitófák* címmel 1958-ban kötetet adott ki. A nyilasokkal rokon-szenvező történész, Málnási Ödön is emlékkönyvet állított össze. Akárcsak Fiala, Málnási is az 1956-os forradalom után került Nyugatra. Az Egyesült Államokba ment, de néhány hónapos ott tartózkodás után a múltja miatt kitoloncolták onnan és végül Ausztriában telepedett le. Az 1958-ban Londonban megjelent *Magyar mártírok* című könyvében a zsidó szó alig szerepel, de a népbírószág egyes tagjainak munkaszolgálatos múltjára való utalásokból az olvasó gyorsan megérti, hogy a szerző célja a „zsidó-kommunista

41 Székely János: *Látni vagy elpusztulni*. Hídverők 1951. júl. 25. 8.

42 Fiala F.: i. m. 187., 162.

összeesküvés” leleplezése. A célpontok között volt a számos magyar jobboldali politikus kiutasítását kezdeményező, New Yorkban megjelenő baloldali radikális *Az Ember* című hetilap szerkesztősége, valamint a *CIA* elődje, az *Office of Strategic Service* (OSS) salzburgi központjában dolgozó Martin Himler. A magyarországi születésű Himler ezredes a salzburgi központ magyar szekcióját vezette, és ő hallgatta ki az Ausztriában elfogott magyar háborús bűnösöket. Málnási szerint a New York-i hetilap, Martin Himler, a népbírói perek, a magyar „antibolsevista vezető elit” megsemmisítése és a kommunizmus között a nyilas legendáriumban a következő összefüggés állt fenn: „New Yorkban régóta egy magyar nyelvű kommunista újság jelenik meg *Az Ember* címen, amelynek szerkesztője. Göndör (Krauss) Ferenc (Nathan) és Deák Zoltán a roosevelti USA–Szovjet nagyszerlem idejében az OSS magyar csoportja élére barátjukat, Martin Himlert ajánlották. [...] Nem volt kétséges, hogy a Szovjet a mindenre kapható karrierista és politikai kiszoldos, hazaáruló kollaboránsok segítségével a kiadott hazafiak zömét el fogja pusztítani, és egy kitűnő kis nemzet vesztí el a bolsevizmus elleni harcához vezetőit. Martin Himler személyesen adta át a legkülönbözőbb hazug címeken áldozatait a budapesti politikai rendőrség kommunista vezetőjének Péter (Auspitz) Gábornak (Benjámín). [...] A [...] politikai rendőrség tagjai kevés kivétellel a magyar királyi honvédség munkaszolgálatosai [...] voltak.”⁴³ A fekete borítóval kiadott könyvben Málnási mártírrá és hőssé avatta a politikai és katonai vezetés olyan képviselőit mint Sztójay Döme, Jaross Andor, Kassai Ferenc, Pálffy Fidé, László Dezső, Vajna Gábor, Ruzsák Jenő, Ferenczy László.

Valójában a magyar hatóságok 483 magyar és 38 német háborús bűnös kiadatását kérték az amerikai hatóságoktól. Az amerikaiak 390 háborús bűnöst szállítottak Budapestre. Háborús bűntett miatt összesen 322 embert ítéltek halálra Magyarországon. 146 ítéletet hajtottak végre, a többi életfogytig tartó börtönbüntetésre változtatták.⁴⁴

A hatvanas évek első felében lefolytatott háborús pereket is figyelemmel kísérte a nyilas sajtó. A jeruzsálemi Eichmann-per, majd a frankfurti és a bécsi Auschwitz-perek tárgyalásakor már nem a „bosszú”, hanem a „zsidó pénzhéség” kerül „leleplezésre”. A magyarországi deportálásokban közreműködő Otto Krumey és Willi Hilsche ellen 1963 és 1965 között Frankfurtban lefolytatott pert a *Hídő* 1964. június 10-i száma a következőképp kommentálta: „A per célja nem a »bűnösök« megbüntetése, hanem ürügykeresés arra, hogy az 1953 után kimenekült ÁVH-s gyilkosoknak, és GPU-terroristáknak, meg a munkaszolgálatból kivészelt világhódítóknak megfelelő kártérítést adhasson a nyugatnémet állam [...] Európa visszahódítása [...] hamis tanúk segítségével történik.”

A hatvanas évek elejétől, a kelet–nyugati konfrontáció lassú enyhülésével a nyilas lapok mozgásteret szűkülni kezdett. Az ötvenes évek végétől Ausztriában és Németországban, a baloldali és zsidó szervezetek egyre sikeresebben követelték a nyilasok tevékenységének betiltását. A *Hungarista Mozgalom* központi orgánumát, az *Út és Cél*t már 1957-ben kitiltották Ausztriából. A lap ezután *Cél* néven Münchenben jelent meg, de 1960-ban innen is távoznia kellett. A kiadó végül Buenos Airesbe települt. 1962 augusztusában a Németországban megjelenő *Hídverők* is befejezte pályafutását. A német hatóságok a lap szerkesztőjének, Alföldi Gézának ultimátumot adtak, miszerint vagy megszünteti a lapot, vagy távozik az országból. Alföldi az előbbi választotta. A hatvanas

43 Málnási Ödön: Magyar Mártírok. London, 1958. 10., 12.

44 Randolph L. Braham: A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. Bp. 1997. 1272.

években a nyilas kiadványok között egyedül a Londonban megjelenő *Híd* rendelkezett nagyobb olvasótáborral. A lapot Süli József adta ki, a szerkesztés munkáját Marschalkó Lajos és Fiala Ferenc végezte. Az emigráció lassú fogyatkozásával az amúgy is marginális helyzetben lévő nyilas sajtó fokozatosan elsorvadt. A nyilasok publikációs tevékenysége azonban nem volt hatástalan. Az elmúlt tíz évben a gondolatok szabadabbá vált piacán a rég meghalt nyilas emigránsok nézetei is megjelentek. Ezért is érdemes a nyilas „hittételeket” a maguk eredetiségében és a kor összefüggéseinek tükrében tanulmányozni.

TAMÁS STARK

ARROW-CROSS WRITINGS AFTER 1945

Between 1945 and 1956, more than 150 Hungarian periodicals appeared in the West. Of the 150 publications eight were openly antisemitic and incendiary, demonstrating that arrow-cross groups remained active in exile. In Austria the „Hungarists” concentrated in Salzburg. Here they issued the movement’s “official” paper, *Út és Cél* (Task and Goal). The journals of *Kitartás* (Fortitude) and *Hungarista Életszövetség* (Hungarist Life Alliance) were also published in Austria. The most influential arrow-cross journal, *Hídverők* (Bridge Builders) was launched in Pfattenhöfen in Germany. A significant arrow-cross group emerged in São Paulo, where the notorious anti-Semite *Új Magyarorság* (New Hungarians) was published in the early fifties. In Australia right wing emigrants issued two publications namely, the short lived weekly *A Híd* (The Bridge) and the *Hungarista Mozgalom Ausztráliai Szórványának Tájékoztató Szolgálat* (Information Service of the Australian faction of the Hungarist Movement). In England a small arrow-cross group living in Wolverhampton published *Magyar Nemzeti Ifjúsági Szemle* (Hungarian National Youth Bulletin). In addition to the periodicals, arrow-cross publicists, first of all Lajos Marschalkó and Ferenc Fiala, publicized their ideas in numerous books and leaflets too.

To a great extent, the propaganda of the arrow-cross exile circles concentrates on the topical issues of foreign affairs. According to their oversimplifying views, in the fifties and also in the sixties the super powers were the two basic pillars on which the “Jewish hegemony” over the world rests. However, while before and during the Second World War, the main target of antisemitic criticism was the “plutocratic Jew”, in the postwar situation the number one evil became the omnipresent, pushy “Bolshevik Jew”, stealing and selling the secret of the nuclear bomb. It is this angle from which even the slightest political moves in the sphere of the American internal affairs are presented by the press of the arrow-cross groups. This is how the American champions of anticommunism became celebrated heroes.

In the arrow-cross publications, the assessment of the situation in Hungary was a central issue. In the arrow-cross papers the popular resistance against the Stalinist dictatorship and the revolution of 1956 became elements of the arrow-cross myth/legendary. The attitude of the arrow-cross publicists towards the Holocaust ranges from the complete denial of the existence of the gas chambers to the open complicity.

The “Jewish revenge” theory was another central element in the postwar anti-semitic ideology. This new weapon in antisemitic arsenal focussed on the emotions. When arrow-cross publicists wrote about universal revenge, accorded the Jews universal power, and even made them sole victors of the Second World War, this theory of hatred became an irrational myth.

GECSÉNYI LAJOS–SIPOS PÉTER

Gratz Gusztáv emlékiratai

Aligha van a 20. századi magyar politikai életnek még egy olyan kiváló adottságú szereplője, mint a politikus–diplomata–tudós szerepében egyaránt jelentőset alkotott Gratz Gusztáv. A századelő társadalmi reformmozgalma, a *Husadik Század* című folyóirat körének tagja, a Monarchia és a Horthy-kor parlamenti képviselője, minisztere, a breszt-litovszki és bukaresti béketárgyalások fontos háttérembere, a legitimisták és a német nemzetiségi mozgalom mértékadó személyisége, európai horizontú pénzügyi és kereskedelempolitikai szakértő, publicista, nem utolsósorban pedig az 1867–1944 közötti közel nyolc évtized fényvel és nyomorúsággal teli magyar történelmének kortársi átélésű, akadémiai tagsággal elismert történetírója.¹ Ha hozzá hasonlítható személyiséget keresünk a hazai historiográfiában, akkor minden különbség ellenére, a három és fél évszázaddal korábban élt Istvánffy Miklós személye és pályája kínálkozik, bármily távoli, de valóságos párhuzamnak. Történeti monográfiáit, életútját az utóbbi évtizedben a kutatók ismételten felfedezték és kellő figyelemben részesítették, noha az általa képviselt (és önmaga által ily módon meghatározott) politikai filozófiának, a konzervatív liberalizmusnak és/vagy liberális konzervativizmusnak a magyar politikai és gazdasági életben betöltött – ha nyilvánvalóan nem is meghatározó – szerepéről még bizonyára lesz mondanivalója a történettudománynak. A tapasztalatok és megfigyelések papírra vetésében láthatóan örömet találó Gratz életének válságos pillanataiban is talált alkalmat arra, hogy rögzítse – nemegyszer napló jelleggel – a körötte zajló eseményeket. Így zárulhatott *Magyarország a két háború között* című munkája a nyilaskeresztes hatalomátvétel óráinak a leírásával, és így születhetett meg a szakirodalomban mindmáig csupán emlegetett, hivatkozott² német nyelvű me-

1 Pályájának rövidebb, ill. bővebb áttekintését adták újabban *Gyarmati György*: Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről. *Történelmi Szemle* 1995. 83–98., ill. Paál Vince. Utóbbi írása megtalálható *Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között*. Szerk., a jegyz., utószó: Paál Vince. Bp. 2001. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok) c. munkájához írt utószavában (355–388.).

2 Már hivatkozott az emlékiratra *Kövics Emma*: Az európai egység és Németország 1919–1933. Bp. 1922. c. munkája (56. és 120.), azzal a megjegyzéssel, hogy azt Kerekes Lajos bocsátotta a rendelkezésére. Paál Vince a monográfiához írt utószavához láthatóan a teljes visszaemlékezést használhatta, ám annak őrzőhelyét nem jelölte meg (i. m. 355.).

moárja, amely az 1917-es béketárgyalásoktól a Mauthausenből történt megszabadulásig, illetve a háború utáni első hetekig (1945. április vége) íveli át tevékenységének valamennyi területét.

Címszerűen sorolva a 452 sűrűn gépelt oldal fejezeteit: Breszt-Litovszk, Bukarest, az összeomlás, forradalom–követség–külügyminisztérium, Károly király visszatérési kísérlete, magánélet (gazdasági tevékenység, látogatás Zita királynőnél), Amerikában, az *Egyesült Takarékpénztár* szanalása, ismét a magánélet, a képviselőházban, politikai akciók (a szomszéd országokkal való kapcsolatok, a monarchista mozgalom, interparlamentáris tevékenység, részvétel nemzetközi gazdaságpolitikai ügyekben), a német kisebbségi mozgalom, fellépés a liberális politikáért (a zsidótörvény ellen, benyomások Teleki Pálról, Horthy Miklósról), irodalmi (tudományos) tevékenység, a második világháború, Lanzendorf és Mauthausen. A címek is jelzik, hogy Gratz nem egyszerűen időrendben haladva örökítette meg az eseményeket, hanem egy-egy kisebb témakör köré csoportosítva elsődlegesen benyomásait foglalta össze, olykor a legapróbb napi történésekkel, párbeszéddek (pl. a breszti tárgyalások esetében) felidézésével átszőve. Ez különbözteti meg elsődlegesen a történeti monográfiától, amellyel természetesen egyes helyeken – így többek között IV. Károly visszatérésének elbeszélésénél – átfedésben van, miként erre az emlékirat megfelelő helyén maga is utalt. Mindez aligha von le bármit is a munka értékéből.

A kézirat másolata néhány évvel ezelőtt az *Osztrák Állami Levéltár* „Nachlässe und Sammlungen” elnevezésű gyűjteményéből jutott a birtokunkba, abból az ugyancsak másolat jellegű irategyüttesből, amelyet Gratz Gusztáv leánya, Alice Hubner helyezett el 1979–1980 folyamán az intézményben. Szándékunk szerint a közeli jövőben a memoár teljes szövegét közzé kívánjuk tenni magyar nyelven.

IV. Forradalom, követség, külügyminisztérium

A központi hatalmak összeomlásával és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával kihúzták a talajt a közös külügyminisztérium lába alól. Bécsben kikiáltották a „Német-Ausztria Köztársaságot”,³ Magyarország önálló lett. A régi közös külügy rövid ideig még látszólag fennállt, sőt néhány napig új főnöke is volt gróf Andrássy Gyula⁴ személyében. Bécsben és Budapesten mindenki az új istenek felé fordult, előszobáink hirtelen elnéptelenedtek. Azoknak az embereknek, akik annál jobban hajlongtak eddig, minél közelebb állt valaki az udvarhoz, hirtelen megmerevedett a gerincük. Amikor Andrássy Gyula

3 „Német-Ausztria Köztársaságot”: a cislajtániai törvényhozó testület, a Birodalmi Tanács német ajkú képviselőiből 1918. okt. 30-án alakult nemzetgyűlés 1918. nov. 12-én proklamálja Német-Ausztriát, mint demokratikus köztársaságot.

4 Andrássy Gyula gróf (1860–1929), földbirtokos, politikus. 1918. okt. az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó közös külügyminisztere, 1920–1926 keresztény ellenzéki nemzetgyűlési képviselő, a legitimista irányzat vezetője.

megbízásából két bécsi bankigazgatónál kellett könyörögnöm nem túl magas összegű politikai adományokért, azt a választ kaptam, hogy a régi rendszer nem bánt velük oly jól, hogy áldozatot hozzanak a fennmaradásáért, vagy akár csak megsirassák. Azt, hogy abban a rendszerben dúsgazdagok lettek, nyilván elfelejtették. Nem tudom, mi lett ezekkel az urakkal, remélem, éltek még húsz esztendeig és volt alkalmuk visszakívánni a császárság alatti bánásmódot.

Az események természetesen engem is kiszorítottak addigi tisztségeimből. Ezt betű szerint kell érteni. A Ballhausplatzon lévő dolgozószobámat ugyanis már a köztársaság kikiáltását követő napon igénybe vették az új kormány külügyi államtitkára, a szocialista Otto Bauer⁵ számára. Kárpótlásként a mindenkori külügyminiszter magánlakása mellett fekvő helyiséget kaptam érte. Innen küldtem Andrássy hozzájárulásával utasításokat a még külföldön lévő néhány bizalmi emberünknek arra nézve, hogy legalább az Osztrák–Magyar Monarchiából alakuló országok gazdasági közösségének fenntartására törekedjenek. A szándék dicséretes volt, de hiábavaló. Egy beszélgetés során, melyet ezekben a napokban helyettesemmel, Ippen követtem⁶ folytattam, kifejeztem meggyőződésem, hogy a győztes hatalmak előbb vagy utóbb rádöbbennek, a Monarchia felosztása saját szempontjukból nézve örülség, ami csak a Német Birodalomnak lehet hasznos. Így még remény lehet arra, hogy idővel lehetségessé válik a Monarchia most szétszakított részeinek az újraegyesítése valamilyen, akár egy lazább formában is. Ippen borúlátóbban – vagy talán reálisabban – gondolkodott mint én, és annak a visszaállítására való minden törekvést, ami most már romba dőlt, kilátástalannak nevezett. Azt feleltem erre, hogy ez legalább egy olyan politikai elképzelés, amely megéri a megvalósítására fordított komoly igyekezetet és én magam ennek a feladatnak akarom szentelni. Ezt is tettem. Ez nem volt érdem, mert az akarat siker nélkül, értéktelen.

1918 végével kiléptem a külügyminisztérium szolgálatából. Az anyagi egzisztenciám akartam biztosítani azzal, hogy átvettem a Magyar Földgáz Társaság⁷ vezetését. A társaság székhelye Budapesten volt, működési területe tulajdonképpen Erdélyben. Budapesten ideiglenesen régi barátomnál, Hegedűs Lórántnál⁸ szállásoltam el magam. Ő kért engem erre, mert az általános lakásínség következtében akkor a magányos családok túl nagyoknak talált lakásaiba munkásokat helyeztek el és ezért előnyös volt, ha egy szobával kevesebb állt üresen. A Földgáz Társaság szabályos működéséről szó sem lehetett, mivel a román megszállás Erdélyben már 1918 decemberében megkezdődött és Budapesten is a legnagyobb zűrzavar uralkodott minden hivatalban.

Az első magyar forradalom – gróf Károlyi Mihály rendszere – idején távol tartottam magam a politikától. Károlyival jól ismertük egymást, ám sohasem szimpatizáltam vele. Már 1905-ben vagy 1906-ban megismertem őt, amikor egyszer az általános választójog elleni tiltakozó gyűlésen elnökölt. Azok a radikális elemek, akik ellen akkor a tömeget összecsőditette, most vezérukként üdvözölték. Ez azonban nem szemrehányás – csak na-

5 Bauer, Otto (1881–1938), osztrák politikus és publicista, az automarxista eszmeáramlat egyik megalapozó személyisége.

6 Ippen, Theodor Anton, osztrák diplomata, a közös külügyminisztériumi kereskedelmi osztályának helyettes vezetője. Részletesen ld. *Annelise Wernicke*: Theodor Anton Ippen. Ein österreichischer Diplomat und Albanienforscher. Wiesbaden, 1967. (Albanische Forschungen 7.)

7 Magyar Földgáz Rt.: 1915-ben alakult a magyar pénzügyminisztérium és a Deutsche Bank szerződése alapján az erdélyi földgázmezők feltárására. Az igazgatóságának tagja volt többek között Hegedűs Lóránt, Bethlen István, Kohner Adolf és Madarassy-Beck Marcell.

8 Hegedűs Lóránt (1872–1943), gazdaságpolitikus, 1920–1921 pénzügyminiszter.

gyon bölcs és nagyon buta emberek nem változnak, és Károlyi nem tartozott sem egyikhez, sem másikhoz. Amikor pénzügyminiszterként az Esterházy-kabinetben⁹ működtem, gyakran találkoztam Károlyival. A kormány akkor arra törekedett, hogy kapcsolatban maradjon vele és befolyást gyakoroljon rá, visszatartsa a forradalmi radikalizmustól. Egy alkalommal Károlyival és Hadik Jánossal¹⁰ utaztam a miniszterként rendelkezésemre álló szalonkocsiban Bécsbe. Útközben Hadik heves szemrehányást tett Károlyinak radikális magatartása miatt. Károlyi mentegette magát: „Viharos idöket élünk, amelyekben a hullámokkal kell vitetni magunkat. Csináld Te is ezt.” Mire Hadik talpraesetten válaszolt: „Egy normális ember, ha a hullámok elsodorják és már nem ura a cselekedeteinek, azt kiáltja: Húzzatok ki!”

A radikális irányzat szóvivői, akiknek Károlyi cégérül adta magát, azok a korábbi barátaim voltak, akikkel annak idején a „Huszadik Század” c. folyóiratot alapítottuk.¹¹ Mióta szakítottunk, nem lettek rokonszenvesebbek a számomra. A kor nagy problémáihoz való viszonyom különbözött az övékétől. Az a felfogás, melyet tőlük hallottam, hogy a gondolatszabadság nem azt jelenti: mindenkinek meg kell engedni, gondoljon, amit akar, hanem azt, hogy a nem tudom kitől felállított radikális tanokat el kell sajátítani; továbbá a történelmi fejlődésen magát értetlenül túltévő forradalmi változásra való állandó és tudatos törekvés; a vonzódás, hogy az általuk megdöntött „osztályuralom” helyébe, amely végül is még mindig az intelligencia osztályuralma volt, a proletariátus osztályuralmát állítsák, taszítottak engem. Úgy, ahogyan az azonos talajon felnőtt más újfajta tanításokkal – mint a bolsevizmus, a fehérterror, a fasizmus és a nemzetiszocializmus – sem tudtam soha megbarátkozni. Saját politikai meggyőződésem mindig három pontban foglaltam össze. Egész életemben liberális voltam, azaz megpróbáltam magam minden valósi, nemzeti és faji előítéllettől mentesíteni, egyformán elítéltem az osztályönzést, mind a magasabb, mind az alacsonyabb társadalmi rétegekben; az egészséges és hasznos fejlődés legbiztosabb alapjának a minden formában megnyilvánuló jogegyenlőséget és gondolat szabadságot tekintettem. Konzervatív is voltam azonban, azaz már viszonylag fiatal éveimben arra a felismerésre jutottam, hogy a társadalmi, gazdasági és politikai téren végbe menő radikális változások ritkán teszik boldoggá a népeket, és ezért az államnak és a társadalomnak, ha életképesek akarnak maradni, erőt kell gyűjteniük, hogy érvényt szerezzenek a rendnek, minden az erőszakos változás veszélyét felvillantó mozgalommal szemben. Híve voltam a társadalmi és politikai haladásnak is, melyet elsősorban azoknak a lehetőségeknek a javításában és teljessé tételében véltem elérhetőnek, amelyeket meg kellett találni és ki kellett építeni ahhoz, hogy tekintet nélkül eredetükre mind az egyes eszméknek, mind az egyes személyeknek biztosíthassuk azt a fejlődést, amelyre belső tartalmuk alapján rászolgáltak. Ezek a gondolatok azonban a magyar forradalom idején nem álltak árfolyamuk csúcán.

Budapesten ebben az időben – 1919 elején – forró volt a talaj. A radikálisokból és szocialistákból álló kormány rendkívül gyenge volt és állandó válsághelyzetben leledzett. A kormány kisebb befolyással rendelkezett a tömegek felett, mint a tömegek a kormány

-
- 9 Esterházy Móric gróf (1881–1960). Kormányja 1917. jún. 15–1917. aug. 23. között van hivatalban.
- 10 Hadik János gróf (1863–1933), földbirtokos, politikus. 1917–1918 közlélemezési tárca nélküli miniszter, 1918. okt. 30–31. kinevezett miniszterelnök.
- 11 Huszadik Század: társadalomtudományi folyóirat, megjelent 1910–1919 között, kb. 3000 példányban. Első szerkesztője 1900–1904 között Gratz Gusztáv, későbbi szerkesztője és szellemi vezetői Jászi Oszkár és Szabó Ervin.

felett. Azt érték el, amit akartak. Mindenekelőtt: kevesebb munkát és magasabb bért. Ha azt mondták nekik, hogy nincs pénz, azt felelték, hogy több bankjegyet kell nyomtatni! A pénz elértéktelenedése ennek következtében gyorsan haladt előre. Minél kisebb értéke volt a pénznek, annál általánosabban kívánták a béremeléseket. Minél jobban emelkedtek a bércék, annál erősebben csökkent a pénz értéke. Ez egyes gyomorbetegség állapotára emlékeztetett, akik minél betegesebbek lettek, annál erősebb éhséget éreztek, ám minél jobban elűzték az éhséget és minél többet ettek, annál jobban megbetegedtek. Ezeknek a napoknak sajátos jelensége volt a falragaszok tömege, melyekkel nemcsak politikai propagandát, hanem politikai vitákat is folytattak különböző dolgokról. Látható volt itt a négy oldalról égő Magyarország képe azzal a felirattal, hogy „Voulez vous quatre Alsaces?” és mellette a plakát, amely egy munkást ábrázolt, aki pirosra festi a parlament épületét, rajta a felirat: „Szociáldemokrata parlamentet akarunk!” Egy falragasz katonai kivégzést ábrázolt, ahol a halálraítélt felesége két gyermekével az ablakból nézi az eseményt és elájul. Amellett a plakát mellett, amely a magyar nemzeti hadsereg felállítására szólított fel, ott függött az ellenplakát, amelyen mindenkit „ellenforradalmárnak” és gazembernek neveztek, aki a hadsereg újrafelállítását akarja. Egy másik falragaszon egy kereskedő „uzsoraügyleteit” tárgyalták szélében-hosszában, mígnem másnap feltűnt egy éppoly hosszú plakát, ahol ugyanaz a szerző azt írta, zsarolni akarta a kereskedőt, s amikor a szándéka balul ütött ki, bosszút állt rajta a falragasszal. Az egyik utcasarkon a Galilei Kör¹² vallásellenes programja volt olvasható, a másikon egy ismeretlen személy, aki „I. László”-ként nevezte magát, kimerítő történelmi érvekkel alátámasztott ellenprogramja. Az élet egyébként kevés kényelmet kínál. Nem is biztos, hogy kapni lehet-e egy ebédet, mert egyszer pincérsztrájk van és a vendéglők zárva maradnak, máskor az élelmiszerhiány miatt kell csekélyebb ennivalóval megelégedni. A közbiztonság is bajban van. Mindennap hallani lehet a járőkelők elleni rablótámadásokról, amelyek éjszaka gyakrabban előfordulhatnak. Ehhez jönnek a tüntetések, amelyek valódi kis utcai csatákká fajulnak. És a tüntetések titkos mozgatói mindig a kommunisták, akik az orosz módszerek szerint járnak el, hogy megszerezzék a hatalmat és azután a polgárság kiirtására használják. Egy vulkán érdekes láttnivaló lehet a kitörés előtti pillanatban, de rajta élni éppen nem kellemes.

Amikor 1919. március 21-én Budapesten kikiáltották a diktatúrát, tanácsosabbnak tartottam, hogy visszatérjek Bécsbe a családomhoz. Itt azokhoz a magyar politikusokhoz csatlakoztam, akik velem egy időben elmenekültek Budapestről és feladatuk tűzték ki maguk elé, hogy a magyarországi kommunista rendszer megdöntésére külföldről indítsanak mozgalmat.

A magyar menekültek között két csoport¹³ jött létre, amelyek bizalmatlanul álltak szemben egymással: az egyikhez gróf Bethlen István, gróf Teleki Pál, gróf Zichy Lipót Géza és én magam tartoztunk, a másikhoz őgróf Pallavicini György, gróf Sigray Antal, Szmrecsányi György és Beniczky Ödön. Bethlen akcióival mindig egyetértettem, a másik csoportéval nem minden esetben. Hozzájuk kötött azonban közös ragaszkodásunk az uralkodóház iránti hűséghez, amit a Bethlen-csoport tagjai sokkal kevésbé tekintettek szívügyüknek. Egyszer vita is alakult ki erről a kérdéstről és Bethlen kifejtette, hogy fenn-

12 Galilei Kör: 1908. nov. 22-én alakult polgári radikális kör, jobbára fővárosi értelmiségi fiatalokból. 1918 februárjában feloszlatták, vezetőit perbe fogták.

13 A bécsi magyar ellenforradalmi szervezkedés két csoportjáról ld. *Gratz Gusztáv: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920.* Bp. 1935. (A Magyar Szemle könyvei X.) 188. és köv.

áll a lehetősége a román uralkodócsalád révén a Magyarország és Románia közötti szorosabb kapcsolatnak. Amikor én és a szintén jelen lévő báró Bornemissza Gyula¹⁴ a tervvel szemben élénk aggályainknak adtunk hangot, Bethlen visszavonult és azt mondta, hogy végül is nem szerelmes a gondolatba és ezen túl egyáltalán nincs is aktualitása. Teleki Pál, aki negyedikként vett részt a beszélgetésen, egyébként hasonlóképpen inkább a mi oldalunkon állt, mint Bethlenén. A két emigráns csoporthoz való kapcsolatomban alapján nekem jutott a feladat, hogy a felbukkanó véleménykülönbségeket újból és újból elsimít-sam, ami nem volt mindig könnyű.

Az antibolsevista mozgalom erős támaszt kapott, amikor sikerült bizonyos összeget, melyet a budapesti kommunista kormány küldött bécsi követének egy ausztriai kommunista forradalom végrehajtására, a követség két tisztviselőjének segítségével az antibolsevista akciók céljára lefoglalni.¹⁵ Azt, hogy ez miként történhetett, többször megírták, többek között én is a magyar forradalom történetéről szóló munkámban. Amikor az akciót végrehajtották, a családommal együtt Rosenbergen (am Kamp) tartózkodtam, de hazahívtak onnan. Miután visszatértem Bécsbe, gróf Schönborn Károly¹⁶ és engem bíztak meg azzal, hogy a pénzt átvegyük és biztonságba helyezzük. Sajátos érzés volt, amikor Schönborn társaságában százmillióssal egy aktatáskában sétáltam Bécs utcáin, hogy a pénzt megőrzésre átadjuk Ofenheim nagyiparosnak, akit a bukaresti¹⁷ béketárgyalásokról jól ismertem. A pénzből mindkét antibolsevista csoport nem csekély részt tartott vissza saját politikai céljaira, ezenkívül 10%-ot tartott meg egy angol újságíró,¹⁸ aki a követségi akcióban közreműködött. Az illető úr tudott arról, hogy a magyar ellenforradalmárok hosszú ideje sikertelenül próbálkoztak egy ötmillióssal kölcsönt kapni a bécsi bankoktól, hogy akciók költségeit fedezhessék. Magyar nagybirtokosok – kivétel nélkül az arisztokrácia tagjai – készek voltak magyarországi ingatlanaikkal garantálni a kölcsönt. Amikor a bankok ebbe nem akartak belemenni, az említett angol újságíró hajlandó volt arra, hogy megszeresse a kölcsönt, de az összeg 10%-át provisióként kikötötte magának. Amikor a magyar tisztviselők rajtaütöttek a követségen és ezzel az Ausztria forradalmasítására szánt összeg birtokába kerültek, néhány percig zavarban voltak, hol tudnák a pénzt biztonságba helyezni. Erre az angol késznek mutatkozott az összeget a lakásán őrizni. Egy angol ebben az időben nagy úr volt Bécsben s nem kellett komolyan félnie a rendőrségi házkutatásoktól. Az újságíró másnap átadta a pénzt a magyar ellenforradalmároknak, de csak azután, hogy a maga 10%-át – 13,5 millió koronát, 15 000 svájci és 7000 francia frankot – szép finoman levonta. A 13,5 millió korona az akkori érték szerint még mindig 270 000 svájci frankot ért, az úr meglehetősen lényegtelen asszisztenciája tehát nem volt éppen olcsó.

14 Bornemissza Gyula báró, az 1919. máj. 5-én gróf Károlyi Gyula vezetésével megalakult aradi ellenforradalmi kormány külügyminisztere.

15 Lefoglalni: erősen eufemisztikus kifejezés, valójában a tanácsköztársaság bécsi követsége pénztárának fegyveres erőszakkal történt kirablásáról van szó. Ld. *Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Bp. 1969. 185. – Korabeli publicisztikai feldolgozás: *Kerecsény János: A magyar Dreyfuss-per. Hová lett a Bank gasse-i 140 millió?* Bp. 1925.

16 Schönborn-Buchheim Frigyes Károly Ervin gróf (1869–?) nagybirtokos. 1903-tól a Schönborn család feje, aki irányítja a hitbizományhoz tartozó magyar és stájerországi, valamint alsó-ausztriai uradalmakat.

17 A központi hatalmak 1916. december 16-án szállták meg Bukarestet.

18 Ashmead-Bartlett, Ellis angol újságíró, a Daily Telegraph munkatársa. Könyve: *The Tragedy of Central Europe*. London, 1923. kül. 164. és köv.

Az affér nagy port vert fel és a rendőrségnek foglalkozni kellett az ügyel, mert Bauer államtitkár erőlyesen követelte ezt és a szocialista újságok mindennap kórusban kérték a tettesek kinyomozását. Azt, vajon az államtitkár valóban oly nagyon akarta-e, hogy magyar követség visszakapja a pénzt és egy új forradalom előkészítésére fordítsa, nem szeretném firtatni. Később néhányszor találkoztam vele és olyan emberként ismerem meg, aki sokkal okosabb, ha négyszemközt beszél, mint ha a nyilvánosság előtt szónokol. Schober rendőrfőkapitány,¹⁹ a későbbi köztársasági elnök, magától értetődően tudta, milyen irányban kellene folytatni a vizsgálatot, hogy megtalálja a pénzt. Ő azonban bölcsen óvakodott attól, hogy túl sietősen járjon el, mert olyan emberként, akinek az volt a feladata, hogy megakadályozza a kommunista mozgalom elterjedését Bécsben, legkevésbé sem volt érdekelt abban, hogy a magyar követség ismét hozzájusson a pénzhez. Amikor azonban a szocialista sajtó mind élesebb hangokat ütött meg és mindenáron látni akarta a rendőri vizsgálat kézzelfogható eredményeit, Schober magához kérette a magyar urak egyikét – azt hiszem, Boroviczény²⁰ követségi titkárt – és közölte vele, hogy a követségen talált pénz egy részét át kell adni a rendőrségnek, különben arra kényszerül, hogy teljes buzgalommal a tettesek felkutatásának szentelje magát és a végén az egész összeget lefoglalja. Erre 69 millió koronát, amit át akartak adni a rendőrségnek, bepakoltak egy régi kofferbe és leadták az Ostbahnhof csomagmegőrzőjébe, az erről kapott cédulát pedig elküldték a rendőrségnek. Másnap a rendőrség közölte a sajtóval, hogy az elrabolt pénz nagy részét megtalálták és ezzel elült az izgalom. Miként gondoskodtak azután arról, hogy ez az összeg ne kerüljön ismét a követség birtokába, azt már másutt elmeséltem.

Bécs lakosságának nagy része ekkor szélsőséges szocialista vagy kommunista beállítottságú volt és ismételen rémhírek keringtek arról, hogy kommunista puccs előtt állunk. A magyarok toborzóirodákat tartottak fenn tisztek számára, akiket azután Szegedre irányítottak. Gyakran előfordult, hogy a szocialisták megtámadtak egy ilyen irodát. Nem is voltunk mindig elég óvatosak, és ha a lakásom előtt, a Skodagasseban, ahol a legtöbb megbeszélésünket tartottuk, gyakran több mint egy tucatnyi autó állt, melyek gazdáikra vártak, akkor természetesen az egész környék felfigyelt arra, hogy itt történik valami. Oly gyakran volt kommunista puccsveszély, hogy Schober rendőrfőkapitány és helyettese, Brandl kormánytanácsos, figyelmeztetni szokta a magyar ellenforradalmárokat, hagyják el néhány napra Bécsset. Így történt, hogy egy éjszakát egy kis szállóban töltöttem a Ferenc József pályaudvaron, egy másikat egy bűzös fogadóban, Tullnban.

Bethlen gróf még a háború folyamán Erdélyben megismerkedett egy a katonai hírszerzéshez beosztott tiszttel, akiben határtalanul megbízott. Wild főhadnagy²¹ – ez volt a neve – mindenesetre megérdemelte ezt a bizalmat, mert igen lelkiismeretes volt, de egy olyan betegségben szenvedett, amellyel – tapasztalataim szerint – bizonyos emberek, akiknek sok titkos és bizalmas információval van dolguk, könnyen megfertőződnek: hajlamos volt minden riasztó rémhírt komolyan venni és további kombinációk kiindulópontjának tekinteni. Én bizonyos mértékig fel voltam e betegséggel szemben vértelve, mert a külügyben bőven volt alkalmam megismerni a hasonló titkos információk csekély érté-

19 Schober, Johannes (1874–1932), osztrák politikus. 1918–1921 és 1922–1929 Bécs rendőrfőnöke, 1921–1922 kancellár és külügyminiszter.

20 Boroviczény Aladár báró (1890–1963), legitimista politikus.

21 Wild József (1881–?), katonatiszt, politikus, 1914 vezérkari százados. 1919-ben Bécsben Bethlen István egyik katonai tanácsadója, 1922–1926 kormánypárti nemzetgyűlési képviselő.

két. Önmagában, ha az ilyen napról napra befutó titkos információk tömegében egyetlen valódi is található, majdnem lehetetlen kitalálni, melyik az a sok közül. Így például 1916 nyarán a minisztériumban egy halom információt kaptunk arról, hogy Románia hadat üzen, vagy semleges marad. A valódi hírt csupán a craiovai konzul²² jelentette, amikor közölte, hogy Románia hadüzenet nélkül betör a Monarchiába. Senki sem akarta azonban elhinni, hogy éppen a craiovai konzul tudja az igazságot, és így a jelentést figyelmen kívül hagyták. Amikor a breszt-litovszki tárgyalások megkezdtek, bizalmi embereinktől „autentikus” hírek tömegét kaptuk az orosz szándékokról. Ezek egy része úgy tudta, hogy Oroszország végül mégis békét köt, mások azt állították, hogy folytatja a háborút, megint mások időhúzásról beszéltek stb., stb. Egyetlen bizalmi ember jóslott helyesen azaz, hogy Trockij nem akarja a háborút folytatni, de békét sem kíván kötni. Ő megjósolta azt, ami történt, de senki sem hitte, hogy éppen ő ismeri a valóságot. Az általános bizonytalanság, amelyben a kommunista uralom idején Magyarországon éltek, különösen jó táptalajnak bizonyult a hamis kósza hírek számára. Mint a gomba nőttek ki a földből és Wild főhadnagy rendszerint a leggondosabban óvta és gondozta őket.

Egyik este – amikor már nyugovóra tértem – a feleségemet egy barátnője kérte a telefonhoz. Elmesélte, hogy Wild főhadnagy értesítette a férjét (hajdani kolléga a külügyminisztériumból), miszerint fennáll az esélye annak, hogy az éjszaka folyamán minden magyar ellenforradalmárt „kiemelnek” és a magyar határra visznek. Gondoskodjon, az Isten szerelmére arról, hogy ne töltsen otthon az éjszakát. Nagyon kelleetlenül felkeltem, felöltöztem és egy hotelbe mentem, hogy ott töltsen el az éjszakát. Természetesen éjszaka semmi sem történt. Ugyanazon este Wild Bethlen titkárát, Rakovszky Menyhértet is felszólította, hogy vegye magához a főnöke titkos levéltárát, s a késő esti órákban utazzon vele Purkersdorfba, maradjon az állomáson, ahol várja be a későbbi vonattal érkező Wildet. Rakovszky lelkiismeretesen teljesítette a megbízatást. Bedugta a „levéltárat” egy aktatáskába és megváltotta a jegyét Purkersdorfba, ahol korábban sohasem járt. Most három vasúti állomás van – vagy akkor volt – Purkersdorf néven: „Purkersdorf szanatórium”, „Purkersdorf” és „Purkersdorf falu”. Amikor a vonat megérkezett a szanatóriumhoz és Rakovszky meghallotta a Purkersdorf nevet, az utasításnak megfelelően kiszállt. Vaksötét éjszaka volt, esni kezdett, Wildet nem lehetett látni. A vonat tovább ment és Rakovszky most a vasúti állomás épületét kereste, de ilyennek nyoma sem volt. Csupán egy kicsiny, elöl nyitott, fából készült fészker állt itt, miként ez gyakran előfordult az oszt-rák vasúti megállóknak. Az volt a rendeltetése, hogy védelmet nyújtson az eső és szél ellen a várakozó utasoknak. Rakovszky nagyon szerencsétlennek érezte magát, nem tudta, mit kell tennie, leült a fészkerben a padra, hogy ott megvárja Wildet. Aki azonban jött, az nem Wild volt, hanem egy csendőrőrszem, akinek a fiatalember gyanúsnak tűnt. Rakovszkyt letartóztatta és a levéltárral együtt elvezette. Másnap hozták Bécsbe, ahol Schober főkapitány szabaddalra helyezte. A „levéltárat” is sértetlenül visszakapta.

Néhány nappal a rendőrség és a kommunista csöcselék Hörlgassei összeütközése előtt Schober ismét figyelmeztetett bennünket, hogy hagyjuk el Bécset, mert nem lehet tudni, mi fog történni. Mindenekelőtt a családomat, amely egyébként is nyaralásra akart utazni, Máriacellbe küldtem, én pedig az utolsó nap akartam utánuk menni. Annak, hogy miért akartunk Máriacellbe utazni, különös oka volt. A jelentős élelmezési gondok miatt ebben az időben Ausztriában a nyaralókat sehol sem látták szívesen. Ami ehető akadt – és ez nem volt sok –, azt a helybelieknek igyekeztek fenntartani. Ennek következtében az

22 Craiovai alkonzul: Okecki lovag.

osztrák községekben engedélyhez kötötték a tartózkodást, s az engedély kiállítására a helyi hatóságok voltak illetékesek, ezek azonban rendkívül takarékosan éltek ezzel a joggal. Az egyes „koronatartományok” határán, mint pl. Alsó-Ausztria és Stájerország között, különösen kínos ellenőrzésekre került sor, ahol bizonyítani kellett, hogy jogunk és engedélyünk van egy másik koronatartomány területére lépni. Máriacell azonban kivétel volt. Ez Stájerországhoz tartozott, de vasúton csak Alsó-Ausztriából lehetett elérni, és innen látták el élelmiszerral is. A stájer hatóságoknak így nem volt érdeke megakadályozni az idegenek beutazását, az alsó-ausztriai hatóságok viszont rendelkeztek kompetenciával. Ehhez jött még az is, hogy a máriacelli polgármester, Laufenstein úr, egyben a legnagyobb szálló tulajdonosa is volt a helységben: ha tehát ő, mint polgármester kísértésbe jött volna, hogy korlátozza az idegenek beutazását, akkor, mint hoteltulajdonos visszafogta volna magát, hogy ezt megakadályozza. Így azok, akik szükségét érezték a vidéki pihenésnek, de sehol sem kaphattak tartózkodási engedélyt, amennyiben ismerték ezeket a körülményeket Máriacellben, szívesen jöttek ide. Máriacell egyébként ragyogó hely volt, ahol nagyon jól éreztük magunkat.

A kritikus vasárnap előtti este, 5 óra táján érkeztem meg a Westbahnhofra, hogy elutazzam Máriacellbe. Az akkori élet kellemetességeihez tartozott az is, hogy az utasok nem szállhattak be azonnal a vonatba, hanem először a váróteremben zsúfolódtak össze, ahonnan csak néhány perccel indulás előtt engedték ki őket. Magától értetődően azután vad harc tört ki az ülőhelyekért. Turista öltözetben és hátizsákkal én is a tömeg közepén álltam, amely ugyancsak turista öltözékű és hátizsákos, kiabáló emberekből állt. Mintegy tíz perc után felfedeztem, hogy az előttem álló hátizsákos ember senki más, mint gróf Bethlen István, aki hasonlóképpen Máriacellbe utazott, hogy ott töltsse a kritikus napot. A családja néhány nap óta már ott időzött. Közösén tettük meg az utat. A kritikus nap anélkül múlt el, hogy Bécsben sor került volna a rettegett kommunista forradalomra, ám mi még Máriacellben maradtunk, ahol a családdal egy bizonyos Skopek asszonymál béreltünk lakást. Amikor a következő este hazajöttem a „Fehér Ökörből”, Skopek asszony teljesen felindultan azzal fogadott, hogy Bécsben „kitört a forradalom”. Hiteles, szavahi-
hető hírek érkeztek erről, melyek nem voltak teljesen valószínűtlenek, ezért Bethlenhez mentem a Hotel Laufensteinbe, hogy közöljem vele is ezeket és tanácskozzunk arról, mit kell tennünk, ha igaznak bizonyulnak. Wild, aki Bethlen társaságában tartózkodott, vállalta, hogy megbizonyosodik, mi történt valójában Bécsben. Egy szempillantás alatt tisztázza a dolgot, mert már összebarátkozott a postahivatalban a távirásznóval, aki biztosan fogja tudni, milyen táviratok mentek át a kezén az állítólagos bécsi puccsról. Rövid idő múltán visszajött és jelentette, hogy ilyen tartalmú hír nem érkezett Máriacellbe, ám a gráci tartományi kormány táviratilag *megbízta* a helyi hatóságokat, hogy azonnal küldjenek jelentést, ha a Volkswehr²³ megérkezik. A „Volkswehr”, az akkori osztrák hadsereg, nagyobb részben kétes egzisztenciákból állt, akik között a kommunista agitáció különösen jó talajra talált. Most beváltak a kombinációk. Ha Grác arról kér jelentést, hogy megérkezett-e a Volkswehr, akkor ott csak a bécsi Volkswehrre gondoltak, mert ha a gráci Volkswehrről lett volna szó, úgy tudták volna, hogy megérkeztek-e vagy nem. Ha viszont Grácban azt gondolták, hogy félniük kell, mert Bécsből Volkswehr érkezik Máriacellbe, akkor Bécsben történnie kellett valaminek, a táviratot tehát a bécsi forradalomról szóló hírek megerősítéseként lehet felfogni. Mit csinálhat azonban a Volkswehr Máriacellben? Nyilvánvalóan a magyar ellenforradalmárokat akarja ártalmatlanná tenni és Magyaror-

23 Volkswehr: baloldali színezetű ausztriai fegyveres szervezet 1918 után.

szágra kiszolgáltatni. Ergo résen kell lenni és előkészületeket tenni, hogy esetleg már a következő nap elhagyjuk Máriacellt. Wild megtette az e célból szükséges stratégiai diszpozíciókat – minden jelenlévőnek, így Zichy Géza Lipótnak és Bornemissza Elemérnek is – megjelölte az utat, melyen kocsival vagy gyalog biztonságos helyre juthat. Nekem azt jelölték ki, hogy a hegyeken keresztül vándoroljak Hieflauba, és onnan vasúttal érjem el Feldkirchet Voralbergben, ahol ismét találkozunk kellett. Miután ezeket a stratégiai terveket kidolgozták, ötleteket gyártottak, hogyan dugják el a pénzt. A kassza Zichynél maradt, aki a bankjegyeket egy termoszban helyezte biztonságba. Végül Wild felkereste Laufenstein polgármestert és közölte, milyen veszély fenyegeti a magyar vendégeket Máriacellben. Laufenstein azt felelte, hogy semmit sem tud a bécsi forradalomról és arról, hogy a Volkswehr Máriacellbe akar jönni. Két csendőr áll a rendelkezésére, akikkel a pályaudvarra megy, hogy bevárja az éjféli vonatot, s ha a Volkswehr nem nagy létszámú, akkor lefegyverzi őket és ezzel gondoskodik a magyar urak biztonságáról. Erre fel azután Wild megtette az intézkedéseit. Negyedórával éjfél előtt Bethlen és Bornemissza a Hotel Laufensteinnel szemben, a templom előtt akart várakozni – Zichy és én többre becsültük azt, hogy Máriacellben maradjunk –, hogy ott várjuk meg, míg Laufenstein visszajön a pályaudvarról és hírt hoz. Éjfélkor Wild, Bethlen és Bornemissza valóban a templom előtt voltak és onnan figyelték a szálló bejáratát. Az éjszaka sötétjében néhány gyanús alakot véltek felismerni, mire Wild kiadta a jelszót: „El Máriacellből!” Azután két védencével keresztülrohant egy érett rosztblán, lefelé a hegyről, a Máriacellből egy órára fekvő Siegmundsbergig, ahol az egyetlen vendégfogadó teli volt vendéggel, így a késői jövevényeknek egy csúrhöz hasonló helyen kellett az éjszakát eltölteni. Másnap reggel körülnéztem a városkában, tudakozódtam a fodrásznál, a kávéházban és egy trafikban, mi újság van és mindenütt azt mondták, hogy egyáltalán nem történt semmi. Bizonyosnak tartottam, hogy mind a bécsi forradalomról szóló hír, mind a Volkswehr máriacelli érkezéséről szóló információ csupán a fantázia szüleménye volt. Ezzel a megnyugtató hírral mentem Rasingba, miként előző este megígértem Wildnek, arra az esetre, ha nem történik semmi. Alig értem le, a szemben fekvő hegyről rám kiáltottak, majd néhány perc múlva megjelent báró Bornemissza, akivel közöltem az újságot. Megkérdezte, hogy Laufenstein polgármesterrel beszéltem-e s ő megerősítette-e a hallottakat. Amikor tagadólag válaszoltam, azt mondta, hogy neki fel kell mennie Máriacellbe Laufensteintől bizonyóságot szereznie, vajon a visszatérés veszélytelen-e. Fél óra múltán azután visszajött: Laufenstein megerősítette, hogy Máriacellben teljes a nyugalom és felvilágosította arról, hogy az urak, amikor éjfélkor a szálló előtt „gyanús alakokat” véltek megpillantani, tévedés áldozatai lettek, mert a „gyanús személyek” nem mások voltak, mint gróf Zichy, Laufenstein és a két csendőr.

Máriacellből a családommal az Innsbruck mellett fekvő Lanser See-hez utaztunk. Elkísértem őket, majd folytattam az utam Berlinbe, hogy felvegyem a kapcsolatot a Deutsche Bankkal az érdekeltségi körükbe tartozó Magyar Földgáz Társaság ügyében. A Stauss igazgatóval és akkori adlátussával, Kurt Weigelttel folytatott tárgyalásokon beszéltünk egyebek között annak szükségességéről, hogy a társaság székhelyét Budapestről az immár Romániához csatolt erdélyi területre kellene áthelyezni. Kijelentettem, hogy ebben az esetben magam is kész vagyok Erdélybe áttelepülni és ott megtartani a társaság vezetését. A Földgáz Társaságnál lévő állásom jelentette akkor egzisztenciám egyetlen pénzügyi bázisát és annak a lehetősége, hogy Budapestre visszatérhessek, még távoli remény volt csupán. Nem mintha a magyarországi kommunista rezsim tartósságában akár csak átmenetileg is hittem volna, de, hogy mi következik utána, az rejtélynek tűnt és kérdéses volt, vajon később is képes leszek-e, én, aki régi meggyőződéseim nem akartam és

nem is tudtam feladni, az új, bizonyosan alaposan megváltozott magyar viszonyokba beilleszkedni. Arról, hogy mi történik Erdélyben és különösen arról, hogy a román kormány mit tervez a Földgáz Társasággal, itt csak nagyon hiányos információink voltak. Ezért szükségesnek látszott, hogy mielőbb lehetséges, magam utazzam Erdélybe, megnézni, mi készülődik ott. Valamilyen okból – már nem tudom, miért – a Majna melletti Frankfurton keresztül utaztam vissza Innsbruckba. Vonatom azonban Bebránál megrekedt, mert a frankfurti vasúti igazgatóság területén a vasúti alkalmazottak sztrájkba léptek – ez ebben az időben egyáltalán nem volt szokatlan esemény –, és csak hosszadalmas tárgyalások után hagyták magukat meggyőzni, hogy a vonat legalább Frankfurtra tovább mehessen. Itt azonban három teljes napra elakadtunk és a továbbutazás egyik irányban sem volt lehetséges. Akaratlan frankfurti tartózkodásom megkönnyítette az, hogy von Kühlmannnak,²⁴ akit jól ismertem Breszt-Litovszkából és Bukarestből, hasonló sors jutott osztályrészül. Kühlmann mindig nagyra becsültem és ez alkalommal rendkívül izgalmasnak és kellemesnek találtam a társaságát. Sokat látott az életében és sok dolgot, amit én csak nyomtatott jelentésekből ismertem, közvetlen közelből figyelhettem meg. Jó ítélőképességgel rendelkezett a politikai dolgokban, és ezt találó és lebilincselő formában tudta kifejezni. A komoly kérdéseket is halk szkepszissel tárgyalta, semmit sem vett tragikusan és úgy tűnt, hogy meg van győződve, végül minden rendbe jön, és ezért semmin sem szabad idegeskedni. A világháború tragikus eseményén túltette magát, miközben azt gondolta: az emberiség a burjánzó gyomhoz hasonlít, abból is sokat kiirtanak, rövid idő múltán ismét kinő és azután már meg sem jegyzik, hogy egykor kitéptek belőle valamit. Miután kényszerű frankfurti tartózkodásom három napig tartott, megtudtam a szállóban, hogy másnap reggel egy autóbusz indul Heidelbergbe, ami már nem tartozik a frankfurti vasúti igazgatósághoz és ezért találni fogok egy vonatot, mellyel visszautazhatom. Magától értetődően kihasználtam az alkalmat. Az úgynevezett autóbusz egy nyitott teherautó volt, melyre durván ácsolt padokat tettek fel. Minden hely foglalt volt, amikor Darmstadtot át Heidelbergbe mentünk, ahonnan azután Stuttgartba, másnap pedig Lindauba folytathattam az utam. Lindauból kora reggel olyan személyvonattal indultam Brezgenbe, melyet főként piaci kofák használtak. A határon – az általam használt osztrák diplomata útlevél ellenére – szigorú csomagellenőrzésen és testi motozáson estem át, a legszigorúbban, melyet életemben el kellett viselnem. Elvették tőlem az ércpénzt és egy dél-bajor város által kiadott papírpénzt adtak helyette, ami akkor, az infláció kezdetén, általában szokásos volt. Ezek a bankjegyek külföldön, ahová utaztam, természetesen értéktelenek voltak, de nem volt szó túl nagy összegről és ezenfelül a Reichsbank bankjegyei is hamarosan elértéktelenedtek, miként a különböző vidékeken kiadott valamennyi papírpénz.

Augusztus elején, néhány nappal azután, hogy visszatértem a családomhoz, a Lanser See-hez, a kora reggeli órákban az innsbrucki pályudvarra kísértem lányaim nevelőjét, Firtsch kisasszonyt. Hazatérőben egy újságospavilon előtt megláttam az „Innsbrucker Nachrichten” c. lap legújabb számát, melynek első oldalán nagybetűkkel adtak hírt a magyarországi kommunista rezsim összeomlásáról és Kun Béla meneküléséről. Magától értetődően azonnal Budapestre utaztam. A Bécsből Magyarországra tartó vonat telve volt menekültekkel, akik visszatértek a hazájukba. Közöttük volt Lovászy,²⁵ egykori képviselő

24 Kühlmann, Richard von (1873–1948), német diplomata és politikus. 1917–1918 külügyminisztériumi államtitkár.

25 Lovászy, Márton (1864–1927), újságíró, politikus. 1919 a Függetlenségi és 48-as Károlyi-párt elnöke, 1918 vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1919 külügyminiszter.

is, ugyanaz, aki a központi hatalmak vereségének bejelentésekor így kiáltott a magyar parlamentben: „Éljen az Antant!” – amivel – egy kis körtől eltekintve – elvesztette azt a csekély tekintélyét is, amivel korábban rendelkezett. Lovászyt Magyarországon több pályaudvaron szónoklatokkal köszöntötték, amit önelégülten túrt és lendületes beszédekben válaszolt meg. Akik az állomásokon megjelentek az üdvözlésére, nyilvánvalóan a jövő emberét látták benne, míg azokra, akik valóban vezetésre voltak hivatottak és később tényleg vezető posztra kerültek, a Budapestre vezető úton senki sem figyelt. Számomra ez nehezen lett volna érthető, ha nem emlékeztem volna egy beszélgetésre, melyet néhány héttel korábban Bécsben folytattam Farkasházy²⁶ egykori magyar képviselővel. Felkeresett a lakásomon és kijelentette, hogy sajnos Magyarországon nincsenek jelentős személyek, ezért magunk közül kell keresnünk valakit, akit a nyilvánosság előtt nagy emberként ünneplünk és véleménye szerint erre a célra Lovászy különösen alkalmas lenne. Úgy vélte, hogy Masaryk és Piłsudski sem voltak valódi vezető személyiségek, állásukat és tekintélyüket sokkal inkább annak a körülménynek köszönhették, hogy a barátaik pajzsra emelték őket, és addig szuggerálták a tömegnek, hogy a nemzet igazi nagyságairól van szó, míg a világ valóban elhitte. A különös javaslatot természetesen visszautasítottam, de Lovászy barátai nyilván nem hagyták magukat ettől elbátortalanítani. A tüntetések, melyeket a magyar pályaudvarokon Bécs és Budapest között Lovászynek rendeztek, valószínűleg az ő művük volt.

A polgári kormány megalakítását célzó budapesti tárgyalásokon részt vettem, ámde szilárdan elhatároztam, hogy az új rendszerben nem vállalok semmiféle politikai szerepet. Ez idő tájt nagy közkedveltségnek örvendtem és minden irányból bizalmat élveztem, úgyhogy majd minden politikai cél, amely után komolyan törekedtem volna, elérhető lett volna a számomra. Nem volt bennem azonban kellő politikai becsvágy, hogy kihasználjam ezt a politikai konjunktúrát. Ehhez társult az is, hogy éppen ebben az időben a magyar politikai viszonyok rendkívül szétaprózódottak voltak. Az, hogy valamely kormány hosszabb időn át talpon maradhasson, számomra teljesen kizártnak tűnt. Én nem voltam elég erős ahhoz, hogy a széthúzó erőket a meggyőződésemnek megfelelő politika követéséhez összefoghassam, de nem voltam elég gyenge sem, hogy abban leljem örömöm, hogy viharba került levélként, tőlem idegen áramlatokkal, céltalanul sodortassam magam. Ezért határoztam el, hogy vezető tisztséget egyáltalán nem vállalok, más, közvetlen felelősséggel összekötött hivatalt pedig csak akkor, ha saját szigorú mércém szerint valaki más, éppúgy alkalmas személyiséget nem lehetne felhajtani. Ez, tekintve a miniszteri posztok körüli tolongást, eleve nem volt feltételezhető. Ehhez akkor is szilárdan tartottam magam, amikor gróf Bethlen azon négy személy egyikeként nevezett meg, akiket ő a miniszterelnöki poszt átvételére alkalmasnak tartott. (Rajtam kívül közéjük tartozott Heinrich Ferenc, Lovászy Márton és báró Perényi.²⁷) Bethlen ekkor némiképp rossz néven vette, hogy oly szívósan megtagadtam egy vezető tisztség átvételét, és amikor azzal indokoltam elutasító magatartásom, hogy nem érzem magam képesnek egy ilyen poszt sikeres betöltésére, azt mondta: „Ezt nem a Te dolgod eldönteni, hanem a mienk.” Néhány nappal később Bethlen társaságában Bécsbe utaztam és ez alkalommal ismét kifejezte rosszallását, hogy semmiféle tisztséget nem vállaltam. Azt feleltem, hogy elégtelen-

26 Farkasházy Zsigmond (1874–?), ügyvéd, politikus. 1905–1910 a Függetlenségi és 48-as párt országgyűlési képviselője.

27 Heinrich Ferenc (1866–1925), kereskedő, politikus. 1919–1920 kereskedelemügyi miniszter. – Perényi Zsigmond báró (1870–1946), képviselő. 1919 belügyminiszter, 1933–1946 koronaőr.

nek érzem az erőm, majd amikor úgy vélte, hogy eddigi hivatalaimban ennek az ellenkezőjét bizonyítottam, idéztem neki a francia mondást: „tel brille au second rang, qui s'éclipse au premier”. Ekkor Bethlen megkérdezte, volna-e mégis olyan poszt, melyet elvállalnék, azt válaszoltam, hogy leginkább talán bécsi követként hozhatnék hasznot, mivel Bécsben, közös külügyminisztériumi tevékenységemből adódóan kiterjedt, jó kapcsolataim vannak, és ott majdnem ugyanúgy odahaza vagyok, mint Magyarországon, amit talán másvalaki nem mondhat el hasonló módon magáról. Mindig feltételeztem, hogy későbbi bécsi követi kinevezésem erre a beszélgetésre vezethető vissza, noha gróf Somssich József.²⁸ akitől megkaptam a kinevezést, saját ötletének nevezte.

1919 szeptember elején Fürst társasági igazgató kíséretében Erdélybe utaztam, hogy teljesítsem a Berlinben vállalt megbízatást. Először Segesvárig utaztam, ahol akkor anyám élt. (Márta nővérem röviddel előtte Bukarestben vállalt állást.) Innen Nagyszebenbe vitt az utam, ahol az erdélyi területek igazgatásával megbízott Consiliul Dirigent elnökével, Iuliu Maniuval²⁹ folytattam megbeszéléseket. Maniu hosszú időn át velem együtt volt a magyar képviselőház tagja. Akkoriban nagyon jól megértettük egymást, intelligenciáját és jellemét rendkívül nagyra becsültem. A Földgáz Társaság ügyében barátságos és megértő álláspontot foglalt el és kijelentette, hogy a Deutsche Bank társasági részesezéséhez semmiképpen sem akar hozzányúlni, mert hamarosan ismét olyan időszak jön, amikor Románia rá lesz utalva Németországra. Némiképp az volt a benyomásom, hogy a fontos döntéseket akkor már nem Nagyszebenben, hanem Bukarestben hozzák. A Földgáz Társasághoz Motasin mérnök személyében egy román kormány megbízottat küldtek, ami rossz előjelnek tűnt. Ezt követően Mediásra utaztunk, ahová Budapestről a társaság székhelyét akartuk áthelyezni és megtekintettük a legújabb dicsőszentmártoni és mezősámsondi fűrészeket. Autóval mentünk a rossz, teljesen elhanyagolt utakon, a higiéniai viszonyok sok kívánnivalót hagytak hátra. Az úton súlyos belfertőzést kaptam. Amikor október elején ismét visszatértem Budapestre, sürgősen szükségét éreztem annak, hogy Bécsbe utazzam a családomhoz és orvosi kezelésnek vessem alá magam. Azért, hogy gyorsabban érjek Bécsbe, elfogadtam egy ismerős ajánlatát s egy Brown nevű amerikaival autót béreltem. Arra gondoltunk, hogy reggel hat órakor indulunk, és remélhetőleg délben megérkezünk Bécsbe. Ám az egész dolog másként alakult, és az út rendkívül kellemetlen élménnyel járt. Mindenekelőtt kiderült, hogy az állítólagos „diplomata”, Brown, akit csak az utazás előtt ismertem meg egy nagystilű feketéző, aki értékpapírokat és pénzt csempészett Ausztriába. Ezenkívül az autó egyik defektet a másik után kapta, és órákat töltöttünk el az úton, hogy a szükséges javításokat elvégezzük. Dél helyett csak este 9 óra körül érkeztünk meg Bécsbe és balszerencsére a Schwarzenberg téren elütöttünk egy gyalogost. A tetejébe még kiderült, hogy az áldozat az egykori cetinjei osztrák–magyar követ, Otto,³⁰ volt, akit – ha csak futólag is – korábban ismertem. A baleset után néhány hetet kórházban töltött el. Mindehhez hozzá kell tennem, hogy igen nyomorultan éreztem magam, és azt is, hogy egy autót erős belfertőzéssel különösen kellemetlen. Bécsben két hetet töltöttem ágyban és az orvos vérhast állapított meg ná-

28 Somssich József gróf (1864–1941), jogász, diplomata. 1919–1920 külügyminiszter, 1920–1924 vatikáni követ.

29 Maniu, Iuliu (1873–1953), román politikus. 1906–1910 a magyar országgyűlés képviselője, 1918-ban az erdélyi románság vezető személyiségeként fontos szerepet tölt be Erdély Romániához való csatolásában.

30 Otto, Edward 1913–1914 az Osztrák–Magyar Monarchia montenegrói követe.

lam. A betegségem alatt kaptam meg Budapestről gróf Somssich levelét, amelyben a bécsi követi posztot ajánlotta fel számomra. Hosszabb gondolkodás nélkül elfogadtam az ajánlatot. A gyógyulásom után a feleségemmel még Berlinbe utaztam, hogy jelentést tegyek az erdélyi út eredményeiről. Néhány nagyon szép napot töltöttünk ott – egy este, amikor von Stauss lakásán az általam már korábban ismert Hellferichhel³¹ találkoztam, különösen megmaradt az emlékezetemben –, majd visszatértünk Bécsbe, hogy átvegyem a követi posztot. Átköltöztünk a Magyar Házban lévő követési palotába, ám óvatosságból megtartottam régi magánlakásom is a Skodagasseban, nehogy hajléktalanok legyünk, ha valamilyen okból el kell hagyni a követiséget.

„Német-Ausztria” élén ez idő tájt általában szociáldemokrata politikusok álltak, akik a polgári pártoknak a kormányba bevont képviselőire nem gyakoroltak nagy befolyást. Az államfői tisztséget egy tisztos fellépésű, jó kinézésű férfi, Karl Seitz³² viselte, akivel azonban semmiféle kapcsolatom nem volt, mivel csak a hivatalos fogadások alkalmával láttam őt. Még bécsi működésem idején Michael Hainisch váltotta fel, akinek még jobb fellépése még jobb kinézéssel párosult. Az „államkancellári” (miniszterelnöki) poszt birtokosa Karl Renner³³ volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia belső struktúrájának autonóm-szövetségi átalakításáról szóló politikai írásai bizonyos hasonlóságot mutattak az én gondolataimmal, így kezdetben azt reméltem, hogy jól ki fogunk jönni egymással. Ez azonban nem így történt. Mindenekelőtt azért nem, mert Renner túlhaladottnak tartotta régi felfogását és azon fáradozott, hogy Ausztriának a Német Birodalommal történő egyesüléséhez vezető utat egyeztesse, míg én továbbra is „osztrák–magyarul” gondolkodtam és éreztem. Mindenesetre a Rennerhez fűződő személyes kapcsolatomból kezdettől fogva kedvezőtlenül alakult. Az 1919. november 13-án lezajlott első tárgyalásunk alkalmával Renner azonnal a magyar politika „szélsőséges tendenciáiról” panaszkodott, amelyek megnehezítik Ausztria számára, hogy szoros és baráti kapcsolatokat tartson fenn Magyarországgal. A magyar politika „konzervatív és monarchista tendenciái” is súlyos aggodalmakat keltenek az osztrák munkásság soraiban – mondta. Azt feleltem, hogy az osztrák és magyar politikai viszonyok közötti különbségek arra vezethetők vissza, hogy a két államnak ugyan azonos fejlődési folyamatot kell végigcsinálnia, ám különböző tempóban. Magyarország már átesett egy betegségen, ami Ausztriában még nem zárult le, és a jövőt illetően még az aggodalmak tárgyát képezheti. Nézeteink azután minden Rennerrel folytatott beszélgetésen újból összecsaptak. Benne mindig felbukkant a szociáldemokrata pártember: teljesen leplezetlenül kimutatta ellenszenvét a „reakciós” Magyarországgal szemben, amely nem hagyta, hogy a szociáldemokraták szóhoz jussanak, ami az ő szemében Magyarország kulturális elmaradottságát bizonyította. A „II. Szociáldemokrata Internacionálé” 1920 májusában Amszterdamban elhatározott bojkottja Magyarország ellen, amit az egész világon egyes-egyedül az osztrák és csehszlovák munkások hajtottak végre, kétségkívül élvezte Renner rokonszenvét és valószínűleg titkos támogatását is. Amikor felkínálta, hogy közvetít a magyar kormány és az amszterdami Internacionálé között, az a gondolat lebegett előtte, hogy kihasználja az alkalmat s a magyar kormányt

31 Hellferich, Karl (1872–1924), német pénzügyi szakember és politikus. 1915–1916 pénzügyminisztériumi államtitkár, 1916–1917 belügyi államtitkár és a birodalmi kancellár helyettese.

32 Seitz, Karl (1869–1950), osztrák politikus. 1919–1920 az alkotmányozó nemzetgyűlés elnöke és ideiglenes államfő, 1920–1934 a szocialista párt elnöke.

33 Renner, Karl (1870–1980), osztrák politikus. 1919–1920 külügyi államtitkár, az osztrák béke delegáció vezetője, a szocialista párt egyik vezetője, az ausztrómarxizmus egyik teoretikusa.

engedményekre kényszeríti a szociáldemokráciával szemben. Az én feladatom volt, hogy a Magyarország belügyeibe történő beavatkozási kísérletet az Internacionálé titkárával, Eduard Fimmennel³⁴ tartott tárgyalásokon elhárítsam, és ez sikerült is.

A Magyarország és Ausztria között keletkezett ellentétek, miután utóbbi a saint-germain-i béke alapján igényt támasztott a később „Burgenland”-nak nevezett nyugat-magyarországi területekre, bizonyára éppúgy nem járultak hozzá, hogy köztem és Renner között bensőségesebb viszony alakuljon ki. Renner ezt az annexiót mindig úgy állította be, mintha az osztrák kormányt az Antant kényszerítette volna erre, és ezt azzal akarta valószínűsíteni, hogy a békekonferenciához intézett jegyzékeiben Burgenland bekebelezését feltételként egy megelőző népszavazáshoz kötötte, amiről eleve tudta, hogy a békekonferencia nem fogja elfogadni. Ezzel lehetővé tette nekem, hogy az annexió elleni minden kifogásom egyetlen formában hozzam elő, mintha csak utat és módot keresnék arra, hogy az Antant állítólagos álláspontjával szemben Renner eredeti véleményét támogassam, azaz, hogy bízzák egy népszavazásra a dolgot. Renner természetesen mindig elutasította ezt, de nem volt számára könnyű, hihető okokat találni az elutasító álláspont-hoz. Valójában mindig azon a véleményen voltam – és azon vagyok ma is –, hogy a nyugat-magyarországi területek Ausztriához csatolásának gondolata Beneš csehszlovák külügyminiszter boszorkánykonyhájából származik, akinek azonban Renner kezdettől fogva segítő kezet kínált. Megkíséreltem, hogy barátaim a polgári pártokban mozgósítsam a bekebelezési tervek ellen. Seipel, Kienböck,³⁵ Heindl és mások alapján véve Renner annexiósi tervei ellen foglaltak állást, melyektől az Ausztria és Magyarország közötti jó viszony nem kívánt, káros befolyásolását féltették. Talált azonban Renner ebben a táborban is olyan embereket, akik őt támogatták, mint például Mataja,³⁶ akit barátságunk ellenére nem tudtam rábírní álláspontja megváltoztatására. El kell ismernem, hogy egy politikai párt számára nem volt könnyű az országa megnagyobbítása és egy tisztán német lakosságnak az osztrák államszövetségbe történő felvétele ellen fellépni, mindenesetre a keresztényszocialisták nem nőttek fel ehhez a feladathoz, és ha ez megtörtént volna, akkor sem tudták volna a többséget biztosítani a döntéshez, mivel a nagynémetek és az annexió keresztényszocialista barátai elég erősek voltak ahhoz, hogy leszavazzák őket. Renner elutasította azt a kompromisszumos javaslatot is, amelynek támogatására megnyertem a magyar kormányt, s amely a nyugat-magyarországi kérdésben történő barátságos megegyezés esetén az osztrák–magyar gazdasági közösség fenntartását, Nyugat-Magyarország demilitarizálását és a nyugat-magyarországi németek autonómiáját helyezte kilátásba. Tehette ezt úgy, hogy a keresztényszocialisták egyetlen komoly akcióra sem szánták rá magukat.

Ha a Renner kancellárhoz fűződő kapcsolatomba erősen rányomták a bélyegüket a Magyarországon és Ausztriában uralkodó politikai eszmék közötti ellentétek, úgy érthető, hogy a bécsi szocialista és kommunista tömegek számára a magyar képviselő minden volt, csak nem szimpatikus. Azt lehet mondani, hogy őszinte gyűlöletnek örvendett. Erre tulajdonképpen nem szolgáltam rá, mert számos szocialista menekültnek lehetővé tettem

34 Fimmen, Edo (1881–1942), holland szakszervezeti vezető. 1919–1923 a szociáldemokrata orientációjú Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség titkára.

35 Seipel, Ignaz (1876–1932), római katolikus pap, politikus. 1922–1924 és 1926–1929 kancellár. – Kienböck, Viktor (1873–1956), ügyvéd, pénzügyi szakember, kereszténydemokrata politikus. 1926–1929 pénzügyminiszter, 1932–1938 az Osztrák Nemzeti Bank elnöke.

36 Mataja, Viktor (1857–1934), osztrák közhivatalnok, közgazdász és szociálpolitikus.

a visszatérést Magyarországra, közbeléptem (igaz, az angol követség nyomására) egyes, közönséges bűnözőnek bélyegzett kommunisták kivégzése ellen, majd amikor meg nem cáfoltt hírek terjedtek el az újságokban két szociáldemokrata újságíró meggyilkolásáról, szándékomban állt a bécsi követi megbízatásról történő lemondásom is felkínálni. Bizonyára számomra is érvényes volt: „Itt csupán hivatalom van, de nincs véleményem”, nem volt azonban könnyű a számomra ezzel kiegyezni. A munkatársaim ösztönöztek arra, hogy a lemondásom tartalmazó táviratot ne küldjem el, de a fogalmazvány még a birtokomban van. Ez megvilágítja a magyarországi ún. fehérterrorhoz való viszonyom. „Ha az említett hírek – így írtam a fogalmazványban – nem cáfolhatók meg kézzelfogható módon és nincs kilátás annak megakadályozására, hogy az előző nyáron megváltásként üdvözölt új rendszert folyamatosan hasonló gyilkosságok mocskolják be, úgy idővel lehetetlen lesz ezzel az állapottal azt a szolidaritást vállalni, amely nélkül egy, a politikai életből kiemelt személyiség nem képviselheti kifelé az országot egy közvetlen politikai felelősséggel össze nem függő poszton. Tisztán objektív megfontolásból kiindulva, az ügy érdekében, helyénvalónak találnám, ha jelenlegi megbízatásomban valaki olyan váltana fel, aki nem a politikai életből, hanem a bürokráciából jött és ezért nem áll fenn a veszélye, hogy a meghatározott szakterület átvételével együtt az általánosan uralkodó állapotokkal is azonosítható.”

A szocialista sajtó által ellenem indított támadás azzal a sajnálatos gazzettel összefüggésben érte csúcspontját, melyet ellenforradalmár magyar tisztak osztrák területen követtek el, amikor egy Ausztriába menekült Schön nevű magyar kommunistát egy gépkocsiba csalogattak, valahol a városon kívül meggyilkolták és holttestét a Dunába dobták. Mielőtt még a holttestet megtalálták, a Schön család tagjai felkerestek és könyörögtek, tegyék valamit Schön megmentésére. Valóban táviratoztam is az érdekében a külügynek, de Schön akkor már halott volt. Nos, a tisztak, akik őt meggyilkolták, akciójuknál egy olyan autót használtak, amely a korábbi közös hadügyminisztérium gépkocsiparkjának elosztásakor Magyarországnak jutott személykocsik közül származott. Valamennyi ilyen autót azonban a magyar követség nevére jelentették be, noha felettük a katonai attasé feladatát ellátó gróf Takách-Tolvay ezredes³⁷ rendelkezett. Erre hivatkozva állították, hogy a magyar követ volt az, aki Schön elrablását és meggyilkolását elrendelte és egész Bécsben olvasható volt falragaszokon az a követelés, hogy a „gyilkost” (ez voltam én) ki kell utasítani Ausztriából.

Az ügy miatti felháborodás fokozatosan lecsillapodott, de szocialista oldaláról még egy további dühödtt támadás ért. A magyar követség sajtóosztályának vezetője, Reich ezredes egy Schuller-Sullay Ferenc nevű fiatalembert alkalmazott az irodájában, aki a bécsi magyar emigránsok elszánt ellenségének adta ki magát. Néhány héttel később azzal a tervvel állított be a főnökéhez, hogy olyan, az emigrációt kompromittáló iratokat akar készíteni, amelyeket azután a fennálló magyarországi rendszer ellen e körökből kiinduló támadások visszaverésében fel lehet használni. Amikor meghallottam ezt a javaslatot, úgy rendelkeztem, hogy Sullayt el kell bocsátani a követség szolgálatából. Reich egy ideig azonban még megtartotta őt. Röviddel később a szocialista munkásújság olyan iratokat hozott nyilvánosságra, amelyek állítólag a magyar követség archívumából származtak. Az iratokból az derült ki, hogy a követség nagy összegeket adott azért, hogy megvásárolja a bécsi újságokat és az akkori osztrák kormány elleni akciókat támogassa. Néhány teljesen érdektelen irat mellett, amelyek valóban a követség irattárából származtak, a publikációk

37 Takách-Tolvay József gróf (1876–?), katonatiszt, altábornagy.

néhány hosszabb jelentést tartalmaztak, amelyeket az említett kompromittáló közlésekkel állítólag én és Reich ezredes küldtünk Budapestre. Ezek a jelentések azonban a követség sajtóirodájának írógépén készült hamisítványok voltak. Magától értetődően azonnal nyilatkozatot tettem közzé, hogy hamisítványokról van szó, ám nehéz volt erről a nyilvánosságot is meggyőzni. Egy szép napon azonban maga Sullay jelentkezett a követségen, bűnbánóan kijelentette, hogy az iratokat ő hamisította és hajlandó volt ezt a bíróság előtt is megerősíteni. Bűnvádi feljelentést tettünk Sullay ellen és az államügyész vádat emelt ellene. A vádirat a következőképpen írta le a tényállást: „Augusztus elején Reich Árpád miniszteri tanácsos, a magyar királyi követségről azzal alkalmazta Sullay-Schuller Ferencet, hogy a sajtóosztályon kisegítőként dolgozzon. Míg a felettese előtt a jelenlegi magyar kormánynak a bolsevikok elleni mély gyűlölettel teli hívének adta ki magát, titokban állandó és bizalmas kapcsolatban állt az egykori magyar tanácskormány Ausztriába menekült követőivel. Ezek egyikének, Böhm Vilmos³⁸ volt magyar népbiztosnak ajánlotta fel Schuller, hogy a követségről eltulajdonított fontos titkos iratokhoz juttatja, amelyek a magyarországi rendszer elleni sajtóharcban felhasználhatók lesznek. Böhm, akinek eleve tisztában kellett azzal lennie, hogy Schuller a bizalommal való súlyos visszaélést alaposan meg fogja fizettetni, ráállt az ajánlatra. A megegyezés értelmében Schuller augusztus és szeptember folyamán bizonyos számú olyan iratot adott át Böhmnek, amelyeket a követség szekrényeiből lopott el. Ezek közé a kisebb jelentőségű iratok közé csempészte be Schuller az általa készített ügyiratokat, nevezetesen Reich miniszteri tanácsos négy állítólagos jelentését, amelyek közül hármat a magyar miniszterelnökség sajtóosztálya vezetőjének, Eckhardt Tibornak,³⁹ egyet a nemzeti kisebbségek minisztériumának címzett, míg a negyediknek nem volt címzettje. A hamisítások annyiban ügyesen sikerültek, hogy Schuller a külső formát jól eltalálta és a körülményeket nem ismerő személyeket megtéveszthette. Reich aláírásának hamisítása felületes rápillantással nem volt azonnal felismerhető. Bár a négy irat tartalma feltűnő módon minden tekintetben megfelelt a magyar kormány politikai ellenfelei várakozásainak, nem keltett bizalmatlanságot Böhmben az iratok valóságára. A dokumentumokért, melyeket azután lefényképeztek és a napilapokban politikailag felhasználtak, Schuller ismételt 5000 koronáig terjedő összegeket kapott Böhmötől, majd amikor az ügy kiderült és Schuller külföldre ment, Böhm 500 csehszlovák koronát adott neki. Még Csehszlovákiában is kapott Böhm pártjának pénzeiből, gyakran több száz, egy ízben 1000 csehszlovák koronát, valamennyit a valódinak tartott iratok átadásával Böhmnek és társainak teljesített szolgálatok jutalmaként. Schuller-Sullay Ferenc mind a rendőri, mind a bírósági eljárás során részletesen beismerte az általa elkövetett hamisításokat.” A felelőssége eddig terjed, mert Böhmöt nem vezette félre, azt tudta, hogy a négy irat hamisítvány. Ezt az állítást Böhm cáfolta. Amikor tanúként kihallgatták, nemcsak határozottan vitatta, hogy tudomása lett volna a hamisításról, hanem még a bírósági eljárás idején is úgy tűnt, kételkedik az iratok hamisítvány voltában. Schuller előadása tartalmilag is valószínűtlen, mert Böhmnek semmi oka sem lett volna, hogy nem jelentéktelen összegeket fizessen hamisítványokért, amelyeket minden félig-meddig képzett íródeák nehézség nélkül maga is készíthet.

38 Böhm Vilmos (1880–1949), műszerész, szociáldemokrata párt- és szakszervezeti vezető. 1919 a magyar Vörös Hadsereg főparancsnoka, majd a tanácsköztársaság bécsi követe.

39 Eckhardt Tibor (1888–1972), köztisztviselő, politikus. 1922–1926 és 1931–1941 nemzet-, ill. országgyűlési képviselő, 1932–1940 a Független Kisgazdapárt vezetője.

Az ügy záró tárgyalására a bécsi törvényszék előtt 1921 augusztusában került sor, amikor én már magánember voltam. Ez számomra lehetővé tette a tényállás tisztázását, a hamisítások szellemi kiagyalóinak vagy legalábbis haszonélvezőinek azonban alkalmat adott azt állítani, hogy Sullayt a követség megvásárolta, tegyen kompromittáló vallomást Böhm ellen. Azt, hogy ez a gyanú rám és a követségre ragadt, vereségként könyveltem el. A nyilvánosságra hozott iratok hamisítvány voltát illető teljes bizonyosságom ellenére – mert senki sem tudhatta oly pontosan mint én, miből keletkezhetett néhány dokumentum – nem sikerült ezt kerek perec úgy bizonyítanom, hogy még a gyanúnak az árnyéka se maradhasson vissza. Többek között éppen a záró tárgyaláson éreztem úgy, mintha a saját ügyvédem sem lett volna teljesen meggyőződve arról, hogy az igazat mondom, mintha ő sem zárta volna ki teljesen annak a gyanúját, hogy Sullayt a követség megfizette a vallomásért. Ez alkalommal rendült meg először bizalmam a bírósági jogvédelem hatékonyságában, ami addig abszolút volt. Később megszilárdult bennem a meggyőződés, hogy ha valaki jogvédelemért a bírósághoz fordul, egyfajta szerencsejátékba keveredik. Ebben először is arra van szüksége, hogy ismerje a játékszabályokat és legyen tapasztalata az alkalmazásukban, de ha mindezt tudja is, akkor is kell egy adag szerencse, hogy megkapja az igazát.

Sullayt egyébként az eset után hamarosan utolérte a sorsa. Egy-két évvel később azoknak a személyeknek a listáján olvastam a nevét, akiket kémkedés miatt a budapesti katonai törvényszék halálra ítél és kivégeztek.

Mivel az antantállamok magyarországi diplomáciai képviselőiket csak a békeszerződés életbelépését követően, 1920 második felében nevezhették ki, az országnak követi működése nagy részében semmiféle közvetlen kapcsolata nem volt a külfölddel. Nekem jutott Bécsben az a feladat, hogy ezeket a kapcsolatokat helyreállítsam és fenntartsam. Ennek az volt a következménye, hogy a követség ebben az időben nagyobb és fontosabb szerepet játszott, mint az egyébként egy követség esetében szokásos volt, mert nemcsak a Magyarország és Ausztria, hanem a Magyarország és más államok ügyei is a bécsi követségen keresztül futottak. A külügyminisztérium által 1939-ben nyilvánosságra hozott dokumentumgyűjteményből („Papers and Documents relating to the Foreign Relations of Hungary.” Published by the Royal Hungarian Ministry Foreign Relations Affairs) világosan fény derül a bécsi követség ebbéli szerepére. Számomra a feladat teljesítését megkönnyítették a magyar kormányhoz és a Bécsben akkreditált diplomáciai missziók vezetőihez fűződő kitűnő kapcsolataim. A nagyon gyakori magyarországi kormányváltások miatt – a kormányok stabilitás-hiányára vonatkozó prognózisom helyesnek bizonyult – hivatali tevékenységem 14 hónapja alatt négy miniszterelnökkel és ugyanannyi külügyminiszterrel volt dolgom. Közöttük az egyetlen kiemelkedő személyiség gróf Teleki Pál volt, akihez abban az időben őszinte meleg barátság fűzött. Az akkori magyar külpolitika lelkének számító Kánya Kálmánnal,⁴⁰ a miniszter állandó helyettesével is ragyogóan megértettem magam. Éppen ilyen jó, részben szívélyes kapcsolataim voltak azonban a bécsi diplomáciai testület tagjaival is. Néhányukat, mint a svájci követet, Bourcartot, a holland követet van Weede-t, a svéd követet Ewerlöw-öt és a dán követet Fleming von Lerche-t már korábbról ismertem, amikor gyakorta felkerestek a régi külügyminisztériumban, hogy megbízatásaiknak eleget tegyenek. A német követtel von

40 Kánya Kálmán (1869–1945), diplomata. 1933–1938 között külügyminiszter.

Rosenberggel, a Cuno-kabinet⁴¹ későbbi külügyminiszterével közeli barátságban voltam. Már Breszt-Litovszkban és Bukarestben is sokszor dolgoztunk együtt s most ezt a bizalmas együttműködést a megváltozott viszonyok között is folytattuk. Nyári szabadságunkat egymáshoz közel, Karinthiában töltöttük – ő népes és nagyon szimpatikus családjával a Wörthersee melletti Veldenben, én az enyémmel Sankt-Urbanban, az Ossiachersee-nél – és olykor átgyalogoltunk a két tavat elválasztó hegyen, hogy meglátogassuk egymást. Franciaország képviselőjét, Allizét,⁴² ugyancsak korábbról ismertem, mert a kommunista uralom idején az volt a feladatomban, hogy a magyar ellenforradalmi csoport érdekeit képviseljem a francia követségen és állandó kapcsolatot tartsak velük, míg őrnagy Pallavicini György az angol Cunninghame⁴³-val állt összeköttetésben. Allizé tele volt jóakarattal, de mindig nagyon tartózkodó és a formálításokat tekintve, zárkózott diplomata volt, aki a legjobb esetben is csak odáig merészkedett, hogy ígéretet tegyen a tőlem hallott hírek továbbítására. Kötetlen volt a kapcsolatom Mr. Lindley angol követtel, aki minden ügyet igazi angol higgadsággal kezelt és aki minden undora ellenére, amit az akkori „magyarországi fehérterrorral” szemben érzett, sem hagyta magát befolyásolni a bolsevizmust megdöntő magyar politikai rendszer iránti rokonszenvében. Élénk kapcsolatok fűztek Cunninghame őrnagyhoz is, aki Lindley érkezése előtt Nagy-Britannia egyetlen bécsi képviselője volt. Őt a szelektív süketség egyik fajtája jellemezte, azaz ha kényes kérdést tettek fel neki, amire nem volt egyszerű a válasz, úgy tett, mintha nem értette volna és kétszer-háromszor megismételtette a kérdést. Miután kiagyalta a választ, hirtelen visszanyerte a hallását. Toretta márki olasz követtel a viszonyom csupán formális volt.

Különösen törekedtem arra, hogy jól kijöjjen Ausztria–Magyarország utódállamai-nak képviselőivel. Jugoszláviának akkor még nem volt diplomáciai képviselője Bécsben. Románia követe, Isopescul-Grecul, az osztrák Reichsrat egykori képviselője sokkal inkább otthon érezte magát Bécsben, mint Romániában, ennek következtében csupa lelkesedéssel viseltette minden közeledési és megegyezési terv iránt, sajnos azonban Bukarestben a legsekélyebb befolyással sem rendelkezett. Flieder csehslóvak követtel valamivel tovább jutottam. Szeretetre méltóan jelentéktelen ember volt, de pontosan azt jelentette haza, amit mondtak neki, sőt erre választ is kapott Prágából, ily módon rajta keresztül kapcsolatba kerültem Benešsel. Arra használtam az összeköttetést, hogy amennyire lehetséges, előkészítsem a megegyezést a két olyannyira egymásra utalt állam között. Mindig meg voltam győződve arról, hogy a diplomata legszebb feladata a közös érdekek segítségével áthidalni két ország közötti ellentéteket. A szomszéd államokkal történő egyetértés érdekében tett fáradozások vörös fonálként húzódnak végig politikai és publicisztikai tevékenységemen. Némi önfejjűséggel akkor is ezeket az elveket követtem, amikor az volt a benyomásom, hogy ez a politika Magyarországon teljesen elszigetelt.

A követi működésem idején a kormányhoz intézett politikai jelentéseim a már említett külügyminisztériumi dokumentumkötetben hozzáférhetővé váltak a nyilvánosság számára. A hivatalos „American Foreign Service Journal” c. folyóiratban megjelent ismertetésben Apponyi tevékenységének méltatása után a következő szöveg olvasható:

41 Cuno, Wilhelm (1876–1933), német politikus. 1922-ben hivatalba lépett konzervatív kormánya sikertelenül kísérte meg a márka stabilizálását, 1923-ban pedig passzív rezisztenciát hirdetett meg a Ruhr-vidék francia–belga megszállásával szemben.

42 Allizé, Henri a bécsi francia misszió vezetője.

43 Cunninghame, Sir Thomas angol katonatiszt, ezredes, a bécsi brit katonai misszió vezetője.

„Less spectacular but no less valuable for his country were the untiring efforts of the first Hungarian Minister in Vienna, Dr. Gustav Gratz, whose energetic initiative in negotiation and whose crystal-clear despatches to the Government of Budapest are models of the very finest diplomatic practice.” Beismerem, hogy jólestek az elismerő szavak.

Mindazon izgalom ellenére, melyek együtt jártak bécsi követi tevékenységemmel, más elfoglaltság megközelítően sem biztosított számomra oly belső megelégedettséget, mint ez. Kora ifjúságomtól kezdve, egyfajta előérzettel, vágyaim csúcának tekintettem a diplomáciai tevékenységet. Esélyeim a megvalósulásra eredetileg nem voltak nagyok: a diplomáciai szolgálat az előkelő nemzetségeknek volt fenntartva és én lelkeszfiúként egy szerény polgári családból származtam. A diplomata pálya csak gazdag emberek számára volt hozzáférhető, akik nem kizárólag a hivatalnoki fizetésükre voltak ráutalva, én pedig minden vagyon és a hozzá tartozó kapcsolat nélkül álltam. Ennek ellenére állandóan ez a cél lebegett a szemem előtt. Ez talán jobbára akaratlanul történt így – az azonban, hogy mégis mindig mennyire így volt, az abból is kiderül, hogy majd minden tanulmányom – történelem, nemzetközi jog, politika, közgazdaság, nyelvek – e cél szolgálatában állt és más tanulmányok nem tudtak tartósan lekötöni. 16. és 17. életévem között irodalmi és politikai ambíciók között ingadoztam, de végül az utóbbi győzedelmeskedett és az az érzésem, mintha azóta – „bizonytalan igyekezetemben” – állandóan a célomhoz vezető helyes út tudatában lettem volna. Nagyvonalúan az „akarat erejéről” lehetne beszélni, ami makacs kitartással létrehozza a lehetetlennek tűnő dolgot is és cinikusan azt is mondhatnánk, hogy egyszerűen szerencsém volt. Mindkettőben van valami igazság. Ha azonban akaratéről és makacs kitartásról beszélünk, úgy nem szabad azt hinni, hogy ez áldozatokkal, nélkülözésekkel, lemondásokkal terhelt tövises út lett volna. Én legalábbis semmi mást nem tettem, mint azt, hogy szabad utat engedtem vonzódásaimnak. Az, hogy az ismeretek bővítése, az ítélőképesség elmélyítése és élesítése minden, a vonzódásaim körében fekvő kérdésben szükségletként jelent meg a számomra, az tulajdonképpen magától értetődő. Az életvezetésemben ez nem mínusz volt, hanem plusz, nem áldozat, hanem élvezet.

Sokféleképpen éreztem magam, csak nem kellemesen, amikor 1920 őszén gróf Teleki Pál miniszterelnök arra kért, hogy lépjek be a kormányába a szabad választási lehetőséget adott a külügyi, pénzügyi és kereskedelmi tárcák között. Kértem őt, hagyjon meg bécsi posztomon. Az okok, amelyek visszatartottak attól, hogy a kommunizmus legyőzése után vezető tisztséget vállaljak Magyarországon, még mindig helytállóak voltak. Az országban még nyugtalanság uralkodott, Budapesten napirenden voltak a különböző „Detachements” terrorakciói, a parlament nehezen kezelhetőnek tűnt. Az volt az érzésem, hogy nem leszek képes magam miniszterként hosszú időn át fenntartani, így végül elvesztem a követi posztot, a miniszterséget nem tudom megtartani, s rövidesen vissza kell térnem a magánéletbe. Már követként, azaz abban a minőségben, amikor semmiféle közvetlen felelősséget nem kellett viselnem a magyarországi politikáért, néha-néha kínos volt, hogy olyan magyarországi eseményekkel azonosítottak, amelyekhez semmi közöm sem volt. Mint liberálisnak és konzervatívnak azonos módon kellett ecket megítélni. Azt, hogy miniszterként igen rövid idő alatt olyan helyzetbe kerülök, amikor a hivatalom és a meggyőződésem között kell választani, éppoly biztonsággal lehetett előre látni, mint azt, hogy ebben az esetben inkább leteszem a hivatalom, mintsem hagyjam magam távol tartani attól, amit a belátásom és a kötelességem parancsol. Mindenekelőtt azt hangsúlyoztam Telekinek, hogy nem léphetek be a kormányba, amíg Budapesten véglegesen le nem török a terrorakciókat. Amikor 1920 decemberében Teleki megtisztította a terroristák búvóhelyét – mely akciónál nagy személyes és erkölcsi bátorságról tett bizonyosságot –,

megújította a kérését, hogy lépjek be a kormányba. A kívánságára Budapestre utaztam, hogy segítségére legyek egy új kormány megalakításánál. Főként arra törekedtem, hogy gróf Bethlen Istvánt ösztönözsem kormányalakításra, amit Teleki erősen kívánt. Bethlen azonban hallani sem akart erről. Kijelentette, hogy a helyzet csak 3–4 hónap múlva lesz érett arra, hogy a kormány élére állhasson és amikor nagyon erősen unszoltam őt, sőt a feleségét és a barátját Bornemissza Elemért is ösztönöztem, hogy támogassák fáradozásaim, hirtelen elutazott Radványba és ezzel kivonta magát a rábeszélésem alól. Így azután ismét Teleki alakított kormányt. Nekem egyelőre még sikerült elkerülnöm a miniszteri kinevezést.

December végén levelet kaptam Telekitől. Az eredetije az archívumomban található, német fordításban így hangzik: „Engedd meg, hogy még egyszer visszatérjek megismételt kérésemre. Az Ausztriával folyó tárgyalások java véget ért és ezzel talán elhárult indítékaid egyike. Azonkívül itt a dolgok jobban alakulnak (csak ne kiabáljuk el!), mint gondoltuk – az indemnitást és a földgázt elintéztük anélkül, hogy a levesünkbe köptek volna és a Házat II/3-ig elnapulták. Most kezdődik az igazi munka ideje. A tavasz a legforróbbak közé fog tartozni azok között, amit eddig végigcsináltunk, befelé éppúgy, mint kifelé. Nem vagyok képes vállalni ezt a kettős harcot és ezt a dupla munkát, mindkét feladat fizikailag is egybeesik és egyetlen ember nem intézheti el mindkettőt. Nem lennék a terhedre a kérésemmel, melynek a teljesítése, tudom, nehezedre esik és melynek alátámasztására kevés csalogatót mondhatok, ha nem Te lennél az egyetlen, aki ma a külpolitika irányítását a kezébe vehetné. Ismereteid nagyobbak, ítélőképességed higgadtabb, a természeted fegyelmezettebb, mint másvalakié. aki számításba jöhet. (Ne vedd ezt hízelgésnek. Az ügy sokkal komolyabb. Ez azonban az objektív igazság.) Te nem tartozol a ballplatz-i emberek közé és mégis ők is utánad igyekeznek. A minisztertanácsban te nagy megnyugvást jelentenél a temperamentumos pénzügyminiszter és a véleményem szerint kissé egyoldalú kereskedelmi miniszter mellett. – Látom, amint szkeptikusan mosolyogsz. Nos, akkor mondd valaki jobbat! Kit? Imre (Csáky)⁴⁴ most lehetetlen. Később jöhet ő, és Te újból átveheted Bécsset vagy talán Berlint. Nélküled csak félve, és ezért rosszul, merek belevágni a dolgokba. Mindent összevéve ismételten kérlek – és tiszta szívből mondom, hogy mint barátod nem szívesen teszem, mert én tudom a legjobban, hová hívlak, de az ország érdekében újból kérnem és hívnom kell. És kérlek, ne haragudj ezért rám.”

Ez után a levél után nem maradt más hátra, mint beleharapni a savanyú almába és átvenni a minisztériumot. Teleki 1921. január 9-i levelében mondott ezért köszönetet. „Kedves soraid – írja – nagy-nagy örömet okoztak nekem. Őszintén hálás vagyok, hogy ezt a terhes feladatot átveszed. Tudom, hogy mily nagy áldozat ez részedről. Éppen ezért duplán érzem a felelősséget, amikor hívlak.” A levél további részében Teleki említi egyebek között a kormányzó kívánságát, hogy találkozzon velünk a külpolitikai helyzet sokoldalú megbeszélésére.

Az az idő, amit a külügyminisztériumban eltöltöttem, nem tartozik a kellemetlen emlékeim közé. Sok volt a tennivaló és így némely éjszakákon hajnalig a külföldi újságokat és diplomáciai jelentéseket olvastam. A minisztérium vezetése különösen sok töprengést kívánt és én azokhoz tartozom, akik az agymunkát előszeretettel végzik tollal a kezükben, egy papírlappal maguk előtt, így sok-sok órát töltöttem az íróasztalnál. Az, hogy ebben a tisztségben kellemetlenségek is bőségesen voltak, magától értetődő. Ezek több-

44 Csáky Imre gróf (1882–1961), diplomata, 1920-ban külügyminiszter.

nyire abból adódtak, hogy a katonai szervek – néha-néha a legfelső katonai szerv egyetértésével is – saját szakállukra politizáltak a külföld felé. Mint külügyminiszternek ezért mindig számolnom kellett azzal a lehetőséggel, hogy meglepetés ér erről az oldalról, hogy olyat főznek ki nekem, amit azután magam ehetek meg. Ízelítőt a követi tevékenységem idején is gyakran kaptam ebből. Mielőtt átvettem a minisztériumot, Teleki figyelemzetetett ezekre az állapotokra, hogy biztosítson, ő is éppúgy kínosnak tartja ezeket, mint én. Teleki kereken bevallotta, hogy ezek az állapotok léteznek. „Sajnálattal kellett ismételtelen konstatálnom legfelső helyen is azt a törekvést – írta ezzel összefüggésben – ami arra irányult, hogy külön – részben katonai – külpolitikát érvényesítsen, megbízhatatlan előzményeken és híreken alapuló fantasztikus tervekkel. A „Times” december 28., 29. és 30. számai mutatnak azért némi következményeket is, sajnos anélkül, hogy itt kellő hatásuk lett volna. Ebben a tekintetben szeretnék Számodra egy kicsit előre söpörni vagy inkább gyomlálni, noha a gaztól leggondosabban megtisztított út is újból elgyomosodik, ha a földet nem tapossák naponta.” A katonai szerveknek saját kémszervezetük volt, melynek nem mindig megbízható jelentései feltétlen hitelre találtak náluk és ez vezetett azután olyan tervekhez, akciókhoz és túlkapásokhoz, melyeknek következményeit nem volt mindig könnyű jóvátenni. Hasonló túlkapások azonban a szomszédos országokban is előfordultak és az én időmben különösen Jugoszlávia tanúsított kifejezetten barátságatlan magatartást Magyarországgal szemben. Ez abban nyilvánult meg, hogy folyamatosan érkeztek a panaszok a jugoszláviai magyarok letartóztatásáról és bebörtönzéséről. Végül szokássá vált, hogy amikor híre jött a magyarok letartóztatásának, éppen annyi szerbet vettek őrizetbe Magyarországon, majd pedig kicserélték a foglyokat. Többször javasoltam a jugoszláv követnek, hogy szüntessük meg az emberkereskedelem e sajátos formáját, de sikert nem értem el.

Munkatársaim közül különösen nagyra becsültem Kánya Kálmánt, a minisztérium főtitkárát, későbbi követet s végül külügyminisztert. Atfogó ismeretek és jó ítélőképesség párosultak benne a nagy politikai eszmékkal szembeni némi szkepszissel és közömbösséggel. Ő egyfelől sem volt összenőve és úgy tekintette őket, mint ahogyan diplomata szokta idegen országokban: adottságként, ami azonban idegen, ami addig – de egy órával sem tovább – létezik, amíg minden politikai számítás szilárd alapját jelenti, ahol azonban a hangsúly nem azon van, hogy helyes-e vagy nem, hanem csak azon, hogy tartósnak ígérkezik-e vagy nem. Néha-néha cinizmussal határos kételkedésében több-kevesebb gyakorisággal minden politikai eszme és jelszó felbukkant, ám csakis olyan eszközként, mellyel egyes személyek vagy csoportok politikai vagy személyes előnyöket akarnak szerezni, és ha voltak olyan emberek, akik csökönnyösen ragaszkodtak az egyes eszmékhez és nem szívesen kötöttek kompromisszumokat a saját hátrányukra, ő ezt bizonyára nem tartotta sem bölcsnek, sem okosnak, hanem intellektuális hiányosságot látott benne. A politikai problémákhoz való viszonyulása vezette őt bizonyos tekintetben különböző állásfoglalásaim egyikéhez. Ő bizonyára monarchista és legitimista is volt – jöllehet érzelmi alapú legitimizmusa Ferenc József, „az utolsó európai gentleman” halálával véget ért –, de sokkal kevésbé érezte szükségletnek, mint én, hogy ezért a pillanatnyilag kilátástalannak tűnő eszméért a gyakorlatban is tegyen valamit; félve attól, hogy ezért ellehetetlenítik és sokkal könnyebben beletörődött, mint én, hogy a régi bálványt félre kell tolni és új bálványokat kell szolgálni, míg talán eljön az idő, amikor a régit ismét leporolhatják és előhozhatják. A magyar külpolitika vezetői előtt álló feladatot magától értetődően éppúgy világosan ismerte, mint én: ez abban állt, hogy Magyarországot ki kell szabadítani elszigeteltségéből. Addig azonban, míg én, szilárd meggyőződésemet következtében, ennek a feladatnak a megoldását csak a szomszéd országokkal történő összefogás útján tudtam

elképzelni és kész voltam ezzel a megoldással együtt állni vagy bukni, és semmiképp sem éreztem kedvet ahhoz, hogy olyan útra térjek, ami eltérít ettől a politikától, Kánya számára egy ilyen meggyőződés hiánya vagy talán csak lenézése nem játszott jelentős szerepet abban, hogy Magyarország milyen úton kerül ki az izolációból. Az ő ízlésének bizonyára sokkal inkább megfelelt Magyarország és egy a nagyhatalmak közül kikerülő védőhatalom közötti kapcsolat. Elsősorban Itáliára gondolt, azonban ez az ország röviddel a hivatalba lépésem előtt kötötte meg a rapallói szerződést⁴⁵ Jugoszláviával, és ezért egyelőre nem jött számításba, mint Magyarország védelmezője. Így nem habozott, hogy – ha csupán egy jobb megoldás hiányában is és annak az ellenszenvnek és lebecsülésnek az ellenére, amelyet egy az osztrák–magyar nagyhatalom szolgálatában felnőtt diplomata érzett a „komornyik-nép”, a csehek mértékadó személyiségei iránt, akiknek, úgy érezte, magasan felette áll – velem együtt csinálja, és támogassa a Csehszlovákiához történő közeledésre irányuló próbálkozásokat. Kányát azonban éppen a politikai problémákhoz való viszonya tette egészen kiváló, sőt ragyogó diplomatává. Magyarországnak nem volt jobb diplomatája, ha ez számított, aki egy adott helyzet nehézségeit le tudta győzni. Éppen a hajlékonysága tette alkalmassá őt erre. Nem jelentett önfeláldozást a számára, hogy Bécsben az Ausztria és Magyarország közötti közösséget inkább osztrák, mintsem magyar értelemben fogta fel, majd Budapesten minden további nélkül a régi függetlenségi eszmék jegyében álló önálló Magyarország bázisára kellett helyezkednie, hogy Bécsben minden nagynevet törekvést elátkozott és megvetett, azután pedig Berlinben az első között békélt meg az osztrák Anschluss-szal, hogy Bécsben von Kani-a úrként (három szótag, a hangsúly a második szótagon), Magyarországon von Kánya úrként (két szótag, a hangsúly az első szótagon) szerepelt. Mindez bizonyára okos dolog volt, mert mindig okos, ha nem siránkozunk az elmúlt dolgok miatt, hanem elfogadjuk a helyzetet, úgy, ahogy van. Kánya ebben messze felülmúlt engem. A példáját nem követhettem és ma sem tudnám követni, de kérdéses, vajon a végén mégis nem az ő álláspontja volt-e helyesebb. Én mindig magammal hurcoltam a múlt egy darabját, hasonlóan, mint az a spanyol királynő,⁴⁶ aki nem tudott megválni elhunyt férje holttestétől és mindenhová magával vitte. Ezáltal egy idő után megfosztottam magam attól a lehetőségtől, hogy vezető közfunkciókat töltsék be és ily módon szolgáljam a köz javát, ahogyan éppen csak tudom. Némi szégyenérzet mindig visszatartott attól, hogy a közfelfogásban bekövetkezett változás esetén hirtelen jónak tartsam azt, amit addig rossznak ismertem, fehérnek tartsam azt, ami addig fekete volt, anélkül, hogy a nagy problémák iránti személyes beállítottságom, meggyőződésem valamilyen módon változott volna. Egy lépéssel talán még tovább mentem és egyre nagyobb bátorságra tettem szert, hogy ellentmondjak a hatalmon levőknek és szembeszegüljek velük, ha a sors ellenük fordít. Ez talán tisztességes volt, de nem volt okos dolog. Ezt a meggondolatlanságot megengedhettem magamnak, mert csekély becsvágygal rendelkeztem és a tiszteletbeli állások, hivatali tisztségek és a társadalmi érvényesülés utáni vadászat formáival valójában sohasem törődtem. Nem tekintettem azonban hibának, ha államférfiúi tehetséggel rendelkező emberek, mint Kánya, feltalálták magukat az adott helyzetben és arra törekedtek, hogy a csekély értékű, az ízlésüknek

45 Olasz–jugoszláv szerződés: 1920-ban Rapallóban a két kormány megegyezett abban, hogy örököndnek a trianoni és saint-germain-i békeszerződés betartása felett, és megakadályoznak minden Habsburg-restaurációs kísérletet.

46 Johanna, az „Őrült” (1479–1555), Kasztília és León királynője. Férje, Szép Fülöp burgundiai herceg halála (1506) után elméje megbomlott.

bizonyára nem teljesen megfelelő anyagból, amit ebben az időben a politika kínált, a legjobbat kovácsolják, ami abból kikovácsolható, ahelyett, hogy távol tartották volna magukat a munkától, csupán azért, mert az anyag, amelyből a saját ideáljaiknak megfelelő formázhattak volna, hiányzott. Ezért mindig védtem Kányát, azokban az időkben is, amikor a nézeteimhez közel álló körökben sokat szidták és támadták őt. Kánya a felmerülő problémákat rendkívüli komolysággal kezelte, fáradhatatlan agymunkával mélyedt el bennük és alaposan elgondolkodott rajtuk. Szembetűnő vonása volt a fékezhetetlen szarkazmus. Szeretett csípős megjegyzéseket tenni – hegyesre fenne, mint a tört – és nehezen szánta rá magát, hogy visszafojtson egy ilyet, ha az feltolakodott benne. Nem kímélte ilyenkor a nagyhatalmak képviselőit sem, akik – legalábbis az én időmben – kicsit félték is tőle és nem szívesen érintkeztek vele. Ha közülük egyik vagy másik azt hitte, hogy leki-csinylő hangot üthet meg Magyarországgal szemben, az Kányánál rossz helyen kopogtatott, mert Kányától mindent inkább lehetett várni, mint szervilizmust. Abban a művészetben, hogy hibátlan formában mondja meg nekik az igazságot, amire válaszolni sem tudtak, nem akadt párja, és leereszkedésüket olyan magatartással viszonzta, ami a gög-gel volt határos. Ez nem Kánya, hanem Magyarország gögje volt, ami ilyen alkalmakkor belőle szólalt meg.

A cél, melyet a külpolitikában elsősorban magam elé tűztem, a Magyarország és az egykori Osztrák–Magyar Monarchiából létrejött, illetve a monarchia részeivel megnagyobbodott utódállamok közötti közeledés volt. Ez a közeledés mindenekelőtt Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia esetében volt kívánatos. Ennek kellett a három ország tartós összefogásának alapját képeznie.

A közelmúlt történetének tanulmányozásából arra a meggyőződésre jutottam, hogy azok a népek, melyeket a monarchia egyesített, csak akkor élhetnek egymással békében, ha őket a közös munkára és a közös haladásra egy közös keret fogja össze. Bár ilyen esetben is történhetnek félreértések közöttük, ezeket, amennyiben az illető népek szövetségben állnak egymással, mindig békés eszközökkel oldják meg. Ezzel szemben, ha ezek a népek önálló államokra esnek szét, akkor konfliktusaik nemzetközi jellegűvé válnak, ami állandó fenyegetést jelent a közép-európai béke számára. Ebből a megfontolásból jutottam arra a következtetésre, hogy azok a népek, melyekről itt szó van, alternatíva előtt állnak: vagy szövetségesként, vagy ellenségként élnek egymás mellett. Harmadik lehetőség nincs. Legalábbis tartósan. Ha azonban az alternatívák – szoros kapcsolatban vagy ellenségeskedés közepette élni a szomszédal – között kellett választani, akkor ez – minden közöttük lévő dolog ellenére – lényeges okokból csak a szomszédos országokkal való együttműködés szellemében történhetett. Ezt nem lehetett minden további nélkül megvalósítani. Objektív és szubjektív, politikai és lélektani akadályok álltak az útjában. Az általam követendő politika feladata abban volt, hogy ezeket az akadályokat egymás után eltávolítsa, és fokozatosan megteremtse a feltételeket az együttműködés számára. Ez a megfontolás indított engem arra, hogy a nyilvánosság előtt tett nyilatkozataimban a békeszerződésekben kijelölt határok revíziójának a kérdését ne állítsam előtérbe, más részről, elsőként a magyar külügyminiszterek közül, kijelentsem, hogy a békeszerződés talaján állunk.

A régi Osztrák–Magyar Monarchiából létrejött államokban nyomós érvek szóltak amellet, hogy minden erejüket egyesítsék a közösen fenyegető veszély elleni közös védelemre, és ne fecsereljék el az egymással való békétlenkedésben, ne aprózzák fel az egymás elleni harcban. A szerencsétlen és rövidlátó saint-germaini és trianoni békeszerződések következtében az egyes Duna-medencei országok között kialakult sűrűlódások közepette, melyekre minden érdeklődés összpontosult, ezeknek az országoknak a közvé-

leménye túlságosan is hajlamos volt a kívülről fenyegető nagy közös veszély felett szemet hunyni. A veszély Németországból jött. Ha szilárdan hittem abban, hogy a Német Birodalom az első kedvező pillanatban minden erővel meg fogja kísérelni Ausztria bekebelezését, ez nem csupán hipotézis volt, hanem nyilvánvaló tény, amit német részről egyáltalán nem titkoltak. Ez a veszély egyébként már az elmúlt háborús években állandóan a szemünk előtt lebegett, és ez volt az egyik legsúlyosabb oka annak a gyengeségnek, melynek az osztrák–magyar politika Németországgal szemben gyakran tanújelét adta. Mindig félnünk kellett attól, hogy – és különösen Czernin számolt ezzel a veszéllyel – ha Németország elveszti a háborút – és különösen ha azért veszti el, mert Ausztria–Magyarország kiugrik vagy összeomlik – bevonulnak Ausztriába és legalább az ország német nyelvű részeinek bekebelezésével kárpótolják magukat a nyugaton és keleten tervezett területnövekedésekről történő kényszerű lemondásért. Az osztrák–magyar politika ingadozása a különbéke kérdésében és a Sixtus-levéllel összefüggő események valójában egyáltalán nem érthető, ha nem tartjuk szem előtt, hogy ez a veszély, melyről érthető okokból sohasem beszéltek, mindig ott volt minden politikai megfontolás hátterében. Az, hogy az önálló Ausztria csökkent életerejével minden a békeszerződésekbe beiktatott Anschluss-tilalom ellenére menthetetlenül a Német Birodalom hatalmi törekvéseinek a zsákmánya lesz, ha nem sikerül a szomszédos kis államokkal való szövetség révén új életcélt és ily módon erősebb ellenálló képességet teremtenie, ahhoz nem férhetett kétség. Ez a veszély még növekedett azáltal is, hogy az osztrák nagynémetek, de olykor a szociáldemokraták is, alig várták azt a pillanatot, amelyben kaput nyithattak a farkas előtt. Ilyen körülmények között előre látható volt, hogy nincs messze az idő, amikor a Német Birodalom elnyeli a kicsiny Ausztriát.

Az, hogy voltak olyan emberek Ausztriában, akik lelkesedtek az Anschlussért, az végül még érthető is volt. A perspektíva, hogy annak a nagy birodalomnak a részévé lesznek, amelyben mindenki, aki közel állt a német nacionalizmushoz, Európa, sőt a világ új urait látta, sokak számára csalogató volt. Az igazi „osztrákság”-nak Grillparzer¹⁷ óta nem volt többé hiteles képviselője és a fogalom elvesztette a hitelét. Nem vették maguknak azt a fáradságot, hogy mindazt, ami ebben szép és jó volt, közelebb hozzák a tömegek tudatához, és belenyugodtak abba, hogy az osztrákokban egyfajta kisebbségi érzés alakult ki. A magam részéről sohasem tekintettem az osztrák németiséget a német nép kevésbé értékes részének. A németek a birodalomban talán ügyesebbek és alaposabbak, műszaki és gazdasági területen kreatívabbak, politikailag céltudatosabbak voltak, mint az osztrákok és az akaratuk is egységesebb és tetterősebb volt, mint az a nemzetileg szétaprózódott Ausztriában lehetett. Ennek ellenére az osztrák németiség sohasem volt alábbvaló a birodalmi németeknél. Az osztrákok jobb érzésűek és műveltebbek voltak, nem volt meg bennük a németek elviselhetetlen és primitív elbizakodottsága, és ha a gyakorlati kultúrában közel álltak a németekhez, úgy rendelkeztek azzal a képességgel, hogy az életet vonzóan alakítsák, hagyják, hogy a művészet és a zene hasson rájuk, és az embert kiemeljék abból a szférából, melyben semmi más, csak munkaállat. A különbség Ausztria és Németország, Bécs és Berlin között engem mindig egy sok száz éves kultúra örököse és egy éppen csak felkapaszkodott, a nemes hagyományokban még szegény parvenü közötti különbségre emlékeztetett. Ha az osztrák kevésbé fegyelmezett volt, mint a birodalmi német, akkor emberibb volt és a javára írható több tapintat és előzékenység nem a gyen-

47 Grillparzer, Franz (1791–1872), osztrák költő, drámaíró.

geség jele volt, miként az annak tűnt a brutális-kíméletlen német nacionalizmus előtt, hanem egy magasabb pallérozottság jele – nem elmaradottság, hanem magasabb fejlődési szint.

Ha számomra Ausztria egyesülése Németországgal osztrák szempontból nézve nem egy magasabb életformába történő felemelkedésnek, hanem lecsúszásnak tűnt, mégis megértettem azt is, hogy vannak Ausztriában olyan emberek – többnyire nem a legjobbak –, akik lelkesedni tudtak ezekért a gondolatokért. Minden más nézőpontból azonban, magyarból vagy csehszlovákból éppúgy, mint általános európai nézőpontból, az Anschluss csak hátrányokat és veszélyeket rejtett magában.

Számunkra, magyarok számára a hozzánk képest túl erős Német Birodalom közvetlen szomszédsága, melynek területszerzési és hatalomgyarapítási éhsége breszt-litovszki és bukaresti tartózkodásom óta kellően ismert volt előttem, rendkívül barátságtalan fejlődés kezdetét jelentette volna. Az volt az ösztönös megérzésem, hogy Magyarországnak már egyedül a közvetlen szomszédság révén függőségi viszonyba kell kerülnie Berlinnel, aminek elmaradhatatlan következménye lesz a magyarok függetlenségi vágya és a német hatalmi törekvések közötti összeütközés. Az, hogy a meggyőződésem szerint előbb vagy utóbb megakadályozhatatlan és elháríthatatlan összeütközés, mielőtt egyszer bekövetkezett, nem Magyarország javára fog eldőlni, kézenfekvő volt. Magyarország függetlensége, sőt független állami léte froghatott ez esetben kockán. Egy ilyen fejlődés, amely a magyaroknak ilyen kilátásokat nyitott, a legnagyobb éberséget kívánta, és mivel kiindulópontja az Anschluss lett volna, arra kellett következtetni, hogy minden, ami kedvező volt az Anschluss számára, veszélyt jelentett Magyarországnak, amiből azután e contrario következett, hogy minden, ami az Anschluszt akadályozta vagy nehezítette, az kedvező volt Magyarországnak számára. Még inkább érvényes volt ez Csehszlovákia esetében, amely Ausztria német bekebelezése esetén teljesen német harapófogóba került volna. Jugoszlávia és Románia kevésbé volt érdekeltve az Anschluss megakadályozásában, noha távolabbi perspektívában számukra sem volt éreketlen, hogy Németország Európa uralkodójává tolja fel magát vagy megmarad a régi határai között.

Ezért minden délkelet-európai ország számára olyan politika volt ajánlatos, ami mindannak a hangsúlyozása és konzerválása helyett, ami elválasztotta őket egymástól, ami megkönnyítette a Német Birodalom számára az irányunkban történő területszerzést, arra irányult, hogy a korábbi Ausztria–Magyarország helyén keletkezett kisállamokat összefogja, és ezzel akadályt állítson Délkelet-Európában a német terjeszkedés útjába.

Azt lehetne ellene vetni – és gyakran találkoztam is ezzel az ellenvetéssel –, hogy az ösztönösségem megcsal, és túl feketén látom a dolgot, ha feltételezem, hogy az Anschluss a német hatalmi törekvéseknek olyan jelentős felerősödését vonná maga után, ami Magyarország önállóságát is veszélyeztetné, hiszen a Német Birodalom expanzív szándékai a németek által lakott vidékekre korlátozódnak, ami önmagában kizárja, hogy Magyarországra is kiterjedjenek. Ez különösen német részről hangzott el gyakran, de a magyar politikai körök nagy többsége is magáévá tette. Nekem azonban volt némi tapasztalatom afelől, hogy a német hatalmi törekvések a nyelvtérület határain nem állnak meg, mi több, kiterjednek Ukrajnára, Belgiumra és Franciaország egyes részeire. Ezért másként, és ahogyan hittem, hivatkozunk is arról, hogy az Anschluss és az általa létrehozott közvetlen német–magyar szomszédság veszélyes lehet-e Magyarország számára vagy nem, hátra van még egy további megfontolás, ami a magyar külpolitika irányának meghatározásánál döntő súllyal esik a mérleg serpenyőjébe, a közép-európai kisállamok szövetségének javára.

Ennek a politikának ugyanis csak egyetlen – mégpedig rendkívül veszélyes – alternatívája volt, ami a szomszédos kisállamokhoz való viszonyunk görcsös intranzigenciájában rejlett. Minden alkalmat kihasználtunk, hogy ismét elvegyük tőlük az elszakadt magyar területeket, és arra törekedtünk, hogy e cél elérése érdekében az európai nagyhatalmak körében keressünk szövetségeseket. Véleményem szerint ez egy lehetséges politikai irányvonal volt, de csupán a második legjobb, és a második legjobb abszolút értelemben véve rossz. Eltekintve attól, hogy ez Közép-Európa egymással ellenségesen szemben álló államokra történt szétdarabolásának a fenntartásához vezetett, és ezzel, minden veszélyével együtt, támogatta az Anschlusst, belefulladásztott bennünket a nagyhatalmak közötti ellentétékbe, ami egy kis állam számára mindig megfontolandó. Világos volt ugyanis, hogy amennyiben a nagyhatalmak körében barátokra találunk, akik készek támogatni a törekvéseinket, szomszédaink is ezt az utat választják, és ugyancsak a nagyhatalmaknál keresnek támaszt. Ebből olyan helyzet alakul ki, hogy a közép-európai kisállamok minden konfliktusa, védelmezőik, tehát a nagyhatalmak konfliktusához vezethet, minden európai konfliktus viszont a közép-európai népek összecsapásának veszélyét vonhatja maga után. Magyarország esélyei egy ilyen összeütközés esetén kiszámíthatatlannak. A nyereség nagyon nagy is lehet, de számomra ez a politika mindig rendkívül veszélyes vabanque játéknak tűnt, melyben a legrosszabb esetben többet veszítenek, mint amit a legkedvezőbb esetben nyerhetnek.

Már bécsi követként több irányban tapogatódtam, hogy világos képet kapjak arról, mit gondolnak a szomszédos államokban a Magyarországhoz történő közeledés lehetőségéről. Az eredmény az volt, hogy Jugoszláviával semmit sem lehet kezdeni: Pécs még szerb megszállás alatt állt, és az törekvés, hogy a várost és környékét Jugoszláviához csatolják, minden a közeledéssel kapcsolatos reményt, legalábbis egyelőre, illuzórikussá tett. Románia sem jöhetett számításba – már Bethlen gróf is hiába fáradozott ezért. A budapesti román követ, Stircea ezredes, aki annak idején a román király adjutánsaként bizonyos szerepet játszott a bukaresti béketárgyalások előkészítésében, azon a véleményen volt, hogy egy közeledési kísérlet még elsietett lenne. Take Ionescu külügyminiszter⁴⁸, akit megszondáztattam, ugyancsak elutasítóan viselkedett és ezt azzal indokolta, hogy a két ország közötti őszinte kiegyezés lehetetlennek tűnik, egy tisztességtelen megállapodásra pedig Magyarország nyilván nem hajlandó. Az indoklás a magyarok számára igen megtisztelő volt.

Ezzel szemben csehszlovák oldalon az óhajtott közeledés hasznossága iránt nagy megértést tapasztaltam. Csehszlovákia a trianoni békeszerződésben különösen sok, tisztán magyar lakosságú határterületet kapott, melyek etnikailag és érzelmileg sokkal inkább kötődtek Magyarországhoz, mint Csehszlovákiához és egy félig-meddig pártatlan határkijelölés esetén soha nem szakadtak volna el Magyarországtól. Arra gondoltam, hogy Csehszlovákiát arra ösztönzöm, hogy mondjon le ezekről a tisztán magyar vidékekről, és ennek fejében tartós és szoros politikai és gazdasági kapcsolatot ajánlok. Egy Csehszlovákiában lakó magyar arisztokrata, gróf Szapáry László vállalta, hogy prágai kormánykörökben puhatólódik annak megállapítására, vajon készek lennének-e egy ilyen megegyezésre. Több megbeszélést tartottunk Bécsben, amelyeken részletesen megvittuk a prágai kormánynál teendő lépéseket. Szapáry ügyesen intézte a rábízott fel-

48 Ionescu, Dumitru (Take) (1858–1922), román politikus. 1921–1922 miniszterelnök.

adatot. Jelentette, hogy több ízben tárgyalt Beneš⁴⁹ külügyminiszterrel és Tusar miniszterelnökkel. Masaryk elnökkel nem találkozott, de beszélt a kabinetigazgatójával, Samallal, aki az elnök benső bizalmasa volt. Mindhárman élénken üdvözölték a meg egyezésre vonatkozó tárgyalásokat, amelyeken egy olyan határvonalat tanulmányoztak, melynél a Csallóköz (a Pozsony védelméhez szükséges nyugati csücsök kivételével) és a Duna bal partja „a nyitrai dombokig” visszakerült volna Magyarországhoz. Különben is elismerték a kisebb határmódosítások lehetőségét. Pozsonyról semmiképpen sem akartak lemondani és Kassának is Csehszlovákiában kellett maradnia, de Szapárynak az volt a benyomása, hogy erről a városról talán lehet beszélni. Ellenszolgáltatásként a két állam között egy olyan viszony kialakítását vették számításba, amely mentesítette volna Csehszlovákiát a költséges katonai felszerelésektől.

Amikor az előzetes megbeszélések addig a pontig jutottak, amelynél a két ország vezető személyiségeinek személyes találkozása került napirendre, felmerült a kérdés, hol tarthatnák ezt a találkozót. Mi nem utazhattunk Prágába és Beneš nem akart Magyarországra jönni. Ebben közrejátszott Beneš aggodalma, aki úgy vélte, hogy Magyarországon nem garantálják megfelelően a személyes biztonságát, ami abból fakadt, hogy röviddel előtte – és egyes esetekben később is – terrorakciókra került sor. Felmerült az ötlet, hogy a találkozóra egy dunai hajón kerüljön sor a magyar és a csehszlovák part között, de Beneš ezt a megoldást sem tartotta kellően biztosnak. Nos, erre megállapodtunk, hogy a találkozót osztrák területen kell megtartani. A minisztérium politikai osztályának vezetője, gróf Khuen-Héderváry Sándor⁵⁰ azzal a kéréssel fordult Harrach grófhhoz, hogy erre a célra bocsássa rendelkezésre brucki kastélyát, amely akkor még Magyarországhoz tartozott, de erősen a határon feküdt, úgyhogy pl. a kastélypark benyúlt az ország területébe. Harrach késznek mutatkozott erre és a feleségével személyesen jött Bruckba, hogy méltóan fogadja a vendégeket.

Beneš rögtön a megbeszélések kezdetén, melyeken magyar részről Teleki miniszterelnök és én vettünk részt, kijelentette, hogy sem ő, sem Masaryk elnök nem tartják szerencsésnek a trianoni szerződésben meghatározott magyar–csehszlovák határt. Személyesen mindketten szívesebben láttak volna egy az etnikai viszonyokat jobban figyelembe vevő határmegállapítást. A cseh politikusok között azonban vannak olyan irányzatok – úgy hiszem, ebben az összefüggésben Kramarž⁵¹ nevét említette – amelyek az új állam lehető legnagyobb kiterjedését akarták, és mind ő, mind Masaryk kénytelenek voltak ezt az óhajt számításba venni, hogy megtarthassák magukat vagy megerősíthessék helyzetüket. Beneš ezekkel a szavakkal vezette be konkrét javaslatát:

„Önöknél, a mai Magyarországon félmillió szlovák él.”

Teleki és én félbeszakítottuk őt. „Ez tévedés, Magyarországon nincs több 100–140 ezer szlováknál.”

„Kis türelmet kérek – mondta Beneš. – Ha meghallják a javaslatom, meglátják, érdekekben áll, hogy az Önöknél honos szlovákok számát ne túl alacsonyan állapítsák meg. Adjanak tehát a Magyarországon élő félmillió szlováknak kisebbségi jogokat, amelyek

49 Beneš, Eduard (1884–1948), csehszlovák politikus. 1918–1935 külügyminiszter, 1921–1922 miniszterelnök. – Tusar, Vlastimil (1880–1924), csehszlovák politikus, 1919–1920 miniszterelnök. – Masaryk, Thomas Garrigue (1850–1937), csehszlovák szociológus, filozófus és politikus. 1918–1935 a csehszlovák köztársaság elnöke.

50 Khuen-Héderváry Sándor gróf, magyar diplomata.

51 Kramarž, Karel (1860–1937), csehszlovák politikus, publicista.

biztosítják a nemzeti fennmaradásukat, és kész vagyok arra, hogy kétszer annyi Szlovákiában élő magyart adjak vissza, éspedig azzal a földdel együtt, melyen élnek.” Nem ez volt minden, amit szívesen elértem volna, ha azonban a megegyezés ezen az alapon létrejön és határozott formát ölt, az lényeges előrelépést jelentett volna. Beneš mindazonáltal azt akarta, hogy a közvélemény előkészítésére 2–3 évet hagyjunk, csak azután kellene a határkiigazítást végrehajtani. Beszéltünk a két ország közeledésének formáiról is. Többek között azt a javaslatot tettem, hogy éljünk a trianoni békeszerződés 205. pontjában mindkét állam számára biztosított joggal, és biztosítsunk egymásnak kölcsönösen olyan külön kedvezményeket, amelyeket más államok a legnagyobb kedvezmény elve alapján nem vehetnének igénybe. Úgy tűnt, a javaslat tetszik Benešnek, de végleges állásfoglalását későbbre tartotta fenn. A magyar trón betöltésének kérdését Beneš csak mellékesen hozta szóba. Azt mondta, hogy a magyarországi eseményekből arra lehet következtetni, a királykérdést nem tartjuk aktuálisnak. Jóhiszeműen helyeseltük ezt, sejtelmünk sem volt azonban arról, hogy két héttel később Károly király váratlan visszatérése a legeléesebb formában veti fel ismét a kérdést. Beneš hozzáfűzte: „Proklamálják Önök a köztársaságot és megteremtjük a Közép-európai Egyesült Államokat.” A személyes érintkezés Benešsel kellemes volt. Egyszer árult el némi hiúságot, amikor Teleki Pálnak megjegyezte, hogy a családja állítólag az annak idején híres és tekintélyes gróf Beneschov nemzetiségből származik. Ez a közlés nem vágott egybe egészen azzal a demokratikus érzülettel, melyet ő szívesen fitogtatott.

A Harrach-kastély parkjában Benešsel és kísérőivel tett séta során megengedtük magunknak azt a tréfát, hogy Beneš-t véletlenül magyar területre vezessük, s ily módon demonstráljuk előtte, nem kell félnie a magyar földön való tartózkodástól. Csak amikor átléptük a kastélyparkban húzódó magyar határt, akkor közöltük vele, hogy most látogattunk el első ízben Magyarországra. Ő jó képet vágott az ártatlan játékhoz.

V. Károly király visszatérési kísérlete

Két héttel később Károly király⁵² teljesen váratlanul visszatért Magyarországra. Ezzel nehéz helyzetbe kerültem.

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása óta mindig monarchistának vallottam magam és minden alkalommal hangsúlyoztam, hogy a Habsburg-ház visszahelyezését a magyar trónra legfontosabb jövőbeni feladataink egyikének tartom. Ez a felfogás akkor széles körben elterjedt. A hivatalos Magyarország felfogásának tekintették, és a kormányzó is ismételten kifejezésre juttatta. Kevésbé általánosan osztották abbéli meggyőződésemet, hogy a dinasztia Ausztriában történő visszaállítása is Magyarország eminens érdeke. Véleményem szoros összefüggésben állt azzal a politikai iránnyal, melyet miniszterként igyekeztem követni és – mint már kifejtettem – az Osztrák–Magyar Monarchia egykori területeinek valamilyen formában történő egyesítését tekintette céljának. A dinasztia visszaállítása Ausztriában számomra messze a leghathatósabb eszköznek tűnt az Anschluss, amit én magyar szempontból katasztrófának tartottam, megakadályozására. Egyáltalán, úgy tűnt a számomra, hogyha meg akarjuk teremteni a közép-európai orszá-

52 I. Károly (1887–1922), 1916–1918 Ausztria császára és mint IV. Károly Magyarország királya. 1918 novemberében mindkét országban lemondott „az államügyek vitelében való részvételtől”.

gok együttműködését, nélkülözhetetlen egy a széthúzó erőket összetartó középpont. Mint ilyenre, csak egy közös uralkodóra gondolhattam, aki a jogait nem a kortársak többé-kevésbé véletlen akaratnyilvánításából vezeti le, hanem a generációk egyetértésével szentesített és saját jogává lett történelmi misszió alapján uralkodik. Az a kötelék, amely a szóban forgó országokat összefogja, csak nemzetek feletti lehetett. Az egyetlen ilyen azonban, amely képes volt ennek megfelelni, az a dinasztia volt, amely évszázadokon keresztül uralkodott ezek felett az országok felett, és ezért a közép-európai erők összefogásának – aminek legjobb példája éppen az Osztrák–Magyar Monarchia volt – megújítása esetén nem lehetett nélkülözni. Közös vonzópont nélkül a közép-európai országoknak, ha sikerülne is egyesítésük, előbb vagy utóbb ismét darabokra kellett hullnia. Beneš szavai: „Proklamálják Önök a köztársaságot és megteremtjük a Közép-európai Egyesült Államokat” – rövidlátóak és veszélyesek voltak. Persze lehetséges öt-hat papírlapot egymásra fektetni s így hagyni, de csak addig, míg az első nagyobb széllökés eléri, és minden irányban szétszórja őket. Ha meg akarják akadályozni a szétesést, kapoccsal kell összefogni őket. Ilyen kapocs volt az egyes országok összefogására a közös uralkodóház és senki sem tudta megmondani, van-e még ezenkívül más lehetőség.

Magában Magyarországon is pótolhatatlan volt az uralkodóház. Miként Európának ezen a részén nemzetközileg egy nemzetek feletti akaratra volt szükség, éppúgy volt szükség Magyarországon egy pártok feletti akaratra. Egy államfő, aki a tisztségét a többségnek köszönheti, mindig függ azoktól, akik őt azzá tették, ami. Az a végzetes befolyás, amit Gömbös Gyula⁵³ gyakorolt a magyar politikai fejlődésre, soha nem érvényesült volna, ha Gömbös jogosulatlanul, de sikerrel, nem kelti azt a látszatot, hogy ő volt az, aki Horthy tengernagy kormányzóvá és államfővé választását keresztülvitte. A magyar népnek azonban különben is szüksége van egy pártok feletti állami akaratra, hogy ne marcangolja magát a szakadatlan pártharcokban, vagy ne kárhoztassa magát tehetetlenségre, ami a gyengébb szomszédok részéről is veszélynek teheti ki az országot. Éppen a közelmúlt, a kommunista rendszer időszaka bizonyította, hogy minden külföldi állam, amelyik befolyása alá akarja vonni az országot, talál híveket. Egy választókirályság, ami Magyarországon sokak előtt célként lebegett, számomra elhibázottnak és értelmetlennek tűnt, mert egyesítette a monarchista és republikánus alkotmányok hátrányait és egyúttal mellőzte mindkét rendszer előnyeit azért, hogy a stabilitás, a pártatlanság, a pártok függetlenségének hiányát párosította azzal a lehetetlenséggel – ami talán a monarchista rendszer egyik hátrányának is tekinthető –, hogy a tehetetlen államfőt egy bizonyos idő után sok hűhó nélkül el lehessen távolítani.

Beismerem azonban, hogy az objektív okok mellett szubjektív elemek is meghatározó jelentőségűek voltak a számomra az uralkodóház iránti hűségemben. Mindenekelőtt az, hogy az életem folyamán több ízben esküt tettem erre, és magától értetődő kötelességemnek tekintettem ezt az esküt megtartani. Az, hogy ez most nehezebb és hálátlanabb volt, mint annak idején, amikor az esküt tettem, nem menthetett fel engem. Ha nehezebb és könnyebb kötelességek között választhattam, akkor is többnyire a nehezebbet részesítettem előnyben. Ezenkívül személyesen is oly sok jó tapasztalatot szereztem Károly császárról, ismertem tisztá szándékait és határtalan áldozatkészségét, az országai létszükségeiteinek megítélésében mutatott okos belátását, annak ellenére, hogy ezeket sokkal kisebb belátással rendelkező emberek oly gyakran kétségbe vonták. Mélységes hálaérzés

53 Gömbös Gyula (1886–1936), honvédtiszt, tábornok, politikus. 1920–1936 nemzet-, ill. országgyűlési képviselő, 1928–1936 honvédelmi miniszter, 1932–1936 miniszterelnök.

is volt tehát bennem, ami az uralkodóhoz kötött. Mindenekelőtt azonban az a gondolat taszított, hogy a királyt abban a pillanatban hagyjam cserben, melyben a szerencse ellene fordult. Vajon monarchista beállítottságom objektív vagy szubjektív mozgatórugói gyakoroltak rám nagyobb befolyást, ez olyan kérdés, ami nem válaszolható meg. Ha csak a szubjektív elemek hatottak volna rám, de amellett meggyőződésem szerint a monarchia és az uralkodóház eltávolítása a népek számára egy jótéteményt jelentett volna, akkor talán megelégedtem volna azzal, hogy félreálljak és távol tartsam magam minden, az uralkodóház ellen irányuló tevékenységtől, de semmiképpen sem vettem volna latba magam teljes erővel egy nézetem szerint helytelen cél érdekében. Ha csupán az objektív tényezők befolyásoltak volna, anélkül, hogy személyesen bármilyen kötelességérzet élt volna bennem az uralkodóház iránt, akkor talán én is különbséget tettem volna a távoli célok, melyek közé a monarchia visszaállítását is számíthatták, és a pillanatnyilag sürgetőbb, könnyebben megoldható feladatok között, mint ahogyan azt oly sokan csinálták.

Azt hiszem, hogy azon kevesek közé tartoztam, akik kezdettől fogva a legkitartóbban és legkövetkezetesebben ragaszkodtak az uralkodóház iránti hűséghez, abban az időben is, amikor gróf Apponyi Albert,⁵⁴ aki, miután sikerült neki elmenekülnie a kommunista Magyarországról, elháríthatatlannak tartotta a szocialista köztársaságot és gróf Andrássy Gyula egész sor más lehetőséget vett fontolóra a trónkérdés megoldására. Azt hiszem, hogy a Habsburg-hű érzelmek jelölésére később szokásossá vált kifejezés tőlem származik, legalábbis a „legitimizmus” szót senkitől sem hallottam, mielőtt én magam gróf Andrássy előtt használtam. Andrássy egyszer a budapesti lakásán – tehát a Magyarországra történt visszatérésünk után – kijelentette, hogy elhatározott szándéka a régi magyar törvények és különösen a *pragmatica sanctio*-ban⁵⁵ lefektetett trónöröklési rend szellemében fellépni a királykérdés megoldásáért. Miután belegabalyodott annak a dolognak a meghatározásába, amiről beszélt, a szavába vágtam és azt mondtam: „Röviden tehát: legitimista alapon.” A királykérdésről vallott felfogásomat egyébként nemcsak a hasonló gondolkodásúak körében, hanem a más nézeteket valló politikusokkal, különösen Bethlen gróffal szemben is nyíltan képviseltem. Bethlen ebben az időben teljesen elutasította a legitimizmust, de a trón betöltésének formája és módja számára nem kardinálisan elvi kérdés, hanem sokkal inkább a politikai célszerűség – adott helyzethez illő megfontolások alapján megítélendő – kérdése volt. Ehhez társult a Károly királlyal és visszatérésével szemben érzett kifejezett ellenszenv. Ezt egyszer nyíltan beismerte előttem, amikor azt mondta: „Kettőnk felfogása között az a különbség, hogy te valóban akarsz, hogy Károly király ismét trónra kerüljön.”

Legitimista érzületem általánosan ismert volt és már bécsi követként is úgyszólván postahivatalként működtem a Genfi-tónál. Pranginsban élő Károly király számára Magyarországról küldött, illetve a királytól a magyar politikusokhoz intézett közlemények továbbításánál. Jelentős részt vállaltam annak a Rakovszky István által a magyar képviselőházban később felolvasott nyilatkozatnak a megszövegezésében, amely király újbóli trónra lépésének feltételeit tartalmazta. Ennél egyfelől meg kell állapítani, hogy egy eset-

54 Apponyi Albert gróf (1846–1933), politikus. 1919–1920 a magyar békedelegáció elnöke, 1925–1933 népszövetségi fődelegátus.

55 *Pragmatica sanctio*: az 1723:I., II. és III. törvénycikkek, amelyek kimondják, hogy Magyarországon III. Károly, I. József és I. Lipót nőági leszármazói is örökölhetik a trónt, a magyar szent korona országai és az osztrák örökös tartományokkal feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul együtt birtoklandók. A *pragmatica sanctio*-t az 1921:XLVII. tc. helyezte hatályon kívül.

leges restauráció nem jelentette az Ausztria és Magyarország között fennállott régi államjogi kapcsolatok helyreállítását, mert ez Magyarországon elutasítást váltott volna ki, de másfelől nem zárta ki ezeknek a régi kapcsolatoknak a helyreállítását sem, mert ezáltal az osztrák monarchisták lehetetlen helyzetbe kerültek volna, és megnehezítette vagy lehetetlenné tette volna az egészséges fejlődést. A formulát, amelyben megállapodtunk, az osztrák monarchisták vezetőjével, Wiesnerrel egyetértésben okoskodtuk ki, azután Andrassy és Apponyi öntötték abba a formába, melyben a nyilvánosság elé került. Magyarország és Ausztria közös uralkodó alatt történő egyesítésének eshetőségét ebben nem zárták ki, ám az uralkodó az osztrák (és egyáltalán bármilyen más) trónt csak vagy Magyarország hozzájárulásával, vagy pedig az ország teljes függetlenségének fenntartásával tisztán perszonáluinói formájában fogadhatja el.

A király 1921 húsvétján bekövetkezett visszatérése rendkívül nehéz helyzetbe hozott. Semmit sem tudtam róla előzetesen – ha tudtam volna a szándékról, nyomatékosan eltanácsoltam volna a meglepetésszerű kivitelezéstől, mert a váltás, amit a restauráció politikai és személyi vonatkozásban maga után vont, és mindenképpen elindított volna, sokkal nagyobb volt annál, hogy az ország ellentmondás nélkül – quasi egy éjszaka – beletörődött volna. Másrészt azonban végtelenül nehéz volt a számomra állást foglalni a Magyarországra visszatérő királlyal szemben. Abban a súlyos lelkiismereti konfliktusban, amelybe kerültem, arra törekedtem, hogy az ország és a király érdekeit egyformán szolgáljam. Az ország és a király valódi érdekei az én felfogásom szerint mindig oly szorosan kötődtek egymáshoz, hogy ha a kettő között látszólag ellentét bukkant fel, akkor csupán egyetlen következtetést lehetett belőle levonni: azt ugyanis, hogy azok az érdekek, amelyek az ellentétet okozzák, nem igazi érdekek.

A húsvéti ünnepeket a családomnál Bécsben akartam tölteni, ahová húsvét előtt egy nappal érkeztem meg. Húsvétvasárnap kirándultunk Heiligenkreutzbe. Amikor késő este visszatértem Bécsbe, a magyar követség által kézbesített távirat várt rám, melyben felszólítottak, hogy azonnal utazzak Szombathelyre. Az üzenet teljesen érthetetlen volt a számomra. Nem tudtam elgondolni, mit csinálhatnék én Szombathelyen. Már túl késő volt ahhoz, hogy azonnal útnak induljak s így csak húsvéthétfőn indultam el Bécsből autóval. Nagyon korán, mert a pompás napfelkelte, amit Bécs és Bruck között láttam, feledhetetlen élményem maradt. Mivel azt gondoltam, hogy időközben talán olyasmi történhetett, ami szükségtelessé teszi a szombathelyi utazást, útbá ejtettem Győrt, ahonnan mind Budapesttel, mind Szombathellyel telefoni összeköttetésbe léphettem. Azt reméltem, hogy a kapott információk alapján eldönthetem, Budapest vagy Szombathely felé folytassam az utam. Győrben az állomásfőnökhöz mentem, akitől azt hallottam, hogy előző este gróf Andrassy Gyula és gróf Bethlen István is Szombathelyre utaztak. Telefonáltam Budapestre, ámde nem kaptam más választ, mint hogy tovább kell utaznom Szombathelyre. Ezt meg is tettem. Pápától kezdve a csendőrök mind szigorúbban ellenőrizték az utasokat, de senki sem tudta megmondani, mi ennek az oka. Csak amikor megérkeztem Szombathelyre, a püspöki palota előtti térre, lépett hozzám Almássy főhadnagy, aki a bemutatkozás után azt mondta: „Őfelsége a püspöki palotában tartózkodik.” Elképzélhetik a meglepetésem.

A püspöki palotában, ahol a király gróf Mikes János püspök⁵⁶ vendégeként megszállt, ott találtam többek között Teleki Pál miniszterelnököt, gróf Andrassy Gyulát, gróf Bethlen Istvánt és gróf Szécsen Miklóst,⁵⁷ akik arról igyekeztek meggyőzni a királyt, hogy

56 Mikes János gróf (1876–1945), római katolikus pap. 1911–1935 szombathelyi megyéspüspök.

57 Szécsen Miklós gróf (1857–1926), nagybirtokos, osztrák–magyar diplomata. 1897–1901 a közös külügyminisztérium osztályfőnöke, 1901–1911 vatikáni, 1911–1914 párizsi nagykövet.

magyarországi tartózkodása veszélybe sodorja az országot, ezért tanácsosabb volna, ha félbeszakítaná a trón visszaszerzésére irányuló akcióját és visszatérne Svájcba. Félték Magyarország szomszédainak, különösen Jugoszláviának és Csehszlovákiának a fegyveres beavatkozásától, amivel szemben a trianoni békeszerződésben lefegyverzett ország védtelenül állna szemben. A király nem osztotta ezt a félelmet. Amikor a megérkezésem után azonnal jelentkeztem nála, azt mondta, hogy nem a saját ötletéből tért vissza, hanem Briand francia miniszterelnök⁵⁸ kívánságára. Briand Sixtus pármai herceg⁵⁹ útján tudatta velem, ha Budapestre utazik és ismét elfoglalja a trónt, bizonyos lehet benne, hogy Franciaország mögötte áll és Magyarország szomszédait visszatartja minden beavatkozási kísérlettől. A király hangsúlyozta, hogy Briand nyilatkozatát nem Sixtus herceg szuggerálta és nem is hosszas rábeszéléssel préselte ki belőle. Nem Sixtus kereste Brianddal a találkozást, hanem ő kérte Sixtus magához. Mindazonáltal abban az időpontban, amikor én a királyt Szombathelyen viszontláttam már fennállott egy sajnálatos fait accompli: húsvétvasárnap ugyanis a király visszatért Budapestre, ám nem tudta a trónt elfoglalni, mert Horthy kormányzó nem akarta neki átadni a hatalmat. Az, hogy a francia ígéret érvényes volt-e erre az esetre, az nem volt előttem világos: Őfelsége azonban azt gondolta, igennel lehet válaszolni a kérdésre.

A nap hátralévő részét a Telekivel, Andrásssyval, Bethlennel és Szécsennel folytatott megbeszélésekkel töltöttem. Felvettem azt a gondolatot, hogy nem lehetne-e egy köztes megoldást megpróbálni, és úgy alakítani a dolgokat, hogy Őfelsége csak azért jött vissza az 1918-ban tett nyilatkozatának visszavonása nélkül, amelyben ideiglenesen lemondott a kormányhatalom gyakorlásáról, hogy csak huzamosabb ideig tartózkodjon Magyarországon.

Andrásssyval ezzel szemben államjogi megfontolásai voltak. Azt mondta, hogy Őfelsége mindaddig, míg magyar területen tartózkodik, mindig király és sohasem lehet magánember. Bethlen úgy gondolta, ha a király magánemberként maradna Magyarországon, akkor bizonyosan egy klikk képződne körülötte, amely minden elégedetlen elemet összegyűjtene, ez pedig veszélyes megosztottsághoz vezetne. Kétségkívül mindkét ellenvetés helyes volt, ezért elvettem az ötletet. A vita főként arról folyt, hogy a király itt maradása veszélyes-e az országra vagy nem. Teljesen senki sem tagadhatta a kérdés jogosságát. Én azonban úgy hittem, ha fennáll is a veszély, az nem fenyegető, így nem szükséges a király visszautazását elkapkodni. Előzetes ultimátum nélkül bizonyára nem kerülne sor egy Magyarország elleni támadásra, és így meg lehet várni, miként alakulnak a továbbiakban a dolgok. Ha a helyzet fenyegetővé válna, még mindig lenne idő a király visszautazását kezdeményezni. Bethlen viszont rendkívül sürgősnek tartotta az uralkodó elutazását és attól félt, hogy Magyarország egy azonnali támadásnak van kitéve. Amikor ezt valószínűtlennek neveztem és azt mondtam, hogy legalább a franciáknak kellene alkalmat adni a király visszatérése érdekében kilátásba helyezett intervenció foganatosítására, Bethlen így szólt: „Kettőnk között éppen az a különbség, hogy te valóban kívánod a király visszatérését”, amiben implicite az is benne volt, hogy ő nem táplál ilyen gondolatot.

A viták folyamán, amelyek másnap is egész nap tartottak, felmerült az a gondolat, hogy a király, ha most az egyszer el is kell távoznia az országból, intézzen egy manifesztumot a magyar néphez, melyben megindokolná visszatérését és azt is, miért hagyja el az

58 Briand, Aristide (1862–1932), francia politikus. 1906–1932 több kormány miniszterelnöke vagy külügyminisztere.

59 Sixtus herceg a Bourbon-pármiai házból (1886–1934), Zita királyné bátyja.

országot. Andrassy, Szécsen, és harmadikként én, készítettünk vázlatokat a kiáltványhoz – a különböző fogalmazványokat megőriztem. A három tervezetet azután egységes szöveggé dolgoztuk össze. Őfelsége ismét fogadott és kifejezte a kívánságát, hogy csak a közvetítéssel akar Telekivel, Andrassyval és Bethlennel érintkezni. Ő még mindig azon a véleményen volt, hogy Magyarországot nem fenyegeti közvetlen veszély és valószínűleg ilyen helyzet akkor sem fog bekövetkezni, ha továbbra is Magyarországon marad. Abban az esetben, ha a dolgok veszélyes fordulatot vennének, magától értetődően azonnal megszakítja az itt tartózkodását és visszatér Svájcba. Minden gondolata arra irányult, hogy a történetek ellenére miként lehetne a kormányzót a hatalom átadására ösztönözni. Egy a román királyhoz intézendő távirat terve is felmerült. Őfelsége arra gondolt, ebben emlékeztetné a román uralkodót, hogy annak idején ő volt az, aki megghiúsította a román dinasztia trónfosztását; most Ferdinánd király⁶⁰ ezt hasonló módon tudná viszonozni. A megbízásából elkészítettem a távirat fogalmazványát, ami ma is a birtokomban van, ő azonban elállt a szándékától. Én ellene voltam, hogy ilyen kérést intézzen a román királyhoz.

Szerdán, március 31-én a helyzet még teljesen változatlan maradt. Budapestről mind hevesebben követelték, hogy ösztönözzük a királyt az ország elhagyására, ő azonban nem akarta ennek szükségességét belátni. Teleki, Andrassy és Bethlen elfáradtak a sikertelen rábeszéléstől és várakozástól és elhatározták, hogy visszautaznak Budapestre. A király a déli órákban fogadta őket, egy papírlappal a kezében, melyről a következő szavakat olvasta fel:

„Uraim!

A sok tanácskozás és audiencia után megmásíthatatlan akaratom, melyről nem kívánok vitatkozni, a következő:

1. Addig maradok az országban, míg be nem látom, hogy itt tartózkodásom háborúhoz vezet. A belpolitikai viszonyok miatt nem fogok elutazni.

2. A manifesztum gondolata jó. Az előterjesztett tervezeten még néhány javítást szeretnék végrehajtani: általánosságban helyeslem a gondolatmenetét. A manifesztumot csak akkor fogom aláírni, ha elutazom, korábban nem szabad nyilvánosságra hozni. Ha a kormány vagy egy árnyékkormány korábban közzétenné, akkor kineveznék egy minisztert, akinek egyetlen feladata egy ellenkiáltvány kidolgozása lenne.

3. Gratz itt marad.”

Teleki, Andrassy és Bethlen elutazását követően én maradtam a kormány egyetlen képviselője az uralkodó mellett. Rendszeresen tájékoztattam őt mindarról, amit visszatérési kísérletének a szomszédos államokra gyakorolt hatásáról jelentettek nekem Budapestről. Ezek a jelentések nagyon nyugtalanítóak voltak. Mozgósításról, háborús fenyegetésekről tudósítottak és olyan különböző előjelekről, melyek szerint a szomszéd államokban hadjáratot készítenek elő Magyarország ellen. A király nagyon pontosan elemezte a háborús fenyegetéseket és úgy vélte, hogy viszonylag ártalmatlanok és semmi olyan nincs bennük, ami szükségessé tenné a Szombathelyről történő elutazását, amiben, mint a következmények mutatták, végül is igaza volt. A határokon folyó háborús előkészületekről szóló riasztó hírekben egyáltalán nem hitt. Ebben megerősítette őt az a körülmény, hogy a kormány részéről hozzám érkező nyugtalanító hírek éles ellentmondás-

60 I. Ferdinánd a Hohenzollern–Sigmaringen házból (1865–1927). 1914-től Románia királya.

ban álltak a báró Lehár ezredes,⁶¹ szombathelyi katonai parancsnokhoz a budapesti hírszerző irodától automatikusan befutó jelentésekkel, amelyekben a helyzetet következetesen teljesen nyugodtnak ábrázolták. A hírszerzés március 30-i helyzetjelentése pl. hírt adott a macedón–jugoszláv határon tapasztalható nyugtalanságról, de egyetlen szót sem ejtett arról, hogy a magyar határ hosszában bármiféle katonai előkészületek történének. A csehszlovák államhatáron ugyancsak „változatlan” jellemezte a helyzetet, azaz ott is normális állapot uralkodott. A március 31-i jelentésben az állt, hogy valamennyi határon normális és nyugodt a helyzet. Április elsején a csehszlovák határról jelentették: „Semmi jele a katonai intézkedéseknek, a határőrséget nem erősítették meg, készülség nem figyelhető meg.” Ugyanezen nap délutánján ugyanonnan azt közölték, hogy „a legfrissebb magyarországi politikai események egyelőre semmiféle katonai intézkedésben nem érzetik a hatásuk.” Április 2-án a hírszerzés a jugoszláv határról a következőket közölte: „A helyzet változatlan, semmiféle jele a mozgósításnak.” Délután általánosságban jelentették: „Károly király magyarországi tartózkodásával kapcsolatban egyik szomszédos országban sem figyelhető meg konkrét katonai intézkedések.” Kézenfekvőnek látszott a feltételezés, hogy a király tájékoztatására velem közölt riasztó jelentéseket tendenciózusan fogalmazták, vagy éppen kitalálták.

Ófelsége előtt is azt a véleményt képviseltem, hogy az akciót megghiúsultnak kell tekinteni és ezért azután semmi értelme sincs a folytatásának, ha a király magyarországi tartózkodásának meghosszabbítása az ország számára nem jelent semmilyen háborús veszélyt. Az egész akció arra épült, hogy a kormányzó önként átadja a hatalmat a királynak. Mivel ez nem következett be és a királynak nem volt olyan hatalmi eszköz a kezében, amellyel az átadást kikényszeríthette, így a további szombathelyi tartózkodás csak felesleges játék volt, bizonyos, bár nem túl nagy kockázattal.

Április 2-án megérkezett Budapestről Hegedűs Pál tábornok⁶² és a külügyminisztérium főtitkára, Kánya Kálmán. Hegedűsnek megbízatása volt a szombathelyi katonai parancsnokság átvételére. Budapesten nyilván attól féltek, hogy a legitimistaként ismert addigi parancsnok, Lehár ezredes, kísérletet tesz a király fegyveres erővel Budapestre történő visszakísérésére. A hírszerző irodától a katonai parancsnokságra érkező helyzetjelentések, amelyek hiteles információkat tartalmaztak arról, hogy Magyarország határain semmiféle aggodalomra okot adó katonai előkészületek nem történnek, már nem voltak a király számára hozzáférhetők. Így hiányzott a számára az a szilárd bázis, melynek alapján azt mondhatta, hogy további magyarországi tartózkodása esetén sem fenyeget háborús veszély. A Hegedűssel együtt érkezett Kányának az volt a megbízatása, hogy nyomatókat adjon a király mielőbbi elutazását sürgető kormányzati óhajnak. Én nyilván gyanúba kerültem, hogy ezt az óhajt nem elég energikusan képviselem a királlyal szemben. Kánya nyíltan azzal fenyegetőzött, hogy a kormány erőszakot fog alkalmazni a király eltávolítása érdekében, ha nem utazik el a legrövidebb időn belül. Ennek jogosságát azzal indokolták, hogy az ország fenyegetett békéjének biztosítása érdekében váltak szükségessé. Amikor a király arra az álláspontra helyezkedett, hogy rábízta a dolgot, Kánya tervet készített egy autóra, miután az autóval gyorsabban át lehet jutni a közel fekvő határon, ahol Ófelségét átadná az osztrák hatóságoknak. Ezek ellen a tervek ellen magától értetődően a legélesebb formában állást foglaltam. Eltekintve minden mástól,

61 Lehár Antal báró (1876–1962), katonatiszt, ezredes, IV. Károly 1921 októberében nevezi ki vezérőrnaggyá. 1919. aug.–1921. márc. a szombathelyi katonai körlet parancsnoka.

62 Hegedűs Pál (1861–?), katonatiszt, vezérőrnagy. 1921. ápr.–júl. a szombathelyi katonai körlet parancsnoka.

feleslegesek is voltak, mert a király mindig kijelentette, hogy – amennyiben veszély fenyegeti az országot – önként el fog utazni. A Magyarország elleni azonnali támadás veszélye, melyet a kormány festett a falra, azonban minimális volt. Budapesttel szemben azt az álláspontot képviseltem, hogy ha a király nem hajlik az önkéntes elutazásra, amire rábeszéltem, akkor be kellene várni egy ultimátumot, aminek Ófelsége bizonyára enged. Budapesten semmit sem akartak tudni erről és az volt a vélemény, hogy Magyarország számára kínos lenne, ha egy ultimátumnak kellene engedelmeskedni. Mégis azon a nézetem voltam, hogy nagyobb szégyen azelőtt engedni az utódállamok kívánságának a király eltávolítását illetően, mielőtt konstatálják, hogy csak kényszerből, az erőszak hatására cselekszenek. Annak az oka, hogy megtagadták az ultimátum bevárását – mint manapság gondolom –, abban rejlett, hogy féltek, abbamarad az egész dolog és akkor Budapesten, ahol a király visszatéréséről semmit sem akartak tudni, ezt azonban a külföld ellenállásával magyarázták, nehéz helyzetbe kerültek volna. Mindazok az események és ellentmondások, amelyek a királlyal való bánásmód kérdésében a kormány és köztem felmerültek, arra az elhatározásra indítottak, hogy külügyminiszeri tisztemről lemondjak.

Annak a feladatnak a megoldását, amely előtt Szombathelyen álltam, lényegesen megkönnyítette a párizsi nagyköveti konferencia – tehát a három nagyhatalom – határozata, amelyben a király Magyarországról történő elutazását követelték. Ófelsége április 2-án és 3-án beteg volt, nyitott autóban utazott vissza Budapestről Szombathelyre és megfázott, magas láza volt, módom volt azonban a betegágyán is beszélni vele. Átadtam neki a nagyköveti konferencia Budapestről megküldött szövegét. (Másnap meggyőződtem arról, hogy Budapesten a határozat szövegéhez hozzátoldottak egy szót, nyilvánvalóan azért, hogy a király elutazásának sürgősségét még inkább aláhúzzák.) Azt ajánlottam Ófelségének, hogy a nagyköveti konferencia határozatát használja fel elutazása indoklására – ha már el kell utaznia, úgy történjék ez inkább a nagyhatalmak nyomására, mint a csehek, szerbek és románok által alkalmazott kényszer alatt. A király elutazása azonban, mint hangsúlyoztam, azért is szükségessé vált, mert különben a kormány részéről számolni kellett kényszerintézkedések alkalmazásának lehetőségével is. A király azonban nem engedhette meg azt, hogy erőszakkal kelljen őt eltávolítani, ám miután nem akart önkéntesen elutazni és ezzel háborús veszélynek tette ki az országot, ki kellett ebből a helyzetből szabadítani. Egyébként sem volt lehetséges, hogy kikényszerítsék a hatalom átadását a királynak, ezért nem maradt más hátra, mint az egész akciót likvidálni. A király hosszasabban habozott. Csak április 2-án késő este, éjfél felé közölte velem, hogy elszánta magát az elutazásra. Még az éjszaka folyamán papírra vettem az erről szóló írásos nyilatkozatot. Másnap reggel – ő még mindig betegesen feküdt az ágyában – bemutattam neki. Kis ideig gondolkodott, azután aláírta.

Április 3-án látogató érkezett a királyhoz külföldről. Fritz Williams angol orvos jelentkezett nála. Azt állította, hogy a bécsi angol követ, Lindley küldte őt, arra a hírre, hogy a király beteg és orvosra van szüksége. A társaságában volt a „Times” tudósítója, Mac Cartney is – nem azonos azzal az íróval, aki később könyvet írt Magyarországról. Williams egy cédulát hozott magával, amit a király megmutatott nekem. Körülbelül ez a szöveg állt rajta: „A megbízó további kitaratást kér.” Amikor átnyújtotta a cédulát, azt kérdezte: „Tudja Ön, ki a megbízó?” Tagadó válaszomra azt mondta: „Ez Briand.” Elhatározását, hogy elutazik, azonban már nem változtatta meg.

Mivel a küldetésem Szombathelyen véget ért, ugyanezen nap estéjén a nemzetgyűlés elnökének, Rakovszky Istvánnak⁶³ a társaságában, aki egy nappal korábban érkezett,

63 Rakovszky István (1858–1931), politikus. 1919 után a legitimista irányzat egyik vezetője.

hogy tiszteletét tegye a királynál, autóval visszautaztam Budapestre. Ezen a napon azonban csak Veszprémig jutottunk, ahol a püspöki udvarban Rott püspök⁶⁴ vendégeiként éjszakáztunk és másnap folytattuk utunkat Budapest felé. Itt az első dolgom volt, hogy papírra vessem a lemondásom. Így hangzott:

„Engedje meg Főméltóságod, hogy jóindulatú tudomására hozzam, miszerint külügyminiszteri tisztelemről visszalépek.

A kormánnyal egyetértésben azon a véleményen voltam, hogy a király döntése Magyarországra utazásáról hiba volt és mielőbbi visszatérése – az adott bel- és külpolitikai helyzetben – mind az országnak, mind a királynak elsőrendű érdeke. A két érdek azonban sohasem állhat egymással ellentmondásban. Ezt az álláspontot következetesen és nagy nyomatékkal képviseltem Őfelsége előtt és sikerült elérni, hogy elhagyja Magyarország területét.

A kormány további, a király magyarországi tartózkodásával összefüggésben kialakított magatartásával azonban nem azonosíthatom magam, mert kifelé nem tudta megővni az önérzetet és a méltóságot, befelé pedig nem volt tekintettel arra, hogy Őfelsége a király személyében megtestesülő princípiumot megóvja a súlyos károsodástól.

Ha azonban a kormánynak a király magyarországi tartózkodásával összefüggésben kialakított magatartása, tekintve az adott és – el kell ismernem – súlyos körülményeket, igazolható is lett volna, azzal, hogy az elkövetett hibák következtében a király és a kormányzó között ellentét keletkezett, súlyos lelkiismereti konfliktusba kerültem, melyet nem tudok másként megoldani, mint hogy a király oldalán maradok, egyebekben pedig félreállok és minden politikai tevékenységtől visszavonulok.”

Lemondónylatkozatom azonban nem küldtem el azonnal, mivel szükségét éreztem annak, hogy a kormánynak a szomszéd országok fenyegetéseivel szemben elfoglalt álláspontját a képviselőházban ismertessem. Beszédem nagy sikert aratott volna, ha azon a helyen, ahol arról beszéltem, hogy a királynak el kellett hagynia Magyarországot, ki nem szaladt volna a számon a „sajnos” szó, ami beszédem vázlatában nem fordult elő. Ez izgatónan hatott a legitimista nézetek ellenfeleire. Tekintve azonban, hogy e nélkül is szilárdan elhatároztam a beszédet követő azonnali visszalépésem, ez a hatás édeskevésbé aggasztott.

Másnap Vass⁶⁵ és Hegedűs miniszterek kerestek fel, hogy rábírjanak lemondásom visszavonására, én azonban nem hagytam magam eltéríteni a szándékomtól. Ezt akkor is fenntartottam, amikor ugyanezen a napon a még mindig Szombathelyen időző király azt kérte, ha van rá lehetőség, maradjak a kormányban. Amikor közvetlenül ezután gróf Teleki visszalépett és Bethlen István alakított kormányt, miniszteri tárcát ajánlott fel a számomra, de a külügyet a kereskedelmi minisztériummal kellett felcserélnem. Úgy gondoltam, Őfelsége kívánságát szabad oly módon interpretálnom, hogy ő csak külügyminiszterként kívánta a maradásom s a kereskedelmi miniszteri poszt vállalására nem fektetne súlyt, így Bethlen ajánlatát elutasítottam. Nem láttam többé lehetőséget arra, hogy a királynak és a kormányzónak szolgáljak és nem akartam olyan kényszerhelyzetbe kerülni, hogy vagy egyikkel, vagy a másikkal szemben illojális legyek. Három hónappal korábban még letchettem a miniszteri esküt Horthy admirális kezébe, mert jó hittel gon-

64 Rott Nándor (1869–1939), római katolikus pap. 1917–1939 veszprémi megyéspüspök.

65 Vass József (1877–1930), római katolikus pap, politikus. 1920–1921 közéleti, 1920–1922 vallás- és közoktatásügyi, 1922–1930 népjóléti- és munkaügyi miniszter.

dolhattam, hogy ez az eskü semmi olyat nem tartalmaz, ami a korábbi, a királynak tett eskümmel ellentmondásban állna. A Szombathelyen eltöltött napok után azonban nem ez volt a helyzet.

Miniszteri tisztet azért sem vállalhattam, mert tudtam, hogy politikai meggyőződés-
sem a legfontosabb kérdésekben erősen különbözik Bethlenétől. Vele olyan ember került az élre, aki kétségkívül a háború utáni időszak legjelentősebb politikai tehetsége volt. Világos és határozott, nem valahonnan és valakitől készen átvett, hanem fáradhatatlan szellemi munkával önmaga által alapjaiból felépített nézeteket vallott, amelyek egy egységes, minden részletében jól átgondolt és harmonikusan összeillesztett politikai alapfelfogás logikus konzekvenciáiként lettek nyilvánvalóvá. Ezek és az a képessége, hogy nézeteit cselekvő akaratként tudta megjeleníteni, voltak politikai vezéregyéniségének jellemzői. Tisza István egyszer Bethlent – noha ő nem tartozott Tisza párhívei közé – az ifjabb nemzedék egyetlen olyan tagjaként jellemezte, akire nyugodtan rá lehet bízni Magyarország sorsának irányítását. Véleményem szerint is Bethlen volt az egyetlen a két világháború közötti magyar kormányfők sorában, aki teljes egészében megfelelt azoknak a követelményeknek, amelyekkel egy ilyen posztra állított embernek rendelkeznie kell. Nézeteinek komolysága, egészséges véleménye, tartózkodása a hangos, de nem alaposan átgondolt és tartalmatlan politikai jelszavaktól, hiúságtól mentes és ezért a populáris áramlatoktól is független és tőlük nem könnyen lelkesülő személyisége, döntéseinek tisztasága és szívós kitaratása megvalósításukban, együttesen egy valamelyest száraz, de meggyőző ékesszólással és a parlamenti taktika mesteri ismeretével emelték őt magasán nemcsak a magyar politikusok átlaga, hanem a háború utáni magyar miniszterelnökök és miniszterek fölé is. Senki sem tudta magasabbra értékelni személyes tulajdonságait, mint én és a kommunizmus legyőzése után mindig azt a véleményt képviseltem, hogy a magyarországi állapotok valódi konszolidációja csak Bethlen vezetésével várható.

Az a tény azonban, hogy Bethlen jó tulajdonságait nagyra becsültem – nem hagyott a legcsekélyebb kétséget sem bennem, hogy politikai céljai nem voltak azonosak az enyéimmel és az én céljaim nem találtak az ő ízlésével. Bethlen a külpolitikában teljességgel idegenkedett a szomszéd államokkal való együttműködés gondolatától, úgy ahogyan az előttem lebegett. Ha ő ilyenre gondolt, akkor azt csak a jövőre nézve tartotta szem előtt, egy olyan időszakra, amelyben Magyarország elég erős lesz ahhoz, hogy vezető szerepet játszhasson a közép-európai államok szövetségében. Ehhez arra volt szükség, hogy Magyarország azt a területet, amelyet a trianoni béke előtt magáénak mondhatott, egészben vagy részben visszakapja és ezt elérendő, számára egy nagyhatalom támogatása elengedhetetlennek tűnt. Mivel eleve arra kellett gondolnia, hogy ez a nagyhatalom talán Németország lesz, és mivel Németország mindenkit, aki az Anschluss ellen volt, kiközösített, ezért ebben a kérdésben is rendkívül visszafogottnak kellett lennie, hiszen Németországban a szomszéd államokhoz történő minden közeledést az Anschluss elleni sakkhúzásnak tekintettek. Éppen így gyökeresen eltért véleménye az enyémtől a belpolitikai kérdések megítélésében: számomra a régi dinasztiához való ragaszkodás kardinális jelentőségű volt, számára egy célszerűségi kérdésről volt szó, amely a körülmények szerint így vagy úgy eldönthető. Bethlen politikai nézetei a Függetlenségi Párttal való hajdani kapcsolat bélyegét viselték magukon, az enyémekek a dualizmus egy őszinte hívének meggyőződésében gyökereztek. Bethlen túlbecsülte az ország korlátlan függetlenségének értékét, miként én talán alábecsültem; ő túlzottan optimista volt annak az országot fenyegető veszélynek a megítélésében, amely akkor fenyegette Magyarországot, ha a szomszédjaival nem jut egyetértésre, miként én ebben a tekintetben talán túl pesszimista voltam; ő túlzottan merész volt azokban a politikai számításokban, melyekre a régi Magyarország kül-

földi segéllyel történő visszaállítását alapozta, én pedig félelmemben, hogy adott esetben a szomszédaink morzsolnak szét bennünket, talán túl bátortalan voltam. Bethlen politikája bizonyára követhető volt, de nekem úgy tűnt, hogy a lehetséges veszélyek messze túlszárnyalják a lehetséges előnyöket. És mindenekelőtt: nem ez volt az a politika, melyet én helyesnek tartottam és képviselhetőnek gondoltam. A különbség oly nagy volt a véleményünk között, hogy én – ha nem akartam lemondani a sajátomról – nem tartottam lehetségesnek vele a gyümölcsöző együttműködést, bármily kívánatos is lett volna bizonyos tekintetben a számomra. Valóban gyakran előfordul, hogy a politikai célokat nem lehet egyenes úton elérni és azért, hogy elérhetőek legyenek, féljobbra vagy félbalra, sőt talán jobbra vagy balra kell kitérnünk, hogy bizonyos kerülő úton odaérjünk, ahová akarunk. Nem lehet azonban jobbra menni úgy, hogy a teljesen ellentétes baloldali útra térrünk, és közben önmagunkat ámitjuk, a jobboldali úton lévő cél felé tartunk. Ez történt volna, ha Bethlen politikájához csatlakozom.

Ezek a megfontolások megkönnyítették számomra a választ arra kérdésre, amely előtt a külügyminisztériumból történt kiválásom után álltam, – vajon a közéletben maradjak-e vagy visszatérjek-e a magánéletbe. A választás szabad volt a számomra, mert tudtam, hogy a magyar gazdasági életben, ahol sok barátom volt, elő tudom teremteni azt a jövedelmet, amely a családom létfenntartásához szükséges. Mindazonáltal minden hajlandóságom a közéletben való maradásra csábított, melyre előtanulmányaim is messze jobban felkészítettek, mint a tisztán gazdasági tevékenységre. Az áldozat, melyet számomra a közélet elhagyása jelentett, annál nagyobb volt, mert lemondásom elfogadásával egy időben ismét bécsi követté neveztek ki, úgyszólván lehetséges lett volna a diplomáciai pályán maradnom, ami mindig is különös vonzerőt gyakorolt rám. Gyermekeimtől kezdve mindig arra vágytam, hogy ezen a pályán működhessenek és mindig ennek a célnak az elérésére törekedtem. Egyáltalán nem volt olyan magától értetődő, hogy ezt elértem. Nyugodtan állíthatom, hogy a játszmát rossz kártyával a kezemben nyertem meg. Kétségtől nehéz volt és sok önuralmat kívánt tőlem, hogy ezt a játszmát, miután megnyertem, most feladjam. Másrészt azonban azt éreztem, hogy előbb vagy utóbb a királykérdés miatt konfliktusba kerülök a Bethlen vezetése alatt álló kormánnyal és vagy a meggyőződésem vagy a követi posztot kell feladnom, és ebből az alternatívából az első nem jött szóba. Bizonyos mértékig megkönnyítették számomra a diplomáciai karrier elhagyását azok a személyes megfontolások, amelyek lehetőséget kínáltak családom anyagi egzisztenciájának jobb megalapozására és megerősítésére, ami a közéletben, ha meg akartam őrizni a tisztaságom, teljesen lehetetlen lett volna. Csekély megtakarításaink áldozatul estek a kedvezőtlen időknek és gyakran nem volt könnyű elkerülni az adósságokat, amikkel szemben mindig babonás félelmet éreztem. Ha jobban is kívánta a gyermekeim érdeke, hogy elhagyjam a közszolgálatot, mint az állam érdeke a közéletben való maradásom, mindent egybevetve a közszolgálatból való távozással messze súlyosabb áldozatot hoztam, mint azt a magántevékenység anyagi előnyeiről történő lemondás indokolta volna. Így csak nehéz szívvel jutottam arra az elhatározásra, hogy nem veszem át a bécsi követi posztot és visszavonulok a magánéletbe.

Nem mondhatom, hogy megjelenésem a magyar gazdasági életben szerencsés módon zajlott le. Az ajánlatokból, melyeket kaptam, elsősorban kettő jött számításba: a Magyar Általános Hitelbanké az intézet ügyvezető igazgatói tisztségére és a Pesti Magyar Kereskedelmi Banké igazgatósági tagságra, illetve ebben a minőségben az érdekeltségi körükbe tartozó ipari vállalatok vezetésében történő részvételre. Ingadoztam a két lehetőség között, annál is inkább, mert előttem a budapesti bankvilágban uralkodó viszonyok, melyekben sohasem voltam jártas, és amelyek ezenfelül többéves bécsi távollétem

idején nem csekély mértékben megváltoztak, nemigen voltak ismertek. A Hitelbank vezetői között egyetlen ember volt, a bank egykori vezérigazgatója, báró Ullmann Adolf,⁶⁶ akivel szorosabb kapcsolatban álltam, míg az ügyvezető igazgatók – Horváth Ödön, Klein Gyula, Kovács Géza – név szerint is alig voltak ismertek számomra. Ezzel szemben a Kereskedelmi Bank igazgatósági tagjainak többségéhez – Hegedűs Lóránt, Chorin Ferenc, Weiss Manfréd, Heinrich Ferenc, Stein Emil – szoros baráti szálak fűztek és a bank elnök-vezérigazgatójával, Weiss Fülöppel⁶⁷ is, ha nem is baráti, de jó és régi kapcsolatban voltam. Másrésztől át kellett gondolnom, hogy a Hitelbankban egy pontosan körülírt munkakört szántak nekem, fix fizetéssel, amire rá voltam utalva, a Kereskedelmi Bankban ezzel szemben csak egy tiszteletbeli állást és egy bizonyos, jutalék formájában folyósítandó korántsem biztos jövedelmet ajánlottak, ami csak egy év után lett volna esedékes. Később nagyon hamar beláttam, hogy rosszul választottam, amikor végül a Kereskedelmi Bank javára döntöttem. A döntésem befolyásoló indítékokhoz tartozott a Kereskedelmi Bank vezetőihez fűződő, már említett, rendkívül barátságos kapcsolatokon kívül az a körülmény is, hogy a Hitelbank igazgatói, akikkel Ullmann hozott össze, igen hűvösen, sőt némi bizalmatlansággal fogadtak, ami addig terjedt, hogy pl. Klein Gyula,⁶⁸ akivel később baráti viszonyba kerültem, éppen hogy a becsületszavam követelte, miszerint semmiképpen sem akarom a vezérigazgatói tisztséget megszerezni, amire egyáltalán nem is gondoltam, mert nem tartottam magam arra érettnek. A Kereskedelmi Bank részéről ezzel szemben, különösen Weiss Manfréd,⁶⁹ makacsul arról győzködtek, hogy ne lépjek be egy olyan csoportba, amely – Ullmanntól eltekintve – teljesen idegen a számomra, amikor a másik oldalon őszinte barátaim vannak. Megígérte, gondoskodik arról, hogy belőle, Hegedűsből, Heinrichből s belőlem egy kis bizottság alakuljon, amely Weiss Fülöp elnök mellett rendszeresen és naponta foglalkozna a bank ügyeivel, úgyhogy nem panaszkodhatom majd az elfoglaltság hiányáról. Elhatározásomban bizonyos mértékig szerepet játszott az a körülmény is, hogy abban az időben, amikor döntenem kellett, már megbízást kaptam Ófelségétől híveinek vezetésére. Azt gondoltam ugyanis, hogy a Kereskedelmi Banknál több időm lesz ezzel a feladattal foglalkozni, mint ha a Hitelbankhoz megyek. Volt szerencsém később megbánni ezt az elhatározást. Három évvel később indítatva éreztem magam, hogy elutasítsam újráválasztásom a bank igazgatóságába, tehát szó szerint két szék közül a pad alá estem. A hibák azonban nem maradnak büntetlenül. Különösen kínos volt számomra kezdettől fogva, hogy döntésem következtében feszült viszonyba kerültem Ullmannal, annál is inkább, mert az volt az érzésem, nincs igazam vele szemben. Természetesen abban az esetben, ha a Hitelbankhoz mentem volna, a barátaim a Kereskedelmi Banknál éppúgy lchangolódtak volna. Hiányos emberismeret, tétovázás abban, hogy mit akarok tulajdonképpen, bizonytalanság azoknak a körülményeknek a megítélésében, amelyek közé kerülnöm kellett – ezek voltak az elkövetett hibák fő elemei.

A hibás lépés első kellemetlen következménye az volt, hogy néhány hónap múltán hirtelen olyan helyzetben találtam magam, hogy nem tudok kielégítő módon gondoskodni a családom eltartásáról. Az infláció közepén álltunk, s amiből tavasszal még azt remél-

66 Ullmann Adolf báró (1857–1925), pénzügyi szakember. 1909–1925 a Magyar Általános Hitelbank igazgatója.

67 Weiss Fülöp (1859–1942), pénzügyi szakember. 1911–1920 a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöke, 1921-től elnöke.

68 Klein Gyula, a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatóságának tagja.

69 Weiss Manfréd báró (1857–1922), nagyiparos.

tem, hogy egy évig gondtalanul megélünk, az ősszel már alig volt többre elegendő, mint egy negyedévre. Arra kényszerültem, hogy adósságokat csináljak a következő évben remélt járandóságaimra. Azt, hogy olyan időkben, amikor a pénz értéke süllyed, előnyös adósságokat csinálni, mert kevesebbet fizetnek vissza, mint amit kaptak, akkor nem tudtam, ami nyilvánvalóan hiányzó üzleti érzékem bizonyítéka volt. Csak most kezdtem komolyan érdeklődni, milyen bevételekkel számolhatok. Amit a Kereskedelmi Bank hihető jutalékként megszabott a számomra, az a pénz értékének csökkenése következtében körülbelül két hónapra fedezte a kiadásaim. A Rimamurányi Vasipari Rt. irányomban nagyon barátságos vezérigazgatója, Bíró Pál,⁷⁰ akitől Bécsben a Hotel Bristolban aziránt érdeklődtem, mit várhatok a vállalatától, melynek igazgatóságába beválasztottak, azt felelte: „A háború előtt kb. 30 000 koronát fizettünk, úgy gondolom, most ugyanannyit.” A megváltozott pénzvizonyoknak megfelelően ez az összeg csak töredékét jelentette a háború előtti 30 000 koronának. Alig elegendőt ahhoz, hogy családom létfenntartását 14 napra fedezzem. Csekély megtakarításaim, a számomra engedélyezett nyugdíj, és mint legfontosabb tétel, egy havi 100 dolláros összeg, melyet a Carnegie-alapítványtól⁷¹ kaptam, hogy a világháború gazdaság- és társadalomtörténete magyar köteteknek kiadását előkészítsem – ezek voltak azok a bevételek, amelyekkel manővereznem kellett, hogy megtartsam a pénzügyi egyensúlyt. A feleségem vitézül segített ezekben a nehéz időkben – neki kellett ugyanis egy időre a szakácsnő feladatait átvenni, mert szakácsnőt már nem tudtunk tartani.

Ebben a helyzetben vettem kézhez 1921 augusztusában a korábbi osztrák vasútiügyi miniszter, báró Banhans levelét, amelyben arra kért, hogy vállaljam el a Magyarországon alapítandó Vasútfelszerelési Rt. (AFEB) elnökségét. A részvénytársaság egy Bécsben és Belgrádban azonos néven működő társaságokkal rendelkező konszern magyar csoportjaként tevékenykedne. A konszern vezetője Julius Biedermann, egy jó üzleti érzékkel rendelkező ember volt, aki valamivel korábban tekintélyes kölcsönt szerzett a Magyar Államvasutak számára, és ezzel a létfontosságú tranzakcióval ismertté tette a nevét. A társaság nagyszabású üzleteket folytatott és olyan, a MÁV számára történő szállításokat vett át, amelyekkel – az inflációs konjunktúra kihasználásával – tetemes nyereséget ért el. Biedermann az átlagosnál jelentősebb léptékű kereskedő volt. A vállalkozás keretében figyelemre méltó kereskedői elképzelésekről tett tanúságot és mindig azt a benyomást tette rám, hogy ezeknek a megvalósítása jelentette számára a legnagyobb megelégedettséget, nagyobbat, mint a pénz, melyet ennek révén szerzett, amelyet bizonyára meg is vetett. A részéről két testvére vett részt a vállalat vezetésében: az egyik, Dr. Nikolaus Biedermann, egy nagyon talpraesett ügyvéd, rendelkezett azzal az egészséggel, a lábai alól sohasem szilárd talajt vesztő szellemi képességgel, amely mint szükséges ballaszt nélkülözhetetlen volt testvérének a vállalattal kapcsolatos magasan szárnyaló tervei szempontjából. Míg a másik testvér, Eugen Biedermann találékony, kitartó üzletember volt, aki jelentős mértékben rendelkezett azzal a pénzszerzéshez szükséges képességgel, amely belőlem teljesen hiányzott. Az igazgatóság tagjaiként rajtam kívül számításba jövő sze-

70 Bíró Pál (1881–?), nagyiparos, politikus. A Rimamurányi–Salgótarjáni Vasmű vezérigazgatója, majd elnöke, a Magyar Gyáripárosok Országos Szövetségének alelnöke. 1923-tól kormánypartí parlamentári képviselő.

71 Carnegie-alapítvány: Andrew Carnegie (1835–1918) amerikai nagyiparos hozta létre a kultúra és a tudomány támogatására. – Az alapítvány támogatásával készült munka: *Gustav Gratz–Richard Schüller: Die äussere Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns. Wien–New Haven, 1925.*

mélyek rangos és tekintélyes egyéniségek voltak. Ezek közé tartozott a kiváló bécsi ügyvéd, Bachrach, aki közel állt Julius Biedermannhoz és két testvéréhez és biztosított engem, hogy nyugodtan csatlakozhatom a vállalathoz. Ismételten összejöttem a Biedermann testvérekkel és megegyeztünk egy magas fix fizetésben, melyet a társaságtól kellett kapnom, s amely a bécsi és belgrádi társaságoktól folyósított járulékokkal még növekedett. (A fizetés a későbbiekben egyébként emelkedett és svájci frankban állapították meg, ami a korona értékének folyamatos ingadozásával szemben a nagyon óhajtott biztonságot nyújtotta a számomra.) Közöltem az ajánlatot Weiss Fülöppel. Ő eltanácsolt attól, hogy elfogadjam, de – bár beszéltem az infláció következtében támadt pénzügyi nehézségeimről, melyek áthidalása másként, mint az ajánlat elfogadásával, nem látszik számomra lehetségesnek – a legcsekélyebb gesztust sem tette azért, hogy az előttem álló probléma megoldásában a segítségemre legyen. Így azután 1921 augusztusában elfogadtam a Biedermann testvérek ajánlatát. Noha ez azt jelentette, hogy a gazdasági életben egy alacsonyabb szintre süllyedtem, mint ami a szakmába történt belépéskor előttem lebegett, még ma sincsen okom arra, hogy sajnálkozzam ezen a lépésen. Röviddel azt követően, hogy átvettem az AFEB elnökségét, Károly király második restaurációs kísérletével kapcsolatban rendkívül nehéz helyzetbe kerültem és a Biedermann testvérek hüek maradtak hozzám, amit nem állíthatok a gazdasági életben tevékenykedő minden barátomról. Ezért sohasem felejtettem el, hogy segítettek túljutni életem legnehezebb szakaszán és később, amikor ők maguk kerültek szorult helyzetbe, arra törekedtem, hogy azt, amit értem tettek, erőmtől telhetően viszonzzam.

A gazdasági életben betöltött funkcióim egyelőre arra korlátozódtak, hogy megbeszéléseken vettem részt, tanácsokat adtam, fontos ügyekben tárgyalásokat is folytattam, de bőségesen maradt időm más dolgokra is. Különösen a politika tartott engem továbbra is a hatása alatt és mondhatni, 1921 folyamán még teljesen igénybe vett.

Röviddel a lemondásom után kaptam kézhez egy április 10-i keltezésű legfelső kéziratot, melyben Őfelsége azzal bízott meg, hogy összegyűjtssem magyarországi híveit és előkészítsem mielőbbi visszatérését. „Szilárd elhatározásom – írta –, hogy az újbóli trónra lépésemre irányuló tevékenységem, melyet ez idő szerint a külföldi erőszak megghiúsított, a legközelebbi időben folytassam. Felszólítom ezért valamennyi hívem, hogy gyülekezzen Dr. Gratz Gusztáv körül, aki teljes bizalmam bírja.” A kézirat ezután megadja annak az agitációnak a fő alapelveit, melyet Őfelsége a restauráció érdekében szükségesnek vélt. A megbízatás – bármennyire megtisztelő is volt – minden volt, csak nem kellemes. Szívesebben láttam volna, ha Őfelsége a régi nagy politikai tekintélyek sorából bíz meg valakit, pl. gróf Andrássy Gyulát vagy gróf Apponyi Albertet. Emellett azonban a számomra kijelölt feladatot, a király Magyarországra történő gyors visszatérésének előkészítését – ráadásul egy adott rövid időn belül – megoldhatatlannak tartottam. Véleményem szerint ebben az időpontban a legfontosabb feladat a király és a kormányzó közötti egyetértés helyreállítása volt. A kettejük közötti közvetítő szerepre akkor valóban alkalmasnak tűntem, mivel gyakorlatilag én voltam az egyedüli, aki egyformán bírtam a király, a kormányzó és Bethlen miniszterelnök teljes bizalmát. Ez volt azután az oka annak, hogy a rám bízott missziót végül elvállaltam, azzal a megjegyzéssel, hogy feladatomnak a király és a kormányzó ellentétének megszüntetését fogom tekinteni.⁷²

Azért, hogy a király és a kormányzó közötti közeledés érdekében kifejtett fáradozások megghiúsultak – ha mégoly nagyon is igyekszem a dolgokat objektíven megítélni – a

72 Az Őfelsége megbízása alapján végzett tevékenységemről mindent, amit tudni érdemes, már ismételten elmondtam: kiváltképpen a király második visszatérési kísérletének szervezői ellen

felelősség inkább a kormányzót és a magyar kormányt, semmint az uralkodót terheli. A király és a kormányzó egymás iránti kezdeti bizalma egyes-egyedül azért rendült meg, mert a kormányzó – noha a saját meggyőződése szerint hű maradt a királyhoz – állandóan olyan emberekkel vette magát körül, akik általában a Habsburg-háznak a magyar trónra történő visszatérésével és különösen Károly király személyével szemben érzett ellenséges érzületüket nem rejtették véka alá. A kormányzó bizonyosan jóhiszeműen jelentette ki, hogy a környezetében lévő és a királlyal szemben ellenséges érzelmű személyeknek egyáltalán nincs rá befolyásuk. Mégis érthető azonban, hogy mindaz, amit ezektől az emberektől kora reggeltől késő estig hallott, nem maradt hatás nélkül és nem múlt el nyomtalanul. Véleményem szerint azonban a magyar politika hivatalos vezetői, a kormány tagjai és mindenekelőtt Bethlen István sem tettek meg minden tőlük telhetőt a király és a kormányzó közötti ellentétek megszüntetéséért. Ha elgondoljuk, hogy ezt nem lehetett másként elérni, mint Károly királynak a magyar trón ismételt elfoglalására vonatkozó igénye többé-kevésbé kötelező formában való elismerésével, ami azonban Bethlentől, aki a király visszatéréséről hallani sem akart, nemigen volt várható, akkor ez is érthető lesz. Az adott helyzetben a kormányzóban, aki lojális érzelmeit minden alkalommal – gyakran erős kifejezésekkel és véleményem szerint teljesen őszintén – hangsúlyozta, az az elképzelés alakult ki, hogy az ő történelmi feladata a régi Magyarország határait egészben vagy részben helyreállítani, ahová egy előkelő gesztussal meghívja Károly királyt, foglalja el ismét elődei trónját. A király azonban nem akart és nem tudott ebbe belenyugodni; félt, hogy az uralkodói hatalom túlon túl hosszú megszakítása elhúzza vagy lehetetlenné teszi a visszatérését és a dinasztia fokozatosan a feledés homályába kerül, legalábbis az uralkodóház és Magyarország között fennálló kötelék aggasztó módon meglazul. A bizalom visszaállításának ahhoz a formájához, ahogyan azt a magyar kormány elképzelte, azaz a trónról történő lemondás árán, a királynak nyilvánvalóan nem fűződött semmiféle érdeke, mert neki magától értetődően a politikai és nem egy tisztán személyes közeledés volt a fontos. A király arra is gondolt, hogy ha a kormányzó állítása, miszerint fontosnak tartja egy későbbi időpontra előkészíteni a restaurációt, őszinte és tisztességes, akkor ez szükségszerűen megkövetelte volna, hogy ne kizárólagosan olyan emberekkel vegye magát körül, akik a dinasztia visszatérése ellen harcoltak. A kormányzó személyes állásfoglalásának ebben az esetben, éppen ellenkezőleg, abban kellett volna megnyilvánulnia, hogy ezeket az elemeket, ha nem is a magyar politikai vezetésből, ámde a saját közvetlen környezetéből eltávolította volna.

1921 áprilisában és májusában többször folytattam megbeszéléseket gróf Bethlennel arról, miként távolítható el a kormányzó és a király közötti bizalmatlanság e mély indítéka. Javaslatok sorát tettem Bethlennek, melyeket egy rövid feljegyzésben az alábbiak szerint foglaltam össze:

1. A kormányzó szoros kapcsolatban áll olyan politikusokkal, akik közismerten a szabad királyválasztás hívei, de egyáltalán nincs kapcsolata a másik tábor politikai vezetőivel. Ez alapvetően helytelen. Az államfőnek normális körülmények között csak a kormány közvetítésével szabad érintkezni politikusokkal. Ennek a szokásnak a megtartása nálunk éppúgy kívánatos, mint ahogyan ez más országokban, Angliában, Franciaország-

lefolytatott bírósági eljárás folyamán, az államügyészség előtt tett és a képviselőházban 1920. december 10-én felolvasott tanúvallomásomban, továbbá Magyarország kiegyezés utáni történetéről írt (eddig nem publikált) könyvem negyedik kötetében. Itt arra törekedtem, hogy csak arról szóljak, ami ezeken a helyeken nem szerepel. [Gratz Gusztáv saját jegyzete.]

ban vagy Olaszországban mindig is így volt. Ha nem tartjuk meg, nem jutunk alkotmányos viszonyok közé. Következésképp nem lehetetlen a kormányzó és a politikusok kapcsolatait oly módon szabályozni, hogy ezért a kormány viselje a felelősséget. Egyébként nem lehet akadálya annak, hogy a kormányzó állandó érintkezést tartson fenn a legitimista irányzat vezetőivel. Egy államfői tisztség magától értetődően azt a terhet rója viselőjére, hogy olyan emberekkel is kapcsolatba lépjen, akik személyükben talán kevésbé kellemesek a számára. Veszélyes, ha egy államfő csak azokkal az emberekkel érintkezik, akik szimpatikusak a számára, mert ez egyoldalú véleményekhez és állásfoglalásokhoz vezet.

2. Ismételten panaszkodnak arról, hogy egyes, a kormányzó állandó környezetéhez tartozó személyek nemkívánatos irányban befolyásolják őt. Ha ez a feltételezés tévedésen is alapszik, mégis kétségen felül áll, hogy egyik vagy másik személyiség alkalmilag meggondolatlan nyilatkozatokat tett, melyekből az államfő pártatlanságát illetően hátrányos következtetéseket lehet levonni. Ennek az ellenszere az a helyes és általánosan bevett gyakorlat, hogy az államfő közvetlen környezete és maga az államfő tartózkodik minden a külvilág számára teendő nyilatkozattól. Ha nem lehet megvalósítani, hogy az érintett exponált személyektől megváljanak, akkor legalább szigorú ellenőrzés alá kell helyezni őket, valahogy úgy, hogy egy nem politizáló főszárnyegédet neveznek ki, akinek ügyelni kellene arra, hogy a kormányzó környezetében ne politizáljanak.

3. Bizalmatlanságot kelt a királyban a kormányzóval szemben a Gömbös Gyula MOVE-elnökhöz való viszonya is. Ismeretes, hogy a MOVE politikai szervezet, amely közel áll a szabad királyválasztás híveihez és kémszervezetei útján minden csapattestet állandó ellenőrzés alatt tart. Ez tiszta bolsevizmus. Állam az államban, egy árnyékkormányt a hivatalos kormány mellett nem lehet megtűrni. Különben is közérdek, hogy a MOVE visszatérjen a normális egyesületi tevékenység kereteibe.

4. Végezetül bizalmatlanságot vált ki a kormányzóval szemben egyes tiszti különítmények fennállása is, melyek közül a legaktívabbak ellenségesen állnak szemben a legitimistákkal és megfélemlítő magatartásukkal lehetetlenné teszik egy egészséges közvélemény kialakulását. Ezek a különítmények, véleményem szerint, több kárt okoznak a közrendnek, mint amennyit használnak. Ha fenntartásuk a közrend érdekében mégis szükséges lenne, akkor, amennyire lehetséges, távol kellene tartani őket a fővárostól és szigorú katonai fegyelem alá kell őket helyezni. Magától értetődően a katonai szerveknek a polgári személyek ellen irányuló minden hivatalos akcióját teljesen be kell szüntetni és szigorúan meg kell torolni.

Ezek a javaslatok képezték a Bethlennel folytatott beszélgetéseim témáját – a kormányzóval nem közöltem őket, mert Bethlennek az volt a kívánsága, hogy ő maga tájékoztassa Horthy tengernagyot róluk, mondván, így remélhető könnyebben az egyetértésnek a megszerzése. A megbeszélések további szakaszában Bethlen azt mondta, hiba lenne, ha a kormányzót túl erősen sürgetni akarnák. Fokozatosan kell azon fáradozni, hogy a környezetét kicseréljék, de nem szabad valamennyi személy azonnali távozását követelni, stb., stb. Arra kértem gróf Bánffy külügyminisztert⁷³ és Kánya Kálmánt a minisztérium főtitkárát, hogy a kormányzó környezetében tapasztalható, a király bizalmatlanságát különösen kiváltó állapotok megszüntetése érdekében támogassák törekvéseim, mert ha nem sikerülne az uralkodót megnyugtatni, akkor feltétlen azzal kell számolni,

73 Bánffy Miklós gróf (1873–1950), író, politikus. 1921–1922 külügyminiszter, a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere.

hogy megújítja a húsvétra tervezett visszatérési kísérletét. A javaslatomban említett kérésekben azonban nem lehetett sikert elérni. Részeredményt sem, melyet a Budapesten tapasztalható jó szándékok bizonyítékának tekinthettem volna. Ahelyett, hogy bármi olyat tettek volna, ami alkalmas lett volna a király bizalmatlanságának eloszlatására, egy titkosrendőrt küldtek Luzernbe, azért, hogy megfigyelje őt és kikémlelje a környezetét. A folyosói pletyka, amit összehordott, híven kinyomtatásra került a kormány által Károly király visszatéréséről kiadott fehér könyvben.⁷⁴ Amikor Bethlennél szóba hoztam a titkosrendőr küldetését, kijelentette, hogy a legcsekélyebb tudomással sem bírt erről és nem kételkedtem abban, hogy igazat mondott. Mindig feltételeztem – noha nem bizonyíthattam –, hogy ez a gondolat Gömbös Gyula fejéből pattant ki, aki szívesen dolgozott ilyen eszközökkel.

Amikor arra a felismerésre jutottam, hogy a kormányzó környezetében végrehajtandó bizonyos változásokat célzó javaslatomat nem fogom tudni megvalósítani, másrészt pedig a király mindjobban hajlott a visszatérésre, más úton próbáltam a célt elérni. Azt terveztem, ösztönözni fogom a kormányzót, hogy az uralkodóház iránt idehaza oly gyakran hangoztatott hűségét és abbéli kívánságát, hogy a koronás uralkodót, amilyen gyorsan csak lehetséges, ismét hazahozhassa, egy a királyhoz intézett levélben is ismételje meg. A király, akit tájékoztattam erről a szándékomról, egyetértett a lépésemmel, ámde úgy vélte, hogy az eredménytelen lesz, miként egyáltalán nem érhetünk el sikert semmi olyanban, ami a kormányt kötelezné visszatérésének lehetővé tételére, mert az alapjában véve nem kívánatos a magyarországi hatalmasok számára. Amikor Budapesten szóba hoztam a tervem, mind Bethlen, mind a kormányzó mégis kedvezően fogadták. A kormányzó, aki augusztus folyamán hosszabb kihallgatáson fogadott Gödöllőn, elfogadta a javaslatom és meg is bízott azzal, hogy készítsem el a számára a királyhoz intézendő levél tervezetét. A megbízatást már a következő napon teljesítettem, midőn báró Láng Boldizsár,⁷⁵ a kormányzó katonai irodáján dolgozó néhány királyhű ember egyike útján, a következő fogalmazványt bocsátottam a rendelkezésére:

„A Felsőleged legutóbbi magyarországi tartózkodása óta eltelt idő őszinte sajnálatomra nem hozta meg azt a változást, amely Felsőleged visszatérését ez idő szerint lehetővé tenné.

Engedje meg Felsőleged, hogy álláspontomat, melyet nemcsak Felsőleged előtt, hanem amennyire azt Felsőleged és az ország egymástól elválaszthatatlan érdekeire való tekintettel megtehettem, a nyilvánosság előtt is mindig képviseltem, ez alkalommal is megismételjem és kijelentsem, miszerint Magyarország belső és külső konszolidációját nem tartom befejezettnek, mindaddig, amíg nem sikerül a magyar királyi méltóság kérdését régi alkotmányunk szellemében és az alkotmány alapján Felsőlegedet, mint a Szent István koronájával megkoronázott uralkodót megillető jogok érvényesítésével és tiszteletben tartásával megoldani. Nem kételkedem, hogy abban a pillanatban, amikor a megoldás útjában álló akadályok eltávolíthatók vagy figyelmen kívül hagyhatók lesznek, a nemzet azoknak a törvényeknek az alapján, amelyeket Felsőleged távollétében kénytelen volt belállapotai szabályozására elfogadni, maga is késedelem nélkül az e cél megvalósításához vezető útra lép. Ami engem illet, Felsőleged meg lehet győződve arról, hogy teljes tekinthetőségem latba vetem annak érdekében, hogy ne csak minden más, a régi alkotmányunk-

74 IV. Károly visszatérési kísérletei. Bp. 1921.

75 Láng Boldizsár (1877–?), katonatiszt, altábornagy. 1920–1922 a kormányzói katonai iroda vezetője.

kal össze nem egyeztethető megoldást – ami a jelenlegi törvények szerint egyetértésem nélkül egyáltalán nem fordulhatna elő – megakadályozzák, hanem adandó alkalommal, ha ennek a véleményem szerint egyes-egyedül lehetséges megoldásnak a feltételei adottak lesznek, Felsőgednek a törvényes formák betartásával történő hazatérését a magam részéről támogassam.

Ha a húsvéti események alkalmával kényszerűen azt az álláspontot is képviseltem, hogy tekintettel Ófelsége és a magyar nemzet egymástól elválaszthatatlanul összefonódó fontos és lényeges érdekeire, Ófelsége visszatérése körünkbe az idő szerint lehetetlen és mind Ófelségét, mind a nemzetet romlásba taszítaná, és ha arra kényszerülök is, hogy kijelentsem, hasonló helyzetben ma sem tudnék másként cselekedni mint húsvétkor – miként meggyőződésem szerint nem lehet Ófelségének olyan őszinte híve, aki ilyen esetben más véleményt képviselhetne – kérve kérem Ófelségét, legyen teljes bizalommal irántam, mégpedig ne csak tisztességes jószándékaim, de szilárd elhatározottságom iránt is, amellyel az első valóban alkalmas pillanatban teljesíteni fogom a kötelességem, amely ilyen a visszatérést lehetővé tévő helyzetben Ófelségével és az országgal szemben egyaránt reám hárul.”

Az az írás, melyet Werkmann: „A madeirai halott” c. művében (250. old.),⁷⁶ mint a kormányzónak a királyhoz intézett levelét kinyomtattak, melynek fogalmazványa Kányától vagy gróf Khuentől származhat, nem ebben a gondolatmenetben fogant. Ez Magyarország külpolitikai helyzetének hosszabb bemutatásával kezdődik, de egyes pontjaiban (pl. a Kisantant Magyarország felosztására irányuló állítólagos tervének említése, az az állítás, hogy a rapallói szerződés egyenértékű Olaszország csatlakozásával a Kisantant-hoz, a félelem, hogy Olaszország és Anglia támogatnák az ország felosztását szomszédai között) a komolyabb kritikát nem állja ki. A kormányzó írása két pontban igyekezett igazságosan megítélni a király álláspontját. Mindenekelőtt ott, ahol arról van szó, hogy a kormányzó az országot „a törvényes és államjogilag helyes elvek biztosításával hivatott kezébe szándékozik helyezni” és ott, ahol arra figyelmeztet, miszerint „a törvényesen legitim megoldás előkészítése” időt kíván. Nem szükséges kiemelni, hogy a kormányzó levelében előforduló formula mindkét esetben nyitva hagyja Károly király személye kapcsolódásának lehetőségét, mert a legitimitás elve akkor is igaz lett volna, ha a királyt lemondásra kényszerítik és a fiát királlyá koronázzák. Ez volt Bethlen szándéka is. Ő maga mondta nekem 1921 augusztusában.

Ismeretes, hogy Andrássyval és Apponyival egyetértésben elleneztem a kézirat elküldését az uralkodónak. Rámutattam arra, hogy a levél nem oszlatja el azt a bizalmatlanságot, melyet a király tanúsít a kormányzóval szemben, hanem erősíti azt. Bethlen azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy kézbesítsem a levelet, ha pedig a levél kedvezőtlen benyomást kelt, még mindig megvan a lehetősége annak, hogy egy másikat küldjenek. Ófelsége valóban elégedetlen volt a levéllel és öt nappal annak átadása után egy szeptember 8-án keltezett értesítést kaptam, mely szerint nem vette tudomásul az abban foglaltakat s kérte, értesítsem erről Bethlent.

Most egyrészt az előtt a feladat előtt álltam, hogy kieszközöljek egy megfelelő levelet a kormányzótól, másrészt, amennyire lehetséges, más utakat is találjak a kormányzó és a király közötti bizalom helyreállítására. Az előzmények után világos volt, hogy sem az egyik, sem a másik oldalon nem lehet egyetértést elérni a különböző törekvések végcélját

⁷⁶ *Karl Freiherr von Werkmann: Der Tote auf Madeira. München, 1923. Magyar kiadását ld. Karl Freiherr von Werkmann: A madeirai halott. München, 1923.*

illetően. Mind a túlon túl pontos kifejezést, „a király visszatérése”, mind a nagyon általánost „a legitimista eszme megőrzése” kerülni kellene, mert az első a kormányzónál és Bethlennél ütközik ellenállásba, a másodikkal pedig az uralkodó nem elégedhetett meg. A szándékom az volt, hogy a királykérdésben megjelölt végcél pontos és világos körülírása nélkül a király és a kormány között egyfajta politikai együttműködést érjek el és a trón betöltésére vonatkozó információik kölcsönös cseréjét elérjem, abban a reményben, hogy a nemzetközi viszonyokat feltételező végcél végül magától adódik, történjék az a magyar kormány Károly királlyal szembeni álláspontjának megváltozása vagy – a restauráció különösen jelentős elhúzódása esetén – a királynak az időközben talán nagykorúvá vált fia javára történő lemondása formájában. A király hozzájárulását adta ehhez a tervhez is, hozzáfűzte azonban, ez esetben nemigen bízna a sikerben, mert meg van győződve, hogy a magyar kormánytól semmiféle manipulálatlan, számára esetleg kedvező információt nem fog kapni, miként azok az információk is, melyeket húsvétkor Szombat helyen bocsátottak a rendelkezésére, manipuláltak és hamisak voltak.

A dolgok nem olyan fordulatot vettek, ahogyan én azt az új akció előkészítésekor elképzeltem. Jóllehet a király szeptember elején – húsvét óta először – lemondott arról, hogy pontosan meghatározza magyarországi visszatéréseinek időpontját, az a szándéka, hogy az első kedvező alkalommal hazatér, változatlan maradt. A budapesti külügyminisztérium és a Svájcban időző király közötti információcsere gondolatával alapvetően mindkét fél egyetértett, de a magyar kormány részéről nem történt semmiféle olyan lépés, melyet az elképzelés megvalósításaként lehetett értelmezni. Másrészt az uralkodó – magától értetődően nem tőlem, hanem más, valószínűen katonai forrásokból – folyamatosan riasztó híreket kapott. Különösen erős benyomást tett rá az a hír, hogy a magyar kormány szisztematikusan eltávolítja a legitimista felfogású tiszteket a hadseregből és helyükre az uralkodóházzal szemben ellenséges érzelmű tiszteket állít. Szeptember 4-én értesítést kaptam, hogy a király kéziratot intézett a kormányzóhoz, amelyben szóba hozta a tisztikar felesketését Horthy tengernagyra. Kijelentette, hogy Horthy katonai hűségességet tett neki, ami továbbra is köti őt, úgyhogy abban a pillanatban, amikor ő maga veszi át a parancsnoki hatalmat, a Horthyra tett eskü érvényét veszti és a királynak teljesített eskü lép érvénybe. A kézirat néhány más katonai rendelkezést is kritika tárgyává tett. Sajnos, később Tihanyban arra kényszerültem, hogy ezeket a másolatban vagy eredetiben kézhez vett tiltakozásokat elégessem. Igyekeztem megállapítani, hogy a legitimista tisztek eltávolításáról szóló hírek megfelelnek-e a tényeknek. Az információk, melyeket a nagyon megfontolt, kiegyensúlyozott ítéletű tisztektől kaptam – közülük különösen Say ezredesre emlékszem – megerősítették az említett hírek helyességét. A hadsereget Gömbös Gyula szellemében lassanként átfurmálták, aki titokzatos befolyást gyakorolt minden a hadseregszervezéssel összefüggő kérdésre. A király környezetében ezt azzal magyarázták, hogy a kormányzó saját, a hadseregre gyakorolt befolyását engedte át Gömbösnek. A királyhű politikusok ezeknek, az ő szempontjukból igen nyugtalanító jeleknek a láttán mind türelmetlenebbek lettek. Szeptember végén megkerestek annak érdekében, hogy vegyek részt egy Szmracsányi György lakásán tartott értekezleten, ahol arra ösztökéltek, csatlakozzam akciójukhoz, melynek célja a királynak – az Ostenburg őrnagy⁷⁷ parancsnoksága alatt álló tisztikar különítmény segítségével – Magyarországra történő visszahozatala és – az esetben, ha akadályt támasztana – a kormány erőszakos eltávolítása lett

77 Ostenburg-Moravck Gyula (1884?–1944), katonatiszt, őrnagy (IV. Károly ezredessé nevezi ki). 1919–1921 a Nemzeti Hadsereg egyik századának, majd különítményének parancsnoka.

volna. Azokat, akik ilyen gondolatokat tápláltak, az vezette, hogy azt a pillanatot, amikor egy fegyveres csoport lehetővé tenné a király hazatérését, nem szabadna elmulasztani, mivel az alkalom soha többé nem tér vissza. Ha elmulasztják ezt a lehetőséget, akkor a restauráció gondolatát hosszú időre, ha nem örökre, fel kell adni. Noha ez a gondolatmenet némelyeknek tetszetős volt, mégis élesen állást foglaltam minden államcsínykísérlettel szemben, mert nem hittem kivitelezhetőségükben. Apponyi és Andrássy nem vettek részt a megbeszélésen, de éppoly rendkívüli módon aggódtak a dolgok alakulása miatt. Emlékszem Apponyi Albert egyik kijelentésére ezekben a napokban: „Valóban nem tudom, mivel vesznek súlyosabb felelősséget magukra, azzal, hogy a királyt hazahozzák, vagy azzal, hogy nem hozzák haza.” A Szmrecsányinál tartott tanácskozást követően néhány nap múlva a Bécs melletti Reichenauban nyári pihenését töltő családomhoz utaztam. (A Wartholz császári villában béreltem néhány szobát, hogy ily módon elkerüljem az üres lakásnak a helyi hatóságok részéről akkoriban gyakorta foganatosított igénybevételét.) Reichenauban tartózkodott akkor báró Schager királyi jószágigazgató családja is. Autón Bécsbe történő visszautazásomkor csatlakozott hozzám Schager báróné is, aki az úton telebeszélte a fejem, hogy komoly lépéseket tehetnének a restauráció érdekében, ám Andrássy, Apponyi és én örök tétovázók vagyunk, stb. Kitartottam álláspontom mellett, hogy a király visszatérését jelenleg kivitelezhetetlennek tartom.

Október elején, amikor ismét Budapesten voltam, Rakovszky István hívott meg egy a lakásán tartott megbeszélésre, amelyen a háziúron és rajtam kívül Beniczky Ödön és Lehár ezredes vettek részt. A tárgyalás lefolyásáról az a jegyzőkönyv tájékoztat, melynek az egyes oldalait három jelenlévő parafálta s amelynek szövegéből csupán az akkor külföldön tartózkodó Lehár tábornok (!) nem tudott részt venni. Lehár nyilatkozatának hatása alatt – Őfelsége visszatérése elő van készítve, vezető beosztásokban lévő tisztek sorát nyerték meg az akciónak és ő elhatározta, hogy akkor is végrehajtja a tervet, ha mi nem csatlakoznánk hozzá – feladtam a király hazahozatalával szembeni ellenállásom. Kijelentettem azonban annak értelmében, amit tőlünk Lehár követelt, és egyetértésben Rakovszkyval és Beniczkyvel, hogy magáért az akcióért nem vállalunk felelősséget, de készek vagyunk visszatérés esetén a cselekedeteiért, kifelé, az alkotmányos felelősséget viselni. Elhatároztuk, hogy Rakovszky, Beniczky és én nem utazunk a király elé arra a helyre, ahol le akar szállni, hanem egy meghatározott és csak Lehár által ismert helyen fogunk tartózkodni, azért, hogy ha az államcsíny sikerül és a király bevonul a budai várba, értünk jöhessen és a király rendelkezésére állhassunk. Az, hogy az akcióból, ha most az egyszer sikerülne, nem vonhatom ki magam, magától értetődő.

Itt nagy hibát követtem el. Elmulasztottam, hogy Svájcba utazzam és személyesen tájékoztassam az uralkodót arról, amiről Rakovszky lakásán tanácskoztunk és amit ott elhatároztunk. Inkább hagytam, hogy báró Schager Bécsből Budapestre utazzon és őt bíztam meg, menjen Svájcba, közölje a királlyal, miként ítéljük meg a helyzetet. Ezenfelül arra kértem, hogy ábrázolja objektíven mind azokat az okokat, amelyek a király katonai tanácsadóit a visszatérés támogatására ösztönözték, mind azokat a nehézségeket és megfontolásokat, amelyek ellene szólnak. Tájékoztassa viszont arról is, hogy ha elszánja magát a visszatérésre, készek vagyunk a rendelkezésére állni. A dolog sürgős volt, mert a közeli jövőben számolni kellett az Ostenburg-különítmény küszöbönálló leszerelésével. Egy azonnali svájci utazás azonban, ahonnan csak három hete tértem vissza, túlon túl nagy feltűnést okozott volna. Hittem is abban, hogy végül is közömbös, tőlem vagy Schagertől kapja-e a király a jelentést. A bizalom, mellyel báró Schager iránt viseltettem, sajnos nem volt megalapozott. A közlések, melyek továbbítására megkértem, annak a feljegyzésnek a gondolatmenetét követték, melyet Boroviczény „A király és kormányzó-

ja” c. könyvében (a 253. oldalon)⁷⁸ örökített meg. Ezzel szemben azok az információk, melyeket Schager a királlyal közölt Werkmann „A madeirai halott” c. művében (a 265. oldalon) olvashatók. A két szöveg összehasonlításából csalhatatlanul kiderül, hogy Schager az üzenetünket – nem találok rá más szót – teljesen meghamisította: nem azt adta vissza, amit rábízta, hanem valami olyasmit, amit én soha nem mondtam neki. Ha azt Budapesten hallotta, akkor azt valaki mástól, talán Lehártól kellett hallania. A hibát, melyet akkor követtem el, amikor nem vállaltam a svájci utat, gyakran megbántam. Az egyetlen vigaszom az, hogy mindazok szerint, amiket a király szándékairól tudtam, ő akkor is elhatározta volna magát a visszatérésre, ha a jelentésem helyesen adták volna tovább.

Az epizódnak később kínos utójátéka volt. Amikor Boroviczény könyve megjelent, abban tartalmilag közölte a királyhoz intézett jelentésem. Én magam bocsátottam Boroviczény rendelkezésére az adatokat, magától értetődően jóhiszeműen, mivel a távolról sem gyaníhattam, hogy Lehár a szigorúan valóságghú ábrázolást rossz néven vehetné, vagy teljesen hamisnak mondhatná. Lehár azonban Boroviczény könyvének megjelenését követően nyílt levelet intézett hozzám, melyben vitatta, hogy a Schagernek adott megbízásom a könyvben közölt gondolatmenetet követte volna és a vitában, amely ebből kialakult, Schager, mint „koronatanú” sietett Lehár segítségére. Mindezekkel szemben csak megismételhetem, hogy nem én voltam az, aki valótlanul állított, hanem Schager, és aki mindkettőnket ismer, ebben egyébként nem kételkedik.

Károly király második visszatérési kísérletének eseményeit többször megírták – többek között négykötetes magyar történetem kéziratában én is –, ezért itt megelégednék a különböző munkákban nem közölt részletek ismertetésével.

Az értesítés, hogy Ófelsége a Schager által átadott üzenet alapján elhatározta magát a hazatérésre, később érkezett meg, mint vártuk, úgyhogy már arra gondoltunk, a király nemlegesesen döntött. Amikor megkaptuk a hírt, Rakovszky, Beniczky és én megbeszélésre ültünk össze. Rakovszky kijelentette, hogy szándéka szerint, eltérően az eredeti megállapodástól, miszerint Budapesten maradunk és csak az államesíny sikere esetén állunk a király rendelkezésére, utazunk Sopronba, mivel idegenkedik attól, hogy az uralkodót vállalkozása legveszélyesebb részében magára hagyjuk és csak akkor jelenünk meg nála, amikor a veszélyek talán már elhárultak. Kijelentettem, hogy csatlakozni kívánok Rakovszkyhoz. Beniczky vállalta, hogy Budapesten marad, hogy vészhelyzetben innen avatkozhasson közbe. Rakovszky ezenkívül javasolta, hogy kölcsönösen adjuk becsület-szavunkat, a vállalkozás sikere esetén az akcióban való részvételünkért nem fogadunk el semmiféle kitévést vagy különleges jutalmat. A javaslat mindkettőnknél élénk tetszésre talált és így el is fogadtuk.

A soproni utat óvatosságból Rakovszkyval nem együtt tettük meg. Én október 20-án a délivasúttal Nagykanizsán át utaztam Sopronba, Fonyódig Ripka Ferenc budapesti főpolgármester társaságában. Csak Sopronban találkoztam Rakovszkyval. Lehár nem volt a városban, Ostenburggal csak késő este találkoztunk és így délután céltalanul bolyongtunk az utcákon. Korán nyugovóra tértünk. Éjjél tájban valaki kopogott az ajtón. Kinyitottam és egy tiszt lépett be. Jelentette, hogy a király és a királyné megérkeztek és Ostenburg azonnal kiutazik hozzájuk, ha akarunk, csatlakozhatunk hozzá. Egy autó a

⁷⁸ *Aladár von Boroviczény*: Der König und sein Reichsverweser. München, 1924. Magyar kiadását ld. *Boroviczény Aladár: A király és kormányzója*. Bp. 1993. (Emlékezések)

szálloda előtt áll erre a célra. Rendkívüli módon csodálkoztunk. A király – erre fel voltunk készülve. De a királyné? Hogyan szánhatta el magát a veszélyes repülőútra?

Lassanként megtudtuk Ófelségéék megérkezésének részleteit. A földet érésre a dénesfai Cziráky-kastély közelében került sor. Itt véletlenül nagy előkelő társaság tartózkodott egy keresztelési ünnepségen. Andrassy Gyula gróf és felesége, mint nagyszülők voltak jelen. A keresztelési szertartást a finom lelkű szombathelyi püspök, gróf Mikes János végezte – boldogan, hogy néhány napot távol tölthet székhelyétől, ahol a kósza hírek egy „új királypuccsal” hozták a nevét összefüggésbe, melyről ő semmit sem tudott és nem is akart tudni. Itt, Dénesfán biztonságban érezte magát és úgy hitte, hogy megszabadulhat annak veszélyétől, hogy politikai bonyodalmakba keveredjék. Mindenesetre cseberből vederbe került. Csütörtökön, október 20-án a kastély vendégei kisebb kirándulást tettek. Szolgák és kocsis nélkül: a házigazda, gróf Cziráky József maga vezette a kocsit. Egy mezőre érve a társaság megállt. Néhány perccel később a levegőben motorzajt hallottak. Izgatottan igyekeznek megpillantani a repülőt, ami már világosan látható. Mind közelebb jön s úgy tűnik, hogy éppen a mezőt választja leszállóhelyéül, néhány pillanattal később valóban földet is ér. A társaság a kiszálló utasokhoz – egy úr és két hölgy – siet és nagy csodálkozással ismeri fel a jövevényekben Magyarország királyát és királynéját. Senki sem várta őket, a szó szoros értelmében a levegőből pottyantak alá. Gyorsan beszálltak a kocsiba és Cziráky gróf a királyi párral a kenyeri kastélyba hajtott, ahonnan néhány órával később Rupprecht Olivér sajtóskáli kastélyába utaztak tovább. Útközben találkozott az Andrassy házaspárral, akik a társaságtól elválva külön sétáltak. Üdvözölték egymást, de a távolság miatt Andrassy nem ismerte fel a királyt. Néhány pillanatig arról beszéltek, ki volt a hölgy a kocsiban. „Valószínű, hogy az új nevelőnő” – vélte a grófnő s ezzel nyugodtan tovább sétáltak.

Mi azonban még mit sem tudtunk minderről, amikor a király és a királyné megérkezésének hírével felébresztettek bennünket álmunkból. Tíz perc alatt felöltöttünk és az autóban ültünk, hogy ragyogó holdvilág mellett megtegyük az egyórás, romantikus utat. Két autó indul útnak. Az egyikben Rakovszky és én foglalunk helyet, Ostenburg a sofőr mellett ül. A másikban kb. egy tucat Ostenburg-vadász zsúfolódik össze, hogy gondoskodjon a királyi pár védelméről. Gyorsan magunk mögött hagyjuk Sopron holdfényben fürdő utcáit és hamarosan az országúton találjuk magunkat. Még nem értük el az első falut, amikor az autónk elveszti az egyik kerekét. Széles ívben az árokba repül. Rossz ómen. Autót cserélünk, a „jaguárok”, ahogyan az Ostenburg-vadászokat nevezik, később jönnek utánunk. Egyórányi út után, miközben számos csendőr-őrszem mellett haladunk el, elérjük a királyi pár tartózkodási helyét. Ez egy falu közepén álló kúria, amely az elvarázsolt kastély benyomását kelti. A házigazda nincs jelen, csak a szorgos személyzet jár-kezel hangtalanul az olajlámpákkal takarékosan megvilágított helyiségekben. Egy fiatalember a személyzetből szívélyesen üdvözlő, röviddel előtte még az egyik barátomnál szolgált. Likőröket és kalácsot szolgálnak fel, mindenki lábujjhegyen jár, mert a király és a királyné már nyugovóra tért. Báró Lehár fogad bennünket. Lehár „tábormok”, mert a király néhány órája ezt a rangot adományozta neki. Rövid megbeszélés a térkép mellett. Az eredmény: a királyi párt azonnal Sopronba kell vinni, ahol Ostenburg gondoskodik a biztonságukról. Két órakor a királyt felébresztik. Megigéri, egy óra múlva nálunk lesz. Pontosan háromkor megjelenik a királynéval. Általános üdvözlés. Az ebédülőben gyorsan elköltik a reggelit és beszállnak az autóba. A pompás holdfény még tart – a távolban erős tüzet látunk, úgy látszik, egy faluban kigyulladt egy szalmakazal. Gyors tempóban megyünk, ismét egész sor csendőrőrszem marad el mellettünk, akik bármely pillanatban megállíthatnak bennünket, de riadtan visszahúzódnak, ha Ostenburg odakiáltja a nevét.

A koci belsejében ül a király, jobbán a királyné. Az első üléseken Rakovszky és én, a sofőr mellett Ostenburg. A királynénak eszébe jut, hogy a kezdődő nap évforduló számukra: tíz éve kötöttek házasságot. „Milyen szép ezt az örömnepet itthon eltölteni” – kiáltja a királyné túlradó boldogsággal. Érdeklődünk tőlük a repülőút eseményei után: az első, melyet Őfelségéek együtt csináltak. Elmondásuk szerint „komisz út” volt, de a királyné bátran kitarzott. Csak Ostenburg nem vesz részt a beszélgetésben. Gondjai vannak, mert nem tudja, hol fogja elhelyezni az uralkodói párt Sopronban, semmi sincs előkészítve.

A soproni utcai órák mutatói pontosan 5 órát mutatnak, amikor átrohanunk a város még üres utcáin és megállunk az Ostenburg-vadászok elhelyezésére kiutalt kaszárnya udvarán. A királyt, a királynét és kísérőiket ideiglenesen a tiszti étkezdébe vezetik. Egy nagy csupasz helyiség. A közepén hosszú asztal, nem egészen tiszta asztalterítővel lefedve. Körülötte magas, kényelmetlen székek. Elhelyezkednek, ahogyan éppen tudnak. Mindenki holtfáradt, legjobban a királyi pár. Az idegfeszítő négy és fél óras repülőút fáradalmait még nem aludták ki. Csak nehezen indul meg a társalgás, de mindenki megtesz mindent, hogy beszélgetéssel múlassa az időt. Egy nagyothalló tisztiszolga egyszerű reggelit szolgál fel: tea, kenyér, felvágott. Inkább azért esznek, hogy az időt húzzák, semmint azért, mert éhesek. Mindenki boldogan fellélegzik, amikor nem sokkal hét óra után az éppen czredessé előléptetett Ostenburg megjelenik és közli, hogy Őfelségéek számára készen állnak a szobák. Atsietünk a kaszárnyaudvaron, a fiúk, akik az udvart seprik, nagy szemeket meresztenek, de úgy tűnik senki sem ismerte fel a királyi párt.

A délelőtt folyamán megérkezett Andrássy Gyula. Ő helytelenítette az akciót, de lojálisan kijelentette, hogy szolidáris velünk. A király a napot nagyrészt az ugyancsak Sopronba érkezett Lehár tábornok társaságában töltötte. Délután sorban kihallgatáson fogadott bennünket. Rakovszkyt miniszterelnökké, Andrássyt külügy-, Lehárt hadügy-, engem pénzügyminiszterré nevezett ki. Egy ablakmélyedésben minisztertanácsot rögtönzöttünk, amelyen elhatároztuk, arra kérjük a királyt, hogy a kinevezéseket csak akkor fogantatosítsa, ha bevonult Budapestre. Kötetlen beszélgetések folynak arról, hogyan álljon össze a király által Budapesten kinevezendő kormány. Nem érdektelen, hogy a parasztvezért, Nagyatádi Szabó Istvánt⁷⁹ mindnyájan földművelésügyi miniszternek javasoltuk. Ugyanazt az embert, aki, miként később hallottuk, a király megérkezésének hírére egy francia dunai monitoron keresett menedéket, mert attól félt, a király felakasztatja őt.

Öt óra felé Lehár arra kért, menjünk a kaszárnya udvarára. Ez egészen más képet mutat, mint reggel: most az Ostenburg-vadászok katonai parádéjának színhelye. Pompás fiúk, akik minden gyakorlatot a háború előtti időre emlékeztető egzaktsággal hajtanak végre. Valamelyest oldalt állok, a kaszárnya utcai kapuja közelében, hogy láthassam a parádét. A kapu előtt egy csoport kíváncsi. Hamarosan megjelenik a király és a királyné. Amikor a tömeg az utcán megpillantja a két karcsú termetet, hallom valaki csodálkozva felkiált: „Ez itt a király!” Izzagott mormolás, azután kitörő éljen-kiáltások. A királynét egy csoport magyar népviseletbe öltözött bájos leány fogja közre és szeretettel, mint az idősebb testvért veszik körül. A király megáll az czred előtt, amely zeneszóval vonul el előtte és ezután következik az eskütétel. Amikor egy órával később elhagyjuk a kaszár-

79 Nagyatádi Szabó István (1863–1924), földművelő kisbirtokos, politikus, a kisczred mozgalom vezető személyisége. 1919–1924 között több kormányban tárca nélküli, ill. földművelésügyi miniszter.

nyaudvart, mindenki tudja a városban, hogy a király itt van. A hír futótűzként terjed és este az elutazásnál a pályaudvar előtti tér sűrű tömeggel teli, amely látni szeretné a királyi pár elutazását.

Az utazás Budapestre nagyon lassan halad. Amikor a kora reggeli órákban felébredtem, csak Ostffyasszonyfán voltunk, Csorna közelében, tehát a beszállás óta eltelt nyolc óra alatt körülbelül 50 kilométert mentünk. Kérdésemre, hogy miért halad ilyen lassan a vonat, Lehár azt a felvilágosítást adta, hogy minden híd és minden műtárgy előtt meg kell állítania a vonatot és egy szakasz katonát előre küldenie, meggyőződni, vajon nem tették-e járhatatlanná a vonalszakaszt. Délután az utazás azért lassult le, mert a nagyobb állomásokon, Győrben és Komáromban, feleskették a helyőrséget. Az aktusra a pályaudvarokon került sor, de mégis sok idő kellett hozzá. A királyt és a királynét mindenütt ünneplő tömeg fogta körül, úgyhogy alig voltak képesek arra, hogy megtegyék az utat a vasúti fülkéig. Lehár, akit megkérdeztem, hogy szükséges-e így sok időt elveszíteni, azt felelte, ez feltétlen szükséges, mert nem szabad olyan csapatokat a hátunk mögött hagyni, amelyek ellenséges érzelműek a királlyal szemben. Így történt, hogy október 23-án, vasárnap, reggel még mindig csak Biatorbágyon, 20 kilométerrel Budapest előtt találtuk magunkat. Itt nem tudtunk továbbhaladni, mert időközben a kormány ellenállást szervezett.

Délelőtt a torbágyi pályaudvaron tábori misét tartottak. A király és a királyné és minden jelenlévő térdre ereszkedett a pályaudvar kemény, poros földjén. Ezután küldöttségek és kíváncsiak jöttek a szomszédos helységekből. Az akció katonai vezetői azonban gondterhelten arccal járkáltak körbe. Nem vártak ellenállást és most szembeszálltak a csapataikkal. Lövések is estek, de megnyugtattak bennünket, hogy ez csupán „lövöldözés” volt, melynél a jobbra a levegőbe tüzeltek. Délelőtt Lehár és Ostenburg azon fáradoztak, hogy a kormánycsapatokat rábírják ellenállásuk beszüntetésére. A hangulat azonban óráról órára kedvetlenebb lett. Lehár azt javasolta, hogy a király Hegedűs tábornokot, aki Sopronban csatlakozott hozzánk, nevezze ki főparancsnokká, „mert rangidősebb, mint ő” (azaz Lehár). Most viszont nem tudták, ki az akció tulajdonképpeni katonai vezetője: az, aki megtervezte és előkészítette, vagy az, aki az utolsó pillanatban csatlakozott, anélkül, hogy valamit tudna arról, mit készített elő az akció kezdeményezője. A tetejébe Hegedűst a király Budapestre küldte azzal a megbízatással, hogy a kormánynál hasson oda, hogy bevonulhasson a fővárosba. Az ebéd, melyet a Soprontól Torbágyig tartó hosszú utazás folyamán Ófelségéék vagonjában költöttünk el, nyomott hangulatban kezdődött. Mindenki lógatja a fejét, a beszélgetés sehogyan sem akar megindulni. A királyné erőlteti a társalgást. A különben kevés beszédű, inkább visszahúzódo és szerény teremtés egyik témát a másik után dobja be és szilárdságot, bátorságot, bizakodást mutat. Az étkezés alatt megérkeznek az első sebesültek a pályaudvarra. A király azonnal feláll és kijelenti, hogy határozott szándéka kiutazni a frontra, azonnal megakadályozni a további vérontást. A királyné az első, aki kijelenti, hogy el akarja kísérni. Gyorsan parancsot adnak egy mozdony felfűtésére, amelyen azután a király, a királyné, Andrásy és Rakovszky a frontra utaznak.

Elhatározásában, hogy maga keressen érintkezést a kormánycsapatokkal, királyi elődjének, Imre királynak példája lebegett előtte, aki 1203-ban egyedül, joggal a kezében ment a testvére, András vezetése alatt álló lázadók táborába, abban bízva, hogy senki sem merészeli kezét koronás uralkodójára emelni. Ebben nem is csalódott. 1921-ben sem emeltek kezét a királyra, de célját, hogy a kormánycsapatokat és parancsnokait az ellenállás feladására ösztönözze, ez alkalommal nem érte el. Amikor késő este visszatért,

megtudtuk, hogy megegyezett a fegyvernyugvásról és másnap reggel tárgyalásokra kerül sor a végleges fegyverszünetről.

Attól a pillanattól kezdve, hogy Sopronban beszálltunk a vonatba, a királynak a kormánycsapatoktól való visszatéréséig a háttérben maradtam. Mint feltételes „pénzügyminiszternek” nem volt semmi dolgom és a király államjogi és külpolitikai irányú fedezése Andrásy Gyulára hárult. Az út folyamán egy kiáltványon dolgoztam, melyet az uralkodónak, mielőst ismét trónra lépett, ki kellett adnia. Leglényegesebb része a politikai vétségekre biztosított amnesztia volt, amelyből azonban Andrásy a kommunistákon kívül saját mostohafiát, gróf Károlyi Mihályt is ki akarta zárni. Mialatt a király a fronton időzött, összeültünk a vezérkari főnökkel, Fleischmann őrnaggyal. Ő a Budapest elleni gyors és energikus előrenyomulással mellett foglalt állást. Lehárnak ezzel szemben aggodalmi voltak. „Ha Ófelsége egyedül lenne – mondta –, akkor belevágnék egy ilyen kísérletbe, de a királynét nem tehetjük ki a veszélynek, ami egy ilyen előrenyomulással jár.” Semmit sem értek a katonai kérdésekhez, de egy határozott cselekvés már igencsak megkésztetnek tűnt a számomra. A vita tárgyalanná vált, amikor a király visszatért és közölte, hogy megegyeztek a fegyvernyugvásról. Október 23-án este a király magához hívatott, hogy Lehárral együtt másnap reggel vezessem a végleges fegyverszünet elérését célzó tárgyalásokat. Egyedüli utasításként azt a határozott megbízatást kaptam, hogy a vérontást minden körülmények között meg kell akadályozni.

A fegyverszüneti tárgyalások lefolyását többször megírták. A törökbálinti őrházig Ostenburg kísért bennünket, aki értésünkre adta, hogy a király ügye elveszett. Azoknak a tájékoztatása szerint, akik részt vettek a fegyvernyugvás megbeszélésén, a megállapodás arról szólt, hogy az ellenségeskedések a fegyverszüneti tárgyalások befejezéséig szünetelnek. Az éjszaka folyamán azonban a kormánycsapatoktól egy félíves papírra ceruzával írt közlemény érkezett, amely szerint a tüzszünetet reggel 5 órára felmondanák, hogy azután a tárgyalások idejére, de csak azok befejezéséig, ismét életbe lépjen. Ostenburg kijelentette, hogy már túl késő van ahhoz, hogy megfelelő ellenintézkedéseket lehessen tenni. A cédulán az állt, hogy a tárgyalások hétfőn reggel 8 órakor a törökbálinti állomáson kezdődnek. Amikor 8 órakor megérteztünk oda, megtudtuk, hogy a kormány képviselői úgy vannak tájékoztatva, hogy a tárgyalások fél nyolckor a pályaudvarhoz közeli majorban történnek, ahol már türelmetlenül várnak bennünket. A majorhoz egy szántóföldön át vezetett az út, amely az éjszakai eső következtében igencsak fellágyult. Néhány Ostenburg-vadász kísért bennünket. Eközben a közelben ismételt lövések dördültek és nem voltunk egészen biztosak abban, hogy az egyik vagy másik nem talál-e el bennünket. A kormány képviselőjeként Kánya jelent meg, aki nagyon ünnepélyes magatartást vett fel, nekem azonban mégis barátságosan kezét nyújtott, mialatt kísérője, Sárkány tábornok kitért ez elől. (Később Sárkánnyal tanú voltam az unokahúgom Hajós-Hajtsch Lili esküvőjén, de jobbnak tartottuk, ha kapcsolataink e múltbéli epizódját említés nélkül hagyjuk.) A tárgyalás fél tízig tartott. Befejezését követően néhány szót váltottunk Kányával, aki megemlítette a Habsburg-ház trónfosztásának lehetőségét, mire azt mondtam, hogy olyan helyzetet igyekszem teremteni, amelyben egy ilyen döntés talán elkerülhető lesz. Előttem a királynak bizonyos kikötések között történő lemondása lebegett, az a terv, amelyről a következő napokban Tihanyban többször tárgyaltunk. Ezután elbúcsúztunk és felkészültünk az indulásra. A jegyzőkönyv még nem volt aláírva, amikor egy csapat kormánykatoná rajvonalban benyomul a majorba, hogy lefegyverezze és fogolyként elvezesse a minket kísérő Ostenburg-vadászokat. Az állomáshoz vezető úton látjuk, hogy egy nagyobb szakasznyi gyanútlanul odavonuló Ostenburg-vadásznak hasonló sors jut.

Amikor visszaérünk Torbágyra, a helyzet már nagyon kellemetlen. Azonnal jelentkezem Őfelségénél. Tudomásul veszi a jelentésem és megismétli, hogy a vérontást minden körülmények között meg kell akadályozni. Meghatalmaz egy tisztet, hogy fogalmazzon írásos parancsot a tüzelés beszüntetésére és arra, hogy ne viszonozzák a kormánycsapatok tüzelését. Türelmetlenül várja, míg a parancs elkészül, aláírja, és azonnal kiküld egy tisztet, hogy a csapatok parancsnokának átadja. Ezzel vége az akciónak. Ismét a királyné az, aki megőrzi tartását és megtalálja a helyes szót, hogy bizalmat öntsön mindekibe. Mielőtt még valaki kimondta volna, hogy most mindennek vége, magabiztos hangon azt mondta: „Csak nem elcsüggedni, harmadszor sikerülni fog.” A helyzet azonban mindig fenyegetőbb lesz. Egy lövés eltalálja a vonatot és átlukasztja egy fülke ablakát, amely éppen az enyémmel szomszédos. Oly nagyon sietnek, hogy nincs idő megvárni Andrásst és feleségét, akik a faluba mentek megfürödni. Csak a vonat elindulása után érkeznek az állomásra és nehezen találnak egy autót, amelyen utánunk utaznak, hogy minden körülmények között osztozzanak a királyi pár és kísérei sorsában. Az általánosan nyomasztó hangulatba kellemetlen fizikai közérzet keveredik. Hétfő délelőtt van és péntek reggel óta nem tudtunk ruhát cserélni, sőt még mosdóvizet sem kaptunk. Egy mosdótálnyi víz vagy mi több, egy fürdő, a földi vágyak netovábbjának tűnik. A vasúti fülke, amelyben a negyedik napot töltjük, olyan piszkos, amilyen csak lehet, az ülések teli rovarokkal, az ablak sérült, párnáról vagy ágyneműről szó sincsen.

A visszaúton azon igyekezem, hogy társaságot biztosítsak a királyi párnak s amennyire lehetséges, ne hagyjam a nyomott hangulatot rajtuk úrrá lenni. Jobban sikerül ez a királynénak, mint nekem. Felhívja a figyelmet arra a csodálatos vonzerőre, melyet Szent István koronája gyakorol a magyar népre, és amelyet az elmúlt napokban Sopronban, Győrben és Komáromban oly ragyogóan bizonyított. Nem a király, de Szent István koronája fog végül győzni. Ezért nincs jelentősége az akció megghiúsulásának. Egyszerűen egy újabb vizsga, melyet Isten rótt ki a királyi párra, de talán nemcsak rá, hanem a magyar nemzetre is, amely állandó veszélyben lebeg, amíg hiányzik az a közvetítő és kiengesztelő hatalom, amely a régi Ausztria–Magyarország egymással keserű ellenségeskedésben álló darabjait újból nem egyesítheti. Fokozatosan dél lett és Felsőgalla táján vagyunk. Ezen a napon nem kaptunk rendes reggelit és a vonaton nincs egy harapásnyi étel, amelyet a király és királyné elé lehetne tenni. Egy közbeeső állomáson végül valaki néhány szelet szárazkolbászt szerez. Papíron beadják és felszolgálják a királynénak, aki a hitvány ételt megosztja velünk. Ez volt az udvari ebéd október 24-én!

A király elhatározta, hogy Tatán megáll és megszáll gróf Esterházy Ferencnél, aki a reggeli órákban – miként a magyar arisztokrácia más tagjai is – Torbágyra jött, hogy csatlakozzék a királyhoz. Különben a királyi kíséret összezsugorodott: az Andrassy házaspár távol volt (csak Tatán érték el ismét Őfelségét) és Lehár is elhagyta a vonatot. Mielőtt megérkeztünk Tatára, felkeresett a fülkémbe és megpróbált rábeszélni arra, hogy velem együtt meneküljem, „hogy ily módon megmentsek magunkat a király ügye számára”. Ezt a sértő ajánlatot határozottan elutasítottam és kijelentettem, hogy nem akarom kivonni magam a felelősség alól, azért, amit tettem. Lehárt azonban nem beszéltem le arról, hogy megvalósítsa a szándékát, mert azon a véleményen voltam, hogy magára veheti a veszély kockázatát, de sohasem szabad ezt tanácsolni. Lehár eltávozott s hamarosan civil ruhában jelent meg, amit a bőröndben hozott magával, hogy búcsút vegyen tőlem. Ezután leugrott a vonatról. Az, hogy kezdettől fogva a menekülésre gondolt és erre – mint azt a magával hozott civil ruha mutatta – előkészületeket is tett, ez kicsit kínosan érintett. Később mesélte, hogy átvágott a földeken a Dunáig, ott átvitette magát a cseh part-ra, majd Bécsbe menekült.

Egy másik epizód is élénken él az emlékezetemben. Amikor a Torbágyról történt elutazást követően a királyné társaságában voltunk, rövid időre csatlakozott hozzánk Hegedűs tábornok is. Korábbi beszélgetésünkből akkor már tudtam, hogy a király megbízásából az előző nap vállalt budapesti repülőútjáról azzal a meggyőződéssel tért vissza, hogy ügyünk elveszett. Ő azonban továbbra is a király hű hívének vallotta magát. Amikor Hegedűs belépett, a királyné néhány szót intézett hozzá: „Gondolja, hogy a király lemondását akarják?”, mire Hegedűs lefegyverző hangnemben válaszolta: „De ezt Ófelsége bizonyára nem fogja megtenni.” A tatai megérkezésnél az állomáson Hegedűs még háromszoros „éljen”-t kiáltott a királyra és a királynéra, azért, hogy azután elbúcsúzhasson a királyi pártól és két órával később, mint kormány meghatalmazott jelenjen meg náluk a királyt, amennyire lehetséges, lemondásra ösztönözze.

Tatán Rakovszkyval a kastély egyik melléképületének szobáiba szállásoltak el. Végre megfürdöttünk és átöltözöttünk, amire négy napig nem volt lehetőségünk. Borús időben és borús hangulatban sétáltunk a szép tó körül. Vacsora előtt vendégek érkeztek Budapestről, többnyire kíváncsiskodók – közöttük egy amerikai is, Pedlow kapitány.⁸⁰ Hallottuk, hogy Ostenburg a Tata környéki szőlőhegyekben bújt meg, de megtalálták és letartóztatták. Az asztalnál megvitattuk, hogy mi fog velünk történni. A királynő ezt mondta: „Andrássyval semmi sem történik, mert túlon túl nagy alakja a magyar politikának, Dr. Gratzzal úgyszintén nem történik semmi, mert őt az egész világ kedveli és Rakovszky úrnak jól jön, hogy a három közül egyedül ővele nem lehet rosszul bánni.”

A tatai tartózkodásról nagyon sokat írtak. Az első izgalommal teli éjszaka, amikor Esterházy gróf, kastélya küszöbén hálóingben és mindkét kezében kézigránáttal akadályozta meg egy banda benyomulását, amely a királyt akarta hatalmába keríteni, a képviselőházban is szóba került.⁸¹ A második éjszakáról, amikor letartóztatták, és a tihanyi utazásról folytatott izgatott tárgyalásokról magam is írtam. Parancs érkezett, hogy a királynak csak a legszücségesebb személyzetet szabad magával vinnie Tihanyba, más kísérek ki vannak zárva. Esterházy Ferenc kijelentette, hogy kész feláldoznia bajuszát azért, hogy Ófelségével mehessen, Esterházy grófnő szobalánynak szándékozott öltözni, hogy a királyné mellett maradhasson. Egy Ostenburg-tiszt, Gebhardt kapitány, valóban levágatta a bajszát, hogy a király udvari vadászaként utazhasson. Végül azonban Esterházy grófnak és a grófnőnek, valamint az Ostenburg-tisztnak megengedték, hogy Ófelségét Tihanyba kísérhessék.

Szerda reggel kezdődött az utazás. A királyi párt, mindenütt, ahol áthaladtak, hódolattal köszöntötték, sőt egyes pályaudvarokon, pl. Székesfehérváron „éljen” kiáltásokkal fogadták. Tihanyban az uralkodót egy filmoperatőr várta, aki azonnal beindította gépét. A király kíséretében lévő Ostenburg-tiszt gyorsan odaugrott és a gép elé állt, hogy az ebben a szomorú pillanatban felvett filmen legfeljebb ő legyen hátulnézetben látható. Az állomásról a királynak kiutalt lakrészig vezető hosszú út mentén kis térközökben katonákat állítottak fel.

A tihanyi apátság már egy fogház benyomását keltette. Az ajtónk elé egy csendőrt állítottak feltűzőtt szuronnal: kezdetben egyfajta díszőrségnek tartottuk őt, mígnem ész-

80 Pedlow, James (1865–?), az Egyesült Államok hadseregének tisztje, százados. 1914-től a Nemzetközi Vöröskereszt szolgálatában állott, 1920-tól amerikai magyaroktól és jótékonyági szervezetektől jelentős mennyiségű segélyadományt hozott Magyarországra.

81 A tatai eseményekről ld. *Reinhold Lorenz: Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie*. Graz–Wien–Köln, 1959. 634–635.

revettük, hogy minden lépésünket kíséri. Ezzel tudomásunkra hozták, hogy foglyok vagyunk. Csak első este engedték meg meg, hogy az étkezést a királyi párral közösen költjük el, azt követően elválasztottak bennünket egymástól. Az első éjszakát az apátság hálótérémmé berendezett nagyobb helyiségében töltöttük, másnap azonban az apátsághoz közel fekvő villában szállásoltak el, ahol a király védelmére (vagy őrzésére?) Budapestről Tihanyba rendelt tisztek és rendőrtisztviselők seregének kellett helyet csinálnunk.

Vonzalmam a kompromisszumok iránt ebben a helyzetben sem hagyott el teljesen. Annak a gondolatnak a folytatásaként, amely már a fegyverszüneti tárgyalások idején foglalkoztatott, az Andrássyval és Rakovszkyval – akikkel egy szobában voltam – folytatott beszélgetésekben azzal hozakodtam elő, hogy ajánljuk a királynak egy lemondónyilatkozat aláírását. Feltéve, hogy a hatalmak ebben az esetben lemondanak a dinasztia trónfosztásáról, ha a magyar kormány és a kormányzó hajlandóak lettek volna egy a hercegprímás őrizetére bízandó ünnepélyes nyilatkozatot kiadni, amely szerint a lemondónyilatkozat külső nyomás alatt született és ennek következtében attól a pillanattól fogva, hogy ez a nyomás megszűnik, minden érintett érvénytelennek és nem létezőnek tekinti. Andrássynak és Rakovszkynak ez az ötlet megnyerte a tetszését. Amikor másnap Kánya és gróf Csáky Imre, mint kormány megbízottak megjelentek Tihanyban, hogy lemondásra biztassák a királyt, velük is közöltem az ötletet. Nekik is tetszett és továbbították a kormánynak, amely egyetértett azzal, hogy a tárgyalásokat ezen az alapon folytassák. Két napig beszélgettünk a tervemről, mígnem végül Öfelségével is közöltük és elfogadásra ajánlottuk. A király azonban a leghatározottabban kijelentette, hogy ebben a formában nem hajlandó lemondani a trónról és ezzel a terv végképp meghiúsult.

Mivel az uralkodó következetesen megtagadta, hogy fogadja a magyar kormány képviselőit, nekem jutott a feladat, hogy kívánságaikat közöljem a királlyal és az ő válaszait továbbítsam hozzájuk. A kormány óhaja kizárólag arra irányult, hogy a király mondjon le, mert akkor a királyi ház trónfosztását el lehet kerülni. Hosszú megfontolások után elhatároztuk, hogy ajánljuk a lemondást a királynak, és pedig eltekintve attól, hogy ezzel alkalmasint megakadályozható a trónfosztás, azért is, mert ebben az esetben a királyi családnak egy kényelmesebb menedékhely, talán több szabadság is jut osztályrészül. Azt gondoltuk: a sok áldozattal járó útra csak ők szánhatják el magukat, ezt sohasem szabad tanácsolni. Megengedtük, hogy amilyen gyakran csak akarjuk, meglátogathassuk a királyt. Aznap, amikor elhatároztuk, hogy tanácsoljuk a lemondást az uralkodónak, kihallgatásra jelentkeztünk nála. Erre kora délelőtt került sor. Andrássy vállalta, hogy kifejti azokat az okokat, amelyek a javaslat megtételére készítették bennünket. Alig kezdett azonban hozzá, hogy gondolatait kifejtse, a király azzal a határozott kijelentéssel szakította félbe, hogy semmilyen körülmények között nem akar lemondani. Azután mégis meghallgatta Andrássyt, de az érvelést követően is kitarított álláspontja mellett.

A hajthatatlanságban, mellyel a király ragaszkodott a jogaihoz, számomra volt valami imponáló. Mind ő, mind a királyné – és ez utóbbi talán még jobban, mint a férje – rendkívül nagy véleménnyel voltak arról a küldetésről, melyet az uralkodóknak a népek élén be kellett tölteniük, felfogásuk szerint az isteni gondoskodás szánta nekik ezt a küldetést. Ennek teljesítéséről önként lemondani, éppúgy lehetetlennek tűnt a számukra, mint ahogyan elképzelhetetlen, hogy valaki lemondjon a vele született testi, szellemi és lelki tulajdonságokról, magas termetéről, kék szemeiről, egészséges tüdejéről vagy beteg szívééről. A korona és a vele járó feladatok és kötelességek Károly király szemében szorosan összeforrtak az ő személyével és azokat sohasem lehetett tőle elválasztani. Úgy érezte volna, hogy megsérti az isteni gondoskodást, ha kivonja magát a ráruházott kötelessé-

gek alól. A határozottság és önmegtagadás, mellyel a király mindig azt tette, amit a kötelességérzete parancsolt, másként nem volt elképzelhető, mint egy mélyen vallásos, a missziója szentségébe és ügye isteni igazságába vetett, kétségektől nem befolyásolt, sziklaszilárd hit alapján. Egyébként az istenhívő embereknél sohasem tudtam megfigyelni egy olyan hasonlóképpen közvetlen kapcsolatot az isteni gondoskodással, amilyennel Károly király rendelkezett. Hite mindenre rányomta a bélyegét, amit tett vagy gondolt. Megnyilatkozásaiban és cselekedeteiben visszatükröződött az a tudat, hogy ő csupán egy magasabb hatalom eszköze. A Károly királlyal és Zita királynéval való érintkezés során először sejtettem meg valamit abból, amit az isteni kegyelem, számomra különben idegen eszméje jelent. A király szemében a dinasztia, amelyhez tartozott, és amelynek az élén állt, a legerősebb kapocs volt Közép-Európában. Szükséges ahhoz, hogy kiegyenlítse az ellentéteket, biztosítsa a népek békéjét és előrevigye őket a tökéletesedés és haladás útján. A dinasztíának ez a küldetése a századok alatt végbement fejlődési folyamat során alakult ki és a király szemében még mindig nem vált tárgyatlanná. Ezért tartotta kötelességének, hogy az eszme, amely a küldetésben kifejezésre jut, teljes egészében megtestesüljön a személyében és bátran szembeállítsa azt azokkal a tendenciákkal, amelyek mindent romlásba döntöttek.

Azt követően, hogy a király látszólagos lemondásának a kormányképviselőkkel megvitatott terve meghiúsult, Andrásyt és Rakovszkyt Budapestre vitték. Csak én maradtam továbbra is Tihanyban, ahol mint a király és a kormány képviselői közötti összekötő nélkülözhetetlen voltam, miután az uralkodó az utóbbiakat látni sem akarta. Ismét visszahoztak az apátságba, ahol a földszinten a bejárattól jobbra fekvő, rendkívül barátságatlan szobát utalták ki a számomra. Egy őrszem állt az ajtó előtt. Csak akkor hagyhattam el a szobát, ha a királyi párhoz mentem. Ez minden nap gyakran megtörtént. Mivel újságokhoz nem juthattam, a király minden reggel magához hívatott, hogy ott a helyszínen betekintsek az újságaiba. Délutánonként teára kéretett, melyet Ófelsége maga készített. Fontos politikai kérdéseket vitatunk meg, de a beszélgetések nehezen alakulnak, mert kívül a folyosón állandóan titkosrendőrök tartózkodnak és az egyiket tetten érjük, amikor fülét a kulcslyukra nyomva, figyelmesen hallgatózik és nem is veszi észre, hogy hátulról hívják. Ettől kezdve minden fontos beszélgetést messze a kulcslyuktól, közvetlenül az ablak előtt folytatunk, mialatt a király lehetőleg hangos és kopogó léptekkel jár fel s alá a folyosóra vezető ajtó előtt, úgyhogy kívül egyetlen szót sem lehet érteni abból, ami a király szobájában elhangzik. Ez a jelenet ismétlődik négy napon át, naponta kétszer-háromszor. Egyébként a királyné is részt vesz a politikai megbeszéléseken, és soha nem inog meg felfogásában, sohasem használ hamis érveket, és sohasem ingadozik egymásnak ellentmondó különböző felfogások között.

November elsején este került sor a király elutazására Tihanyból. Féltem, hogy nekem is, mint Andrásy grófnak és Rakovszky Istvánnak, megtagadják azt a lehetőséget, hogy elbúcsúzzam a királyi pártól. Ezért tulajdonképpen minden alkalommal úgy váltunk el, mintha többé nem látnánk egymást. Velem azonban jobban bántak, mint két társammal. Közvetlenül az indulás előtt hívatott a király és a királyné. Mindketten már útiruhában voltak. „Nem tudom, vajon viszontlátjuk-e még egymást – mondta a király. – Isten áldja. Köszönöm Önnek, tudom mily sok áldozatot hozott értem.” Azt feleltem, hogy csak azt tettem, amit tennem kellett. A felséges asszony is búcsút vett tőlem. Mindez egyébként alig egy percet vett igénybe. Általában le szoktak kísérni a szobámba – vagy cella volt ez? Ez alkalommal senki sincs itt. Egyedül mentem le. A továbbiakat csak a súlyos ajtón át hallom, amely előtt egy csendőr áll, feltűzőtt szuronnal. Sietős lépések a kőpadlón. Az őrség fegyverbe áll. Autókat indítanak. Parancsszavak a főőrséghez. Né-

hány szempillantás és az autók elindulnak. A király és a királyné elindulnak a bizonytalan jövőbe.

Egyedül maradván, mindenekelőtt valami jóleső lazulást érzek. Az utóbbi napok kirívó eseményei egy csapással a múlté lesznek. Most ismét elvonulnak előttem. Az első éjszakai találkozás a felségekkel a titokzatos vidéki kastélyban. Az azt követő autótú Sopronba, a reggeli szürkületben, az őrszemek mellett, akiket meg kellett téveszteni. A primitív szobák, amelyeket a felségeknek egy kaszárnyában rendeztek be. A piszkos vasúti fülke, amelyben három éjszakát és két napot töltünk. A valótlannak tűnő éjszakai eskütételek a rosszul megvilágított pályaudvarokon. A nyomasztó benyomások vasárnap Torbágyon. Az izgalom az Esterházy-kastélyban történt éjszakai támadás miatt. És azután Tihany: a detektívek által lehallgatott beszélgetések a királlyal. A súlyos döntések, amelyeket meg kellett hozni. A király bátor szavai: „És ha falhoz állítanak és golyót röpítenek a fejembe, akkor sem adom fel a jogaim.” Képek zűrzavara.

Másnap egy rendőrtiszt átkutatta a csomagom. Volt nálam néhány feljegyzés, a király néhány kézírata, többek között annak a levélnek a fogalmazványa, melyet báró Schagerral Svájcba küldtem a királyhoz, ezeket azonban, éppen azért, mert gondoltam a házkutatásra, már a tihanyi tartózkodás első napján elégettem. Így a vizsgálat kevés érdekset eredményezett. Még egy éjszakát kellett Tihanyban eltöltenem. A következő reggel, november 3-án egy rendőrtisztviselő és egy szeretetre méltó fiatal tiszt kíséretében autóval Budapestre vittek, a Pestvidéki törvényszék fogházába. Andrassy és Rakovszky üdvözöltek ott. Beniczky, gróf Sigray és Boroviczény is már foglyok voltak.

Az az idő, amelyet a fogházban töltöttem, kezdetben egyáltalán nem volt kellemetlen. A hét letartóztatott mindegyike önálló cellát kapott, melyet szabadon berendezhettünk, hasonlóképpen gondoskodhattunk az élelmezésünkről, minden nap megfürödhettünk és két órán át – 2 és 4 óra között – fel s alá járkálhattunk a fogházépület udvarán. Az akkoriban új Pestvidéki törvényszék egyik szárnyát a budai Fő utcában e célból lezárták és a számunkra utalták ki. Azt az előírást, hogy a foglyoknak nem szabad egymással beszélniük csak nagyon lazán tartották be: noha időről időre figyelmeztettek rá, ez rendszerint csak az udvari sétánk alatt történt, amikor a lépcsőház ablakaiból barátok és idegenek figyelhettek bennünket. A nekünk kiutalt szárny nagy folyosóján kedvünk szerint járkálhattunk, beszélgethettünk, és alkalmilag kölcsönösen meglátogathattuk egymást. Kívülről is kaptunk látogatókat. Mindenekelőtt természetesen a védőinket. Andrassy kívánságára Vázsonyit választottam védőüggyvédemül. Andrassy feltétlen azt akarta, hogy a védelmünkkel foglalkozó ügyvédek között legyen, de ő maga félt a zsidóként és emberként kevésbé kedvelt Vázsonyit⁸² saját bizalmi emberévé választani. Nyilvánvalóan attól félt, hogy hívei körében ezt rossz néven vennék tőle. Nálam ilyen aggodalmak nem merülhettek fel. Vázsonyi védőként azonban számomra sem volt nagyon kellemes. Ügyünket nagyon pesszimistán ítélte meg, állandóan azzal próbált ijesztgetni, hogy a kormány éveken át börtönben fog tartani és bosszús volt, ha ilyen és hasonló jóslatok miatt kinevettem. Politikai és személyes barátaink kintről figyelmességekkel árasztottak el bennünket. Nem volt olyan nap, hogy ne küldtek volna könyveket, ennivalót, édességet, likórt, bort, szivart. Naponta megkaptuk valamennyi újságot, leveleket is írhattunk és kaphattunk, bár az államügyész nagyon enyhén cenzúrázta őket. Idővel azonban mind a téletlenség, amelyben élnem kellett, mind a bezártság és a szabadság hiánya mégis az idegeimre mentek. Különösen, amikor karácsony előtt a vádlottak egy részét szabadon bocsátották

82 Vázsonyi Vilmos (1868–1926), ügyvéd, politikus, a demokratikus politikai mozgalom vezetője. 1917–1918 igazságügy-, ill. tárca nélküli miniszter.

a vizsgálati fogságból. Csak január 4-én, két hónapi fogság után helyeztek szabadlábra, Rakovszkyval és Zsigrayval együtt. Még hosszabb ideig tartott azonban, amíg a rendőrségtől visszakaptam az útlevelem. Amikor viszont használni akartam az útlevelem, hogy Bécsbe utazzam, megnézni a gyermekeim – a feleségem meglátogatott Budapesten –, a rendőrség szökési kísérlettel gyanúsított, mert a lakásom figyelték, és egy magas rangú rendőrtisztviselő, akit korábbról ismertem, barátian óvott az elutazástól, mondván, hogy a határon feltartóztatnának. Csak áprilisban engedélyezték, hogy elutazhassam és ettől kezdve ismét teljes mozgásszabadságot élveztem. Március végén foglalkozott a vádesküdszék az ügyünkkel és „lázaság bűntette” miatt vád alá helyeztek. A vádlottak közül csak én voltam személyesen jelen az esküdszék tárgyalásán, vádlott társaim ügyvédjeik által képviseltették magukat. Én magam védekeztem, ám mint a vádhatározat mutatta, sikertelenül. Perre azonban sohasem került sor, mert a kormányzó élt ritkán alkalmazott pertörlési jogával és megszüntette a pert. Bethlennel való kapcsolatomban hosszabb időn át feszült maradt. Az 1921-ben történt események után először akkor láttam őt viszont, amikor 1924 tavaszán arra kért, hogy vegyem át az akkor alakuló Magyarországi Német Népművelő Egyesület vezetését. Azt mondta: „Remélem, nem haragszol rám a három évvel ezelőtti dolgok miatt.” Tagadólag válaszoltam és hozzátettem, csak azt sajnálom, hogy az útjaink szétváltak.

Károly király szerencsétlen visszatérési kísérlete magától értetődően politikai karrierem végét jelentette. Ezt nem sajnáltam. Mivel a restaurációs kísérlet meghiúsult, természetesen jobb lett volna felhagyni vele. Azt hiszem azonban, hogy később jobban bánkódtam volna amiatt, ha *nem* vágunk bele, mint amiatt, hogy elszántuk rá magunkat. Ha lemondunk erről a próbálkozásról, akkor mindig úgy éreztem volna, hogy súlyos mulasztást követtünk el, amikor nem tettünk kísérletet a király visszahozatalára egy olyan időszakban, amelyben a régi Ausztria–Magyarországhoz tartozó országokban még erős monarchista hagyományok éltek, amikor Magyarországon a legitimizmus sokkal inkább, mint később, még élő erő volt, amikor Németország még nem lett volna abban a helyzetben, hogy hatékony vétót emeljen a restaurációval szemben, amikor talán még lehetséges lett volna megállítani Ausztriában az Anschluss mozgalmat és végül, amikor még egy szerény fegyveres erő is rendelkezésre állt a restaurációs kísérlethez. A próbálkozás azonban balul ütött ki és én levontam ebből a következtetéseket.

Károly királyt köztudottan Madeirára száműzték. Az ebbéli szándékot már Tihanyban érezte. Beszélt nekem erről a délutáni teánál, ahová a királyi pár meg szokott hívni. A királyné akkor megkérdezte tőlem, mit tudok a madeirai állapotokról. Azt feleltem, hogy a szigeten enyhe és jó klímának kell lenni, mert az angolok klimatikus üdülőhelyként használják. Zita királyné felsóhajtott: „De mily messze van az otthonától!” A király a trónról való lemondással megkönnyíthette volna a sorsát. Ő azonban ragaszkodott a kezdetől fogva képviselt, mély kötelességérettől áthatott álláspontjához, melyet Grillparzer a következő szavakkal fejez ki:

„... ha igaz, hogy az Isten adja a koronákat, egyedül csak neki illik azokat elvenni”.

Korai haláláig nem adta fel ezt az álláspontját. 1922. április elsején halt meg.

Megemlékező szavak helyett, melyeket az örökös királyról kellene itt mondanom, egy levelet akarok közreadni, melyet a felséges asszony a férje halála után intézett hozzám s egyben közlöm a reá adott válaszom is.

„Kedves Doktor Gratz!

A legnemesebb uralkodó elvesztése felett érzett mély fájdalommban gondolataim újból és újból ahhoz a hívünkhöz térnek vissza, aki annyira bírta királya bizalmát, aki oly

jól megértette őt és aki most vérző szívvel siratja urát. Ez arra késztet, hogy legbensőbb hálám fejezzem ki Önnek mindazon odaadásért és hűségért, melyet szeretett császárom iránt a nehéz időkben tanúsított, mindazon megkönnyebbülésért és megnyugtatózásért, amelyet kívánságainak és szándékainak világos megértésével szerzett a számára.

Ritkán ismertek felre úgy egy uralkodót, mint ez a királlyal történt, és aligha volt még egy olyan, mint ő, aki birtokában volt mindazon képességnek, amivel népeit boldoggá tehetette. Hálátlanság, rágalmak és a legsúlyosabb betegségek voltak a végzete, melyeknek a nemes szív végül már nem tudott ellenállni – a budaörsi lövések és nem a madeirai köd voltak halálának okai. Bátorsága azonban töretlen volt és országainak jövőjébe vetett bizalma sem hagyta el őt, még halálában sem: »Azért kell oly sokat szenvednem, hogy népei ismét egymásra találjanak« – mondta haldoklásában. Azután hozzáfűzte: »Mindenkinek megbocsátok.«

Igen kevesen érzik, mily súlyos veszteség a halála és nekünk, akik tudjuk ezt, alázattal kell fogadnunk Isten kifürkészhetetlen akaratát.

A császár a fájdalmak és szenvedések után most megérdemelt örök nyugalomra tért, nekem marad a nagy fájdalom és a súlyos kereszt. Ő a mennyországban nem fog megfélemlíteni az övéiről és hatalmas szószólója lesz az országnak és híveinek.

Az ifjú királlyal⁸³ együtt szívből jövő köszönetünket és szívélyes üdvözlésünket küldjük Önnek, kedves Gratz doktor.

Funchal, 1922. május
az Ön jóakarója Zita⁸³

Erre a következőket válaszoltam:

„Mély megindultsággal elelve olvastam a sorokat, melyekkel Ófelsége megtisztelni méltóztatott. Nehéz volna kifejezni, milyen lesújtóan hatott mindannyiunkra és egészen különösen rám szeretett urunk elvesztése. Megrendítő minden érző ember számára sorának mély tragikuma, melyet a gondviselés rótt korunk legnemesb személyiségeinek egyikére. Az örökös királynak – ártatlanul – mégis végtelenül sokat kellett szenvednie és fájdalmakat tűrnie életében, bűnhődnie olyan hibákért, amelyeket egyáltalán nem követett el. Reményünk, hogy egy szebb jövő kárpótolni fogja őt egykor azért, amiért szenvedett, most hirtelen semmivé foszlott. Emellett Istenben boldogult királyunk – véleményem szerint – országom számára a jövőbe vetett remények egész sorát testesítette meg, s ezt láttam egy éjszaka hirtelen összeomlani. Távozása olyan, mint a késő tavaszi fagy, amely kegyetlenül megsemmisít minden reményt.

Senki sem érzi jobban, mint én, hogy mennyire félreismerték a megboldogultat, mily kevésbé igazságosan ítélte meg a világ az ő mindenkor nemes szándékait és mindig tisztességes akaratát. Senki sem tanúsíthatja jobban nálam, hogy a fontos dolgokban mennyire tisztábban látott és mennyire világosabb véleménnyel rendelkezett, mint azok az emberek, akik újból és újból, még most is vitatják kiemelkedő képességeit, vagy legalábbis megkísérlik lebecsülni azokat. A halála felett érzett fájdalomhoz bennem az afeletti öröm társul, hogy ő élt és nekem megadatott az, hogy a szolgálatában állhattam. Számomra, mint koronás királyom egy nagy eszmét testesített meg, amelyért érdemes harcolni és szenvedni. Ezenfelül azonban személyében megtestesült a legnemesebb szándék és az odaadó kötelességteljesítés is. Egyetlen kívánságom csupán, hogy nekem, a hí-

83 Otto, Habsburg-Lotharingen von (1912–). IV. Károly és Zita császári és királyi pár legidősebb gyermeke. 1922 óta a Habsburg család feje, politikus, közíró.

vének, majdan éppoly jogosan, mint ahogyan neki, felvéshessék a legszebb sírfeliratot, amit egy embernek felvéshetnek: tette a kötelességét.

Kérem Őfelségét, legyen biztos abban, mindig arra fogok törekedni, hogy az ifjú királyt is azzal a hűséggel szolgáljam, amellyel a megboldogult iránt elköteleztem magam. Nem hagyom magam megtéveszteni azzal, hogy az út, melyet meg kell tennünk, hogy királyunkat ismét a trónon láthassuk, hosszú és talán sokszorosán bonyolult lesz. Bármiként is végződne azonban, rendületlenül hiszem, hogy végül törvényes királyunk tényleges trónra lépéséhez vezet. Számomra az ország és a király egyetlen elválaszthatatlan fogalom, és az is marad.”

Őfelsége levelét gróf Károlyi József⁸⁴ adta át nekem s egyúttal közölte, hogy a királyi család elhagyta Madeirát és megérkezett Spanyolországba. Spanyolország királyának⁸⁵ az érdeme volt, hogy megengedték a királyi család elutazását Madeiráról. Kezdetben az Antant azt kívánta, hogy az elhunyt király családja maradjon továbbra is Madeirán. Erre Alfonz király hosszú táviratot küldött Anglia királyának,⁸⁶ amelyben figyelmeztette, hogy az angol politika már felelős a cári család lemészárlásáért; nem kellene megismételni ezt a hibát. Hozzáfűzte, hogy ha az Antant 48 órán belül nem járul hozzá a királyi család áttelepüléséhez, akkor egy spanyol hadihajó megy Madeirára, hogy elhozza őket. 24 óra múltán itt volt az engedély. Alfonz király erre föl nagy költséggel az El Prado kastélyt rendeztette be a királyi család számára. Kétezer munkást foglalkoztattak éjjel-nappal és a király gyakran kiment, hogy személyesen ellenőrizze a munkákat. Amikor a királyi család megérkezett Spanyolországba, a királyfit királyi tiszteletadással fogadta. Felsőnek szólította és jobbról, balról megcsókolta az arcát, ahogyan az uralkodók egymás között üdvözölni szokták egymást, majd a kastélyba utazott vele, miközben a királyfi a jobbán foglalt helyet. A kastély előtt őrség állt, amelynek tisztelegnie kellett a királyfi előtt. Ez nagyon tetszett neki, úgyhogy ott-tartózkodása kezdetén naponta többször elsétált az őrség előtt, hogy élvezze a tiszteletadást.

PETER SIPOS-LAJOS GECSENYI THE MEMOIRS OF GUSZTAV GRATZ

The unpublished memoirs of Gusztav Gratz cover his activity from the peace negotiations in 1917 to his liberation from Mauthausen in 1945. The here published fourth chapter of these memoirs comprise the fall of the Austrian-Hungarian Monarchy, the dissolution of the Ministry of Foreign Affairs and the activity of the Hungarian counterrevolutionary emigration in Vienna. This chapter includes the activity of Gratz as ambassador in Vienna and later as Hungarian minister of Foreign Affairs in 1921.

Gratz was a leading figure of the royalists in Hungary, his memoirs cover in detail the attempt of the King Charles IV to return to Hungary. Gratz describes his negotiations with the governor Horthy and with Bethlen, and about the second and last attempt of the Charles IV to return to his kingdom.

84 Károlyi József gróf, nagybirtokos.

85 XIII. Alfonz (1886–1941). 1902–1931 Spanyolország királya.

86 Anglia királya 1910-től V. György (1865–1936).

TILKOVSKY LORÁNT

Gratz Gusztáv sorsa és nézetei Magyarország német megszállása után

Gratz Gusztáv életének (1875–1946) utolsó éveiről meglehetősen felületesek az ismereteink. Különösen becses ezért kiadatlan emlékiratainak¹ az a része, amely sorsának alakulását 1944–1945-ben mutatja be, amikor az ország német megszállói őrízetbe veszik, s úgy távolítják el a hazájából, hogy „útja az ismeretlenbe” végül is az oberlanzendorfi ún. átmenőtáboron keresztül a mauthauseni koncentrációs táborba vezet.

1944. március 19-e után szükségképpen azonnal – még szabadról – át kellett gondolnia az egész életét és tevékenységét, azért, hogy felkészülhessen védekezésére a valószínű lefogatása esetén nyilván elkerülhetetlen kihallgatása során, mégpedig kellő óvatosságú előadásban, de mégis úgy, hogy hű maradjon önmagához és eszményeihez. A bekövetkezett őrízetbevétel után a Fő utcai fogházban kezdetét vevő budapesti fogva tartásakor egy svábhegyi Gestapo-kihallgatásra elővezetve, azt kellett azonban tapasztalnia, hogy kihallgatóit – miközben ráolvassák németellenességét és zsidóbarát voltát – nem érdeklik előre kigondolt, messzire visszanyúló s így hosszadalmas fejtegetései, s azok részletesebb előadására nem is adnak neki lehetőséget. Sorsa nyilván el volt döntve. Egy SS-rendőrtiszt kíséretében néhányadmagával a bécsi vonatra tették, s utazás közben ezzel a Mületer nevű tiszttel beszélgetve mondotta el mindazt, amit a Gestapo-kihallgatáson nem tudott az elképzelt módon fejtegetni.

1 Az Osztrák Állami Levéltárban őrzött irathagyatékok között, B/19. N° 1. jelzettel, 452 gépirásos oldal terjedelemben. Címe: Aus meinem Leben von Brest-Litowsk 1917 bis Ende des zweiten Weltkrieges. – Gratz ezen emlékiratát méltán becsülte igen nagyra már egy 1981. évi előadásában Günther Schödl, aki a Südstdeutsches Archiv 1983–1984. évi XXVI–XXVII. kötetében (139–151.) Trianon–Ungarn und die deutsche Minderheitenpolitik c. tanulmányában igen figyelemreméltóan elemezte Gratz nézeteit, nemzetiségpolitikai felfogását. Erre vonatkozó megállapításaival hamarosan a magyar szakmai körök is megismerkedhettek egy Magyar politika túl a nacionalizmuson és a nemzeti államon. Gratz Gusztáv (1875–1946) címmel magyar nyelven megjelentetett tanulmánya révén. (Történelmi Szemle 1986. 36–57.) A Schödl által ekkoriban megjelenés előtt állónak jelzett Gratz-féle német nyelvű emlékirat azóta sem jelent meg, de anyagát magyar történészek is tanulmányozták, s munkájukban fel is használták. Így mindenképp *Kerekes Lajos* Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918–1922 c. nagyszabású munkájához (Bp. 1979.).

Emlékiratainak e beszélgetést leíró fejezete² azáltal is hangsúlyos, hogy sem Bécsbe érkezve a Gestapo ottani központjában, sem a továbbiakban Oberlanzendorfban, majd Mauthausenben nem került már sor Gratz olyan kihallgatására, ahol ennél nem hogy többet, de akár ennyit is elmondhatott volna. Feltehetőleg eleve az tűnt igazán fontosnak, hogy eltávolítsák, majd távol tartsák őt Magyarországtól, ahol nem volt kívánatos jelenléte, nem utolsósorban éppen „a zsidókérdés megoldására” tett intézkedésekre tekintettel. Felelősségvállalás ellenében készek voltak Mauthausenből hamarosan szabadon engedni Bécs közelében élő leánya családjához, ahonnan addig, amíg a második világháború végét nem ért, nem is térhetett vissza a hazájába.

Gratz német nyelven írt emlékiratainak *Beszélgetés Múleterrel* című ezen érdekes fejezetét az életútját és annak végét a kiadatlan kézirat egészének ismeretében megvilágító bevezetéssel (I.) saját fordításomban (II.) közlöm. E sajátos körülmények között folytatott beszélgetés leírása igen jó betekintést enged abba, hogy 1944 tavaszán Gratz saját maga hogyan látta a minden szempontból egyedül helyesnek tartott tolerancia, a liberalizmus érvényesítésének meghúását s ennek következményeit, a német kisebbségi és a zsidókérdésben vallott felfogását, nép- és nemzeteszmét, államjogot és jogállamiságot, a totalitárius német rendszert és a magyar politikát illető nézeteit, a háború esélyeit, Magyarország Gratz németbarátságát is próbára tevő megszállását. Sorozatosan tesz bátor kijelentéseket, úgy állítja be, hogy ezeket éppen németbarátsága mondatja vele. Az, hogy Gratz milyen értelemben és mennyire volt németbarát, amit az adott helyzetben persze jónak látott újra és újra hangsúlyozni, emlékirataiból éppúgy kitetszik, mint a rendelkezésre álló egyéb forrásokból.³ Fejtegetéseinek helyenként jobban, másutt kevésbé érezhető óvatossága sem volt akadálya annak, hogy soha meg nem tagadott meggyőződését tiszteletet érdemlő módon kinyilvánítsa.

I.

Egy életút – és annak vége

A 20. század első fele magyarországi történetének jelentős alakja maradt Gratz Gusztáv azután is, hogy pályafutásának legnevezetesebb, 1917–1921 közötti szakasza egy éles töréssel lezárult, s a „királypuccsokkal” kapcsolatban felelőssé tett, közismerten monarchista és legitimista politikus átmenetileg meglehetősen visszavonultságra kényszerült. Bethlen István miniszterelnök mégis 1924-ben élére állította az akkor megalakított *Magyarországi Német Népművelő-*

2 A kiadatlan kézirat 359–375. lapjai.

3 Német, osztrák, magyar levéltári forrásokból, továbbá Gratz beszédeiből, cikkeiből, tanulmányaiból. A külföldi és hazai történetírás – főleg a nemzetiségpolitika-történet aspektusából – sokban támaszkodott is ezekre, de egy Gratz-biográfiának híjával vagyunk.

dési Egyesületnek, és ezzel egy német vonatkozásban rendkívül fontos országos nemzetiségpolitikai feladattal bízta meg, amelyet Gratz egészen 1938 végéig látott el.⁴

Gratz ausztriai eredetű német lutheránus család sarja volt, amely egy, a családja történetével is foglalkozó kézírata szerint⁵ a protestánsüldözés miatt költözött Salzburg vidékéről a 18. században hazánkba, ahol nyugat-magyarországi, felvidéki, majd erdélyi német környezetben a német anyanyelv és kultúra tökéletes megőrzése mellett sajátíthatta el a magyar nyelvet s ismerkedhetett meg az őszintén nagyra becsült magyar kultúrával. Ő maga, még az Osztrák–Magyar Monarchia idején, politikai pályára lépve, egy erdélyi szász jellegű választókerület⁶ képviselőjeként 1906–1917 között arra a tapasztalatra tett szert, hogy magyar oldalról fenyegetettnek érzett német kisebbségi jogokért nem a magyarsággal szembeni éles fellépéssel, s ehhez külső támaszt keresve kell és lehet csak eredményesen szót emelni, hanem éppen ellenkezőleg: a kisebbségi oldalról is feltétlenül elfogadandó magyar patriotizmus talaján maradván, a magyarsággal való barátság fenntartására, vele egyetértésre törekedve. Ezek a meggyőződésévé vált tapasztalatok tették őt Bethlen szemében alkalmassá a rábízott feladat ellátására.

Nem könnyű harcot vállalt Gratz, amikor már az 1920-as évek második felében fellépett azzal szemben, hogy a weimari Németország bizonyos körei, szervezetei az össznémet népközösségi eszme (*gesamtdeutsche Volksgemeinschaftsidee*) propagálásával megpróbálják fellazítani a kisebbségi jogai jobb érvényesítéséért küzdő magyarországi németiségben a magyarsággal való együttélésének (a legendás német népvezérré vált Bleyer Jakab által is nagyra becsült) tradicionális szálait. A legnagyobb elszántsággal azonban az 1933. évi hitleri hatalomátvétel után mutatkozó azon veszedelmes törekvésekkel szemben lépett fel, hogy a mérsékelt követeléseket elégtelennek tartó, az immár nemzetiszocialista Németországban külső támaszt kereső, általa titokban pénzzel is támogatott fiatalok Basch Ferenc vezette ún. népinémet mozgalomát (*volksdeutsche Bewegung*) a németbirodalmi náci hatalompolitika mindinkább a maga segédcapatává tegye.⁷

Ebben a harcban azonban Gratz végül is vereséget szenvedett: a Bethlen utáni kormányok nem támogatták megfelelően azt a törekvését, hogy jogos nemzetiségi igények méltányos kielégítésével húzassák ki a talajt a külső part-

4 Vö. *Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között* címmel több mint fél évszázad múltán most megjelent történeti művének (szerk., jegyz., utószó: Paál Vince. Bp. 2001. [Millenniumi magyar történelem. Historikusok]) Kisebbségi politika c. fejezetével (193–203.).

5 Az Osztrák Állami Levéltárban B/19. N° 2. jelzet alatt őrzött 113 oldalas családtörténete és 1919-ig terjedő rövid életrajza.

6 Újgyház (Leschkirch), Dél-Erdélyben, Nagyszeben térségében. – Az 1905-ben ifj. gr. Andrássy Gyula által alapított Alkotmánypárthoz, majd 1910-től a gr. Tisza István által létrehozott Nemzeti Munkapárthoz tartozott. Tagja volt az erdélyi szász képviselők parlamenti klubjának.

7 *Loránt Tilkovszky: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938.* Bp. 1989.

fogást élvező demagógok hatásos agitációja alól. Ellenkezőleg: előbb otromba fellépésekkel mártírokat csináltak belőlük, s ezzel valósággal karjaiba hajtották az őket eszközül felhasználó náci-német népcsoportpolitikának (*Volkstums-politik*), majd a német birodalom kívánságára – kül- és belpolitikai okokból annak kegyeit keresve – a *Volksbund* megalakulásának engedélyezésével a Gratz irányzatával szemben élesen ellenséges Basch-féle irányzatot legalizáltak. Ennek következtében 1938 végére objektíve és szubjektíve egyaránt lehetetlenné vált Gratz számára, hogy a magyarországi németiség ügyeivel a továbbiakban is foglalkozzék.⁸

Bethlen 1926-ban utat nyitott Gratz előtt abban a tekintetben is, hogy a sváb jellegű bonyhádi választókerületben mandátumhoz jutva, ismét részese lehessen a törvényhozásnak. 1931-ig pártonkívüli, azután kormánypárti, majd Gömbös politikájával való súlyos ellentétei miatt 1933 őszétől ismét pártonkívüli képviselőként szerepelt a parlamentben.⁹ A sajtóban is kifejezésre juttatott állásfoglalásai arról tanúskodnak, hogy már a Bethlen-kormány idején a fokozódó német-orientáció helyett mindenekelőtt Ausztriával, a többi szomszédos ország közül pedig főleg Csehszlovákiával kiépítendő gazdasági és politikai kapcsolatokban látta volna inkább érdekeltnek – a németországi expanzív befolyásoktól lehetőleg távoltartandó – Magyarországot. Azóta pedig, amióta 1933-ban Németországban a nemzetiszocializmus jutott hatalomra, az ottani új rezsim diktatórikus, totalitáriánus hatalmi berendezkedettsége, szélsőséges nacionalizmusa, keresztényietlen, újpogány, fajgyűlölő szellemisége, erőszakos bel- és külpolitikai módszerei, Ausztria bekebelezésére irányuló drasztikus törekvései miatt aggodalmi csak meghatványozódtak. Ausztria függetlenségének megóvását sürgette, mert ebben Magyarország függetlenségének védelmét is látta mindazon veszedelmekkel szemben, amelyek az immár nemzetiszocialista Németországgal is gátlástalanul barátkozó Gömbös-kormány idején élénken mutatkoztak a szélsőjobboldali, Hitler-imádó, a nemzetiszocializmus átplántálását kívánó magyar nacionalista, antiszemita erők fellépéseiben, s a magyarországi németsegen belül jelentkező nemzetiszocialista befolyás, a patrióta szellemet, a magyarsághoz való viszony harmóniáját megbontó irányzat térhódításában.

A minden szabadságot megfojtó, az emberiséget lábbal tipró német nemzetiszocializmust mélyen megvetve, ellene szóban és írásban elszántan küzdve, a szabadelvűséggel mindig is rokonszenvező gondolkozása politikailag is mindinkább a liberalizmushoz közelítette, s 1935-ben már Rassay Károly ellenzéki, liberális *Polgári Szabadság Pártjához* csatlakozva pályázott képviselőségre, mégpedig egy számos zsidó választót is magában foglaló fővárosi választókerületben. Ez 1935-ben még nem járt ugyan sikerrel, de a párt listáján előtte álló

8 Loránt Tilkovszky: Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik“. 1938–1945. Köln–Wien, 1981.

9 Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv bonyhádi képviselősége (1926–1931, 1931–1935). In: A Völgyesség huszadik százada. Struktúrák és konfliktusok. Előadások a III. Völgyeségi Konferencián (2000. október 21–22.). Szerk. Szita László–Szóts Zoltán. Bonyhád, 2001. 85–92.

képviselő halála folytán 1936 februárjában mégis sikerült.¹⁰ Az Anschluss és várható magyarországi következményei elhárításáért immár e pártban folytatta küzdelmét. Az egyre élesebben vitatott, és egyre szélsőségesebb antiszemita uszítások témájává lett ún. zsidókérdésben mint jelentékeny ipari, pénzügyi, kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező, komoly szakirodalmi munkásságot kifejtő, nemzetközi szervezetekben is szerepet játszó elismert szaktekintély, nyomós közgazdasági érvekkel is alátámasztva, a leghatározottabban ellenezte a zsidók gazdasági és politikai korlátozására irányuló törekvéseket. Parlamenti és sajtóbeli állásfoglalásai a nemzetiszocialista Németország által 1938 márciusában végül is akadálytalanul végrehajtott Anschluss után a zsidótörvények Magyarországon beköszöntő korszakában nagy tiszteletet váltottak ki iránta a társadalom polgári és emberi jogokhoz ragaszkodó józan és megfontolt részében,¹¹ de ugyanakkor fokozták a gyűlöletet politikai (nem utolsósorban hazai német nemzetiségpolitikai) ellenfeleiben. Basch Ferenc „népinémet” irányzata többek között arra hivatkozva sürgette a nemzetiszocialista Németország „illetékeseinél”, hogy kényszerítsék ki Gratz távozását a magyar kormánytól, hogy egy olyan ember, aki zsidó érdekeket képvisel és zsidó lapokba ír, Magyarországon sem állhat egy német szervezet élén.¹² Gratz nemzetiségpolitikai félreállítását az Imrédy-kormány 1938-ban végrehajtotta, míg kényelmetlennek talált zsidóbarát zsurnalisztikájának a Teleki-kormány próbált gátat vetni azáltal, hogy a főszerkesztésével megjelenő, zsidó tulajdonban lévő *Pesti Naplót* beszüntette.¹³ Politikai tevékenysége – jóllehet a Rassay-féle liberális párt képviselője volt az ország 1944. márciusi megszállásáig – kényszerű módon inkább a kulisszák mögött folyt, így a Kállay-kormány idején a polgári ellenzék tömörítéséről tárgyalva, a jogrend helyreállítása és a háborúból való kilépés érdekében. Végül is azonban nem merték vállalni, hogy a magyar politikának ily irányt adjanak, mert számoltak azzal, hogy ez esetben Németország mozgósítja a magyarországi nyilas és volksbundista segédcsapatait, s egy olyan rezsimit juttat hatalomra, amely a neki nem tetsző elemeket, mindenekelőtt a zsidókat, azonnal kiirtaná, a más országokban már alkalmazott receptje szerint.¹⁴

A történetírói művei révén is ismert Gratz Gusztáv, aki már korábban feldolgozta a dualizmus, majd a forradalmak kora Magyarországnak történetét,¹⁵

10 Ld. Gratz emlékiratainak A képviselőházban c. fejezetét (260–271.).

11 Ld. pl. *Pethő Sándor*: „Nyomorult nemzetem” c. vezércikkét a Magyar Nemzet 1939. febr. 2-i számában (1–2.), amely igen elismerően méltatja Gratz Gusztávnak a második zsidótörvény javaslatát bíráló felszólalását a képviselőház együttes bizottságában.

12 A Gratzot saját kijelentései csokorba gyűjtésével denunciáló feljegyzés a koblenzi Bundesarchivban (R 18/3331. Fol. 13–19.) található: Dr. Gustav Gratz. Das Bild einer Persönlichkeit im Spiegel eigener Äusserungen címmel.

13 E lapbeszüntetés körülményeiről Gratz emlékiratai 323–324. lapján ír.

14 Gratz emlékiratai, 340–341.

15 *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. I–II. Bp. 1934. (A Magyar Szemle könyvei VIII–IX.); *Uő*: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920. Bp. 1935. (A Magyar Szemle könyvei X.)

mintegy ezek folytatásaként *Magyarország a két háború között* címmel magyar nyelven írt történeti műve kéziratát készítette politikai félreszorítottságának, illetve tehetetlenségének ezekben az éveiben.¹⁶ Emellett 1917-tel kezdődő, német nyelven írt emlékiratain is ekkor dolgozott; 68. születésnapján, 1943. március 30-án jutva el benne 1939-ig,¹⁷ a második világháború kitöréséig. A második világháború végéig terjedő folytatása élete utolsó évében, 1946-ban készülhetett el, s ebben különösen figyelmet érdemlően számol be saját sorsáról az ország 1944. március 19-én mégis bekövetkezett német megszállása után.

Gratz úgy vélte, minden oka meg lehet arra, hogy politikai felfogása és magatartása miatt most aggasztó következményektől tartson. Hiszen éppoly ismert monarchista és legitimista volt, mint Sigray és Csekolics, kimondottan liberális volt, mint Rassay, és egyike a zsidótörvények kevés ellenzójének; azonfelül még a legexponáltabb ellenfele a „népinémeteknek”, akik a hazához való hűséget elárulva, Németország szolgálatába szegődtek.¹⁸ A Gestapo azonban nem azonnal, hanem csak április 1-jén vette őrizetbe. Már-már abban kezdett reménykedni, hogy egyrészt korára való tekintettel, másrészt azért, mert külpolitikai kérdésekkel a háború kitörése óta sem beszédeiben, sem cikkeiben nyíltan nem foglalkozott, s attól is őrizkedett, hogy az 1938 végén felülkerekedett Basch-féle irányzat ellen bármit is tegyen, talán elkerülheti letartóztatását. Amikor rádöbent, hogy ez hiú remény, arra gyanakodott, hogy lefogatása hátterében a Volksbund köréből származó feljelentés állhat.¹⁹

A Gestapo a *Pestvidéki Törvényszéki Fogház* budapesti Fő utcai épületében tartotta őrizetben, ahol az őrszolgálatot magyarországi „népinémet” SS-legények látták el, akik Gratzot „te áruló”, „te puccsista” szavakkal illették.²⁰ Innen vitték a Sváb-hegyre, a Melinda úti „Gestapo-villába”, kihallgatásra.

„Miért ellensége Ön a németeknek? Miért ellensége Németországnak? S ha nem Németországnak, akkor jelenlegi rendszerének?” – hangzottak a hozzá intézett első kérdések. Nem lehetett kétséges számára, hogy az őt is elért tömeges őrizetbevételi akció célja nem más, mint azok kiemelése és eltávolítása, akik olyan helyet foglalnak el az ország gazdasági, politikai, szellemi életében, hogy németellenességükkel útjában lehetnek a megszálló hatalom és a Sztójay-féle bábkormány intézkedéseinek. Válaszait nem méltatták különösebb figyelemre. Nem mutattak érdeklődést sem megőrzött régi monarchista meggyőződése, legitimizmusa, sem pedig a hazai „népinémet” irányzat ellen annak idején folytatott harca iránt. Ezt azzal lehet esetleg magyarázni, hogy ezek a kérdések 1938 óta talán már kevésbé voltak aktuálisak. Am úgy tűnt, hogy kihallgatói még arra sem kíváncsiak, hogy mi a viszonya a nemzetiszocializmus-hoz, s hogy mi a véleménye a jelenlegi háborúról. Mondhat ugyanis akármit,

16 Az Osztrák Állami Levéltárban, B/19. N° 3. jelzet alatt található kézírata csak 2001-ben jelent meg. (Ld. a 4. jegyzetet.)

17 Erről Gratz emlékiratainak 328. lapján tesz említést.

18 Ld. Gratz emlékiratai 344. lapján.

19 Uo. 345., ill. 380.

20 Uo. 347.

ezek felől nem volt semmi kétségük.²¹ A további kérdésekből azután kitűnt, hogy leginkább a zsidókérdésben vallott felfogása, és e vonatkozásban tanúsított magatartásának indítékai érdekelték őket. Arról faggatták, hogy miért csatlakozott a zsidóbarát liberális táborhoz, miért harcolt a zsidótörvények ellen, sőt azt is kérdezték tőle, „miért ellenzi a zsidók kiirtását? Talán zsidó származású? Vagy a felesége zsidó? Vagy a gyermekei házasodtak zsidóval?” Annak hangoztatása Gratz részéről, hogy a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja világnézeti kérdés számára, amelyet emberiség, jogegyenlőségi elvek és racionális gazdasági megfontolások egyaránt motiválnak, érezhette, csak súlyosbítja helyzetét ebben az ellene egyre nyilvánvalóbban fővádaként szereplő vonatkozásban. Az sem segített semmit, hogy a zsidótlanítási törekvéseket ellenezve, annyit mégis mondott szorult helyzetében, hogy a zsidók Galícia felőli igen nagyarányú bevándorlását a Magyarországon régebről honos zsidók véleménye szerint is célszerű lett volna annak idején gátolni.²²

A Sztójay-féle bábkormány és alárendelt hatóságai, valamint csendőrsége, rendőrsége, szoros együttműködésben a német megszálló szervekkel s a szakértően zsidótlanító Eichmann-stábbal, a magyarországi zsidókérdés drasztikus „megoldására” készültek. Ennek zavartalan végrehajtása útjába Gratz aligha gördíthetett volna akadályt, mégis megnyugtatóbbnak tűnhetett a németek és kiszolgálóik szemében, ha eltávolítják az országból. A Fő utcai Gestapo-fogházból egy SS-rendőrtiszt kíséretében menetrend szerinti járattal vonaton Bécsbe vitték, ahová április 15-én reggel érkezett. A pályaudvarról rabomobil szállította a Gestapo bécsi központjába,²³ ahonnan anélkül, hogy ott kihallgatták volna, egy rendőrfelügyelő rögtön továbbvitte a maga szolgálati autóján a közeli Oberlanzendorfba.²⁴ Az ottani „átmenőtáborban” politikai fogolyként tartották május 12-éig, amikor is más magyarországi politikai foglyok egy 36 fős csoportjával²⁵ autóbusszon vissza egy bécsi pályaudvarra, majd személyvonaton a Linztől 20 km-re lévő Mauthausenbe szállították.²⁶ Ott mindjárt az érkezéskor durva inzultus érte a csoportot fogadó fiatal SS-tiszt, az ún. Rapportführer részéről, aki így reagált arra, hogy Gratz meg merte őt szólítani.²⁷

21 Uo. 346.

22 Uo. 350–351.

23 Zentralstelle der Geheimen Staatspolizei Wien, Morzinplatz 4.

24 Oberlanzendorf az Anschluss nyomán létrehozott Nagy-Bécs 23. kerületéhez (Schwechat) tartozott.

25 Gratz társai voltak e csoportban többek között: gr. Sigray Antal, gr. Csekonics Iván, gr. Szapáry Antal, gr. Apponyi György legitimista nagybirtokosok; Aschner Lipót, Buday-Goldberger Leó, br. Kornfeld Móric nagytőkések és nagyiparosok; a liberális pártvezér Rassay Károly; Peyer Károly, Buchinger Manó szociáldemokrata vezetők; Szentiványi Lajos, Parragi György független kisgazdapártiak.

26 Gratz emlékiratai, 415.

27 Ld. *Magyar Károly* beszélgetését a Mauthausenből visszatért Parragi Györggyel. Világ, 1945. máj. 23. 3.

A mauthauseni koncentrációs lágerbirodalom egy főtáborból és számos altáborból állt. A politikai foglyok a főtábor területén – a magyarországiak a 19-es barakkban – kaptak helyet.²⁸ Kinek-kinek saját fekhelye volt, ágyneművel, takaróval; csomagot kaphattak, levelezhettek; nehéz munkára nem voltak alkalmazhatók. Rádiót hallgathattak (persze a németbirodalmi adást), volt idejük és alkalmuk egymás közti beszélgetésre, vitatkozásra, politizálásra.²⁹ Megkülönböztetett helyzetük volt tehát a lágerbirodalom altáboraiiban dolgoztatott, agyonsanyargatott közönséges foglyok, köztük különösen az embertelenül kegyetlen bánásmódban részesített, sokszor kéjjel kínzott és pusztított zsidók borzasztó sorsához képest.³⁰ Gratz tanúja volt annak, ahogy Mauthausenben a Pécsről és Baranyából odahurcolt magyar zsidók holttesteit a krematóriumba szállították.³¹

A mauthauseni politikai foglyok közül némelyek viszonylag igen hamar szabadultak. Abból a 36 fős magyar fogolycsoportból, amellyel Gratz május 12-én érkezett az oberlanzendorfi átmenőtáborból, már e hó folyamán szabadon engedtek 8 főt, júniusban és júliusban 1-1 főt. Július 14-én engedték el Gratz Gusztávot; az ő távozása után pedig még 2 foglyot augusztusban.³² A fogolytársak tudni vélték, hogy az ilyen szabadon bocsátások bizonyos összekötetéseknek, befolyásos személyek közbenjárásának voltak köszönhetőek.³³ Nem tudni, hogy Gratzot kinek a valószínű közbenjárására engedték szabadon – annak kikötésével, hogy egyelőre nem térhet vissza Magyarországra. Elfogadták Karl Hubner nevű vejének (aki nemzetiszocialista párttag volt és Bécs közelében élt) felelősségvállalását aziránt, hogy hozzájuk költözve nem fogja elhagyni lakhelyét.³⁴ Bár néhány foglyot kivételesen szabadon engedtek, a magyar politikai foglyok száma újabb csoportok érkezésével tovább növekedett. A „Horthy-puccs” 1944. októberi megghiúsítása után érkeztek Mauthausenbe a leginkább prominens rabok, ők azonban egészen elkülönített őrizetben részesültek.³⁵

Gratz tehát leánya családjánál, Sulzban tartózkodott³⁶ a háború végéig, mi alatt fogolycsoportjának olyan tagjai, mint pártjának vezére, a liberális Rassay, vagy a szociáldemokrata Peyer, a kisgazdapárti Szentiványi, vagy egyéb olyan

28 *Szita Szabolcs*: Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában. Bp. 2000. 63.

29 *Rátkai Károly*: A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben. Bp. 1945.; *Parragi György*: Mauthausen. Bp. 1945.

30 *Millók Sándor*: A kínok útja. (Budapesttől – Mauthausenig.) Bp. 1945.

31 Gratz emlékiratai, 399.

32 *Szita Sz.*: i. m. 63.

33 I. h., és *Rátkai K.*: i. m. 122.

34 Gratz emlékiratai, 427–428.

35 Az ún. Bunkerbau celláiban, mint pl. ifj. Horthy Miklós, a „kiugrási iroda” vezetője, Kállay Miklós volt miniszterelnök stb.

36 Alice Hubner-Gratz, Sulz im Wienerwald. – Sulz Nagy-Bécs 24. kerületéhez (Mödling) tartozott, a főváros és a környező helységek hozzácsatolásával 1938. okt. 15-én létrehozott „Reichsgau Gross-Wien” közigazgatási beosztása szerint.

jeles személyiségek, mint Andorka Rudolf tábornok, Mauthausen foglyai maradtak a tábor 1945. május 5-i amerikai felszabadításáig.

A Sulzban tartózkodó Gratz számára a Magyarországról nyugatra tóduló menekültáradat 1945. március vége felé már ott is megfigyelhető szomorú látványa azt jelentette, hogy a háború, amelyről mindig az volt a véleménye, hogy a németek nem nyerhetik meg, most már az 1938-ban bekebelezett Ausztria felől is eléri a német birodalmat. Látva a menekültek között a sok-sok hazai „népinémetet” is, nemcsak Nyugat-Magyarországról, Sopron és Szombathely vidékéről, hanem Tolnából, Baranyából is, arról győződhetett meg, hogy mennyire tragikusan igazolódik meg nem hallgatott figyelmeztetése a szerencsétlen félrevezetettekhez: mindenüket el fogják veszíteni, ha hallgatnak a nemzetiszocialista Németország csábító szavára, s ráállnak arra, hogy a német birodalom „ötödik hadoszlopa” legyenek Magyarországon.³⁷

Budapestre hazatérve Gratz vegyes érzelmekkel fogadta a hazai állapotokat.³⁸ Személyes inzultusként érte, hogy 1945 augusztusában egy valutaspekulánsok begyűjtésére rendezett tömegméretű razzia során őt is lefogták az utcán, s két napig étlen-szomjan fogva tartották a Mosonyi utcában, míg végre hajlandók voltak foglalkozni vele, s miután igazolni tudta magát, elengedték. Személyes szabadságának durva megsértése miatt, mely rossz fényt vet a demokratikus rendőrségre, levélben tett panaszt dálnoki Miklós Bélánál, az ideiglenes magyar nemzeti kormány miniszterelnökénél.³⁹

1945. október 14-én Basch Ferenc ügyében beidéztek az államrendőrség budapesti főkapitányságának politikai rendészeti osztályára. A nyugatra menekült magyarországi német „népcsoportvezető” ellen, miután amerikai letartóztatói kiszolgáltatták, Budapesten háborús és népellenes bűnökkel vádolva népbírósi eljárás indult. Gratz a felvett nyomozati tanúvallomási jegyzőkönyv szerint érdektelennek nyilvánította magát Baschhoz való viszonyát illetően, s indulatmentesen mondotta el ismereteit és véleményét Basch szerepéről és mozgalmáról, amelyet mindig helytelenített, károsnak tartott és küzdött is ellene, amíg módjában állt. Ám e mozgalom annak ellenére, hogy a várható következményekre annak idején nyomatékosan figyelmeztetett, a németbirodalmi politika eszközévé vált. Basch perének 1946. januári főtárgyalására Gratz, bár tanúként meg volt idézve, nem ment el; a nyomozati fázisban az államrendőrségen tett fenti tanúvallomását olvasták ott fel, s Basch erre reagált, úgy védelmezve Gratzétól eltérő felfogását, hogy ugyanakkor tisztelettel látsszék adózni ellenfelének.⁴⁰

37 Gratz emlékiratai, 440.

38 Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. 2. Bp. 1996. (Extra Hungaricum) 57.

39 Kozáry Andrea: Gratz Gusztáv és az újjászerveződő magyar rendőrség 1945 nyarán. Társadalmi Szemle 1997. 7. sz. 79–86.

40 Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbírósg előtt. Századok 1996. 1393–1450. – Gratzról: 1399., 1408–1409., 1417–1418., 1420., 1422.

Gratz emlékiratai a Budapestre történt hazatérése utáni dolgokra már nem térnek ki, így a Basch-perre s a magyarországi németek meginduló kitelepítésére sem. Korábbi utalásai azonban megdöbbentő éleslátással jósolják meg, hogy mihamelyst Németország nem lesz abban a helyzetben, hogy törődjék a magyarországi németekkel, a fellángoló magyar nacionalizmus – mint már javában tervezik Gratzcal vitában álló befolyásos személyiségek –, az első adandó alkalommal a németek kitelepítésével fogja megtorolni a „népinémet” mozgalomban, mindenekelőtt annak vezetőségében kifejeződésre jutott hűtlenséget a magyar hazához.⁴¹

II.

Beszélgetés Mületerrel

[a budapest–bécsi vonaton, 1944. április 14-én éjjel]

Alkonyatkor kezdődött a hosszú beszélgetés a vonaton, a zsúfolt szakaszban, röviddel azután, hogy elhagytuk Komáromot, és csak akkor lett vége, amikor Mületer elővette óráját, és annak számlapját zseblámpájával megvilágítva, meghökkenten jegyezte meg, hogy már fél tizenkettő.⁴² A beszélgetés folyamán igen nyíltan fejeztem ki magam. Felhasználtam az alkalmat, hogy előadjam, amit szándékomban volt mondani egy kihallgatáskor, s amelyre elhurcolásom óta készültem.

A beszélgetés azzal kezdődött, hogy Mületer úr az egyik csípős megjegyzésével szememre hányta állítólagos ellenséges érzületem a németekkel és a német birodalommal szemben. Védekeztem ez ellen, és arra utaltam, hogy végtére is hét unokám van, akik német állampolgárok. Már csak ezért is távol kell álljon tőlem, hogy valami mást kívánjak, mint azt, hogy hazájuk szerencsés legyen, s biztos külső kereteket adjon életükhöz. Ezenfelül magam is német származású vagyok, s azt sohasem titkoltam. Neveltetésem német volt, s műveltségem túlnyomórészt német forrásokból ered. De egész politikai múltam is ellentmond a nekem tett szemrehányásnak, mert én mindig exponált németbarát voltam Magyarországon, s ez nem is lehetett másként, tekintettel szoros kötődésemmre a magyarországi németekhez. Azonban az, hogy én német származású vagyok és ragaszkodom német kultúrához, természetesen nem akadályoz abban, hogy politikailag teljesen magyarnak érezzem magam, s hogy én e szülőhazám érdekeit inkább viseljem szívemen, mint a német birodalom érdekeit. Ha ezek összeütközésbe kerülnek, úgy fenntartás nélkül Magyarország érdekeinek adom az elsőbbséget.

Mületer nem akarta megérteni, hogyan vallhatja magát valaki egyidejűleg németnek és magyarnak. Véleménye szerint csak egyik, vagy másik lehet. Azt válaszoltam, hogy ez hibás felfogás. Mint ahogy ugyanazon szeretettel és hűséggel lehet lenni az apához és az anyához, hasonlóképp lehet hűnek lenni a néphez, amelyből származik, s ahhoz a néphez, amellyel együtt él, s amely nemzet részének érzi magát. A köteles hűség az egyikhez és a másikhoz, különböző síkokon mozog, úgy, hogy e két kötelességnek nem

41 Gratz emlékiratai, 365.

42 Az ápr. eleje óta előfordult angol-szász légitámadásokra való tekintettel a vonat elsötétített kocsikkal közlekedett.

kell egymással ellentmondásba kerülnie. Tudom, hogy ezt Németországban nem akarják, vagy nem is tudják megérteni. Rólunk, magyarországi németekről gúnyosan azt mondják, hogy „egy nép két lélekkel”. Mi, német származású magyarok, büszkék vagyunk erre az érzületre. Ez példaadó lehet mindazon országok számára, amelyekben különböző származású és különböző anyanyelvű népcsoportok élnek együtt. E példa követésében van a nemzetiségi kérdés egyetlen lehetséges békés megoldása. Ez kínálja a legjobb utat a nemzetiségi viszályok kiküszöbölésére ezekben az országokban. Mindenütt, ahol meg van oldva ez a tüskés kérdés, ezen az alapon történt. A svájci német is egy „kétlelkű nép” fia. Kultúráját tekintve ő is német, de mint állampolgár, egyes-egyedül svájci. Éppúgy a magyarországi német, aki kultúrája szerint német, a maga állampolgári mivoltában azonban szívvel-lélekkel magyar.

Mi, akik e szellem örökösének érezzük magunkat, magától értetődően konfliktusba kellett hogy kerüljünk azokkal, akik a magyarországi németiséget erről az útról letéríteni és idegen érdekek szolgálatába állítani akarták. Aki, mint én, katasztrófának tekintetem a magyarországi németiség számára, ha eltér e bölcs nézetektől, kötelességemnek tartottam, hogy ettől óvjak, és arra utaljak, hogy jobb volna, ha a mi magyarországi német népünk hű maradna atyái példájához. Atyái nagyapám például egy sor költeményt hagyott hátra, s ha az egyikben Németország iránti vágyakozásról szólt, a másikban Hunyadinak a törökök feletti győzelmét ünnepelte, és más, a magyar nemzetnek drága emlékeket.⁴³ Ebben a szellemben működött atyám is, s ebben a szellemben nevelkedtem magam is.⁴⁴ Én is ügyeltem arra, hogy gyermekeim számára a német kultúra úgyszintén ne legyen idegen. E célért súlyos áldozatot is hoztam. Mikor Műleter erre valamiféle gúnyos megjegyzést tett, így válaszoltam neki: „Igen, határozottan állítom, hogy ezért súlyos áldozatot hoztam. Ezt én jobban tudom, mint Ön, s nem mondanám, ha nem volna igaz. Amikor 1921-ben feladtam állásomat mint bécsi magyar követ, és tevékenységemet Magyarországra helyeztem át,⁴⁵ családomat még több mint tíz évig Bécsben hagytam, és a Budapest és Bécs közti hetenkénti ingázás fáradalmait, s családomtól távol a budapesti magános lét nehézségeit csak azért vállaltam, hogy leányaim⁴⁶ német intézetben fejezhessék be iskoláikat. De a tulajdonképpeni áldozat, amit ez számomra jelentett, csak ezután következett: leányaim ugyanis Bécsben mentek férjhez, s ezáltal számomra – különösen azóta, hogy a jelenlegi háború kitört – olyan helyzet keletkezett, amelyben gyermekeimet és unokáimat már alig láthattam. Ezáltal semmivé vált az a nagy vágyam, hogy életem alkonyát az ő körükben tölthessem.”

Amikor Műleter szememre hányta, hogy nem minden magyarországi német mutatkozott oly részvétlennel Németországgal szemben a mostani harcában, mint én, ezt

43 Mathias Gratz (1801–1867), pozsonyi borkereskedő család fia volt, aki a közeli nyugat-magyarországi Miklósfalván (Nickelsdorf) lett tanító, miután körülményei nem tették lehetővé, hogy Németországban végezze tanulmányait.

44 Atyja, Moritz Gratz (1844–1907), evangélikus lelkész. Pályája során a Szepességben (Gölnichányán), majd Erdélyben (Besztercebányán, azután pedig Kolozsváron) működött. Fia, Gusztáv, a Szepességben (Gölnichányán) született (anyja Emma Dax), és középiskolai tanulmányait is szepesi szász környezetben, Iglón kezdte, de már az erdélyi szász Besztercén, majd a magyar Kolozsváron folytatta. A jogot Kolozsváron és Budapesten végezte.

45 1919. okt. 7-től 1921. jan. 16-ig volt bécsi magyar követ; másnap, 17-én nevezték ki külügyminiszterré az első Teleki-kormányban. Ápr. 12-i lemondásáig a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere is volt, febr. 26. óta.

46 Három leánya volt.

mondtam neki: „Az nem részvétlenség, ha én talán némileg másként képzelem el a németiség boldog jövőjét kint a birodalomban, mint a mai németiség. Bizonyosan vannak magyarországi németek, akik a németországi nemzetiszocializmussal inkább azonosulnak, mint én. Amíg e szimpátiák csak akadémikus jellegűek, addig nem kifogásolhatók. De ha ez szakítás formájában történik azzal a régi tradícióval, miszerint a magyarországi németeknek csak magyar hazájukkal szemben vannak politikai kötelezettségeik, az sajnálatos eltévelyedés. Magát Bleyer Jakabot is, akit annak idején Németországban példakép gyanánt ünnepeltek, mint néptudatos [*volksbewusst*] külföldi németet, ez a szellem hatotta át. Ha nem ez lett volna a helyzet, úgy ő valószínűleg nem érezte volna magát arra indítva, hogy a leghatározottabban küzdjön Nyugat-Magyarország németlakta területei – a mai Burgenland – Magyarországtól elcsatolása és a német lakosságú szomszédállamhoz⁴⁷ tagosítása ellen. Akkor ő azt a kijelentést sem tette volna Berlinben, ottani barátai előtt, amit tőle magától így hallottam: „Ha – mitől Isten óvjon – valaha is konfliktus támadna Magyarország és Németország között, úgy én teljes lélekkel a magyar oldalon állnék, és úgy vélem, hogy az egész magyarországi németiség ilyen magatartást tanúsítana”. Ő bizonyára elszánt ellenfele lett volna a gondolatnak, hogy a magyarországi németiség amellett, hogy szilárdan ragaszkodik a maga német nyelvéhez és kultúrájához, arra is vállalkozzék, hogy Németország „ötödik hadoszlopa” legyen Magyarországon.⁴⁸ Ez egyébként nem is lett volna szükséges, tekintettel Magyarország hagyományosan németbarát beállítottságára. A népinémet [*volksdeutsch*] mozgalom tulajdonképpen inkább ártott Magyarország németbarátságának, mint használt.

A beszélgetés ezután még egy ideig a magyarországi németiség politikai magatartása körül mozgott. Utaltam arra, hogy én annak idején, 1906-ban, a szász képviselőcsoport – tehát egy német kisebbség – tagjaként kerültem a magyar parlamentbe, és szász képviselő maradtam egészen a magyar parlamentből 1917-ben történt kiválásomig.⁴⁹ Ez akkorig bizonyos áldozatkészséget követelt. Emlékszem, hogy akkor, amikor először fogadtam el szász képviselői mandátumot, néhány barátom megütközött ezen, és úgy vélte, hogy ezzel eljátszottam egész politikai jövőmet. A magyarországi németiség megtartása érdekében számos kemény csatát kellett akkoriban vívni, így különösen az Apponyi-féle népiskolai törvény ellen, amellyel szemben német részről senki sem foglalt állást oly élesen, mint én. Mint szász képviselő, saját tapasztalatból ismertem meg a magyarországi német kisebbség létszükségleteit, olyan kiváló szász kisebbségi politikusok oldalán, mint Friedrich Teutsch, Karl Wolff, Arz von Straussenburg, Wilhelm Melzer. Olyan, a németiségüket nyomatékosan és megalkuvás nélkül hangsúlyozó, és a magyar állammal szem-

47 Ti. Ausztriához.

48 Bleyer Jakab németországi megítélése kezdetben – éppen a németek lakta Nyugat-Magyarország (Deutsch-Westungarn) átcsatolása elleni állásfoglalása és erőfeszítései miatt – valójában egyáltalán nem volt kedvező. Ez akkor változott meg, amikor a trianoni Magyarország német kisebbsége jogainak védelmében kifejtett nagy munkája során németországi körökkel szorosabb együttműködést vett fel. Ebben mutatkoztak mozzanatok, amelyekkel az őt nagyra becsülő és támogató Gratz sem értett egyet, s ezeket Magyarország a két háború között c. idézett művében bírálta is, de Bleyer patriotizmusában nem kételkedett (200–203.). – E kérdésre, valamint Bleyer és Basch viszonyára vonatkozóan ld. *Tilkovszky Loránt: A Bleyer-portré problématikusan vonásai. Történelmi Szemle* 1993. 259–277.

49 Kiválása a magyar törvényhozásból azzal kapcsolatos, hogy a Monarchia közös külügyminisztériumában (Bécs, Ballhausplatz) a gazdasági és kereskedelempolitikai osztály vezetője lett 1917. febr. 25-től (jún. 15-ig, majd szept. 17-től 1919. jan. 14-ig). Közben az Esterházy-féle rövid életű magyar kormány pénzügyminisztere volt 1917. jún. 15–szept. 16. között.

ben élesebb hangnemet használó szász politikusokkal voltam akkor szoros baráti viszonyban, mint Lutz Korodi és Karl Lurtz.⁵⁰ Sorsuk rendkívül tanulságos volt számomra. Az egyik kénytelen volt emigrálni a német birodalomba,⁵¹ a másik egy kevésbé tisztos békét kötött a magyar kormánnyal, jövedelmező jegyzői állás elfogadása által. Bebizonyosodott, hogy az az út, amelyre léptek, nemcsak önmaguk számára volt járhatatlan, hanem a magyarországi német nép számára is hátrányos volt, mert egy élesebb német-nemzeti irányzat feltűnése a szászok körében a bánáti német népiskolák magyarosításának felgyorsításához vezetett, egészen eltekintve attól, hogy annak – egy bizonyos, bár csak közvetett – szerepe volt a magyarországi német szülők gyermekei német nyelvű oktatására rendkívül veszedelmes Apponyi-féle népiskolai törvény meghozatalában is.

Ezek a tapasztalataim – folytattam – megmagyarázzák azt az ellentétet is, amelybe én később a magyarországi német kisebbség úgynevezett népinémet elemeivel jutottam. Olyan ellentét ez, amely még ma is fennáll, és amely lehetséges, hogy egyik oka a német részről velem szemben táplált bizalmatlanságnak. Mint ismeretes, 1925-ben Bleyerrel együtt és az akkori miniszterelnökkel, Bethlen gróffal egyetértésben megalapítottam a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet.⁵² Aki ismeri a tevékenységemet e minőségben, az nem juthat arra a gondolatra, hogy a németiség iránt ellenséges érzületet vessen szememre. Erről a tevékenységemről egy könyvecskét is megjelentettem.⁵³

Mületer itt közbevágott: „Mikor jelent az meg? Bizonyára a legutóbbi időben.”

Nem – válaszoltam –, az már 1938-ban megjelent, tehát mielőtt a magyarországi németsegen belüli harc a „népinémet” irányzat győzelmével befejeződött. Azonfelül olyan beszédek tartalmaz, amelyeket 1925 óta évről évre tartottam,⁵⁴ úgyhogy senki sem állíthatja, hogy nézeteimet csak a nemzetiszocialista mozgalom németországi felemelkedése óta alakítottam így. Az volt, s ma is az a meggyőződésem, hogy a magyarországi németiség legjobban a magyarsággal való jó egyetértés fenntartása révén érvényesítheti érdekeit: eddig is ennek köszönhette a maga megkülönböztetett helyzetét Magyarországon. A németek a legtehetősebb parasztok Magyarországon, szabad az út számukra az államban a legmagasabb állásokig.

Mületer: „Igen, de a németiségüktől való megválás árán”.

Én: „Nem, hanem azon alapelv elismerése árán, hogy ragaszkodhatnak német kultúrájukhoz, de egyesíteniük kell feltétlen hűséggel a magyar államhoz. A magyarországi német a magyar politikában semmiféle más érdekeket nem képviselhet, mint magyart. A német birodalom érdekeit sem. Az államjog fölötté áll a népjognak, mégpedig minde-

50 Gratz és erdélyi szász kisebbségi politikustársai tevékenységét és annak irányzatait az első világháború előestéjén ld. *Günter Schödl* Minderheit und deutsche Nation am Vorabend des ersten Weltkrieges című fejezetében, az általa szerkesztett impozáns Deutsche Geschichte im Osten Europas c. kötetben (Berlin, 1995.), 392–454.

51 Lutz Korodi brassói szász képviselő 1901–1903 közt volt tagja a magyar parlamentnek. Egy éles hangú cikke miatt elítélték. Ezután Berlinbe emigrált.

52 Az alakuló közgyűlés az előző évben, 1924. aug. 3-án volt. Az egyesület elnöke Gratz, ügyvezető alelnöke Bleyer lett.

53 *Gustav Gratz: Deutschungarische Probleme*. Bp. 1938. – Az emlékiratai 327–328. lapján írottak szerint azért látta szükségét a megjelentetésének, hogy az ellenfelei részéről neki tulajdonított nézeteket (összefüggésben e tanulmányunk 12. fejezetében hivatkozott denunciatív összeállítással) megnyilatkozásai hiteles szövegével cáfolhassa meg.

54 Ti. az egyesület évi közgyűlésein.

nütt, és nem csak a birodalom határain belül, mint, úgy látszik, Németországban hiszik, míg annak határain kívül az ellenkezőjét akarják elismertetni, minthogy az felel meg a német érdekeknek. Hogy a magyarországi németség ragaszkodott ehhez a szellemhez, annak lényeges része volt abban, hogy Magyarország mindig erősen a német kultúra befolyása alatt állt. Aligha lett volna ez az eset, ha a magyarsággal oly idegenül és ellenségesen szemben állt volna, mint a szlávok. A magyarországi németség múltjának a tanulmányozása is, összefüggésben a már említett személyes élményeimmel, arra tanított engem, hogy minden letérés a magyarsággal való egyetértés útjáról, szerencsétlenséget hoz az egész magyarországi németségre. Magyarország politikai fejlődése folyamán olykor sajnálatos módon beavatkozásokra került sor egyes német népcsoportok öröklött, a modern államfogalmakkal azonban nem mindig összeegyeztethető régi előjogaiba.⁵⁵ Ezekre azután az általuk érintett németek a magyarsággal, illetve parlamentjével és kormányával szemben ellenséges állásfoglalással élesen reagáltak. Azután mindig kitűnt, hogy ha ilyen konfliktusokra került sor, a magyarságnak mindig hatékonyabb fegyverek álltak rendelkezésére, mint a magyarországi németségnek. Végül meg kellett győződni arról, hogy a kár, amit a németség a maga kulturális birtokállományába történt egyes beavatkozások révén elszenvedett, csak megnagyobbodott, ha engedte magát ezáltal beszoríttatni egy ellenséges magatartásba a magyarsággal szemben. A vége mindig vere-ség volt, az ellenállás siralmas abbamaradása formájában, tehát egy feltétel nélküli kapi-tuláció.”

E megfontolás alapján a magyarországi németség élén én mindig azt az álláspontot képviseltem, hogy mindazt, ami a német nyelv és kultúra megtartásához szükséges, céltu-datos határozottsággal kell követelni, de közben nem szabad túlmenni azokon a határokon, amelyek átlépése esetén tartós zavar léphet fel a magyarság és a magyarországi né-metség közti jó egyetértésben. Ezzel szemben az úgynevezett népinémet csoport azt az álláspontot foglalta el, hogy nem kell oly szerénynek lenni, és a magyarországi németség nemzeti haladásáért való harcban a magyarsággal való jó viszony fenntartására való ilyen tekinteteknek nem szabad túlságos befolyást engedni, hanem a külső segítségre támasz-kodva, amelyet a német kisebbség az ez időben hatalmasan feltörekvő Németországtól joggal elvárhat, magasabb célkitűzéseket kell tenni, hetykén és szabadon. Így a magyar kormánytól sok minden kicsikarható a németség javára, amit az eddig nem volt hajlandó megengedni. Az én nézetem, amelyet ma is vallok, az, hogy külföldi segítség igénybevé-tele a magyarországi németség részéről, még ha átmenetileg némi sikerre is vezet, soha-sem aggálytalan. Politikai eredmény csak akkor biztos, ha azt saját erőből érik el, és ha ez az erő arra is kiterjed, hogy azt megtartsa. Akkor is, ha valakinek semmi kétsége sincs aziránt, hogy Németország sikeresen fog kikerülni ebből a jelenlegi háborúból, gondol-nia kell arra az eshetőségre, hogy a háború után nem akarja vagy nem tudja az fenntartani ez idő szerinti uralkodó befolyását Magyarországra, és akkor sor kerülhet arra, hogy a „népinémet” mozgalom által fejbekölíntott magyar nacionalizmus bosszút fog állni a ma-gyarországi németségen a szemére hányt hűtlenségéért. Ismerek befolyásos személyisé-geket, akik már ma arra gondolnak, hogy az első adandó alkalommal, amikor Németor-szág nem lesz képes, vagy más, fontosabb érdekei kedvéért nem lesz hajlandó arra, hogy pártját fogja a magyarországi németségnek, a „svábokra” is kiterjesztik a fennálló zsidó-

⁵⁵ Így az erdélyi szász közösség, a „szász nemzeti egyetem” ősi privilégiumokkal biztosított auto-nómiáját ért támadások, az önálló Szászföld betago-lása a magyar vármegyékbe stb.

törvényeket, vagy végbeviszik a magyarországi németek kitelepítését a német birodalomba. Nekem az utóbbi időben számos heves vitám volt e fajta tervekkel szemben.

Helyes vagy nem helyes az én álláspontom – ezt majd a jövő fejleményei fogják eldönteni –, az mégis bizonyos, hogy engem a „népinémet” csoporttal szembeni magatartásban semmi más nem vezet, mint a magyarországi németiség nézetem szerint létfontosságú érdekeire való tekintet. Amint ez az álláspont alulmaradt, és a „népinémet” mozgalom a második Imrédy-kabinet megalakulása idején német nyomásra felülkerekedett, visszavonultam a német kisebbség politikai törekvéseiben való részvételtől. Azt hiszem, hogy abban az írásomban, amellyel, mint a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöke, letettem tisztségemet,⁵⁶ távozásom egyik okaként nyomatékosan említettem, hogy én mindig a Magyarország és Németország közti barátság politikáját képviseltem, és fájdalmasan kell hogy érintsen, hogy a „népinémet” mozgalommal szembeni magatartásom révén németellenesség gyanújába kerülök. Ezután távol tartottam magam minden kísérlettől, hogy a „népinémet” mozgalomnak – miután az sikerre jutott – nehézségeket okozzak, vagy azt nyilvánosan támadjam.⁵⁷ Amikor engem megkerestek, hogy közreműködjem egy új német napilap megalapításában, a „népinémet” irányzat elleni harcban, különösen az ezen újsághoz szükséges pénzeszköz előteremtése révén – ami csak egy szavamba került volna, hiszen a bankegyesülés a tőle kért támogatást az én pártoló véleményemtől tette függővé – ezt a megkeresést határozottan elutasítottam.⁵⁸ Azon a nézetem voltam, hogy a „népinémet” irányzatnak, ha már egyszer elsőbbséget kapott, meg kell adni az esélyt arra, hogy megmutassa, milyen tartós eredményeket tud elérni a magyarországi németiség számára, ama hátrányok előidézése nélkül, amelyekről, úgy vélttem, félni kell. Hibának tartottam volna, ha bármiféle nehézséget okozok a „népinémet” mozgalomnak, melynek vezetői azután ezzel magyarázhatnák balsikerüket. – A magyarországi németiséggel való szoros kapcsolatomban és azon körülmény folytán, hogy én abból a 38 évből, amit a magyar politikában töltöttem, mintegy 25 évig ezen érdekek szolgálatában álltam, nézetem szerint nem érdemeltem, hogy éppen német részről letartóztatásnak, bezárjanak, és úgy bánjanak velem, mint egy bűnözővel. Megvallom, hogy ez elkésé-
rít, és hálátlanságnak érzem.

Mületer azzal indokolta a németek eljárását Magyarországra történt bevonulásukkal kapcsolatban, hogy a hadszíntér közelebb kerülése folytán előállt helyzet rendkívüli rendszabályokat tett szükségessé. Magyarország teljesítményeivel német részről nem voltak elégedettek. Mi nem eléggé komolyan viseltük a háborút. A magyar ipar teljesítményei teljesen elégtelenek voltak Németország hadfelszerelése számára. A közlekedés lebonyolításában is hiányosságok voltak. Mindez abszolút szükségesnek mutatta Magyarország megszállását.

En azt mondtam, megértem, ha a német birodalom, tekintettel a hadszíntér közelebb kerülésére, a magyar segítség jobb működésében érdekelt. Tudom, hogy a magyar kormány is el volt erre szánva, és bizonyára teljesített volna minden ésszerű kívánságot. A Magyarországra való erőszakos bevonulással és fővárosának katonai megszállásával

56 1938. dec. 4-én hozta nyilvánosságra.

57 Teljesen távol tartotta magát az ún. hűségmozgalomtól is, amely a második világháború idején a magyarországi németiségnek a Volksbunddal és az általa propagált SS-toborzásokkal szembe forduló részét próbálta szervezni. A hűségmozgalomról sem emlékirataiban, sem az e korszak történetéről írt művében nem tesz még említést sem.

58 Gratz megkeresése e lapalapítási kísérlettel kapcsolatban más forrásokból egyelőre nem ismeretes.

azonban véleményem szerint túl messzire mentek. Ez olyan reakciót fog kelteni, amely a Magyarország és Németország közötti viszonyt nem fogja bensőségesebbé tenni, hanem ellenkezőleg, tartósan meg fogja mérgezni. A német birodalom nem állíthatja, hogy sok barátja van a világon. Magyarország azon kevés ország közé tartozott, amely mindig barátságot táplált Németország iránt. Nem sok elismerést kapott ezért Németországban. Úgy tűnt, hogy a németek 80 milliós nagy birodalma teljesen semmibe veheti a kis Magyarország barátságának értékét. Nem hiszem, hogy ez helyes volt. Mindenesetre Németországban el lehetnek készülve arra, hogy most a magyarországi németbarátság generációkra el lesz temetve. Az a megerőszkolás, amit a március 19-i bevonulás jelentett, tartós és mély nyomokat fog hagyni Magyarországon. „Ma délután Ön a magyarok udvariatságára és nem készséges voltára panaszkodott – tettem hozzá. – Magam is megfigyeltem, hogy Önök közül valaki, aki arra kért egy vasúti alkalmazottat, hogy hozzon neki a hálókocsiból egy üveg sört, azt a választ kapta, hogy maga is odamehet! Most nem tudom, hogy az utóbbi időben hogyan alakult a hangulat Budapesten, mert börtönben voltam. De azt hiszem, hogy az, amit Ön a magyarok udvariatsága gyanánt jegyzett meg, semmi más, mint a rosszkedv kifejeződése amiatt, ami március 19-én történt. S azon nem is csodálkozom. Bevallom Önnek, hogy én is, aki mindig németbarát voltam és a németiséghez közel álltam, három hét óta súlyos belső küzdelmeken megyek keresztül, amelyek németbarátságomat erősen próbára teszik. Azt hiszem, hogy e hangulatot át fogom vészelní, de azt, hogy bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek, még soha nem imádkoztam annyira bensőségesen, mint azóta. De a megbocsájtásig még mindig nem jutottam el egészen.”

Mületer azt válaszolta, hogy Magyarország megszállása éppenséggel elkerülhetetlen volt, mire én ezt mondtam: „Ha valóban az volt, akkor annak hátrányait is számításba kell venni, s ezek közé tartozik bizonyára a Magyarország és Németország közötti jó viszony tartós megzavarása is.”

A magyarországi németellenes hangokat Mületer „liberalisztikus” és zsidó befolyásoknak tulajdonította. Én azt mondtam, hogy a zsidókérdést egyelőre ki akarom hagyni a játékból; nézeteimet arról is kész vagyok közölni, de nem vagyok abban a helyzetben, hogy minden kérdésben káros zsidó befolyást lássak, s arra a végkövetkeztetésre jussak, hogy „mindenben a zsidó a vétkes”, s ezzel elintéztetnek tartsam a vitát. Ami „liberalisztikus” felfogásomat illeti, én nem azért vagyok liberális, mert nem akarom a zsidókat bántani, hanem azért nem akarom bántani a zsidókat, mert én liberális vagyok. A magyar iparral való régi kapcsolatomnak semmi köze zsidóbarátságomhoz, hanem egyszerűen az ipar iránti benső vonzalmam következménye, amikor a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének lettem az igazgatója.⁵⁹ Liberalizmusom világnézet kérdése, amit részint elődeimtől örököltem, s arra engem főként az én toleráns atyám nevelt. De az a tevékenységem is, amelyet a magyarországi német kisebbség élén folytattam, liberális szellemmel telített politikára kellett hogy késztessem automatikusan. Nekem e kisebbség érdekei képviselésében mindegyre a nemzeti és egyéb türelmetlenség ellen kellett küzdenem. Mindig küzdenem kellett azon államjog ellen, amely polgárait különbözőképpen kezeli, aszerint, hogy milyen származásúak, mi az anyanyelvük, milyen templomot látogatnak, vagy milyen politikai meggyőződést vallanak. Én a magyar politikában nem követhettem mást, mint liberális szellemű politikát, mert minden más politika az adott helyzetben kétségtelenül szélsőségesebb nacionalista és magyar sovíniszta lett volna, és a

⁵⁹ 1912-ben lett a GYOSZ ügyvezető igazgatója.

magyarországi németiség állományát komolyan veszélyeztette volna. A német kisebbség érdekeinek védelme Magyarországon mindig össze volt kötve egy liberális politika követelményével. A magyar sovinizmussal mindig csak magyar liberalizmust lehetett szembeállítani. Ha nekem a totalitás alapelvén nyugvó német kormányrendszer Magyarországra átültetése iránt súlyos aggályaim voltak, és e gondolat ellen, mint szememre hányják, mindig harcoltam, az szintén az én liberális alapfelfogásommal függ össze, de azon törekvéssel is, hogy a német kisebbség érdekeit megóvjam. Aki Magyarországot csak bizonyos mértékig is ismeri, a legkevésbé sem kételkedhetik abban, hogy egy totális kormányrendszer csak hipernacionális magyar irányzatot követhet Magyarországon, mihelyt abba a helyzetbe kerül, hogy minden külső nyomástól szabadon vonhat le ebből a meggyőződésből minden konzekvenciát.

Egy ilyen intoleráns, extrém magyar-nemzeti irányzat egész bizonyosan hátrányos lenne a magyarországi németiségre. De az általános magyar érdekek szempontjából is hibás lenne az ilyen politika. Egy nagyszámú és hatalmas nép merheti talán a nemzet minden erejét maradéktalanul összeforrasztani egyetlen, egységes erővé, s ezzel olyan erőssé válni, hogy teljességgel megtámadhatatlan lesz, vagy egy nemzetközi konfliktus esetén biztosan győz. Ezzel szemben egy szám szerint kis nép, ha minden erejét összefogja is, és kormánya kezébe adja azok kihasználását, nem számíthat ilyen előnyre. Ellenkezőleg, ami nagy nemzetnél az erőssé válás útja, csekélyebb számú nemzetnél a gyengeség egy elemévé lesz: a totalitás alapelvén történő szervezés ugyanis a számszerűleg kis népek számára azt a veszélyt kelti, hogy a hatalmasabb ellenfélnek, amellyel totalitárius politika követése esetén sem lehetne semmi azonos erejűt szembeállítani, csupán a kormányhatalmat kell birtokba venni, hogy az országot egészen és teljesen hatalmába kerítse. Sohasem ártottam bele magam abba a kérdésbe, hogy milyen politikát folytasson Németország odahaza. Nem tartom magam arra illetékesnek. Ezzel szemben jogomnak és kötelességemnek tartom, hogy állást foglaljak azon törekvések ellen, amelyek egy totalitárius rendszer létesítésére irányulnak Magyarországon. Ha Németországnak sikerül ellenállás nélkül, egységes állami akarat formálása révén felülmúlni minden ellenfelét, és ezúton biztosítani magának az európai országok rangsorában nézete szerint neki járó magasabb helyet, úgy az olyan politika, amelytől – ha célt ér – nem lehet elvitatni a nagyságot. Ha azonban Magyarország, amelynek minden erejének összefogása esetén sincs semmi kilátása arra, hogy egyedül és saját erejéből oly erőssé legyen, hogy minden ellenségével szemben fölényben legyen, próbálná meg ugyanezt, úgy ezzel csak saját bukását segítené elő.

A beszélgetés most arra a kérdésre terelődött, hogy mi a nézetem a háborúról, és különösen arról, ki fogja azt megnyerni? Körülbelül a következőket válaszoltam:

Nem vagyok próféta, s ezért nem tudom, hogy mit hoz a jövő. Nézetem szerint minden háborút meg lehet nyerni, és el lehet veszíteni. Mi több: a háború minden időpontjában megvan a lehetősége annak, hogy megnyerjék azt, vagy elveszítsék, álljon bár az pillanatnyilag mégoly jól, avagy mégoly rosszul. Csak természetesen az esélyek nem mindig azonosak. A háború eddigi lefolyása azt mutatta, hogy a német véderő ragyogóan uralja a hadvezetés művészetét. E tekintetben talán felette áll ellenfeleinek.⁶⁰ Persze a katonai képesség egyedül nem dönti el a háborút. Az anyagi erőforrások is, amelyek a hadvise-

60 „Tekintettel a hadszíntér közelebb kerültre”, amivel Mületer a megszállás szükségességét elsősorban indokolta, s amely a nagy német katonai erőfeszítések ellenére szakadatlan visszavonulás eredménye volt, Gratz sem gondolhatta komolyan, amit a ragyogó német hadvezetés fölényéről mond.

léshez szükségesek, szerepet játszanak, mégpedig annál nagyobbat, minél hosszabban tart egy háború. Én az első világháborúban sok magas rangú német tábornokkal érintkeztem – mondtam –, Ludendorffot személyesen ismertem, és különösen Hoffmann tábornokot hallottam sokat beszélni katonai kérdésekről.⁶¹ Azt a meggyőződést szereztem, hogy Németország egy nagy háborút csak akkor nyerhet meg, ha azt néhány hatalmas csapással előbb be tudja fejezni, mielőtt ellenfelei összeszedik magukat és egyesülni tudnak Németország ellen. Így nyerte meg a háborút 1870–71-ben.⁶² Úgy tűnik azonban, hogy ebben a háborúban ez nem volt lehetséges. Nézetem szerint Németország ezúttal nem tudta a háborút gyorsan befejezni, mert többek közt Anglia is ellenfele volt, ennek gyors és radikális legyőzése német csapatok angliai partraszállását követelte volna meg, ez azonban, annak következtében, hogy a tengeri uralmat Anglia birtokolja és nem Németország, lehetetlen volt. Tehát hosszan tartó háborúval kell számolni, s ilyenkor egyre erősebben lép előtérbe az egy-egy nép számára rendelkezésre álló anyagi eszköz. Ezáltal az egymással szembenálló erők egyenlő mértéke eltolódhat a német birodalom hátrányára. Semmiképpen sem akarom azonban ezzel azt mondani, hogy Németország nem nyerheti meg a háborút. Ez éppúgy lehetséges, mint az ellenkezője. Az esélyek kérdése ez, amelyek természetesen állandóan változnak. Egyszer az egyik, máskor a másik előnyére.

Mületer úgy vélte, hogy túlbecsülöm Anglia szerepét, mert a háborút Angliával szemben Németország már végérvényesen megnyerte, és csak Oroszország képez akadályt a háború befejezése tekintetében. Én azonban nem kerülhettem el, hogy kifejezzem kételyemet eziránt, és hogy kinyilvánítsam véleményemet: a jelenlegi háborút nem lehet felparcellázni, és részletenként megnyerni. Az egységes egészet képez, és csak mint ilyet lehet vagy megnyerni, vagy elveszíteni.

Ekkor azután Mületer részletesen fejtegette a háború okait, természetesen az ismert német propagandisztikus beállításban. Németországnak mindig békés szándékai voltak – mondta. Anglia volt a támadó, hogy nem fogadta el a Hitler által neki felajánlott barátságot, jóllehet érdekeit Németország felemelkedése nem fenyegette. A bombatámadások tekintetében is Anglia járt elől stb. Én okosabbnak tartottam, ha hallgatok ezekről a kérdésekről. Abban a helyzetben, amelyben voltam, nem hozhattam fel érveket Németország háborús felelőssége tekintetében.

Most már Mületer azon politikai tendenciák iránt érdeklődött, amelyeket a magyar Kállay-kormány követett. Azt mondtam, hogy tudomásom szerint feltétlenül tartotta magát a Németországgal való együttthaladáshoz, csupán azt akarta megakadályozni, hogy Magyarországnak a háború végén ne legyen már semmiféle eszköz a kezében ahhoz, hogy saját létérdekeit, ha kell, fegyverrel is védelmezze.⁶³ Ebben Mületer annak beismérését akarta látni, hogy Magyarország Kállay alatt nem a kellő komolysággal és a szükséges odaadással támogatta az európai érdekekért folytatott háborút. Ebben az összefüggésben említettem egy beszélgetést az első világháború idejéből, amelyen kiemelkedő emberek társaságában voltam jelen. Arról folyt ott szó, hogy helyes-e vagy sem, ha az államvezetés a maga döntéseinél számításba veszi annak lehetőségét, hogy a háborút el lehet veszíteni. Akkor a felelet így hangzott: a katonai személyek ne gondoljanak a vereség lehetőségére, a diplomatáknak és a politikusoknak azonban sohasem szabad szem elől

61 Az alábbiakban Erich Ludendorff és Max Hoffmann hadászati nézeteit idézi.

62 Porosz győzelem Sedannál a franciák felett.

63 A Kállay-kormány haza kívánta volna hozni a még szovjet földön lévő katonai alakulatait, hogy a háború végén várható magyar–román konfliktus idején megfelelő katonai erővel rendelkezék.

téveszteni ezt a lehetőséget. Ez természetesen a magyar diplomatákra és politikusokra is érvényes.⁶⁴

Szóba került az én monarchista meggyőződésém kérdése is. Elmagyaráztam, hogy nemcsak azért vagyok monarchista, mert esküvel fogadtam hűséget a törvényes uralkodóháznak,⁶⁵ hanem azért is, mert meggyőződésem szerint a monarchia a legjobb államforma Magyarország számára. Ha nem lettem volna mindig monarchista, úgy azzá lettem volna az utóbbi húsz évben, mert ezek meggyőztek engem arról, hogy egy választott államfő mindig függ attól a klikktől (kotériától), amelyről azt hiszi, hogy neki köszönheti megválasztását.⁶⁶ Nézetem szerint azonban a magyar monarchizmus olyan kérdés, amely Németországot nem kell hogy érdekelje. Az érthető, ha Németországban az osztrák legitimizmust nem nézik szívesen, mert az Ausztriának Németországtól való eloldására törekszik. Magyarországon azonban, amely nem akar a német birodalomba olvadni, és amelyet Németország sem szándékozhat felszippantani, az a kérdés, hogy Magyarország államfője egy trónöröklésre jogosult király, avagy egy választott államelnök, Németország számára alapjában véve nem fontos. Ezzel Mületer nem akart egyetérteni. Ő úgy vélekedett, hogy a Habsburg-ház magyarországi restaurációja esetén automatikus visszahatas következhet be az „Ostmark”-ban.⁶⁷ Ebben talán igaza is lehet.

Ezután kevésbé jelentős témákról beszélgettünk még, a nemzetiszocializmus szociális törekvéseiről, a nemzetiszocializmus állásfoglalásáról a nagy ipari kartellek ellen – itt Mületer nem tudta tagadni ilyenek létét a Göring-művek, az Acél-szövetség [*Stahlverband*], az I. G. Farbenindustrie stb. formájában –, az áruházak kérdéséről, amelyeket ő „zsidó találmányok”-nak nevezett, ami, nézetem szerint, nem helytálló, mert az első nagy áruházakat – amennyire emlékszem – Franciaországban nem zsidók létesítették; benyomásaimról, amelyeket én karlsbadi tartózkodásom alatt szereztem a nemzetiszocialista rezsimről⁶⁸ stb.

Valahányszor a zsidókérdés felmerült, mindig kitértem annak fejtegetése elől, s azt későbbre halasztottam. A beszélgetés végén mégis magam hoztam azt szóba. Kijelentettem, hogy harcoltam a zsidótörvények ellen, mert világnézetemmel nem egyeztettem össze a magyar állampolgárok vallás vagy osztály szerinti megkülönböztető kezelését. Ismertem zsidókat és zsidó családokat, akik nemcsak intelligenciában, hanem jellem és komoly erkölcsi érzék tekintetében is éppoly magasan álltak, mint a legjobb nem zsidók, akiket ismertem. Másrészt a nem zsidók közt vannak csekély értékű elemek, akik hajszálynyra sem állnak magasabban, mint a hasonló osztályokból való szintén csekély értékű zsidók. A jó Isten nemcsak nemes gyümölcsöt enged teremni, hanem vadalmát is, és nemcsak spárgát, hanem csalánt is, és még sok haszontalan gyomot, és én senkit sem tartok arra hivatottnak, hogy bíróvá tegye magát afölött, hogy helyes volt-e Isten terve, vagy éppen erőszakosan megjavítani akarja azt, erőszakos kiirtásával annak, ami neki nem tetszik. Bár elismerem, hogy mindenkinek szabadságában áll saját kertjéből kiirtani a neki haszontalan vagy káros növényt, de mivel itt emberekről van szó, ilyesmihez soha és sem-

64 Gratz ezt az említett egykori beszélgetést nyilván a Kállay-kormány idején az angolszász hatalmak irányában folytatott puhatolódzások magyarázatául hozta fel.

65 IV. Károlynak, majd fiának, Habsburg Ottónak.

66 Horthy Miklós kormányzóval kapcsolatos tapasztalatairól van szó.

67 A német birodalomba bekebelezett Ausztriát nevezték így.

68 Gratz az Anschluss óta a német birodalomban csak egy karlsbadi gyógykúrájával kapcsolatban járt. Ez a Szudeta-vidék az 1938. szept. 29-i müncheni egyezmény alapján lett része a német birodalomnak.

mikor nem járulhatok hozzá. Így akkor is álljt kellett mondanom annak a kérdésnek a vizsgálatánál, hogy Magyarország tehet-e ilyet a maga saját kertjében.

Ez idő szerint még a magyar kevésbé alkalmas magasabb gazdasági teljesítményekre, mint a zsidó vagy a német. A magyar ipar például kisebb részt németek, nagyobb részt zsidók műve. Zsidók nélkül Magyarországnak egyáltalán nem lenne cukoripara, textilipara, szeszipara stb., és mindenekelőtt pénzügyi téren és különlegesen a mezőgazdasági hitel és a gabonakereskedelem szervezete terén, nem lenne képes olyan viszonyokat teremteni, amelyek a magyar mezőgazdaságot messze fölébe emelték keleti szomszédaink mezőgazdasága színvonalának. A magyar mezőgazdaság produktivitása nem lenne olyan, mint a mai, ha Magyarország a zsidókat kikapcsolta volna a gazdasági életből. De mi ma sem mondhatjuk Magyarországon, hogy „a mór megtette kötelességét, a mór mehet!” Eltekintve attól, hogy ez a legsötétebb hálátlanság volna, nem szabad elfelejteni, hogy a magyarok csekélyebb gazdasági képessége még ma is tény. Ebből következik, hogy a gazdasági élet bizonyos részterületei minden zsidó eltávolításával kevésbé jól működnének, mint azelőtt. Ha pedig kevésbé jól működnek, annak az lesz a következménye, hogy a gazdasági élet kevésbé kielégítően vezetett szektoraiba idővel ismét olyan elemek fognak bekerülni, akik ennek a feladatnak jobban tudnak megfelelni. Minden valószínűség szerint azok ismét zsidók lesznek. Ha tehát mi ma minden zsidót eltávolítunk, egy-két generáció múltán mégis épp annyi zsidónk lesz, mint eddig. A törekvések minden zsidó kiirtására még azok szempontjából is teljesen haszontalan kegyetlenség, akik azt helyeslik. Ami kívánatos, az az, hogy a nem zsidókat intenzívebben vonjuk be a gazdasági feladatok ellátásába, miáltal azok idővel épp úgy képesek lesznek erre, mint ma a magyar zsidók. Ha Angliában és Franciaországban sikerült ugyanezt elérni, úgy Magyarországon sem elérhetetlen ez.⁶⁹

De e megfontolásoktól eltekintve, az emberiség parancsára való tekintet is távol tart engem a zsidók ma folytatott üldözésétől. Én nem tudom a zsidókat egyfajta kártékony ragadozó állatoknak tekinteni, akiket ki kell irtani, teljesen eltekintve attól, hogy talán azok is hivatást töltenek be a természet háztartásában. Mint osztrák protestánsok leszármazottja, akiket hitük miatt elűztek hazájukból, és Magyarországon találtak menedéket, nem vehetek részt más hitűek vagy más fajúak semmiféle üldözésében. Ama törvények létrehozásában való közreműködésemmel, amelyek a zsidók egyenjogúságát megszüntették, olyan eszköz kivácsolásához járultam volna hozzá, amelyet egyszer később, adott esetben, a magyarországi németekkel szemben is alkalmazhatnának. Mégis elismerem, hogy a magyar politikának súlyos mulasztása volt, hogy a kapukat, melyeken át a keleti zsidók túlságosan nagy számban özönlöttek be az országba, nem zárta be gondosan már évtizedekkel ezelőtt. Az elsősorban a Magyarországon már hosszabb ideje honos zsidók érdekei szempontjából is kívánatos lett volna.

Csak éjfél előtt fél órával ért véget a beszélgetés. Egészében véve nyugodt hangon folyt, ha Mületer részéről itt-ott gúnyos vagy csípős megjegyzések történtek is. Amikor javasoltam, hogy most már megpróbálhatjuk az alvást, Mületer azt mondta, hogy egyéb-

69 Gratz tehát a zsidókérdésbe gazdasági vonalon történő beavatkozásnak legfeljebb azt a módját tudná elfogadni, amely a nem zsidók versenyképessé tétele útján tűzné ki célul jobb egyensúlyi állapot kialakítását, és semmiképpen sem a gazdasági életből való – magában véve is kegyetlen – eltávolításuk, „kiirtásuk” által, ami nem is reális elképzelés, mert a zsidók jobb gazdasági képességeik folytán idővel bizonyára visszaszereznék elvesztett pozícióikat. Ámde Gratz számára nem volt kétséges, hogy a zsidók kiirtásáról a náci-németek valójában a fizikai megsemmisítésük értelmében is beszélnek – többé-kevésbé nyíltan.

ként még lesz alkalmunk behatóan beszélnünk ezekről a dolgokról, mert ő még ki akar engem hallgatni. Azt válaszoltam, hogy én oly nyíltan közöltem vele nézeteimet, hogy ő most már teljesen ismeri azokat. Egy kihallgatáson nem tudok többet mondani, legfeljebb kevesebbet. Úgy látszik, tényleg eleget hallott tőlem, mert a kihallgatás sohasem jött létre.

Másnap reggel Mületer és én idegenekként viselkedtünk egymással szemben, mint akiknek nincs mondanivalójuk egymásnak. Sem nem üdvözöltük egymást, sem egy szót sem szóltunk. Így is maradt. Később még gyakran elmentünk egymás mellett⁷⁰ anélkül, hogy köszöntünk volna, és anélkül, hogy emlékeztettük volna egymást arra, hogy ismerjük egymást. Egyikünk sem kívánta, hogy folytassuk vagy megújítsuk az ismeretséget. Én bizonyosan nem.

LORÁNT TILKOVSKY

THE FATE AND VIEWS OF GUSZTÁV GRATZ AFTER THE GERMAN OCCUPATION OF HUNGARY

After the German military occupation of Hungary (March 1944), the German Sicherheitsdienst and Gestapo immediately began arresting – and deporting as political prisoners to the concentration camps – those individuals whom Nazi Germany considered its own enemies and who posed a possible threat to the radical measures (including measures to remove the Jews) that were to be introduced in collaboration with the new puppet government of Sztójay, which had replaced the Kállay government. One such individual was Gusztáv Gratz, a former government minister. As a Hungarian patriot of German descent, Gratz had headed Hungary's German minority organisation for a decade and a half, during which time he had struggled against the Pan-German and Nazi influences affecting the organisation. Then, as a man of liberal views, he had joined Rassay's party of liberals, becoming a Member of Parliament, an excellent publicist, and a defiant opponent of the mindless and inhumane campaign of anti-Semitism. As a respected economic expert and public figure, he had argued forcefully against the Hungarian race laws that restricted and excluded the Jews. An extract from his unpublished (German language) memoirs – here translated into Hungarian – shows how he attempted to prove the innocence of his ideas and behaviour to his interrogators, while remaining loyal to the principles that he espoused with complete conviction throughout his life.

70 Az oberlanzendorfi táborban.



CSEH GERGŐ BENDEGÚZ

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945. augusztus 22-i ülésének jegyzőkönyve

Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt Fegyverszüneti Egyezmény alapján létrehozott *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* (SZEK) 1947. szeptember 15-éig, a Párizsi Békeszerződés letétbe helyezéséig működött Magyarországon.

A Fegyverszüneti Egyezmény – melynek teljesítését a Bizottság volt hivatva ellenőrizni – egyebek mellett kötelezte Magyarországot a Szovjetunió és a szövetségesek elleni háború beszüntetésére és a Németország elleni hadüzenetre, a német állampolgárok internálására, az 1937. december 31. előtti határok visszaállítására, a szövetséges hadifoglyok és internáltak szabadon bocsátására, a faji vagy vallási diszkriminációt megtestesítő törvények hatályon kívül helyezésére, az Egyesült Nemzetek tagállamai területéről elszállított tulajdonok visszaszolgáltatására, a magyarországi német katonai tulajdonok átadására, kártérítés fizetésére a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia számára, a SZEK egyes misszióinak teljes ellátására, a háborús bűnösök letartóztatására és az elítélésükben való közreműködésre, a Hitler-barát és fasiszta szervezetek feloszlátására, ezenkívül mindenféle kulturális és sajtótevékenységnek a szovjet főparancsnoksággal való engedélyeztetésére. Mindezek a kötelezettségek közismerten széles körű felhatalmazást adtak a végrehajtásukat ellenőrző testület, különösen pedig annak szovjet vezetése kezébe. Az egyezményből fakadó tényleges ellenőrzési és intézkedési jogosítványok gyakorlása, valamint ezek önkényes kiterjesztése folytán a bizottság a szovjet katonai megszállás tényét közvetlen politikai és gazdasági befolyássá alakító testületként működött 1945 és 1947 között. Mindez természetesen része volt a II. világháborút követő nemzetközi konszenzusnak, melyben a „Felszabadított Európáról” szóló jaltai deklaráció¹ ellenére mind a szovjet fél, mind az angolszász nagyhatalmak hallgatólagosan tudomásul vették, hogy a megszálló csapatok többé-kevésbé saját képükre formálják a megszállt ország társadalmi berendezkedését. Jellemző példa erre a jaltai konferenciára megfogalmazott amerikai Közép-Európa stratégia,² amely tudomásul vette a

1 Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Bp. 1969. 164–165.

2 Foreign Relations of the United States. (= FRUS) The Conferences at Malta and Yalta 1945. Washington, 1955. 238–245.

Szovjetunió közvetlenebb érdekeltségét Magyarországon, s azt is megállapította, hogy a romániai, bulgáriai, illetve magyarországi *Szövetséges Ellenőrző Bizottságok* gyakorlatilag az Olaszországban felállított, de a nyugatiak által irányított bizottság „tükörképei” lesznek. A jaltai tárgyalások után Roosevelt elnök ugyan a kizárólagos szövetségek, egyszemélyű akciók és a befolyási övezetek „félmegoldásai” helyett létrejött új világrendet üdvözölte, az Egyesült Államok tényleges politikája a Csendes-óceán térségében vagy Európában azonban rendkívüli mértékben emlékeztetett a *spheres of influence* hagyományos gyakorlatára.³ Ebben a szellemben utasította Stettinius külügyminiszter-helyettes Harrimann moszkvai ügyvivőt a magyar fegyverszüneti tárgyalásokon való részvételre 1945 januárjában.⁴ Bár a Balfour vezette brit és a Harriman vezette amerikai delegáció a jóvátételi összeg csökkentésével és annak elszámolási rendjével, valamint a SZEB hatáskörével kapcsolatban tett bizonyos kísérleteket a szovjet dominancia mérséklésére, ezek inkább csak az előbbi kérdéskörben vezettek kézzelfogható eredményre. A SZEB hatáskörét tekintve a nyugati kezdeményezések nem jártak komoly eredménnyel: a szovjet fél a fegyveres harcok idejére csak tájékoztatási, utána pedig előzetes konzultációs kötelezettséget volt hajlandó vállalni a magyar kormányának adandó politikai utasítások tekintetében.⁵ A nyugati diplomácia a fegyveres harcok időszakára elfogadta azt az elvet, hogy az ellenőrző bizottság a *Vörös Hadsereg* katonai érdekeinek alárendelten működjék, a háború vége és a békeszerződés érvénybe lépése közötti időszakban azonban megkísérelte érvényesíteni három nagyhatalom delegációinak egyenlő jogosítványait.⁶ A SZEB működésének első szakaszát, tehát az 1945 februárja és júliusa közötti időszakot értékelve F. T. Merrill, az amerikai misszió tagja egyenesen névleges amerikai részvételtől beszélt.⁷ Ennek a helyzetnek azonban ő két, az Egyesült Államokra nézve előnyös oldalát emelte ki: egyrészt ebben a helyzetben a magyarok is tudatában voltak annak, hogy az ország jólétéért a felelősség nem a nyugatot terheli, másrészt a szovjet fél egyszemélyű tevékenysége precedenst teremthetett a Japánban felállítandó és amerikai vezetésű ellenőrző bizottság működéséhez.

Nem volt teljes összhang az angolszász nagyhatalmak közép-európai stratégiai között sem. Míg az amerikai diplomácia – legalább a nyilatkozatok szintjén – a jaltai deklaráció érvényesítésére és az ellenőrző bizottságok működésének „egyenrangúsítására” törekedett, addig a *Foreign Office* a korabeli külügyi források tanúsága szerint legkésőbb 1945 júliusában arra a következtetésre jutott,

3 Ld. erre vonatkozóan: *Geir Lundestad: The United States, Great Britain and the Origins of the Cold War in Eastern Europe*. In: *Uő: The American "Empire" and Other Studies of US Foreign Policy in a Comparative Perspective*. Oslo–Oxford, 1990. 144–145.

4 FRUS 1944. III. The British Commonwealth and Europe. Washington, 1965. 954–955.

5 Ld. *Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947*. Bp. 1982. 15–18., ill. *Cseh Gergő Bendegúz: Adalékok a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság szervtörténetéhez*. Levéltári Szemle 1998. 4. sz. 16–24.

6 Ld. *Balogh S.*: i. m. 14–18.

7 Review of political events in Hungary January–October 1946. National Archives, Washington D. C. Record Group: 84. Budapest Legation Files. 711.9.

hogy a közép-európai vesztes államok helyzetét nem az ellenőrző bizottságok működésének demokratizálása vagy a megszálló szovjet katonai vezetés nyugati kontrollja fogja megfelelően rendezni. Ehelyett inkább a békeszerződések előkészületeinek felgyorsítását, és a – nyugati mércével egyáltalán nem reprezentatív – kormányok elismerését szorgalmazták, ez vezetett volna reményeik szerint mielőbbi békekötéshez, a szerződések megkötése után pedig a szovjet csapatok visszavonásához.

A Bizottság működésének revíziójára az 1945. július 17. és augusztus 2. között rendezett potsdami konferencia nyomán került sor, de a testület működésében néhány formai módosítást leszámítva ez sem hozott érdemi eredményt. A szovjet fél által egyoldalúan, vita nélkül módosított Alapszabály több, a nyugatiak számára kedvezőbb kitételt tartalmazott ugyan,⁸ azonban a testület működésében ezek lényegi változást nem jelentettek. A továbbiakban is az angol és az amerikai delegációk legfőbb sérelme maradt, hogy a Bizottság nevében tett érdemi döntésekről és intézkedésekről csak utólag a sajtóból, vagy magyar politikusoktól értesültek. Továbbra is csak a SZEB szovjet vezetőségén keresztül tarthatták a kapcsolatot a magyar kormányzervekkel, s a szabályzat azon pontja is papíron maradt, hogy az amerikai és angol tiszteknek joguk volt bármilyen, a SZEB működésével kapcsolatos levélről, utasításról másolatot kapni. Az új eljárás mód szerint az Ellenőrző Bizottság üléseit tíznaponta, illetve szükség esetén még gyakrabban kellett volna összehívni, ezek a hivatalos találkozók azonban csak a legkritikább esetben követték egymást két héten belül.

A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság két és fél éves működése során ötvennél több hivatalos és informális ülést tartott delegációvezetői szinten, nem számítva a SZEB keretén belül felállított részlegek – politikai, adminisztratív, katonai, légügyi, folyami hajózási, illetve gazdasági – megbeszéléseit, valamint az alacsonyabb szintű vagy alkalmi találkozókat.

A testület üléseinek eredeti jegyzőkönyvei magyarul még nem láttak napvilágot, a levéltári források kutatásának akadályai miatt pedig csak az angol és az amerikai diplomáciai és katonai dokumentumok hozzáférhetőek szabadon.⁹

Az itt közölt dokumentum jellemző módon jeleníti meg az 1945 nyarán megváltozó nemzetközi légkört és ennek folytán a SZEB nyugati és szovjet missziói között kiéleződő feszültséget, valamint felvillantja a delegációk közti leggyakoribb konfliktusforrásokat: az alapszabály – ezen keresztül pedig a felek egyenrangúsága – körüli vitákat, a magyar belpolitikai életbe való egyoldalú

8 Pl. előzetes bejelentési kötelezettség mellett szabad utazást engedélyezett az országban a nyugati missziók tagjainak, a ki- és beutazási kérelmek elbírálásának határidejét egy héten határozta meg, megszabta a hivatalos ülések összehívásának rendjét, a magyar kormánynak szóló és „elvi” kérdéseket érintő utasítások kiadásának előfeltételül pedig az amerikai és brit képviselők előzetes egyetértését írta elő.

9 Az amerikai és az angol jegyzőkönyveket ld. Documents of the meetings of the Allied Control Commission for Hungary 1945–1947. Editor-in-Chief: István Vida. Documents collected, selected, edited; footnotes, introduction: Gergő Bendegúz Cseh. Bp. 2000. (Iratok a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság történetéhez 1945–1947.)

szovjet beavatkozásokat, valamint a nyugati fél elzártságát a döntésektől, sőt az azokkal kapcsolatos írásos vagy szóbeli információktól is.

A dokumentum az amerikai misszió titkára által készített szó szerinti jegyzőkönyv¹⁰ fordítása.

Jegyzőkönyv a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság 5. üléséről

Budapest, 1945. augusztus 22.

Az Amerikai Egyesült Államok képvisellete a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságban, Budapest

Jegyzőkönyv

A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság 5. ülését augusztus 22-én 20.00 órakor tartották a SZEB szovjet részlege főparancsnokságának konferenciatermében a Bajza utcában, az Andrássy út közelében, Budapesten.

A találkozót az elnök, a Szovjetunió marsallja, K. J. Vorosilov¹¹ nyitotta meg és ő is elnökölt.

Jelen voltak

Az Amerikai Egyesült Államok képviselétében: William S. Key vezérőrnagy,¹² Dallas S. Townsend ezredes,¹³ William F. Dietrich százados¹⁴ (Egyesült Államok Haditengerészete), Henry G. Simmonite ezredes,¹⁵ Lawrence R. Hagy alezredes,¹⁶ Edward J. Czerniuk őrnagy.¹⁷

Nagy-Britannia képviselétében: O. P. Edgcumbe vezérőrnagy,¹⁸ J. H. Simpson repülődandár-parancsnok,¹⁹ G. A. C. MacNab dandártábornok,²⁰ J. B. Pemberton alezredes,²¹

10 I. m. 67–74.

11 Klement Jefremovics Vorosilov (1881–1969), katonatiszt, a Szovjetunió marsallja. Részt vett az 1917. októberi orosz forradalomban, majd az azt követő polgárháborúban. 1925 és 1940 között Hadügyi Népbiztos, 1946 és 1953 között a Minisztertanács elnökhelyettese. 1945 februárja és 1947 szeptembere között a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke.

12 William Shaffer Key tábornok (1897–1959), a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai missziójának vezetője 1945 és 1946 között.

13 Dallas S. Townsend ezredes, az amerikai misszió gazdasági részlegének vezetője.

14 William F. Dietrich százados, az amerikai misszió hajózási részlegének vezetője.

15 Henry G. Simmonite az amerikai misszió titkára.

16 Lawrence R. Hagy alezredes, az amerikai misszió gazdasági részlegének tagja.

17 Edward J. Czerniuk őrnagy, az amerikai misszió információs részlegének tagja.

18 O. P. Edgcumbe vezérőrnagy, az angol misszió vezetője a SZEB megalakulásától annak megszüntetéséig.

19 J. H. Simpson repülődandár-parancsnok, az angol misszió légierő részlegének tagja.

20 G. A. C. MacNab dandártábornok, az angol misszió katonai részlegének vezetője.

21 J. B. Pemberton alezredes, az angol misszió titkára.

H. G. Jennings-Bramley alezredes,²² D. Bloodworth százados, S. V. Chambers,²³ J. B. Stewart.²⁴

Az orosz delegáció: K. J. Vorosilov marsall, Sziridov altábornagy,²⁵ Scserbakov vezérőrnagy,²⁶ Kondratov tábornok,²⁷ I. I. Levuskin vezérőrnagy,²⁸ A. M. Beljanov vezérőrnagy,²⁹ Trainin ellentengernagy,³⁰ Belikov sorhajókapitány,³¹ U. I. Szova ezredes,³² Osztrovszkij ezredes,³³ M. I. Cserkaszov alezredes.³⁴

A vita, melyről a feljegyzést a titkár³⁵ készítette, alapvetően a következő volt; bármilyen eltérés az oroszból való fordítás eredménye.

Marsall: A találkozó az előzetesen elkészített napirendet fogja követni, mely a következő:

Napirend

5. találkozó – augusztus 20., 20.00 óra

1. Beszámoló a magyar hadifoglyoknak és magyar állampolgároknak az angol–amerikai erők által ellenőrzött területekről való hazatelepítésével kapcsolatban tett ausztriai utazás eredményeiről.

A jelentés készítői: MacNab tábornok (angol misszió)

Szmirnov ezredes (SZEB)

Simmonite ezredes (amerikai misszió)

2. A magyar Nemzetgyűlés tagjainak hazatérése: Bartók Béla, Bölöni György, Károlyi Mihály, Vámbéri Rusztem. (Megjegyzés: a magyar kormánytól.)
3. A szövetséges államok tudósítóinak belépése Magyarországra.
4. A SZEB legutóbbi találkozásán³⁶ nem teljesen tisztázott kérdés, a magyar háborús bűnösök kiszolgáltatása a magyar kormánynak az angol és az amerikai képviselő számára előterjesztett lista alapján.
5. Vita Vorosilov marsallnak a SZEB új eljárás módjára vonatkozó, 1945. augusztus 14-én kelt leveléről. (A kérdést William S. Key vezérőrnagy vetette fel.)
6. Választások Magyarországon. (A kérdést William S. Key vezérőrnagy vetette fel.)
7. Postai és távíró-kapcsolat. (Az újabb kérdést Edgcumbe tábornok vetette fel.)

22 H. G. Jennings-Bramley alezredes, az angol misszió összekötő tisztje.

23 S. V. Chambers az angol misszió gazdasági albizottságának civil tagja.

24 J. B. Stewart az angol misszió pénzügyi albizottságának civil tagja.

25 Vlagyimir Petrovics Sziridov altábornagy (1897–1963) katonatiszt. 1945 nyarától 1947 szeptemberéig a magyarországi SZEB elnökhelyettese. 1946 márciusától – amikor Vorosilov marsall végleg elhagyta Magyarországot – a SZEB tényleges vezetője Sziridov. 1949-től 1954-ig a Magyarországon állomásozó szovjet Középső Hadseregcsoport parancsnoka.

26 L. A. Scserbakov vezérőrnagy, a SZEB elnökének titkára.

27 A. N. Kondratov, vezérőrnagy, a szovjet misszió katonai részlegének vezetője.

28 I. I. Levuskin vezérőrnagy, a SZEB parancsnokságának vezetője.

29 A. M. Beljanov vezérőrnagy, a szovjet misszió adminisztratív részlegének vezetője.

30 P. A. Trainin ellentengernagy, a SZEB elnökének segédje.

31 S. I. Belikov sorhajókapitány, a SZEB folyami hajózási részlegének vezetője.

32 U. I. Szova ezredes, a SZEB gazdasági részlegének vezetője.

33 I. I. Osztrovszkij ezredes, a SZEB repülésügyi részlegének vezetője.

34 M. I. Cserkaszov alezredes, a szovjet misszió összeköttetési részlegének vezetője.

35 Az amerikai misszió titkára, Simmonite ezredes.

36 Ezt megelőzően 1945. aug. 3-án tartott ülést a SZEB. Ld. Documents of the meetings of the Allied Control Commission for Hungary i. m. 59–66.

Marsall: Az első kérdés a magyarok hazatelepítésére vonatkozik.³⁷ Szeretném vitára bocsátani ezt a kérdést.

Key tábornok: A bizottság jelentését megfelelően tartalmazza annak a találkozóknak a jegyzőkönyve, melyről mindannyian kaptunk másolatot (a Salzburgi Konferencia jegyzőkönyve csatoltan megtalálható „A” mellékletként³⁸). A terv hetente 20 ezer magyar állampolgár hazaszállításáról gondoskodik szeptember elsejétől vagy akörüli időponttól kezdve. Javaslom, hogy hagyjuk jóvá a bizottság jelentését, valamint, hogy a magyar kormány kapjon utasítást arra vonatkozóan, hogy álljon készen hetente 20 ezer fő fogadására a megadott időponttól kezdve.

Edgcumbe tábornok: Szeretném elmondani: alapvető fontosságú, hogy a táborok legyenek készen és magyar delegáció legyen a fogadóállomásokon, akik a szövetségesek képviselőivel együtt ellenőrzik, amikor ezek a hazatelepítettek megérkeznek.

Marsall: Úgy hiszem, meg kell vitatnunk ezt a kérdést ma este. Először is a bizottság, mely Salzburgban járt, nem tárgyalt a szovjet főparancsnoksággal, hogy engedélyt kérjen a vonatok áthaladására Ausztrián, másodszer körülbelül 5 millió orosz katona van azon a területen, akiket előbb kell hazaszállítani vagy hazatelepíteni a Szovjetunióba. Az eléggé nyilvánvaló, hogy a magyaroknak az amerikai zónából való hazatelepítése azonnal megkezdődhet, de a brit zónában a magyar határig való eljuttatásuk kérdését még rendezni kell. A magyar kormányban nincsenek szállítóeszközei, úgyhogy intézkedni kell a hazatelepítendő személyeknek a táborokba való eljuttatásáról.

Key tábornok: Most első alkalommal szerzek tudomást arról, hogy azon a területen az orosz hatóságoktól engedélyt kellene kérnünk az övezetükön való áthaladáshoz. Valójában nem gondoljuk, hogy a szovjet parancsnokság méltányolná, ha megvitatnánk velük a kérdést. 89 ezer fő van az amerikai övezetben, és az amerikai hadseregnek vannak vonatai, melyeket fel fognak szerelni erre a célra, feltéve, hogy a vonatok visszaérkeznek, és ezek akár holnap indulhatnak, vagy bármikor, amikor a magyar táborok készen állnak. Ezért javaslom, hogy engedélyezzük ezeknek az embereknek az elszállítását és vigyünk el minden embert onnan, ezalatt a brit hatóságok eldönthetik a vonatok Magyarországra való belépésének kérdését. Ha megvárjuk a hideg beköszöntét, nagyon nehéz lesz ezeket az embereket elszállítani. Szorgalmazom a bizottság jelentésének jóváhagyását, és hogy a szállítások az amerikai zónából kezdődjenek meg szeptember 1-jével. A többi kérdést menet közben tisztázhatjuk.

Marsall: Ez valószínűleg megfelelő megoldás amerikai szempontból, hiszen Önök abban érdekeltek, hogy a magyarokat olyan gyorsan hazaszállítsák, amilyen gyorsan csak lehet. Mi viszont a szovjetek elszállításában vagyunk érdekeltek, ezt pedig meg kell oldani. Az Ausztriában járt bizottság minden intézkedést megtett a magyarok hazatelepítésére, de nem foglalkozott a szovjetek elszállításával. Így el kell halasztanunk a kérdés megvitását mindaddig, amíg a másik kérdésben nem születik döntés.

37 A fegyveres harcok végeztével Németország amerikai megszállási övezetében maradt közel negyedmillió magyar menekült ellátása komoly terheket rótt a megszálló hatóságokra, ezért azok – a magyarországi SZEB amerikai misszióján keresztül – folyamatosan sürgették a menekültek minél gyorsabb és szervezettebb hazaszállítását. Az ellenőrző bizottság szovjet és amerikai delegációi közötti feszültség 1945 nyarán történt kiéleződéséhez jelentősen hozzájárult a hazatelepítések hátráltatása. Végeredményben 1945 szeptemberében kezdődött meg és 1947 nyarán fejeződött be a közel 250 ezer magyar menekült hazaszállítása.

38 A mellékletet nem közöljük. Ld. Documents of the meetings of the Allied Control Commission for Hungary i. m. 439–442.

Key tábornok: Nem szeretném elhalasztani az ügyet, szeretném, ha ma vagy holnap, de legkésőbb két napon belül határoznánk. Nem kellene tovább halasztani a döntést.

Edgcumbe tábornok: Ez az 5 millió szovjet, akit említett, Ausztriában van? Ha igen, nem értem, mennyiben érinti ez a mi terveinket, hiszen mi amerikai és brit vonatokat fogunk felhasználni a magyarok elszállításakor.

Marsall: Az 5 millió szovjet Németországban és Ausztriában van, és az ausztriai szovjet főparancsnokság szükséges beleegyezése nélkül nem tudjuk őket [ti. a magyarokat] átszállítani a szovjet megszállási övezeten, el kell tehát halasztanunk a kérdés megvitatását.

Edgcumbe tábornok: Javaslom közölni a magyar kormánnyal, hogy mielőbb kezdjék meg a táborok felállítását, hogy mire a döntés megszületik, készek legyenek fogadni a hazatérőket.

Marsall: A magyar kormány már megkezdte az előkészületeket a hadifoglyok fogadására és Szviridov altábornagy (alelnök) szerint a magyar kormány három tábort készít elő, mindegyik 20 ezer fő fogadására lesz alkalmas, és az élelem, ellátás és a ruhák összegyűjtése folyamatban van.

Key tábornok: Van egyéb akadálya is a program elindításának, azonkívül, hogy engedélyt kell kérni a szovjet parancsnokságtól a vonatoknak az övezetükön való áthaladására?

Marsall: Az Ausztriában járt bizottság nem tárgyalta meg a szovjet állampolgárok vagy a vonatok áthaladásának az ügyét a szovjet főparancsnoksággal, így hát el kell halasztanunk a kérdést kb. 5 nappal, hogy megtudakoljuk a Szovjet Parancsnokság álláspontját. Akkor értesíteni fogom Key és Edgcumbe tábornok urakat a döntésről.

Key tábornok: Természetesen nem örülök a kérdés elhalasztásának, de ha ez az Ön válasza, tájékoztatni fogom a mieinket, hogy 5 napot még várniuk kell a döntésre.

Marsall: A következő kérdés a magyar Nemzetgyűlés tagjainak, Bartók Bélának, Bölöni Györgynek, Károlyi Mihálynak és Vámbéri Ruzstemnek a Magyarországra való hazatérésére vonatkozik. Bartók híres zeneszerző, Bölöni volt a párizsi Magyar Felszabadítási Bizottság elnöke, Károlyi volt a Magyar Köztársaság alelnöke [sic!], Vámbéri pedig tudós. Mindannyiukat parlamenti képviselővé választották és mindannyian közismert személyek hazájukban. Szeretném megkérdezni Edgcumbe tábornok urat, van-e valami javaslata, hogyan lehetne közülük három számára, akik jelenleg Londonban tartózkodnak, engedélyezni a Magyarországra való beutazást. Nincs ez ellen ellenvetésem, mivel mindannyian antifasiszták és szeretném tudni, mit kellene tennünk a visszajuttatásuk érdekében. A döntést sürgősen meg kellene hozni, mivel az Ideiglenes Nemzetgyűlés szeptember 5-én fog összeülni.

Edgcumbe tábornok: A lehető leghamarabb táviratozni fogok a brit kormánynak leszögezve, hogy a Marsall úr szeretné a hazatérésüket. Nem tudhatom előre, mi lesz a válasz, habár valószínűleg bele fognak egyezni.

Marsall: Bizonyos abban, hogy a válasz igen lesz?

Edgcumbe tábornok: Nem, természetesen nem. Nem tudom megmondani, mit fog kormányom tenni, mivel sok nehézség merülhet fel, például az utazással kapcsolatban.

Key tábornok: Én ugyanígy fogok eljárni. Ez politikai kérdés és kormányomnak kell döntenie. Szeretném megkérdezni a Marsallt, van-e más tagja is az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, aki távol van Magyarországtól és nem fog tudni részt venni a szeptember 5-i ülésen.

Marsall: Nem tudom.

Edgcumbe tábornok: Feltételezem, hogy Bölöni, aki jelenleg Párizsban van, az Önök párizsi képviselőjén keresztül fog hazatérni.

Marsall: Igen, utána fogok érdeklődni. Egyébként nagyon meg vagyok lepve, hogy Önök nem tudnak helyben dönteni egy ilyen világos kérdésben, Key tábornok úr. Önök annyira aggódnak több ezer magyar hadifogoly hazatérése miatt, és most megkérdőjelezzik három vagy négy kiemelkedő demokratikus vezető hazatérését.

Key tábornok: Hallottam jelentéseket és híreszteléseket, melyek szerint az Ideiglenes Nemzetgyűlés 12 tagja van letartóztatásban és nem tudni, hol vannak most,³⁹ kormányom irántuk is érdeklődik. Így hát én nem hozhatok semmiféle döntést ebben a kérdésben a kormánnyal való konzultáció nélkül. A magyar hazatelepülők ügyében már kaptam útmutatást, hogyan kell eljárnom.

Marsall: Ki tartóztatta le ezt a tizenkét embert?

Key tábornok: Az általam hallott jelentések alapján mondtam ezt, és emiatt kértem a Marsall urat, vajon neki van-e bármilyen információja erről az ügyről.

Marsall: Nem fogok itt híresztelésekről vitatkozni. Bárkinek információja van erről a kérdéssről, ellenőrizni kell azokat, és én tagadom, hogy bármiféle tudomásom volna ezekről a híresztelésekről.⁴⁰

Key tábornok: Valószínűleg választ fog kapni kormányomtól 5 napon belül.

Edgcumbe tábornok: Vámbéri Amerikában lehet.

Marsall: Nem fontos, hol vannak ezek az emberek. Én csak az alapelvet akartam megvitatni. Levelet fogok küldeni Key és Edgcumbe tábornok uraknak ebben az ügyben.

Key tábornok: Hasznos volna, ha a magyar kormány minden levélről, melyet a SZEB-nek vagy elnökének címez, másolatot küldene számunkra is. Nagyra értékelném, ha az elnök közölné a magyar kormánnyal, hogy küldje meg mindegyikünk számára a másolatokat, vagy az elnök maga küldené meg a magyar kormánnyal váltott levelek másolatát.

Edgcumbe tábornok: Egyetértek, szintén szeretném megkapni a másolatokat.

Marsall: Meg fogom küldeni az említett négy személyre vonatkozó levél másolatát. Én is csak egy-két nappal ezelőtt kaptam meg.

Key tábornok: Ezenkívül a magyar kormánynak a svábok kitelepítésére vonatkozó le-
veléről⁴¹ is szeretnék másolatot kapni. Nincs másolatom [erről a levélről] az irataim között.

39 Mások mellett Cseh János, Dobó István, Dancza Lajos, Fekete Imre, Lengyel Sándor, Kurucz István, Szíjj Rezső és Poprádi Pál is a politikai rendőrség őrizetébe került 1945 tavaszán, ill. nyarán. Cseh Jánost, Dobót és Danczát Péter Gábor, a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának vezetője Demény Pállal együtt tartóztatta le, majd Rákosi utasítására adta át a szovjet hatóságoknak 1945 augusztusában, ahonnan rövidesen ismét a magyar hatóságok őrizetébe kerültek. Ld. erre vonatkozóan: Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23–1945. november 15. B. kötet. Szerk., jegyz., bev. Szűcs László. Bp. 1997. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 28.) 188–189.

40 Az 1945. szept. 4-i kormányülés jegyzőkönyve szerint sem a belügyminiszternek, sem az Ideiglenes Nemzetgyűlés Elnökének, Zsedényi Bélának nem voltak információi a letartóztatott nemzetgyűlési képviselőkéről, akiket állítólag a szovjet hatóságoknak adtak át. Zsedényi állítása szerint ő korábban felvilágosítást kért Vorosilov marsalltól a letartóztatottakra vonatkozóan, de a marsall szerint a képviselők a magyar hatóságok őrizetében voltak. Ld. Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei i. m. 188.

41 Az említett levélben a magyar kormány a kitelepítendő svábok létszámát 3–400 000 főre becsülte. A levél tartalmazza azt is, hogy Vorosilov marsall 1945. aug. 9-én szóbeli jegyzékben sürgette 4–500 000 sváb kitelepítését. Ld. Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei i. m. 69–71.

(A Marsall először kijelentette, hogy nincsen példánya ebből a levélből, majd miután vezérkari főnöke mondott neki valamit, kijelentette:)

Marsall: Meg fogom küldeni a másolatokat.

Marsall: A következő kérdés a sajtótudósítókra vonatkozik.

Edgcumbe tábornok: Kormányom úgy tájékoztatott, hogy Potsdamban egyetértés született abban a kérdésben, hogy engedélyezni kell a sajtótudósítók belépését Magyarországra, és kormányom tudni szeretné, mi szükséges a beutazási engedélyekhez.

Marsall: Nincs akadálya a Magyarországra való belépésüknek, de minden esetben szükségünk van bizonyos információkra, mint a tudósítók nevei, létszámuk, hová kívánunk ellátogatni, mennyi ideig kívánnak itt maradni, az általuk képviselt hírügynökség neve és egyéb, ehhez hasonló információkra.

Edgcumbe tábornok: Azonnal tájékoztatni fogom kormányomat és megszerzem az adatokat.

Key tábornok: Én is.

Marsall: A 4. pontot fogjuk most megvitatni, mely a háborús bűnösök listájára vonatkozik. Van valami információjuk?

Key tábornok: Nincs pontos információnk az itt szereplő összes személyről, mivel nem mindegyikük van amerikai területen, de mindenkit, aki az Egyesült Államok katonai hatóságának őrizetében van, át fogunk adni a magyar kormányoknak. Amint a magyar kormány képviselőket küld értük, át fogjuk nekik adni ezeket az embereket.

Marsall: Hol fog ez megtörténni?

Key tábornok: Salzburgban.

Marsall: Nem kaptam semmi hivatalos értesítést erről. Talán Ön részletesebben is tájékoztathat.

Key tábornok: A későbbiekben az összes személyről felvilágosítást kell adjak a Marsall számára, de Szálasit már ebben a pillanatban át tudnánk adni.

Marsall: A levélben legyen szíves közölni véleményét, valamint az említett személyek átadására vonatkozó részleteket. Szeretnénk 5 vagy 7 fontosabb személyt azonnal átvenni, s szeretnénk tudni az átadás pontos feltételeit és helyét.

Key tábornok: Örömmel teszem ezt meg, és ki fogom fejteni, milyen intézkedéseket lehet tenni a magyar kormányoknak való átadásukra. Csak mostanában kaptam erről információkat, és mivel Clark tábornok úr, aki az ausztriai zóna parancsnoka, még nem tudott teljesen berendezkedni Bécsben, az információ lassan jut el hozzánk.

Edgcumbe tábornok: Az én kormányom még mindig vizsgálja az ügyet, és tájékoztatni fogom őket, hogy az Egyesült Államok kormánya kész átadni az általuk őrzött embereket. Nincs határozott utasításom ebben az ügyben kormányomtól.

Marsall: Most az ötödik kérdést vetem fel. Ez a SZEB új eljárás módjára vonatkozik.⁴²

Key tábornok: Szeretném, ha az új alapszabályra vonatkozó javaslatát – melyet augusztus 14-i levelében küldött meg – a SZEB második időszakban való tevékenységére vonatkozó alapként vitatnánk meg. Megküldtem ezeket a javaslatokat kormányomnak,

42 Az 1945. júl. 17. és aug. 2. között tartott Potsdami Konferencián megállapodás született a Szövetséges Ellenőrző Bizottságok tevékenységének felülvizsgálatáról is. A konferencián a három fél megegyezett abban, hogy az említett országokban az ellenőrző bizottságok munkamódszerét az „alapul elfogadott indítvány alapján felülvizsgálja, figyelembe véve a három kormány érdekeit és felelősségét, amely kormányok együttesen szabták meg a szóban forgó államok fegyverszüneti feltételeit”. Ennek alapján Key tábornok benyújtotta az amerikai fél javaslatát egy új alapszabályzatra, ezt azonban Vorosilov marsall vitára sem bocsátotta, s a szovjet részről kidolgozott új

és kaptam tőlük egy másolatot a potsdami egyezményről, mely megállapítja, hogy a három kormány egyetért abban, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság eljárás módjának felülvizsgálatához hozzá kell kezdeni. Kormányom küldött nekem egy indítványt, hogy nyújtsam be a SZEK-nek mint az Egyesült Államok javaslatát a második időszak alapszabályzatára. Csak tegnap kaptam meg kormányom ezen javaslatát és azonnal megküldtem a másolatokat Önnek és Edgcumbe tábornok úrnak, de nem volt még időm ezt személyesen is megvitatni. Kormányom arra utasított, hogy nyújtsam be ezt, mint az Egyesült Államok indítványát a magyarországi SZEK eljárás módjára az ellenségeskedés végétől a békeszerződés aláírásáig terjedő időszakban. Ezért én a különbségeket vitatnám meg.

Marsall: Itt valami félreértés lesz – én nem fogom megvitatni ezt a kérdést ezen a találkozón, mivel ez nem az ilyen viták helye. Az alapszabály, melyet én augusztus 14-én elküldtem, az új alapszabály, nem pedig javaslat és ez pontosan megegyezik az általam július 11-én kifejtett eljárás móddal. Potsdamban felmerült a Szövetséges Ellenőrző Bizottságok új alapszabályainak kérdése és az a javaslat született, hogy Románia, Bulgária és Finnország vegye a magyarországi SZEK alapszabályzatát alapul saját eljárás módjának kialakításához. Emiatt küldtem a második levelet mindkettőjüknek. Én nem fogom itt megvitatni ezt a kérdést, mivel ez az Önök kormányára tartozik, hogy bármiféle felülvizsgálatot megvitassanak Moszkvában. Ez az alapszabály egyetértés tárgya volt a kormányok között és bármiféle felülvizsgálatot a kormányoknak kell elvégezniük.

Key tábornok: Bizonyos vagyok abban, hogy itt félreértés van. Itt van előttem a külügyminiszter, Byrnes úr távirata, mely megállapítja, hogy a három kormány egyetértett abban, hogy az említett országokban működő Ellenőrző Bizottságok eljárás módjának revízióját meg kell kezdeni a revízió alapjaként elfogadva a szovjet kormány javaslatát a magyarországi alapszabályra.⁴³ Kormányom tehát nem fogadja el az Ön augusztus 14-i javaslatát (mely csatolva volt a távirathoz) mint a SZEK alapszabályát vagy szabályzatát, csak legfeljebb mint alapot azok revíziójához.

Marsall: Nem fogom megvitatni ezt a témát ezen a konferencián. Kormányom szerint ez lesz az alapszabály a második időszakra és az erről való bármiféle vita kormányzati szinten kell bonyolódjék.

Key tábornok: Jelenteni fogom ezt kormányomnak, de szeretném elmondani, hogy kormányom nem fogadja el az Ön augusztus 14-i javaslatát mint az alapszabályt vagy szabályzatot a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság részére és ezt rögzíteni szeretném.

Marsall: Ez a kormányokra tartozik és nekem nincs jogom megmondani, hogy az Önök kormánya mit tegyen.

Edgcumbe tábornok: Szeretném közölni a Marsallal, hogy én tájékoztattam kormányomat, de ők nem jelentették ki, hogy el fogják fogadni a javaslatot. Úgy tájékoztattam őket, hogy a kérdést később fogjuk megvitatni, úgyhogy nem szeretném, ha azt hinné, hogy kormányomnak nincs ellenvetése.

Marsall: Most a 6. pontot fogjuk megvitatni.

szabályzatot aug. 14-én mint hatályos alapszabályt küldte meg a brit és az amerikai delegációknak. A kérdés mindvégig neuralgikus pontja maradt a bizottság működésének, de a tevékenység ezután már az – angol és amerikai részről hivatalosan el nem fogadott – alapszabály szerint folyt.

Ld. erre vonatkozóan: Documents of the meetings of the Allied Control Commission for Hungary i. m. 436–439.

43 A hivatalos amerikai állásponttal kapcsolatban ld. FRUS 1945. IV. Europe. Washington, 1968. 842–844.

Key tábornok: Lehetséges, hogy ez csak egy híresztelés, de olyan sok értesülést kaptam erről, hogy úgy gondolom, át kell adnom Önnek ezt az információt, és ha szükségesnek érzi, erősítse meg vagy cáfolja. Olyan értesüléseket kaptam, hogy a magyar kormányt a közeljövőben megtartandó választásokra utasították, és a jelentések szerint a SZEB elnöke adta ezeket az utasításokat.⁴⁴ Ez rendkívül fontos kérdés, és ha ezek az utasítások a SZEB nevében keletkeztek, kormányom, és én, mint kormányom képviselője szeretnék mindenről tudni ebben az ügyben. Ha nem születtek ilyen utasítások, elnézést fogok kérni Marsall úrtól, hogy felhoztam ezt a kérdést, de ezek a jelentések annyira gyakoriak, hogy kénytelen vagyok szóba hozni őket.

Marsall:

(Megjegyzés: Cserkaszov alezredes, a tolmács elkezdte fordítani a szöveget, de néhány szó után a marsall nagyon idegesen félbeszakította és kijelentette:)

Nem azért vagyok itt, hogy híreszteléseket cáfoljak és ez nem az a hely, ahol az utcán hallott rémhíreket meg kellene vitatni. Kategorikusan visszautasítom, hogy a kérdést lefordítsák. Nincs információm a választásokra vonatkozóan és senki sem kérdezett meg engem ebben az ügyben.

Key tábornok: Nem ragaszkodhatok ahhoz, hogy tájékoztasson arról, hogy ez egy rémhír, vagy pedig egy utasítás, de a kérdés annyira fontos, hogy kíváncsi volna mindent tudni róla, és nagyra értékelném, ha az én fenti bejelentésemet lefordítanák.

Marsall: Semmit sem hallottam a választásokról és nem fogok rémhírekről vitatkozni; semmit sem hallottam erről az ügyről.

Nagyra értékelném, ha nem hozná kínos helyzetbe ezt a konferenciát [olyan kérdésekkel], mint ezek a híresztelések a 12 letartóztatott nemzetgyűlési képviselőről vagy a magyarországi választásokról. Ha bármilyen információt kapok a magyar kormánytól, értesíteni fogom Önöket.

Key tábornok: Ha a Marsall úr kijelenti, hogy nem tud semmit a dologról, én hiszek neki és köszönetet mondok.

Marsall: Amikor megkaptam a magyar kormány levelét, melyben az Ideiglenes Nemzetgyűlés négy tagja beutazásának engedélyezését kérték, azonnal levelet küldtem a számukra, melyben információkat kértem ezekről az emberekről, és meg fogom küldeni a válaszuk másolatát Önöknek, amint megkapom azt. Ez bizonyítja, hogy nem tudok semmit a választásokról, mivel egy olyan kérdés, mint a választások, nagyon fontos politikai ügy. Lehetetlen dolog választásokat tartani, hacsak nem tud róla mindenki. Ki fogom kérni az Önök tanácsát a választások kérdésében, mivel a SZEB engedélye nélkül a magyar kormány nem tarthat választásokat.

Key tábornok: Köszönöm.

Marsall: Most pedig a következő kérdés, a postai, távirati kapcsolatok.

Edgcumbe tábornok: A SZEB augusztus 3-i találkozásán⁴⁵ kijelentette az Elnök úr, hogy a postai és távirati kapcsolatok a megnyitás pontján vannak és hogy meg fogja tudakolni az újraindításra vonatkozó feltételeket.

Marsall: Valószínűleg félreértés történt, mert a postai kapcsolatok nem lettek engedélyezve, csak a rádióösszeköttetés.

44 A miniszterelnök, Miklós Béla Balogh István államtitkár útján tájékoztatta Key tábornokot a mielőbbi választásokra vonatkozó szovjet követelésekről. A miniszterelnök ugyanakkor kifejezte aggodalmát amiatt, hogy a nagy létszámú orosz csapatok jelenléte miatt lehetetlen lenne szabad választásokat tartani. FRUS 1945. IV. i. m. 851–859.

45 Ld. Documents of the meetings of the Allied Control Commission for Hungary i. m. 59–66.

Edgcumbe tábornok: Értem, és szeretném, ha missziónk személyzete megtárgyalhatná a magyar illetékesekkel a Nagy-Britanniával való rádiókapcsolatok megszervezésének az ügyét.

Key tábornok: Úgy értem akkor, hogy Ön meg fogja vizsgálni a magyar kormánnyal a rádió-távirati kapcsolatok lehetőségét annak érdekében, hogy megtudjuk, mikor küldhetünk üzeneteket rádión keresztül.

Marsall: Így van.

Key tábornok: Mikor lesz a következő találkozó?

Marsall: Augusztus 30-ra tűzzük ki az időpontot. Kérem, hogy a napirendet két nappal az ülés előtt adják meg.

Edgcumbe tábornok: Lesz egy másik találkozó is a részlegek vezetőinek részvételével a megyékben?

Marsall: A közeljövőben megtartjuk az ülést.

Az ülést ezután berekesztették.

Henry G. Simmonite
ezredes, titkár

GERGŐ BENDEGÚZ CSEH

THE MINUTES OF A MEETING HELD ON 22 AUGUST 1945 BY THE ALLIED CONTROL COMMISSION FOR HUNGARY

The purpose of the Allied Control Commission for Hungary was to verify the fulfilment of the terms of the Armistice Agreement of January 1945. Between the spring of 1945 and the autumn of 1947, the Commission, which included military delegations from the Soviet Union, the United States and Great Britain, played a decisive role in Hungarian domestic political, economic and military life. The international balance of power at the end of the Second World War, the primary interests of the victorious powers, and the establishment of the respective military zones of occupation, fundamentally determined the direction of political development of the countries affected. Hungary, whose significance for the western powers was peripheral even within central Europe, became part of the Soviet sphere of economic, political and military interest, owing to the continuous presence of the Red Army and immediate Soviet power interests. The Allied Control Commission, which functioned under Soviet leadership with only nominal western participation, became an instrument of Soviet policy. This was especially so during the initial period of its operation when the Soviet-backed Hungarian communist party was still insufficiently strong to represent Soviet interests directly. During its life, the Allied Control Commission held more than fifty meetings at the level of head of delegation. The minutes of these meetings contribute significantly to our knowledge of contemporary Hungarian politics and an episode in international diplomatic history. The minutes forming the subject of the article date from August 1945, when the allies were still bound by the ties of a war that they had fought together but when the signs of the impending conflicts were present both in international politics and in the Hungarian arena. After the unconditional courtesy and solidarity of the first meetings of the Commission, by the summer of 1945 confrontations at the meetings between the Soviet and western military leaders were becoming increasingly frequent. The minutes of a meeting held

on 22 August 1945 characteristically portray the changing international climate and the resulting tension between the western and Soviet missions comprising the Commission. The minutes also illuminate the sources of the most common conflicts between the delegations. The most important of these was a dispute concerning the Commission's statute, which erupted because the Soviet side unilaterally – and without consulting its allies – determined the operational rules of the Commission and the faculties of the various delegations. Unilateral Soviet interference in Hungarian domestic politics was also a frequent source of tension at the Commission's meetings: for instance, at the meeting held on 22 August, the western delegations attempted to question Soviet insistence on early elections. Another characteristic grievance of the United States' and British delegations – also mentioned at the 22 August meeting – was that they were informed only retrospectively about the decisions of the Commission or sometimes learnt about them in the press, and, at the same time, could not always obtain copies of letters sent by the Soviet leadership of the Commission (even letters sent to the Hungarian government). The published document is a literal translation of the minutes of the meeting taken by the secretary of the U.S. delegation.



Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1.5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzetapparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímet is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 1987–1988. 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

- CSEH GERGŐ BENDEGÚZ főosztályvezető-helyettes (Történeti Hivatal)
GECSÉNYI LAJOS a tört. tud. kandidátusa, főigazgató (MOL)
GÖMÖRI GYÖRGY nyug. egyetemi tanár (Cambridge-i Egyetem,
Nagy-Britannia)
- H. NÉMETH ISTVÁN a tört. tud. kandidátusa, levéltáros (MOL)
KÖPECZI BÉLA az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor (Országos Széchényi Könyvtár, Hungarológiai Tanács)
- OLTER LÁSZLÓ történész (Budapest)
SIPOS PÉTER a tört. tud. doktora, tudományos tanácsadó (MTA TTI)
- STARK TAMÁS a tört. tud. kandidátusa, tudományos főmunkatárs (MTA TTI)
- TILKOVSKY LORÁNT a tört. tud. doktora, tudományos tanácsadó (MTA TTI)
- VÖLGYESI ORSOLYA PhD, tudományos munkatárs (MTA Irodalomtudományi Intézet)

MOL = Magyar Országos Levéltár

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete

A kiadásért felel Szász Zoltán igazgató

Nyomdai előkészítés:

az MTA Történettudományi Intézetének kiadványcsoportja

Vezető: Kovács Éva

Tördelés: Turcsán Anita, Csányi Attila

Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 355-8539),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1139 Budapest, Hajdú u. 42-44., telefon: 349-4152)
és a Batthyány Kultúra-Press Kft.
(1014 Budapest, Szentháromság tér 6., telefon/fax: 201-8891)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

